ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θέμα: «Εξέλιξη πληθυσμού στη Λακωνία και νοοτροπίες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1850-1900)»

Σταθοπούλου Δήμητρα

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, αναπληρώτρια καθηγήτρια (επιβλέπουσα)
Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, καθηγήτρια
Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, καθηγητής

Αθήνα 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ…… 9

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ…… 11

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ…… 13
ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ …… 13
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ……... 14
ΜΕΛΕΤΕΣ ……... 14
ΑΡΘΡΑ ……..... 15
ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ …… 15
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ……... 16
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ …… … 28

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ…… 29

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ–ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΛΑΚΩΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ.. 49
Καλλιέργειες και προϊόντα της λακωνικής γης……..... 51
Συλλεκτική οικονομία…….. 58
Κτηνοτροφία…… 59
Βιοτεχνική - Βιομηχανική Δραστηριότητα…….. 62
Εμπορική δραστηριότητα……. 67
Συγκοινωνία…… 81

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ……... 105
Η υποδομή των πόλεων……..... 105
Κατοικία…… 115
Έπιπλα, οικιακά σκεύη, ρουχισμός…….. 121
Ενδυμασία και εμφάνιση…….. 124
i. Ανδρική ενδυμασία…… 125
ii. Γυναικεία ενδυμασία…… 126

Διατροφικές συνήθειες…… 128
Νοοτροπίες και πολιτιστικές επιλογές στην πόλη της Σπάρτης……... 130

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ…… 171
Η Λακωνία στο χώρο και στο χρόνο…… 171
Διοικητική εξέλιξη…… 172
i. Επαρχία Λακεδαίμονος…… 173
ii. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς……... 174
iii. Επαρχία Γυθείου…… 175
iv. Επαρχία Οιτύλου…… 175
v. Δήμος Σπάρτης…… 176

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ (1850- 1900)……... 179
i. Η εξέλιξη του πληθυσμού του δήμου Σπάρτης (1835-1907)…… 192
ΣΥΝΟΨΗ…… 197

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΦΥΣΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ …… 205
Εξώγαμες γεννήσεις…… 215

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ……... 225
Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο…… 225
Σύνθεση του πληθυσμού κατά ηλικία – Πυραμίδες ηλικιών…… 229
Η κατά φύλο επαγγελματική δραστηριότητα……... 237
Η συμμετοχή στην εκπαίδευση ανάλογα με το φύλο…….. 240
ΣΥΝΟΨΗ…… 243

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΠΟΧΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ…… 249
Εποχική κίνηση των γεννήσεων…….. 249
Εποχική κίνηση των γάμων…….. 258
Εποχική κίνηση των θανάτων…… 262
ΣΥΝΟΨΗ…… 268

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΓΑΜΟΙ - ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ…… 275
Γάμοι κατά φύλο σε ομάδες ηλικιών……... 275
Γάμοι κατά πολιτική κατάσταση……. 279
Γαμήλιες στρατηγικές……. 282
i. Πρώτοι και επαναληπτικοί γάμοι στο δήμο Σπάρτης…….. 282
ii. Εκλογή του/της συζύγου με βάση τον τόπο καταγωγής……. 283
iii. Γάμοι ετεροδημοτών, κατοίκων Σπάρτης…….. 288

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ……... 294
Η οικογένεια στη Λακωνία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα……. 297
α. Οικογενειακή δομή…….. 299
i. Μέσο μέγεθος οικογενειών…….. 299
ii. Μέσο μέγεθος νοικοκυριού……. 308
β. Η οικιακή συγκρότηση στη Μαγούλα του δήμου Σπάρτης…… 312
i. Η επαγγελματική στρωμάτωση του πληθυσμού……... 314
ii. Ολοκληρωμένες και πλήρεις οικογένειες…… 316

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ - ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΥΓΕΙΑΣ…… 325
Θνησιμότητα κατά πολιτική κατάσταση…….. 326
Ειδική κατά ηλικία και φύλο θνησιμότητα…….. 328
Βρεφική θνησιμότητα……... 331
i. Νεκροτόκια……... 334
Περιβάλλον - Υγεία - Αιτίες θανάτου…….. 334
Γιατροί - Μαίες……..… 339
Νοσοκομεία - Φαρμακεία……..… 343

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ - ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ…….. 354
Περί ονόματος ή η ανάγκη της ονοματοδοσίας…….. 354
Διαχρονική εξέλιξη…….. 365
Συνολική θεώρηση…… 371
i. Η δυναμική της ονοματοδοσίας……. 372
ii. Κυρίαρχα ονόματα……... 373

iii. Συγκριτική τοποθέτηση…….. 375
iv. Η προέλευση των ονομάτων - Νοοτροπίες……. 377
ΣΥΝΟΨΗ…… 389

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ……. 394
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ…….. 398

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ…… 417

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Αρ.	αριθμός
Αρ. συμβ.	αριθμός συμβολαίου
ΑΠΘ	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΑΣ	Αρχείο Συμβολαιογράφου
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
ΒΣΙΜΜΣ	Βιβλίο Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης
ΓΑΚ-ΑΝΛ	Γενικά Αρχεία του Κράτους –Αρχεία Νομού Λακωνίας
Δ	Διάταγμα
ΔΣ	Δημοτικό Συμβούλιο
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
ΕΙΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΛΙΑ	Ελληνικό, Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΜΝΕ	Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
ΕΣ	Ειρηνοδικείο Σελλασίας
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
ΕΤΒΑ	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης
ΕΤΕ	Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος
Εφημ.	εφημερίδα
ΙΑΕΝ	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
ΙΑΕΤΕ	Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
ΚΕΔΚΕ	Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος
Κεφ.	κεφάλαιο
ΚΝΕ	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών
ΚΠΕ	Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης
ΜΙΑΤΕ	Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΠΔΣΔΓ	Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Γυθείου
ΠΔΣΔΣ	Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Σπαρτιατών
Περιοδ.	περιοδικό
ΣΣ	Συμβολαιογραφείο Σελλασίας
ΤΕΕ	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος
Τόμ.	τόμος
Τχ.	τεύχος
ΥΕ	Υπουργείο Εσωτερικών
ΥΣ	Υποθηκοφυλακείο Σελλασίας
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως
Φυλ.	φυλλάδιο

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στην πραγματοποίηση αυτής της μελέτης:

Τον κ. Δικαίο Βαγιακάκο, Επίτιμο Γενικό Διευθυντή του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών και Πρόεδρο της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, για την πάντα θετική του στάση απέναντι στους νέους επιστήμονες και τις πολύτιμες συμβουλές του.

Το προσωπικό της Αρχιεπισκοπής Μονεμβασίας και Σπάρτης και ιδιαιτέρως το Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ.κ. Ευστάθιο, με την άδεια του οποίου αξιοποίησα πολύτιμο για τη σπανιότητά του αδημοσίευτο αρχειακό υλικό.

Την κ. Πέπη Γαβαλά, Προϊσταμένη των Γ. Α. Κ.- Αρχείων Ν. Λακωνίας, για την πολύτιμη βοήθειά της και την αμέριστη συμπαράστασή της.

Το προσωπικό της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σπάρτης και ιδιαιτέρως την Διευθύντρια κ. Ελένη Τζινιέρη-Τζανετάκου για τη διευκόλυνση που μου παρείχαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνάς μου.

Τον κ. Παπαματθαίου Κωνσταντίνο, Προϊστάμενο της Βιβλιοθήκης της Τράπεζας της Ελλάδος, με την άδεια του οποίου αξιοποίησα σημαντικό απογραφικό υλικό. Επίσης το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής και της Γενναδείου για τη διευκόλυνση που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου.

Τον κ. Κώστα Δρογκάρη, γιατί έθεσε στη διάθεσή μου σπάνιο υλικό από τον τοπικό τύπο της εποχής και την κ. Γεωργία Σαλτάρη για την πολύτιμη βοήθειά της στην επεξεργασία των στοιχείων στον Η/Υ. Επίσης τους Βάσω Αντωνάκη, Παρασκευά Γεωργαντώνη, Νίκο Γεωργιάδη, Ελένη Γιαννακοπούλου, Γιώργο Γιαξόγλου, Μαργαρίτα Διαμαντάκου, Γιάννη Καπετανάκη, Αθανάσιο Καρρά, Δημήτριο Κουμουτσίδη, Παναγιώτη Κούρο, Νεκτάριο Σκάγκο και Στάθη Σταθάκη για το φωτογραφικό υλικό που ευγενικά μού παραχώρησαν.

Την Τριμελή Επιτροπή για τη συμπαράστασή της κατά τη διάρκεια της όλης συγγραφής της μελέτης μου. Όλως ιδιαιτέρως την επιβλέπουσα τη διδακτορική μου διατριβή κ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, για την ενθάρρυνσή της στην αντιμετώπιση των δυσκολιών που ανέκυπταν και την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε από την αρχή της συνεργασίας μας. Γι΄ αυτό την ευχαριστώ θερμότατα.

Τέλος ευχαριστώ το σύντροφό μου Γιάννη Καπετανάκη, «συνοδοιπόρο» σε όλη τη διαδρομή αυτής της εργασίας, χωρίς τη βοήθεια του οποίου θα ήταν δύσκολη η ολοκλήρωσή της.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Γενικόν Μητρώον Αρρένων Δήμου Σπαρτιατών 1817-1915, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Μητρώον Θηλέων Δήμου Σπαρτιατών 1834-1933, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Αρχείο Δήμου Σπαρτιατών, *«Ειδικόν Βιβλίον εκδιδομένων πιστοποιητικών εκ των ληξιαρχικών βιβλίων του δήμου Σπάρτης αρχόμενον από 1ης Δεκεμβρίου 1925»*. Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου δήμου Σπάρτης ετών 1865-1866, 1893-1897, 1906-1907, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου δήμου Γυθείου ετών 1883-1884, 1894, 1898-1899, 1902, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Βιβλία Συνοικεσίων της Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης, 1853-1900.

Αρχείο συμβολαιογράφου Κωνσταντίνου Βραχνού ετών 1858-1863, 1877, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Αρχείο συμβολαιογράφου Κωνσταντίνου Δημόπουλου ετών 1863-1869, 1872-1873, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Αρχείο συμβολαιογράφου Εμμανουήλ Κυρούση έτους 1863, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Αρχείο συμβολαιογράφου Κωνσταντίνου Κυρούση ετών 1870, 1874, 1876-1889, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Αρχείο συμβολαιογράφου Αντωνίου Λούλου έτους 1873, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Αρχείο Συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου ετών 1889-1892, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Αρχείο συμβολαιογράφου Νικολάου Πιλάλα ετών 1853-1854, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Ειρηνοδικείο τέως δήμου Σελλασίας ετών 1859, 1864, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Υποθηκοφυλακείο τέως δήμου Σελλασίας έτους 1864, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Συμβολαιογραφείο τέως δήμου Σελλασίας έτους 1864, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

«Απογραφικός κατάλογος των ψυχών της περιφέρειας Μαγούλας έτους 1860», Αρχείο Ιερού Ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μαγούλας δήμου Μυστρά.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών, μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859.

Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862*, ανατύπωση ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.

Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις 1872.

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήναι 1890.

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, εν Αθήναις 1909.

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, εν Αθήναις 1862.

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866.

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865,1866, 1867,* εν Αθήναις 1869.

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871.

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876.

Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Στατιστικαί Μελέται 1821-1971, Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος, Ε.Κ.Κ.Ε., 1972.

Χουλιαράκη Μιχαήλ Γ., *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τομ. Α΄, μέρος Ι, Αθήναι, Ε.Κ.Κ.Ε., 1973.

Χουλιαράκη Μιχαήλ Γ., *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971,* τομ. Α΄, μέρος ΙΙ, Αθήναι, Ε.Κ.Κ.Ε., 1974.

Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων, τ. 29, Νομός Λακωνίας, Αθήναι, Έκδοσις της Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, Σεπτέμβριος 1961

ΕΣΥΕ, *Δημογραφικαί ροπαί και μελλοντικαί προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος, 1960-1985,* Αθήνα 1966.

Γεωργική Απογραφή του έτους 1911.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Ολοκληρωμένη παρέμβαση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής Αναβρυτής Ταϋγέτου, Ε.Τ.Β.Α. Α.Ε - Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα, Σπάρτη, Αύγουστος 2000.

ΑΡΘΡΑ

Οι περιπέτειες του μεταξοσκώληκα στην πόλη του μεταξιού, Έκδοση Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Σουφλίου.
«Φάμπρικες της Σπάρτης», *Λακωνικά*, τχ. 9, Μάιος-Ιούνιος 1965.
«Μια βιομηχανία που έσβησε για πάντα, Οι «Φάμπρικες» της Σπάρτης, *Λακωνικά,* τχ. 9, Μάϊος-Ιούνιος 1965

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ασκληπιός, τχ. Ε΄, Φεβρουάριος - Μάρτιος 1859.
Ασκληπιός, τχ. Ε΄, Απρίλιος 1859
Ασκληπιός, τχ. Δ΄, Οκτώβριος 1859
Ασκληπιός, τχ. ΣΤ΄, Ιανουάριος 1860
Ασκληπιός, τχ. Α΄, Αύγουστος 1861
Βιβλιοθήκη του Λαού, εν Αθήναις 1855.
Ελληνική Γεωργία, έτος τρίτον, Φεβρουάριος 1887, τχ. Β΄.
Ελληνική Γεωργία, έτος πέμπτον, Σεπτέμβριος 1889, τχ. Θ΄.
Ελληνική Γεωργία, έτος ένατον, τχ. Α΄, Απρίλιος 1893.
Ελληνική Γεωργία, έτος ένατον, τχ. Ε΄, Μάϊος 1893.
Εφημερίς της Γεωργίας, 1860.
Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, τομ. Α΄, αριθ. 1, Οκτώβριος 1855.
Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, τομ. Α΄, αριθ. 2, Νοέμβριος 1855.
Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, 1885
Ιατρική Μέλισσα, 1856.
Ιατρική Εφημερίς, 1858, 1859.
Μαλεβός, 1921-1926.
Ο Νέος Ασκληπιός, έτος Α΄, Φεβρουάριος 1842.
Ο Νέος Ασκληπιός, έτος Α΄, Απρίλιος 1842.
Ο Φιλόπατρις, 1856.
Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, 1900-1909.
Εφημ. *Άγις*, 1873
Εφημ. *Αιών,* 1859
Εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου,* 1871-1873.
Εφημ. *Ηώς,* 1881-1883, 1893-1895, 1912
Εφημ. *Λακεδαίμων,* 1909.
Εφημ. *Λακωνία***,** 1881, 1899, 1904-1905.
Εφημ. *Πάλη*, 1886
Εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ,* 1873, 1878-1880, 1885-1886
Εφημ. *Σπάρτη,* 1876, 1881, 1883-1884.
Εφημ. *Ταίναρον*, 1874, 1876

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελής Βαγγέλης, *Λαογραφικά της πεδινής Θεσσαλίας και στοιχεία της ορεινής,* τομ. Β΄, Αθήνα 1987.

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα,* Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο, ΕΤΕ, 1986.

Αθανασόπουλος Ανδρέας, «Πελοποννήσιοι ιατροί κατά τον ιερόν αγώνα του 1821», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1965*.

Αλεξάκη Ελένη, *Ζάρακας, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μελισσα, 1985.

Αλεξάκης Ελευθέριος Π. «Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη», περιοδ. *Μνήμων 5* (1975).

Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης, Αθήναι 1980.

Η εξαγορά της νύφης, Αθήνα 1984.

Αναστασάκης Μηνάς, «Σεπτά Κειμήλια», *Αρέσκουσα Ιστορία-Λαογραφία-Λογοτεχνία - Καλές Τέχνες,* τόμ. Β΄, Πολιτιστικός Σύλλογος Βατίκων, 2002.

Αναστασόπουλος Γεώργιος Α., *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, 1840-1884,* τομ. Α΄, Αθήναι, 1947.

Ανδρεάκου Παρασκευή, «Ιστορικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης», *Λακωνικά*, τχ. 191, Ιαν.-Φεβρ.-Μαρτ., 1999.

Ανδριώτης Ν. - Γεωργιάδης Β., «Τα περί την ανίδρυσιν της παλαιάς Σπάρτης: από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, το παράδειγμα της Σπάρτης,* Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ-Δήμος Σπάρτης-Ελληνικό τμήμα ICOMOS.

Αντωνίου Αντώνιος, «Γαμήλια έθιμα των Καραγκούνηδων της κοινότητας Ματαράγκας Καρδίτσας», Συνέδριο Αρχειονομίας, *Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές*, Σπάρτη 1997.

Ανωμήτρης Τζώρτζης, «Πως μαζεύανε το αλάτι», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2003,* Εκδόσεις Ιδιομορφή.

Αρχοντάκη Στεφανία, «Απόπειρες εκσυγχρονισμού κατά τη δεκαετία του 1880: Συγκριτικά στοιχεία για την περίπτωση της Κρήτης και της Ελλάδας. Η (Οθωμανική) Γενική Διοίκηση της Κρήτης σε σύγκριση με την Τρικουπική πολιτική» στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

Αρώνη - Τσίχλη Καίτη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα 1833-1881,* Εκδόσεις Παπαζήση.

Ασδραχάς Σπύρος, «Οικονομία, Το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, 1975.

Ζητήματα Ιστορίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

«Οι μεγάλοι τομείς, οικονομία της υπαίθρου, οικονομία των πόλεων, η σταθερή των τεχνικών», στο *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας,* τόμ. πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

Αστερινός Δ., «Σχεδιάγραμμα της ιστορίας του Σπαρτιάτικου τύπου, Μία διαδρομή 125 χρόνων: 1833-1957», περιοδ. *Νέα Λακεδαίμων*, έτος Α΄, τχ. 10, Νοέμβριος 1957 και έτος Β΄, τχ. 13, Ιανουάριος 1958.

«Σχεδιάγραμμα της ιστορίας του Σπαρτιάτικου τύπου, Μία διαδρομή 127 χρόνων: 1833-1960», περιοδ. *Νέα Λακεδαίμων*, έτος Β΄, τχ. 18, Οκτώβριος 1959.

Βαγιακάκος Δικαίος, «Οι πύργοι της Μάνης», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1959.

Μανιάτικα Α΄. Ο Ιμπραήμ εναντίον της Μάνης, Αθήναι 1961.

«Το Πεταλίδι αποικία Μανιατών», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, εν Αθήναις 1978.

«Ο Λάμπρος Κατσώνης και η Μάνη», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΒ΄, εν Αθήναις 1994.

«Τα αρχεία ως πηγή ονομάτων και τοπωνυμίων», *Συνέδριο Αρχειονομίας, Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές,* Σπάρτη, 1997.

«Λαλλούδι-λαλλάρι-λαλλάτζιν-λάλλαι. Συνώνυμα και παράγωγα. Λαλλούδι της Μονοβασιάς», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΕ΄, εν Αθήναις, 2000.

«Μανιάται εις Ολυμπίαν και εις Μεσσηνίαν και κυρίως εις την πόλιν της Καλαμάτας», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΣΤ΄, εν Αθήναις 2002.

Βαλαώρας Βασίλειος, *Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965),* Αθήναι 1959.

Βασιλικοπούλου - Ιωαννίδου Αγνή, «Λακωνία, Λάκωνες εις τους Βυζαντινούς συγγραφείς», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Δ΄, εν Αθήναις 1979.

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τομ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών 1977.

Βρούχα Παναγιώτα, «Οι υδρόμυλοι της Ηπείρου» στο *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο,* Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Ε.Κ.Κ.Ε.- Κ.Ν.Ε.- Ε.Ι.Ε., Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου.

Γαβαλά Πέπη, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήναι 2002.

«Η εκπαίδευση στη Σπάρτη (19ος-20ός αιώνας)», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2005,* εκδόσεις Ιδιομορφή.

Γεωργιάδης Νίκος, «Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτίρια

και τις πλατείες της Σπάρτης, από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Το παράδειγμα της Σπάρτης*, Επι-

στημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ-Δήμος Σπάρτης-Ελληνικό τμήμα ICOMOS.

Γεωργιτσόγιαννη Ευαγγελία, «Λεωνίδας Αρνιώτης, Μία σημαντική πολιτισμική παρουσία στις αρχές του 20ού αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών,* Αθήναι 2002.

Γιαξόγλου Γιώργος, «Η πολεοδομική εξέλιξη της Σπάρτης 1834-1994» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Το παράδειγμα της Σπάρτης*, Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ-Δήμος Σπάρτης-Ελληνικό τμήμα ICOMOS.

«Σπάρτη, Η οικιστική εξέλιξή της» στο *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834-2002*, Δήμος Σπαρτιατών και ΜΝΗΜΕΣ, 2002.

Γκλέκα-Πρεκεζέ Αννίτα, «Στοιχεία για την ιστορία και την πνευματική ζωή της Λακωνίας», περιοδ. *Λακωνικά,* τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975.

Γρηγόρης Χαρής Αθ., *Η Μεγάλη Βρύση του χθες, Το όμορφο χωριό που ερημώθηκε,*Arlington, Massachusetts, 1999.

Τσούνη. Ιστορία, Λαογραφία, Αναμνήσεις, Arlington, Massachusetts, 2000.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Βαπτιστικά ονόματα εκ Πελοποννήσου των χρόνων της Τουρκοκρατίας», *Λαογραφία,* Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμ. ΙΣΤ΄, εν Αθήναις, 1956.

Ιστορία της Τριπολιτσάς, Έκδοσις Ενώσεως Τριπολιτών Αττικής, τόμ. δεύτερος, Αθήναι, 1976.

Ιστορία του Γερακίου, Έκδοσις του Συνδέσμου των εν Αττική Γερακιτών, Αθήναι, 1982.

«Η Λακωνία. Βραχύ ιστορικόν διάγραμμα», *Λακωνία, Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως ΗΩΣ,* δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1998.

Δρακάκης Αλεξ. Θ.- Κούνδουρος Στυλ. Ι., *Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της διοικητικής διαιρέσεως του κράτους,* τόμ. Α΄, Αθήναι, 1939.

Δρανδάκης Νικόλαος Β., «Εικονογραφία του οσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακά,* τόμ. Ε΄, Αθήναι,1962.

Δρεπανιάς Μανώλης, *Ολοκαύτωμα των Βρονταμιτών στο Παλαιομονάστηρο Βρονταμά-Σπάρτης από τον Ιμβραήμ Πασά στα 1825,* έκδοσις δευτέρα, Αθήνα 1961.

Δρογκάρης Κώστας, «Γύθειον 1880-1935 μέσα από τις διαφημίσεις της εφημερίδας «Λακωνία», περιοδ. *Μάνη*, τχ. 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2003.

Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς. Πινελιές και θύμησες απ΄ το χωριό μου,* Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.

Ιγγλέσης Ν. Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος ΣΤ΄, 1918, και έτος Η΄, 1921.
Καϊκα - Μαντανίκα Γιώτα, *Πάτρα 1870-1900 Η καθημερινή ζωή της Πάτρας στην αυγή της Μπελ Επόκ*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1998.

Κακούρου - Χρόνη Γεωργία, *Το αινιγματικό χαμόγελο της Ελένης,* Εκδόσεις Λωτός, Αθήνα, 1998.
Καλαφάτης Θανάσης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893» στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.
Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
Καλλιγά Ελένη, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Δωδώνη 1990.
Καλλιγάς Αλ.-Καλλιγά Χάρις, *Μονεμβάσια, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική,* εκδόσεις Μέλισσα, 1996.
Καλογρή Παναγιώτα, Τσοκόπουλος Βάσιας, «Βιομηχανία και πόλεις στην Ελλάδα το β΄ ήμισυ του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη,* τόμ. Β΄, Αθήνα 1985.
Καπετανάκης Γιάννης, *Ελιά και Λάδι στις πλαγιές του Πάρνωνα (από τον 18ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα),* Πνευματικό και Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Οινούντος, Σελλασία 2004.
Καπετανάκου Ευαγγελία Κ., *Λακωνικά περίεργα,* εν Αθήναις 1909, εκδόσεις Πελασγός, Α΄ Αναστατική έκδοση Μάρτιος 2001.
Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη,* τόμ. Β΄, Αθήνα 1985.
Καρυατικά, Αδελφότης Αραχωβιτών «ΚΑΡΥΑΙ», Η.Π.Α., 1950.
Κάσσης Κυριάκος Δ., *Λαογραφία της Μέσα Μάνης, Α΄ Υλική Ζωή,* Αθήνα 1980.
Κατσούλη - Συμεωνίδου Ασπασία, *Βάτικα, Η πατρίδα μου Από το Λαϊκό πολιτισμό των Βοιών*, Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 2002.
Καυταντζόγλου Ρωξάνη- Ναούμη Ματίνα, «Μορφές οικογένειας στο Συρράκο τις αρχές του αιώνα» στο *Ο οικονομικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων,* Αθήνα 1987.
Καυταντζόγλου Ρωξάνη, *Οικογένειες του παρελθόντος Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.
Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο, 1898-1930, Αθήνα 1997.
Καψάλης Γεράσιμος, *Λακωνικά,* Αθήνα 1991.
Cipolla Carlo M., *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ. Χ.,* εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
Κόμης Κώστας, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας,* Ιωάννινα 1995.
Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας, Ιωάννινα 1999.

Ιστορικοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999.
Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού χώρου, Ιωάννινα 2002.

Κορασίδου Μαρία, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

Κορύλλος Χ. Π., *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην 1889,* Έκδοσις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997.

Κοτσώνης Κωνσταντίνος. Λ, «Πρώτη εισβολή του Ιμπραήμ εις Λακωνίαν», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τομ. Γ΄, Αθήναι 1977.

Κούζης Αριστοτέλης, *Εκατονταετηρίς 1837-1937, Ιστορία της Ιατρικής Σχολής,* Αθήνα 1939.

Κουκουλές Φαίδων, *Οινουντιακά ή Μελέτη περί της ιστορίας των ηθών και εθίμων και του γλωσσικού ιδιώματος του δήμου Οινούντος της επαρχίας Λακεδαίμονος,* εν Χανίοις, 1908.

Κουρομιχελάκης Μανώλης, *Δημοτολόγια, όνομα-ηλικία, Μητρώα αρρένων,* Αθήναι, 1951.

Κουρούκλη Μαρία, «Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαμονής στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμέλεια), *Ανθρωπολογία και παρελθόν, Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1993.
«Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα* (επιμ. Δ. Γ.Τσαούση), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, δεύτερη έκδοση, 1998.

Κούτσης Γιάννης Α., *Γεωργίτσι το πανέμορφον,* Αθήνα 1993.

Κουτσογιαννόπουλος Γ. Δ., *Η Μονεμβάσια και η ενδοχώρα της. Μια περιήγηση στον τόπο και στο χρόνο,* τομ. Α΄, Αθήνα 2001.

Κουφός Δημήτρης Ν., «Η παραστρατημένες», *Μαλεβός,* έτος έκτον, αριθ.56, Αθήναι, Δεκέμβριος 1925.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Θεμέλιο 1980.
Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821), Εξάντας, Αθήνα 1988.
Το καριοφίλι και το γρόσι, Στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη νότια Πελοπόννησο (1750-1850), Ιστορικό Αρχείο-Πολιτιστική Συμβολή της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2004.

Κυριακίδης Στίλπων, «Παρατηρήσεις περί των νεοελληνικών βαπτιστικών ονομάτων», *Ελληνική Λαογραφία*, μέρος Α΄, εν Αθήναις, 1922.

Κυριακίδης Επαμεινώνδας Κ., *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, τόμ. Α΄, εν Αθήναις, 1892.

Κωνσταντινίδης Δ., «Λαϊκά κτίσματα της Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Ε΄, εν Αθήναις 1980.

Κωνσταντινίδης Μωυσής Κ., *Τα Ταχυδρομεία στην Ελλάδα, Η ιστορία και η εξέλιξή τους*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

Κωνσταντινόπουλος Χρήστος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου,* Αθήνα 1987.

Κωστάκης Θανάσης, «Υφαντικές ύλες και επεξεργασία τους στην Τσακωνιά», *Πελοποννησιακά*, τομ. Ε΄, Αθήναι 1962.

Κωστής Κώστας, «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία», *Ιστορικά,*τχ. 7, Δεκέμβριος 1987.

Στον καιρό της πανώλης, Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

Λαμπρινός Δημήτριος, *Οδηγός της Σπάρτης και των πέριξ,* έκδοσις «Λακεδαιμονικής Ζωής», Σπάρτη 1926, Α΄ αναστατική έκδοση Μάρτιος 2001, εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2001.

Λασκαράτος Ιωάννης, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864),* Αθήνα 1985.

«Η Νοσοκομειακή Πολιτική του Ιονίου Κράτους», *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαϊου 1988),* Αθήνα 1997.

Λουκάτος Σπύρος Δημ., «Έγγραφα ανακτίσεως της αρχαίας Σπάρτης επί Ιω. Καποδίστρια», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Δ΄, εν Αθήναις 1979.

«Πολιτειογραφικά Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου, 1830», *Πελοποννησιακά,* τομ. ΙΕ΄, (1982-1984).

«Η πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση, διαμόρφωση και ανάπτυξη των πόλεων του νομού Λακωνίας και προβλήματα κατά την πραγματοποίησή τους. Πρώτη πεντηκονταετία του ελεύθερου βίου τους», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τομ. ΙΔ΄, εν Αθήναις 1998.

Λουκάτος Δημήτριος Σ., «Βαπτιστικά ονόματα και τοπωνύμια από αρχαιολογική επίδραση στις Μυκήνες», *Πελοποννησιακά,* τόμ. Γ΄- Δ΄ 1958-1959, Αθήναι 1960.

Λούκος Χρήστος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη,* τόμ. Β΄ , Αθήνα 1985.

Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.

Μακρίδης Χ., *Οδηγός της Ελλάδος μετά Ημερολογίου και προσαρτήματος αγγελιών*, έτος Δ΄ 1890, μέρος Α΄, εν Αθήναις, 1889.

Οδηγός του Εμπορίου και της Βιομηχανίας της Ελλάδος, εν Αθήναις 1891.

Μαλτέζου Χρύσα, «Η κρητική οικογένεια Κλαδούρη και το συμβούλιο των ευγενών στα Κύθηρα», *Θησαυρίσματα,* τ. 12, 1975.

«Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά,* 27 (1987).

Μανσόλας Αλέξανδρος, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβία, 1980.

Απογραφικαί πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875.

Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων βιομηχανικών καταστημάτων, Αθήνα 1876.

Μερακλής Μιχάλης, *Κοινωνική συγκρότηση, Ελληνική Λαογραφία* τόμ. Α΄, εκδόσεις Οδυσσέας, 1998.

Μηνακάκης Γεώργιος, «Ιατρικοί Σύλλογοι και Γιατροί της Λακωνίας», *Λακωνικά,* τχ. 77, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1976.

Μητροφάνης Γιώργος, «Φορολογικό και γαιοκτητικό καθεστώς της ελαιοκαλλιέργειας στο Ελληνικό Κράτος (1821-1860)», *Ιστορικά*, τχ. 20, Ιούνιος 1994.

«Η ελαιοκαλλιέργεια στην Ελλάδα (1828-1862): οικονομικά μεγέθη και δημοσιονομικές επιδράσεις», *Ελιά και Λάδι,* Δ΄ Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαϊου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-ΕΛΑΙΣ Α.Ε.

Μητσάκης Μιχαήλ (Michelet), «Σπάρτη», εφημ. *Μη Χάνεσαι*, 1882 στο *δείκηλον,* φυλ. 4, Ιούνιος 2003

«Κογχύλια», εφημ. *Μη Χάνεσαι*, 1882 στο *δείκηλον,* φυλ. 4, Ιούνιος 2003.

Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου,* Gutenberg, Αθήνα 2000

Μιχαλόπουλος Αριστοτέλης, *Γενική Ιστορία των Βουτιάνων*, 1906.

Μοσχονάς Ν. Γ., «Δημογραφικά επαρχίας Οιτύλου 1821-1971», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Ε΄, εν Αθήναις 1980.

Μουσούρου Λουκία, *Η ελληνική οικογένεια,* Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήναι 1984.

Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985.

Μπακουνάκης Νίκος, *Πάτρα 1828-1860 Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα,* δεύτερη έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995.

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας,* β΄ έκδοση, Αθήνα 2002.

Μπελιά Ελένη, «Μοναστηριακά Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Α΄, εν Αθήναις 1972.

«Στατιστικά στοιχεία της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Ε΄, εν Αθήναις 1980.

«Ο Αθανάσιος Ματάλας και η δράση του στην ανατολική Ρωμυλία», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΣΤ΄, Αθήναι 1982.

Μπλάθρας Γεώργιος, «Η Εκκλησία της Σπάρτης κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια 1834-1984», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Η΄, εν Αθήναις 1986.

Μπούκας Μ., *Οδηγός Εμπορικός, Γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, έτος Α΄, εν Αθήναις 1875.

Bottomore T. B, *Κοινωνιολογία,* (εισαγωγή, μετάφραση και επιμέλεια Δ. Γ. Τσαούση), Gutenberg 1983.

Μπουρνόβα Ευγενία, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας*: *Στη*

Ραψάνη από το 1900 έως το 1950, Αθήνα 1995.

Baer G., «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών» στον τόμο *Η δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας,* εισαγωγή-επιμέλεια κειμένων Σπ. Ασδραχά, Μέλισσα, Αθήνα 1979.

Braudel Fernand, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας),* τομ. Α΄, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1995.

Braudel F.- Duby G., *Η Μεσόγειος, άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Burguiere Andre, «Η δημογραφία» στο Jacques Le Goff-Pierre Nora, *Το έργο της Ιστορίας,* τόμ. 3, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1975.

Μυλωνάκος Σταύρος, «Λαϊκή ιατρική και πρακτικοί γιατροί στη Λακωνία», *Λακωνικά,* τχ. 159, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1992.

Νεστορίδης Κωνστ., *Τοπογραφία της Αρχαίας Σπάρτης*, εν Αθήναις, 1892, Α΄ Αναστατική έκδοση Μάρτιος 2001

Νηφάκης Νικήτας, Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα (πρόλογος υπό Σ. Κουγέα), Αθήναι 1964.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές,* Αθήνα, 2000.

Νουχάκης Ι. , *Ελληνική Χωρογραφία,* τόμ. Β΄, Αθήναι 1901.

Ντουβή Ντίνα, «Το σχέδιο Stauffert για τη Σπάρτη. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη και συγκρότηση του αστικού χώρου» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Το παράδειγμα της Σπάρτης*, Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ-Δήμος Σπάρτης-Ελληνικό τμήμα ICOMOS.

Duben Alan, «Το νοικοκυριό και η οικογένεια των Μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη της ύστερης οθωμανικής κοινωνίας» στο Ρωξάνης Καυταντζόγλου, *Οικογένειες του παρελθόντος,* Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996.

Οικονόμου Γ. Α., «Η Σπάρτη υπό υγιεινήν έποψιν», *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900.

«Φθισιατρεία εν Λακεδαίμονι», *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1902.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Ιστορικά,* τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983.

«Η κατάσταση του ελληνισμού κατά την περίοδο 1669-1821. Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Αθήναι, 1977.

Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας, Αθήνα 1987.

«Η σχεδόν Νήσος Μάνη», *Μάνη, Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητικές και επιστημονικές αποστολές, 15ος-19ος αι.,* Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένι Αρεόπολης 4-7 Νοεμβρίου 1993, Αθήνα, ΚΝΕ / ΕΙΕ, 1996.

Παναγιωτόπουλος Τ., Σιδέρης Ν., « Υγεία και υπηρεσίες Υγείας: Παρόν και μέλ λον» στο *Η Ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995.

Πάνου Μ. Ι., «Η εθνική οδός Τριπόλεως-Σπάρτης», περιοδ. *Ο Οινούντιος*, έτος Β΄, Οκτώβριος 1928.

Παπαγεωργίου Γήσης, *Ελληνικοί Πέτρινοι Φάροι*, εκδόσεις Άμμος, 1996.

Παπαγεωργίου Σόφη, «Περιήγηση Λακωνίας και Κυθήρων από δύο αμερικανούς ιεραποστόλους, 1837-1838», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1975.

Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910),* Αθήνα ΜΙΕΤ, 1990

Παπαδάκη Ασπασία, «Η οικογένεια στα Κύθηρα την εποχή της ύστερης βενετοκρατίας», *Νόστος* περιοδική έκδοση 2, Όμιλος Κυθηρίων Πανεπιστημιακών, Αθήνα 2003.

Παπαευαγγέλου Γ.-Τσίμπος Κ., *Ιατρική Δημογραφία και Οικογενειακός Προγραμματισμός,* εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα 1992.

Παπαθανασίου Μαρία, «Εξώγαμα παιδιά και ψυχοπαίδια στο χώρο των ανατολικών Άλπεων (1750-1940) Ερευνητικές κατευθύνσεις και προοπτικές», *Μνήμων,* τόμ. 24ος, Αθήνα 2002.

Παπαθανασόπουλος Ηλίας, «Γιατροί και γιατροσόφια», *Λακωνικά,* τχ. 9, Μάιος-Ιούνιος 1965.

«Λάκωνες τραυματίαι και αιχμάλωτοι επί Ιμπραήμ», *Λακωνικαί Σπουδαί*, , τομ. Α΄, Αθήναι 1972.

Παπακώστας Γιάννης, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, εκδόσεις Πατάκη (ε΄ έκδοση), 2001.

Παρασκευόπουλος Γ. Π., *Ταξείδια ανά την Ελλάδα,* εν Αθήναις 1895, εκδόσεις Πελασγός, Α΄ Αναστατική έκδοση, Ιούλιος 2002.

Πεντόγαλος Γεράσιμος, «Ιδεολογία καθηγητών και φοιτητών της Ιατρικής Σχολής του Οθωνικού Πανεπιστημίου (1837-1861)», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία,* τομ. Α΄, Αθήνα 1989.

Πεντόγαλος Γ. Η.- Σταθόπουλος Γ. Α., *Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου (1838-1839),* Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Ιατρικής Α.Π.Θ., 17, 1998.

Πετμεζάς Σωκράτης Δ., *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19ο αιώνα,* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Πετράκος Βασίλειος Χ., «Ο Παναγιώτης Σταματάκης ιδρυτής του Μουσείου Σπάρτης», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΑ΄, εν Αθήναις 1992.

Πίκουλας Γιάννης Α., «Η άμπελος και ο οίνος στην Πελοπόννησο κατά την αρχαιότητα», *Πελοποννησιακά*, τομ. ΚΑ΄, Αθήναι 1995.

Pinol Jean-Luc, *Ο κόσμος των πόλεων κατά τον 19ο αιώνα*, Πλέθρον 2002.

Πολίτης Ν., *Τα ονόματα των δήμων*, εν Αθήναις, 1899.

Πουρναρόπουλος Γεώργιος, *Η ιατρική του αγώνος. Η συμβολή των υγιεινομικών εις τον αγώνα της ανεξαρτησίας (1821),* Αθήνα 1973.

Pressat Roland, *Κοινωνική Δημογραφία,* ΕΚΚΕ, Αθήναι 1975.

Ραγκαβής Ιάκωβος Ρ., *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1853.

Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940,* ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995.

Ρουμελιώτης Πότης, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος Ιστορία και Λαογραφία,* Αθήνα 1983.

Λαογραφικά των χωριών του Ζάρακα της Επιδαύρου Λιμηράς Λακωνίας, Αθήνα 1996.

Σαϊτας Γιάννης, *Μάνη, Αρχιτεκτονική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2001.

Σακελλαρίου Μιχαήλ Β., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821),* εκδόσεις Ερμής.

Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις,* τομ. Α΄, Β΄, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994.

Σαλίμπα Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1922*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2002.

Σαρρής Νεοκλής, *Η οικογένεια στην Τουρκία. Κοινωνική πλαισίωση και θεσμική προσέγγιση,* Αθήνα 1990.

Σιάμπος Γεώργιος, *Δημογραφία,* Αθήνα 1993.

Σιδέρης Νίκος, «Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Ιστορικά,* τομ. πρώτος, τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983.

Σίδερις Α. Δ., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933),* Αθήναι 1934.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τομ. Β΄, Αθήνα 1973.

Σιφναίου Ευρυδίκη, *Λέσβος Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία (1840-1912),* εκδόσεις Τροχαλία, 1996.

Σκιαδάς Ελευθέριος, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα*, Αθήνα, 1994.

Σουτζόγλου - Κοτταρίδη Πελαγία, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862,* Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1991.

Σταθοπούλου - Καπετανάκη Δήμητρα, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα – Πληθυσμιακή, κοινωνική και οικονομική πορεία (1900-1960)», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΣΤ΄, Αθήναι 2002.

Σταματάκης Ι., *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος*, εν Αθήναις, 1846 και 1863.

Στάππας Κυριάκος Ν. *Η Λακωνία κατά την Τουρκοκρατίαν και Ενετοκρατίαν 1460-1821,* Αθήναι 1993.

Σταυρόπουλος Αριστοτέλης Κ., *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838),* Αθήνα 1984.

«Το πρώτο πολεμικό νοσοκομείο της Ελ. Επαναστάσεως στον Μυστρά και ο χειρούργος Ηλίας Γιατράκος», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΑ΄, εν Αθήναις 1992.

Σταυρόπουλος Νίκος Χ., *Η Βαμβακού. Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του,* Εκδόσεις Σόκολη, Αθήνα 1989.

Συναρέλλη Μ., *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989.

Σφυρόερας Βασίλειος, « Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές. Η δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, 1977.

Τάντουλος Αντώνης, «Η περιπέτεια της αναζήτησης της παραδοσιακής φορεσιάς των Βατίκων», *Αρέσκουσα*, Πολιτιστικός Σύλλογος Βατίκων Λακωνίας, τόμ. Β΄, 2002.

Ταπεινός Γιώργος Φ., *Στοιχεία Δημογραφίας,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993.

Ταρσούλη Αθηνά, *Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά*, εκδ. Π. Δημητράκου ΑΕ, 1935.

Τζαννέτος Ιωάννης Κων., *Οι Βουτιάνοι της Σπάρτης*, Βουτιάνοι 1968.

Τιρς Φ. *Η Ελλάδα του Καποδίστρια,* τομ. Α΄, αφοί Τολίδη, 1972

Τομαρά - Σιδέρη Μ.,«Ονοματοδοτικές συμπεριφορές στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Ιστορικά,* τόμ. πρώτος, τχ. 2, Δεκέμβριος 1984.

«Οικονομία, Νοοτροπίες, Δημογραφική μετάβαση στη Λευκάδα στα μέσα του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, (Κέρκυρα, 21-24 Μαϊου 1988)*, Αθήνα 1997.

*Ιστορική Δημογραφία Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές,*εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, τομ. Α΄, Β΄, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002.

Αλεξανδρινές Οικογένειες Χωρέμη - Μπενάκη - Σαλβάγου, Εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα 2004.

Τομαρά - Σιδέρη Ματούλα, Σιδέρης Νίκος, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.

Τοντόροφ Νικολάι, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Β΄, Θεμέλιο 1986.

Τρίχα Λύντια, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880» στο Καίτη Αρώνη - Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.) , *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

Τσαούσης Δ. Γ., *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* Αθήναι 1971.

Κοινωνική Δημογραφία, Αθήνα 1986.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος,* Θεμέλιο 1986.

*Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Α*θήνα, Θεμέλιο (ε΄ έκδοση), 1987.

Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος, Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα, Θεμέλιο (γ΄ έκδοση), 1986.

Φίλιας Β., «Ελληνική Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τομ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών 1977.

Φλογαΐτης Θ. Ν., *Παράρτημα των δικαστικών νόμων της Ελλάδος,* μέρος δεύτερον, Αθήνα 1887.

Φραγκινέας Νικ., «Το λυκόφως του Μιστρά, πώς έχασε την αίγλη του μετά το 1821», *Λακωνικά,* τχ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1964.

Φωτόπουλος Αθ., *Οι Γιατράκοι του 1821*, τομ. Β΄, Αθήναι 2001.

Hammel Eugene, «Η δομή του νοικοκυριού στη Μακεδονία του 14ου αιώνα», στο Ρωξάνη Καυταντζόγλου (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος,* Αθήνα 1996.

Χάουπτμαν Γ. , «Ελληνική Άνοιξις», *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834-2002,* Δήμος Σπαρτιατών και ΜΝΗΜΕΣ, 2002.

Χατζηϊωάννου Μαρία Χριστίνα, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄ μισό του 19ου αι.» στο *Το Μεταξουργείο της Αθήνας* (επιμ. Χ. Αγριαντώνη-Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάνου), ΕΚΚΕ, Αθήνα 1995.

Χιώτης Πιέρρος Χρ. «Φημισμένοι ιατροί της Λακωνίας κατά τον παρελθόντα αιώνα», *Λακωνία, Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως ΗΩΣ*, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1998.

Ψιμούλη Βάσω, «Σουλιώτες βοσκοί και άρπαγες», *Ιστορικά*, τχ. 24-25, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1996

Ψυχογιός Δημήτρης Κ., «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1995.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τόμ. 1, 15, 25, 34, 37, 38, 39, 41.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, εκδόσεις Πυρσός, Αθήναι 1931, τόμ. ΙΕ΄.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson M., *Population Change in North-Western Europe*, 1750-1850, Λονδίνο 1988.

Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914, Λονδίνο 1980.

Czap P., «A Large Family: The Peasant´s Greatest Wealth» στο Wall, Robin, Laslett (επιμ.) 1983, *Family Forms in History Europe*

Lewis-Fanning E., *Report on an Enquiry into Family Limitation and its Influence on Human Fertility during the Past Fifty Years*, London, 1949.

Galley Chris, *The demography of Early Modern Towns: York in the sixteenth and seventeenth centures,* Liverpool University Press, 1998.

Guillaume P.-J. P. Poussou, *Demographie Historique*, Paris 1970.

Harris C. C., *The Family,* London, George Allen and Unwin 1970.

Henry L., *Manuel de Demographie Historique*, Droz, Γενεύη, 1967.

Landry A., *La Revolution demographique. Etudes et essais sur les problemes de la population,* Παρίσι 1934. Επανέκδοση INED, 1982, σ. 230.

Laslett Peter, «The History of the Family», *Εισαγωγή* στο P.Laslett - R.Wall (επιμ.) *Household and Family in past time,* Cambridge Univ.Press 1972.

Loizos P., Papataxiarchis E., 1991, (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece,* Princeton University Prees.

Thomlinson Ralph, *Population Dynamics, Causes and consequences of world demographic change*, Random House New York, 1965.

Todorova M., *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria,* The University Press 1993.

Valaoras V., « A Reconstraction of the Demographic History of Modern Greece» στο *The Milbank Memorial Fund Quarterly,* τομ. XXXVIII, τευχ. 2 (Απρίλιος 1960).

Wilk R. και R. McC. Netting, «Households: Changing Forms and Functions», στο R. Wilk, R. McC. Netting και E. Arnould (επιμ.), *Households: Comparative and Historical Studies of the Do mestic Group,* University of California Press, 1984.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

Θεωρητικό, Μεθοδολογικό και Αναλυτικό πλαίσιο της εργασίας

Η Ιστορική Δημογραφία είναι μια σχετικά καινούργια επιστήμη που αναπτύχθηκε μεταπολεμικά στη Γαλλία. Τότε έγινε η πρώτη προσπάθεια να ερευνηθούν πηγές που μέχρι τότε είχαν περάσει απαρατήρητες σε μια προσπάθεια να ερμηνευθεί όχι μόνο το περιεχόμενο της πηγής, αλλά και η συμπεριφορά των προσώπων που τη δημιούργησαν. Ως παράδειγμα αναφέρουμε την έρευνα των ενοριακών κατάστιχων που, όπως παρατηρεί ο Andre Burguiere, μέχρι τότε αποτελούσαν πεδίο έρευνας μόνο των γενεαλόγων[1]. Σύμφωνα με τη Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «η ιστορική δημογραφία έχει τη δυνατότητα, μέσα από τις αναλύσεις της, να αναδείξει πολλούς από τους μηχανισμούς που διαμεσολαβούν ανάμεσα σε απρόσωπα στατιστικά στοιχεία και σε συλλογικές νοοτροπίες, ευαισθησίες και συμπεριφορές, δηλαδή να συγκεράσει την «ψυχρή» λογική του συστήματος και τη «θερμή» πράξη των δημιουργών της Ιστορίας»[2].

Αντικείμενο μελέτης της Ιστορικής Δημογραφίας είναι οι πληθυσμοί οι επονομαζόμενοι «παλαιού τύπου». Σύμφωνα με τους L. Henry και Guillaume-J. P. Poussou, τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των πληθυσμών είναι αφενός μεν τα υψηλά ποσοστά γεννητικότητας και θνησιμότητας και αφετέρου η παρουσία ισχυρών αυτορρυθμιστικών μηχανισμών, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη δυνατή σταθερότητα στο πληθυσμιακό σύστημα, γεγονός που εκφράζεται με την ομοιόμορφη πυραμίδα των ηλικιών σε μεγάλες χρονικές διάρκειες και με τη σταθερή σχέση του αριθμού των γεννήσεων προς τον αριθμό των θανάτων[3]. Η Ιστορική Δημογραφία ως επιστήμη προχωράει στην ανάλυση των παλαιότερων πληθυσμών περίπου μέχρι τον δέκατο έβδομο αιώνα, καθότι για τα προηγούμενα χρόνια διαθέτουμε μόνο εκτιμήσεις. Ο πρώτος ο οποίος προσπάθησε να εξηγήσει τις δημογραφικές εξελίξεις των τελευταίων αιώνων ήταν ο A. Landry, ο οποίος με το σπουδαίο έργο του *La Revolution demographique* εισάγει την έννοια του *δημογραφικού καθεστώτος*[4]. Στο έργο του αυτό επικεντρώνει τη θεωρία του στον στόχο που θέτουν τα άτομα σχετικά με το επίπεδο της ζωής τους και τα μέσα δημογραφικής ρύθμισης στα οποία καταφεύγουν για να πετύχουν αυτό το στόχο. Ο A. Landry διακρίνει το *πρωτόγονο* καθεστώς, το *ενδιάμεσο* καθεστώς και το *σύγχρονο* καθεστώς.

Στο *πρωτόγονο καθεστώς* τα άτομα δεν εφαρμόζουν καμιά μορφή περιορισμού των γεννήσεων, ούτε μέσα στο γάμο, ούτε με αποχή ή καθυστέρηση του γάμου. Δεν υπάρχει από τα μέλη της οικογένειας καμιά ανησυχία για τις πιθανές επιπτώσεις στο επίπεδο ζωής τους που μπορεί να έχει ο ανεξέλεγκτος πολλαπλα-

σιασμός των μελών της. Υπάρχει συνεπώς μια αυξημένη γεννητικότητα και μια τάση αύξησης του πληθυσμού με αποτέλεσμα τη μείωση του επιπέδου ζωής και την αυξημένη θνησιμότητα.

Στο *ενδιάμεσο καθεστώς* τα άτομα αρχίζουν να ενδιαφέρονται για το επίπεδο της ζωής τους. Προσπαθούν γι΄ αυτό να περιορίσουν την υψηλή γεννητικότητα και τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι είτε η αγαμία είτε η καθυστέρηση του γάμου. Μέσα στο γάμο όμως δεν χρησιμοποιούν μεθόδους περιορισμού των γεννήσεων με αποτέλεσμα η γεννητικότητα, αν και χαμηλότερη σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς, να παραμένει σε υψηλά επίπεδα.

Στο *σύγχρονο καθεστώς* βασικό στόχο των ατόμων αποτελεί ο περιορισμός των γεννήσεων για τη μείωση του αριθμού των απογόνων και τη βελτίωση του επιπέδου της ζωής. Τώρα παρατηρείται σημαντική μείωση της γεννητικότητας και της θνησιμότητας με τον αισθητό περιορισμό του αριθμού των μελών της οικογένειας. Είναι ακριβώς το σημείο όπου γίνεται το πέρασμα από τους πληθυσμούς «παλαιού τύπου» στους πληθυσμούς «σύγχρονου τύπου» και είναι αυτό που ο A. Landry ονόμασε *δημογραφική επανάσταση*. Το ίδιο φαινόμενο οι ιστορικοί δημογράφοι αποκαλούν *δημογραφική μετάβαση*.

Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα παρατηρείται μια *δημογραφική μετάβαση* από το δημογραφικό καθεστώς «παλαιού τύπου» στο καθεστώς «σύγχρονου τύπου», το οποίο χαρακτηρίζεται από σταθερά αλλά χαμηλά ποσοστά γεννητικότητας και θνησιμότητας. Με βάση τις δύο αυτές σημαντικές δημογραφικές παραμέτρους, τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα, αναπτύχθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο ο προβληματισμός σχετικά με το αν στη διαδικασία της *δημογραφικής μετάβασης* προηγήθηκε η πτώση της γεννητικότητας ή η πτώση της θνησιμότητας. Οι έρευνες που έγιναν, κυρίως στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο τους τελευταίους αιώνες, απέδειξαν ότι προηγήθηκε η πτώση της θνησιμότητας, στην οποία συνετέλεσε τα μέγιστα η ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης και ακολούθησε η πτώση της γεννητικότητας. Δεδομένης λοιπόν της μακρόχρονης σταθερότητας των ποσοστών θνησιμότητας, το ενδιαφέρον των ερευνητών στράφηκε προς τον άλλο καθοριστικό παράγοντα της «δημογραφικής μετάβασης», τη γεννητικότητα και μάλιστα στους δύο βασικούς συντελεστές της, τη γαμηλιότητα και τη γονιμότητα[5]. Σύμφωνα με τον Roland Pressat, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη η μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο ήταν μεταξύ 20 και 24 έτη[6]. Στον ελληνικό χώρο η γαμηλιότητα κατά τον 19ο αιώνα διατηρείται σε υψηλά για τα ευρωπαϊκά δεδομένα επίπεδα. Η Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη[7] υπολόγισε ότι στη Λευκάδα των ετών 1843-1873 η μέση ηλικία γάμου των γυναικών της υπαίθρου κυμαίνεται μεταξύ 21,9 έτη (1843) και 25 έτη (1873), ενώ στην πόλη μεταξύ 23,1 έτη (1853) και 26,2 έτη (1863). Η Ευγενία Μπουρνόβα, με τη μέθοδο της ανασύστασης των οικογενειών, υπολόγισε για τη Ραψάνη, ορεινή κωμόπολη της Θεσσαλίας, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα (1929-1950) τη μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο σε 25,5 έτη και των ανδρών σε

31,33 έτη και κατά τον δεύτερο γάμο για τις γυναίκες 37 έτη και τους άνδρες 38,5 έτη[8]. Η Ρωξάνη Καυταντζόγλου

στη μελέτη της «Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου στο Συρράκο, 1898-1930» διαπιστώνει ότι οι γυναίκες στο Συρράκο (ορεινή κοινότητα Βλάχων στην Πίνδο) κατά τον 19ο αιώνα παντρεύονταν σε αρκετά νεαρή ηλικία. Βασισμένη σε προικοσύμφωνα της περιόδου 1925-1934 διαπιστώνει ότι η μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο ήταν 20 έτη και των ανδρών 23,7 έτη[9].

Πάντως, ενώ στη Δυτική Ευρώπη ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα είχαν αρχίσει να παρατηρούνται σημάδια *δημογραφικής μετάβασης* με τον περιορισμό της γονιμότητας που οδήγησε στην πτώση της γεννητικότητας με ταυτόχρονη πτώση της θνησιμότητας, στην Ανατολική Ευρώπη αυτό συνέβη περίπου μισόν αιώνα αργότερα. Στην Ελλάδα, όπως παρατηρεί η Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, αν και σε ορισμένες περιοχές (Λευκάδα) ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα υπάρχουν κάποιοι αρχικοί πυρήνες *δημογραφικής μετάβασης* σε έναν πληθυσμό «σύγχρονου τύπου», εντούτοις παραμένει δημογραφικά μια κοινωνία «παλαιού τύπου» με παραδοσιακούς δημογραφικούς μηχανισμούς που αντιστοιχούν σε μια κατάσταση «ομοιοστασίας» ή «σταθερής κατάστασης»[10]. Στην περίπτωσή μας στο νομό Λακωνίας, όπως αποδεικνύεται από την παρούσα μελέτη, η δημογραφική μετάβαση τοποθετείται προς το τέλος του 19ου αιώνα.

Δεδομένου ότι η Ιστορική Δημογραφία εξετάζει τις αυξομειώσεις των πληθυσμιακών συνόλων στην εξέλιξη του χρόνου, στο επίκεντρο της μελέτης της βρίσκονται ιδιαίτερα τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα, γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι, καθώς επίσης και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση). Από τον συσχετισμό άλλωστε κυρίως των γεννήσεων και των θανάτων προκύπτει η «φυσική» ανανέωση ή φθορά του πληθυσμού.

Εκτός από τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα η Ιστορική Δημογραφία εξετάζει επίσης:

Τη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο (άρρενες-θήλεις) και ηλικία (κατά ομάδες ηλικιών ή κατά κατηγορίες, άνδρες, γυναίκες, παιδιά)[11]. Επίσης κάποιες επιμέρους παραμέτρους, όπως την κατά φύλο επαγγελματική δραστηριότητα των κατοίκων[12] και την κατά φύλο συμμετοχή στην εκπαίδευση[13].

Την εποχική κίνηση των δημογραφικών συμβάντων (γεννήσεων, γάμων, θανάτων)[14].

Τις γαμήλιες νοοτροπίες και συμπεριφορές[15].

Τη γονιμότητα των γάμων, τη δομή και σύνθεση της οικογένειας (μέσο μέγεθος της οικογένειας και του νοικοκυριού, ολοκληρωμένες-πλήρεις οικογένειες), την οικιακή συγκρότηση[16].

Τη θνησιμότητα του πληθυσμού σε συνάρτηση με τις συνθήκες υγείας και τις ασθένειες[17].

Τις ονοματοδοτικές συμπεριφορές, οι οποίες εγγράφονται στο πεδίο των νοοτροπιών και των ευαισθησιών που χαρακτηρίζουν ένα πληθυσμιακό σύνολο[18].

Είναι λοιπόν φανερό ότι η Ιστορική Δημογραφία εκ των πραγμάτων τοποθετείται στη διασταύρωση και άλλων επιστημών, όπως η Ιστορία, η Κοινωνιο-

λογία, η Ανθρωπολογία, η Δημογραφία, η Ψυχολογία, η Γεωγραφία, η Ιατρική.

Όσον αφορά στο υλικό που χρησιμοποιεί η Ιστορική Δημογραφία υπάρχει η εξής ιδιαιτερότητα. Η Ιστορική Δημογραφία δεν διαλέγει το υλικό της, όπως η κοινωνική δημογραφία, αλλά το βρίσκει υποχρεωτικά μέσα από την αναδρομική ερευνητική προσέγγιση. Το υλικό της είναι κυρίως πρωτογενές αρχειακό, όπως οι απογραφές του πληθυσμού, οι στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού (γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι), οικονομικά κατάστιχα, στρατολογικές καταστάσεις (με το σύνολο των μάχιμων ανδρών), δημοτολόγια (από τα οποία αντλούμε πληροφορίες για τον τύπο και το μέγεθος των νοικοκυριών). Τέλος τα ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων, γάμων και θανάτων, τα οποία αποτελούν σημαντική πηγή άντλησης στοιχείων με βάση τα οποία μπορούμε να προχωρήσουμε στην ανασυγκρότηση των νοικοκυριών και στη διερεύνηση σημαντικών δημογραφικών παραμέτρων, όπως η γαμηλιότητα, η γεννητικότητα, η θνησιμότητα, οι αναπαραγωγικές συμπεριφορές, οι γαμήλιες στρατηγικές. Δυστυχώς όμως λόγω καταστροφής των ληξιαρχικών βιβλίων σε πολλές περιοχές του ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στον ύστερο 19ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ού, δεν μπορούμε να στηριχτούμε σε αυτήν την τόσο σημαντική δημογραφική πηγή[19].

Αλλά και στη μεθοδολογία της η Ιστορική Δημογραφία γνωρίζει περιορισμούς που κατά κανόνα σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα του ιστορικού υλικού[20]. Έτσι ο ερευνητής οδηγούμενος από τις δυνατότητες που του παρέχει η επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού, αρχικά καθορίζει σαφώς το αντικείμενο της μελέτης του στον τόπο και το χρόνο και ύστερα προχωράει σε συγκρίσεις με άλλες έρευνες του ίδιου αντικειμένου και της αντίστοιχης χρονικής περιόδου. Εδώ μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα την παρούσα μελέτη για να δείξουμε τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την εξυπηρέτησή της.

Η συγκεκριμένη μελέτη πραγματοποιήθηκε σε τρία στάδια:

Στο πρώτο στάδιο κατ΄ αρχήν εντοπίσθηκαν οι πρωτογενείς πηγές. Το κύριο μέρος αποτέλεσαν οι *απογραφές* και οι στατιστικές της *φυσικής κίνησης* του πληθυσμού. Αξιοποιήθηκε επίσης ανέκδοτο πρωτογενές υλικό που αντλήθηκε από τα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων των δήμων Σπαρτιατών και Γυθείου, τα Μητρώα Αρρένων και Θηλέων του δήμου Σπαρτιατών, τα Βιβλία Συνοικεσίων της Ιεράς Μητρόπολης Μονεμβασίας και Σπάρτης και τα Αρχεία Συμβολαιογράφων της ευρύτερης περιοχής του δήμου Σπαρτιατών. Ο τοπικός τύπος της εποχής έδωσε σημαντικά στοιχεία που φώτισαν πτυχές της ζωής της τοπικής κοινωνίας, απαραίτητα για να κατανοήσουμε κυρίως τις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές του λακωνικού

πληθυσμού. Τέλος αναζητήθηκε η υπάρχουσα συναφής και συγκριτική βιβλιογραφία για τη συλλογή των απαραίτητων στοιχείων, έτσι ώστε η μελέτη μας να ενταχθεί στο ευρύτερο ελληνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Στο δεύτερο στάδιο, μετά την αποδελτίωση των στοιχείων, δημιουργήθηκαν βάσεις δεδομένων, η επεξεργασία των οποίων έγινε με τη βοήθεια Η/Υ.

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε στατιστική ανάλυση των δεδομένων και η απεικόνισή τους σε στατιστικούς πίνακες.

Στο τρίτο στάδιο έγινε προσπάθεια ερμηνείας των δεδομένων, σε συνάρτηση πάντα με τη χωροχρονική συνάφεια, ενταγμένη μέσα στην κοινωνική οικονομική και πολιτική κατάσταση της περιοχής μελέτης.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε ορισμένα ακόμα ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τη μεθοδολογία που ακολουθούν οι έρευνες της Ιστορικής Δημογραφίας. Σύμφωνα με τη Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη[21], μια μελέτη Ιστορικής Δημογραφίας μπορεί να είναι *εγκάρσια* (συγχρονική) ή *διαμήκης* (διαχρονική).

Στην περίπτωση της *εγκάρσιας* (συγχρονικής) μελέτης εξετάζουμε την κατάσταση του πληθυσμού σε μια ορισμένη χρονική στιγμή. Στην περίπτωση αυτή, ανάλογα με τα διαθέσιμα στοιχεία μας, μπορούμε να μελετήσουμε την κατανομή των κατοίκων μιας περιοχής, κατά φύλο, ηλικία, τόπο κατοικίας ή τον αριθμό των γάμων, γεννήσεων, θανάτων σε μια ορισμένη χρονική στιγμή.

Στην περίπτωση της *διαμήκους* (διαχρονικής) μελέτης εξετάζουμε την εξέλιξη του πληθυσμού σε διαδοχικές χρονικές στιγμές. Η μελέτη αυτή μπορεί να έχει είτε τη μορφή *συνεχούς* παρακολούθησης σε μια χρονική περίοδο, είτε τη μορφή *ασυνεχούς* παρακολούθησης (συγκριτική προσέγγιση). Στη δική μας μελέτη παράδειγμα *συνεχούς* παρακολούθησης αποτελεί ο ετήσιος αριθμός των γάμων, των γεννήσεων και των θανάτων του πληθυσμού της Λακωνίας κατά τα χρονικά διαστήματα 1864-1873 και 1878-1883.

Μια ειδική κατηγορία διαμήκους μελέτης αποτελεί η παρακολούθηση *κοόρτης*. Στην περίπτωση αυτή παίρνουμε όλα τα άτομα που έχουν κάποιο κοινό γνώρισμα, για παράδειγμα γεννήθηκαν ή παντρεύτηκαν την ίδια χρονική περίοδο και τα παρακολουθούμε στην κατοπινή τους ζωή σημειώνοντας όσα στοιχεία, δημογραφικά αλλά και νοοτροπικά, ενδιαφέρουν τη συγκεκριμένη κοόρτη, όπως γάμοι, θάνατοι, γεννήσεις παιδιών, μεταναστεύσεις κάποιων μελών κ.α. Ως παράδειγμα αναφέρουμε τη μελέτη των Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη, Νίκου Σιδέρη «Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας», στην οποία οι συγγραφείς παρακολουθούν μια γενιά στη Λευκάδα από την ηλικία των 25 ετών μέχρι το τέλος της νεότητάς τους[22].

Εκτός από τις περιπτώσεις της εγκάρσιας και διαμήκους μελέτης έχουμε επίσης την *μικροδημογραφική* και *μακροδημογραφική* ανάλυση. Στην πρώτη περίπτωση μελετάμε τα συμβάντα που αφορούν περιορισμένο αριθμό ατόμων,

όπως η περίπτωση χωριών, πόλεων ή νομών. Υπό αυτήν την έννοια η μελέτη μας, που παρακολουθεί τα συμβάντα του πληθυσμού ενός νομού, του νομού Λακωνίας, είναι μια μικροδημογραφική μελέτη. Στη δεύτερη περίπτωση μελετάμε τα συμβάντα μιας ευρύτερης γεωγραφικά περιοχής και σε μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, όπως για παράδειγμα τον ελλαδικό χώρο στη διάρκεια ενός αιώνα.

Η διάρθρωση της παρούσας μελέτης

Η παρούσα μελέτη έχει σκοπό να εξετάσει την εξέλιξη του πληθυσμού στο νομό Λακωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και να εντοπίσει τους παράγοντες που συντελούν σ΄ αυτήν την εξέλιξη. Ως παράδειγμα εξετάζεται η δημογραφική πορεία του δήμου Σπαρτιατών και της πόλης της Σπάρτης, έδρας του δήμου και πρωτεύουσας του νομού. Δημιουργούμε έτσι ομόκεντρους κύκλους, οι οποίοι αναπτύσσονται με κέντρο την πόλη της Σπάρτης και διευρύνονται στο επίπεδο πρώτα του δήμου Σπαρτιατών, ύστερα των επαρχιών του νομού και τέλος του νομού Λακωνίας στο σύνολό του. Από τη σύγκριση των επιμέρους δημογραφικών χαρακτηριστικών (πόλη, δήμος, επαρχίες, νομός) αλλά και σε σχέση με τον υπόλοιπο ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο σχηματίζουμε την εικόνα της εξέλιξης του πληθυσμού κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο.

Το έναυσμα για τη συγκεκριμένη έρευνα έδωσε το γεγονός ότι οι λιγοστές μέχρι σήμερα ιστορικο-δημογραφικές μελέτες που έχουν γίνει αφορούν σε μικρότερα τμήματα του λακωνικού χώρου σε επίπεδο επαρχίας ή δήμου και όχι στο σύνολο του νομού[23]. Ένας ακόμη παράγοντας ήταν και οι προσωπικές μου πολυετείς αναζητήσεις και έρευνες για μικρότερες γεωγραφικές περιφέρειες της Λακωνίας με ιστορικό και δημογραφικό προσανατολισμό[24].

Η υπόθεση εργασίας που αναπτύχθηκε είναι πώς τα δημογραφικά συμβάντα (γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι) επιδρούν στην αλλαγή-εξέλιξη του πληθυσμού του νομού Λακωνίας κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο και συντελούν στη δημογραφική του μεταβολή, όπως επίσης και το αντίστροφό του. Αποτυπώνονται επίσης οι συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές και ο βαθμός που αυτές επιδρούν στη διαμόρφωση της δημογραφικής φυσιογνωμίας της λακωνικής κοινωνίας. Εξετάζεται επίσης το οικονομικό-πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο λακωνικός πληθυσμός εξελίσσεται και μεταβάλλεται, δεδομένου ότι κάθε πληθυσμιακό σύνολο τοποθετείται σε έναν συγκεκριμένο χώρο κάτω από ορισμένες οικονομικο-πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και πραγματικότητες, οι οποίες τον καθορίζουν και τον διαμορφώνουν.

Ως χρονική αφετηρία της μελέτης μας θεωρούμε το μέσον του 19ου αιώνα, γιατί τότε έχουμε και τις πρώτες έγκυρες απογραφές πληθυσμού. Η απογραφή πληθυσμού του έτους 1861 θεωρείται ως η πρώτη αληθής και αξιόπιστη απογραφή που αποσκοπούσε όχι μόνο στην εξακρίβωση του αριθμού των κατοίκων, αλλά και στην συλλογή δημογραφικών πληροφοριών

σηματοδοτώντας μια νέα εποχή για τη Στατιστική, αφού από την αβεβαιότητα των προσεγγίσεων περνάμε στη σιγουριά των μετρήσεων. Όλες οι προηγούμενες απόπειρες καταγραφής του πληθυσμού χαρακτηρίζονται μόνο ως πληθυσμιακές απαριθμήσεις[25]. Η παρούσα μελέτη, όσον αφορά στην εξέλιξη του πληθυσμού στο νομό Λακωνίας, στηρίχθηκε στα πληθυσμιακά δεδομένα των απογραφών των ετών 1861, 1870, 1879, 1889 και 1907. Τα απαραίτητα στοιχεία για τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα (γεννήσεις, γάμοι, αποβιώσεις) αντλήθηκαν από τους πίνακες της *φυσικής κίνησης* του πληθυσμού, οι οποίοι πρωτοδημοσιεύθηκαν το έτος 1860 και συνέ-

χισαν ανελλιπώς μέχρι το έτος 1891. Πρόκειται για 16 πίνακες. Από αυτούς οι τρεις πρώτοι δίνουν σε απόλυτους αριθμούς τους γάμους, τις γεννήσεις και τους θανάτους κατά φύλο. Τρεις πίνακες δίνουν τη στατιστική ανάλυση των γάμων κατά επαρχία. Συγκεκριμένα αναφέρεται η πολιτική κατάσταση των συζύγων (δύο άγαμοι, δύο χήροι, γυναίκα άγαμη και άνδρας χήρος, άνδρας άγαμος και γυναίκα χήρα), η μηνιαία κατανομή των γάμων, η ηλικία κατά το γάμο και το φύλο. Οι πέντε πίνακες των γεννήσεων δίνουν τον διαχωρισμό των γνησίων και νόθων τέκνων και τη μηνιαία κίνηση των γεννήσεων κατά επαρχία και δήμο. Τέλος οι πέντε πίνακες των θανάτων δίνουν την κίνηση των θανάτων κατά ηλικία, φύλο, μήνα και πολιτική κατάσταση (άγαμοι, έγγαμοι, χήροι) σε επίπεδο επαρχίας και δήμου.

Η μελέτη εκτείνεται χρονικά μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα καλύπτοντας χρονικό διάστημα μισού αιώνα χωρίς να αποκλείεται η χρησιμοποίηση πηγών πριν το έτος 1850 ή μετά το 1900, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο. Ειδικά για τη δημογραφική ανάλυση του δήμου Σπαρτιατών, ο οποίος αποτέλεσε και το παράδειγμα αυτής της μελέτης, τα χρονικά όρια που θέσαμε είναι από το έτος 1835, έτος ίδρυσης του δήμου, μέχρι το έτος 1907, οπότε και έγινε η τελευταία απογραφή πληθυσμού πριν την κατάργηση των δήμων με το νόμο ΔΝΖ΄ και την δημιουργία αυτόνομων κοινοτήτων στο ελληνικό Κράτος.

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι δεσμευόμαστε από το υλικό μας, το οποίο δεν χαρακτηρίζεται πάντοτε από πληρότητα και ορισμένες φορές είναι αποσπασματικό. Αυτό άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, είναι και ένα από τα χαρακτηριστικά της Ιστορικής Δημογραφίας, ότι δηλαδή η μεθοδολογία της εξαρτάται από τις δυνατότητες που παρέχει η επεξεργασία του διαθέσιμου υλικού. Έτσι, για το νομό Λακωνίας, για τη δεκαετία 1850-1860 πληροφορίες σχετικά με τα δημογραφικά συμβάντα διαθέτουμε μόνο για τα έτη 1852 και 1860. Αντίθετα, πληρέστερα στοιχεία διαθέτουμε για το χρονικό διάστημα 1864-1883, τα οποία αντλούμε από τους πίνακες της *φυσικής κίνησης* του πληθυσμού. Επειδή δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε στοιχεία για τα έτη 1874-1877, χωρίζουμε το χρονικό διάστημα 1864-1883 σε δύο επιμέρους περιόδους: α) 1864-1873 και β) 1878-1883. Από τη σύγκριση των δύο αυτών χρονικών περιόδων, αν και άνισων μεταξύ τους (αφού πρόκειται για μια δεκαετία και μια εξαετία) προκύπτει η εξέλιξη του πληθυσμού στο νομό Λακωνίας σε συνάρτηση τόσο με την εξέλιξη των θεμελιωδών δημογραφικών συμβάντων, αλλά και

άλλων δευτερευουσών μεταβλητών, όπως είναι οι οικονομικές και επαγγελματικές δραστηριότητες του πληθυσμού, το φυσικό περιβάλλον, τα νοσολογικά συμβάντα, οι κοινωνικές δομές, τα πολιτικά γεγονότα, κ.λ.π.

Η μελέτη μας αποτελείται από δύο μέρη: Στο πρώτο μέρος αναλύεται η οικονομικο-πολιτική και κοινωνική ζωή της Λακωνίας και χωρίζεται σε δύο κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η οικονομική πραγματικότητα του νομού με ανάλυση επιμέρους στοιχείων, όπως το σύνολο των καλλιεργειών του λακωνικού χώρου, μέσα από τα οποία αναδεικνύεται η αγροτική φυσιογνωμία

του σε όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Γίνεται επίσης λόγος για την εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων στο βαθμό που αυτή συνδέεται με την ανάπτυξη της λακωνικής οικονομίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην πόλη της Σπάρτης, η οποία ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα εξελίσσεται σε διοικητικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο του νομού (εμπορικές εταιρείες, εργαστήρια, συντεχνίες, εβδομαδιαία αγορά, εμποροπανήγυρις του Μυστρά). Τέλος, στην επέκταση του υπάρχοντος οδικού δικτύου με τη διάνοιξη νέων δρόμων και τη συμβολή τους στην οικονομική πρόοδο του τόπου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την κοινωνική ζωή του νομού και αναλύονται επιμέρους: α) η υποδομή των κυριότερων πόλεων (Σπάρτης, Γυθείου, Μονεμβασιάς, Νεάπολης, Μολάων, Αρεόπολης και Καρδαμύλης), β) η κατοικία στο βαθμό που αυτή αποτελεί τον καθρέφτη της καθημερινής ζωής των κατοίκων και φέρει τη σφραγίδα τόσο των οικονομικών όσο και των κοινωνικών αλλαγών της εποχής, γ) τα έπιπλα, τα οικιακά σκεύη και ο ρουχισμός, στα οποία αποτυπώνεται η οικονομική κατάσταση των κατοίκων, δ) η ενδυμασία και η εμφάνιση με τις κοινωνικές και οικονομικές της προεκτάσεις, στ) οι διατροφικές συνήθειες των Λακώνων. Αναλύονται επίσης οι νοοτροπίες και οι πολιτιστικές επιλογές των κατοίκων, της Σπάρτης, πρωτεύουσας του νομού, η οποία μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα αποτελεί μαζί με το Γύθειο τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα του νομού.

Στο δεύτερο μέρος διερευνάται η διοικητική εξέλιξη και δημογραφική πορεία του νομού Λακωνίας γενικά και του δήμου Σπαρτιατών ειδικότερα με την ανάλυση των δημογραφικών συμβάντων σε συνάρτηση με τα οικονομικο-πολιτιστικά-κοινωνικά χαρακτηριστικά του υπό εξέταση χώρου και χωρίζεται σε δέκα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι διοικητικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν στο νομό και στο δήμο από τη σύσταση του ελληνικού κράτους, δεδομένου ότι οι διοικητικές μεταβολές είναι συνυφασμένες με την εξέλιξη του πληθυσμού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρακολουθούμε την πληθυσμιακή εξέλιξη του νομού στο σύνολό του και ειδικότερα του δήμου Σπαρτιατών, που αποτελεί το παράδειγμα στην παρούσα μελέτη.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η φυσική κίνηση του πληθυσμού. Διερευνώνται τα εσωτερικά αίτια της αλλαγής-εξέλιξης του πληθυσμού σε συνάρτηση με το φυσικό και ιστορικό περιβάλλον. Με βάση τις επίσημες *απογραφές* και τις *κινήσεις πληθυσμού* αναδεικνύεται η επίδραση των ενδογενών παραγόντων (υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων) στη μεταβολή του πληθυσμού. Ιδιαιτέρως εξετάζονται οι εξώγαμες γεννήσεις της εποχής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η κατανομή των δημογραφικών συμβάντων με βάση τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του πληθυσμού, όπως είναι το φύλο, η ηλικία, το επάγγελμα και η εκπαίδευση. Αξιοποιούνται τα δεδομένα κυρίως των απογραφών των ετών 1861 και 1870 και καταστρώνονται οι πυραμίδες ηλικιών για το νομό Λακωνίας και για το δήμο Σπαρτιατών.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται η εποχική κίνηση του πληθυσμού. Η ανάλυση των δημογραφικών συμβάντων και η ανομοιογενής κατανομή τους σε σχέση με τις ανόμοιες μεταξύ τους εποχές του έτους αποκτά ουσία και νόημα στο μέτρο που συσχετίζονται με οικονομικούς, οικολογικούς και θρησκευτικούς-εθιμικούς παράγοντες.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλύεται η γαμηλιότητα στο νομό Λακωνίας και στο δήμο Σπαρτιατών. Ειδικότερα εξετάζονται: α) η σχέση του ρυθμού των γάμων και της ηλικίας (πρώιμοι, όψιμοι γάμοι), β) οι κανόνες εκλογής συζύγου (γάμος κατά πολιτική κατάσταση, εντοπιότητα στην επιλογή συζύγου), γ) οι γάμοι κατά φύλο και ομάδες ηλικιών, δ) οι γαμήλιες στρατηγικές.

Στο έβδομο κεφάλαιο εξετάζεται η γονιμότητα των γάμων. Δίνονται επίσης στοιχεία για τη Λακωνική οικογένεια, όπως το *μέσο μέγεθος της οικογένειας* και το *μέσο μέγεθος του νοικοκυριού*. Ειδικότερα περιγράφεται η οικιακή συγκρότηση σε έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς του δήμου Σπαρτιατών, τη Μαγούλα (κατανομή και σύνθεση του νοικοκυριού, επαγγελματική στρωμάτωση των κατοίκων, ολοκληρωμένες και πλήρεις οικογένειες) βασισμένη σε έναν απογραφικό κατάλογο του έτους 1860.

Στο όγδοο κεφάλαιο εξετάζεται η θνησιμότητα σε συνάρτηση με τις συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής των κατοίκων. Ειδικότερα ερευνάται ο συσχετισμός της θνησιμότητας με την πολιτική κατάσταση των αποβιούντων, η ειδική κατά ηλικία και φύλο θνησιμότητα και ιδιαιτέρως η βρεφική θνησιμότητα. Περιγράφεται επίσης η σχέση μεταξύ περιβάλλοντος-υγείας-αιτιών θανάτου και γίνεται αναφορά στο ιατρικό προσωπικό του νομού (γιατροί-μαίες) και στα ιδρύματα νοσοκομειακής περίθαλψης των κατοίκων (νοσοκομεία-φαρμακεία).

Στο ένατο κεφάλαιο εξετάζονται οι ονοματοδοτικές συμπεριφορές του πληθυσμού τόσο στην πόλη της Σπάρτης όσο και στους οικισμούς του δήμου Σπαρτιατών στην κατεύθυνση της διερεύνησης των ευαισθησιών και νοοτροπιών του.

Στο δέκατο κεφάλαιο περιγράφεται η *δημογραφική μετάβαση* που συντελείται στο νομό προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα με αλλαγές τόσο σε επίπεδο δημογραφίας και νοοτροπιών όσο και στις οικονομικές και κοινωνικές δομές,

ώστε να γίνει το πέρασμα από έναν πληθυσμό *«παλαιού τύπου»* σε έναν πληθυσμό *«σύγχρονου τύπου»*.

Το ζήτημα των πηγών

Η παρούσα μελέτη στηρίχτηκε σε πηγές δημοσιευμένες αλλά και αδημοσίευτες με έμφαση στις *απογραφές,* τις *κινήσεις πληθυσμού* και πρωτογενές αρχειακό υλικό. Συγκεκριμένα:

Για το διάστημα πριν το 1861, έτος που έγινε η πρώτη έγκυρη απογραφή πληθυσμού, χρησιμοποιήθηκαν τα δημοσιεύματα:

Ι. Σταματάκη, *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος*, εν Αθήναις, 1846. Πρόκειται για έκδοση της απογραφής του 1844.

Ιάκωβου Ρ. Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1853. Περιλαμβάνει αναλυτικούς πίνακες πληθυσμού, ανά οικισμό.

Ελευθέριου Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912,* Αθήνα, 1994. Δίνονται στοιχεία για το σχηματισμό του δήμου Σπάρτης.

Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών, μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859. Εδώ γίνεται αναφορά αναδρομικά στον ελληνικό πληθυσμό κατά τα έτη 1821, 1832, 1842, 1852 και 1859.

Για το διάστημα από το έτος 1861 μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα χρησιμοποιήθηκαν:

Απογραφές πληθυσμού:

Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862*. Τα στοιχεία αυτής της απογραφής είναι στη διάθεσή μας χάρη στην ανατύπωση που έγινε με τη συνεργασία της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού και του Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ.

Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις 1872.

Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1879,* εν Αθήναις 1881. Η απογραφή έχει επανεκδοθεί στο Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις,* τόμος Α΄, μέρος ΙΙ, Αθήναι 1974.

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήναι 1890.

Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, εν Αθήναις 1909.

Ι. Νουχάκη, *Ελληνική Χωρογραφία,* τόμ. Β΄, Αθήναι 1901. Περιλαμβάνονται πίνακες πληθυσμού, οι οποίοι προέρχονται από την απογραφή του 1896.

«Απογραφικός κατάλογος των ψυχών της περιφερείας Μαγούλας του δήμου Σπαρτιατών, ταχθείς κατά το έτος 1860 υπό του εφημερίου Νικολάου ιερέως Σαραντόπουλου». Πρόκειται για έναν δεκαεξασέλιδο, χειρόγραφο

απογραφικό κατάλογο, ο οποίος αποτελεί σημαντικότατο τεκμήριο λόγω της σπανιότητάς του και των πληροφοριών που μας δίνει για την οικιακή συγκρότηση στη Μαγούλα, έναν από τους πολυπληθέστερους οικισμούς του δήμου Σπαρτιατών στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα. Στον εν λόγω απογραφικό κατάλογο ο πληθυσμός της Μαγούλας παρατίθεται κατανεμημένος σε 142 ενότητες, που αντιστοιχούν σε οικιακές ομάδες. Είναι χωρισμένος σε στήλες στις οποίες σημειώνονται τα εξής στοιχεία: Όνομα και επώνυμο του πατρός και των αρρένων τέκνων του, ηλικία, όνομα της συζύγου και των θηλέων τέκνων, ηλικία, επάγγελμα του συζύγου, ολικός αριθμός μελών, Παρατηρήσεις.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*.

Κινήσεις πληθυσμού των ετών 1860-1883.

Οι πρώτοι πίνακες *Κίνησης του πληθυσμού* δημοσιεύθηκαν στις αρχές του έτους 1862 και αφορούσαν το έτος 1860. Συνέχισαν να δημοσιεύονται ανελ-

λιπώς μέχρι το έτος 1891 και μόνο για τα έτη 1862 και 1863 δεν υπάρχει ανάλογο δημοσίευμα, λόγω των ανωμαλιών που προκλήθηκαν στην πολιτική ζωή της χώρας με την έξωση του Όθωνα. Για το νομό Λακωνίας εντοπίσθηκαν πίνακες της *Κίνησης του πληθυσμού* των ετών 1860, 1864-1873 και 1878-1883, ενώ δεν εντοπίσθηκαν οι αντίστοιχοι πίνακες των ετών 1873-1877 και 1884-1891. Πρόκειται για πίνακες: Κίνησης του πληθυσμού κατά νομούς, επαρχίες και δήμους, Γάμων κατά πολιτική κατάσταση, κατά επαρχίες, κατά μήνα και κατά ηλικία, Γεννήσεων κατά φύλο και πολιτική κατάσταση, Γεννήσεων αρρένων και θηλέων κατά επαρχίες και κατά μήνα, Γεννήσεων αμφοτέρων των φύλων κατά επαρχίες και δήμους κατά μήνα, Αποβιώσεων αρρένων και θηλέων κατά επαρχίες και ηλικία, αμφοτέρων των φύλων κατά επαρχίες και ηλικία, Αποβιώσεων κατά επαρχίες και πολιτική κατάσταση, Αποβιώσεων κατά μήνα και Δήμους.

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου του δήμου Σπαρτιατών των ετών 1865-1866, 1893-1897 και 1906-1907 (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Λακωνίας).

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου δήμου Γυθείου των ετών 1883-1884, 1894, 1898-1899, 1902 (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Λακωνίας).

Γενικόν Μητρώον Αρρένων Δήμου Σπαρτιατών των ετών 1817-1915 (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Λακωνίας). Είναι βιβλίο, έντυπο και έχει 149 αριθμημένες σελίδες. Κάθε σελίδα φέρει τον τίτλο *«Γενικόν Μητρώον των Αρρένων του Δήμου Σπαρτιατών»*. Έχει στήλες που αναφέρονται τα στοιχεία: Αύξων αριθμός, Επώνυμο, Όνομα, Όνομα πατρός, Έτος γεννήσεως, Κατοικία ή διαμονή, Παρατηρήσεις. Σε κάθε έτος έχουν προστεθεί και χειρόγραφες εγγραφές με βάση Νομαρχιακές Αποφάσεις ή μεταβολές (διαγραφές λόγω αποβιώσεων) μεταγενέστερες του έτους 1916. Όλες οι εγγραφές του Μητρώου αναφέρονται

στη σύνθεση του Δήμου Σπαρτιατών μετά την εφαρμογή του νόμου ΔΝΖ΄, έστω και αν αναφέρονται σε έτη πριν το 1912.

Μητρώο Θηλέων Δήμου Σπαρτιατών των ετών 1834-1933 (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Λακωνίας). Το βιβλίο είναι έντυπο και φέρει στήλες στις οποίες αναγράφονται τα στοιχεία: Αύξων αριθμός. Στοιχεία του ονόματος προ του γάμου: Επώνυμο, Κύριο όνομα, Όνομα πατρός, Όνομα μητρός, Αριθμός της οικογενειακής μερίδας «εις ην ενεγράφη». Στοιχεία που προστέθηκαν μετά το γάμο: Επώνυμο του συζύγου, Κύριο όνομα του συζύγου, Αριθμός της οικογενειακής μερίδας «εις ην μετεφέρθη», Παρατηρήσεις. Κάτω από τις επικεφαλίδες των στηλών και στο μέσον ξεχωριστής σειράς αναγράφεται: «γεννηθείσαι το έτος».

Τα Μητρώα Αρρένων και Θηλέων, λόγω έλλειψης ληξιαρχικών βιβλίων κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, αποτελούν τη βασική πηγή άντλησης των ανδρικών και γυναικείων βαπτιστικών ονομάτων.

Βιβλία Συνοικεσίων της Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης. Εντοπίσθηκαν συνολικά 8 βιβλία, τα οποία περιλαμβάνουν τους δηλωθέντες γάμους της περιφερείας της Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης αποδελτιώθηκαν όσοι γάμοι αφορούσαν στο δήμο Σπαρτιατών: Το πρώτο βιβλίο περιλαμβάνει τους δηλωθέντες γάμους κατά το χρονικό διάστημα 1852-1859. Το δεύτερο βιβλίο τους γάμους για το χρονικό διάστημα 1866-1872 και τα υπόλοιπα έξη βιβλία περιλαμβάνουν τους γάμους για το χρονικό διάστημα 1879-1907. Δεν εντοπίσθηκαν τα βιβλία για τις χρονικές περιόδους 1860-1865 και 1873-1878.

Οι δηλωθέντες γάμοι καταχωρούνται σε αντικριστές σελίδες που φέρουν με τυπωμένα γράμματα τον τίτλο *«Βιβλίον των Συνοικεσίων της Αρχιεπισκοπής Μονεμβασίας και Σπάρτης δια τον Μήνα…»*. Κάτω από τον τίτλο υπάρχουν στήλες στις οποίες αναφέρονται τα στοιχεία: αύξων αριθμός, ημερομηνία, έτος, το όνομα του νυμφίου, το επώνυμο, ο τόπος καταγωγής και ο δήμος, Το όνομα της νύμφης, το επώνυμο, ο τόπος καταγωγής και ο δήμος, το όνομα του παρανύμφου και το επώνυμο, ο βαθμός του γάμου, το όνομα της εκκλησίας, το όνομα του ιερέως, τα ονόματα ιδιοχείρως ή δι΄ άλλου των εγγυητών, Παρατηρήσεις.

Από το έτος 1893 ο τρόπος καταχώρησης των γάμων αλλάζει και οι πράξεις καταχωρούνται σε μία σελίδα σε στήλες στις οποίες αναφέρονται τα στοιχεία: αύξων αριθμός, ημερομηνία, όνομα και επώνυμο των νυμφίων, βαθμός του γάμου, πατρίς, ιερεύς.

Από το έτος 1894 και έπειτα διατηρείται η καταχώρηση της πράξεως σε μία σελίδα, ενώ παρατηρείται μια μικρή διαφοροποίηση στα ερωτήματα. Έτσι στις στήλες αναφέρονται τα στοιχεία: αύξων αριθμός, χρονολογία εκδόσεως, όνομα

και επώνυμο των μελλονύμφων, βαθμός του γάμου, όνομα και επώνυμο εφημερίου, Παρατηρήσεις

Συμβολαιογραφικά Αρχεία (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας). Χρησιμοποιήθηκαν τα Αρχεία των συμβολαιογράφων: Κωνσταντίνου Βραχνού (1858-1863, 1877), Κωνσταντίνου Δημόπουλου (1863-1869, 1872-1873), Εμμανουήλ Κυρούση (1863), Κωνσταντίνου Κυρούση (1870, 1874, 1876-1889), Αντωνίου Λούλου (1873), Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου (1889-1892), Νικολάου Πιλάλα (1853-1854).

Αρχείο Συμβολαιογραφείου τέως δήμου Σελλασίας (1864), (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας).

Αρχείο Ειρηνοδικείου τέως δήμου Σελλασίας (1859, 1864), (Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας). Πρόκειται για δικαστικές αποφάσεις.

Αρχείο Υποθηκοφυλακείου τέως δήμου Σελλασίας (1864), Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας). Πρόκειται για βιβλία Υποθηκών.

Από τα συμβολαιογραφικά έγγραφα, (πληρεξούσια, πωλητήρια, συμφωνητικά, ενοικιαστήρια, μισθωτήρια, προικοκοσύμφωνα, διαθήκες, εγγυητικά,

κ.α) τις δικαστικές αποφάσεις και τα βιβλία Υποθηκών προέκυψαν πολύτιμες πληροφορίες για όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, τις οικονομικές δραστηριότητες, τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με την Πολιτεία, τις αντιλήψεις και νοοτροπίες της εποχής, τη δημογραφία. Από το πλήθος των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν, ένα μέρος χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες αυτής της μελέτης. Οι υπόλοιπες μπορούν να χρησιμεύσουν σε εργασίες, όπως η γενεαλογική έρευνα και άλλα θέματα που δεν ερευνήθηκαν λεπτομερειακά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Andre Burguiere, «Η δημογραφία» στο Jacques Le Goff-Pierre Nora, *Το έργο της Ιστορίας,* τόμ. 3, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1975, σσ. 126-161.

2. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη *Ιστορική Δημογραφία Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σσ. 9-10.

3. L. Henry, *Manuel de Demographie Historique*, Droz, Γενεύη, 1967. P. Guillaume-J. P. Poussou, *Demographie Historique*, Paris 1970. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σσ. 36-37.

4. A. Landry, *La Revolution demographique. Etudes et essais sur les problemes de la population,* Παρίσι 1934. Επανέκδοση INED, 1982, σ. 230.

5. M. Anderson, *Population Change in North-Western Europe*, 1750-1850, Λονδίνο 1988. M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family,* 1500-1914, Λονδίνο 1980.

6. Roland Pressat, *Κοινωνική Δημογραφία*, (μετάφραση Ιωάννου Καβάσιλα), Αθήναι 1975, σ. 109.

7. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 160.

8. Μπουρνόβα Ευγενία, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας*: *Στη Ραψάνη από το 1900 έως το 1950,* Αθήνα 1995, σ. 33.

9. Ρωξάνη Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο, 1898-1930,* Αθήνα 1997, σσ. 167-178.

10. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 184.

11. Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σσ. 133-140 και του ιδίου *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σσ. 124-125. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας,* Αθήνα 1987, σ. 198-201. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, ανατύπωση ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991, Εισαγωγή, σ. ιστ΄. Δ. Γ. Τσαούσης, *Κοινωνική Δημογραφία,* Αθήνα 1986, σσ. 24-25 και του ιδίου *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* Αθήνα 1971, σ. 83. Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφία,* Αθήνα 1993, σσ. 238-239, Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965),* Αθήναι 1959, σσ. 3, 5. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 26. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, Ν. Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 34. Maria Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, The American University Press 1993, σσ. 21-23. Νικολάϊ Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας,* τόμ. Β΄, Θεμέλιο 1986, σσ. 454-455. Ρωξάνη Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου,* ο.π., σσ. 160-165.

12. Αλ. Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων βιομηχανικών καταστημάτων,* Αθήνα 1876, σ. 44. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922),* Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002, σσ. 22-24. Πελαγία Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και Υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862,* εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1991, σ. 171. Πέπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα),* Αθήναι 2002, σσ. 257-258.

13. Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Α*θήνα, Θεμέλιο (ε΄ έκδοση), 1987, σσ. 473-474. Πέπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση,* ο.π., σσ. 135-136, 156-157, 191, 208, 224, 229, 247, 251, 255.

14. Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήναι 1980, σσ. 213-217. Κώστας Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999, σσ. 23. Νικήτας Νηφάκης, *Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα* (προλεγόμενα υπό Σ. Κουγέα), Αθήναι 1964, σσ. 43-44. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία,* ο.π., σ. 66.

Βαγγέλης Αγγελής, *Λαογραφικά της πεδινής Θεσσαλίας και στοιχεία της ορεινής,* τομ. Β΄, Αθήνα 1987, σ. 160. Αντώνης Αντωνίου, «Γαμήλια έθιμα των Καραγκούνηδων της κοινότητας Ματαράγκας Καρδίτσας», Συνέδριο Αρχειονομίας, *Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές*, Σπάρτη 1997, σσ. 142-143. Π. Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας*, ο.π., σ. 173. Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα,* εκδόσεις Πλέθρον 2002, σ. 139. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας),* τόμ. Α΄, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1995, σ. 74. Δήμητρα Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα- πληθυσμιακή, κοινωνική και οικονομική πορεία (1900-1960)», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΣΤ΄, Αθήναι 2002, σ. 440.

15. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σσ. 79, 86 και της ιδίας «Οικονομία, Νοοτροπίες, Δημογραφική μετάβαση στη Λευκάδα στα μέσα του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, (Κέρκυρα, 21-24 Μαϊου 1988)*, Αθήνα 1997, σ. 493. *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα,* τομ. Α΄, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σσ. 21, 32 και τομ. Β΄, σσ. 68, 84, 137, 144, *Αλεξανδρινές Οικογένειες Χωρέμη-Μπενάκη-Σαλβάγου,* εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα 2004, σ. 226. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, Ν. Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σσ. 158-159. C. C. Harris, *The Family,* London, George Allen and Unwin 1970, σ. 53. Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου,* Gutenberg, Αθήνα 2000, σ. 167. Δ. Γ. Τσαούσης, *Κοινωνική Δημογραφία,* ο.π., σσ. 51-53 και του ιδίου *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* ο.π., σ. 30. Chris Galley, *The demography of Early Modern Towns: York in the sixteenth and seventeenth centures,* Liverpool University Press, 1998, σσ. 122-123. Ελ. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* ο.π., σσ. 272-273. Ευγενία Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας,* ο.π., σ. 33. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940,* ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 31. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία,* ο.π., σ. 35.

16. Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφία,* ο.π., σ. 269. Γεώργιος Ταπεινός, *Στοιχεία Δημογραφίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993, σσ. 154-159. Δ. Γ. Τσαούσης, *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* ο.π., σ. 36. Ralph Thomlinson, *Population Dynamics Causes and consequences of world demographic change,* New York Random House, 1965, σσ. 186-209. Λουκία Μουσούρου, *Η ελληνική οικογένεια,* Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήναι 1984 και της ιδίας *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού,* Βιβλιοπωλείο της Εστίας 1985, σσ. 23-25. σ. 61. F. Braudel-G. Duby, *Η Μεσόγειος, άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 94. Μιχάλης Μερακλής, *Κοινωνική συγκρότηση,* Ελληνική Λαογραφία, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1998, σ. 47. Ελευθ. Αλεξάκης, *«Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη»,* περ. *Μνήμων,* 5 (1975), σ. 52. Peter Laslett, «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», στο Ρωξάνη Καυταντζόγλου, (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 45. Βασίλης Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές,* εκδόσεις Οδυσσέας 2000, σσ. 96-97. Μαρία Κουρούκλη, *Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα, Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα* (επιμ. Δ. Γ. Τσαούση), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, β΄ έκδοση, Απρίλιος 1998, σ. 150. Ελ. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* ο.π., σσ. 193-194. R. Wilk και R. McC. Netting, "Households: Changing Forms and Functions", στο R. Wilk, R. McC. Netting και E. Arnould (επιμ.), Households: *Comparative and Historical Studies of the Domestic Group,* University of California Press, 1984, σσ. 5-28. Νεοκλή Σαρρή, *Η οικογένεια στην Τουρκία. Κοινωνική πλαισίωση και θεσμική προσέγγιση,* Αθήνα 1990, σ. 16. Eugene Hammel, «Η δομή του νοικοκυριού στη Μακεδονία του 14ου αιώνα», στο Ρωξάνη Καυταντζόγλου (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος,* ο.π., σσ. 227-231. Peter Laslett, "The History of the Family, *Εισαγωγή* στο P. Laslett - R.Wall (επιμ.) *Household and Family in past time,* Cambridge Univ. Press 1972, σσ. 5, 28-31, 41-42. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά,* τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σ. 6. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας,* ο.π., σ. 154, του ιδίου *Ιστορικοδημογραφικά,* ο.π., σ. 130. Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας,* τόμ. Β΄, ο.π., σ. 458. Ρωξάνη Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου*, ο.π., σσ. 16-18. P. Czap, «A Large Family: The Peasant´s Greatest Wealth» στο Wall, Robin, Laslett (επιμ.) 1983, *Family Forms in History Europe*, C.U.P., σσ. 105-151. P. Loizos, E. Papataxiarchis, 1991, (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern*

Greece, Princeton University Prees, σσ. 8-9. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 88. Ελευθ. Αλεξάκης, *Η εξαγορά της νύφης,* Αθήνα 1984, σ. 29. Ralph Thomlinson, *Demographic problems, Controversy over population control*, United States of America, 1967, σ. 46-47, του ιδίου *Population Dynamics Causes and consequences of world demographic change*, Random House New York, 1965, σ. 202. E. Lewis-Fanning, *Report on an Enquiry into Family Limitation and its Influence on Human Fertility during the Past Fifty Years*, London, 1949, σσ. 7-10.

17. Λύντια Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880» στο Καίτη Αρώνη - Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 379, 338. Νίκος Σιδέρης, «Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τομ. πρώτος, τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σσ, 115-116. Jean - Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων*, ο.π., σ. 191. C. M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση,* Θεμέλιο, 1988, σσ. 204-206. Μ. Τομαρά - Σιδέρη – Ν. Σιδέρη, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 82. Γ. Παπαευαγγέλου - Κ. Τσίμπος, *Ιατρική Δημογραφία και Οικογενειακός Προγραμματισμός,* εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα 1992, σσ. 19, 22. V. Valaoras «A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece» στο *The Milbank Memorial Fund Quarterly,* τομ. XXXVIII, τχ. 2 (Απρίλιος 1960), σ. 132, πίν. 3. Ε. Σ. Υ. Ε, *Δημογραφικαί ροπαί και μελλοντικαί προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος, 1960 1985,* Αθήναι 1966, σ. 56, πιν. 33. Μαρία Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σσ. 21-23. Κώστας Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης, Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σσ. 13-20. Ιωάννης Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864),* Αθήνα 1985, σσ. 110-144. Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838),* Αθήνα 1984. Δήμητρα

Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα πληθυσμιακή, κοινωνική και οικονομική πορεία (1900-1960)», ο.π., σ. 428. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας),* τομ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, σ. 74. Τ. Παναγιωτόπουλος, Ν. Σιδέρης, «Υγεία και υπηρεσίες Υγείας: Παρόν και μέλλον» στο *Η Ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σσ. 149-150. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος,* Θεμέλιο, 1986, σ. 158.

18. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 121

19. Β. Βαλαώρας, *Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965),* ο.π., σ. 6. Γ. Σιάμπος, *Δημογραφία,* ο.π., σ. 67. Ευγενία Μπουρνόβα, *Ιστορική Δημογραφία και Ιστορία της καθημερινότητας*, ο.π., σ. 15.

20. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σσ. 15-16.

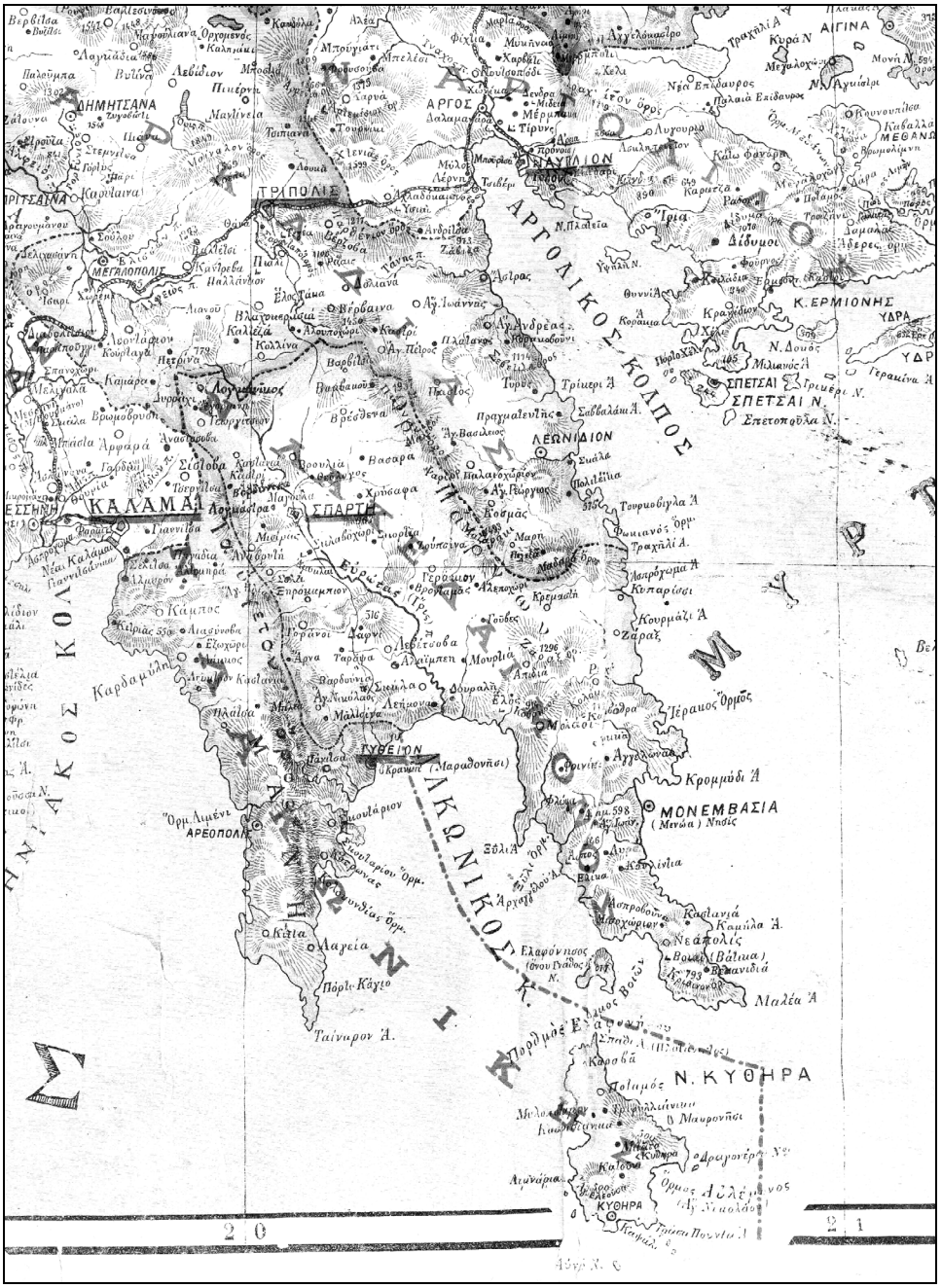
21. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σσ. 29-35.

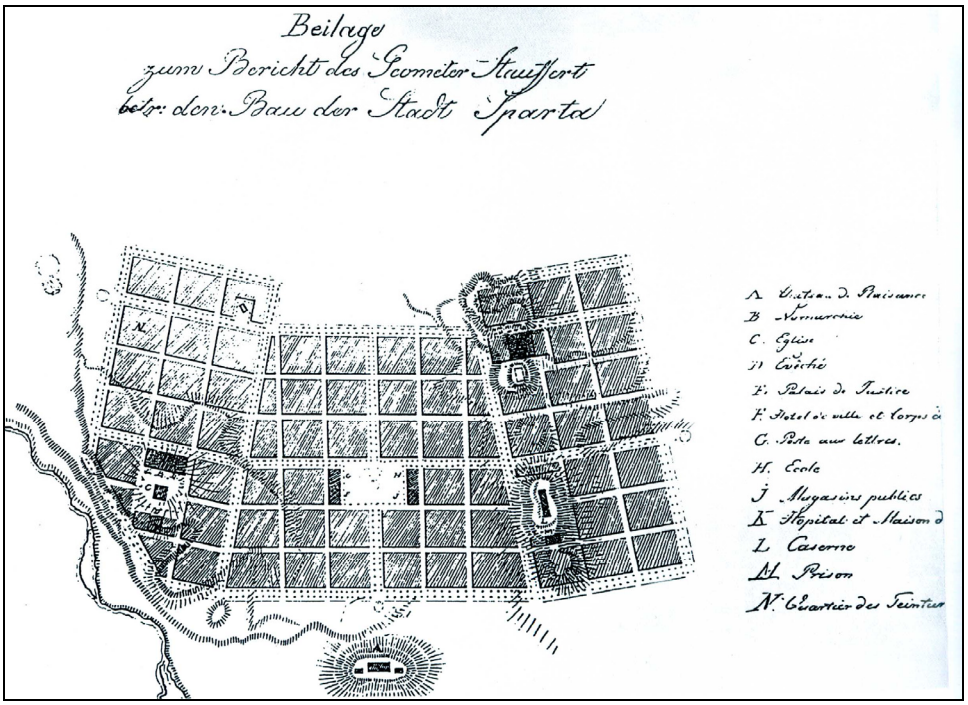
22. Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.

23. Ελευθέριος Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήνα 1980. Δικαίος Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ολυμπίαν και εις Μεσσηνίαν και κυρίως εις την πόλιν της Καλαμάτας», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΣΤ΄, εν Αθήναις 2002, σσ. 5-66. Μπελιά Ελένη, «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Ε΄, εν Αθήναις 1980, σσ. 60-117.

24. Δήμητρα Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα-Πληθυσμιακή, Κοινωνική και Οικονομική πορεία (1900-1960)», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τομ. ΙΣΤ΄, Αθήναι 2002, σσ. 417-440, «Δήμος Σελλασίας: Διοικητική-Πληθυσμιακή εξέλιξη, Δήμαρχοι και Δημοτικά Έργα (1835-1912)», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τομ. ΙΖ΄, Αθήναι 2002, σσ. 293-341, «Δημογραφικές προσεγγίσεις και ονοματοδοτικές συμπεριφορές στο Βρουλιά Λακωνίας, 1870-1910» (ανακοίνωση στο Β΄ Τοπικό Συνέδριο των *Λακωνικών Σπουδών*, υπό δημοσίευση), «Ανασύσταση των οικογενειών-εξέλιξη και διαδοχή των γενεών στο Βρουλιά Λακωνίας κατά τον 19ο αιώνα» (ανακοίνωση στο Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο των Πελοποννησιακών Σπουδών, υπό δημοσίευση).

25. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, ο.π., σσ. 10*-13*.

ΑΡΓΟΣ
ΝΑΥΠΛΙΟΝ
ΤΡΙΠΟΛΙΣ
ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΙΣ
ΚΑΛΑΜΑΙ
ΣΠΑΡΤΗ
ΛΕΩΝΙΔΙΟΝ
ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ
ΤΥΦΕΙΟΝ
ΑΡΕΟΠΟΛΙ
ΣΠΕΤΣΑΙ
Ν. ΚΥΘΗΡΑ
ΚΥΘΗΡΑ
ΑΡΓΟΛΙΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
ΛΑΚΩΝΙΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
ΑΡΚΑΔΙΑ
ΛΑΚΩΝΙΑ
ΜΕΣΣΗΝΙΑ
ΑΙΓΙΝΑ
Κ. ΕΡΜΙΟΝΗΣ
ΥΔΡΑ
Μαλέα Ά
Ταίναρον Ά.
Κρομμύδι Ά
Τέραιος Όρμος
Μαλαγκαστρο
Καμπος
Καρδαμύλη
Πύλος
Κορώνη
Μεθώνη
Ν. Πάλατια
Ίρια
Δίδυμοι
Σπετσοπούλα Ν.
Ν. Δουσο
Μιλιανός Ά
Θυρεάτις Λ.
Κρανίδιον
Κρανίδι
Πόρτο Κάγιο
Μαυρονήσι
Δρυμοντάρι Ν.
Αυλέμων
Ν. Μονολίθι
Ν. Αντικύθηρα
Ν. Σαπιέντζα
Ν. Πόρτο Γερόν
Ν. Κρεμμύδι
Ν. Κουφονήσι
Ν. Κακή Σκάλα
Ν. Γαϊδουρονήσι
Ν. Ελαφόνησος

Το πολεοδομικό σχέδιο του γεωμέτρη Stauffert για την ανοικοδόμηση της Σπάρτης.

Μ Ε Ρ Ο Σ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΛΑΚΩΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Για να σκιαγραφήσουμε την οικονομικο-πολιτική κατάσταση στο νομό Λακωνίας κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα κρίνουμε σκόπιμο να περιγράψουμε σε αδρές γραμμές την οικονομική κατάσταση στον ευρύτερο ελληνικό χώρο μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Όλα τα δεδομένα μας συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η οικονομία βασιζόταν στην αγροτική παραγωγή με κύρια χαρακτηριστικά την αυτοπαραγωγή και την αυτοκατανάλωση. Οι καταστροφές από την περίοδο του Αγώνα, το μικρό μέγεθος του αγροτικού κλήρου κυρίως στη νότια Ελλάδα, η έλλειψη δρόμων και μεταφορικών μέσων, η υπερχρέωση των αγροτών και η δεκάτη ως βάση του φορολογικού συστήματος δημιουργούσαν συνθήκες αφόρητες για τη ζωή των αγροτών[1]. Ακόμα και πριν το 1871, οπότε με τη διανομή των εθνικών κτημάτων ολοκληρώθηκε και επισημοποιήθηκε το καθεστώς της μικρής ιδιοκτησίας, η ανεξάρτητη οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση αποτελούσε την κυρίαρχη μορφή στην παραγωγή και σφράγιζε τις παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο[2].

Σ΄ αυτό λοιπόν το κράτος, όπου η οικονομία είχε κατεξοχήν αγροτικό χαρακτήρα, ήδη από το έτος 1834 με την ίδρυση του Γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας μέχρι την ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων το έτος 1917, έγινε προσπάθεια χάραξης αγροτικής πολιτικής από το επίσημο Κράτος[3]. Ένα από τα σημαντικότερα μέτρα αγροτικής πολιτικής ήταν η ίδρυση των *Γεωργικών Συμβουλίων*[4] (Β.Δ. 23 Αυγούστου 1852) με σκοπό την παροχή πληροφοριών προς την Κυβέρνηση *«περί των αφορώντων την γεωργίαν»*. Στο νομό Λακωνίας το πρώτο Γεωργικό Συμβούλιο[5] συγκροτήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 1852. Μέχρι το 1880 η σύνθεση των Γεωργικών Συμβουλίων του νομού ήταν η ακόλουθη[6]: α) 1852-1855: τακτικά μέλη οι Ιω. Βασιλούνης, Αγαπητός Ιωαννίδης, Στεφ. Καλογεράς, Δημ. Καλαποθάκης ή Καλαποθανάκος, Ηλίας Κοπανίτζας, Ιω. Κορφιωτάκης, Δημ. Μινούτης, Αναγν. Μόσχος και συμπληρωματικά οι Σπήλιος Γιαννόπουλος, Εμμ. Μανουσάκης και Νικολ. Σαλταφέρος, β) 1855-1858: τακτικό μέλος ο Αναγν. Γιαννουκόπουλος και γ) 1877-1880: τακτικά μέλη οι Ν. Βαρβιτζιώτης, Ν. Λεόπουλος, Α. Κορφιωτάκης, Κ. Κοσονάκος, Α. Βαλασόπουλος, Γ. Μανουσάκης, Κ. Σαλταφέρος και Α. Τσιβανόπουλος και συμπληρωματικά μέλη οι Θ. Γκικόπουλος, Π. Παχύγιαννης και Γ. Μανουσάκης.

Στην επιλογή των συμβούλων φαίνεται ότι τα κριτήρια δεν ήταν κοινά για όλες τις περιοχές και ότι σε κάθε περίπτωση ο Νομάρχης εκινείτο ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες. Έτσι στους νομούς Λακωνίας, Μεσσηνίας και Φθιώτι-

δας απαραίτητη προϋπόθεση για το διορισμό των συμβούλων θεωρήθηκε η κύρια απασχόληση στον αγροτικό χώρο, ενώ σε άλλους νομούς τα κριτήρια δεν ήταν καθαρά «αγροτικά»[7].

Από το 1856 ο θεσμός των Γεωργικών Συμβουλίων έπεσε σε αδράνεια. Προσπάθεια ενεργοποίησης του θεσμού επιχειρήθηκε το έτος 1877 από την οικουμενική κυβέρνηση Κανάρη, με υπουργό Εσωτερικών τον Α. Κουμουνδούρο, προσδοκία όμως που διαψεύστηκε. Η τελευταία προσπάθεια επαναλειτουργίας τους έγινε από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλο το 1912 μέχρι την κατάθεση στη Βουλή του νόμου περί γεωργικών επιμελητηρίων που σήμαινε και την οριστική κατάργησή τους[8].

Η οικονομία του νομού Λακωνίας κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα στηριζόταν στη γεωργία, ενώ η κτηνοτροφία, που υπήρχε στις ορεινές κυρίως περιοχές, αποτελούσε συμπληρωματική δραστηριότητα των κατοίκων για την ενίσχυση του οικογενειακού τους εισοδήματος. Σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές των ετών 1861 και 1870 το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού ήταν γεωργοί. Στην κατηγορία των γεωργών συμπεριλαμβάνονται και οι κτηματίες, αφού τις περισσότερες φορές ήταν κάτοχοι γης και καλλιεργητές ταυτόχρονα. Συγκεκριμένα κατά το έτος 1861 οι γεωργοί αποτελούσαν το 69,25 % των επιτηδευματιών και οι ποιμένες το 10,14 %. Κατά το έτος 1870 οι γεωργοί εξακολουθούν να βρίσκονται στην πρώτη θέση με ποσοστό 67,81 % του συνόλου των επιτηδευματιών και ακολουθούν οι ποιμένες με ποσοστό 9,59 %. Από τις άλλες επαγγελματικές κατηγορίες αξίζει να αναφερθεί ο αυξανόμενος αριθμός των βιομηχάνων (το 4,78 % του 1861 γίνεται 5,22 % κατά το 1870) και των εμπόρων (το 1861 είναι 1,54 % και το 1870 γίνεται 2,62 %) όσο προχωρούμε προς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα[9].

Όσον αφορά στην έκταση των καλλιεργούμενων, καλλιεργήσιμων και μη καλλιεργήσιμων γαιών στο νομό δεν έχουμε ακριβείς πληροφορίες, όπως και για την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια. Μπορούμε μόνο έμμεσα να υπολογίσουμε την κατ΄ έτος καλλιεργούμενη έκταση από την παραγωγή, μέσο όμως καθόλου ασφαλές[10]. Κατά το έτος 1860, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει η *Στατιστική,* το 1/3 της καλλιεργούμενης γης στο σύνολο της χώρας καλύπτεται από φυτείες και τα άλλα 2/3 είναι αροτραίες καλλιέργειες με κυρίαρχη εκείνη των δημητριακών καρπών. Μεταξύ των δημητριακών το σιτάρι καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση και ακολουθούν ο αραβόσιτος, η κριθή και ο σμιγός (μείγμα σιταριού με κριθάρι)[11]. Για το νομό Λακωνίας οι παλαιότερες πληροφορίες που διαθέτουμε είναι ότι κατά το έτος 1867 υπήρχαν ελώδεις εκτάσεις 20.000 περίπου στρεμμάτων[12]. Παρόλο ότι πολλές εκτάσεις με τις κατάλληλες εκχερσώσεις θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν και να γίνουν αποδοτικές, *«...όμως ουδαμώς εξεχερσούντο δια την έλλειψιν κεφαλαίων και αποδόσεως»*[13]. Φαίνεται ότι εν τω μεταξύ έγιναν κάποιες εκχερσώσεις και το

έτος 1875 συνολικές εκτάσεις 43.000 στρεμμάτων στις επαρχίες Λακεδαίμονος, Τριφυλλίας, Ολυμπίας, Μεγαρίδος, Βονίτσης, Χαλκίδος, Μεσσήνης, Αττικής και Κερκύρας είχαν γίνει καλλιεργήσιμες. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εκτάσεων διατέθηκε για σπορά δημητρι-

ακών καρπών, αλλά και για την καλλιέργεια καπνών, αμπέλων και σταφιδαμπέλων[14].

Για την καλλιέργεια όμως του εδάφους απαιτείτο η χρήση και των κατάλληλων εργαλείων. Το άροτρο (αλέτρι)[15] είναι το παλαιότερο και ίσως και το «μακροβιότερο» εργαλείο (από την αρχαιότητα, «ησιόδειο άροτρο» μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα) που χρησιμοποιήθηκε για την άροση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Βοηθητικά χρησιμοποιούνταν η τσουγκράνα και η τσάπα[16]. Το θέρισμα των δημητριακών καρπών σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα γινόταν με το κοινό δρεπάνι, βελτιωμένο συχνά με την προσθήκη μακριάς λαβής (κόσσια), ενώ το αλώνισμα, λόγω έλλειψης αλωνιστικών μηχανών, μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα γινόταν με τα ζώα στο αλώνι[17].

Καλλιέργειες και προϊόντα της λακωνικής γης

Αρόσιμες καλλιέργειες

Δημητριακοί καρποί: Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών ήταν η πλέον διαδεδομένη στο σύνολο των αροσίμων εκτάσεων σε όλες σχεδόν τις επαρχίες του νομού με επικρατέστερη την καλλιέργεια του σιταριού. Η σημασία αυτής της καλλιέργειας τονίζεται περισσότερο, αν αναλογισθούμε τη μεγάλη σπουδαιότητα του σιταριού, ως πρώτης ύλης για την παραγωγή ψωμιού, απαραίτητου για την ανθρώπινη διατροφή. Μάλιστα η έλλειψή του (σιτοδεία) προκάλεσε κατά καιρούς οικονομικές κρίσεις και κοινωνικές διαμαρτυρίες με συνακόλουθες πολιτικές προεκτάσεις. Στα μέσα του 19ου αιώνα η οικονομική κρίση που ξέσπασε και αγκάλιασε όλες σχεδόν τις επαρχίες του ελληνικού κράτους μεταξύ άλλων οφειλόταν και στη σιτοδεία που έφερε μεγάλη πείνα. Συγκεκριμένα, μεταξύ Δεκεμβρίου του 1851 και Φεβρουαρίου του 1852, η πείνα και ο θάνατος θέριζαν τους κατοίκους των νομών Λακωνίας και Μεσσηνίας, οι οποίοι μη έχοντας ούτε ψωμί ούτε αλεύρι κατάντησαν να ζουν μόνο με χόρτα. Μια πρώτη αντίσταση των αγροτών στον κίνδυνο της λιμοκτονίας αποτέλεσε, αν και σε μικρές διαστάσεις, η φυγή από τον τόπο τους και η αναζήτηση σωτηρίας και εργασίας στα αστικά κέντρα[18]. Διακόσιοι Λάκωνες άφησαν τα χωριά τους και ήρθαν να βρουν εργασία στην Αθήνα με την έναρξη του λιμού, ενώ σε άλλες περιοχές οι πεινασμένοι κάτοικοι αντιδρούσαν δυναμικά προχωρώντας σε κατάληψη των σιταποθηκών. Η λιμοκτονία είχε απλωθεί σε όλο τον αγροτικό χώρο της Ελλάδας ακόμα και στις σταφιδοφόρες περιοχές, ενώ, όπως σχολιάζει ο τύπος της εποχής, το ψωμί έλειπε και από τις πλούσιες, σιτοφόρες θεσσαλικές πεδιάδες[19]. Στην επαρχία Λακεδαίμονος εξαιτίας τόσο της σιτοδείας όσο και της

αχρηματίας οι κάτοικοι κατέφευγαν ακόμα και στη ζητιανιά. Ακόμα και στο δημόσιο προϋπολογισμό προκάλεσαν μεγάλο έλλειμμα η σιτοδεία και η εν γένει δεινή κατάσταση της υπαίθρου. Ιδιαίτερα τα ταμεία της Λακεδαιμονίας, Γυθείου και Μεσσηνίας, που προηγουμένως προσκόμιζαν στο εθνικό ταμείο μέχρι 2.000.000 δραχμές,

παρουσίαζαν τεράστια ελλείμματα σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια[20]. Παράλληλα οι κερδοσκόποι, εκμεταλλευόμενοι την πείνα και την απόγνωση των ανθρώπων, αγόραζαν όλο το σιτάρι της περιοχής και το πουλούσαν τοις μετρητοίς. Στις δύσκολες αυτές ώρες δοκιμάσθηκε εκτός των άλλων και το αίσθημα αλληλεγγύης των κατοίκων της μιας περιοχής προς την άλλη. Όταν λ.χ. για τη σωτηρία των κατοίκων του Γυθείου δόθηκε εντολή να διατεθεί μία ποσότητα σιταριού από τις δημόσιες αποθήκες του Μεσολογγίου, οι κάτοικοι του Μεσολογγίου προτίμησαν να το διαθέσουν στους κατοίκους της περιοχής τους έναντι αμοιβής. Η σιτοδεία και ο λιμός έπληξαν ακόμα και τους κατοίκους των πόλεων με τη μορφή της ακρίβειας και της μεγάλης υποτίμησης των βασικών ειδών διατροφής με κυριότερο το ψωμί[21].

Την εξέλιξη της καλλιέργειας των δημητριακών καρπών και των οσπρίων στο νομό Λακωνίας κατά τη χρονική περίοδο 1860-1911 παρακολουθούμε στον πίνακα 1.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Έκταση και παραγωγή δημητριακών καρπών και οσπρίων, 1860-1911*

Είδος	Έκταση (στρέμματα)			Όγκος (τόννοι)		
	1860	1887	1911	1860	1887	1911
Σιτάρι	27.125	72.937	202.001	2.324	5.578	22.127
Κριθάρι	16.542	40.632	34.760	2.024	2.615	2.912
Αραβόσιτος & Καλαμβόκι	29.123	28.888	14.803	3.564	2.594	1.878
Σμιγός (σιτοκριθή)	88.510	158.776	-	6.634	8.413	-
Σίκαλη	1.295	4.656	2.533	96	-	211
Βρόμη	261	3.740	2.368	21	321	226
Σύνολο	**162.856**	**309.629**	**256.465**	**14.663**	**19.521**	**27.354**
Όσπρια	1.160	67.339	5.214	119	1.311	562

Πηγές: 1. Σωκράτη Πετμεζά, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα,* Ηράκλειο 2003, πίνακες 7.8, 7.14, 7.19, 7.22, 7.25, 7.30, 2. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911.*

* Το χρονικό διάστημα 1860-1911 ορίσθηκε με το εξής σκεπτικό: για να σχηματίσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της αγροτικής παραγωγής κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα δίνουμε την πρώτη απογραφή της αγροτικής παραγωγής του έτους 1860 (έγινε το έτος 1861 αλλά αναφέρεται στην γεωργική παραγωγή του 1860) και την αγροτική απογραφή των αρχών του 20ού αιώνα, του έτους 1911. Εάν σταματούσαμε στην προηγούμενη του έτους 1887 η εικόνα μας δεν θα ήταν πλήρης.

Από τον ανωτέρω πίνακα προκύπτει ότι από τους δημητριακούς καρπούς[22] ο σμιγός (σιτοκριθή) καλλιεργείτο στη μεγαλύτερη έκταση και είχε και τη μεγαλύτερη παραγωγή. Το 1860 η επαρχία Λακεδαίμονος παρήγαγε συνολικά την περισσότερη σιτοκριθή (3.800 τόννους) και ακολουθούσαν οι επαρχίες Επιδαύρου Λιμηράς, Πυλίας, Καλαμάτας, Μεσσήνης και Σκοπέλου. Ως προς τις καλλιεργούμενες εκτάσεις προηγείτο η επαρχία Λακεδαίμονος με 51.060 στρέμ-

ματα και ακολουθούσε η Επιδαύρου Λιμηράς με 37.450 στρέμματα. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, το έτος 1875, πρώτη σε έκταση ερχόταν η Επιδαύρου Λιμηράς με 68.660 στρέμματα, ενώ η επαρχία Λακεδαίμονος είχε τη μεγαλύτερη παραγωγή[23]. Ακολουθούσαν ο αραβόσιτος και το καλαμβόκι[24], των οποίων η καλλιεργούμενη έκταση μειώθηκε μεταξύ των ετών 1860 και 1911, ενώ μειώθηκε αντίστοιχα και η παραγωγή. Τρίτο κατά σειρά το σιτάρι, του οποίου και η καλλιεργούμενη έκταση και η παραγωγή αυξήθηκαν θεαματικά μεταξύ του 1860 και του 1911. Ακολουθούσε το κριθάρι του οποίου η καλλιεργούμενη έκταση, αν και αυξήθηκε μεταξύ 1860 και 1887, παρουσίασε μείωση μέχρι το 1911, ενώ η παραγωγή του παρέμεινε σχεδόν σταθερή. Μάλιστα κατά το έτος 1860 η επαρχία Λακεδαίμονος παρουσίασε την υψηλότερη στρεμματική απόδοση (159 χγρ. στο στρέμμα)[25]. Τέλος η σίκαλη και η βρόμη[26] καταλάμβαναν μικρότερη στρεμματική έκταση και είχαν λιγότερη παραγωγή σε σχέση με τους υπόλοιπους δημητριακούς καρπούς.

Όσπρια: Τα όσπρια είναι στην πλειοψηφία τους εαρινές καλλιέργειες και συνδυάζονται είτε με τον αραβόσιτο (φασόλια, αρακάς, λαθούρι) είτε με το σιτάρι και το βαμβάκι (φασόλια). Στο νομό Λακωνίας αυξήθηκε σημαντικά τόσο η καλλιεργούμενη έκταση όσο και η παραγωγή των οσπρίων μεταξύ των ετών 1860 και 1911. Ελέγχονται ως υπερβολικά τα μεγέθη του έτους 1887 (πίν. 1) και οφείλονται κατά πάσα πιθανότητα σε λανθασμένη καταμέτρηση. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής οσπρίων της Λακωνίας κατά το 1887 το αποτελούσαν κτηνοτροφικά όσπρια, όπως ο θέρμος (λευκό λούπινο) και το λαθούρι[27].

Καπνός: Η καλλιέργεια του καπνού ήταν περιορισμένη, αν και η παραγόμενη ποσότητα ήταν καλής ποιότητας[28]. Μάλιστα κατά το έτος 1855 σε παγκόσμια έκθεση που έγινε στη Γαλλία απονεμήθηκε *«…νομισματόσημον α΄ τάξεως εις τον δήμον Επιδαύρου Λιμηράς δια καπνόν εξαίρετον…»*[29]. Σύμφωνα με την απογραφή του 1911 ο νομός Λακωνίας κατείχε τη δεύτερη θέση στην καλλιέργεια καπνού στην Πελοπόννησο (511 στρέμματα, 1,61 % στο σύνολο της Πελοποννήσου) μετά το νομό Αργολίδος-Κορινθίας[30].

Βαμβάκι: Το βαμβάκι (κλωστικό φυτό) καλλιεργείτο[31] κυρίως στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς και σε μικρότερη έκταση και σε άλλα μέρη του νομού[32]. Στα 1855 η επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς παρήγαγε τη δεύτερη κατά σειρά

μεγέθους μεγαλύτερη ποσότητα βαμβακιού (30.000 οκάδες) μετά την επαρχία Λεβαδείας (80.000 οκάδες)[33]. Μια εικοσαετία αργότερα η ίδια επαρχία καταλάμβανε την τέταρτη θέση ως προς τα καλλιεργούμενα στρέμματα (6.468) και την έκτη θέση ως προς την παραγωγή (75.725 οκάδες)[34].

Ερυθρόδανο: Το ερυθρόδανο (ριζάρι) καλλιεργείτο μόνο στην επαρχία Λακεδαίμονος και μάλιστα σε περιορισμένη έκταση. Χρησιμοποιείτο ως κτηνοτροφική τροφή αλλά και ως βαφική ύλη[35].

Καλλιεργούνταν επίσης σουσάμι και λινάρι, τα οποία προορίζονταν κυρίως για αυτοκατανάλωση[36].

Δενδρώδεις καλλιέργειες

Παράλληλα με τις αρόσιμες καλλιέργειες άρχισε και η εντατική ανασύσταση στις δενδρώδεις καλλιέργειες τόσο με την εμφύτευση όσο και με τον εγκεντρισμό, επειδή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης πολλές είχαν καταστραφεί ολοσχερώς. Σύμφωνα με την *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας «…η άμπελος, η σταφιδάμπελος, η ελαία, η μωρέα ευδοκιμούν εις παντός είδους γην, πτωχήν και κακώς καλλιεργημένην. Ο έχων δε τα αναγκαία της εμφυτεύσεως κεφάλαια τοποθετεί αυτά καλύτερα και ασφαλέστερα εις εμφυτευτικάς καλλιεργείας, δια τας οποίας η φύσις τυφλώς βοηθεί, παρά εις τας αροσίμους, τας οποίας μόνον η τέχνη μετά της επιστήμης δύναται να καταστήση ωφελίμους…»*[37].

Αμπέλι-Σταφίδα: Η καλλιέργεια της αμπέλου απαντάται σχεδόν σε ολόκληρη τη Λακωνία[38]. Αποτελεί συμπληρωματικό εισόδημα των κατοίκων, προορίζεται κυρίως για αυτοκατανάλωση και διατίθεται και στην εσωτερική αγορά[39]. Στην *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας* του έτους 1855 διαβάζουμε[40]: *«…Αι αμπελοφυτείαι δεν εξετάθησαν επαισθητώς, διότι ο οίνος της Ελλάδος χρησιμεύει προς εσωτερικήν κατανάλωσιν. Η οινοποιϊα παρ΄ ημίν είναι εις την επί Νώε κατάστασιν. Τινές μόνον των οίνων των νήσων ταξιδεύονται, αλλά και ούτοι μέχρι του Ευξείνου ουχί δε προς την Δυτικήν Ευρώπην…».*

Στον πίνακα 2 παρακολουθούμε τη στρεμματική καλλιέργεια και την παραγωγή της αμπέλου και της σταφίδας κατά τη χρονική περίοδο 1860-1911.

Πίνακας 2
Νομός Λακωνίας: Έκταση και παραγωγή αμπελώνων και σταφιδαμπελώνων, 1860-1911

Είδος	έκταση (στρέμματα)			Όγκος (τόννοι)		
	1860	1887	1911	1860	1887	1911
αμπελώνες	29.395	42.688	33.284	7.259	7.948	9.608
σταφιδάμπελοι	360	2.480	3.233	138	154	1.099

Πηγές: 1. Σωκράτη Πετμεζά, ο.π., πίνακες 8.3, 8.7
2. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911.*

Οι αμπελώνες καλλιεργούνταν στα περισσότερα μέρη του νομού μέχρι το υψόμετρο των 1000 μέτρων και το παραγόμενο προϊόν διετίθετο κυρίως για οικιακή κατανάλωση. Μάλιστα οι κάτοικοι θεωρούσαν το κρασί τόσο σημαντικό όσο και το σιτάρι. Στο κατώι των σπιτιών τους δίπλα στο κασόνι με το σιτάρι υπήρχε και το βαγένι (βαρέλι) με το κρασί τονίζοντας τη σημασία που είχε το

βακχικό ποτό στην καθημερινή τους ζωή[41]. Μάλιστα στη βόρεια Λακεδαίμονα, στον Πάρνωνα, μια ολόκληρη περιοχή ονομάσθηκε *Οινούς* λόγω της μεγάλης οινοπαραγωγής. Κατά το έτος 1860 η Λακωνία καταλάμβανε την όγδοη θέση στην καλλιέργεια της αμπέλου[42]. Κατά τη δεκαετία του 1880 παρατηρήθηκε αύξηση της στρεμματικής καλλιέργειας κατά 45,22 %, της δε παραγωγής κατά 9,49 %. Στα 1911 η στρεμματική καλλιέργεια μειώθηκε σε σχέση με το 1887 κατά 28,25%, η δε παραγωγή αυξήθηκε κατά 20,89 % (πίνακας 2).

Ένα σημαντικό μέρος της αμπελοκαλλιέργειας απέβλεπε επίσης στην παραγωγή σταφίδας, που όπως και άλλα αποξηραμένα προϊόντα, ήταν σημαντική για τη διατροφή των κατοίκων[43]. Μάλιστα περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα το ενδιαφέρον των αγροτών πολλών περιοχών στράφηκε στην καλλιέργεια της σταφίδας, λόγω του κέρδους που απέφερε, εγκαταλείποντας τη σιτοκαλλιέργεια. Στη Σπάρτη και στην Πύλο για πρώτη φορά κόπηκε σταφίδα κατά το έτος 1847, ενώ είχε προηγηθεί η Άμφισσα το 1844, η Θήβα, η Χαλκίδα και η Βόνιτσα το 1846. Όπως παρατηρεί ο Θ. Σακελλαρόπουλος, μετά το 1844 η εξάπλωση της καλλιέργειας της σταφίδας ξεφεύγει από τα παραδοσιακά της κέντρα και ξεχύνεται και στην υπόλοιπη Ελλάδα, γεωγραφική διεύρυνση η οποία αποτυπώνεται στα πρωτόκολλα αποκοπής της σταφίδας που συμφωνούν κάθε χρόνο οι έμποροι με το κράτος[44].

Ο νομός Λακωνίας κατά το έτος 1860 συγκαταλέγεται μεταξύ των νομών με τη μικρότερη καλλιέργεια[45] σταφίδας[46]. Στα 1887 εξακολουθεί να βρίσκεται μεταξύ των νομών με τις μικρότερες στρεμματικές εκτάσεις παρά τη θεαματική στρεμματική αύξηση (η καλλιεργούμενη έκταση σχεδόν επταπλασιάστηκε), η δε παραγωγή παρουσίασε αύξηση κατά 11,59 %. Στα 1911 η παραγωγή επταπλασιάστηκε και η καλλιεργούμενη έκταση αυξήθηκε κατά 30,36 % (πίνακας 2).

Από τον τοπικό τύπο της εποχής παίρνουμε πληροφορίες τόσο για την ποιότητα του παραγόμενου οίνου όσο και για τα προβλήματα που προέκυπταν και επηρέαζαν την ετήσια παραγωγή. Στην εφημερίδα *Πελοποννησιακός Αστήρ* του έτους 1886 διαβάζουμε[47]: *«…η οινοπαραγωγή καθ΄ όλην την Λακεδαίμονα μετά την εκ χαλάζης καταστροφήν πλείστων αμπέλων προμηνύεται μετριωτάτη. Κατ΄ αντίθεσιν δε θέλει είσθαι ανωτέρα της περυσινής η εσοδεία της σταφίδος, ης μετά μικρόν άρχεται ο τρυγητός και της οποίας επί πλέον η ποιότης, μάλιστα δε της εν Σκούρα, θεωρείται κοινώς ως καλλίστη…».*

Η ελιά: Εκτός από την άμπελο η ελιά αποτελεί μία από τις παλαιότερες και πλέον εκτεταμένες καλλιέργειες. Επειδή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης οι ελαιώνες καταστράφηκαν, σε ορισμένες μάλιστα περιοχές ολοσχερώς, αμέσως μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους έγινε συστηματική προσπάθεια ανασύστασής τους. Στην επέκταση του αριθμού των ελαιόδενδρων και την αύξηση της παραγωγής τους καθοριστικός στάθηκε ο από 16 Οκτωβρίου 1856 νόμος *«περί εγκεντρίσεως των εθνικών αγριελαιών»,* τον οποίο εισηγήθηκε στη

Βουλή ο τότε Υπουργός των Οικονομικών Αλ. Κουμουνδούρος. Το σκεπτικό του ήταν να δοθούν ελκυστικά κίνητρα στους αγρότες για να αναλάβουν την καλλιέργεια[48] εθνικών ελαιοδένδρων που είχαν εγκαταλειφθεί και απειλούνταν με καταστροφή[49]. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 η *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας* παρατηρούσε[50]: *«…τα δάση της Ελλάδος είναι πλήρη αγριελαιών. Αν υπήρχε νόμος παραχωρών την κυριότητα των δένδρων και της γης συνάμα επί τη συμφωνία να εκχερσωθή η γη και να αναπληρωθώσι δι΄ εμφυτεύσεων τα κενά μέρη, ίσως ήθελον ευρεθή επιχειρηματίαι να τας εγκεντρίσωσι και ν΄ αποκαταστήσωσιν εκτεταμένους ελαιώνας. Εις τα πλειότερα μέρη δεν προχωρεί η εγκέντρισις, διότι αγνοούν τον τρόπον αυτής οι χωρικοί. Πολλαχού είναι εν χρήσει δια την ελαίαν το χείριστον είδος του κεντρώματος, ο ενοφθαλμισμός. Το ευδοκιμούν είδος είναι το «με το παλούκι» τιθέμενον μεταξύ φλοιού και ξύλου, το οποίον, αν δεν βλαφθή, δύναται ταχέως να αναπτυχθή και δώση καρπόν κατά τον δεύτερον χρόνον…».* Η εφαρμογή του νόμου είχε θετικές επιπτώσεις και συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της ελαιοκαλλιέργειας κατά τη δεκαετία του 1860.

Το ότι η ελαιοκαλλιέργεια ήταν από τις πλέον δυναμικές καλλιέργειες φαίνεται από το γεγονός ότι κατά το 1860 ο νομός Λακωνίας είχε τη μεγαλύτερη παραγωγή λαδιού με 1.467.900 οκάδες[51]. Ως προς την τιμή του λαδιού, όπως σχολιάζει η εφημερίδα *Πελοποννησιακός Αστήρ*[52] του έτους 1879, *«αι τιμαί του ελαίου ανέρχονται ήδη εις λεπτά 93-96 την οκάν»*, ενώ μια πενταετία αργότερα *«η τιμή του ελαίου κυμαίνεται επί του παρόντος μεταξύ των 98 λεπτών και της δραχμής κατ΄ οκάν»*[53].

Το 1887 οι ελαιώνες κάλυπταν έκταση 255.920 στρεμμάτων. Η παραγωγή των βρώσιμων ελιών ανερχόταν σε 22.500.000 οκάδες αξίας 5.625.000 δραχμών, η δε παραγωγή του ελαιολάδου σε 3.718.000 οκάδες αξίας 3.718.000 δραχμών[54]. Κατά το έτος 1911 οι ελαιώνες στο νομό καταλάμβαναν έκταση 103.489 στρεμμάτων (23,49 % της συνολικής έκτασης της Πελοποννήσου)[55], η δε παραγωγή του ελαιολάδου ήταν 7.350.000 οκάδες. Τη μεγαλύτερη ποσότητα παρήγαγε η επαρχία Λακεδαίμονος με 3.391.000 οκάδες και ακολουθούσαν οι επαρχίες Οιτύλου με 1.819.000 οκάδες, η Επιδαύρου Λιμηράς με 1.570.000 οκάδες και η Γυθείου με 570.000 οκάδες[56].

Η μουριά: Η μουριά αποτελούσε μια επίσης δυναμική καλλιέργεια για το νομό από τα μέσα του 19ου αιώνα. Η σπουδαιότητά της στην οικονομία της περιοχής

οφείλεται κυρίως στο ότι τα φύλλα της αποτελούν τη μοναδική κατάλληλη τροφή για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα, που θα δώσει την πολυτιμότερη φυτική ίνα, το μετάξι[57]. Κατά το 1860 ο νομός Λακωνίας είχε τα περισσότερα μωρεόδενδρα (537.930) στο σύνολο του ελληνικού κράτους. Στη δεύτερη θέση βρισκόταν ο νομός Μεσσηνίας με 398.623 μωρεόδενδρα, ενώ τελευταίος ήταν ο νομός Αττικής-Βοιωτίας με 7.075 δένδρα[58]. Κατά το έτος 1875 η επαρχία Λακεδαίμονος ήταν μεταξύ των τεσσάρων επαρχιών με το μεγαλύτερο αριθμό μωρεόδενδρων και αριθμούσε 160.000 δένδρα[59]. Το 1887 οι μωρεώνες κάλυπταν

έκταση 14.379 στρεμμάτων[60], ενώ κατά το 1911 ο νομός Λακωνίας κατείχε τη δεύτερη θέση στην καλλιέργεια της μουριάς (196.662 δένδρα) μετά το νομό Λάρισας (1.296.915 δένδρα)[61].

Η συκιά: Ανάμεσα στις παλαιότερες καλλιέργειες συγκαταλέγεται και εκείνη της συκιάς. Κατά το έτος 1860 η παραγωγή των σύκων στο νομό ανερχόταν σε 2.940 καντάρια κατατάσσοντάς τον στην τέταρτη θέση μετά το νομό Μεσσηνίας (87.804 καντάρια), Κυκλάδων (14.155 καντάρια) και Ευβοίας (5.892 καντάρια). Τη μικρότερη παραγωγή είχαν οι νομοί Αρκαδίας (550 καντάρια) και Φθιώτιδος (504 καντάρια), ενώ στους υπόλοιπους νομούς της Ελλάδας η παραγωγή ήταν ασήμαντη[62]. Κατά το έτος 1875 οι μεγαλύτεροι συκεώνες απαντώνται στις επαρχίες Καλαμών και Μεσσήνης και κατόπιν έρχονται οι επαρχίες Άνδρου, Καρυστίας, Επιδαύρου Λιμηράς, Τήνου και Πυλίας[63]. Κατά το 1887 οι συκεώνες καταλαμβάνουν 18.484 στρέμματα και η παραγωγή των ξηρών σύκων ανέρχεται σε 1.410,20 τόνους συνολικής αξίας 250.000 δραχμών[64].

Αμυγδαλιά-Καστανιά-Καρυδιά: Σε μικρότερη έκταση απαντάται η καλλιέργεια της αμυγδαλιάς και της καστανιάς. Αμυγδαλεώνες απαντώνται στις επαρχίες Λακεδαίμονος και Επιδαύρου Λιμηράς ως αυτοτελείς καλλιέργειες, ενώ στις επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου βρίσκονται διασπαρμένοι στους κήπους[65]. Οι αμυγδαλιές στα 1887 καταλάμβαναν έκταση 1375 στρεμμάτων και ο όγκος της παραγωγής ανερχόταν σε 75.000 οκάδες συνολικής αξίας 37.500 δραχμών. Οι καστανιές καταλάμβαναν έκταση 4.200 στρεμμάτων με παραγωγή 47.000 οκάδες συνολικής αξίας 4.700 δραχμών. Οι καρυδιές καταλάμβαναν έκταση 1029 στρεμμάτων, ο δε όγκος της παραγωγής ανερχόταν σε 134.000 οκάδες αξίας 67.000 δραχμών[66].

Εσπεριδοειδή: Η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών είναι γνωστή στη Λακωνία[67] ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα[68]. Όπως αναφέρει ο Π. Γεννάδιος[69] *«…υπάρχουσι περί τας πεντήκοντα ποικιλίαι, ων αι κυριότεραι υπό έποψιν προσόδου παρ΄ ημίν είναι η της Σπάρτης μετά μεγάλων σφαιρικών παχυφλοίων καρπών…»*.

Το 1887 οι πορτοκαλεώνες καταλάμβαναν έκταση 1006 στρεμμάτων με παραγωγή 10.000.000 κομμάτια αξίας 310.000 δραχμών. Οι λεμονιές καταλάμβαναν έκταση 486 στρεμμάτων με παραγωγή 1.200.000 κομμάτια αξίας

30.000 δραχμών[70]. Σύμφωνα με το *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον* του έτους 1899 στην επαρχία Λακεδαίμονος τα πορτοκάλια ανέρχονται σε 10-12 εκατομμύρια κομμάτια, τα μανταρίνια σε 1 εκατομμύριο περίπου *«ων μέγα μέρος εξάγεται εις Ρωσίαν»* και τα λεμόνια σε 150 χιλιάδες[71].

Προς το τέλος του 19ου αιώνα τα εσπεριδοειδή εξελίσσονται σε μια δυναμική για τη Λακωνία καλλιέργεια κερδίζοντας συνεχώς τις ντόπιες και ξένες αγορές. Βέβαια το εμπόριο όλων των προϊόντων και όχι μόνο των εσπεριδοειδών, λόγω του ανεπαρκούς οδικού δικτύου και της έλλειψης σιδηροδρομικής γραμμής, γινόταν κυρίως μέσω του λιμανιού του Γυθείου[72].

Συλλεκτική οικονομία

Η συλλεκτική οικονομία αποτελούσε βασικό τομέα της παραδοσιακής οικονομίας, αφού ο γεωργός παράλληλα με την καλλιέργεια του αγρού του και την εκτροφή των κτηνών του ήταν και κυνηγός και συλλέκτης. Η φύση τού παρείχε προϊόντα και μάλιστα «δωρεάν» που όσο και να ήθελε δεν μπορούσε να καλλιεργήσει. Άλλωστε ο χωρικός χρειαζόταν ξύλα από το δάσος για να ανάψει τη φωτιά για το μαγείρεμα, να φτιάξει την καλύβα που θα μείνει, το αλέτρι που θα οργώσει. Τα χόρτα του βουνού ήταν απαραίτητο συμπλήρωμα για τη διατροφή του. Έπρεπε γι΄ αυτό να προστατέψει το δάσος και να το σεβαστεί. Δυστυχώς στα μέρη που ήταν μακριά από τις κατοικημένες περιοχές η υλοτομία ήταν ανεξέλεγκτη, η συνείδηση των ανθρώπων χαλαρή και η τήρηση των νόμων επισφαλής[73].

Βελανίδια: Σύμφωνα με την *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας* στο νομό Λακωνίας κατά το έτος 1893 τα δάση καταλάμβαναν έκταση 588.200 στρεμμάτων[74]. Το σπουδαιότερο από τα δασικά προϊόντα ήταν τα βελανίδια. Κατά το έτος 1860 η Λακωνία βρισκόταν στην τέταρτη θέση ως προς την παραγωγή βελανιδιών με 5.694 καντάρια και αντιστοιχούσε στο 6,07 % της συνολικής παραγωγής[75]. Το έτος 1875 οι επαρχίες Γυθείου και Λακεδαίμονος είχαν σημαντική παραγωγή βαλανιδιών[76]. Ο Ν. Χλωρός στην *Ελληνική Γεωργία* του έτους 1887 μεταξύ άλλων αναφέρει[77]: *«…Ως εκ του τόπου της προελεύσεως αυτών τα βαλανίδια τάσσονται αναλόγως της ποιότητος εις τας εξής κατηγορίας: 1. Σμύρνης, 2. Μυτιλήνης, 3. Ρόδου, 4. Τρωάδος, 5. Ελλάδος, τασσόμενα εις τας εξής πέντε κατηγορίας: α. Γυθείου, προτιμώμενα δια την εκλεκτήν αυτών ποιότητα, β. Αστακού, γ. Καρβασσαρά, δ. Δύμης, ε. Κέας, στ. Καραμανίας…»*. Προς το τέλος του 19ου αιώνα (1895), σύμφωνα με τον Γ. Παρασκευόπουλο[78], *«…μόνη η του Γυθείου περιφέρεια εξάγει δια το εξωτερικόν 60-80 χιλιάδας στατήρας κατ΄ έτος βαλανίδι, το οποίον χρησιμοποιούν οι Ευρωπαίοι δια την κατεργασίαν των δερμάτων. Εξ αυτού δε εισάγονται ετησίως 10-15 χιλ. στερλίναι…»*.

Πρινοκόκκι: Το πρινοκόκκι ή κρεμέζι ή ροδάμι χρησιμοποιείτο ως βαφική ύλη. Έβαφαν ιδίως τα φέσια, που τους χάριζε έξοχο κόκκινο χρώμα και το έκαναν εξαγωγή κυρίως στην Τυνησία. Χρησιμοποιείτο και στη βυρσοδεψία. Στη

συλλογή του ειδικεύονταν οι χωρικοί της Λακωνίας και της Αρκαδίας, γύρω από τον Πάρνωνα αλλά και τον Ταϋγετο[79]. Ανάμεσα στους βραβευθέντες στην Δ΄ Ολυμπιακή έκθεση γεωργικών προϊόντων κατά το έτος 1889 οι Σπαρτιάτες αδελφοί Ρηγόπουλοι τιμήθηκαν με το Αργυρούν μετάλλιο για το πρινοκόκκι και έλαβαν και χρηματικό βραβείο 200 δραχμών[80].

Κικίδι: Το κικίδι συλλεγόταν[81] από εξογκώματα τα οποία σχηματίζονταν πάνω στα φύλλα της βελανιδιάς ή και άλλων συγγενών δένδρων από εναπόθεση μάζας αυγών από έντομα, ακάρεα κ.λ.π. Η συλλογή των κικίδων γινόταν την κατάλληλη εποχή, πριν από την έξοδο του εντόμου, για να είναι πλούσιες σε τανίνη και

χρώμα έντονο μέλαν ή κιτρινόφαιο. Είχε ευρεία χρήση στη βυρσοδεψία, τη βαφική και την θεραπευτική[82].

Φραγκόσυκα-ορτύκια: χαρακτηριστικά συλλεκτικά προϊόντα της Μάνης: Για τον ιδιαίτερο τρόπο της διατροφής των κατοίκων της Μάνης ο διοικητικός γιατρός Λακωνίας (Μάνης) Στ. Γαλάτης στα 1842 σχολιάζει[83]: *«... από δε της 15 Ιουλίου μέχρι της λήξεως του Αυγούστου τρέφονται καθ΄ ολοκληρίαν με μόνον τον καρπόν της Ινδικής συκής (φραγκοσυκής), ήτις φύει θαυμασίως μεταξύ των βράχων. Καθ΄ όλον τον Σεπτέμβριον θηρεύουσι προς το μεσημβρινόν μέρος της επαρχίας τους όρτυγας (ορτύκια), των οποίων η θήρα απεκατέστη και εμπόριον μεταξύ των εγχωρίων…»*.

Το κυνήγι των ορτυκιών ήταν γνωστό από τα πολύ παλιά χρόνια. Από την εποχή ακόμη της Ενετοκρατίας το γνωστό λιμάνι του Ταινάρου Πορτο-Κάγιο πήρε το όνομά του από το πέρασμα των ορτυκιών[84]. Σχετικά ο Γ. Παρασκευόπουλος σχολιάζει[85]: *«…Η φύσις μητρικώς προνοούσα περί πάντων, ρίπτει εκεί (εις την Μάνην) δις του έτους και τα εκατομμύρια των ορτυκίων, άτινα συλλαμβάνουσι δια δικτύων ζώντα και πωλούσι κατά χιλιάδας και μυριάδας εις την Ευρώπην εντός ειδικών κλωβών. Ζωηρότατον δε το εμπόριον των ορτύγων. Ποίος δεν έτυχε να παρατηρήση τα διάφορα Γαλλικά ατμόπλοια τα δια Μασσαλίαν αναχωρούντα εκ Πειραιώς, πώς εστοιβαγμένα έχουν εκατοντάδας κλωβών πλήρων του νοστιμωτάτου αυτού κυνηγιού; Η προέλευσίς των είναι εκ των νοτιωτάτων ακτών της Αφρικής, οπόθεν εκκινούσι κατά μυριάδας φεύγοντα τα θερμά κλίματα δια να εξεύρουν άλλα δροσερώτερα και αναψυκτικά καταφύγια. Πώς τόσα μικρά πουλιά διασχίζουν τον ατέλειωτον αυτόν αιθέρα δια να φθάσουν εις την Μάνην; Υπάρχουν υπερμεγέθη όρνεα, τα οποία ο λαός καλεί ορτυκοσούρτες, επί των πτερωμάτων των οποίων κάθηνται κατά εκατοντάδας τα ορτύκια. Όταν κουρασθούν εκ του βάρους οι ορτυκοσούρτες τινάσσουν τα πτερά των και πετούν όλα τα ορτύκια, τα οποία πάλιν μετ΄ ολίγον επανέρχονται εις το πουπουλωτό πτέρωμα του ορνέου. Ένεκα της μεγάλης δε συρροής των, οι Μανιάται ό,τι υπερπερισσεύει από το πλούσιον κυνήγι των το μεταβάλλουν εις αλίπαστα, των οποίων έξοχος η νοστιμάδα και γεύσις…»*

Κτηνοτροφία

Αιγοπρόβατα: Η κτηνοτροφία στη Λακωνία είναι μικρής κλίμακας και κινείται περισσότερο στα όρια της αυτοκατανάλωσης. Το κοπάδι[86] συνιστά την κύρια πηγή διατροφής των οικογενειών, παρέχοντας τα γαλακτοκομικά του προϊόντα και το κρέας. Ο κτηνοτρόφος σπάνια σφάζει τα ζώα του, τα οποία χρειάζεται για το μαλλί, τα γαλακτοκομικά τους προϊόντα αλλά και την αναπαραγωγή και αύξηση του κοπαδιού. Το κοπάδι, εκτός από τα απαραίτητα για την διατροφή, προσφέρει ταυτόχρονα και τα απαραίτητα για την ένδυση. Από το μαλλί και το δέρμα των ζώων κατασκευάζονται κάπες, μάλλινα υφαντά, φορέματα, κάλτσες, τσαρούχια[87]. Κατά το έτος 1860 τα αιγοπρόβατα αριθμούσαν 369.155 (7,45 %

του συνολικού αριθμού της χώρας) κατατάσσοντας το νομό Λακωνίας στην όγδοη θέση μεταξύ των δέκα συνολικά νομών της Ελλάδας[88]. Στα 1911 ο αριθμός των αιγοπροβάτων ανερχόταν σε 316.942 (δεν συμπεριλαμβάνονται τα πρόβατα κάτω του ενός έτους)[89].

Χοίροι: Η χοιροτροφία στη Λακωνία[90], όπως και στους περισσότερους νομούς του ελληνικού Βασιλείου, δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα παρά την προνομιακή φορολογική νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία κάθε αγροτικό νοικοκυριό μπορούσε να διατηρεί έναν αφορολόγητο χοίρο στα πλαίσια ενίσχυσης της αυτάρκειας των μικρών αγροτικών νοικοκυριών[91]. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τον αριθμό των χοίρων στο νομό παρά το ότι ιδιαίτερα οι επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου ως βελανιδοφόρες περιοχές είχαν αναπτύξει την χοιροτροφία και το χοίρινο κρέας ήταν στοιχείο της βασικής τους διατροφής. Ο διοικητικός γιατρός Λακωνίας (Μάνης) Σταμάτης Γαλάτης στα 1839 παρατηρεί:[92] *«..η τροφή των Λακώνων σύγκειται εξ άρτου κατασκευαζομένου εκ κριθής και κυάμων, τα οποία αι γυναίκες αλέθουσι την νύκτα δια χειρομύλων, εκ τυρού και χοιρείου κρέατος, το οποίον κομματιάζοντες καπνίζουν, βράζουν, αλατίζουν και ούτως εσκευασμένον φυλάττουν δι΄ όλον τον ενιαυτόν ονομάζοντες αυτό σύγλινα ή σύγγλινα.».*

Μελίσσια: Για τη μελισσοκομία δεν διαθέτουμε αριθμητικά στοιχεία. Βασιζόμαστε γι΄ αυτό σε διάσπαρτες μαρτυρίες[93], από τις οποίες προκύπτει ότι υπήρχε μελισσοκομική δραστηριότητα στο νομό. Γνωστή είναι η ενασχόληση των κατοίκων του Αγίου Νικολάου Μελιτίνης[94] και των κατοίκων της Αναβρυτής του δήμου Βρυσεών της επαρχίας Λακεδαίμονος με την κηροπλαστική από τα παλαιότερα χρόνια. Παρήγαγαν μάλιστα κερί αρίστης ποιότητας[95]. Στην Δ΄ Ολυμπιακή Έκθεση γεωργικών προϊόντων του έτους 1889 ο Παναγ. Λαδόπουλος από την Αναβρυτή βραβεύτηκε με αργυρούν μετάλλιο *«δια τον κηρόν»*[96]. Ακόμα και το έμβλημα (σφραγίδα) του δήμου Βρυσεών *«…έφερε εν τω μέσω λαμπάδα εστεμμένη κισσώ…»*[97].

Βοοειδή: Τα βοοειδή εθεωρούντο τα σπουδαιότερα από όλα τα κτήνη σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, γιατί η γεωργία ήταν στενά δεμένη μ΄ αυτά, αφού ήταν απαραίτητα για το όργωμα των αγρών. Κι όμως, όσο περίσσευαν τα

γιδοπρόβατα, τόσο σπάνιζαν τα βόδια. Αμέσως μετά την επανάσταση στο ελεύθερο ελληνικό κράτος *«μονάχα το ένα τρίτο των αγροτών διαθέτανε ένα ζευγάρι…Πολλοί διαθέτουν βόδια από κοινού ή δεν έχουν διόλου και είναι υποχρεωμένοι να οργώσουν τη γη με το τσαπί»*[98]. (Σημειωτέον ότι για να γίνει το όργωμα χρειάζεται ένα «ζευγάρι» βοδιών).

Στην *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας* διαβάζουμε σχετικά[99]: *«…έν ζεύγος βοών είναι μεγίστη περιουσία. Δια τούτο οι πλείστοι των γεωργών μας έχουν από ένα βόα έκαστος, συντροφεύουν δε ανά δύο δια ν΄ απαρτίσωσιν έν ζεύγος…Καλά ζεύγη βοών εισαχθέντα δεν ηυδοκίμησαν, διότι οι εγχώριοι γεωργοί μην έχοντες περισσεύματα, δεν δύνανται να προσφέρωσι μεγάλας τιμάς προς αγοράν τοιούτων βοών…Ο μη έχων τα μέσα να αγοράση βουν, ενοικιάζει, ήτοι λαμ-*

βάνη βόαν με το καματίκι, αλλά το ενοίκιον τούτο είναι υπέρογκον…Ενίοτε ζεύγνυνται και οι δυστυχείς ίπποι εις τον ζυγόν, υποχρεωμένοι να σύρουν το άροτρον με τον αυχένα και όχι με το στήθος. Όχι δε σπανίως εζεύχθη και είς ίππος μεθ΄ ενός βοός…».

Κατά το έτος 1860 η Λακωνία αριθμούσε 18.488 αροτήρες βόες και σε κάθε στρέμμα γης αναλογούσαν 8,6 βόδια. Τον μεγαλύτερο αριθμό είχε ο νομός Αρκαδίας (21.624 βόδια) και τον μικρότερο ο νομός Αττικής-Βοιωτίας (13.147)[100]. Η έλλειψη των αροτριώντων βοδιών, που είχε γίνει αισθητή ήδη από το τέλος της Επανάστασης, επιδεινώθηκε μετά το 1880 με το νόμο *«περί της φορολογίας των αροτριώντων κτηνών»*. Ο νέος φόρος, ο οποίος αντικατέστησε τη δεκάτη επί των σιτηρών, ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντικός για τους καλλιεργητές, εφόσον δεν συνδεόταν με την ιδιοκτησία αλλά με τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιούνταν[101].

Άλογα, Όνοι και Ημίονοι: Τα άλογα, οι όνοι και οι ημίονοι χρησιμοποιούντο περισσότερο ως φορτηγά και πολύ λιγότερο ως αροτριώντα παρά τη σαφή ανωτερότητά τους απέναντι στα βόδια. Τα άλογα χρησιμοποιήθηκαν στη γεωργία για όργωμα σε ελάχιστες περιπτώσεις. Όσες φορές οι χωρικοί αναγκάστηκαν να βάλουν στο ζυγό άλογα ήταν γιατί δεν είχαν βόδια[102]. Κατά το έτος 1860 ο αριθμός των αλόγων στο νομό ανερχόταν σε 3.347. Αντιστοιχούσαν 3 άλογα ανά 100 κατοίκους, όταν στο σύνολο της χώρας η αναλογία ήταν 6 ανά 100 κατοίκους[103]. Κατά το έτος 1911 ο αριθμός των αλόγων ήταν 3.687 σημειώνοντας αύξηση 10,16 %[104].

Οι ημίονοι (μουλάρια) και οι όνοι (γαϊδούρια) ήταν ζώα που οι χωρικοί τα χρησιμοποιούσαν κυρίως για τις μεταφορές[105]. Στο νομό Λακωνίας οι ημίονοι αριθμούσαν 3.578 (ποσοστό 12,43 % στο σύνολο της χώρας) και οι όνοι 4.333 (ποσοστό 6,47 %). Ανά 100 κατοίκους αντιστοιχούσαν 8 ημίονοι και όνοι μαζί, όταν στο σύνολο της χώρας η αναλογία ήταν 9 ημίονοι και όνοι ανά 100 κατοίκους[106]. Τα φορτηγά ζώα συνήθως τα προμηθεύονταν από την ετήσια εμποροπανήγυρη του Μιστρά[107].

Συμπερασματικά: Η οικονομία του νομού Λακωνίας κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα στηριζόταν κυρίως στη γεωργία, ενώ η κτηνοτροφία ήταν συμπληρωματική δραστηριότητα και απέβλεπε στην ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος. Από τις αγροτικές καλλιέργειες οι πλέον εκτεταμένες ήταν της ελιάς και της μουριάς, που έφερναν το νομό στις πρώτες θέσεις στο σύνολο του ελληνικού κράτους. Η ελιά και το λάδι ήταν από τα βασικότερα είδη διατροφής των Λακώνων, όπως άλλωστε και των περισσότερων Ελλήνων, ενώ τα μουρόφυλλα, πολύτιμη τροφή για τους μεταξοσκώληκες, συντέλεσαν στην ανάπτυξη της σηροτροφίας. Σε μικρότερη έκταση και περισσότερο για αυτοκατανάλωση καλλιεργείτο το αμπέλι. Από τους δημητριακούς καρπούς η καλλιέργεια του σμιγού (σιτοκριθής) ήταν η πιο δυναμική στο νομό και ακολουθούσε του κριθαριού και του σιταριού. Τα εσπεριδοειδή προς το τέλος μόνο του 19ου αιώνα εξελίχθηκαν

σε δυναμική καλλιέργεια κερδίζοντας συνεχώς τις ντόπιες και τις ξένες αγορές.

Βιοτεχνική-Βιομηχανική δραστηριότητα

Σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1861, οι «βιομήχανοι» αποτελούσαν το 4,78 % του συνολικού πληθυσμού του νομού, ενώ ελαφρά αυξημένος παρουσιάζεται ο αριθμός τους κατά το 1870 (ποσοστό 5,12 % του συνολικού πληθυσμού). Σημειωτέον ότι και στις δύο απογραφές δεν απαντάται ο όρος «βιοτέχνης»[108]. Οι τομείς στους οποίους κυρίως δραστηριοποιούνται είναι της επεξεργασίας της μετάξης, των αγροτικών προϊόντων (αλευρόμυλοι, ελαιοτριβεία), της κοπής και επεξεργασίας του ξύλου, της κατεργασίας των δερμάτων (βυρσοδεψεία), της παραγωγής οικοδομικών υλικών (κεραμοποιεία).

Μεταξουργεία-Υφαντουργεία: Η καλλιέργεια της μουριάς σε ολόκληρη σχεδόν τη Λακωνία δικαιολογεί και την ενασχόληση των κατοίκων με τη μεταξουργία. Όπως επισημαίνει η Χ. Αγριαντώνη[109], *«στη Λακωνία η παραγωγή του ακατέργαστου μεταξιού είχε πάρει με τον καιρό τις διαστάσεις μιας συστηματικής αγροτικής οικιακής βιοτεχνίας...»*. Επιπλέον αυτή η δραστηριότητα ταίριαζε απόλυτα με τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση. Τα περισσότερα σπίτια της Λακεδαίμονος έτρεφαν κουκούλι, γιατί σε μικρό διάστημα απέδιδε μεγάλο εισόδημα[110].

Το πρώτο μεταξουργείο ιδρύθηκε στη Σπάρτη κατά το έτος 1837 από τον Κωνσταντίνο Δουρούτη και τον Εμμανουήλ Τσούχλο[111]. Για την εγκατάστασή του παραχωρήθηκαν αστικά οικόπεδα, για τα οποία το τίμημα ήταν προκαθορισμένο και η εξόφλησή του, με άτοκες δόσεις, θα άρχιζε μετά από μια περίοδο χάριτος[112].

Σχετικά ο Νικόλαος Φωτεινός, διοικητικός γιατρός Λακεδαίμονος, το έτος 1839 παρατηρεί[113]: *«Έν κατάστημα της μεταξουργίας, το οποίον ανηγέρθη κατά το 1836 ολίγον έξωθεν της Σπάρτης παρά των εργολάβων Κων. Δουρούτη*

και Εμμ. Τζούχλου, όπου κατεργάζεται η μετάξη απαράλλακτα με εκείνην της Ιταλίας, κείται δε εις θέσιν κατάλληλον και υγιεινήν...». Το εν λόγω μεταξουργείο *«...επρόκειτο να στεγάσει 300 άτομα...»*, πράγμα το οποίο δεν έγινε, αφού το έτος 1837 ο Γραμματέας Εσωτερικών απευθυνόμενος προς τον Όθωνα επισημαίνει ότι ο Δουρούτης απασχολεί στη Σπάρτη *«τρεις Ελληνίδες, τις οποίες κατόρθωσε να πείσει με μεγάλο κόπο να εργασθούν στο εργοστάσιό του, εξαιτίας των προκαταλήψεων του τόπου...».* Το εργοστάσιο λειτούργησε μόνο για μια διετία, οπότε και διακόπηκε η λειτουργία του κατά το έτος 1839. Ξαναλειτούργησε τη δεκαετία 1850-60 για να κλείσει οριστικά τις πόρτες του το 1875, για άγνωστους λόγους[114].

Παράλληλα με το μεταξουργείο του Δουρούτη λειτουργούσαν και άλλα για τα οποία στα 1873 η εφημερίδα *Πελοποννησιακός Αστήρ* παρατηρεί[115]: *«Προσεχώς θέλομεν ποιήσει λόγον μετ΄ επαίνων και υπό στατιστικήν έποψιν περί*

των υπαρχόντων ενταύθα μεταξουργείων, των λίαν ευεργετικών τούτων εις τον τόπον καταστημάτων, εις α ευρίσκουσιν εργασίαν τοσαύτα κοράσια και τοσαύται άποροι οικογένειαι καθ΄ όλον μεν το έτος, αλλά προ πάντων κατά τους τρεις θερινούς μήνας και πλέον έτι, ως εκ του λαμπρού και επωφελεστάτου προϊόντος των κουκουλίων. Προς το παρόν λέγομεν ότι εκ των πέντε υπαρχόντων Μεταξουργείων, του κ. Δουρούτη, κινουμένου και δι΄ ατμομηχανής, του κ. Ράλλη ωσαύτως, του κ. Κυριαζοπούλου, του κ. Παναγιωτοπούλου και των κ.κ. Κοτσοπούλου και Σταυριανοπούλου, το έν, το του κ. Κυριαζοπούλου εγένετο εσχάτως πληρέστερον προστεθείσης και ετέρας σειράς μεταξοστροφίων (μαγγανίων)».

Στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού άνθηση παρουσίασε ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας, ιδιαίτερα στην περιοχή της Λακεδαίμονος. Σύμφωνα με το περιοδικό *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*[116] του έτους 1900, στη Σπάρτη λειτουργούσαν οκτώ ατμοκίνητα μεταξοκλωστήρια: 1) Π. Παπαδάκου (ιδρ. 1886) *«με δύναμιν 9 ίππων, εργατρίας 30 και ατράκτους 15»*, 2) Χ. Κ. Κυριαζοπούλου (ιδρ. 1870) *«με δύναμιν 8 ίππων και ατράκτους 33, εργατρίας 50 και παραγωγήν μετάξης 2.500 οκάδες ετησίως»,* 3) Γ. Ρηγοπούλου (ιδρ. 1880) *«δυνάμεως 2 ½ ίππων με ατράκτους 30 και εργατρίας 50. Έτυχε βραβείου χρυσού εν τη παγκοσμίω εκθέσει των Παρισίων του 1900 και παράγει ετησίως 2.500 οκάδες μέταξα»,* 4) Ν. Σγουρίτσα (ιδρ. 1886) *«δυνάμεως 2 ½ ίππων, με ατράκτους 25 και εργατρίας 50. Έτυχε βραβείου χρυσού εις την παγκόσμιον έκθεσιν των Παρισίων του 1900 και παραγωγή ετήσια 2.000 οκάδες»,* 5) Π. Α. Κωτσοπούλου και αδελφών (ιδρ. 1880) *«δυνάμεως 2 ½ ίππων, με ατράκτους 20, εργατρίας 40 και παραγωγή 2.000 οκάδες»,* 6) Β. Βασιλάκη (ιδρ. 1880) *«δυνάμεως 2 ½ ίππων, με ατράκτους 24, εργατρίας 50 και παραγωγή 2.000 οκάδες ετησίως»,* 7) Ι. Σ. Φικιώρη (ιδρ. 1880) *«δυνάμεως 2 ½ ίππων, με ατράκτους 32, εργατρίας 50 και ετησίαν παραγωγήν μετάξης 2.000 οκάδες»*, 8) Π. Χρηστάκου (ιδρ.1900). Και τα οκτώ αυτά μεταξοκλωστήρια λειτουργούσαν

τουλάχιστον μέχρι το έτος 1920. Επίσης του Στ. Βαρούνη *«ιπποκίνητον, με ατράκτους 15, εργατρίας 35 και παραγωγήν 1500 οκάδες ετησίως».*

Εκτός από τα μεταξοκλωστήρια λειτουργούσαν και τρία υφαντήρια: 1) των αδελφών Τσερώνη *«υφαντήριον βαμβακερών υφασμάτων (αλατζάδων) εν Σπάρτη, με 12 αργαλειούς και απασχολούν 15 εργάτιδας. Η ετησία παραγωγή του ανέρχεται σε 9-10.000 πήχεις καταναλισκομένας εν τη επαρχία»,* 2) της Αντωνίτσας Μοσχοβίτου *«εργοστάσιον μεταξωτών και βαμβακερών υφασμάτων εν Μαγούλα, βραβευθέν εις την παγκόσμιον έκθεσιν Παρισίων του 1892 δια χαλκού μεταλλείου και επαινεθέν εν τη Δ΄ Ολυμπιακή εκθέσει. Ετησία παραγωγή αλατζά 6.000 πήχεις, μέταξα 3.000 πήχεις»* και 3) το της Μονής Παντανάσσης *«εν ω εργάζονται τρεις καλογραίαι με πολλήν δεξιότητα»*. Μάλιστα για τη λειτουργία του τελευταίου έγινε σχετική πρόβλεψη στον προϋπολογισμό του Δήμου Σπαρτιατών[117] του έτους 1895: *«…το (Δημοτικόν) Συμβούλιον παμψηφεί παρεδέξατο τον προϋπολογισμόν των εσόδων και εξόδων του ως είρηται Ναού ως έχει, καθ΄ ον, τα μεν έσοδα ανέρχονται εις δραχμάς τρεις χιλιάδας πεντακοσίας (3.500), τα*

δε έξοδα εις δραχμάς δύο χιλιάδας εξήκοντα (2.060) και το αποθεματικόν κεφάλαιον εις δραχμάς χιλίας τετρακοσίας, όπερ θέλει χρησιμεύσει εις την σύστασιν και διατήρησιν εν τη Μονή Παντανάσσης υφαντουργείου, εν ω θέλουσιν εργάζεσθαι αι εν τη Μονή αύτη διαμένουσαι γυναίκες και όσαι άλλαι επιθυμούσιν…»

Εκτός όμως από τα εργοστάσια πολλές γυναίκες εργάζονταν κατ΄ οίκον και κατασκεύαζαν χονδρομέταξα, της οποίας η ετήσια παραγωγή ανερχόταν σε 8.000 οκάδες περίπου. Η παραγωγή μετάξης στο δήμο Σπάρτης ανερχόταν σε 22.500 οκάδες περίπου ετησίως[118]. Ο Χ. Μακρίδης στον *Οδηγό της Ελλάδος* του έτους 1889 αναφέρει[119]: *«Βιομηχανία αρκούντως ανεπτυγμένη εν Σπάρτη είναι η των υφασμάτων και δη των μεταξίνων»*. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγόμενης μέταξας εξαγόταν στη Μασσαλία.

Βέβαια η κουκουλοτροφία δεν ήταν πάντοτε εύκολη, άλλοτε εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών και άλλοτε λόγω της χαμηλής τιμής του προϊόντος. Στον τοπικό τύπο διαβάζουμε: Στα 1871 *«…η κουκουλοτροφία εν πολλοίς υπέστη καταστροφήν, η αποτυχία του σπουδαίου τούτου προϊόντος προστιθεμένη εις την πάντως προβλεπομένην σιτοδείαν, θέλει αναντιρρήτως φέρει τον τόπον εις εντελή αμηχανίαν, την κατάστασιν ταύτην δεν πρέπει να παρίδη η κυβέρνησις, αλλά εξίσου οφείλει να λάβη αυτήν υπόψιν και η της Εθνικής Τραπέζης διοίκησις και επινεύση εις πάσαν δυνατήν ευκολίαν των κατοίκων, συμφώνως προς το φιλανθρωπικόν σκοπόν της συστάσεώς της…»*[120].

Στα 1880 *«…η τιμή των κουκουλίων εξακολουθεί σχεδόν η αυτή, ήτοι ευτελεστάτη, μόλις δυναμένη να καλύψη τας της κουκουλοτροφίας δαπάνας, εξ ου κατέχει τους κουκουλοτρόφους απογοήτευσις…»*[121].

Στα 1885 *«…δεινή αχρηματία μαστίζει την επαρχίαν ημών, φοβερωτέρα δ΄ επαπειλείται, διότι και η κουκουλοτροφία αυτής κατά το πλείστον απέτυχε και αι τιμαί των κουκουλίων εισί λίαν υποτετιμημέναι…»*[122].

Ελαιοτριβεία: Δεδομένου ότι η ελαιοκαλλιέργεια επεκτάθηκε σε όλη τη Λακωνία κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα, συμπεραίνουμε ότι θα υπήρχαν ελαιοτριβεία (λιοτρίβια) σε όλο το νομό. Τα κατασκεύαζαν μεγάλοι αλλά και μικροί ιδιοκτήτες ελαιοπεριβόλων και τα χρησιμοποιούσαν για τη δική τους παραγωγή αλλά και για τις ελιές συγχωριανών τους ή και παραγωγών γειτονικών χωριών. Στην αρχή ήταν χειροκίνητα και αργότερα ζωοκίνητα. Λειτουργούσαν ως ιδιόκτητα, συνεταιρικά ή εκκλησιαστικά. Για παράδειγμα, στα 1859 η Ιερά Μονή του Αγίου Νικολάου Βαρσών της επαρχίας Μαντινείας διατηρούσε ελαιοτριβείο στον Θεολόγο του δήμου Σελλασίας[123].

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα τα περισσότερα ελαιοτριβεία λειτουργούσαν με ξύλινα[124] ελαιοπιεστήρια, που σταδιακά αντικαταστάθηκαν από σιδερένια. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα εμφανίστηκαν και τα πρώτα ατμοκίνητα. Ο *Οδηγός της Ελλάδος*[125] του Ν. Ιγγλέση αναφέρει ότι στη Σπάρτη ήδη από το έτος 1886 λειτουργούσαν τα ατμοκίνητα ελαιοτριβεία ιδιοκτησίας Π. Παπαδάκου (10 ίππων, με 5 εργάτες και παραγωγή 20.000 οκάδες) και Μ. Ν. Σγουρίτσα (4 ίππων, με 5 εργάτες και παραγωγή 25.000 οκάδες). Επίσης κατά το 1901 ιδρύ-

θηκε το ατμοκίνητο ελαιοτριβείο των αδελφών Κυριαζόπουλου, 8 ίππων, με 8 εργάτες και ετήσια παραγωγή 25.000 οκάδες. Το ίδιο έτος αναφέρεται η λειτουργία και του υδραυλικού ελαιουργείου διυλισμένου ελαίου των Λ. Μανουσάκη και Π. Κωστοπούλου. Στις αρχές του 20ού αιώνα καταγράφονται ως μηχανικά ελαιοπιεστήρια *«έν εις Γεράκι των Γερονθρών εταιρικόν, Ηλ. Πουλίτσα και Σας, δύο εις Βρουλιάν, έν Γ. Τσαπάρα και έν εταιρικόν και έν εις Βουτιάνους: Κουμανταράκη και Σας»*[126].

Υδρόμυλοι: Στους υδρόμυλους παραγόταν το αλεύρι, προϊόν απαραίτητο για την καθημερινή διατροφή. Οι μύλοι αυτοί λειτουργούσαν με τη δύναμη του νερού, γι΄ αυτό ήταν κτισμένοι κοντά σε πηγές ή σε ρυάκια. Ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς ήταν ιδιωτικοί, συνεταιρικοί ή εκκλησιαστικοί. Στους περισσότερους υδρόμυλους λειτουργούσε παράλληλα και νεροτριβή[127].

Οι μυλωνάδες νοίκιαζαν το μύλο με την υποχρέωση να τον επισκευάσουν και να τον συντηρήσουν. Από σχετική έρευνα στα συμβολαιογραφικά έγγραφα της περιόδου 1850-1890 καταγράψαμε 13 μύλους στο δήμο Σπάρτης. Σημειώνουμε τον ιδιοκτήτη του μύλου, το όνομα του χωριού που εξυπηρετούσε και το έτος της μίσθωσης (συμβολίζουμε τον υδρόμυλο με Υ και τη νετροτριβή με Ν): 1) Γκικόπουλος Σπήλιος[128] (1ΥΝ) Καμαρά Μαγούλας, 1854, 2) Ματάλας Παρασκευάς[129] (1Υ) πλησίον του Ευρώτα στη Σπάρτη, 1860, 3) Δημητρακόπουλος Σπυρίδων Λ[130]., (1Υ) Τρύπη, 1861, 4) Ζερβέας Περικλής, Διαμαντάκος Γεώργιος και Κουντούρης Ιωάννης[131] (1Υ), Σπάρτη, 1862, 5) Μανουσάκης Νικόλαος Δ. και Μανουσάκης Παναγιώτης Δ.[132], (1Υ), Σκλαβική

του δήμου Σπάρτης, 1864, 6) Εκκλησία Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μαγούλας και Μελισσηνός Ιωάννης[133] (1Υ), Μαγούλα, 1868, 7) Φεγγαράς Θεόδωρος (υποθηκοφύλακας)[134] (1ΥΝ), Σκλαβοχώρι του δήμου Σπάρτης, 1870, 8) Κορφιωτάκης Αναστάσιος (βουλευτής)[135] (1ΥΝ), Σπάρτη, 1877, 9) Ζερβέας Βενιζέλος, Διαμαντάκος Γεώργιος και Κουντούρης Ιωάννης[136] (1Υ), Σπάρτη, 1875, 10) Σαράντος Θεοδοσόπουλος και Ζαχαρόπουλος Ζαχαρίας Σ[137] (1Υ), Τσαούση του δήμου Σπάρτης, 1873, 11) Παχύγιαννης Πολυζώης Θ[138] (1Υ), Ριβιώτισσα του δήμου Σπάρτης, 1883, 12) Μελετόπουλος Μελέτιος Π. και Μελετόπουλος Ιωάννης Π.[139] (1Υ), Κάτω Αγιάννη του δήμου Σπάρτης, 1884, 13) Της Μητροπόλεως Άγιος Δημήτριος[140],(1Υ), Μαγούλα, 1890.

Η πελατεία του υδρόμυλου προερχόταν κυρίως από τα γύρω χωριά αλλά και από πιο μακρινές περιοχές. Σ΄ αυτό έπαιζε ρόλο τόσο ο ιδιοκτήτης του μύλου όσο και ο μυλωνάς με τις πελατειακές σχέσεις που ανέπτυσσαν. Δεδομένου ότι για να ετοιμασθούν τα ρούχα από τη νεροτριβή χρειαζόταν μια ολόκληρη μέρα (παλαιότερα τρεις έως πέντε ημέρες), ο χώρος του μύλου αποτελούσε τόπο κοινωνικής συγκέντρωσης, ανταλλαγής πληροφοριών και οικονομικών συναλλαγών[141].

Βυρσοδεψεία: Άλλος σημαντικός βιοτεχνικός κλάδος είναι ο σχετικός με την κατεργασία δερμάτων[142] και την κατασκευή δερματίνων ειδών. Η βυρσοδεψία ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Αναβρυτή του δήμου Βρυσεών. Τα ταμπάκικα,

όπως και όλα τα βιοτεχνικά εργαστήρια της Αναβρυτής, χρωστούσαν την ύπαρξή τους και την ευημερία τους στο άφθονο νερό που πήγαζε από τον Ταϋγετο. Ήταν τοποθετημένα κοντά σε ρέματα συνήθως, διέθεταν απλά, αλλά σοφά κατασκευασμένα δίκτυα τροφοδοσίας και αποχέτευσης νερού. Τα ταμπάκικα συνδυάζονταν με τα τριβεία-μύλους δεψικών υλών και με τα τσαγκαράδικα, συχνά ως ίδια επιχείρηση.

Οι Αναβρυτιώτες με τη μεγάλη παραγωγή δερμάτων όλων των ειδών εξακτινώνονταν σε κοντινά και μακρινά χωριά και κωμοπόλεις για να τα διαθέσουν. Οι πιο οργανωμένοι είχαν σταθερές ανταλλαγές και πελατείες και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Η σταθερή αγορά ήταν η Σπάρτη. Κάθε Σάββατο στις «καμάρες» οι Αναβρυτιώτες είχαν δικό τους μέρος που πουλούσαν. Για την προμήθεια τομαριών και σαμά απευθύνονταν στα κοντινά χωριά που είχαν ανεπτυγμένη κτηνοτροφία. Η Σοχά του δήμου Σπάρτης τροφοδοτούσε καθημερινά φορτώματα με ξύλα για τα καζάνια, το μονοπώλιο της Σπάρτης με αλάτι, ενώ το Γύθειο και το Βαθύ Αγερανού με βελανίδια.

Τα εργαστήρια ήταν κατά κύριο λόγο οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου δούλευαν όλα τα μέλη της οικογένειας και τα παιδιά από δέκα χρονών και πάνω. Έρχονταν όμως εργάτες και από τα κοντινά χωριά, κυρίως από το Μιστρά, τόσο για τα βυρσοδεψεία όσο και για όλα τα εργαστήρια. Το ιδεώδες για μια επιχείρηση ήταν να μπορεί να εκμεταλλεύεται όλα τα στάδια και τις ύλες που είχαν σχέση με το δέρμα. Έτσι η ίδια επιχείρηση μπορεί να περιελάμβανε και εμπόριο ημικατεργασμένων και ακατέργαστων, τσαγκάρικο, ή και

σχοινοπλόκους. Οι γυναίκες έφτιαχναν κιλίμια, αντρομίδες και τσαντίλες στους αργαλειούς, ενώ τα παιδιά από 10-12 χρονών θεωρούνταν βοηθοί εργάτες και συμμετείχαν στις βοηθητικές εργασίες των οικογενειακών βιοτεχνιών. Στο *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον* του έτους 1900 διαβάζουμε[143]: *«...εργοστάσια δερμάτων πολλά εν τω δήμω Βρυσεών, όπου το πλείστον των κατοίκων ασχολείται εις την βυρσοδεψικήν Εκ των δερμάτων τούτων 2.000 οκάδες εξάγονται ετησίως, εκ των λοιπών κατασκευάζονται 20.000 ζεύγη υποδημάτων…»*

Στο δήμο Βρυσεών υπήρχαν επίσης και εργαστήρια κηροπλαστικής. Με πρώτη ύλη το μελισσοκέρι του Ταϋγέτου, κεροστήματα από όλη την Πελοπόννησο και βαμβακερά νήματα για φυτίλια που προμηθεύονταν από την Καλαμάτα, τη Σπάρτη και την Πάτρα, οι κηροπλάστες της Αναβρυτής έφτιαχναν απλά κεριά και λαμπάδες για τις εκκλησίες. Εκτός από τη χρήση του μελισσοκεριού, γνώριζαν και το χημικό τρόπο κατασκευής (με στεατίνη και παραφίνη). Επίσης έφτιαχναν κεριά πλάθοντάς τα με το χέρι, τυλίγοντας δηλαδή μαλακό κερί γύρω από το φυτίλι[144].

Υδροπρίονα: Τα πυκνά δάση του Πάρνωνα και του Ταϋγέτου οδήγησαν ένα μέρος των κατοίκων να στραφεί προς την υλοτομία τόσο για εμπορία της ξυλείας όσο και για την κατασκευή σανίδων. Από την έρευνά μας προκύπτει λειτουργία υδροπριόνων στον Πάρνωνα *«κατά την θέσιν Καψασκού»*[145] και το *«εις την δασικήν θέσιν Βαρκασόρευμα ή Σπασμένη Βρύση»*[146] του ορίου Βαμβακούς του

δήμου Οινούντος και στον Ταϋγετο το *«εις θέσιν Κρύα βρύση ορίου Κουμουστάς του δήμου Φάριδος»*[147], το *«κατά την θέσιν Πλάκα του ορίου Σοχάς του δήμου Σπάρτης»*[148] και το *«εις την θέσιν Δίρρευμα του ορίου Καστανιάς του δήμου Καστορίου»*[149].

Κεραμοποιεία: Τα εργαστήρια αυτά, ιδιωτικά ή εθνικά, λειτουργούσαν εποχιακά και απασχολούσαν ιδιώτες που γνώριζαν την τέχνη. Η παραγωγή των κεραμιδιών διοχετευόταν κυρίως στην εσωτερική αγορά. Στην ευρύτερη περιοχή του δήμου Σπάρτης απαντώνται κεραμοποιεία, όπως των: 1) Βασιλείου Μουφτόπουλου, κεραμιδοκάμινο[150] (Λεύκη δήμου Φάριδος, 1858), 2) εθνικό κεραμοποιείο[151] (Ψυχικό δήμου Σπάρτης, 1859), 3) Δημοσθένη Παρ. Ματάλα, κεραμείο (καμίνι)[152] (Αφισού, 1859), 4) Βασιλείου Γ. Μανουσάκη, κεραμιδοκάμινο[153] (Άγιος Ανδρέας ορίου Μυστρά, 1863), 5) του ιδίου, κεραμιδοκάμινο[154] (Άγιοι Θεόδωροι ορίου Μυστρά, 1881).

Εμπορική δραστηριότητα

Περί τα μέσα του 19ου αιώνα οι έμποροι αντιπροσώπευαν ένα μικρό τμήμα του συνολικού πληθυσμού του νομού Λακωνίας. Σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1861 αντιστοιχούσαν μόλις στο 1,54 % του συνολικού πληθυσμού, ενώ ελαφρά αυξημένος παρουσιάζεται ο αριθμός τους κατά το 1870 (ποσοστό 2,62 % του συνολικού πληθυσμού)[155].

Μέχρι το τέλος περίπου του 19ου αιώνα το εμπόριο διεξαγόταν μέσω του λιμανιού του Γυθείου λόγω έλλειψης οδικού δικτύου ικανοποιητικού για τις χερσαίες μεταφορές και τις εξαγωγές των προϊόντων. Σύμφωνα με το νόμο ΤΚΗ΄ *«Περί εγγείου της επικαρπίας φόρου δια το 1856»* ο έγγειος φόρος για τα βελανίδια Λακωνίας και Λακεδαίμονος *«εφ΄ εκάστου κανταρίου»* ορίζεται σε μία δραχμή και πέντε λεπτά, το δε εξαγωγικό τέλος σε 65 λεπτά. *«…Εάν ο έγγειος φόρος επί των βαλάνων, των κικιδίων, της σταφίδος, του πρινοκοκκίου, του ριζαρίου και των ξηρών σύκων των επαρχιών Οιτύλου και Γυθείου δεν ενοικιασθή, τότε εισπράττεται κατά την εξαγωγήν και την δια θαλάσσης μεταφοράν...»*. Όσον αφορά στα Λακωνικά προϊόντα *«ο έγγειος φόρος επί των προϊόντων των δύο επαρχιών Οιτύλου και Γυθείου προσδιορίζεται ως εξής: 1) Επί του ελαίου λεπτά 8 την οκάν, 2) επί της κατειργασμένης και ακατεργάστου μετάξης προς δραχμάς 2 και 50 την οκάν, 3) επί των κουκουλίων δραχμήν 1 την οκάν, 4) επί των λοιπών προϊόντων συμπεριλαμβανομένου και του μούστου ή οίνου 10 τοις % εις χρήματα κατά την αγοραίαν τιμήν»*[156].

Κατά το έτος 1864 σε σύνολο 19 λιμανιών της Ελλάδας οι τελωνειακές εισπράξεις του λιμανιού του Γυθείου το κατέτασσαν στην όγδοη θέση των εξαγωγών και στη δέκατη τρίτη των εισαγωγών[157]. Τόσο οι εξαγωγές όσο και οι εισαγωγές των προϊόντων γίνονταν αποκλειστικά από το λιμάνι του Γυθείου τουλάχιστον μέχρι την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα χωρίς να λείπουν και τα προβλήματα από αυτό το εμπορικό «μονοπώλιο». Στην εφημερίδα *Ηώς*[158] του έτους 1882 διαβάζουμε: *«…Καθ΄ εκάστην πολλά παράπονα ανακοινούνται προς*

ημάς κατά των ενοικιαστών της προκυμαίας Γυθείου και τινων άλλων φερομένων καταθλιπτικώς προς τους ημετέρους συνεπαρχιώτας. Μανθάνομεν ήδη ότι ενεργείται αναφορά απευθυνομένη προς την Σ. Βουλήν, δι΄ ης οι ημέτεροι συνεπαρχιώται αιτούσιν νέον όριον λιμένος δια την Λακεδαίμονα καταδεικνύοντες και την ωφέλειαν ην το Δημόσιον θα απολαύση δια της διαιρέσεως ταύτης, καθόσον τα έλαια της Λακωνίας εξάγονται ως έλαια της Λακεδαίμονος». Σύμφωνα με τον *Οδηγό της Ελλάδος*[159] του Χ. Μακρίδη, το έτος 1889 *«το Γύθειον διεξάγει ζωηρόν εμπόριον εξαγωγής επί των προϊόντων της Λακωνίας και εισαγωγής δια τας ανάγκας αυτής. Είναι δε εκ των κυριωτέρων δευτερευόντων κέντρων της Ελλάδος εν τη ναυτική κινήσει».*

Τα διαθέσιμα στοιχεία μας δεν επαρκούν για να παρακολουθήσουμε την εμπορική δραστηριότητα στο σύνολο του νομού. Ακόμα και οι εμπορικοί οδηγοί της περιόδου αυτής αναφέρουν πληροφορίες μόνο για τη Σπάρτη και το Γύθειο. Επικεντρώνουμε γι΄ αυτό το ενδιαφέρον μας στο δήμο Σπάρτης, που αποτελεί και το παράδειγμα της μελέτης μας.

Τα κυριότερα προϊόντα εξαγωγής και εισαγωγής

Για τα προϊόντα που διακινούνταν στο δήμο Σπάρτης οι πληροφορίες μας προέρχονται από τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου. Τόσο τα

φορολογούμενα είδη *«ωνίων»*[160] του έτους 1865, όσο και *«των πραγματειών και εμπορευμάτων»*[161] για το χρονικό διάστημα 1867-1872 μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία ιδέα για τα εισαγόμενα προϊόντα.

Και για τις εξαγωγές των προϊόντων του νομού οι πληροφορίες μας είναι λιγοστές. Από το *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*[162] του τέλους του 19ου αιώνα (1900) πληροφορούμαστε ότι μεταξύ των εξαγόμενων προϊόντων ήταν η μέταξα με τόπο προορισμού κυρίως τη Μασαλλία και τη Λυών, κτένια υφαντικής (παράγονταν σε μεγάλη ποσότητα στο δήμο Γερονθρών) στην Τουρκία, λάδι, μανδαρίνια κυρίως στη Ρωσία, γεώμηλα, σταφίδα, ροδάκινα, κυδώνια, ρόδια, μέλι, κηρός, δέρματα (προέρχονταν κυρίως από τον δήμο Βρυσεών) και βαλανοκίκιδα[163] κυρίως προς την Αυστρία, Νεάπολη και Τοσκάνη.

Μορφές οργάνωσης εμπορικών εταιρειών

Λόγω έλλειψης επαρκών πληροφοριών για το σύνολο του νομού Λακωνίας, όπως ήδη επισημάνθηκε, περιοριζόμαστε στην περιγραφή της εμπορικής κίνησης στην πόλη της Σπάρτης, για την οποία τα διαθέσιμα στοιχεία μπορούν να χαρακτηρισθούν ικανοποιητικά. Τα συμβολαιογραφικά αρχεία της περιόδου που εξετάζουμε μαρτυρούν μεταξύ άλλων την εμπορική κίνηση στην πόλη της Σπάρτης με την ύπαρξη εμπορικών εταιρειών (συντροφικών, ομόρρυθμων, ετερόρρυθμων, κοινοπραξιών). Από την εξέταση συμβολαιογραφικών πράξεων της περιόδου 1850-1875 διαπιστώνεται η μικρή χρονική διάρκεια αυτών των εται-

ρειών, ένα με δύο χρόνια και μόνο προς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα έφθανε στα πέντε χρόνια[164].

Η δραστηριότητά τους πολλές φορές ήταν μικτή, αφού συνδύαζε το εμπόριο με τη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων. Παραθέτω ορισμένα αποσπάσματα από συμφωνητικά - καταστατικά ίδρυσης τέτοιων εμπορικών εταιρειών που δείχνουν τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους.

Συντροφική επιχείρησις[165]*:* άγνωστο όνομα
Συνεταίροι: Αθανάσιος Μπελιόπουλος, Χαράλαμπος Σοφιανός
Κεφάλαιο: 250 δραχμές
Έτος ίδρυσης: 1853
Έδρα: Σπάρτη.
Παρατηρήσεις: Για τη σύσταση της συντροφικής αυτής εταιρείας ο Αθανάσιος Μπελιόπουλος, πεταλωτής κάτοικος Μιστρά, κατέβαλε σε είδος (πέταλα, καρφιά, άχυρο, κριθή) κεφάλαιο 250 δραχμών και το *«ενοικιασθέν από τον Γεώργιον Σακελλαρίου εργαστήριον, κείμενον εν Σπάρτη προς ανατολάς της οδού του Όθωνος μεταξύ των Κοντζαίων και Θεοδώρου Σακελλαρίδη»*. Ο δε Χαράλαμπος Σοφιανός, πεταλωτής κάτοικος Σπάρτης, αντί κεφαλαίου, πρόσφερε την εργασία του στο ίδιο εργαστήριο υπό τον όρο *«επειδή το εργαστήριον είναι ενοικιασμένον εις όνομα του Αθ. Μπελιόπουλου να μη δύναται*

αυτός να αποδιώκη τον Χαρ. Σοφιανόν προ της λήξεως του ενοικίου». Επίσης ο Χαρ. Σοφιανός δεν μπορούσε να προσλάβει τον μισθωτό του Θεόδωρο Αριστόπουλο στη συντροφική αυτή επιχείρηση. Ο Αθανάσιος Μπελιόπουλος θα παραλάμβανε στο τέλος της ημέρας τις εισπράξεις και θα τις καταχωρούσε σε ειδικό κατάστιχο. Κάθε έξη μήνες και οι δύο εταίροι θα θεωρούσαν τους λογαριασμούς των πωλήσεών τους και μετά την αφαίρεση του ενοικίου του εργαστηρίου και των άλλων εξόδων τους θα μοίραζαν ίσα τα κέρδη.

Εταιρεία[166]*:* άγνωστο όνομα
Συνέταιροι: Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος, Ηλίας Ντουβόπουλος
Έτος ιδρύσεως: 1859
Είδος: αλίπαστα
Παρατηρήσεις: Ο Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος, υπηρέτης, κάτοικος Σπάρτης υποχρεούτο *«να καταβάλη την τέχνην του εις το να κατασκευάζωσιν δια των αγορασθησομένων κρεάτων χοίρινα χοιρομέρια, καθ' ον τρόπον κατασκευάζονται και τα από της Ευρώπης εις το Ελληνικόν κράτος εισαγόμενα και πωλούμενα τοιαύτα».* Θα ασχολείτο επίσης με την πώληση των χοιρομερίων τόσο στην εσωτερική αγορά της Σπάρτης όσο και έξω απ΄ αυτήν. Ο Ηλίας Ντουβόπουλος, μάγειρας, κάτοικος Σπάρτης, αναλάμβανε *«να φροντίζει περί του καπνίσματος, του αλατίσματος ή και της προφυλάξεως και επιτηρήσεως αυτών των χοιρομερίων».* Και οι δύο εταίροι κατέβαλαν εξ ίσου τα απαιτούμενα κεφάλαια για τη σύσταση της εταιρείας και θα μοίραζαν ίσα τα έξοδα, τα κέρδη και τις ζημίες.

Εταιρεία[167]*:* «Δ. Κυριακόπουλος -Π. Αποστολάκος»
Συνέταιροι: Δημήτριος Κυριακόπουλος, Παναγιώτης Αποστολάκος
Κεφάλαιο: 2.800 δραχμές σε δύο μερίδια των 2.000 και των 800 αντίστοιχα
Έτος ιδρύσεως: 1859
Έδρα: Σπάρτη.
Διάρκεια εταιρείας: Πάσχα 1859-Πάσχα 1860
Είδος: Παντοπωλείο
Παρατηρήσεις: Την ομόρρυθμη αυτή εταιρεία διεύθυναν από κοινού και οι δύο συνεταίροι. Ο πρώτος ήταν παντοπώλης, ο δεύτερος παντοπώλης και ράπτης. Παρά το ότι ο πρώτος είχε συνεισφέρει μεγαλύτερο μέρος του αρχικού κεφαλαίου, οριζόταν τα κέρδη να διανέμονται ίσα, αφού *«ο Παναγιώτης Αποστολάκος και εμπειρότερος και ικανότερος ως προς την εμπειρίαν θεωρείται εισέτι και την ραπτικήν τέχνην γνωρίζει, ώστε και τα εκ ταύτης προελευσόμενα τυχόν εις την εταιρίαν οφέλη θέλουσιν είναι επίσης κοινά…».*

Εταιρεία[168]*:* «Σπήλιος Καρελλάς - Αθανάσιος Μακρής Ο.Ε.»
Συνεταίροι: Σπήλιος Καρελλάς, Αθανάσιος Μακρής.
Κεφάλαιο: 1.000 δραχμές σε δύο ίσα μερίδια.
Έτος ίδρυσης: 1892

Έδρα: Σπάρτη.
Διάρκεια εταιρείας: 9 Ιανουαρίου 1892-31 Δεκεμβρίου 1897.
Είδος: φαρμακευτικά είδη και άλλα εμπορεύματα.
Παρατηρήσεις: Ο Σπήλιος Δ. Καρελλάς, φαρμακοποιός και ο Αθανάσιος Ιω. Μακρής, εμποροϋπάλληλος, και οι δύο κάτοικοι Σπάρτης, οργάνωσαν εταιρεία για την εμπορία φαρμακευτικών ειδών αλλά και άλλων εμπορευμάτων, το είδος των οποίων δεν διευκρινίζεται. Η προμήθεια των εμπορευμάτων, όπως και κάθε συναλλαγή, ήταν υπόθεση και των δύο συνεταίρων, αφού σύμφωνα με το καταστατικό *«άπαντα τα συναλλάγματα και λοιπά χρεωστικά έγγραφα της εταιρείας θα υπογράφωσιν αμφότεροι οι συνεταίροι δια της ιδίας του έκαστος υπογραφής»*. Στις υποχρεώσεις των εταίρων ήταν και η σύνταξη και η υπογραφή του ισολογισμού κατά το πρώτο δεκαήμερο του μηνός Ιανουαρίου. Στην εταιρεία, εκτός από την ίδια συμμετοχή ως αρχικό κεφάλαιο, δινόταν η δυνατότητα σε όποιον από τους εταίρους επιθυμούσε να τοποθετήσει επί πλέον κεφάλαιο έντοκα προς 8% ετησίως. Οι εταίροι μπορούσαν να παίρνουν από το ταμείο της εταιρείας μέρος των κερδών κατ΄ αναλογία έως και τα δύο τρίτα των ετησίων κερδών. Οι τυχόν ζημίες θα βάρυναν και τους δύο εξίσου. Μετά την παρέλευση της πενταετίας, οπότε και θα έληγε η ορισθείσα χρονική διάρκεια της εταιρείας, θα γινόταν η εκκαθάριση και η διανομή των κεφαλαίων και των κερδών εξίσου.

Εταιρεία[169]*:* « Ανδρέας Φράγκος ΕΕ »
Συνεταίροι: Εμμανουήλ Καισάριος, Ανδρέας Φράγκος
Κεφάλαιο: 375 δραχμές

Έτος ίδρυσης: 1874
Έδρα: Σπάρτη
Διάρκεια εταιρείας: 7 Μαϊου 1874 - 7 Μαϊου 1875
Είδος: κατασκευή και εμπορία σανδαλίων
Παρατηρήσεις: Ο Εμμανουήλ Καισάριος, διανομέας του ταχυδρομείου Σπάρτης και ο Ανδρέας Φράγκος, σανδαλοποιός, κάτοικοι Σπάρτης, συνέστησαν ετερόρρυθμη εμπορική εταιρεία. Το αρχικό κεφάλαιο (300 δραχμές) το κατέθεσε ο Εμμανουήλ Καισάριος, ο οποίος μίσθωσε επίσης για λογαριασμό της εταιρείας ένα εργαστήριο για ένα χρόνο αντί 75 δραχμών ετησίως. Ο Ανδρέας Φράγκος αντί αρχικού κεφαλαίου ανέλαβε να *«καταβάλει την προσωπικήν αυτού εργασίαν της τέχνης της σανδαλοποιΐας, την εμπειρίαν του και εν γένει τα εργαλεία του και τ΄ άλλα χρήσιμα προς κατασκευήν των σανδαλίων απαιτούμενα»*. Τη διαχείριση της εταιρείας ανέλαβε ο Ανδρέας Φράγκος, ο οποίος υποχρεούτο στο τέλος του έτους να δώσει λογαριασμό στο συνεταίρο του Εμμ. Καισάριο και να διανείμει εξίσου τα κέρδη και τις ζημίες.

Κοινοπραξία[170]*:* «Α. Π. Κοκκώνη - Γ. Α. Ανδρουτσόπουλου»
Συνεταίροι: Αντώνιος Π. Κοκκώνης, Γεώργιος Α. Ανδρουτσόπουλος

Κεφάλαιο: 7 και 1/2 οκάδες κουκουλόσπορου
Έτος ίδρυσης: 1860
Έδρα: Σπάρτη
Διάρκεια εταιρείας: 19 Σεπτεμβρίου 1860 - 17 Νοεμβρίου 1860
Είδος: εμπορία κουκουλόσπορου
Παρατηρήσεις: Ο Αντώνιος Π. Κοκκώνης και ο Γεώργιος Α. Ανδρουτσόπουλος, κτηματίες και ράπτες, κάτοικοι Σπάρτης, συνέστησαν κοινοπραξία με σκοπό την εμπορία κουκουλόσπορου. Η πώληση του κουκουλόσπορου γινόταν είτε τοις μετρητοίς, είτε επί πιστώσει με ιδιωτικά έγγραφα ή με συμβολαιογραφικές πράξεις. Κατά τη διάλυση της κοινοπραξίας, στις 17 Νοεμβρίου 1860, ο μεν Γεώργιος Α. Ανδρουτσόπουλος έλαβε μία οκά αδιάθετου κουκουλόσπορου, το αντίτιμο μιάμισης οκάς κουκουλόσπορου σε χρήματα και τις οφειλόμενες 300 δραχμές από τον Δημήτριο Β. Αλειφεράκη, ο δε Αντώνιος Π. Κοκκώνης έλαβε *«όσα οφείλουσιν δι΄ ιδιωτικών εγγράφων ο Κωνσταντίνος Πατριαρχέας εκ Μιστρά και ο εκ Παρορίου Ιωάννης ιερεύς Αναγνωστόπουλος και εκ των συμφωνητικών συμβολαίων οι Παναγιώτης Κατσίχτης και Ιωάννης Τσάχαλης εκ Παρορίου και ο Ευστράτιος Ν. Βλαχάκος εκ Λέλε του δήμου Σπάρτης».*

Από τη μελέτη διαφόρων μορφών εμπορικών εταιρειών της εξεταζόμενης περιόδου στην περιοχή του δήμου Σπαρτιατών φάνηκε ο μάλλον «πρωτόγονος» χαρακτήρας οργάνωσής τους. Πρόκειται για εταιρείες (κάποιες απ΄ αυτές ήταν επιχειρήσεις-εργαστήρια που συγκροτούνταν σε εταιρική βάση)[171] δύο ή τριών το πολύ ατόμων, που συνεταιρίζονταν για την εξεύρεση επαρκούς κεφαλαίου και σκοπό όχι μόνο την παραγωγή αλλά και την εμπορία του παραγόμενου προϊόντος. Η διάρκειά τους ήταν από ένα έως πέντε χρόνια**.**

Εργαστήρια-Μαγαζιά

Στο νομό Λακωνίας παράλληλα με την οικοτεχνία (οικιακή παραγωγή ειδών για ατομική χρήση) και τη χειροτεχνία, υπήρχε και εμπορευματική παραγωγή. Τα εργαστήρια και τα μαγαζιά της Σπάρτης και των μεγαλυτέρων χωριών μαρτυρούν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στις αστικές περιοχές και συμπεριλαμβάνουν διάφορα επαγγέλματα που εφοδιάζουν τον πληθυσμό με αγαθά ή του προσφέρουν υπηρεσίες, όπως ράφτες, κρεοπώλες, παντοπώλες, εργαστήρια ενδυμάτων, σανδαλίων κλπ.

Από σχετική έρευνα στα αρχεία των συμβολαιογράφων Νικολάου Πιλάλα και Κωνσταντίνου Βραχνού, κατά τη δεκαετία 1850-60 συναντώνται στη Σπάρτη οι εξής κατηγορίες εργαστηρίων και μαγαζιών: αρτοποιεία[172], βαφεία[173],εφαπλωματοποιεία[174], ζαχαροπλαστεία[175], καπνοπωλεία[176], καφεπωλεία[177], κρεοπωλεία[178],κεραμεία[179], μαγειρεία[180], μεταξουργεία-μεταξοκλωστήρια[181], οινοπωλεία[182], παντοπωλεία[183], ραφεία[184], φραγκοραφεία[185], σαμαροποιεία[186], σανδαλοποιεία[187], υποδηματοποιεία[188], σκυτορραφεία[189], φαναροποιεία[190], φαρμακεία[191], εργαστήρια χαλκωμάτων[192], χρυσοχοεία[193] και άλλα.

Ο *Οδηγός* του Μιλτιάδου Μπούκα[194] το 1875 αναφέρει για τη Σπάρτη: 6 μεταξουργεία, 4 πνευματοποιεία, Βιομήχανοι: 6 αρτοποιοί, 2 μεταξουργοί, 2 τυπογράφοι. Τεχνίται: 6 ελληνορράπται, 5 ευρωπαϊκών ενδυμάτων, 2 οπλοποιοί, 2 σανδαλοποιοί, 4 σιδηρουργοί, 6 υποδηματοποιοί, 5 φανοποιοί.

Σύμφωνα με τον εμπορικό *Οδηγό* του Χ. Μακρίδου[195] του έτους 1891 στη Σπάρτη υπήρχαν: 5 μεταξουργεία (το ένα ατμοκίνητο), 3 πνευματοποιεία, ένας ράπτης, 1 υδρόμυλος και μακαρονοποιείο, 4 υποδηματοποιεία, 2 χρυσοχοεία. Στο Γύθειο ένας ατμόμυλος με εκκοκιστήριο βάμβακος και ένα χρυσοχοείο.

Όσο προχωρούμε προς το τέλος του αιώνα διαπιστώνουμε μια συνεχή επέκταση και ανανέωση της αγοράς της Σπάρτης, όπως προκύπτει από το *«Βιβλίο μεταγραφής των επιδιδομένων δηλώσεων και των αδειών των επιτηδευμάτων του έτους 1899»*[196] ως εξής:

- *Ένα δίκτυο υπηρεσιών που έχουν σχέση με το χρηματοπιστωτικό σύστημα:* 10 τοκιστές, 1 τοκίστρια (η Κοντουλεσίδου Βασιλική στην οδό Όθωνος 43), 3 χρηματιστές, 1 μεσίτης, 1 χρηματιστής-κατασκευαστής πίλων και κασκέτων.
- *Στον τομέα της βιοτεχνίας:* 1 ιδιοκτήτης ατμοκινήτου υφαντηρίου, 5 μεταξουργοί, 1 σαπουνοποιός.
- *Παρατηρείται μια αξιοσημείωτη εξειδίκευση στα εμπορικά καταστήματα:* 1 έμπορος ειδών πολυτελείας, 4 πωλητές ειδών πολυτελείας, 1 πωλητής ειδών κιγκαλερίας, 1 πωλητής ειδών κιγκαλερίας-γυρολόγος, 1 δερματοπώλης, 1 δερματοπώλης-οινοποιός, 2 βοηθοί οινοπώλη, 5 καφεπώλες, 1 καφεπώλης και οινοπνευματοπώλης, 1 οινοπνευματοποιός, 12 οινοπνευματοπώλες, 39 οινοπώλες, 2 οινοπώλες και παντοπώλες, 2 οινοπώλες και πνευματοπώλες, 1 οινοπώλης και μάγειρας, 4 πνευματοπώλες, 5 πνευματοπώλες και παντοπώλες, 1 υποδηματοποιός και οινοπώλης, 2 καφεπώλες και πνευματοπώλες (η μία ήταν η Πυριλάκου Αθηνά συζ. Γεωργίου), 1 προμηθευτής εγχώριων προϊόντων και μεσίτης, 1 προ-

μηθευτής εγχώριων προϊόντων, 4 καπνοπώλες, 16 κρεοπώλες, 3 στραγαλατζήδες, 3 στραγαλοποιοί, 10 οπωροπώλες.
- *Για εδώδιμα και αποικιακά:* 1 εδωδιματοπώλης, 27 παντοπώλες, 14 παντοπώλες και πνευματοπώλες, 1 συνέταιρος παντοπώλου και πνευματοπώλης, 1 παντοπώλης και παραγωγός νέφτι και κρεμορίου.
- *Για ψιλικά:* 2 έμποροι ψιλικών, 1 βοηθός ειδών ψιλικών, 2 πωλητές ψιλικών περιοδεύοντες, 4 πωλητές ειδών ψιλικών.
- Παρατηρείται επίσης μια πιο συγκεκριμένη διαίρεση της εργασίας και στα *ελεύθερα επαγγέλματα.* Απαντώνται: 11 ιατροί, 7 φαρμακοποιοί, 1 φαρμακέμπορος, 1 μαία, 53 δικηγόροι, 1 δικηγόρος και ιδιοκτήτης ελαιοτριβείου, 1 δικηγόρος και μεταξουργός, 5 συμβολαιογράφοι, 1 υποθηκοφύλαξ, 23 δικαστικοί κλητήρες, 1 τραπεζικός υπάλληλος, 1 υπάλληλος, 4 τυπογράφοι, 3 εργολάβοι, 1 εργολάβος δημοσίων έργων, 1 εργολάβος οικοδομών και οδοποιίας, 5 έμποροι, 1 έμπορος ενδυμάτων, 10 έμποροι υφασμάτων, 2 γυρολόγοι, 1 γυρολόγος-έμπορος, 1 υφασματοπώλης, 1

μεταξουργός-υφασματοπώλης, 11 υποδηματοποιοί, 1 υποδηματοπώλης, 4 σανδαλοποιοί, 1 εφαπλωματοποιός, 6 ιχθυοπώλες, 1 σιδηροχρωματέμπορος.
- *Επαγγέλματα που συνδέονται με τις ανάγκες των αστών:* 13 κουρείς, 1 κατασκευαστής πίλων και κασκέτων, 6 μοδίστρες, 2 χρυσοχόοι, 1 φωτογράφος, 1 επιδιορθωτής ιματίων, 2 οργανοπαίκτες, 5 ράπτες, 4 εμπορορράπτες, 1 ελληνορράπτης, 1 διορθωτής ωρολογιών.
- *Για τις μεταφορές:* 9 αμαξηλάτες, 1 ιδιοκτήτης κάρου, 2 ιδιοκτήτες μίας αμάξης ιδιωτικής, 22 καραγωγείς, 2 καραγωγείς διτρόχου κάρου, 1 καραγωγεύς και εργολάβος, 1 καραγωγεύς τετράτροχου, 1 κατασκευαστής κάρων και αμαξών, 2 επισκευαστές κάρων, 1 κατασκευαστής κάρων και αμαξών, 1 σαμαροποιός, 2 σαγματοποιοί, 5 χατζήδες, 2 ξενοδόχοι (η μία ήταν γυναίκα ξενοδόχος, η Οικονομοπούλου Πολυτίμη, χήρα Δ. στην οδό Αμαλίας).
- *Για άλευρα-αρτοποιεία:* 1 αλευροπώλης, 11 αρτοποιοί, 1 εργοστασιάρχης ατμόμυλου και κατασκευαστής ζυμαρικών, 1 κατασκευαστής ζυμαρικών, 1 ιδιοκτήτης μύλου, 1 σιτοπώλης, 1 φούρνιαρης, 11 μάγειρες, 1 χαλβατζής,
- *Για τεχνικές εργασίες:* 2 γύφτοι, 1 εργάτης-κτίστης, 1 σοβατζής, 8 τέκτονες, 2 τενεκετζήδες, 2 φανοποιοί, 1 υλοτόμος, 6 κτίστες, 17 μαραγκοί, 3 οπλοεπιδιορθωτές, 2 σιδηρουργοί, 3 σκυτοτόμοι, 1 βοηθός σκυτοτόμου, 1 επιδιορθωτής σαγμάτων, 1 επιδιορθωτής χαλκέων, 1 γανωματής, 1 καζάζης, 1 σαράτζης (σελοποιός), 1 κεραμιδοποιός, 1 πεταλωτής.

Συντεχνίες

Στα μέσα ήδη του 19ου αιώνα εντοπίζεται στη Σπάρτη η ύπαρξη συντεχνιών. Κατά το έτος 1859[197] πέντε καφεπώλες, κάτοικοι Σπάρτης, οι Αθανάσιος Μαρούλης, Γεώργιος Βλαχογιαννάκης, Θεοφάνης Αριστόβουλος, Αθανάσιος Πατερημένος και Νικόλαος Μάσταλος, συμφωνούν για τη διαμόρφωση της τιμής του καφέ και καθορίζουν ποινική ρήτρα για τους παραβάτες με τον ισχυρι-

σμό ότι *«...εις πάσας ή τας πλείστας σχεδόν πόλεις του Βασιλείου της Ελλάδος εκάστη φιάλη εβρασμένου καφέ πωλείται εν τοις καφενείοις ανά λεπτά δέκα, εις δε την πόλιν της Σπάρτης πωλούσιν εξ απρονοησίας οι μετερχόμενοι το επάγγελμα του καφεπώλου ένα κουπαδέλι εβρασμένον καφέ αντί λεπτών πέντε μόνον. Εις την αξίαν ταύτην υπέπεσαν κατ' ανάγκην και οι συμφωνούντες, νομίζοντες ότι, αν ζητήσωσιν πλειότερα των πέντε λεπτών αντίτιμον, δεν θέλουσιν έχει εξοδευτάς, αλλά παρατηρήσαντες ότι, και όσας αν κατέβαλον προσπαθείας, δεν ηδυνήθησαν να αποζημιωθώσιν εκ της ούτω πως πωλήσεως του καφέ, διότι και η τιμή του καφέ ηυξήθη και τα ενοίκια των καφενείων επολλαπλασιάσθησαν και οι μισθοί των υπηρετών υπερηυξήθησαν...»*. Έτσι λοιπόν όρισαν για μία διετία: α. κάθε κουπαδέλι καφέ να πωλείται όχι λιγότερο από οκτώ λεπτά και β. ο παραβάτης να πληρώσει ως ποινική ρήτρα πενήντα δραχμές σε κάθε ένα από τα άλλα τέσσερα μέλη.

Κατά το έτος 1863, είκοσι έμποροι και τεχνίτες, τριάντα εμποροπαντοπώλες, οινοπώλες και ρακοπώλες και οκτώ παντοπώλες *«αισθανθέντες το άτοπον της συνηθείας τού να ανοίγωσιν εκάστην Κυριακήν τα εργαστήριά των, ούσα και τοιαύτη συνήθεια άτοπος και εμποδιζομένη ως παρά της ορθοδόξου εκκλησίας ως και παρά των πολιτικών νόμων»* αποφάσισαν: α) οι μεν έμποροι και τεχνίτες να ανοίγουν εκ περιτροπής τα καταστήματά τους κατά τις Κυριακές και τις εορτές και *«...αν τυχόν τις εξ αυτών παραβή την ειρημένην συμφωνίαν των υπόσχεται εκουσίως και αυτοθελήτως να πληρώνη προς την εκκλησίαν Σπάρτης, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, ποινικήν ρήτρα δραχμών τριακοσίων...»,* β) οι δε εμποροπαντοπώλες, οινοπώλες και ρακοπώλες συμφώνησαν να έχουν γενικά κλειστά τα εργαστήριά τους κάθε Κυριακή και μόνον ένας, μετά από κλήρωση, να μπορεί να ανοίγει και να πουλάει μόνο τρόφιμα[198].

Στα 1877 επτά πεταλωτές οι: Αθανάσιος Γιαννουκόπουλος, Παναγιώτης. Ζής, Αθανάσιος Μανελόπουλος, Ηλίας Στρουμπούλης, Ιωάννης Τζελέκης, Γεώργιος Βαρβαρέσος και Βασίλειος Νικολάου συμφώνησαν τα εξής: 1) Να έχουν τα εργαστήρια-μαγαζιά τους κλειστά τις Κυριακές[199] και τις εορτές[200] και να εργάζεται μόνο ένας από όλους εκ περιτροπής. Οι υπόλοιποι είναι ελεύθεροι να ασχολούνται με οποιαδήποτε άλλη εργασία εκτός από την πεταλωτική τέχνη, 2) Για τον παραβάτη ορίζουν ποινική ρήτρα 500 δραχμών, οι οποίες προορίζονταν για την πληρωμή του αγιογράφου της εικόνας του αγίου Χαραλάμπους, Μιχαήλ Βαλέτα, 3) Η συμφωνία θα έχει τριετή χρονική διάρκεια[201].

Η ύπαρξη συντεχνιακών ενώσεων στη Σπάρτη κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα είναι μία επί πλέον ένδειξη αστικοποίησης, αφού οι συντεχνίες ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα των αστικών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων[202].

Εσωτερική περιοδική αγορά

Η κυκλοφορία και ανταλλαγή των αγαθών στα πλαίσια του εσωτερικού εμπορίου πραγματοποιείται με τρεις τύπους αγοράς, τη διαρκή αγορά, την εβδομαδιαία και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια. Οι δύο πρώτοι τύποι συνήθως συνυ-

πάρχουν τόσο στο επίπεδο των πόλεων, όσο και των μικρότερων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων. Τα εμπορικά πανηγύρια συγκροτούνται κατά κανόνα έξω από τις πόλεις, αλλά πάντοτε σε νευραλγικά σημεία του συστήματος επικοινωνιών ή και μέσα στην ακτίνα των πόλεων. Στις εβδομαδιαίες αγορές κυρίως συμμετέχει και ο άμεσος αγροτικός παραγωγός ή ο κτηνοτρόφος ως πωλητής. Το ίδιο ισχύει και στα εμπορικά πανηγύρια, αν και σ΄ αυτά τον τόνο τον δίνουν οι συναλλαγές ανάμεσα σε εμπόρους[203].

Η εβδομαδιαία αγορά της Σπάρτης

Στην νεοϊδρυθείσα πόλη της Σπάρτης, στην οποία ήδη από τον Ιανουάριο του 1837 είχαν εγκατασταθεί οι Αρχές, συγκροτήθηκε και η εβδομαδιαία αγορά, ενώ παράλληλα γινόταν άλλη μέρα και η αντίστοιχη στο Μιστρά. Οι κάτοικοι όμως του Μιστρά απαιτούσαν να διενεργείται η αγορά των προϊόντων και των εμπορικών συναλλαγών μόνο στο Μιστρά, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Αυτό, όμως, σήμαινε ότι η Σπάρτη θα έπεφτε σε μαρασμό, αφού η διενέργεια της αγοράς και στη Σπάρτη, θα επηρέαζε θετικά τόσο την οικιστική όσο και την οικονομική της ανάπτυξη, επειδή *«τα εκεί γινόμενα ως εκ της αγοράς συναλλάγματα και τα εμπορικά συμφέροντα είλκυσαν διαφόρους εις το να αιτήσουν την παραχώρησιν οικοπέδων και να επιχειρήσουν νέας οικοδομάς»*[204].

Τελικά σαν συμβιβαστική λύση αποφασίστηκε η εκ περιτροπής συγκρότηση της αγοράς μία εβδομάδα στη Σπάρτη και μία στο Μιστρά[205]. Οριστική λύση στο πρόβλημα δόθηκε με το διάταγμα της 14ης Οκτωβρίου 1852, το οποίο υπέγραψε η Αμαλία *«εν ονόματι του Όθωνος»,* το οποίο όριζε ότι[206]: *«αι εις Σπάρτην γενόμεναι εβδομαδιαίαι αγοραί, ως και αι ημερήσιαι πωλήσεις των εδωδίμων, θέλουν του λοιπού λαμβάνει χώραν οριστικώς και αμετατρέπτως επί της μεγάλης της πόλεως πλατείας. Επί τούτω επιτρέπομεν ώστε η δημοτική της πόλεως ταύτης αρχή να εγείρη τας αναγκαίας προς πώλησιν των εδωδίμων αποθήκας κατά το συνυποβληθέν και φέρον την ημετέραν έγκρισιν απόσπασμα εκ του εγκεκριμένου σχεδίου εμφαίνον τον τρόπον, καθ΄ ον θέλει καταρτισθεί η περί ης πρόκειται πλατεία.»*

Επίσης, σύμφωνα με το νόμο ΤΞΘ΄ του 1856, επιτρεπόταν *«εις τους αγοραστάς των οικοπέδων, των εχόντων έποψιν επί της πλατείας, να κατασκευάζωσιν προσωρινώς δια δοκών ξυλίνων την περί την πλατείαν στοάν, υποχρεουμένων δια γραπτής υποσχέσεως και εντός ορισμένης προθεσμίας ν΄ αντικαθιστώσι ταύτας δια λιθίνων στηλών*»*[207].

---

* «…ο Σπυρίδων Δημητρακόπουλος, έμπορος και κτηματίας, κάτοικος Σπάρτης, εδήλωσεν ότι υπόσχεται να συμμορφωθή με τας διατάξεις του από 27.9.1856 νόμου «περί εκποιήσεως των εν Σπάρτη οικοπέδων» αντικαθιστών τας παρ΄ αυτού οικοδομηθείσας ξυλίνους στοάς εν τοις κατά την μεγάλην πλατείαν και αγοράν της πόλεως Σπάρτης εργαστηρίου του δια λιθίνων στοών…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 5.391/ 1879, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

Αρχικά η αγορά γινόταν στην επάνω πλατεία, κοντά στο χώρο του δημοσίου καταστήματος στην οδό Όθωνος. *«…εις το επάνω ιδίως μέρος της πόλεως εισί τινες οικοδομαί άξιαι λόγου. Εκεί δε είναι και η κυριωτέρα οδός – η Σπαρτιατική οδός Σταδίου -,φέρουσα έτι το όνομα του Όθωνος, εν η το κέντρον της μικράς κινήσεως, ο περίπατος και τα πλείστα ξενοδοχεία και καφενεία, ώστε λεληθότως εθεωρήθη πλατεία και ούτω καλείται...»*[208].

Μία πρώτη αναφορά για τη διαμόρφωση της κάτω πλατείας γίνεται στα 1844. Οι προτάσεις όμως και η υλοποίησή τους θα ξεκινήσουν στη δεκαετία[209] του 1850. *«…Η δε κάτω πλατεία - ανώνυμος και διαστελλομένη από της ανωτέρω*

οδοπλατείας δια του τοπικού κάτω, ως εν αποκλίσει του εδάφους, όπερ βαίνει χαμηλούμενον προς τον Ευρώταν, κειμένη - είναι τετράγωνος, διαστάσεων της του Συντάγματος, με στοάς τα πλευρά, υφ΄ ας μαγαζεία. Προς την κορυφήν δ΄ αυτής υπάρχει μέγα και βαρύ οικοδόμημα, εν ω έμελλον να εγκαθιδρυθώσι τα γραφεία των δημοτικών αρχών. Αμέσως κατωτέρω ταύτης υπάρχει μεγάλη χλοερά έκτασις, εν τω κέντρω της οποίας το Μουσείον, ομοιάζον κάπως προς το Πανεπιστήμιον…»[210].

Για την καλύτερη οργάνωση της αγοράς και την αύξηση των εσόδων του δήμου, το έτος 1865 το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε την ίδρυση στην κάτω (κεντρική) πλατεία δημοτικών εμπορικών καταστημάτων (πρατηρίων) *«…από την ανέγερσιν των οποίων ο δήμος προσδοκά συμφέρον…»*. Το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης καλύφθηκε από τα έσοδα της εμποροπανήγυρης του Μιστρά[211].

Στο χώρο της κάτω πλατείας στα 1872 άρχισε και η ανοικοδόμηση του δημοτικού καταστήματος[212], το οποίο ολοκληρώθηκε και εγκαινιάσθηκε το έτος 1909[213]. Παράλληλα με την ανέγερση του δημοτικού καταστήματος κατασκευάζονται και λίθινα δημοτικά καταστήματα *«τα οποία παραδίδονται υπό του αναλαβόντος την ανοικοδόμησίν των εργολάβου εκατέρωθεν του κτισθέντος ήδη δημοτικού μεγάρου εν τη πλατεία της πόλεως, και διατίθενται υπό του δήμου προσδιορισθέντα τα μεν προς την οδόν γραμμής εις κρεοπωλεία, τα δε προς την πλατείαν εις παντός είδους μεταπρατεία, ωρίσθη δε προσέτι υπό του δημοτικού συμβουλίου και η κατασκευή παραπηγμάτων εκατέρωθεν των πρατηρίων προς το δημοτικόν κατάστημα προς πώλησιν εδωδίμων και ιχθύων»*[214].

Μία εικοσαετία αργότερα, το Μάιο του έτους 1893, το δημοτικό Συμβούλιο του δήμου Σπαρτιατών για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών της αγοράς προέβη στη σύναψη δανείου 60.000 δραχμών από την Εθνική Τράπεζα για *«την ανέγερσιν νέων πρατηρίων και τροποποίησιν των ήδη υπαρχόντων και εμπορικών καταστημάτων»* [215].

Τον Ιούλιο του ίδιου έτους ο δήμαρχος Σπαρτιατών Αδαμάντιος Ρουσόπουλος υπέβαλε στο Δημοτικό Συμβούλιο προς έγκριση τα πρακτικά της δημοπρασίας *«πέντε εκ των κατασκευαζομένων δημοτικών κρεοπωλείων»*[216] και ένα μήνα αργότερα υπέβαλε προς έγκριση τα πρακτικά της δημοπρασίας *«τριετούς ενοικιάσεως των κρεοπωλείων και ήδη τροποποιηθέντων εις εμπορικά καταστήματα κείμενα εν τη κάτω πλατεία της πόλεως…»*[217].

Τα κρεοπωλεία μεταφέρθηκαν στην πλατεία του Μουσείου και στις 22 Δεκεμβρίου του 1893 έγινε δημοπρασία για την ενοικίασή τους[218].

Στις αρχές του επόμενου έτους ο δήμαρχος ζήτησε *«…όπως διορισθή επιτροπή προς παραλαβήν των δημοτικών έργων, ήτοι των νέων κρεοπωλείων και σφαγείων και των τροποποιηθέντων καταστημάτων και ως τοιούτους προτείνει τους Δ. Καλυβά, νομομηχανικόν Λακωνίας, Αριστ. Πράσαν και Αρ. Συννωκύδην, εργοδηγούς, αμφοτέρους διορισθέντας ως επιτηρητάς των ανωτέρω έργων…»*[219].

Ο Χ. Π. Κορύλλος στην *«Πεζοπορία του από Πατρών εις Σπάρτην»* κατά το έτος 1889 καταγράφει τις εντυπώσεις του από την αγορά της Σπάρτης και με

μοναδικό τρόπο περιγράφει[220]: *«…Μετά πεντάωρον πορείαν και υπό μεγίστην συνοδείαν χωρικών, μεταβαινόντων αθρόων εις Σπάρτην, χάριν της κατά Σάββατον τελουμένης εβδομαδιαίας αγοράς, αφικόμεθα εις Σπάρτην και κατελύσαμεν εις το αρκούντως καθάριον και επαρκές Ξενοδοχείον ο Δουξ της Σπάρτης, περιεπλανήθημεν ανά την πόλιν και μετέβημεν εις την ευρυχωροτάτην αυτής πλατείαν, ένθα ετελείτο η αγορά…εκεί εβλέπομεν παντοειδή εμπορεύματα και εδώδιμα εκτεθειμένα προς πώλησιν περί την πλατείαν…Εδώ μεν υποδηματοποιοί επώλουν υποδήματα εγχώρια και ως επί το πολύ εν Μιστρά κατεσκευασμένα…περαιτέρω δε έμπορος υφασμάτων επεδείκνυε και εξύμνει τα πολύχρωμα αυτού μανδήλια, εγχώριά τε και ξένα, τα άλικα φέσια, τα μεταξωτά και βαμβακερά ζωνάρια κ.τ.λ. Περαιτέρω γυναίκες χωρικαί επώλουν εδώδιμα, ιδίως κολοκύνθας, ιβίσκους (μπάμιες) κ.τ.λ. Ταύταις είποντο σιδηρουργοί πωλούντες διάφορα χρήσιμα σιδηρά εργαλεία εγχωρίου βιομηχανίας…Αν τοις ανωτέρω καταστήμασι προσθέσωμεν τα παντοπωλεία, τους φούρνους και τα υπό ημιτελές και υπομέλαν δια την αρχαιότητα δημαρχείον τα κρεοπωλεία, συμπληρούμεν την περιγραφήν του όλου τετραγώνου της αγοράς της Σπάρτης, ήτις λαμβάνει ζωήν μόνον κατά Σάββατον…».*

Φαίνεται όμως, ότι παρόλο που για σαράντα και πλέον χρόνια η αγορά γινόταν στην κάτω πλατεία της πόλης, κάποιοι πολίτες δεν το είχαν αποδεχθεί και στις αρχές Δεκεμβρίου του έτους 1896 μέσω του δημάρχου Σπαρτιατών Περικλή Σαλβαρά υποβάλλουν αίτηση *«…δι΄ ης παρακαλούσιν τον κ. Νομάρχην Λακωνίας όπως επιτρέψη την άδειαν όπως τα κρεοπωλεία και τα ιχθυοπωλεία και εν γένει η αγορά της πόλεως επανέλθη κατά την άνω πλατείαν εις την οδόν Όθωνος…».* Ο δήμαρχος τούς υπενθύμισε ότι *«…δια νόμου και διατάγματος έχει ορισθεί η αγορά να γίνεται εν τη κάτω πλατεία της πόλεως και δεν είναι δυνατόν να μετατεθή ή τροποποιηθή το καθεστώς, τοσούτο μάλλον, αφού και ο δήμος έχει ιδιόκτητα εργαστήρια χρησιμεύοντα δια κρεοπωλεία και ιχθυοπωλεία εκ των οποίων απολαμβάνει αρκετάς προσόδους ετησίως. Νομίζει όμως, χωρίς να παραβλεφθώσι τα συμφέροντα του δήμου και ίνα ικανοποιηθώσιν και αι δίκαιαι αξιώσεις των αιτούντων συμπολιτών του, ότι το δημοτικόν συμβούλιον δύναται να δεχθή εν μέρει την αναφοράν ταύτην επιτρέπον την πώλησιν ιχθύων και κρεάτων και εδωδίμων εις την άνω πλατείαν κατά την οδόν Όθωνος μόνον εις εκείνους εκ των επιτηδευματιών των ανωτέρω ειδών, οίτινες ήθελον έχει ενοικιάσει εκ των παραπηγμάτων της κάτω πλατείας και κρεοπωλείων των ανηκόντων εις τον δήμον και τούτο, διότι δεν ήθελεν είσθαι δίκαιον οι μη έχοντες μισθώσει εκ των εν λόγω πα-*

ραπηγμάτων να απολαύουσι των προνομίων της πωλήσεως των εμπορευμάτων των εις την άνω πλατείαν. Και αφετέρου ο δήμος ήθελε ζημιωθή σπουδαίως, καθ΄ όσον δεν θα προσήρχοντο ενοικιασταί των εργαστηρίων του. Προσέθηκε προσέτι ο κ Δήμαρχος ότι η πώλησις των ανωτέρω ειδών δεν δύναται να γίνη ειμή εν παραπήγματι. Το δε συμβούλιον δέχεται παμψηφεί την πρότασιν του κ. Δημάρχου, ως έχει και εγκρίνει ταύτην. Επιτρέπει δε, εφόσον τούτο συμφωνεί με τους καθεστώτας νόμους, εις έκαστον ιδιοκτήτην να πωλή εις οιανδήποτε πλατείαν

θέλει το προϊόν της γης του, ήτοι των λαχάνων του και των καρπών των εσπεριδοειδών…»[221].

Η εμποροπανήγυρις του Μυστρά

Η εμποροπανήγυρις του Μιστρά ήταν μία από τις σπουδαιότερες στον ελληνικό χώρο από τα χρόνια ακόμα της Τουρκοκρατίας. Η λειτουργία της μας είναι γνωστή ήδη από τον 18ο αιώνα και χάρη σ΄ αυτήν ο Μιστράς είχε γίνει το κέντρο σύναψης συμφωνιών για αγοραπωλησίες εισαγόμενων κυρίως εμπορευμάτων με πρωταγωνιστές Εβραίους εμπόρους. Το μετάξι αποτελούσε το κυριότερο προϊόν που αγόραζαν οι ξένοι. Όπως διαπιστώνει ο Β. Κρεμμυδάς, η εμποροπανήγυρη πρέπει να παρήκμασε από τα τέλη του 18ου αιώνα[222]. Δεν γνωρίζουμε πότε επαναλειτούργησε. Η παλαιότερη μαρτυρία που διαθέτουμε για το 19ο αιώνα είναι του έτους 1857 κατά την οποία βεβαιώνεται ότι λειτουργούσε και ως ζωοπανήγυρις[223]. Η εμποροπανήγυρις αποδείχθηκε ευαίσθητος δείκτης των οικονομικών εξελίξεων και των πολιτικών ανωμαλιών της εποχής. Στα 1863 σε πρακτικό του δήμου Σπαρτιατών διαβάζουμε[224]: *«…επειδή οι πρόσοδοι του Δήμου Σπάρτης ηλαττώθησαν κατά μέγα μέρος ένεκεν των ανωμαλιών, αίτινες συνέβησαν κατά την μεταβασιλείαν, όχι μόνον αι εκ των προϊόντων της γης δημοτικοί φόροι δεν εβεβαιώθησαν, αλλά και οι εκ των πανηγυρικών δασμών αναβαίνοντες άλλοτε εις δώδεκα περίπου χιλιάδας δραχμάς ολοτελώς εξέλιπον, δια της μη συγκροτήσεως της εν Μιστρά εμπορικής πανηγύρεως κατά τον Αύγουστον του έτους 1863…»*. Το ίδιο έτος ο Ιωάννης Χρονόπουλος *«ενοικιαστής των ωνίων και στατήρος»* αιτείται να αποδώσει *«κατά το ήμισυ το προς τον Δήμον χρέος του των 6.700 δραχ, διότι ένεκα της γνωστής ανωμαλίας της μεταπολιτεύσεως και εμπολέμου καταστάσεως της επαρχίας Λακεδαίμονος μετ΄ εκείνης του Γυθείου* από την οποία, καθ΄ ο παραθαλάσσια, όλες αι πραγματείαι δι΄ αυτής διέρχονται εις την Λακεδαίμονα, εσταμάτησε το εμπόριον και διεκόπη η συγκοινωνία μεταξύ Σπάρτης και Γυθείου επί τρεις τουλάχιστον μήνας και δεν μετεφέροντο ενταύθα εμπορεύματα ούτε εξ άλλου τινός μέρους και ένεκα της ανωμάλου καταστάσεως εσταμάτησε το εμπόριον εν Σπάρτη, εμπόδισε δε και την συγκρότησιν της εν Μυστρά τελουμένης εμπορικής πανηγύρεως και κατά συνέπειαν κατεστράφη η πρόσοδος αύτη από την οποίαν υπέστη ζημίαν…»*[225].

* Πρόκειται για ληστρικές επιδρομές Λακώνων (Μανιατών) εναντίον της επαρχίας Λακεδαίμονος. Αθ. Φωτόπουλου, *Οι Γιατράκοι του 1821*, τομ. Β΄, Αθήναι 2001, σσ. 282-285.

Η εμποροπανήγυρις άρχιζε γύρω στις 20 Αυγούστου και διαρκούσε περίπου δέκα ημέρες. Κατά το έτος 1867 ήταν η μεγαλύτερη σε διάρκεια (12 ημέρες) σε όλη την ελληνική επικράτεια[226].

Για το δήμο Σπάρτης η εμποροπανήγυρις είχε ιδιαίτερη σημασία, αφού από *«το φόρο της πανηγύρεως»* αποκόμιζε σημαντικά έσοδα. Στον πίνακα 3 παρακολουθούμε τη διακύμανση των φόρων επί της ενοικιάσεως των

εμπορευμάτων, των ζώων, των παραπηγμάτων και των εφαπλωμάτων κατά το χρονικό διάστημα 1865-1907.

Κατά τα έτη 1893 και 1894, αν και η εμποροπανήγυρις έγινε, δεν εκδηλώθηκε ιδιαίτερο αγοραστικό ενδιαφέρον και οι ενοικιαστές των φόρων δεν μπόρεσαν να φανούν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους απέναντι στο δήμο[227]. Ευθύνεται η πτώχευση που κήρυξε ο Χαρίλαος Τρικούπης το 1893, η οποία είχε αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομία όλου του κράτους[228]. Η εμποροπανήγυρις του Μιστρά αντέδρασε ως ευαίσθητος δέκτης της δύσκολης αυτής οικονομικής κατάστασης.

Πίνακας 3
Διακύμανση των φόρων της εμποροπανήγυρης του Μιστρά (1865-1907) (σε δραχμές)

Φόρος	**1865**	**1866**	**1893**	**1895**	**1896**	**1907**
Εμπορευμάτων	1.500	1.525	850	650	800	1.000
Ζώων	3.325	3.240	3.700	2.825	2.875	3.500
Εφαπλωμάτων	-	-	200	140	180	300
Παραπηγμάτων*	5.528	5.372	-	-	-	-
Σύνολο	**10.353**	**10.137**	**4.750**	**3.615**	**3.855**	**4.800**

Πηγή: *Πρακτικά δήμου Σπαρτιατών ετών 1865, 1866, 1893, 1895, 1896, 1907*, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

---

* Για το φόρο των παραπηγμάτων δεν διαθέτουμε στοιχεία για τα έτη 1893 και 1895. Από τα Πρακτικά του δήμου Σπαρτιατών των ετών 1896 και 1907 πληροφορούμαστε ότι το ΔΣ «…ενέκρινε τα πρακτικά της δημοπρασίας επί της ενοικιάσεως των εντός της πανηγυριστρίας Μιστρά δύο παραπηγμάτων χρησιμευόντων το μεν δια καφενείον, αντί δρχ. 40, το δε δια ξενοδοχείον αντί δρχ. 45, τα εντός αυτής παραπήγματα, δια τα οποία ουδείς προσεφέρθη ενοικιαστής…και επρότεινεν όπως κανονισθώσι υπό του ΔΣ ταύτα ως και κατά τα παρελθόντα έτη, ήτοι από του υπ΄ αριθ. 1 μέχρι της τελευταίας γωνίας της δυτικής πλευράς 70 έκαστον, από δε της γωνίας της ανατολικής πλευράς μέχρι του υπ΄ αριθ. 42 δραχμάς 60 έκαστον, το υπ΄ αριθ. 43, ήτοι το τελευταίον παράπηγμα της ως είρηται πλευράς δραχμάς 80, τα υπ΄ αριθ. 44, 45 και 46 δραχμάς 40 έκαστον…». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 93/ 14.8.1896, ΓΑΚ– ΑΝΛ. Επίσης το 1907 το ΔΣ «…ενέκρινε τα πρακτικά της δημοπρασίας ενοικιάσεως του φόρου του παραπήγματος του χρησιμεύοντος δια καφενείον αντί δραχμών 20 και του παραπήγματος του χρησιμεύοντος δια ξενοδοχείον αντί δραχμών 20…» και πρότεινε στο ΔΣ «…όπως τούτο κανονίση την τιμήν των εν τη πανηγύρει Μιστρά εν τω κλειστώ περιβόλω κειμένων παραπηγμάτων, άτινα θέλουσιν χρησιμεύσει εις τους ερχομένους εμπόρους προς περιφρούρησιν των εμπορευμάτων τους. Το δε ΔΣ αποφάσισε την τιμήν του ενοικίου των μεν παραπηγμάτων των αριστερά της εισόδου εν τη μεσημβρινή πλευρά και εν τη δυτική πλευρά παραπηγμάτων εις δρχ. 70 επί εκάστω, των δε εν τη ανατολική πλευρά εις δρχ. 50, των δε εν τη μεσημβρινή πλευρά και δεξιά της εισόδου εις δραχμάς 40…» *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 41-46/ 3.8.1907, ΓΑΚ– ΑΝΛ.

Από τα Πρακτικά του δήμου Σπαρτιατών πληροφορούμαστε ότι στο τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού ο χώρος της εμποροπανήγυρης ήταν αρκετά οργανωμένος. Ο δήμος για λόγους ασφαλείας των εμπόρων και των εμπορευμάτων είχε δημιουργήσει έναν κλειστό περίβολο, στον οποίο αναπτύσσονταν τα παραπήγματα. Αλλά ταυτόχρονα φρόντιζε κάθε χρόνο να ενισχύει την ασφάλεια του χώρου με την πρόσληψη έκτακτων φυλάκων[229].

Από την έρευνά μας προέκυψε ότι είχε γίνει προσπάθεια να μεταφερθεί η εμποροπανήγυρις από το Μιστρά, όπου ενέκαθεν διεξαγόταν, στη Σπάρτη. Κατά το έτος 1882, όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα *Ηώς*[230] *«…το Επαρχιακόν Συμβούλιον εξέφρασεν ευχήν όπως η εν Μιστρά τελουμένη πανήγυρις τελείται εις το εξής εν Σπάρτη παρά τον Ευρώταν…»*.

Δέκα χρόνια αργότερα, το έτος 1895, ο δήμαρχος Σπαρτιατών, μετά από διαταγή της Νομαρχίας Λακωνίας, κάλεσε το ΔΣ *«…να ορίση τον τόπον ένθα θέλει τελείσθαι η εμπορική πανήγυρις Μιστρά μετενεχθησαμένη ενταύθα και επρότεινεν όπως το Συμβούλιον ορίσει τον τόπον ένθα θέλει τελείσθαι η εν λόγω πανήγυρις»*. Το ΔΣ *«παμψηφεί δεχόμενον την πρότασιν του Δημάρχου και λαβόν υπ΄ όψιν τας διαταγάς της Νομαρχίας Λακωνίας ορίζει ως τόπον της εμπορικής πανηγύρεως Μιστρά μετενεχθησομένης ενταύθα, ένθα θέλει τελείται αύτη, το όπισθεν των λόφων της ενταύθα πόλεως μέρος, ήτοι από της οδού της αγούσης προς τον Μύλον Ματάλα και προς βορράν μέχρι της γεφύρας και του Λινού Κορφιωτάκη και αφήνεται εις τον κ. Δήμαρχον η ταχεία υποβολή της παρούσης προς το Υπουργείον των Εσωτερικών, όπως τούτο ευαρεστούμενον σπεύση εις την έκδοσιν του απαιτουμένου Β. Διατάγματος, καθόσον εγγίζει ο χρόνος καθ΄ ον τελείται, ήτοι 22^{α} Αυγούστου μέχρι 29^{ης} ιδίου μηνός…»*[231]. Παρ΄ όλες τις προσπάθειες η εμποροπανήγυρις ποτέ δεν έπαψε να γίνεται στο Μιστρά, τον τόπο όπου από την εποχή της έναρξής της γινόταν και συνεχίζει και μέχρι τις μέρες μας, πάντα το τελευταίο δεκαήμερο του Αυγούστου.

Η σημασία που είχε για την τοπική κοινωνία και την εμπορική κίνηση τόσο της επαρχίας Λακεδαίμονος αλλά και ολόκληρου του νομού Λακωνίας φαίνεται και από τα σχόλια του τοπικού τύπου. Από τα δημοσιεύματα των τοπικών εφημερίδων μαθαίνουμε για το χρόνο διεξαγωγής της (γινόταν πάντοτε το τελευταίο δεκαήμερο του Αυγούστου), για τα εμπορεύματα που διακινούνταν, για τη μέριμνα του δήμου να διευκολυνθούν οι επισκέπτες με τα μέσα συγκοινωνίας και να υπάρχει τάξη και ασφάλεια.

1871: *«…Κατά την 22 Αυγούστου άρχεται η εν Μισθρά τελουμένη κατ΄ έτος εμπορική πανήγυρις η σπουδαιοτέρα ίσως των καθ΄ όλην την επικράτειαν τελουμένων δια τε την μακράν διάρκειαν αυτής, τας διενεργουμένας παντοειδείς συναλλαγάς και την εξ απείρων μερών συσσώρευσιν των εμπορευομένων. Η παρούσα ιδίως εποχή, χορηγούσα και εις τους πενεστέρους του τόπου μας τα μέσα προς εξοικονόμησιν των χειρωδεστέρων καν δια τους επερχομένους μήνας του ψύχους εκ του πολυτίμου της κουκουλοτροφίας προϊόντος και της ολονέν αναπτυσσομένης κτηνοτροφίας, εστίν αναντιρρήτως η μάλλον πρόσφορος δια την συγκρότησιν της πανηγύρεως ταύτης, εις ην δια τούτο προσερχόμενοι πανταχόθεν οι πιστοί του κερδαλε-*

όφρονος Ερμού λατρείας, ουδέποτε καταλαμβάνονται υπ΄ αθυμίας… Άλλωστε τε αι αρμόδιοι αρχαί καταβάλλουσι πάντοτε την προσήκουσαν προς εξασφάλισιν της συγκοινωνίας φροντίδα ούτε συνέβη τίποτε το απευκταίον»[232].

«…διατελούμεν εισέτι υπό τον θόρυβον και τον κονιορτόν της εν Μισθρά εμπορικής πανηγύρεως…η κατ΄ αυτήν μεγάλη κίνησις των συναλλαγών, η

ζωηρότης, η συρροή ανθρώπων τε και ζώων και εν γένει τα πάντα επεσφράγισαν και ήδη την αλήθειαν ότι η πανήγυρις αύτη εν οιαδήποτε του τόπου καταστάσει υπήρξεν η σπουδαιοτέρα των καθ΄ άπασαν την Πελοπόννησον τελουμένων κατ΄ έτος. Χαίρομεν, διότι καθ΄ όλην την διάρκειαν ετηρήθη η τάξις»[233].

1872: *«…την 22 τρέχοντος μηνός (Αυγούστου) άρχεται η εν Μυστρά εμπορική πανήγυρις, η σημαντικωτέρα των εν Ελλάδι τελουμένων πανηγύρεων δια τε την διάρκειαν αυτής, την καταπληκτικήν του χρήματος κυκλοφορίαν εις παντοειδείς συναλλαγάς και την πληθύν των κατ΄ αυτήν εμπορευομένων. Εφέτος κατ΄ εξοχήν κοινώς πιστεύεται, ότι ο εμπορικός θίασος θέλει συμμετάσχει περιπαθέστερον εις τας εργασίας αυτής αφορών εις την κατά το πλείστον ευδοκίμησιν του πολυτιμοτέρου των προϊόντων μας της κουκουλοτροφίας, ήτις παρασχούσα εις τον τόπον ικανόν άργυρον υπόσχεται φυσικώς μεγίστην φαιδρότητα εις τας συναλλαγάς εν γένει….»*[234].

1893: *«…ο δήμαρχος Σπαρτιατών Αδ. Ρουσόπουλος διακηρύσσει ότι η κατ΄ έτος τελουμένη εμπορική εν Μιστρά πανήγυρις άρχεται την 24ην του μηνός Αυγούστου και θέλει λήξει την τελευταίαν του ιδίου μηνός. Καθίστησι δε άμα γνωστόν εις τους επιθυμούντας χάριν εμπορίας να προσέλθωσιν εις την πανήγυριν ταύτην τούτο μεν, ότι άπασαι αι οδοί της συγκοινωνίας μετά των ομόρων επαρχιών θέλουν φυλάττεσθαι ασφαλώς υπό ικανού αριθμού στρατιωτών και πολιτών ενόπλων (καίτοι παρ΄ ημίν επικρατεί ως πάντοτε πληρεστάτη ασφάλεια), το δε ότι η εμπορική κίνησις προμηνύεται έκτακτος εκ τε της πλήρους εν Λακεδαίμονι επιτυχίας των κουκουλοτροφών και της αφθόνου συγκομιδής των δημητριακών καρπών κ.λ.π. προϊόντων του δήμου…»*[235].

Εκτός από την εμποροπανήγυρη του Μιστρά, εμποροπανηγύρεις γίνονταν και σε άλλες πόλεις ή κωμοπόλεις του νομού Λακωνίας χωρίς όμως να έχουν τη σπουδαιότητα και την αίγλη εκείνης του Μιστρά. Αναφέρονται η του Γυθείου[236] στις 8 Σεπτεμβρίου, η οποία κατά το έτος 1867 είχε διάρκεια 7 ημέρες. Εκεί διακινούνταν κυρίως τρόφιμα αλλά και *«ευρωπαϊκά και εγχώρια υφάσματα, νήματα, χάλκινα σκεύη και ζώα μικρά και μεγάλα»*[237]. Επίσης της Καστανιάς του δήμου Καστορίου στη θέση *«Άγιος Μάμας»*, η οποία συστάθηκε το έτος 1888. Ως ημερομηνία τέλεσής της ορίσθηκε η 25η Ιουλίου[238].

Συγκοινωνία

«…Ένας τόπος εξετάζεται και λαμβάνεται υπ΄ όψιν, ένας τόπος προοδεύει και εξελίσσεται, μόνον όταν έχει συγκοινωνίαν. Και παλαιότερα οι πολιτισμένοι λαοί, ως πρώτον σκοπόν τους είχον την κατασκευήν οδών δια των οποίων συνεδέοντο αι διάφοροι πόλεις, αι επαρχίαι, το κράτος ολόκληρον. Η Ελλάς προόδευσε

εις την παλαιοτέραν εποχήν, διότι είχε τας φυσικάς οδούς, τας θαλάσσας ανοικτάς εις πάσαν διεύθυνσιν. Και όταν το ελληνικόν κράτος εδημιουργήθη, μικρόν και πτωχόν, αμέσως ήρχισεν η σκέψις της κατασκευής οδών, δια των οποίων θα επεκοινώνει ολόκληρος η ελευθερωθείσα Ελλάς…»[239].

Στη Λακωνία οι προσπάθειες για τη δημιουργία οδικού δικτύου είχαν αρχίσει ήδη από το έτος 1833, όταν με το Β. Δ. της 16/28 Αυγούστου 1833 *«περί συστάσεως νέων οδών εις διάφορα μέρη του Κράτους»* αποφασίστηκε η κατασκευή *«των πιο αναγκαίων δρόμων για τη διευκόλυνση της εσωτερικής επικοινωνίας και των εμπορικών συναλλαγών»*[240]. Μεταξύ των πρώτων που προγραμματίστηκαν ήταν και η κατασκευή *«μιας οδού, αγούσης εκ Πατρών δια Μιστρά εις το Γύθειον»*, η οποία δεν κατασκευάσθηκε ποτέ[241]. Επειδή όμως η κατασκευή των δρόμων ήταν βαρύ φορτίο για τα οικονομικά του νεοσύστατου κράτους, έγινε προσπάθεια να εξασφαλισθεί ένα μέρος των εξόδων με τη συνεισφορά εργασίας των κατοίκων. Από τους πρώτους οι κάτοικοι των δήμων και κοινοτήτων Λακεδαίμονος, Γυθείου, Αιτωλίας, Βοιωτίας και Θήβας *«αναγνωρίζουν την ανάγκη κατασκευής δρόμων και (λαμβανομένων υπόψη των διαθέσιμων πόρων και προς το συμφέρον της αγροτικής οικονομίας) προσφέρουν εκούσια τη συνεισφορά τους με τη μορφή εργασίας, αν η κυβέρνηση αναλάβη τις δαπάνες διεύθυνσης και εποπτείας, καθώς και τις δαπάνες των καθαρά τεχνικών έργων (δηλαδή των γεφυρών, υπονόμων και προτειχισμάτων)»*. Πράγματι στις 18/30 Δεκεμβρίου του έτους 1837 εκδόθηκε το σχετικό Β.Δ. για την κατασκευή του δρόμου Σπάρτης-Γυθείου. Ένα χρόνο αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1839, ο βαυαρός γεωμέτρης Brunbouer συνέταξε τον προϋπολογισμό του δρόμου. Μετά την επανεξέταση των σχεδίων και του προϋπολογισμού και τις σχετικές τροποποιήσεις από τον γεωμέτρη Sanne ο δρόμος θα είχε μήκος 42,5 χλμ. (ή 8 ώρες με ζώο), η συνεισφορά της κυβέρνησης θα ήταν 71.240 δρχ. και η συνεισφορά των δήμων 54.250 δρχ.[242].

Φαίνεται ότι η έναρξη των εργασιών κωλυσιεργούσε, αφού το έτος 1843 οι κάτοικοι της Σπάρτης υπέβαλαν αναφορά στον Όθωνα ζητώντας μεταξύ άλλων την έναρξη των εργασιών του δρόμου Σπάρτης-Γυθείου[243]. Με το νόμο της 10ης Ιουνίου 1857 ο δρόμος χαρακτηρίσθηκε ως εθνικός και άρχισε να κατασκευάζεται[244].

Από τα διαθέσιμα στοιχεία[245] μας προκύπτει ότι το έργο γινόταν τμηματικά τόσο από Σπάρτη προς Γύθειο όσο και από Γύθειο προς Σπάρτη. Την κατασκευή τόσο του δρόμου όσο και των τεχνικών έργων (γεφύρια, οχετοί) αναλάμβαναν εργολάβοι με μειοδοτικές δημοπρασίες. Οι «μαστόροι», οργανωμένοι σε *κομπανίες* ή *μπουλούκια*, που εκτελούσαν τις επιμέρους εργασίες προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από τα ορεινά χωριά του Πάρνωνα (Βαμβακού, Βαρβίτσα, Άγιος Πέτρος) και της Γορτυνίας (Λαγκάδια). Άλλωστε τα Λαγκάδια θεωρούνται ως το κατεξοχήν μαστοροχώρι της Πελοποννήσου[246].

Στον πίνακα 4 που ακολουθεί παρακολουθούμε τις εργασίες κατασκευής τόσο του δρόμου όσο και των τεχνικών έργων κατά το διάστημα 1859-1867.

Πίνακας 4
Τμηματική κατασκευή του δρόμου Σπάρτης-Γυθείου (1859-1867)

Έτος	Ονοματεπώνυμο	τόπος καταγωγής	τοποθεσία έργου

	εργολάβου	εργολάβου	
		Δρόμος	
1859	Ιωάννης Γεωργής[247]	Βαμβακού δ. Οινούντος	τμήματα 14, 15, 16
1860	Ιωάννης Παπασίνος[248]	Αχούρια δ. Τεγέας	τμήμα έκτο
1860	Εμμ. Αποστολόπουλος[249]	Βαρβίτσα δ. Οινούντος	Βίγλα -ποταμός Ταράψης
1861	Ζαχαρίας Πανάκος, Γεώργιος Ν. Δημάκος[250]	Σκούρα δ. Θεραπνών	Γύθειο - Βελανιδιά Μπαρμπέρη
1861	Εμμανουήλ Αποστολόπουλος[251]	Βαμβακού δ. Οινούντος	Νίκου Κακοπέτρη- ποταμός Ταράψης
1862	Πάνος Γεωργέλος[252]	Άγ. Πέτρος δ. Πάρνωνος	Ν. Κακοπέτρη-Στραβόρρευμα
1867	Θεόδωρος Κοσμόπουλος[253]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Βίγλα- Ν. Κακοπέτρη
		Τεχνικά έργα: Γέφυρες- οχετοί	
1860	Σαράντος Μαντσαγριώτης[254]	Τρίπολη δ. Τριπόλεως	Οχετοί δύο μεταξύ ποταμού Σοχάς και Κάκκαρη
1860	Γεώργιος Λαδόπουλος, Ευστάθιος Μανιάτης[255]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Γέφυρα στη Λεύκη του Αγ. Βασιλείου δ. Φάριδος
1861	Παναγιώτης Σαρρής[256]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Γέφυρα Κνακίωνος
1861	Κωνσταντίνος Μανιάτης, Παναγιώτης Σαρρής[257]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Οχετοί έξι μεταξύ Γερακάρη-Μεμουσούμπαση-Κάκκαρη
1861	Γεώργιος Λαδόπουλος, Ανδρ. Τριανταφυλλόπουλος[258]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Γέφυρες στις θέσεις: Άγιος Βασίλειος, Τυφλού, Γερακάρη
1862	Ιωάννης Γιαννάκος[259]	Τάραψα δ. Κροκεών	Γέφυρα Γερακάρη
1861	Ευστάθιος Χαρίτος[260]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Γέφυρα στο Πλατανάκι, οχετός στη Ρασίνα
1862	Κωνσταντίνος Σταματάκος, Ιωάννης Γιαννάκος[261]	Λεβέτσοβα δ. Κροκεών Τάραψα δ. Κροκεών	Επιχωμάτωση γεφυρών Πλατανάκι και Λαιμού Ρασίνας και 5 οχετών
1862	Ανδρ. Τριανταφυλλόπουλος[262]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Γέφυρα Σοχάς
1862	Θεόδωρος Σταθακόπουλος[263]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Γέφυρα Κάκκαρη
1862	Θ. Σταθακόπουλος[264]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Οχετός Νίκου Κακοπέτρη
1865	Θ. Σταθακόπουλος[265]	Λαγκάδια δ. Τευθίδος	Κάτω Στραβόρρευμα-Μπαρμπέρη βελανιδιά

Πηγή: *Αρχεία συμβολαιογράφων Κων. Βραχνού, Κων. Δημόπουλου*, Γ. Α. Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας

Οι εργασίες στο δρόμο συνεχίσθηκαν και το έτος 1868. Ο Απόστολος Γ. Αποστόλου, ανθυπολοχαγός του μηχανικού, *«δυνάμει της υπ΄ αριθ. 20.106/17. 4. 1868, διαταγής του υπουργείου των Εσωτερικών, συνεφώνησε μετά του τεχνίτου Ιωάννου Μαλαβάζου, κατοίκου Γερακίου του δήμου Γερονθρών, να κατασκευάση δέκα μονότροχα χειράμαξα, πέντε κασμάδες και πέντε ομάλεστρα προς χρήσιν της από Σπάρτης εις Γύθειον αγούσης οδού…»*[266].

Ο Χ. Π. Κορύλλος στην *«Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην»* αναφέρει[264]: *«…η από Σπάρτης εις Γύθειον οδός είναι αμαξιτός, διόπερ και το ταξίδιον*

δεν είναι οχληρόν. Η οδός αύτη επερατώθη μόλις το 1870, τη επιμόνω ενεργεία του μακαρίτου Ιω. Βαλασσοπούλου, έχει δε μήκος 45 χιλιομέτρων…».

Εν τω μεταξύ από το 1868 είχαν αρχίσει να εισπράττονται και διόδια. Ήδη από το έτος 1852 με το νόμο *«περί οδοποιίας»* προβλεπόταν ότι οι δαπάνες συντήρησης των *«εθνικών»* οδών θα καλύπτονται από το Δημόσιο Ταμείο και για το σκοπό αυτό επιτρέπεται η είσπραξη διοδίων στους δρόμους αυτούς, που προσδιορίζονται κατ΄ ανώτατο όριο σε 1 λεπτό για κάθε χιλιόμετρο και πρόσωπο με το υποζύγιό του φορτωμένο ή όχι[268]. Σύμφωνα με τη διακήρυξη του Νομάρχη και του Οικονομικού Εφόρου Λακωνίας, στα 1885 *«εκτίθεται εις δημοπρασίαν τριετούς ενοικιάσεως το δικαίωμα των διοδίων της από Σπάρτης εις Γύθειον και τ΄ ανάπαλιν αγούσης αμαξητής οδού, υπό τους όρους: Αι εισπράξεις των διοδίων ενεργούνται εις τους σταθμούς προσδιοριζομένους ως εξής: πλησίον της πόλεως Σπάρτης εις θέσιν Χασανάκη, εις τα ξενοδοχεία Ταράψης και εις θέσιν Πέτροβα των ορίων Γυθείου»*[269].

Όπως μας πληροφορεί ο Κορύλλος[270] *«..προς διευκόλυνσιν της μεταξύ των δύο πόλεων συγκοινωνίας, υπάρχει εταιρεία αμαξηλατών έχουσα διατιμημένας τας θέσεις των αμαξών αντί δρχ. 5, ενίοτε δε και 8 εκάστην. Αι άμαξαι ένεκεν των πολλών και αποτόμων κλίσεων της οδού σύρονται υπό ίππων εκάστη εις ένα ζυγόν τεταγμένων…»*.

Στα 1892, με απόφαση της Διεύθυνσης Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Εσωτερικών, ο Γεώργιος Γρηγόρης, κτηματίας και εργολάβος δημοσίων έργων, κάτοικος Τζούνη του δήμου Θεραπνών, ανέλαβε *«την μεταρρύθμισιν και συντήρησιν της εθνικής οδού Σπάρτης- Γυθείου αντί του ποσού των 39.010 δραχμών…»*[271].

Μέσω λοιπόν του εθνικού δρόμου Σπάρτης-Γυθείου επιτεύχθηκε μια σημαντική επικοινωνία της πρωτεύουσας του νομού, της Σπάρτης, με το λιμάνι του Γυθείου που εξυπηρετούσε τις εμπορικές ανάγκες όλου του νομού. Παρέμενε όμως ανοικτή η σύνδεση της Σπάρτης με τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας και εκείθεν με την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια.

Μέχρι το 1884 η συγκοινωνία Τρίπολης - Σπάρτης ακολουθούσε τη διαδρομή: Τρίπολη-Τεγέα-Χάνι Μπακούρου-Χάνι Κρεββατά-Χάνι Βρουλιά[272]-Γεφύρι Κόπανου-Σπάρτη. Εν τω μεταξύ, στα 1879, επί κυβερνήσεως Αλ. Κουμουνδούρου, μετά από σχετική εισήγηση του βουλευτή Λακωνίας Δημητρακάκη[273], έγινε νέα χάραξη, πιο σύντομη και η διαδρομή από την Τρίπολη προς τη Σπάρτη ήταν *«δια Κερασίτσης-Καπαρελίου εις μικράν απόστασιν ανατολικώς της Βλαχοκερασιάς, δια του Αλεποχωρίου μέχρι του Μπακούρου Χάνια…Εκείθεν από Κοκκινόλουτσαν - Διακοπί - Στενό - Μονοδένδρι - Βρουλιώτικα Αμπέλια-Βουτιάνοι - Σπάρτη…»*[274].

Αρωγός στην ολοκλήρωση του έργου ήρθε ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος θεωρούσε αναγκαία τη βελτίωση των συγκοινωνιακών μέσων και των αμαξιτών οδών για την ενδυνάμωση της οικονομίας του τόπου. Το 1882 επέβαλε πρόσθετους φόρους, έλαβε δάνειο από την Εθνική Τράπεζα, ανέθεσε την ανάληψη της κατασκευής λιμενικών έργων, γεφυρών, φάρων σε βελγικές εταιρείες

και για το σιδηρόδρομο πήρε νέο δάνειο από την Πιστωτική Τράπεζα ελπίζοντας έτσι στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας και στη σημαντική υλική ωφέλεια για το κράτος από την αύξηση των εσόδων, λόγω της εκμετάλλευσης των συγκοινωνιακών μέσων[275].

Στα 1885 *«επέσπευσε την κατασκευήν της αμαξωτής οδού Σπάρτης - Τριπόλεως...»* και οι Γάλλοι εργολάβοι Μορέλ και Βιάρ ανέλαβαν την κατασκευή της γέφυρας του Ευρώτα, *«...δι΄ ης πληρούται υπερτάτη ανάγκη και προαιώνιος πόθος των κατοίκων Οινούντος και Θεραπνών και την κατασκευή της γέφυρας του ποταμού Κελεφίνας ...»*[276].

Στα 1889 ο Χ. Π. Κορύλλος, καθ΄ οδόν προς τη Σπάρτη, φθάνει *«...εις την ωραίαν σιδηράν επί του Ευρώτα γέφυραν, ετοίμην να τοποθετηθή κατά μικρόν, επί τω εν τω ποταμώ ωκοδομημένων δύο λιθίνων και στερεωτάτων βάθρων. Η γέφυρα αυτή, κοίλη και πάντοθεν σιδηρόφρακτος, έχει μήκος 100 μ. περίπου και πλάτος 7 μ., ικανόν δηλ. να διέρχωνται δι΄ αυτής δύο άμαξαι παραλλήλως...»*[277].

Το 1890 ο Νομάρχης Λακωνίας κ. Γονατάς με το υπ΄ αριθ. 1587 /13.3.1890 έγγραφό του προς το Υπουργείο παρατηρεί ότι *«αν δεν περατωθή το μεταξύ Βουρλιά και Σπάρτης τμήμα της οδού Σπάρτης - Τρίπολης, η οποία προ πολλών ετών εχαράχθη, άμαξα δεν δύναται να διέλθη προς μεγίστην ζημίαν του τόπου...Παρακαλώ δε το Υπουργείον να μη αναβάλλη την επίδοσιν της διακηρύξεως της δημοπρασίας, διότι ένεκα του τμήματος αυτού αργεί ολόκληρος η οδός Σπάρτης-Τριπόλεως, και θα αργή μέχρι πέρατος και του ελαχίστου μέρους του τμήματος τούτου»*[278]. Φαίνεται ότι προχώρησαν οι εργασίες της κατασκευής, αφού το έτος 1892, σύμφωνα με μαρτυρία του Βουτιανίτη Αριστοτέλη Μιχαλόπουλου, «*...ήρξατο η λειτουργία έξωθι του χωρίου μας (Βουτιάνοι) της μεταξύ Σπάρτης -Τριπόλεως αμαξιτής οδού...»*[279].

Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού η συγκοινωνία μεταξύ Σπάρτης -Τρίπολης γινόταν και από τους δύο δρόμους. Σχετικά ο Ν. Ιγγλέσης αναφέρει[280]: *«...Εκ Τριπόλεως εις Σπάρτην άγουσι δύο οδοί, η μεγάλη απ΄ ευθείας δια του όρους Βουρλιά 10 ώρες δι΄ αμάξης, αγώγιον 8 δρχ. κατά θέσιν και 3 δρχ. δια λεωφορείου και η έμμεσος δια Τεγέας 13 ώρες δι΄ ίππου. Αναχώρησις εκ Τριπόλεως την πρωίαν, επίσκεψις της Τεγέας, διανυκτέρευσις εν τω χωρίω Βουρλιά, 9 1/2 ώρες εκ Τριπόλεως και 3 ώρες εκ Σπάρτης...».*

Παράλληλα με την κατασκευή των δύο εθνικών δρόμων κατασκευάσθηκαν και άλλοι επαρχιακοί και αγροτικοί σε όλο το νομό. Στα 1881 άρχισε η κατασκευή της *«από Μολάους μέχρι όρμου Ελαίας δημοσίας αμαξιτής οδού»*. Την κατασκευή του πρώτου τμήματος ανέλαβε ο εργολάβος Χαράλαμπος Οικονομάκης, από τον Άγιο Πέτρο του δήμου Πάρνωνος[281].

Κατά το έτος 1885, με φροντίδα του Χ. Τρικούπη, εξαγγέλθηκε η κατασκευή των παρακάτω επαρχιακών δρόμων: *«της από Σπάρτης εις Άστρος δια της Αραχώβης αμαξωτής, της από Σπάρτης εις Μεγαλόπολιν επίσης αμαξωτής οδού, δι΄ ης συγκοινωνούμεν και με Καλάμας, της αμαξωτής οδού εντεύθεν εις Μολάους*

δια Λεβετσόβων και Τρινάσου, της δευτέρας αμαξωτής οδού από Σελλασίας απευθείας εις Τρίπολιν και της αμαξωτής οδού από Σπάρτης εις Γεράκιον δια Σκούρας»[282].

Στα 1886 ο εργολάβος Ιωάννης Μπελδέκας από τον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας ανέλαβε την κατασκευή του τμήματος *«από Λεϊμόνες εις Βούτουμα της από Μονεμβασίας εις Νεάπολιν επαρχιακής οδού αντί 60.520 δραχμών...»*[283].

Στα 1889 βρισκόταν σε εξέλιξη και η κατασκευή του δρόμου Σπάρτης - Μονεμβάσιας, ο οποίος μέχρι το έτος 1892 είχε ολοκληρωθεί[284]. Την επίβλεψη των τεχνικών έργων είχε αναλάβει ο Στέφανος Γκουϊτάτος, μηχανικός και εργολάβος δημοσίων έργων, κάτοικος Νικαίας της Γαλλίας. Η προμήθεια των υλικών για την κατασκευή της σιδερένιας γέφυρας παρά την θέση «Χρανάπα» έγινε από την Βελγική Ανώνυμη Διεθνή Εταιρεία των Δημοσίων Έργων[285].

Στα τέλη λοιπόν του 19ου αιώνα, όπως μαρτυρεί και το *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον (1900) «δια τριών οδών δύναταί τις να μεταβή εις Σπάρτην. Η δια Τριπόλεως, μεθ΄ ης συνδέεται δι΄ αμαξιτής οδού. Το ταξίδιον είναι δεκάωρον εφ΄ αμάξης (προς δραχμ. 8-10 κατά θέσιν). Η δια Γυθείου, μεθ΄ ου επίσης συνδέεται δι΄ αμαξιτής οδού. Το διάστημα του εφ΄ αμάξης ταξιδίου είναι επτάωρον περίπου (ναύλος δραχμ.6-7 κατ΄ άτομον). Η επίσης δια Καλαμών, μεθ΄ ων συνδέεται δια της βατής οδού της Λαγκάδας, διερχομένης δια του Ταϋγέτου (αγώγιον ημιόνου δραχμ.5-8). Ο ατμός είναι ακόμη ατμός ονείρου χρυσού δια την επαρχίαν μας, ήτις έμεινε παραγκωνισμένη παρά των τε πολιτικών και των κυβερνήσεων»*[286].

Εκτός όμως από τους οδικούς άξονες, εθνικούς ή επαρχιακούς, οι οποίοι εξυπηρετούσαν έστω και σε περιορισμένη κλίμακα τις ανάγκες των Λακώνων, υπήρχε και η διέξοδος προς τη θάλασσα κυρίως μέσω του λιμανιού του Γυθείου.

Στα 1857 (σύμφωνα με τον Προσωρινό κανονισμό της υπηρεσίας των ατμοπλοίων της 28ης Ιουνίου 1857) το Γύθειο ήταν μεταξύ των 13 πόλεων-λιμανιών από τις οποίες κάθε δεκαπενθήμερο δύο ατμόπλοια εκτελούσαν ατμοπλοϊκή συγκοινωνία και μετέφεραν επιβάτες, χρηματοδέματα και εμπορεύματα από το ένα λιμάνι στο άλλο[287].

Στα 1865 ο δήμος Γυθείου συγκαταλέγεται μεταξύ των είκοσι δήμων που υπέβαλαν στη Βουλή σχέδια νόμου, με τα οποία πρότειναν να θεσπισθούν συμπληρωματικά τέλη στα εισαγόμενα και εξαγόμενα, μέσω του δήμου τους, εμπορεύματα, καθώς και τέλη «αγκυροβολίου». Το σχετικό διάταγμα, με το οποίο επιβλήθηκαν οι πρόσθετοι φόροι για τα λιμενικά έργα του Γυθείου, εκδόθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 1865[288].

Συμπερασματικά: Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα στη Λακωνία δημιουργείται μια στοιχειώδης υποδομή στο χερσαίο δίκτυο παρά το γεγονός ότι η σιδηροδρομική γραμμή που είχε προγραμματισθεί να φθάσει και μέχρι τη Λακωνία[289] δεν έγινε ποτέ. Τη σημαντικότερη διέξοδο προς τη θάλασσα για τη διοχέτευση των προϊόντων προς τις ντόπιες και ξένες αγορές αποτελούσε το λιμάνι του Γυθείου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Β. Φίλια, «Ελληνική Κοινωνία», *ΙΕΕ,* τομ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών 1977, σσ. 448-454. Α. Δ. Σίδερι, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933),* Αθήναι 1934, σ. 31.

2. Ο Κ. Τσουκαλάς χωρίζει τις ελληνικές περιοχές της μικρής ιδιοκτησίας σε δύο ζώνες. Στη μια περιλαμβάνεται το μεγαλύτερο μέρος της Ρούμελης, η κεντρική, η ανατολική και η νότια Πελοπόννησος με χαρακτηριστικά την οικογενειακή, αυτοκαταναλωτική οικονομία, που αντιστέκεται στον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση της παραγωγής και στην άλλη η βόρεια και δυτική Πελοπόννησος, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονο εκχρηματισμό της οικονομίας με την καλλιέργεια εμπορευματοποιημένων προϊόντων, και κυρίως της σταφίδας. Κ. Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος, Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα,* Θεμέλιο (γ΄ έκδοση), 1986, σσ. 194, 263-264 και του ιδίου *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),* Αθήνα, Θεμέλιο (ε΄ έκδοση), 1987, σσ. 69-85.

3. Με διάταγμα της Αντιβασιλείας συστήθηκε στις 29 Απριλίου του 1834 ιδιαίτερη υπηρεσία στη Γραμματεία Εσωτερικών με την επωνυμία Γραφείο της Δημοσίου Οικονομίας, το οποίο ανέλαβε τη σχεδίαση χάρτη ακριβείας, τη γενική απογραφή του πληθυσμού και των ζώων κάθε κατηγορίας (υποζύγια, κοπάδια κ.α), τη σύνταξη κτηματολογίου, την καταγραφή μεταλλείων και αρχαιοτήτων, τη μελέτη της πιστωτικής κατάστασης και της τοκογλυφίας, την επεξεργασία προτάσεων για τη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία, τη χάραξη οδικού δικτύου, τη μετεγκατάσταση ή και ίδρυση οικισμών και την προετοιμασία ιδίως του αποικισμού. Το γραφείο, παρόλο ότι ξεκίνησε φιλόδοξα, δεν απέδωσε τους προσδοκώμενους καρπούς, λόγω της ανεπάρκειας σε προσωπικό και της κοινωνικό-οικονομικής δομής του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Υπολειτούργησε μέχρι το 1846, οπότε και καταργήθηκε, ενώ έγινε ανασύστασή του το έτος 1859. Το 1887, επί κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη αποφασίστηκε η σύσταση τμήματος γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών, στο οποίο ανατέθηκαν τα ζητήματα αγροτικής αστυνομίας, γεωργικής εκπαίδευσης και στατιστικής. Μετά το κίνημα του 1909 και στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης του αστικού κρατικού μηχανισμού ιδρύθηκε το υπουργείο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου που το 1911 μετονομάσθηκε σε υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Το 1917 ο Ελ. Βενιζέλος προχώρησε στην ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων, ως αυτόνομου επιτελικού οργάνου της κρατικής γεωργικής πολιτικής. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σσ. 39, 42-55.

4. Με το ΒΔ της 23 Αυγούστου 1852 αποφασιζόταν η συγκρότηση «παρ΄ εκάστω νομάρχη» ενός Γεωργικού Συμβουλίου με τη συμμετοχή του δημάρχου και του προέδρου του δημοτικού συμβουλίου του δήμου-πρωτεύουσας κάθε νομού, καθώς και του νομοϊατρού, ενώ τα υπόλοιπα μέλη θα διορίζονταν από τον υπουργό Εσωτερικών «λαμβανόμενα εκ των σημαντικοτέρων κτηματιών και των περί την ύλην ταύτην ικανοτέρων κατοίκων» τονίζοντας από την αρχή τον κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα του θεσμού. Λ. Καλλιβρετάκη, ο.π., σσ. 74-75.

5. Λεων. Καλλιβρετάκη, ο.π., σσ. 74-75, 91 σημ. 143.

6. Λεων. Καλλιβρετάκη, ο.π., σσ. 79, 81, 85, πίν. 11-13.

7. Στην Αργολιδοκορινθία για παράδειγμα μεταξύ των συμβούλων του έτους 1852 ήταν ένας δικηγόρος, δύο στρατιωτικοί, ένας εμποροπλοίαρχος, ένας φαρμακοποιός, ένας έμπορος και ένας κτηματίας. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, ο.π., σ. 82.

8. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, ο.π., σσ. 97-98.

9. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις, 1862 και Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872. Βλέπε επίσης εδώ, μέρος Β΄, κεφ. τέταρτο, *Δημογραφικές δομές*, σ. 230.

10. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας,* τομ. Α΄, αριθ. 1, Οκτώβριος 1855, σ. 52.

11. Δ. Ψυχογιού, *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην Αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε, 2η έκδοση, Αθήνα 1995, σ. 30.

12. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβίας, Αθήνα 1980, σσ. 43, 100.

13. Α. Δ. Σίδερι, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος,* ο.π., σ. 59.

14. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875,* σ. 45.

15. «…έχομεν το αρχαιότερον άροτρον του κόσμου. Είναι ξύλινον και κατασκευάζεται υπό του τυχόντος γεωργού. Τιμάται δε μέχρις έξ δραχμών…». *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αρ. 1, Οκτώβριος 1855, σ. 65. Σπ. Ι. Ασδραχά, «Οι μεγάλοι τομείς, οικονομία της υπαίθρου, οικονομία των πόλεων, η σταθερή των τεχνικών», στο *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄- ΙΘ΄, αιώνας,* τόμ. πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 200.

16. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, ο.π., σσ. 181, 312.

17. «… μετά το θέρισμα όλων των χωραφιών, που γινότανε συνήθως το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιούνη, άρχιζε τ' αλώνισμα, που κράταγε σχεδόν όλον τον Ιούλη. Απλώνανε πάνω στις πλάκες τ' αλωνιού τα δεμάτια σταριού, κριθαριού, βρώμης και σίκαλης. Φυσικά για το κάθε είδος δημητριακού γινότανε ξεχωριστό αλώνισμα. Μετά τ' άπλωμα λύνανε τα δεμάτια και με «δεκρυάνια» τ' ανακάτευαν και τα σκόρπιζαν ισόπαχα σ' όλο τ΄ αλώνι. Δένανε με τριχιές στο «στιερό», που ήτανε στη μέση τ΄ αλωνιού, δύο μέχρι τέσσερα ζώα, τόσα χώραγε τ' αλώνι, τα οποία γύριζαν γύρω γύρω στο αλώνι και πατώντας με τις οπλές των ποδιών τους σπάζανε τις καλαμιές και τα στάχυα. Ένας άντρας με τη «βίτσα», που την ανέμιζε καταπάνω στα ζώα, τα «σαλάγαγε» για να τρέχουν πάνω στ' απλωμένα δεμάτια που σιγά σιγά γινόντανε θρύψαλα…». Γιάγκου Θεφίλη, *Ο Βασσαράς Πινελιές και θύμησες από το χωριό μου,* Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 126.

18. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του γέρου Μανιάτη, ο οποίος για να επιβιώσει έφυγε από την πατρίδα του και παρά την ηλικία του δούλευε ως «βαστάζος». Όταν το αφεντικό του τον ρώτησε γιατί σε τόσο μεγάλη ηλικία κάνει μια τόσο βαριά δουλειά του απάντησε: «Διότι κανέν άλλο έργο δεν είχα να κάμω δια να εβγάζω τα έξοδά μου. Ο τόπος μου είναι πετρώδης και άκαρπος και με μεγάλους κόπους ημπορούμεν να απολαύσωμεν ολίγην κριθήν και κάμποσα λούπινα. Εάν εξακολουθούσα να μένω εις την πατρίδα μου πεινών και στερούμενος, ήθελον αναγκασθή ή να καταφεύγω συχνά εις το έλεος των γειτόνων μου ή να αρπάζω την νύκτα και κρυφίως ό,τι ήθελε μου χρειασθή. Το πρώτον δεν εκαταδεχόμην να το κάμω. Διότι είναι εντροπή άνθρωπος έχων όλα τα μέλη του σώματός του υγιή να ζητή ελεημοσύνην. Το δεύτερον είναι σύνηθες εις πολλούς των κατοίκων της πατρίδος μου. Αλλά το έργον τούτο πρέπει να είναι τις νέος δια να το κάμνη με επιτηδειότητα, ώστε να μην φανερώνεται. Εγώ δε φοβούμενος τας συνεπείας τοιαύτης πράξεως, αν ήθελεν ανακαλυφθή, επροτίμησα να εργάζωμαι εδώ το έργον τούτο, αν και καταφρονημένον, παρά να πεινώ ή να εντροπιάζωμαι συχνά, μη επιτυχαίνων εις την πατρίδα μου…». *Βιβλιοθήκη του Λαού*, εν Αθήναις 1855, σσ. 124-125.

19. Θεόδωρου Σακελλαρόπουλου, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις,* 1845-1857, τομ. Β΄, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994, σσ. 147, 150.

20. Καίτης Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα 1833-1881,* εκδόσεις Παπαζήση, σ. 310.

21. Θ. Σακελλαρόπουλου, ο.π., σσ. 150-153. Παρόμοια κατάσταση παρατηρείται στην επαρχία Λακεδαίμονος και το έτος 1879 και η εφημερίδα *Πελοποννησιακός Αστήρ* σημειώνει: «…αι τιμαί των σιτηρών υψώθησαν και παρ' ημίν απιστεύτως. Άλευρα μετρίας ποιότητος πωλούνται νυν αντί 78 λεπτών την οκάν, τις οίδεν δε μέχρι τίνος σημείου θα καταντήσωσιν τα σιτηρά εν γένει, εάν δεν ληφθή εσπευσμένη τις πρόνοια κατά του ενσκήψαντος και εν τη ημετέρα επαρχία λιμού…». εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ,* αριθ. 335/ 20.10. 1879.

Και την αμέσως επόμενη χρονιά, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα «…φοβερά αχρηματία μαστίζει από τινος την ημετέραν επαρχίαν εκ τε της αφορίας του ελαιώνος, της ατελούς παραγωγής των δημητριακών καρπών και της καταστροφής των λεμονοπορτοκαλίων εν γένει. Εκ της οικτράς ταύτης καταστάσεως ορμώμενοι παρατηρούμεν εις την Σ. Διοίκησιν της Εθν. Τραπέζης ότι ήθελεν είσθαι ό,τι ευγενές και σύμφορον άμα ν΄ αναστείλη επί του παρόντος τουλάχιστον την αξίωσιν του εισπράττειν παρά των οφειλετών αυτής συμπολιτών μας συν τοις

δεδουλευμένοις τόκοις και μέρος των κεφαλαίων της…». εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αριθ. 346/ 29.2.1880.

22. Πλην των επαρχιών Γυθείου και Οιτύλου. Τα «λακωνικά προϊόντα», πλην των ζώων, φορολογούνται μόνο εφ΄ όσον εξάγονται από τη Μάνη και έτσι δεν υπάρχουν στοιχεία γι΄ αυτά. Δημ. Κ. Ψυχογιού, *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί,* ο.π., σσ. 31-32.

23. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 10. Σωκράτη Πετμεζά, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα,* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 205.

24. Οι απογραφείς ονόμασαν «καλαμπόκι» ή λευκό καλαμπόκι το σόργο για να το ξεχωρίσουν από τον αραβόσιτο. Ο τελευταίος εισήχθη από τον Νέο Κόσμο και υποκατέστησε σιγά σιγά το σόργο στον χώρο της Μεσογείου. Στα 1860 το σόργο ήταν-όπως και η σίκαλη-το σιτηρό των ορεινών περιοχών και καλλιεργείτο σε δύο σημεία του ελληνικού χώρου με επίκεντρο τις επαρχίες Μεγαλόπολης και Θήβας. Το 1887 μόνο η Αρκαδία αποτελούσε πλέον ουσιώδες κέντρο παραγωγής σόργου. Το 1911 η παραγωγή καλαμποκιού δεν καταγράφεται πλέον χωριστά από τον αραβόσιτο. Σωκράτη Πετμεζά, ο.π., σ. 209.

25. Το έτος 1860 η επαρχία Κορίνθου παρουσιάζει τον υψηλότερο όγκο παραγωγής κριθαριού (2.432 τόνοι) και τη μεγαλύτερη καλλιεργούμενη έκταση (33. 220 στρέμματα). Κατά το 1875 η επαρχία Κορίνθου παραμένει πρώτη σε παραγόμενο όγκο (4.071 τόνοι), ενώ πρώτη σε έκταση έρχεται η επαρχία Αττικής (56.596 στρέμματα) και πρώτη σε στρεμματική απόδοση η επαρχία Θηβών (87 χγρ. ανά στρέμμα). Σωκράτη Πετμεζά, ο.π., σ. 204. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 11.

26. Η βρόμη, η οποία είναι κυρίως πελοποννησιακή καλλιέργεια, είναι το μόνο από τα δημητριακά που προορίζεται αποκλειστικά για ζωοτροφή. Δ. Κ. Ψυχογιού, *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί,* ο.π., σ. 32.

27. Σωκράτη Πετμεζά, ο.π., σ. 221. Το λαθούρι είναι ποώδες φυτό που καλλιεργείται κυρίως ως κτηνοτροφικό. Από τα αποφλοιωμένα και τριμμένα σπέρματά του παρασκευάζεται η φάβα. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, β΄ έκδοση, Αθήνα 2002, σ. 985.

28. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 65.

29. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αρ. 2, Νοέμβριος 1855, σ. 163.

30. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, ο.π., σσ. 607, 609.

31. Όπως όλα τ΄ άλλα χωράφια, έτσι και το χωράφι για το μπαμπάκι οργωνόταν με το αλέτρι που σέρναν τα βόδια, η καλλιέργεια όμως του μπαμπακιού απαιτούσε περισσότερη φροντίδα παρά τα άλλα είδη. Όργωναν πρώτα το χωράφι, το διβόλιζαν έπειτα (διβολίζω, περνώ, δευτέρα φορά το αλέτρι, χωρίς να σπέρνω) και κατόπιν το εσβάρνιζαν, έφερναν πάνω στο οργωμένο χωράφι τη σβάρνα, ένα μακρύ (1,20 μ. περίπου) και χονδρό σανίδι, πλατύ ως 0,50 μ. για να λιώσουν οι μικροί βώλοι του χώματος. Ακολουθούσε κατά το Μάρτη η σπορά, που γινόταν όπως και του σιταριού, αλλά πολύ αραιότερη και ξαναπερνούσαν τη σβάρνα για να σκεπαστεί ο σπόρος. Όταν σε λίγες μέρες φύτρωναν και μεγάλωναν κάπως τα φυτά, τα σκάλιζαν με το ξινάρι. Το μπαμπάκι χρειαζόταν συχνό πότισμα, και το μέρος όπου σπερνόταν είχε νερό αρκετό. Θαν. Π. Κωστάκη, «Υφαντικές ύλες και επεξεργασία τους στην Τσακωνιά», *Πελοποννησιακά*, τομ. Ε΄, Αθήναι, 1962, σ. 232.

32. Σχετική μαρτυρία βρίσκουμε στο Υποθηκοφυλακείο Σελλασίας, όπου κατά το έτος 1864 ο Απόστολος Αλεξανδρόπουλος συντάσσει συμφωνητικό με το οποίο «…παραχωρεί στους Κ. Παρασκευόπουλο, Αρ. Γεωργακόπουλο, Ελ. Σταματόπουλο, Ν. και Ι. Κωστόπουλο, Δ. και Ι. Γεωργακόπουλο, γεωργούς, κατοίκους Βρουλιά, τους κατά τας θέσεις Μεγάλο χωράφι, Τσαρδάκι, Μάνδρας του ορίου Κονιδίτσης ιδιοκτήτους αγρούς του, όπως καλλιεργήσωσιν αυτούς δι΄ ιδίων εξόδων και κόπων, δηλαδή τους οργώσωσιν, διβολίσωσιν, σπείρωσιν αυτούς βαμβάκια, σκαλίσωσιν όσας φοράς απαιτείται και ποτίσωσιν αυτά υπό τους εξής όρους, ο μνησθείς Αλεξανδρόπουλος είναι υπόχρεως κατά τον καιρόν της σποράς να παραχωρήσει εις τους καλλιεργητάς τον βαμβακόσπορον δι΄ ιδίων του εξόδων…». *ΥΣ*, αρ. συμβ. 149/1864.

33. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αριθ. 2, Νοέμβριος 1855, σ. 379.

34. Πρώτη ερχόταν η επαρχία Λεβαδείας με 37.680 στρέμματα και παραγωγή 3.056.000 οκάδες, δεύτερη η επαρχία Λοκρίδος με 15.760 στρέμματα και παραγωγή 1.042.700 οκάδες, τρίτη

η Φθιώτιδος με 5.116 στρέμματα και παραγωγή 319.040 οκάδες, τέταρτη η Άργους με 3.625 στρέμματα και παραγωγή 172.047 οκάδες, ακολουθεί η Νάξου με 3.890 στρέμματα και παραγωγή

134.000 οκάδες και τελευταία η Μήλου με 5.770 στρέμματα και παραγωγή 60.800 οκάδες. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σσ. 21-22.

35. Σε περιορισμένη έκταση καλλιεργείτο επίσης στις επαρχίες Ξηροχωρίου και Κορινθίας, ενώ την μεγαλύτερη παραγωγή είχαν οι επαρχίες Αττικής, Αιγίνης, Χαλκίδος και Καρυστίας. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σσ. 24-25.

Σύμφωνα με την *Εφημερίδα της Γεωργίας* «η ρίζα του ερυθροδάνου κάμνει το στερεώτερον κόκκινον χρώμα, ο κορμός και τα φύλλα χρησιμεύουσιν εις τροφήν των κτηνών, ως και η καλλιτέρα μηδική, αλλά μόνον όταν το φυτόν κόπτεται άμα ανθίση. Το ριζάριον αρέσκεται εις ελαφράς γαίας, αλλ΄ η βαφική ουσία αναπτύσσεται καλύτερον εις τας πυριτιδώδεις (στουρναροτόπι). Μένει εις την γην αναγκαίως τρία τουλάχιστον έτη και ακολούθως το εκριζώνουσιν. Η σπορά γίνεται κατά τον Απρίλιον και χρειάζεται δι΄ έν στρέμμα γης σπόρος τριάκοντα έως τεσσαράκοντα οκάδας. Το πρώτον έτος χρειάζεται βοτάνισμα, έως να δυναμώση. Τα λοιπά χρειάζεται παράχωμα, ριπτομένου επάνω χώματος εκ των παρακειμένων μερών. Κατ΄ έτος δύναται ο καλλιεργητής του ριζαρίου να συλλέγη τον σπόρον, μετά τρία δε ή τέσσαρα έτη εξάγει τας ρίζας, εξ ων έκαστον στρέμμα παράγει από έξ έως δέκα καντάρια…». *Εφημερίς της Γεωργίας*, 1860, σσ. 451-452.

Ως προς τις βαφικές του ιδιότητες η *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας* αναφέρει: «…το ερυθρόδανον και το ινδικόν είναι αι ουσιωδέστεραι βαφικαί ουσίαι, διότι δίδουν τας ωραιοτέρας και τας διαρκεστέρας εκ των γνωστών βαφών. Το μεν δίδει όλα τα ερυθρά χρώματα, το δε όλα τα κυανά..». *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αρ. 2, Νοέμβριος 1855, σ. 306.

36. Σωκράτη Πετμεζά, ο.π., σσ. 227-228.

37. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αρ. 1, Οκτώβριος 1855, σ. 76.

38. «…η Αγγελική χήρα Γ. Σακελλαροπούλου, τα οικιακά επαγγελομένη, κάτοικος Σπάρτης, δίδει προς τον Ιωαν. Γκιτάκο, οινοπώλη, κάτοικο Αγίου Ιωάννου, υπό μίσθωσιν δια πέντε έτη μίαν άμπελόν της εις θέσιν Καλάμι του δήμου Σπάρτης στρεμμάτων δεκαπέντε υπό τας εξής συμφωνίας και υποχρεώσεις: 1) ο Ιωάν. Γκιτάκος να καθαρίζη καλώς την άμπελον ταύτην, ήτοι να σκάπτη, σκαλίζη, ξεφυλίζη, ενεργή τον τρυγητόν των σταφυλοκάρπων και εκθλίβη αυτόν ως και να κλαδεύη και ρίπτη τα απαιτούμενα προς πλήρωσιν των κενών της αμπέλου, 2) να καθαρίζη τας τάφρους της αμπέλου κατά διετίαν και να λαμβάνη προς τούτο από την ειρημένην ιδιοκτήτριαν δια το μέρος της δραχμάς δεκαπέντε λόγω αποζημιώσεως, τα δε υπόλοιπα έξοδα θέλει καταβάλει ο ίδιος, 3) οι δημοτικοί φόροι του παραχθησομένου γλεύκους επιβαρύνουν αμφότερα τα μέρη και έτι η ιδιοκτήτρια θέλει χορηγεί εις τον μισθωτήν κατ΄ έτος είκοσι οκάδας θείου δια θείωσιν της αμπέλου, το δε υπόλοιπον θέλει προμηθεύεται εξ ιδίων του ο μισθωτής. Μετά τον τρυγητόν του σταφυλοκάρπου εκ του παραχθησομένου γλεύκους έκαστος αυτών θέλει λαμβάνη το ήμισυ εξ αυτού…» *ΑΣ Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 10.587/ 1884, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

39. Στα 1883 ο βουλευτής Λακωνίας Δημ. Δημητρακάκης, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί φόρου των οίνων», μεταξύ άλλων αναφέρει: «…εις την επαρχίαν μου (Λακεδαίμονα) είναι το χωρίον Γεωργίτσι, αποφέρον πολύν και κάλλιστον οίνον οποίον παράγουν ολίγα μέρη της Ελλάδος. Τον οίνον τούτον πωλεί εν μέρει εις Σπάρτην έχουσαν πληθυσμόν ίσον με αυτό, αλλ΄ εν μέρει πωλεί εις χωρία έχοντα πολύ μικρότερον πληθυσμόν…» εφημ. *Ηώς*, αρ. 243/ 18.1.1883.

40. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αρ. 1, Οκτώβριος 1855, σ. 78.

41. Ο τύπος της εποχής σχολιάζει: «…Ήρξατο η παραγωγή του γλεύκους (μούστου), αν και αι επελθούσαι συνεχείς και προχθές βροχαί παρεμβάλλουσι κώλυμα ουχί μικρόν ως προς τούτο. Η τιμή του γλεύκους λέγεται αδρά, ένεκα της ολίγης εφετεινής παραγωγής. Το προϊόν τούτο πρωτεύει εις το είδος του, δυνάμεθα να είπωμεν, ως εκ της μεγάλης καταναλώσεως του οίνου εν τω τόπω. Κατ΄ έτος τα οινοπωλεία πολλαπλασιάζονται και κατ΄ έτος κατασκευάζονται πολλά νέα οινοδοχεία. Τούτο βέβαια οφείλεται εις την ακατάβλητον προσπάθειαν των θιασωτών του θεού του οίνου και εις την ιδιότητα του τόπου, όστις, κατά την κοινήν φράσιν, «το τραβάει το κρασί». εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 110/ 19.9.1873.

42. Πρώτος ερχόταν ο νομός Αχαΐας-Ήλιδος με 80.937 στρέμματα και τελευταίος ο νομός Ακαρνανίας-Αιτωλίας με 24.357 στρέμματα. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 70.

43. Γιάννη Α. Πίκουλα, «Η άμπελος και ο οίνος στην Πελοπόννησο κατά την αρχαιότητα», *Πελοποννησιακά,* τομ. ΚΑ΄ , Αθήναι 1995, σσ. 269-288.

44. Θ. Σακελλαρόπουλου, ο.π., τομ. Α΄, σ. 231.

45. Τα περισσότερα στρέμματα (87.033) έχει ο νομός Αχαΐας- Ήλιδος, ενώ τα λιγότερα (μόλις 50 στρέμματα) ο νομός Φθιώτιδος-Φωκίδος. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σσ. 72-73.

46. «…ο Ευστ. Κυρούσης, κτηματίας, κάτοικος Σπάρτης, συνεφώνησε μετά του Δ. Καρελλά, γεωργού, κατοίκου Αγριάνων του δήμου Θεραπνών, όπως ούτος κόψη, μεταφέρη και παραδώση κατά τον μήνα Φεβρουάριον του ελευσομένου έτους (1861) εντός του χωρίου Ριζά Σπάρτης, χίλια πεντακόσια ζεύγη φουρκάδων δια την σταφίδαν του, εκ γλητσινιάς και κουμαριάς, εχουσών πάχος και μήκος ή χόνδρος και μάκρος ανάλογον, οποίον κοινώς έχουσιν, και αι εις άλλων σταφυδοφυτείαι υπάρχουσαι φουρκάδες. Και υπόσχεται να πληρώση προς αυτόν, τον Δ. Καρελλάν, δι΄ αμοιβήν του προς τέσσαρα και ήμισυ λεπτά δι΄ έκαστον ζεύγος…». *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 4.475/ 1860, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

«…ο Δημοσθ. Ματάλας, κτηματίας, κάτοικος Σπάρτης, έχων εις την κυριότητα και κατοχήν του μίαν σταφυδοφυτείαν κειμένην πλησίον του υδρομύλου του και κατά την δεξιάν όχθην του ποταμού Ευρώτα, εκτάσεως τριάκοντα πέντε έως τεσσαράκοντα στρεμμάτων, εξεμίσθωσε και παραχώρησε προς τον Δ. Μαυριόπουλον, γεωργό και επιστάτη, κάτοικο Πατρών και διατρίβοντα ενταύθα, την σταφιδοφυτείαν ταύτην δια πέντε έτη ως μεσιακήν ως προς την νομήν και εισόδημα αυτής…». *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 9. 621/ 1883, ΓΑΚ. - ΑΝΛ.

47. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 32/ 18. 7. 1886.

48. «…ο Γ. Πατριαρχέας, κτηματίας, κάτοικος Μισθρά του δήμου Σπάρτης, χορηγεί την άδειαν και το δικαίωμα προς τον Κ. Κωστόπουλον, κτηματία, κάτοικο Σπάρτης, ίνα εμφυτεύση ούτος δι΄ ιδίων του εξόδων έως 1200 παλούκια προς σχηματισμόν γροθαρίων ή φυτωρίου ελαιών επί ενός περίπου ιδιόκτητου ποτιστικού αυτού στρέμματος γης κειμένης κατά την θέσιν Γεφυράκι της πόλεως Μισθρά επί τη συμφωνία να έχωσι αμφότεροι οι συμφωνούντες το φυτώριον τούτο μέχρις ου εξαχθώσι τα εν αυτώ εμφυτευθησόμενα γροθάρια κοινά μεταξύ των ή εξ ημισείας έκαστος, ήτοι επί οκτώ ολόκληρα έτη από της σήμερον, αφού δε εμφυτευθώσιν εν αυτώ τα παλούκια δαπάνη του Κ. Κωστοπούλου, ως ηρέθη, να μένη αυτό υπό την καλλιέργειαν και επιτήρησιν του Γ. Πατριαρχέα, αναδεχομένου του Κ. Κωστοπούλου μόνον μετά την εμφύτευσιν των παλουκίων την υποχρέωσιν του να προμηθεύη την κόπρον, οποία τυχόν ήθελε χρησιμεύση δια το φυτώριον αυτό, αφού δε εξαχθή το σχηματισθέν γροθάριον προς μεταφύτευσιν, το γήπεδον αυτό θέλη μένη εις αποκλειστικήν κατοχήν και κυριότητα του Γ. Πατριαρχέα …» *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 5.243/ 1861, ΓΑΚ.- ΑΝΛ.

49. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 75, Γιώργου Ν. Μητροφάνη, «Φορολογικό και γαιοκτητικό καθεστώς της ελαιοκαλλιέργειας στο Ελληνικό Κράτος (1821-1860)», *Ιστορικά,* τχ. 20, Ιούνιος 1994, σ. 101 και του ιδίου «Η ελαιοκαλλιέργεια στην Ελλάδα (1828-1862): οικονομικά μεγέθη και δημοσιονομικές επιδράσεις», *Ελιά και Λάδι*, Δ΄ Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαίου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-ΕΛΑΙΣ Α.Ε., σσ. 449-450.

50. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α΄, αρ. 1, Οκτώβριος 1855, σσ. 78-79.

51. Δεύτερος ερχόταν ο νομός Μεσσηνίας με 904.110 οκάδες, ενώ στην τελευταία θέση βρισκόταν ο νομός Ακαρνανίας-Αιτωλίας με 110.590 οκάδες. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 75.

52. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 311/ 1.1.1879.

53. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 23/ 21.12.1885.

54. Σ. Πετμεζά, ο.π., σ.247, πιν. 8.12.

55. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, σσ. 943, 945, 949, 953.

56. Δ. Ψυχογιού, *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί,* ο.π., σ. 199, πιν. 8.

57. Η μουριά φυτευόταν με τέτοιο τρόπο, 50-60 μουριές σε κάθε στρέμμα γης, δηλαδή σε απόσταση 4 περίπου μέτρα το ένα δένδρο από το άλλο, ώστε ο μεταξύ τους χώρος να είναι εκμεταλλεύσιμος για την καλλιέργεια ειδών απαραίτητων για οικιακή χρήση (φασόλια, κουκιά, ρεβύθια). Για όλη την περίοδο εκτροφής ενός κουτιού 12,5 γραμ. μεταξοσκωλήκων χρειάζονται 350 κιλά περίπου μωρεόφυλλα. *Οι περιπέτειες του μεταξοσκώληκα στην πόλη του μεταξιού,* έκδοση ΚΠΕ Σουφλίου, σσ. 13-15.

58. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ.78.

59. Η επαρχία Μαντινείας κατέχει την πρώτη θέση με 517.000 δένδρα, τη δεύτερη θέση η επαρχία Καλαμών με 317.600 δένδρα και την τέταρτη η επαρχία Καρυστίας με 66.000 δένδρα. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 27.

60. Σ. Πετμεζά, ο.π., σ. 256, πιν. 8.17.

61. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)* Αθήναι 2002, σ. 81.

62. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ.78.

63. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σσ. 25-26.

64. Σ. Πετμεζά, ο.π., σ. 248, πιν. 8.13

65. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 19.

66. Σ. Πετμεζά, ο.π., σ. 251, πιν. 8.15

67. «…ο Κύριλλος, ιερομόναχος Ιβηρίτης ή Αργυριάδης, ως επίτροπος πληρεξούσιος της εν Άθω Ιεράς Μονής των Ιβήρων, παραχωρεί προς τον Βασ. Λερίκον, γεωργόν, κάτοικον Αγίου Ιωάννου, έναν αγρόν της ειρημένης Μονής κείμενον εν τη συνοικία Αλαϊμπεη του χωρίου Αγίου Ιωάννου του δήμου Σπάρτης, εκτάσεως στρεμμάτων έξ, να δενδροφυτεύση αυτόν εκ πορτοκαλεών εκατόν πεντήκοντα ως έγγιστα είτε ολιγωτέρων είτε περισσοτέρων, όσας ήθελε χωρέσει ο αγρός, εις απόστασιν επτά βημάτων του ενός από του ετέρου, τα οποία πορτοκαλεόδενδρα, ήτοι βαρέλια εκ πορτοκαλεών θέλει εξάξει ο εμφυτευτής τα μεν εκ του ιδίου τούτου αγρού της Μονής, ένθα υπάρχουν πορτοκαλέαι άνευ τινός βλάβης αυτών, τα δε θέλει προμηθευθεί δι΄ ιδίων του εξόδων…». *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 10.643/ 1884, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

68. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 81.

69. *Ελληνική Γεωργία*, έτος ένατον, τχ. Α΄, Απρίλιος 1893, σ. 170.

70. Σ. Πετμεζά, ο.π., σ. 250, πιν. 8.14.

71. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900, σσ. 12-14.

72. «…ο Κων. Βολιανίτης, αμαξηλάτης, κάτοικος Σπάρτης, αναλαμβάνη την υποχρέωσιν οσάκις προσκληθή προφορικώς κατά την εφετεινήν εσοδείαν των πορτοκαλέων υπό του Κων. Σαράτζη, εμπορομανάβη, κατοίκου Πειραιώς και διαμένων προσωρινώς ενταύθα, να μεταφέρη δια του αμαξίου του ασφαλώς, ανελλιπώς και εις καλήν κατάστασιν από ενταύθα ή τα διάφορα χωρία του δήμου Σπάρτης εις Γύθειον, όσα πορτοκάλια έχει ούτος έτοιμα προς μεταφοράν, αντί δραχμών πέντε και λεπτών πεντήκοντα δι΄ εκάστην χιλιάδαν, πληρωτέα από τον Κων. Σαράτζην προς τον Κων. Βολιανίτην εις το τέλος εκάστου μηνός. Ο Κων. Βολιανίτης υποχρεούται να μεταφέρη εκάστοτε ανά τριάκοντα χιλιάδας πορτοκαλίων κατ΄ ελάχιστον άρα και να κάμνη τρία ταξίδια εκάστην εβδομάδα…». *ΑΣ Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου,* αρ. συμβ. 3.358/ 1892, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

73. Δ. Ψυχογιού, ο.π., σσ. 51-53.

74. *Ελληνική Γεωργία*, έτος ένατον, τχ. Ε΄, Μάϊος 1893, σ. 236.

75. Τη μεγαλύτερη παραγωγή είχε ο νομός Αιτωλίας-Ακαρνανίας με παραγωγή 53.210 καντάρια και ακολουθούσαν οι νομοί Κυκλάδων με 126.250 και Αχαΐας-Ήλιδος με 11.400 καντάρια. Τη μικρότερη παραγωγή είχε ο νομός Φθιώτιδος-Φωκίδος με 20 μόλις καντάρια (0,02 της συνολικής παραγωγής). Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 79.

76. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 35.

77. Ο Ν. Χλωρός, επιθεωρητής των δασών, αναφέρει: «…Βάλανοι ή βαλανίδια καλούνται οι καρποί πασών ανεξαιρέτως των δρυών… Των βελανιδίων το εμπορεύσιμον μέρος είναι το κύπελλον (το καυκί), εν ω εμπεριέχεται η βάλανος, ήτις εξάγεται και χρησιμοποιείται προς τροφήν των χοίρων ή ρίπτεται ως εντελώς άχρηστος… Αμφότερα τα περιγραφέντα είδη δρυών ως επί το πλείστον αλλήλοις μεμιγμένα αποτελούσιν εκτεταμένα δάση εν τε τη Στερεά Ελλάδι, τη

Πελοποννήσω και τισι των νήσων… Εν τη Πελοποννήσω πρωτεύει η επαρχία Πατρών…ταύτη έπεται η επαρχία Λακεδαίμονος και Γυθείου, έχουσαι δάση εκτάσεως εβδομηκοντακισχιλίων ως έγγιστα στρεμμάτων…Προϊόντος δε του χρόνου και ωριμαζόντων των βαλανιδίων το κύπελλον ανοίγει και περί την δεκάτην πέμπτην Σεπτεμβρίου η ώριμος βάλανος αυτομάτως εκπίπτει του κυπέλλου, όπερ τότε μένει κενόν επί των κλώνων. Το κατά την εποχήν ταύτην και εν τοιαύτη καταστάσει συλλεγόμενον βαλανίδιον καλούσιν χάχλαν, καράκλαν ή χαρχάλαν ή χινοπωριάτικον και καραμπούκαν εν Γυθείω. Ούτως η συγκομιδή αρχομένη τον Ιούλιον περατούται περί τα μέσα ή τα τέλη Σεπτεμ-

βρίου, σπανίως δε παρατείνεται μέχρι της 15 Οκτωβρίου…». *Ελληνική Γεωργία*, έτος τρίτον, τχ. Β΄, Φεβρουάριος 1887, σσ. 58-65.

78. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, *Ταξείδια ανά την Ελλάδα,* εν Αθήναις 1895, εκδόσεις Πελασγός, Α΄ Αναστατική έκδοση, Ιούλιος 2002, σσ. 87-88.

79. Δ. Ψυχογιού, ο.π., σ. 55. Κυρ. Ν. Στάππα, *Η Λακωνία κατά την Τουρκοκρατίαν και Ενετοκρατίαν 1460-1821*, Αθήναι 1993, σσ. 424-425. Στη Μάνη, όπως μας πληροφορεί ο Κυριάκος Δ. Κάσσης, η συλλογή του πρινοκοκιού λεγότανε «σπερνακολόισμα» και γινότανε μόνο στη βορειότερη Μέσα Μάνη ως την περιοχή των Βουνών και του Νυφιού και μέχρι το 1850. Μετά (οι τρόποι βαφής άλλαξαν) η παραγωγή του μαράζωσε και εξαφανίστηκε τελείως. Όλοι μαζί έβγαιναν για σπερνακολόισμα και όλοι μοιράζονταν εξ ίσου το κέρδος από την πούλησή του στο Γύθειο. Κυριάκου Δ. Κάσση, *Λαογραφία της Μέσα Μάνης, Α΄ Υλική Ζωή*, Αθήνα 1980, σ. 132.

80. *Ελληνική Γεωργία*, έτος πέμπτον, τχ. Θ΄, Σεπτέμβριος 1889, σ. 399.

81. Σε μισθωτήριο έγγραφο του έτους 1870 αναφέρεται: «…ο Ν. Παπαστρατάκος, κτηματίας, κάτοικος Μαγούλας, ενοικιάζει προς τους Γ. Παυλάκο, κτηματία, και Κ. Λάσκαρη, βαφέα, κάτοικοι αμφότεροι Σταυρού, την εφετεινήν εσοδείαν των κικιδοδένδρων και αγριοβελανοδένδρων, των κατά την θέσιν Κρεββατέϊκα του ορίου Σταυρού του δ. Σπάρτης περιβολίων των ορφανών του Ι. Παπαστρατοπούλου Δημ. και Κονδύλως δια δραχμάς 35…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 237/ 1870, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

82. Κυρ. Ν. Στάππα, ο.π., σ. 425.

83. Ο *Νέος Ασκληπιός*, έτος Α΄, φυλ. 2 του Φεβρουαρίου, Αθήνησι 1842, σσ. 46-47.

84. Δικαίου Βαγιακάκου, «Ο Λάμπρος Κατσώνης και η Μάνη», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΒ΄, εν Αθήναις 1994, σσ. 29-30, 104.

85. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 102. Ευαγγελίας Καπετανάκου, *Λακωνικά περίεργα,* εν Αθήναις 1909, εκδόσεις Πελασγός, Α΄ Αναστατική έκδοση, Μάρτιος 2001, σσ. 50, 53.

86. Σε συμφωνητικό μίσθωσης αιγοπροβάτων του έτους 1864 σημειώνεται ότι : «… ο Θεόδ. Κυριακόπουλος εκμισθώνει προς τον Χαράλαμπον Σαράντου επί τριετίαν ενενήκοντα έν πρόβατα, ήτοι οκτώ μιλιάρας, δεκαέξ προβατίνας πρωτογέννους, δέκα οκτώ προβατίνας δευτερογέννους, δέκα τέσσαρας τριτογέννους, οκτώ τεταρτογέννους, έξ πέντε γεννών, ένα κριόν (μιλιάρι), δέκα οκτώ αμνάδας και δύο αρσενικά αρνία, υπό τον όρον του ν΄ αποδώση ο εκμισθωτής προς τον μισθωτήν δια μεν το πρώτον έτος της μισθώσεως τυρόν οκάδας εκατόν τεσσαράκοντα δύο αριθ. 142, επτά αρνία, ήτοι τα ήμισυ αρσενικά και τα έτερα ήμισυ θηλυκά, δια δε τα λοιπά δύο έτη θέλει δίδει δι΄ έκαστον έτος τυρόν οκάδας εκατόν ογδοήκοντα δύο, αρνία δια δέκατον εννέα, δι΄ έκαστον επίσης έτος και τριάκοντα έξ οκάδας μαλλί δι΄ έκαστον έτος, ότι τον τυρόν θέλει αποδίδει ο εκμισθωτής εις δύο ίσας δόσεις κατά τον μήνα Απρίλιον εκάστου έτους, τα δε μαλλιά κατά τον Μάϊον …». ΣΣ αρ. 2.310/ 1864, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

87. Βάσως Ψιμούλη, «Σουλιώτες βοσκοί και άρπαγες», *Ιστορικά,* τχ. 24-25, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1996, σ. 21.

88. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 90.

89. Π. Γαβαλά, ο.π., σσ. 88-89.

90. Οι χοιροτρόφοι κρατούσαν μονάχα ελάχιστους κάπρους και μικρό αριθμό θηλυκών για να ανανεώσουν το κοπάδι τους. «…ο Ν. Κάσταλος, ρακοπώλης και κτηματίας κάτοικος Σπάρτης, έχων ίδιους χοίρους τέσσαρας, ήτοι τρία θήλεα και έν αρσενικόν βαρβάτον κατέθεσεν όλα ταύτα ως μισαρικά, αξίας δραχμών ογδοήκοντα προς τον Ν. Μαριολέαν, γεωργοκτηματία,

κάτοικο Παρωρίου, ίνα περιποιείται και φυλάττη συντροφικώς δια πέντε ολόκληρα έτη, ότε θέλουν διαλύσει την συντροφίαν τους και διανείμωσιν εξ ημισείας τους εν λόγω χοίρους και τα θήλεα χοιρίδια και ότι επίσης θέλουν πληρώνωσι κατ΄ έτος τα τε δημόσια και δημοτικά δικαιώματα εξ ημισείας. Όσα αρσενικά και θηλυκά χοιρίδια γεννηθώσι, τα μεν αρσενικά μετά δύο μήνας οφείλει ο Νικόλαος Μαριολέας να τα φέρει εις Σπάρτην όπου ομού αμφότεροι τα μοιράζωσι ή τα πωλώσι, τα δε θήλεα χοιρίδια να μένουσι διά αύξησιν…» *ΑΣ Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 404/ 1864, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

91. Σ. Πετμεζά, ο.π., σσ. 65, 266.

92. Ο *Νέος Ασκληπιός*, ο.π., σ. 46.

93. «…ο Αθ. Διαμαντόπουλος, φαναροποιός, κάτοικος Σπάρτης, συνεφώνησε μετά του Δημ. Παπαγεωργοπούλου, γεωργοκτηματίου, κατοίκου Παυλέϊκα του δήμου Σελλασίας, και του επροπλήρωσε σήμερα δέκα κοφίνια μελίσσια δραχμάς ενενήκοντα 90 και τα δίδει προς αυτόν όλα ταύτα ως μισαρικά, όπως τα έχει ο Δημ. Παπαγεωργόπουλος, και τα περιποιείται και τα φυλάττει συντροφικώς δια επτά έτη…» *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 904/ 1865, ΓΑΚ - ΑΝΛ.
«…ο Ιωάν. Βλαχάκης και Δημ. Ιω. Βλαχάκης, γεωργοποιμένες, κάτοικοι Μιτάτοβας του δήμου Σπάρτης, παρέλαβον από τον Αθ. Διαμαντόπουλον, φαναροποιόν, κάτοικον Σπάρτης, εκατόν δέκα τρία κουβέλια (κυψέλες) μελίσσια μεσιακά δια να τα φυλάττουν…» *ΑΣ Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 1.869/ 1876, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

94. Το όνομα του δήμου προήλθε μάλλον από πρόταση διοικητού της Λακωνίας «… θελήσαντος να διαιωνίση την αγαθήν του γνώμην πέρι της ποιότητος του εν τω δήμω παραγομένου μέλιτος…». Ν. Πολίτη, *Τα ονόματα των δήμων*, εν Αθήναις, 1899, σ. 4

95. «…ο Παν. Μιχαλάκος, έμπορος, κάτοικος Αγ. Νικολάου του δήμου Μελιτίνης, συνεφώνησε να παραδώση προς τον Δημ. Φικιώρην, έμπορον Σπάρτης, είκοσι και πέντε οκάδες κηρίου άσπρου ή λευκού, καλώς καθαρισμένου και μη έχοντος ουδεμίαν νόθευσιν κατά τον συνήθη καλόν Αγιονικολαϊτικον κηρόν, το συμφωνηθέν αντίτιμον του κηρού τούτου ανά δραχμάς έξ και λεπτά ογδοήκοντα…» *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 104/ 1858, ΓΑΚ. - ΑΝΛ.

96. *Ελληνική Γεωργία*, έτος πέμπτον, τχ. Θ΄, Σεπτέμβριος 1889, σ. 401.

97. Ελ. Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, Σχηματισμός-σύσταση-εξέλιξη-πληθυσμός-εμβλήματα*, Αθήνα, 1994, σ. 374.

98. Τιρς Φ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τομ. Α΄, αφοί Τολίδη, 1972, σ. 290. Δ. Κ. Ψυχογιού, ο.π., σ. 47.

99. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τόμ. Α΄, αριθ. 1, Οκτώβριος 1855, σ. 70.

100. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί Πληροφορίαι*, ο.π., σσ. 91-92

101. Κων. Βεργόπουλου, «Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *ΙΕΈ,* τομ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών 1977, σ. 71. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή,* ο.π., σ. 87.

102. Υπολογίζεται ότι ένα άλογο έλκει το άροτρο με ταχύτητα 2,5 χλμ. την ώρα, ενώ το βόδι στην καλύτερη περίπτωση φτάνει τα 2 χλμ. την ώρα. Σ. Πετμεζά, ο.π., σ. 275. Δ. Ψυχογιού, ο.π., σ. 47.

103. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 94.

104. Δ. Ψυχογιού, ο.π., σ. 200, πιν. 9.

105. «…ο Π. Μακρυγιάννης, παντοπώλης, κάτοικος Μυστρά, συνέστησε εταιρείαν επί σκοπώ κέρδους μετά του Δ. Κατσίχτη, αγωγιάτου και υλοτόμου, κατοίκου επίσης Μυστρά, καταθέτων εις την εταιρείαν των δύο ημιόνους του θήλεους ετών δώδεκα, ο ένας είναι χρώματος ψαρίου και ο έτερος μαύρου αξίας δραχμών 400…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 2074/ 1866, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

106. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 94.

107. «…ο Αθ. Τζάκωνας, κάτοικος Βρουλιά, εξαιτείται την υποχρέωσιν του Π. Οικονομόπουλου, κατοίκου επίσης εις την πληρωμήν δραχμών εβδομήκοντα πέντε, ας ο ενάγων προκατέβαλεν δια την ημίσειαν αξίαν ενός ημιόνου αγορασθέντος από κοινού μετά του εναγομένου κατά τον Αύγουστον του έτους 1857 εις την εν Μυστρά πανήγυριν…». *ΕΣ* αρ. 257/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

108. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862, Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872. Βλέπε επίσης εδώ, μέρος Β΄, κεφ. τέταρτο, *Δημογραφικές δομές*, σ. 230. Σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1861 οι «βιομήχανοι» κατείχαν ποσοστό περίπου 4,88 % του ενεργού ανδρικού πληθυσμού, ενώ σύμφωνα με την απογραφή του 1907 το ποσοστό ήταν 8,95 %. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση,* ο.π., σ. 89.

109. Χριστίνας Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα,* Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αθήνα 1986, σ. 33.

110. «Φάμπρικες» της Σπάρτης», *Λακωνικά*, τχ. 9, Μάιος-Ιούνιος 1965, σ. 79.

111. Ο Κων. Δουρούτης, από τους Καλαρύτες της Ηπείρου, ήταν έμπορος στην Αγκόνα και ο Εμμ. Τσούχλος ήταν πλούσιος έμπορος και προύχοντας της Πελοποννήσου από τον Πραστό της Κυνουρίας. Χ. Αγριαντώνη, ο.π., σ. 20. Μαρίας Χριστίνας Χατζηϊωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄ μισό του 19ου αι.» στο *Το Μεταξουργείο της Αθήνας* (επιμ. Χ. Αγριαντώνη-Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάνου), ΕΚΚΕ, Αθήνα 1995, σ. 17.

112. Με τον ίδιο τρόπο παραχωρήθηκαν οικόπεδα και για την εγκατάσταση του βυρσοδεψείου στην Πάτρα, του φεσοποιείου στην Αθήνα και του υαλουργείου στον Πειραιά. Χ. Αγριαντώνη, ο.π., σ. 25.

113. «Ιδιαίτερος στατιστικός πίναξ των δήμων της διοικήσεως Λακεδαίμονος 1839», *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, Παρ. 82 /1840.

114. Χ. Αγριαντώνη, ο.π., σσ. 28-40, 238

115. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ,* αρ. 110 / 19.9.1873.

116. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον,* 1900, σσ. 14-15, Ν. Γ. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος,* έτος Η΄, 1921, σ. 602.

117. *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 6/ 14. 2.1895, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

118. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον,* 1900, σσ. 14-15.

119. Χ. Μακρίδου, *Οδηγός της Ελλάδος μετά Ημερολογίου και προσαρτήματος αγγελιών*, έτος Δ΄ 1890, μέρος Α΄, εν Αθήναις, 1889, σ. 188.

120. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 168/ 2. 6. 1871.

121. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 355 / 28. 6. 1880

122. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 10 / 15. 6. 1885.

123. Γιάννη Καπετανάκη, *Ελιά και Λάδι στις πλαγιές του Πάρνωνα (από τον 18ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα),* Πνευματικό και Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Οινούντος, Σελλασία 2004, σσ. 28-41.

124. Σε συμφωνητικό κατασκευής πιεστηρίου του έτους 1858 σημειώνεται: «…ο μεν Ιωαν. Μυτιληναίος, τέκτων ή κατασκευαστής ελαιοτριβείων, κάτοικος Παρορίου του δήμου Σπάρτης, συμφωνήσας μετά του Κων. Κυρούση, κτηματίου και δημοτικού αστυνόμου, κατοίκου Σπάρτης και Ιωαν. Καλαματιανού, κτηματίου, κατοίκου Μαγούλας, να κατασκευάση κατά τους κανόνας της τέχνης του το εις τους δύο τελευταίους εξ ημισείας ανήκον ελαιοτριβείον κείμενον εις Μαγούλαν υπόσχεται να κατασκευάση καθ΄ όλους τους κανόνας της τέχνης πάσαν την εκ ξύλου μηχανήν του ειρημένου ελαιοτριβείου, ήτοι να πελεκήση, κανονίση, τρυπήση και βιδώση τα κούτσουρα αμφότερα, να κατασκευάση και προσαρμόση επιτηδείως τους ακραίους στύλους, τέσσαρα καινούργια αδράκτια, τα απαιτούμενα δύο τραπέζια, κοπάνας και προσκέφαλα, να συντρέξη ή μάλλον διευθύνη την δαπάνην των κυρίων του ελαιοτριβείου εις αυτό μεταφοράν των κουτσούρων και όλων των άλλων υλικών, να επιστατήση εις την δια χαλκέων, πληρωθησομένων υπό των ιδιοκτητών σύνθεσιν της όλης μηχανής του ελαιοτριβείου και εν γένει να καταβάλη πάσαν προσπάθειαν ώστε να είναι πλήρης στερεά και εντελής η προκειμένη εργασία του, δια την οποίαν εσυμφωνήθη να λάβη το ποσόν των 350 δραχμών…». *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 57/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

125. Ν. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Η΄, 1921, σ. 602

126. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1907, σ. 12.

127. Η νεροτριβή είναι ξύλινη κατασκευή σχήματος ανεστραμμένου κόλουρου κώνου, ύψους 2.00 μ. και διαμέτρων 40 εκατ. (κάτω) και 1.95 μ. (επάνω). Τα τοιχώματά της αποτελούνται από σανίδες τοποθετημένες σφιχτά η μία δίπλα στην άλλη και είναι διάτρητα σε μια ζώνη 20 εκατοστά περίπου από τα χείλη της νεροτριβής. Το νερό χύνεται στην άκρη του κάδου παράλληλα

με τα ξύλινα τοιχώματα, κατευθυνόμενο προς τη βάση. Χρησιμεύει για την επεξεργασία μάλλινων υφαντών κατά το στάδιο της κατασκευής τους ή για το ετήσιο πλύσιμό τους. Παναγιώτας Βρούχα, «Οι υδρόμυλοι της Ηπείρου» στο *Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο,* Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1988, σ. 375, Στέφανου Νομικού, *Η υδροκίνηση στην προβιομηχανική Ελλάδα,* Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου, σ. 18.

128. *ΑΣ. Νικολ.. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.344/ 1854, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

129. Κατά το διάστημα 1870-1882 από τα συμβολαιογραφικά αρχεία προκύπτει ότι ο μύλος πέρασε στα χέρια του Δημοσθένη Παρ. Ματάλα, δημάρχου και βουλευτή, γιου του Παρασκευά. *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 4508/ 1860 και *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 239/ 1870, 8802/ 1882, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

130. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 5. 141/ 1861, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

131. ο.π., αρ. συμβ. 9283/1862.

132. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 674/ 1864, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

133. ο.π., αρ. συμβ. 3.979/ 1868.

134. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 262/ 1870, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

135. ο.π., αρ. συμβ. 3386/ 1877.

136. ο.π., αρ. συμβ. 1.133/ 1875.

137. *ΑΣ. Αντωνίου Λούλου*, αρ. συμβ. 4.423/ 1873, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

138. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 9.674/ 1883, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

139. ο.π., αρ. συμβ. 9.885/ 1884.

140. *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου,* αρ. συμβ. 1.006/ 1890, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

141. Παναγιώτας Βρούχα, ο.π., σσ. 379-381.

142. Η κατεργασία των δερμάτων γίνεται σε τρία στάδια. α) το πρώτο στάδιο, της προπαρασκευής της βύρσης, περιλαμβάνει το πλύσιμο και μαλάκωμα των δερμάτων σε στέρνες ή λασίδια και το ασβέστωμα σε αβλισταριές ή ασβεστερά. Στην Αναβρυτή οι εργασίες αυτές γίνονταν κοντά στο ποτάμι. Κατόπιν τα δέρματα μεταφέρονται μέσα στο εργαστήριο, όπου απασβεστώνονται με σαμά, δηλ. κόπρανα σκύλων, καθαρίζονται από τα λίπη με κατάλληλα μαχαίρια και αποτριχώνονται. Η τρίχα των κατσικιών διατηρείται και πλένεται για να πουληθεί στους σχοινοπλόκους, των προβάτων χρησιμεύει για την κατασκευή κιλιμιών, ενώ τα χοιρινά λίπη χρησιμεύουν στην παρασκευή σαπουνιών, β) το δεύτερο στάδιο είναι της δέψης. Τα δέρματα καθαρά από λίπη και τρίχες, εμβαπτίζεται σε λίμπες δηλ. δεξαμενές γεμάτες με διάλυμα φυτικών δεψικών υλών, κυρίως βελανιδιών. Το στάδιο της δέψης είναι υποχρεωτικά χωροθετημένο σε εσωτερικό χώρο και σε ιδιαίτερη ζώνη, καθώς πρέπει να είναι μακριά από το ηλιακό φως και από ουσίες που μπορεί να βλάψουν την κατεργασία (π.χ. ο ασβέστης), γ) το τρίτο στάδιο της μετάδεψης περιλαμβάνει το τελείωμα της κατεργασίας, δηλ. τις βαφές, τα γυαλίσματα, τις διακοσμήσεις κ.λ.π., τα οποία προσδίδονται ανάλογα με τον προορισμό τους, που εξαρτάται από την παραγγελία του πελάτη. *Ολοκληρωμένη παρέμβαση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής Αναβρυτής Ταϋγέτου,* Ε.Τ.Β.Α. Α.Ε-Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα, Σπάρτη, Αύγουστος 2000.

143. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ. 16.

144. *Ολοκληρωμένη παρέμβαση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής Αναβρυτής Ταϋγέτου*, ο.π.

145. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 1.795/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

146. «…ο Ιωαν. Ζέρβας, οικονομικός έφορος Λακεδαίμονος, χορηγεί προς τον Ευάγγελον Τζανή δια τρία έτη το αποκλειστικόν δικαίωμα ιδρύσεως υδροπρίονος εις την δασικήν θέσιν Βαρκασόρευμα ή Σπασμένη Βρύση της περιφερείας του χωρίου Βαμβακού του δ. Οινούντος του δασονομείου Λακεδαίμονος…όστις οφείλει να κατεργάζεται κατ΄ ελάχιστον όρον δεκατρείς χιλιάδες σανιδοπάτωμα, ου το τίμημα υποχρεούται να καταβάλη εις το δημόσιον…». *ΑΣ Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου,* αρ. συμβ. 3.191/ 1891, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

147. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 1189/ 1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

148. ο.π., αρ. συμβ. 7.141/ 1873.

149. «…ο Παν. Καύκαλης, εφορεύων Γραμματεύς Λακεδαίμονος, κάτοικος Σπάρτης, χορηγεί την άδειαν προς τον Παν. Κουτρουμπή, υλοτόμο, κάτοικο Καστανιάς του δ. Καστορίου, ν΄ αναγείρη υδροπριόνην εις την θέσιν Δίρρευμα του ορίου Καστανιάς του δ. Καστορίου και να

υλοτομή εις το αυτόθι δάσος επί τρία ολόκληρα έτη υπό τους εξής όρους και υποχρεώσεις. Ο μνησθείς υλοτόμος θέλει κατέχει την παρ΄ αυτού κατασκευασθησομένην υδροπριόνην επί τρία ολόκληρα έτη, μετά το τέλος των οποίων υποχρεούται να παραδώση αυτήν εις τον αρμόδιον υπάλληλον, ήτοι τον οικονομικόν έφορον ή τον αντιπρόσωπον αυτού εν καλή καταστάσει μεθ΄ όλων των εργαλείων και μηχανών, χωρίς να έχωσιν ανάγκην μηδεμιάς επισκευής. Ο αυτός υλοτόμος υποχρεούται να υλοτομή τα γηραιά και άχρηστα δένδρα, τα οποία επί τόπου θέλουν σφραγίζεσθαι από τον δασονόμον ή τον αντιπρόσωπον αυτού με την δασικήν σφύραν, να πληρώνη εις το αρμόδιον ταμείον τους της ξυλείας φόρους επί τη βάσει των εκδοθησομένων αδειών υλοτομίας, να μη μεταφέρη εκ του μνησθέντος δάσους την υλοτουμένην ξυλείαν, ειμή όταν αύτη καταμετρηθή και σφραγισθή παρά του δασονόμου. Υπόσχεται δε να αποζημιή το Δημόσιον δια πάσαν βλάβην ή φθοράν, ήτις ήθελε προξενηθή παρ΄ αυτού ή των συντρόφων του ή των υπηρετών του, είτε εξ εμπρησμού ή εξ

άλλης αιτίας εις το δάσος περί ου πρόκειται…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 6197/ 1872, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

150. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 150/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

151. «…οι Γ. Γιαννουλόπουλος, κεραμεύς κάτοικος Σπάρτης και Αλέξ. Ρασόγιαννης, κεραμεύς, κάτοικος Χρυσάφης, κατασκευάζοντες κεράμους εις το εν Ψυχικώ του δήμου Σπάρτης εθνικόν κεραμοποιείον, έχοντας προς τούτο επτά ετέρους βοηθούς, απεφάσισαν οικειοθελώς και ευχαρίστως και ούτως υπόσχονται να παραδίδωσι προς τον Ιωάννην Χρυσικάκην, έμπορον, κάτοικο Σπάρτης, άπαντας τας κατά το ε.ε παραχθησομένας εκ του ειρημένου καμινίου κεράμους τους εξ αυτών καλώς εψημένους και καταλλήλως δια τον σκοπόν των κατασκευασμένους, επί τη συμφωνία των να λαμβάνωσιν από τους παραλαμβάνοντας τας κεράμους ανά δραχμάς είκοσι δύο δι' εκάστην χιλιάδαν χιλιάδαν πληρωτέας κατά την παράδοσιν εκάστης καμινιάς…». *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 1.801/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

152. *ο.π.,* αρ. συμβ. 1.560/ 1859.

153. *ο.π.,* αρ. συμβ. 9.890/ 1863

154. *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 7.731/ 1881, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

155. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862 και Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις 1872. Βλέπε επίσης εδώ, μέρος Β΄, κεφ. τέταρτο, *Δημογραφικές δομές*, σ. 230. Κατά το 1861 οι έμποροι κατείχαν ποσοστό περίπου 1,57 % του ενεργού ανδρικού πληθυσμού, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα το ποσοστό είναι σημαντικά υψηλότερο, 6,62 %. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σ. 95.

156. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας 1856*, σσ. 538, 539

157. Οι τελωνειακές εισπράξεις το 1864 ως πρός τις εισαγωγές ανέρχονταν σε 37.937 δραχ. και σε 9.642 ως προς τις εξαγωγές. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 188.

158. εφημ. *Ηώς*, αρ. 214/ 18.12.1882.

159. Χ. Μακρίδου, *Οδηγός της Ελλάδος,* ο.π., σ. 191.

160. «Τυρός κατ΄ οκάν ως εξής: ο είς ασκός άδαρτος τυρός δρχ. 1, ο είς ασκός δαρμένος 0,80, το άδαρτον κεφαλοτύρι 1,20, το δαρμένο κεφαλοτύρι 1, η μυτζήθρα 1,20, το βούτυρον δι΄ εκάστην οκάν 3, κηρός δι΄ εκάστην οκάν 7, καλοκαιρινόν μέλι 1, χειμωνιάτικον μέλι 0,60, κρομμύδια δι΄ έκαστον ζύγι ως κανταρίου λογιζόμενον εις οκάδας 44 δραχ. 3,80, κοκάρι δι΄ εκάστην οκάν 0,50, σκόρδα ξηρά κατά καντινάρι 0,60, πεπονοκάρπουζα κατά καντάριον διά 44 οκάδες δραχ. 3,50, σταφυλαί κατ΄ οκάν 0,15, όσπρια κατ΄ οκάν ως εξής: ρεβύθια κατ΄ οκάν 0,50, λαθούρια 0,40, φακές 0,40, φασόλια Σμυρνέϊκα 0,40, φασόλια πράσινα 0,40, φασόλια κόκκινα 0,30, φασόλια λόπια 0,50, ρακί κατ΄ οκάν ως εξής: μαστίχα 1,20, τζιπουρίσια (σούμα) 0,30, ροσάλι πρώτης ποιότητας κατ΄ οκάν 2, ρούμι δι΄ εκάστην οκάν 1,60, μακαρόνια κατ΄ οκάν 0,70, μανέστρα 0,70, φιδές 0,70, χαλβάς της Πόλεως και Σμύρνης 1,30, χαβιάρι μαύρο 6, χαβιάρι κόκκινο 1,50, οκταπόδους Κρανιδιώτικους 3, σουπιές 2,50, σταφίδα ροζακιά 1, σταφίδα Σάμου 0,50, σταφίδα Κορίνθου 0,50, σταφίδα βεβλαμένη 0,20, ζαχαρέτα πρώτης ποιότητας 2,50, ζαχαρέτα δεύτερης ποιότητας 1, λουκούμι κατ΄ οκάν 1,50, αστραγάλια 1, φουντούκια 1, αμύγδαλα τζακισμένα ψύχα 2,80, αμύγδαλα ατζάκιστα σκληρά 0,60, αφρομύγδαλα 1,50, ρύζια άσπρα και κόκκινα 0,65, καφές 3, ζάχαρη 1,50, σουσάμι 1, κουκουνάρια 2, καπνούς κατ΄ οκάν 2,50, ταμβάκο ψιλόν 3, βύσινα κατ΄

οκάν 0,30, κεράσια κατ΄ οκάν 0,20, πατάτες κατά καντάριον δια 44 οκάδες δραχμάς 6,60, γλυκάνισον 1,50, κίμινον 1, πιπερέας μέλανας 1, πιπερέας κοκκίνους 1,50, ριζάριον κατ΄ οκάν 1,50, βελανίδιον 0,30, κικκίδιον 1, σκρουμπία δι΄ έκαστον βαρέλι 40, παλαμίδα ομοίως 40, λακέρδα κατ΄ οκάν 1,50, σαρδέλα δι΄ έκαστον βαρέλι της λύσσας 35, ομοίως της Μάλτας και Χαλκίδας 20, λαρδί ωσαύτως 15, μαρίδα δι΄ εκάστην οκάν 1, τσίρος δι΄ εκάστην χιλιάδα 30, μπακαλάος δι΄ εκάστην οκάν 0,80, κάστανα κατ΄ οκάν 0,15, αχλάδια 0,15, σαπούνια Κρήτης κατ΄ οκάν και παντός άλλου είδους 1, βαμβάκι κατ΄ οκάν εισερχόμενον εξ άλλων δήμων 1, ψάθας εκάστη 1,50, σάροθρα έκαστον 0,40, δια τας ρέγγας έκαστον βαρέλι 40, έλαιον εισερχόμενον εξ άλλων δήμων το φορτίον κατά οκάδας 80 δραχμάς 1». *ΠΔΣΔΣ,* αριθ. 319/ 29.10.1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

161. «βιδέλα εργασμένα άνευ λούστρου (βακέταις) Γαλλίας κατ΄ οκάν δρχ. 6, γεμενιά ψιλά (του χαρτιού) Σύρου, έκαστον 0,75, γεμενιά ψιλά (του χαρτιού) Κωνσταντινουπόλεως έκαστον δρχ. 3, δέρματα λουστρίνια Γαλλίας κατά μάτσο 100 δρχ., ενώτια (σκουλαρίκια) ορειχάλκινα

χρυσωμένα Γερμανίας και Γαλλίας κατά δωδεκάδα δρχ. 5, θείον Μήλου κατ΄ οκάν δρχ. 25, καναβάτσα Αγγλίας κατά γυάρδα δρχ. 1, κανάβη Ευρώπης κατ΄ οκάν δρχ. 3, κλειδαριές Ευρώπης κατά δωδεκάδα δρχ. 30, κώδωνες Ευρώπης κατ΄ οκάν δρχ. 10, λάμπες τραπέζης Ευρώπης εκάστη δρχ. 5, νήματα αλεύκαντα στριμμένα Αγγλίας κατ΄ οκάν δρχ. 20, ξύλινα σανίδια Βενετίας κατά κομμάτι δρχ. 3, πυρίτις Αγγλίας κατά βαρέλι δρχ. 20, πυρίτις Δημητσάνας κατ΄ οκάν δρχ. 2, σαγάνια Τουρκίας και Σμύρνης κατ΄ οκάν δρχ. 10, σπάγκος παπουτσίων κίτρινος Ευρώπης κατ΄ οκάν δρχ. 10, σιρίτια μάλλινα διαφόρων ποιοτήτων και σχημάτων Ευρώπης κατά πήχυ δρχ. 2». *ΠΔΣΔΣ,* αριθ. 50/ 23.11.1866, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

162. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1899, σσ. 12-14, 1900, σσ. 14-16.

163. εφημ. *Αιών*, αρ. 1757/ 18.7.1859.

164. Ευρυδίκης Σιφναίου, *Λέσβος Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία (1840-1912),* εκδόσεις Τροχαλία, 1996, σσ. 132, 135.

165. *ΑΣ. Νικολ. Πηλάλα*, αρ. συμβ. 1112/ 1853, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

166. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 2.710/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

167. ο.π., αρ. συμβ. 995/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

168. *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 3.224/ 1892, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

169. *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 574/ 1874, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

170. *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 4. 665/ 1860, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

171. Βασίλη Κρεμμυδά, *Το καριοφίλι και το γρόσι, Στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη νότια Πελοπόννησο (1750-1850),* Ιστορικό Αρχείο-Πολιτιστική Συμβολή της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2004, σσ. 23, 67-87.

172. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.131/ 1853, 1.190/ 1853, 1.649/ 1854, 1.235/ 1853, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

173. *ο.π.*, αρ. συμβ. 1.220/ 1853

174. *ο.π.,* αρ. συμβ. 2.021/ 1854.

175. *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 99/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

176. *ΑΣ Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.389/ 1854, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

177. *ΑΣ Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.869/ 1854, 1.513/ 1854, 1.322/ 1854, 1.158/ 1853 και *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 98/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

178. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.292/ 1853, 1.191/ 1853, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

179. *ο.π.,* αρ. συμβ. 1.990/ 1854.

180. *ο.π.*, αρ. συμβ. 1.389/ 1854, 1.217/ 1853, 1.632/ 1854, 1.990/ 1854.

181. *ο.π.*, αρ. συμβ. 1.603/ 1854 και *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 1.311/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

182. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα,* αρ. συμβ. 1.995/ 1854 και *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 1.311/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

183. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.596/ 1854, 1.963/ 1854, 1.566/ 1854, 1220/ 1854, 1325/ 1854, 1454/ 1854, 1392/ 1854, 1111/ 1853, 1168/ 1853, 1468/ 1854, 1254/ 1854, 1634/ 1854, 1166/ 1853, 1137/ 1853, 1.515/ 1854, 1.201/ 1853, 1.452/ 1854, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

184. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.462/ 1854, 1.682/ 1854, 1.298/ 1853, 1.736/ 1854, 1.500/ 1854, 1.650/ 1854, 1.871/ 1854, 1.262/ 1853, 1.462/ 1854 και *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 300/ 1858, 305/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

185. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1107/ 1853, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

186. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα.,* αρ. συμβ. 1.837/ 1854 και *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 149/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

187. *ΑΣ Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.360/ 1854, 1.662/ 1854, 1.970/ 1854, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

188. *ΑΣ Νικολ. Πιλάλα.,* αρ. συμβ. 1.562/ 1854, 1.637/ 1854, και *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 90/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

189. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.881/ 1854, 1.194/ 1853, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

190. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 98/ 1858, 722/ 1858, 672/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

191. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.102/ 1853, 1.305/ 1853 και *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 649/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

192. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 154/ 1858, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

193. *ΑΣ. Νικολ. Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1.562/ 1854, 1.500/ 1854, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

194. Μ. Μπούκα, *Οδηγός Γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, έτος Α΄, εν Αθήναις 1875, σσ. 323-331.

195. Χ. Μακρίδου, *Οδηγός του Εμπορίου και της Βιομηχανίας της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1891, σσ. 289-293.

196. *Αρχείο Δήμου Σπαρτιατών*, φ. 186, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

197. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 1.874/ 1859, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

198. *ΑΣ. Εμμ. Κυρούση*, αρ. συμβ. 180/ 1863, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

199. Η Κυριακή ορίσθηκε ως αργία με νόμο το έτος 1909. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922),* Κ. Ν. Ε.- Ε. Ι. Ε., Αθήνα 2002, σσ. 55-56.

200. Όρισαν 32 εορτές, τις εξής: 1. των Ταξιαρχών, 2. τα Εισόδια της Θεοτόκου, 3. της Αγίας Αικατερίνης, 4. του Αγίου Ανδρέου, 5. του Αγίου Νικολάου, 6. του Αγίου Σπυρίδωνος, 7. την ημέραν των Χριστουγέννων, 8. του Αγίου Βασιλείου, 9. των Θεοφανείων, 10. του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού, 11. του Αγίου Αντωνίου, 12. του Αγίου Αθανασίου, 13. του Αγίου Γρηγορίου, 14. του Αγίου Χριστοφόρου, 15. των τριών Ιεραρχών, 16. της Υπαπαντής του Χριστού, 17. Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 18. του Αγίου Γεωργίου, 19. του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 20. των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, 21. Το Γενέθλιον Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, 22. των Αγίων Αποστόλων, 23. Πέτρου και Παύλου, 24. του Αγίου Προφήτου Ηλιού, 25. του Αγίου Παντελεήμονος, 26. Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος, 27.Η η Κοίμησις της Θεοτόκου, 28. Η Αποτομή Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, 29. το Γενέσιον της Θεοτόκου, 30. του Τιμίου Σταυρού, 31. του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου 32. του Αγίου Δημητρίου. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 5.391/ 1879, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

201. *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 3.581/ 1877, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

202. Σπύρου Ασδραχά, *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 97-98. G. Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», στον τόμο *Η δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας*, εισαγωγή-επιμέλεια κειμένων Σπ. Ασδραχά, Μέλισσα, Αθήνα 1979, σσ. 580-587. Χρήστου Γ. Κωνσταντινόπουλου, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, σσ. 53-68.

203. Σπ. Ασδραχά, «Οικονομία, Το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο», *ΙΕΈ,* τόμ. ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 172.

204. Σπύρου Λουκάτου, «Πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση του Ν. Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΔ΄, εν Αθήναις 1998, σ. 386. Αθ. Φωτόπουλου, *Οι Γιατράκοι του 1821*, τομ. Β΄, Αθήναι 2001, σ. 387.

205. Β. Γεωργιάδη-Ν. Ανδριώτη, «Τα περί την ανίδρυσιν της παλαιάς Σπάρτης: Από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Το παράδειγμα της Σπάρτης*, Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ-Δήμος Σπάρτης-Ελληνικό τμήμα ICOMOS, σ. 111.

206. Διάταγμα *«Περί προσδιορισμού της αγοράς της πόλεως Σπάρτης»* Φ.Ε.Κ. αριθ. 11/14 Οκτωβρίου 1852.

207. Σπ. Λουκάτου, ο.π., σ. 397.

208. Μιχαήλ Μητσάκη, «Σπάρτη», εφημ. *Μη Χάνεσαι*, 29.9.1882 στο *δείκηλον,* φυλ. 4, Ιούνιος 2003, σ. 7.

209. Β. Γεωργιάδη - Ν. Ανδριώτη, ο.π., σ. 111.

210. Μιχαήλ Μητσάκη, «Σπάρτη», ο.π.

211. Στα 1865 ο δήμαρχος Σπαρτιατών Σ. Λυμπερόπουλος εισηγήθηκε στο συμβούλιο ότι «…συνίσταται απόλυτος ανάγκη του να ανεγερθώσιν πρατήρια παρά της μεγάλης και κεντρικής πλατείας, δημοτικά πρατήρια, από τα οποία ο δήμος προσδοκά συμφέρον εκ της ανεγέρσεως τούτων, αφού γίνεται ήδη η εβδομαδιαία αγορά, παρατηρεί δε προς το συμβούλιον ότι εκ των αποτελεσμάτων της εν Μιστρά εμπορικής πανηγύρεως ευρίσκεται εις θέσιν το δημοτικόν ταμείον να καταβάλη και εξοδεύση δι΄ ανέγερσιν των ειρημένων πρατηρίων κατά το τρέχον έτος ανάλογον ποσότητα δια να γίνει έναρξις του προκειμένου έργου. Το συμβούλιον ομοθύμω γνώμη ψηφίζει πίστωσιν 4.000 δραχμών δια την ανέγερσιν των δημοτικών πρατηρίων. Παραγγέλλει δε προς τον

δήμαρχον να φροντίση και λάβη παρά του διευθύνοντος μηχανικού προϋπολογισμόν και το σχεδιογράφημα των ειρημένων πρατηρίων…». *ΠΔΣΔΣ*, αριθ. 360/ 28.9.1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

212. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 192 / 15.4.1872.

213. Νίκου Γεωργιάδη, «Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτίρια και τις πλατείες της Σπάρτης, από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Το παράδειγμα της Σπάρτης*, ο.π., σ. 105.

214. εφημ. *Πελοποννησιακός αστήρ*, αρ. 110/ 19. 9. 1873.

215. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 15/ 27.5.1893, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

216. Ο δήμαρχος Σπαρτιατών Αδαμ. Ρουσόπουλος στις 2 Ιουλίου 1893 υπέβαλε στο ΔΣ προς έγκριση τα πρακτικά της δημοπρασίας «πέντε εκ των κατασκευαζομένων δημοτικών κρεοπωλείων, ήτοι του υπ΄ αριθ. 1, καθ΄ ο ανεδείχθη ο ενοικιαστής Ν. Τράγκας αντί δραχμών 150, το υπ΄ αριθ. 2, καθ΄ ο ανεδείχθη ενοικιαστής ο Δ. Καραγιαννάκος αντί δραχ. 100, το υπ΄ αριθ. 4, καθ΄ ο ανεδείχθη ενοικιαστής ο Ηλ. Πρωτοστάτης αντί δραχμών 100. Εις το υπ΄ αριθ. 5 ουδείς επαρουσιάσθη ενοικιαστής…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 17/ 2. 7. 1893, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

217. Τον Αύγουστο του έτους 1893 ο δήμαρχος υπέβαλε προς έγκριση τα πρακτικά της δημοπρασίας «τριετούς ενοικιάσεως των κρεοπωλείων και ήδη τροποποιηθέντων εις εμπορικά καταστήματα κείμενα εν τη κάτω πλατεία της πόλεως υπ΄ αριθ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, δύο ξυλίνων και 1, 2, λιθίνων επί του Δημοτικού Καταστήματος ως εξής: επί του υπ΄ αριθ. 1 ο Παναγ. Οικονομόπουλος αντί δραχμών 1. 950, επί του υπ΄ αριθ. 2 ο Κων. Κωνσταντόπουλος αντί δραχμών 850, επί του υπ΄ αριθ. 3 ο Ν. Χρυσοκάλης αντί δραχμών 1.650, επί του υπ΄ αριθ. 4 ο Ιωάν. Ζαχαρόπουλος αντί δραχμών 1.350, επί του υπ΄ αριθ. 5 ο Στυλ. Αναστασίου αντί δραχμών 1.000, επί του υπ΄ αριθ. 6 ο Αντ. Λυμπερόπουλος αντί δραχμών 2.825. Επί του υπ΄ αριθ. 1 λιθίνου, του κειμένου κατά την δυτικήν πρόσοψιν του δημοτικού καταστήματος, ο Ιωάν. Ταχυδρόμος ή Γεωργιάδης αντί δραχμών 400, επί του εν τη αυτή θέσει κειμένου λιθίνου υπ΄ αριθ. 2 ο Λυκούργος Κολατζάκος αντί δραχμών 400, επί δε των δύο λιθίνων ουδείς…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 38/ 25. 8. 1893, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

218. Από πρακτικό συνεδριάσεως του ΔΣ του δήμου Σπαρτιατών της 22.12.1893 πληροφορούμαστε ότι: «… ο δήμαρχος ζήτησε την έγκριση των πρακτικών της ενεργηθείσης την 17. 12. 1893 δημοπρασίας ενοικιάσεως των εν τη πλατεία του Μουσείου της ενταύθα πόλεως δημοτικών κρεοπωλείων υπ΄ αριθ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 και 10 και το εν τω μέσω των εν μεσημβρινή πλευρά κείμενον μικρόν, όπερ θέλει χρησιμεύσει δι΄ οινοπωλείον ή καφενείον δι΄ ολόκληρον το έτος 1894, καθ΄ α ουδείς επαρουσιάσθη ενοικιαστής και εζήτησε όπως κανονισθή το ενοίκιον εις δραχμάς 200…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 69/ 22. 12. 1893, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

219. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 6/ 26.1.1894, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

220. Χ. Π. Κορύλλου, *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην 1889,* Έκδοσις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997, σσ. 88-91.

221. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 110/ 5.12.1896, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

222 Β. Κρεμμυδά, *Το καριοφίλι και το γρόσι*, ο.π., σ. 104. Σπ. Ασδραχά, «Οικονομία», *ΙΕΈ,* τόμ. ΙΑ΄, 1975, σσ. 172-173.

223. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 94.

224. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 268/ 14. 1. 1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

225. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 278/ 8. 3. 1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

226. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι*, ο.π., σ. 133.

227. «…ο Δήμαρχος Σπαρτιατών Αδ. Ρουσσόπουλος υπέβαλε την αίτησιν του Μενελάου Νικολοπούλου, δι΄ ης ούτος αιτεί όπως το Συμβούλιον τον απαλλάξει της πληρωμής εις το Δημοτικόν Ταμείον Σπάρτης δραχμών 1.000 μετά των τόκων των, ας καθυστερεί εκ της ενοικιάσεως του κατά το έτος 1893 πανηγυρικού φόρου του δήμου Σπάρτης επί των κατά την πανήγυριν Μιστρά πωλουμένων ζώων, καθόσον εζημιώθη εκ της μη γενομένης κατά το έτος εκείνο συναλλαγής ένεκα της μαστιζούσης τον τόπον αχρηματίας…». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 60/ 16.11.1895, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

«…ο Δήμαρχος Σπαρτιατών Αδ. Ρουσόπουλος υπέβαλε τις από 31 Αυγούστου π.ε 1894 αιτήσεις των ενοικιαστών των δημοτικών φόρων, επί των κατά την πανήγυριν Μιστρά πωλουμένων ζώων, να εκπεσθώσιν του φόρου δραχ. 300 και των εισαγομένων εφαπλωμάτων, να εκπεσθώσιν του φόρου δραχ. 150, καθόσον εζημιώθησαν εκ της μη γενομένης κατά το έτος εκείνο συναλλαγής ένεκα της μαστιζούσης τον τόπον αχρηματίας…». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 62/ 16.11.1895, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

228. Κων. Βεργόπουλου, «Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΔ΄, 1977, σ. 76. Θανάση Καλαφάτη, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893» στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ. 293-304.

229. Κατά το έτος 1866 «…ο δήμαρχος Σπαρτιατών Δ. Μελετόπουλος υπέβαλεν εις το ΔΣ την κατάστασιν της αντιμισθίας των εμμίσθων εθνοφυλάκων κατά την εν Μισθρά τελεσθείσαν πανήγυριν κατά το ε.ε, έχον υπ΄ όψιν ότι υπηρέτησαν το όλον τριάκοντα οκτώ εις διαφόρους θέσεις εθνοφύλακες επί ημερομίσθια 304 και έλαβον αντιμισθία όλοι ομού τετρακοσίας είκοσι επτά δραχμάς…». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 34/ 5.9.1866, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

Επίσης κατά το έτος 1896 «…το ΔΣ του δήμου Σπαρτιατών παμψηφεί ψηφίζει πίστωσιν δραχμών 240, αίτινες θέλουσιν χρησιμεύσει, αι μεν 100 δι΄ έξοδα δημάρχου κατά την πανήγυριν Μυστρά, 50 δια την κατασκευήν σκιάδος, ήτις θέλει χρησιμεύσει ως στρατώνας της στρατιωτικής δυνάμεως και δραχμάς 90 δι΄ αποζημίωσιν του φύλακος της πανηγυριστρίας από 1ης Απριλίου ε.ε. μέχρι τέλος Δεκεμβρίου του αυτού έτους…». *ΠΔΣΔΣ*, αριθ. 34/ 22.8.1895, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

230. εφημ. *Ηώς*, αρ. 214/18.12.1882.

231. *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 24/ 17.5.1895, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

232. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 176/ 9.8.1871.

233. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου,* αρ. 179/ 4.9.1871.

234. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου,* αρ. 201/ 5.8.1872.

235. εφημ. *Ηώς*, αρ. 334/ 5. 8. 1893.

236. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί Πληροφορίαι*, ο.π., σ. 133.

237. Γεωργίου Α. Αναστασόπουλου, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας*, 1840-1884, τομ. Α΄, Αθήναι, 1947, σ. 461.

238. Φ.Ε.Κ. αριθ. 283/ 20.11.1889

239. περιοδ. *Ο Οινούντιος*, τχ. δεύτερον, Φεβρ. 1927, σ. 9.

240. Μαρίας Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σσ. 26-28.

241. Νίκου Μπακουνάκη, *Πάτρα 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα,* εκδόσεις Καστανιώτη (δεύτερη έκδοση), Αθήνα 1995, σ. 42. Μ. Συναρέλλη, ο.π., σ. 26. Μωυσή Κ. Κωνσταντινίδη, *Τα Ταχυδρομεία στην Ελλάδα, Η ιστορία και η εξέλιξή τους*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 192. Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 487.

242. Μ. Συναρέλλη, ο.π., σσ. 44-47.

243. «…είναι επίσης λυσιτελές να διαταχθή η έναρξις της ενταύθα προς το Γύθειον αγούσης δημοσίου οδού, της οποίας και το σχέδιον ενεκρίθη και τας δια χειρών εργασίας ανέλαβον οι έχοντες συμφέροντα δήμοι Γυθείου και όλης της επαρχίας Λακεδαίμονος, εκ δε των

τεχνικών έργων μικράν δαπάνην επίσης υπεσχέθη η Κυβέρνησις…». Αθ. Φωτόπουλου, *Οι Γιατράκοι του 1821*, τομ. Β΄, ο.π., σ. 387

244. Μ. Συναρέλλη, ο.π., σ. 57.

245. Οι πληροφορίες προέρχονται από τα συμβολαιογραφικά αρχεία των συμβολαιογράφων Κωνσταντίνου Βραχνού, Κωνσταντίνου Δημόπουλου και Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου της περιόδου 1859-1892, που φυλάσσονται στα ΓΑΚ- ΑΝΛ.

246. Χρ. Κωνσταντινόπουλου, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, ο.π., σσ 19-20, 53.

247. Την εργολαβία ανέλαβε ο Ιωάννης Γεωργής εταιρικά με 46 κατοίκους από τη Βαμβακού του δήμου Οινούντος. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 2.610/ 1859, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

248. Ο εργολάβος Ιωάννης Παπασίνος ανέλαβε με κατοίκους από το Καστρί της Κυνουρίας την κατασκευή τμήματος μήκους 2.022 μέτρων. ο.π., αρ. συμβ. 2.868 / 1860, αρ. συμβ. 4.480 /1860.

249. Ο εργολάβος Εμμανουήλ Αποστολόπουλος ανέθεσε σε 68 κατοίκους από τη Βαμβακού, τη Μεγάλη Βρύση και τη Βαρβίτσα την κατασκευή του έργου. ο.π., αρ. συμβ. 4.721/ 1860.

250. Η δαπάνη για την κατασκευή του πρώτου τμήματος του δρόμου Γύθειο-Σπάρτη ανήλθε στο ποσό των 12.000 δραχμών. ο.π., αρ. συμβ. 5.060/ 1861.

251. Ο Εμμ. Αποστολόπουλος συνεργαζόμενος με τους εργολάβους Πάνο Γεωργέλο και Μαρίνο Παντελάκη, κατοίκους Αγίου Πέτρου του δήμου Πάρνωνος της Κυνουρίας, ανέλαβε τη διαχάραξη του «μεταξύ Κακοπετρίου και του ποταμού Ταράψης τμήματος της από Σπάρτης εις Γύθειον αγούσης εθνικής οδού συγκειμένου εκ μέτρων τρεχόντων 4.750 και 70 εκατοστών, ήτοι από του πασάλου 240-202» ο.π., αρ. συμβ. 5.813/ 1861, αρ. συμβ. 6.047/ 1861.

252. Ο Π. Γεωργέλος ανέθεσε την κατασκευή του έργου στον εργολάβο Μήτρο Βαλή, κάτοικο Αγίου Πέτρου. Η δαπάνη του έργου ανήλθε στο ποσόν των 2.525,85 δραχμών. ο.π., αρ. συμβ. 7.984/ 1862.

253. Ο Θεόδωρος Κοσμόπουλος, ως πρωτεργολάβος, ανέθεσε στον Κωνσταντίνο Μανιάτη και Ανδρέα Τριανταφυλλόπουλο, εργολάβους, κατοίκους Λαγκαδίων της επαρχίας Γόρτυνος, την επιχωμάτωση του έργου αντί 500 δραχμών…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 3.396/ 1867, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

254. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 4.533/ 1860, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

255. ο.π., αρ. συμβ. 4.569/ 1860.

256. Ο Παναγιώτης Σαρρής, κτίστης, ανέλαβε «την κατασκευήν λιθοκτίστου δευτέρου κουφώματος της επί του ποταμού Κνακίωνος γεφύρας και επί της από Σπάρτην εις Γύθειον αγούσης εθνικής οδού, σχηματισμένης ήδη κατά το πρώτον κούφωμα αυτής…». ο.π., αρ. συμβ. 5.284/ 1861.

257. Ο Κωνσταντίνος Μανιάτης και ο Παναγιώτης Σαρρής ανέλαβαν την κατασκευή έξι οχετών (τεσσάρων από θέση Γερακάρη μέχρι θέση Μεμουσούμπαση και δύο από Μεμουσούμπαση μέχρι Κάκαρη). Την κατασκευή του όλου έργου ανέθεσαν στον Παναγιώτη Κανακόπουλο, κτίστη, κάτοικο Λαγκαδίων αντί 1.549 δραχμών. ο.π., αρ. συμβ. 5.621 / 1861.

258. Οι Γεώργιος Λαδόπουλος και Ανδρέας Τριανταφυλλόπουλος συνέστησαν κοινοπραξία για την κατασκευή των τριών γεφυρών και συμφώνησαν «να ευθύνωνται αμφότεροι εξ ημισείας και δια τας τρεις ταύτας εργασίας και να απολαμβάνωσιν επίσης εξ ημισείας αμφότεροι τας εκ των αυτών εργασιών ωφελείας…». ο.π., αρ. συμβ. 5. 920/ 1861, αρ. συμβ. 7806 / 1862.

259. Ο Ιωάννης Γιαννάκος, εργολάβος, ανέλαβε την επιχωμάτωση «της επί του ποταμού Γερακάρη γεφύρας και των παρ΄ αυτήν οχετών» αντί 697 δραχμών. ο.π., αρ. συμβ. 8528/1862.

260. Ο εργολάβος Ευστάθιος Χαρίτος, ανέθεσε την κατασκευή των έργων στον Αθανάσιο Γιαννακόπουλο, κτίστη, κάτοικο Λαγκαδίων. ο.π., αρ. συμβ. 6.317/ 1861.

261. Ο Κωνσταντίνος Σταματάκος, κάτοικος Λεβετσόβων και Ιωάννης Γιαννάκος, κάτοικος Ταράψης, σε συνεργασία με τον Ιωάννη Πλακάκο, κάτοικο Λεβετσόβων, όλοι δημότες

του δήμου Κροκεών, ανέλαβαν την επιχωμάτωση των δύο γεφυρών και πέντε οχετών αντί 700 δραχμών. ο.π., αρ. συμβ. 8.109/ 1862.

262. «…ο Αναγνώστης Σινόπουλος, ο Ανδρέας Τριανταφυλλόπουλος, εργολάβοι κάτοικοι Λαγκαδίων και ο Κωνσταντίνος Γεωργόπουλος, κτηματίας και έμπορος, κάτοικος Σπάρτης, ωμολόγησαν ο μεν Αναγν. Σινόπουλος ότι υπόσχεται να εργασθή αυτός μετά έξ ετέρων συνεργατών του κτιστών και τεσσάρων παίδων ως και δεκατριών ζώων, τα οποία έχουν επί της από Σπάρτην εις Γύθειον αγούσης εθνικής οδού και επί του ποταμού Σοχάς προκειμένου να ανεγερθή γέφυρα, ην ανεδείχθη να κτίση εκ βάθρων ο Ανδρ. Τριανταφυλλόπουλος, ενεργών αυτός ο Αναγν. Σινόπουλος και οι μετ΄ αυτού θέλουσιν ανασκάψει μέχρι του πυθμένος τα θεμέλια της γέφυρας και κτίσωσι καθ΄ όλους τους κανόνας της τέχνης και τας απαιτήσεις της Διευθύνσεως του Μηχανικού όλον τον τοίχον της αυτής γεφύρας κατασκευάζοντας τον αναγκαιούντα πηλόν δι΄ άμμου και ασβέστου, μεταχθησομένης ταύτης επί του τόπου της εργασίας υπό του Ανδρ. Τριανταφυλλόπουλου ή δι΄ εξόδων του παρ΄ άλλων και μεταφέροντας τους όλους αναγκαιούντας λίθους δια των ζώων των επί ενός κάρου, εκτός των όσων τοιούτων δεν δύνανται να μεταφέρουν τα ζώα των, έναντι 1.520 δραχμών, προς δε δια την τροφήν των 660 οκάδας σίτου ή αραβοσίτου, 30 οκάδας τυρού, 65 οκάδας κρέατος, 200 οκάδας οίνου και 10 οκάδας ελαίου μένοντας έτι υποχρέου του αυτού Ανδρ. Τριανταφυλλόπουλου να χορηγή προς αυτούς και τα αναγκαιούντα όσπρια δια τας δύο μη κρεοφάγους ημέρας εκάστης εβδομάδος…». ο.π., αρ. συμβ. 8.655/ 1862, αρ. συμβ. 9.014/ 1862.

263. «…ο Θεόδωρος Σταθακόπουλος, κτηματίας και εργολάβος κάτοικος Λαγκαδίων, αναλαμβάνει την ανακατασκευή μετά των συνεργολάβων του Γεωργίου Σπυροπούλου και Αναγνώστου Λαδοπούλου της καταρρευσάσης γεφύρας επί του ποταμού Κάκκαρη αντί δραχμών

4.695 και λεπτών 88, υπόσχεται να κατεδαφίση όσα έργα ευρέθησαν επισφαλή και αναφέρονται εις το κατά την 13.10.1861 συνταχθέν παρά του διευθυντού της εν Σπάρτη Διευθύνσεως των Μηχανικών και των δύο εμπειροτεχνητών πρωτόκολλον, εκτός εάν τούτο δεν θεωρηθή αναγκαίον παρά του διευθύνοντος το έργον μηχανικού ή προσδιορίση ούτος μέρος μόνον αυτού να κατεδαφισθή…». ο.π., αρ. συμβ. 8.822/ 1862.

264. Ο Θ. Σταθακόπουλος, εργολάβος, ανέθεσε την κατασκευή του έργου στον Σοφιανό Μπράκο, κτίστη (και οι δύο είναι κάτοικοι Λαγκαδίων). ο.π., αρ. συμβ. 9.114/ 1862.

265. Ο Θ. Σταθακόπουλος συμφώνησε με τον Γεώργιο Γεωργακόπουλο (και οι δύο κτίστες, κάτοικοι Λαγκαδίων) για την κατασκευή «17 γεφυροχετών από το κάτω Στραβόρρευμα έως του Μπαρμπέρη την βελανιδιά της δημοσίας οδού αγομένης εις Γύθειον». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 1.626/ 1865, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

266. ο.π., αρ. συμβ. 3.952/ 1868.

267. Χ. Π. Κορύλλου, *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην*, ο.π., σ. 99.

268. Μ. Συναρέλλη, ο.π., σ. 65.

269. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 22/ 14.12.1885.

270. Χ. Π. Κορύλλου, ο.π., σ. 99.

271. *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 3.554 / 1892, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

272. « Με άμαξαν την οποίαν έσυραν τρία άλογα καλπάζοντα, εφθάσαμεν εκ Τριπόλεως εις ένα πενιχρόν χάνι του Βρουλιά, όπου ανεπαύθημεν. Το χάνι μας έχει κάτι το ιαπωνικόν. Η καλαμένια στέγη υπεράνω της κινουμένης βεράντας του στηρίζεται δια λεπτοτάτων κιόνων. Οδηγούμεθα εις ένα δωμάτιον του άνω πατώματος, του οποίου αι σανίδες είναι λεπταί και αφήνουν μεταξύ των χάσματα αρκετά, ώστε να κατοπτεύωμεν τους εις το κάτω πάτωμα ευρισκομένους. Ο αμαξηλάτης μας φέρει το πρόγευμα. Εις κάθε βήμα μας το χάνι ολόκληρον τρέμει!…». Γ. Χάουπτμαν, «Ελληνική Άνοιξις», *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834-2002*, Δήμος Σπαρτιατών και ΜΝΗΜΕΣ, 2002, σ. 85.

273. εφημ. *Ηώς*, αρ. 245/ 28.9.1884

274. Μ. Ι. Πάνου, «Η εθνική οδός Τριπόλεως-Σπάρτης», περιοδ. *Ο Οινούντιος*, έτος Β΄, Οκτώβριος 1928, σ. 256. *Καρυατικά,* Αδελφότης Αραχωβιτών «ΚΑΡΥΑΙ», Η.Π.Α, 1950, σσ. 355-357.

275. Στεφανίας Αρχοντάκη, «Απόπειρες εκσυγχρονισμού κατά τη δεκαετία του 1880: Συγκριτικά στοιχεία για την περίπτωση της Κρήτης και της Ελλάδας. Η (Οθωμανική) Γενική

Διοίκηση της Κρήτης σε σύγκριση με την Τρικουπική πολιτική» στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ. 578-579.

276. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 6/ 2. 4. 1885, εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 126/ 4.4.1885.

277. Χ. Π. Κορύλλου, ο.π., σσ. 94-95.

278. εφημ. *Σπάρτη*, αρ. 7/ 12.10.1890.

279. Αριστοτέλη Μιχαλόπουλου, *Γενική ιστορία των Βουτιάνων*, 1906, σ. 41

280. Ν. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος ΣΤ΄, 1918, σ. 538.

281. *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 7.375/ 1881, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

282. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 6/ 2.4.1885, εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 126/ 4.4.1885.

283. ο.π., αρ. συμβ. 11.732/ 1886.

284. Μ. Συναρέλλη, ο.π., σ. 104, χάρτης Α.5

285. «Ο Δημήτριος Τρουγκάκος, αμαξηλάτης, κάτοικος Σπάρτης, αφ΄ ενός και αφετέρου ο Στέφανος Γκουϊτάτος, μηχανικός και εργολάβος δημοσίων έργων, αλλοδαπός, κάτοικος Νικαίας της Γαλλίας, διαμένων ενταύθα και ο Γεώργιος Φικιώρης, δικηγόρος και διερμηνεύς, εζήτησαν την σύνταξιν του παρόντος συμβολαίου μίσθωσης εργασίας δηλώσαντες ότι ο Δ. Τρουγκάκος αναλαμβάνει να μεταφέρη δι΄ αμαξίων από της παρά την γέφυραν Μονεμβασίας παραλίας εις την θέση εις ην κατασκευάζεται η Γέφυρα Κρανάπας επί της από Σπάρτης εις Μονεμβασίαν δημοσίας οδού, πάντα τα σίδερα, εργαλεία και ξύλα όσα η εν Βελγίω Ανώνυμος Διεθνής εταιρεία των εργολαβικών δημοσίων έργων αποβιβάσει εις την παραλίαν αυτήν χρήσιμα δια την κατασκευήν της γεφύρας Χρανάπας επί αγωγίω λεπτών δύο δια τα σίδηρα της γεφύρας και λεπτών ενός και ημίσεως δια τα εργαλεία και ξύλα κατ΄ οκάν, του όλου αγωγίου πιθανώς ανερχομένου εις δραχμάς χιλίας τετρακοσίας …». *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 14.610/ 1889, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

286. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ. 6.

287. Τα ατμόπλοια που εκτελούσαν την ατμοπλοϊκή συγκοινωνία ήταν η «Βασίλισσα της Ελλάδος», η «Ύδρα» και το «Πανελλήνιον». Τα δύο από αυτά ανά δεκαπενθήμερο εκτελούσαν την ατμοπλοϊκή συγκοινωνία μεταξύ Ναυπλίου, Γυθείου, Καλαμών, Πύλου, Κατακώλου, Ζακύνθου, Κυλλήνης, Μεσολογγίου, Πατρών, Ναυπάκτου, Αιγίου, Αμφίσσης και Λουτρακίου. Μ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Τα Ταχυδρομεία στην Ελλάδα,* ο.π., σσ. 210-212.

288. Μ. Συναρέλλη, ο.π., σσ. 144, 226.

289. Η σιδηροδρομική γραμμή επρόκειτο να εκτελεί το δρμολόγιο «Πύργου – Πύλου – Μελιγαλά και Λεονταρίου – Σπάρτης – Ξηροκάμπης». Μ. Ν. Κωνσταντινίδη, *Τα Ταχυδρομεία στην Ελλάδα,* ο.π., σ. 365.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Για να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τη Λακωνία, εκτός από την οικονομική και πολιτική ζωή των κατοίκων της πρέπει να παρακολουθήσουμε και τις κοινωνικές τους εκδηλώσεις. Να διαπιστώσουμε την κοινωνική διαστρωμάτωση και να περιγράψουμε τη δημόσια και ιδιωτική ζωή του πληθυσμού τόσο της Σπάρτης, όσο και των άλλων σημαντικών πόλεων και κωμοπόλεων του νομού (Μονεμβάσια, Νεάπολη, Μολάοι, Γύθειο, Αρεόπολη, Καρδαμύλη).

Η υποδομή των πόλεων

Οι προσπάθειες για την ανάκτιση της νέας Σπάρτης ανάγονται στην εποχή του Καποδίστρια, όταν, μετά την Ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, επιχειρήθηκε η αναβίωση αρχαιοελληνικών πόλεων και ιστορικών οικισμών[1]. Το ρυμοτομικό σχέδιο της νέας πόλης εκπονήθηκε από τον Βαυαρό γεωμέτρη Fr. Stauffert και είχε έντονο νεοκλασικό χαρακτήρα. Τα βασικά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα ήταν αφενός η μεγαλύτερη δυνατή συμμετρία και αφετέρου η μεγαλοπρεπής και μνημειακή σύνθεση στη χάραξη της πόλης, στο βαθμό βέβαια που το επέτρεπαν τόσο το ανάγλυφο του εδάφους όσο και η ύπαρξη της Αρχαίας Σπάρτης. Το σχέδιο, σύμφωνα με τις αρχές του Ιπποδάμειου συστήματος, πρόβλεπε δύο κύριες λεωφόρους που τέμνονταν κάθετα και διέσχιζαν την πόλη από Νότο προς Βορρά και από Ανατολή σε Δύση. Η πρώτη με προοπτική την Ακρόπολη της Αρχαίας Σπάρτης, ενώ η δεύτερη με θέα το Μιστρά-Ταϋγετο και τον Πάρνωνα. Οι πλάγιοι άξονες συγκλίνουν προς το μέρος της Ακρόπολης ορίζοντας ένα τραπέζιο, ενώ υπήρχε η πρόβλεψη ενός ιεραρχημένου κυκλοφοριακού συστήματος με τις μεγάλες δενδροφυτευμένες περιμετρικές λεωφόρους και το σχεδιασμό μεγάλων οικοδομικών τετραγώνων.

Στην τομή των δύο κύριων αξόνων διαμορφώθηκε η πλατεία, η οποία στο αρχικό σχέδιο του 1834 ήταν ένας ενιαίος χώρος, ο οποίος περιελάμβανε τη σημερινή κεντρική πλατεία και την πλατεία του Μουσείου. Με τροποποίηση του 1853 προσδιορίσθηκε σαφέστερα η θέση αλλά και η διαμόρφωση της αγοράς της Σπάρτης με την πρόβλεψη στοών περιμετρικά και με την κατασκευή ισογείων καταστημάτων. Στην υπόλοιπη πόλη το ύψος των κτιρίων θα έφθανε

τους δύο ορόφους. Οι κοινόχρηστοι χώροι ήταν ομοιόμορφα κατανεμημένοι και η πό-

λη περιστοιχιζόταν από ελαιοπερίβολα[2].

Οι πρώτες οικιστικές βάσεις στη νέα Σπάρτη μαρτυρούνται στα 1837, όταν και επίσημα τον Ιανουάριο του ίδιου έτους έγινε η εγκατάσταση των αρχών του νομού στην πόλη. Τότε υπήρχαν μόνο 3 οικήματα, ενώ λίγους μήνες αργότερα, μετά τη μετάθεση της αγοράς από το Μιστρά στη Σπάρτη (με το διάταγμα του Όθωνος της 5/17 Ιουνίου 1837), *«εθεμελιώθησαν υπέρ τας 55 οικίας, αι πλείσται εις κατάστασιν να κατοικηθώσιν»*[3].

Το πρώτο δημόσιο κτίριο που κτίσθηκε ήταν το Διοικητήριο (1837), το μέχρι προ τινος Πρωτοδικείο. Ήταν ένα από τα τέσσερα Δημόσια κτίρια, που προβλεπόταν από το σχέδιο πόλης και ένα από τα πρώτα Δημόσια κτίρια της Ελλάδας[4]. Σ΄ αυτό στεγάζονταν ταυτόχρονα η Νομαρχία, το Δικαστήριο, η Μοιραρχία, η Εφορία, το Ταμείο και το Ταχυδρομείο. Δύο δεκαετίες αργότερα, το έτος 1855, έγινε πρόταση, για την αποσυμφόρησή του να ανεγερθεί νέο κτίριο που θα στέγαζε την Εφορία, το Ταμείο και το Ταχυδρομείο[5], ενώ παράλληλα γίνονταν και εργασίες για την επισκευή του[6]. Η πρόταση αυτή δεν υλοποιήθηκε.

Το 1856 (σύμφωνα με Β.Δ. της 3.10.1856) οι πόροι από την εκποίηση των οικοπέδων γύρω από την κεντρική πλατεία της πόλης θα χρησιμοποιούντο για την ανέγερση δημοσίων καταστημάτων και κοινωφελών ιδρυμάτων *«οίον εκκλησίας, υδραγωγείου προς μετοχέτευσιν εν Σπάρτη ποτίμου ύδατος και κατασκευήν δημοσίων βρύσεων, φυλακής προς κράτησιν των υποδίκων, των ελαφροποίνων και των προσωπικώς κρατουμένων, σχολείου αλληλοδιδακτικού και ελληνικού, στρατώνος της χωροφυλακής και της φρουράς, δημοτικού και ειρηνοδικαστικού καταστήματος και μιας επί του Ευρώτα γεφύρας»*[7].

Ήδη από τη δεκαετία του 1840 υπήρχε στη Σπάρτη μητροπολιτικός ναός *«επ΄ ονόματι του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου»* (εγκαινιάσθηκε το έτος 1844). Αφού επισκευάσθηκε, μετά τις σοβαρές ζημιές που υπέστη από την πυρκαϊά του 1866, εξυπηρέτησε τις θρησκευτικές ανάγκες των πιστών μέχρι το 1882, όταν θεμελιώθηκε ο σημερινός ναός. Τα εγκαίνια του νέου μητροπολιτικού ναού, ο οποίος κτίστηκε κατά τα πρότυπα της Μητρόπολης των Αθηνών, νεοκλασικού ρυθμού, έγιναν στις 26 Νοεμβρίου 1893 επί επισκόπου Μονεμβασίας και Σπάρτης Θεόκλητου Μηνόπουλου και καθιερώθηκε εις μνήμην του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και της Αγίας Βαρβάρας. Επίσης με ενέργειες του αρχιεπισκόπου κατά το 1893 καθιερώθηκε ο πανηγυρικός εορτασμός της μνήμης του πολιούχου της Λακεδαίμονος Οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε» και ορίσθηκε από τότε με νόμο η 26^{η} Νοεμβρίου ως ημέρα αργίας στην πόλη[8]. Στα 1897, μετά από ενέργειες του δημάρχου Σπαρτιατών Περικλή Σαλβαρά, παραχωρήθηκε οικόπεδο *«κείμενον εν τω εξηκοστώ τετραγώνω της πόλεως προς ίδρυσιν ναού εν Σπάρτη ο Άγιος Νίκων ο «Μετανοείτε»*[9].

Κατά τη δεκαετία του 1870 ανεγέρθηκε και το Δημοτικό Κατάστημα (Δημαρχείο) στην κάτω (κεντρική) πλατεία της πόλης. Στην εφημερίδα *Ηχώ του Ταϋγέτου* της 15ης Απριλίου 1872 διαβάζουμε σχετικά: *«…την παρελθούσαν Κυ-*

ριακήν ετελέσθησαν τα εγκαίνια του επί της νέας πλατείας της πόλεώς μας ανεγειρομένου δημοτικού καταστήματος. Ο δήμαρχος κ. Μελετόπουλος ως αντιπρόσωπος του δήμου, έρριψε τον θεμέλιον λίθον, προχωρεί δε έκτοτε η οικοδομή μεγαλοπρεπής, ωραία»[10]. Μετά από πολλές καθυστερήσεις, κυρίως λόγω ανεπαρκούς χρηματοδότησης[11] αλλά και φημολογιών περί υπάρξεως αρχαιοτήτων στο υπέδαφος[12], ολοκληρώθηκε και εγκαινιάσθηκε αρκετά χρόνια αργότερα, το 1909[13]. Έργο του αρχιτέκτονα Γ. Κατσαρού, αποτελεί το πλέον επιβλητικό νεοκλασικό κτίριο της πόλης, που δεσπόζει μέχρι σήμερα στην κεντρική πλατεία[14].

Προοδευτικά η Σπάρτη εξελίσσεται σε διοικητικό κέντρο του νομού. Από τις μαρτυρίες μας προκύπτει ότι στην πόλη λειτουργεί Δημόσιο Ταμείο[15], Νομαρχιακό κατάστημα[16], ενώ στο ήδη υπάρχον Διοικητήριο, το Πρωτοδικείο[17] και το Κακουργοδικείο[18]. Λειτουργούν φυλακές[19] και ιδιαιτέρως γυναικείες φυλακές, οι οποίες στεγάζονται σε χαμώγεια οικία, την οποία *«…η Γεωργίτζα, χήρα Λεων. Καρτερούλη, κάτοικος Σπάρτης, ενοικιάζει προς το Υπουργείον της Δικαιοσύνης, αποτελούσαν έν ευρύχωρον δωμάτιον καθώς και δύο συνεχόμενα δωμάτια, ίνα χρησιμεύσουν ως δημόσιαι φυλακαί των υποδίκων και καταδικασμένων γυναικών…»*[20]. Λειτουργεί επίσης Στρατολογικό Γραφείο[21], Φρουρά[22], Αστυνομία[23], Τηλεγραφείο-Τηλεφωνείο[24], ενώ εγκαινιάζεται και η Ταχυδρομική Υπηρεσία Σπάρτης-Καλαμών μέσω Λαγκάδας Ταϋγέτου με τη μίσθωση πεζών ή έφιππων ταχυδρόμων[25]. Τις οικονομικές συναλλαγές των κατοίκων ήδη από το έτος 1864 ικανοποιεί το υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος. Στα 1879 στεγάζεται σε ιδιόκτητο κτίριο που αγόρασε από την Κονδύλω, χήρα Σταύρου Παρθενόπουλου[26]. Κατά το χρονικό διάστημα 1880-1885 η διοίκηση της Τράπεζας, δια του διευθυντού του υποκαταστήματος Ιωάννου Γ. Πετρόπουλου, προχώρησε στην ανακαίνιση και επέκταση του κτιρίου[27].

Στα 1874 άρχισε η ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου, το οποίο προβλεπόταν από το αρχικό πολεοδομικό σχέδιο. Το οικοδόμημα βασίστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Γ. Κατσαρού και ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 1876. Είναι το πρώτο επαρχιακό Μουσείο και το τρίτο στη σειρά που κατασκευάσθηκε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Οι πρώτες προσπάθειες για την ίδρυσή του έγιναν από τον Παναγιώτη Σταματάκη, Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων. Το Μουσείο αρχικά δέχθηκε την αρχαιολογική συλλογή των 288 αρχαίων αντικειμένων που είχε από το 1872 συγκεντρώσει ο Π. Σταματάκης και είχε προσωρινά στεγάσει σε δύο αίθουσες του Γυμνασίου της πόλης. Άρχισε να λειτουργεί μετά το 1881, όταν τοποθετήθηκαν τα αρχαία στις αίθουσές του με τρόπο *«ώστε μετ΄ ευκολίας μεγάλης δύναται ο βουλόμενος να σπουδάζη και μελετά επ΄ αυτών»*[28]. Δύο χρόνια αργότερα στην εφημερίδα *Σπάρτη*

διαβάζουμε[29]: *«Ειδοποιείται το σεβαστόν κοινόν της πόλεως ότι εκάστη μεν Κυριακή είναι ανοικτόν το Μουσείον από της 3ης-6ης μ.μ., εκάστην δε Πέμπτην από της αυτής ώρας το ψηφοθέτημα της Ευρώπης (Μωσαϊκόν)».*

Περί τα τέλη του 19ου αιώνα (1895) ο Γ. Παρασκευόπουλος, κατά την επίσκεψή του στη Σπάρτη, μεταξύ άλλων σχολιάζει[30]: *«…Έχει το Μουσείον και η Σπάρτη πενιχρόν μεν, αλλά κάπως ευπρόσωπον δια τους ξένους…Υπάρχει και έν περίφημον μωσαϊκόν ρωμαϊκής εποχής παριστών τον Δία μεταμορφωθέντα εις ταύρον, εφ΄ ου η Ευρώπη. Άνωθεν δε αυτού δύο Έρωτες κρατούντες καλύπτραν ίνα την σκιάζουν. Το μωσαϊκόν αυτό είναι πράγματι ευπρόσωπον. Αλλ΄ υπάρχει άλλον σπουδαιότερον, το οποίον όμως καλύπτεται υπό βορβόρου…Αυτό παριστά τον Αχιλλέα μεταξύ των θυγατέρων του Λυκομήδους…».*

Παράλληλα δημιουργούνται και οι κατάλληλες υποδομές για την ύδρευση, την αποχέτευση και το φωτισμό της πόλης.

Η ύδρευση της Σπάρτης ήταν ένα από τα βασικότερα προβλήματα που προέκυψαν αμέσως μετά την ανάκτισή της. Κάποιες προτάσεις σχετικά με την ανέγερση υδραγωγείου έπεσαν στο κενό λόγω μεγάλου κόστους. Έτσι η πόλη για αρκετές δεκαετίες εξυπηρετείται από πηγάδια και πηγές[31]. Στα 1867, όπως προκύπτει από την έρευνά μας, ο Θεόδωρος Σταθακόπουλος, κτίστης από τα Λαγκάδια Γορτυνίας *«ανεδείχθη εργολάβος δια την κατασκευήν του υδραγωγείου της πόλεως Σπάρτης…»*[32], του οποίου ήδη από το έτος 1862 είχε γίνει σχεδιαγράφηση[33]. Μία εικοσαετία αργότερα, το έτος 1884, έγινε ανακαίνιση του υδραγωγείου και αποφασίσθηκε η χρησιμοποίηση σιδηρών σωλήνων αντί αυλάκων[34] για τη μεταφορά του νερού από την πηγή της Τρύπης[35]. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι δεν υπήρχε πλήρες δίκτυο υδροδότησης, ώστε να γίνεται άμεση σύνδεση των σπιτιών με το υδραγωγείο και οι πολίτες εξυπηρετούνταν ακόμη ή από πηγάδια[36] ή από τις δημοτικές κρήνες που είχαν ήδη κατασκευασθεί[37].

Εκτός από τις κρήνες που υπήρχαν σε διάφορα σημεία της πόλης, στα 1894 ο δήμαρχος Αδαμάντιος Ρουσσόπουλος τονίζει ότι *«…ανάγκη μεγίστη παρίσταται όπως κατασκευασθώσι εν τη πλατεία της κάτω αγοράς της ενταύθα πόλεως τέσσαρες μαρμάριναι κρήναι κατά τας τέσσαρας γωνίας της ανωτέρω πλατείας συμφώνως προς το από 4 Μαίου 1891 διάγραμμα του νομομηχανικού Σαμπύ…»*[38]. Εν τω μεταξύ προέκυψε ανάγκη επεκτάσεως του υδραγωγείου για την καλύτερη εξυπηρέτηση των πολιτών. Πράγματι, κατά το 1895, το Δημοτικό Συμβούλιο, μετά από σχετική εισήγηση του δημάρχου, *«…ορίζει όπως γενήσεται έναρξις της επεκτάσεως του υδραγωγείου της πόλεως από της έξωθεν του εμπορικού καταστήματος των αδελφών Ρηγοπούλου λήγουσαν γραμμήν του υδραγωγείου μέχρι της οικίας της Αικατερίνης, χήρας Μιχαλοπούλου και εκείθεν μέχρι της οικίας του Χρήστου Πολίτου, επιφυλασσόμενον όπως κατόπιν προβή και εις τον προσδιορισμόν των λοιπών θέσεων…».* Το ίδιο έτος, στα πλαίσια της επέκτασης του δικτύου υδροδότησης και σε άλλα σημεία της πόλης, το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε *«…την κατασκευή μίας δημοτικής κρήνης παρά*

την νοτιοδυτικήν γωνίαν της οικίας του Μαρίνου Δημάκη κειμένης εις το ανατολικόν μέρος της πόλεως...»[39].

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες για την καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των πολιτών στον τομέα της υδροδότησης με συνεχείς επεκτάσεις του υδραγωγείου και την τοποθέτηση κρηνών σε αρκετά σημεία της πόλης. Είναι άλλωστε κοινώς παραδεκτό ότι η ανάπτυξη του δικτύου υδροδότησης και αποχέτευσης είναι αλληλένδετα με

την εξασφάλιση υγιεινών συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων. Ας μην λησμονούμε ότι βρισκόμαστε σε εποχή που πολλές μολυσματικές αρρώστιες οφείλονται στην καλή η κακή κατάσταση του περιβάλλοντος χώρου και μεταδίδονται με το μολυσμένο νερό ή τις ακαθαρσίες. Ας ρίξουμε μια ματιά και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Εδώ μόνο οι ανεπτυγμένες χώρες (Αγγλία, Γερμανία, Γαλλία) διαθέτουν δίκτυα υδροδότησης μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Τα έργα αυτά, με εξαίρεση τη Φραγκφούρτη, οφείλονται σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες, καθώς οι δημοτικές εταιρείες υδάτων θα αναπτυχθούν μετά το 1870. Στις μικρότερες πόλεις τα δίκτυα υδροδότησης θα αναπτυχθούν μετά τη δεκαετία του 1880, ενώ μέχρι τα τέλη του αιώνα οι στέρνες και τα πηγάδια θα συνεχίσουν να παίζουν και εδώ σημαντικό ρόλο[40].

Από τα διαθέσιμα στοιχεία μας δεν προκύπτει ύπαρξη οργανωμένου αποχετευτικού συστήματος στη Σπάρτη μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Οι μόνες αναφορές σε τρόπους διοχέτευσης των όμβριων υδάτων αφορούν στην κατασκευή οχετών σε κεντρικά σημεία της πόλης. Μάλιστα για την επισκευή τους ο δήμος προβλέπει σχετικό κονδύλι στον προϋπολογισμό του[41]. Πάντως κατά την οικοδόμηση των σπιτιών ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα προβλέπεται η κατασκευή νεροχυτών και αποχωρητηρίων. Όμως και στην Ευρώπη του 1850 ελάχιστες πόλεις διέθεταν αποχετευτικά δίκτυα και η απομάκρυνση των διαφόρων ακαθαρσιών αποτελούσε πρόβλημα άμεσης προτεραιότητας. Εκείνοι που πρώτοι υιοθέτησαν το σύστημα της κεντρικής αποχέτευσης ήταν οι Βρετανοί από τα μέσα ήδη του 19ου αιώνα. Πάντως, η εγκατάσταση αποχετευτικών συστημάτων αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα στον τομέα της υγιεινής που γνώρισαν οι πόλεις του 19ου αιώνα[42].

Για το φωτισμό της Σπάρτης τα στοιχεία μας είναι λιγοστά. Από σχετικές μαρτυρίες προκύπτει ότι η πόλη φωτιζόταν με φανούς πετρελαίου, που ήταν τοποθετημένοι σε διάφορες γωνίες των οδών της[43]. Ο ηλεκτροφωτισμός θα γίνει την πρώτη τριακονταετία του 20ού αιώνα.

Ανάμεσα στις υποδομές της πόλης συμπεριλαμβάνονται εκτός από τα πανδοχεία (χάνια)[44] και ξενοδοχεία για την εξυπηρέτηση των ξένων επισκεπτών. Ήδη από το έτος 1860 οι Γεώργιος Πατριαρχέας, κάτοικος Μιστρά του δήμου Σπάρτης και Ευστράτιος Αντωνόπουλος, κάτοικος Σπάρτης, *«διατηρούν συνεταιρικώς εν τη Σπάρτη ξενοδοχείον...»*[45].

Στα 1889 η Πολυχρονία, σύζυγος Ν. Αναστασοπούλου *«...ενοικιάζει προς τον Νικόλαον Κουρελήν την εν Σπάρτη και κατά την ανατολικήν πλευράν της*

μεγάλης πλατείας ανώγειον οικίαν της δι΄ έν έτος, όπως χρησιμεύση αύτη εις ενοίκιον κρεβατίων ύπνου αντί πεντακοσίων πεντήκοντα δραχμών…»[46]. Το ίδιο έτος ο Χ. Κορύλλος μας πληροφορεί ότι *«..δια τους ξένους και τους αγάμους των υπαλλήλων και στρατιωτικών, υπάρχουσι δύο ξενοδοχεία, εν οις δίδονται φαγητά λίαν καθαρίως και τεχνηέντως μεμαγειρευμένα, προσφέρονται και δωμάτια προς ύπνον λίαν επιμελημένα…»*[47]. Πρόκειται για τα ξενοδοχεία *«ο Δούξ της Σπάρτης»* και *«το Μέγα της Αγγλίας»*[48]. Έξι χρόνια αργότερα, στα 1895, ο Γ. Παρασκευόπουλος σχετικά αναφέρει[49]: *«…Όσοι τουλάχιστον ξένοι επισκέπται, ιδίως Γερμανοί*

και Άγγλοι, μεταβαίνουν εις Σπάρτην, εκεί ευρίσκουν σχετικήν ανακούφισιν. Όλοι τους δε φεύγουν καταμαγευμένοι από την Σπάρτην και τους Σπαρτιάτας…».

Ενώ η πόλη είχε αρχίσει να επεκτείνεται και πέραν του εμπορικού της κέντρου με την ανοικοδόμηση οικιών για τον ολοένα αυξανόμενο πληθυσμό της, προέκυψε η ανάγκη της ονοματοθεσίας των οδών της. Γι΄ αυτό ο δήμαρχος Αδαμάντιος Ρουσσόπουλος το έτος 1894 *«…συνέστησεν εις το Δημοτικόν Συμβού λιον την ανάγκην, όπως τούτο προβή εις την ονομασίαν των πλατειών και οδών της πόλεως Σπάρτης χορηγούν ανάλογον πίστωσιν δια αγοράν πινακιδίων και τοποθέτησιν αυτών μετά των οικείων αριθμών. Το δε Συμβούλιον αναγνωρίζον την ανάγκην ταύτην ονομάζει: 1) Πλατείαν Όλγας την πλατείαν της εκκλησίας, 2) Πλατείαν Γεωργίου την πλατείαν της Κάτω αγοράς, 3) Πλατεία Κωνσταντίνου την πλατείαν του Μουσείου και 4) Πλατείαν Σοφίας την προ των οικιών Λεωπούλου και Τσουσοπούλου και οδούς από ανατολών προς δυσμάς: 1) οδόν Λυκούργου την προ των οικιών Π. Κρεββατά έως αδελφών Καραγιαννάκου, 2) Μενελάου την προ των οικιών Κωνστ. Ζαχαράκου έως Δ. Δεσποτοπούλου και πέραν, 3) οδόν Ευαγγελιστρίας την προ των οικιών Αντ. Σκιαδά έως Παρ. Κυριακοπούλου, 4) οδόν Αμαλίας από της οδού Γυθείου μέχρι της Νομαρχίας, ήτοι οικίας Κούτση, 5) οδόν Ευρώτα από της οδού Γυθείου, ήτοι οικίας Μαστρογιάννη προς τον κήπον Ματάλα, 6) οδόν Μιστρά την προ των οικιών ιατρού Δ. Καρελλά, Ν. Μανουσάκη και Γεωργ. Κούτση, 7) οδόν Βρασίδου την προ των οικιών Χρ. Σακελλαρόπουλου, Αναστ. Κορφιωτάκη έως Γ. Καμίτζη, 8) οδόν Διοσκούρων την προ των οικιών Δημ. Κρεββατά έως Χαρτουλάρου και πέραν, 9) οδόν Λεωνίδου την προ των οικιών διδασκάλου Κουρελίδου έως Λεωπούλων και πέραν, 10) πάροδον Κλεομβρότου την προ των οικιών Γεωργ. Γεωργοπούλου, ήτοι από της οδού Γυθείου έως της οδού Ακροπόλεως. Από μεσημβρίας προς άρκτον 11) οδόν Λυσάνδρου την προ των οικιών Ευσταθίου Κυρούση έως Δημ. Παυλάκου και πέραν, 12) οδόν Άγιδος από της πλατείας Όλγας ή οικίας Ζ. Ζαχαρόπουλου έως Θεμ. Καισαρίου και πέραν, 13) οδόν Αθηνάς από της οικίας Βερροιοπούλου, τηλεγραφείον, έως Λεωπούλου, 14) οδόν Αγησιλάου από της οικίας Χριστοδουλοπούλου έως Χαρ. Κορφιωτάκη, 15) οδόν Αμυκλών από οικίας Σταυρ. Αντωνοπούλου μέχρι της Πλατείας, ήτοι οικίας Ακρίβου, 16) οδόν Ακροπόλεως από της Πλατείας, ήτοι οικίας Ιωάννου Ιατρίδου και Κορδιά έως τα Καρατζέϊκα, 17) οδόν Γυθείου από της οικίας Γεωργίου Γεωργοπούλου έως Βαρβέτα, 18) οδόν Αγίου Νίκωνος από οικίας Εμμανουήλ Καισαρίου, ανατολικώς του Μουσείου, έως*

Εμμανουήλ Δόξα, 19) πάροδον Χείλωνος την προ των οικιών Κοκκίνου και Αντ. Σκιαδά, 20) οδόν Βρεσθένους την προ των οικιών Σωτηρίου Σωτηροπούλου και Τσερώνη, 21) οδόν Αρχιδάμου την προ των οικιών Δημ. Τρουγκάκου, Μιχ. Χασαλεύρη και 22) οδόν Κλεομένους την προ των οικιών Βασ. Μανουσάκη έως Γρηγορίου Δημητροπούλου, ήτοι πλατείας Όλγας και ψηφίζει πίστωσιν εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του προϋπολογισμού τρέχοντος έτους δραχ. 700 δια την αγοράν πινακίδων και τοποθέτησιν αυτών μετά των οικείων αριθμών…»[50].

Στο τέλος του 19ου αιώνα η Σπάρτη αριθμεί 4.436 κατοίκους και αποτελεί το διοικητικό και εμπορικό κέντρο του νομού Λακωνίας. Η εντύπωση που

προκαλεί στους επισκέπτες είναι εν πολλοίς θετική. Ο Γ. Παρασκευόπουλος που την επισκέφτηκε το έτος 1895 παρατηρεί[51]: *«…Η Σπάρτη της σήμερον πόλις νέου σχεδίου, με ρυμοτομίαν ευρωπαϊκήν. Με οδούς ευθυτάτας και ευρυτάτας, με πλατείας καλάς, με νερά άφθονα, πόλις καλή, αλλά πόλις μεσόγειος…κυκλούται ένθεν μεν από τον μεγαλοπρεπή, τον επιβλητικού κάλλους, τον αριστοτεχνικωτάτων γραμμών Ταϋγετον, ένθεν δε από πεδιάδας και κάμπους και εκτάσεις και κάπου κάπου λόφους και βουνά και άλλα όρη…».*

Η **Μονεμβασία**, στα νοτιοανατολικά παράλια της Πελοποννήσου, 20 μίλια βόρεια από το ακρωτήριο Μαλέας, υπήρξε πρωτεύουσα της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς μέχρι το έτος 1864, όταν με το Β. Δ. της 12.1.1864 (ΦΕΚ 5 /3.2.1864) έγιναν πρωτεύουσα οι Μολάοι[52]. Είναι ένας βράχος κατάξερος με χρώμα κοκκινωπό. Έχει μήκος 300 μέτρα και περίμετρο 3.600. Η κορυφή του βράχου είναι επίπεδη, σαν μικρό οροπέδιο, αλλά οι πλαγιές γύρω γύρω είναι κατακόρυφες και κοφτές. Το κάστρο είναι εκ φύσεως οχυρό και απροσπέλαστο, συνδέεται δε με την απέναντι ακτή με μια μικρή γέφυρα, που αποτελεί ουσιαστικά και τη μοναδική πρόσβαση σ΄ αυτό. Άλλωστε και το όνομά του, Μονεμβασιά, αυτό ακριβώς υποδηλώνει, τη μόνη έμβαση. Η σημερινή γέφυρα χτίστηκε το έτος 1889 στη θέση εκείνης του 15ου αιώνα[53].

Ο Γάλλος περιηγητής Buchon που επισκέφτηκε την πόλη το 1840-41 γράφει[54]: *«…Την εποχή που έφθασα εκεί, η Μονεμβασία ήταν μία πόλη σχεδόν έρημη και δεν φαινόταν δυνατόν ότι θα μπορούσε η πόλη αυτή να ξαναζωντανέψει. Στην πόλη μένουν τώρα 40 οικογένειες παλαιών κατοίκων και 40 οικογένειες μεταναστών από την Κρήτη. Στην επάνω πόλη υπάρχει μόνο φρουρά εξήντα απομάχων υπό τις διαταγές ενός διοικητή. Η εγκατάλειψη αυτής της πόλης μου φαίνεται γενική. Διότι και τα γειτονικά χωράφια είναι άγονα, και οι κάτοικοι πρέπει να πάνε μέχρι τις Βελλιές για να καλλιεργήσουν εκεί κάτι με επιτυχία…».*

Στα 1889, σύμφωνα με τον *Οδηγό της Ελλάδος* του Χ. Μακρίδου, η Μονεμβάσια διέθετε Ταχυδρομείο-Τηλεγραφείο και Ειρηνοδικείο[55]. Ήταν επίσης η θερινή έδρα του Αρχιεπισκόπου Μονεμβασίας και Σπάρτης[56].

Στα τέλη του 19ου αιώνα ο Γ. Παρασκευόπουλος παρατηρεί[57]: *«…Της πόλεως αι οδοί σκολιώταται, επεστρωμέναι έτι με το τουρκικόν καλδερίμ. Τείχος*

ενετικόν ωραίας τέχνης μετά γραφικών επάλξεων περιστέφει αυτήν. Επί του φρουρίου ημιπεπτωκώς ο ναός της Αγίας Σοφίας, κατ΄ απομίμησιν του εν Κωνσταντινουπόλει τοιούτου. Σήμερον, εν μεν τω φρουρίω βόσκουσιν αίγες, κάτω δε εις την πόλιν ίστανται όρθιαι μεταξύ απειραρίθμων ερειπίων 90-100 οικίαι, εν αις κατοικούσιν ισάριθμοι οικογένειαι. Εν τη πόλει σώζεται ακέραιος ο περιώνυμος ναός του Ελκομένου Χριστού περικλείων σώας τας περιφήμους βυζαντιακού ρυθμού εικόνας. Μόνος περίπατος είναι η προς ανατολάς έπαλξις προ του ωραίου ναού της Χρισαφιτίσσης Παναγίας. Ο ναός ούτος τελεί πανήγυριν ετησίαν τη Δευτέρα του Θωμά. Συντρέχουσι δε εις αυτήν εξ όλης της επαρχίας περί τους 2.000 προσκυνηταί. Η μόνη εν Ελλάδι πανήγυρις θρησκευτικού χαρακτήρος, άνευ εμπορι κών συναλλαγών…Αλλ΄ αλίμενος η Μονεμβασία, αν και καλήν συγκοινωνίαν με

τον Πειραιά, δι΄ ατμοπλοίων του Γουδή και του Διακάκη, κατά τε την άνοδον και κάθοδόν των…συγκοινωνίαν έχει πυκνήν κατά το θέρος, αραιάν κατά τον χειμώνα. Θα ήτο πυκνωτέρα, αν δεν ήτο αλίμενος και αν δεν εγειτνίαζεν με τον τρομερόν Καβο Μαλιάν…Μονεμβασιώται εις το Εξωτερικόν ολίγοι. Εις την Ρουμανίαν μόνον ολίγους συνάντησα εσχάτως, αλλ΄ εγκατεστημένους και ευδοκιμούντας εις τα ασχολήματά των. Εις τον Πειραιά δε και το Λαύριον άπειροι, εγκατασταθέντες πολλοί τούτων και μετά των οικογενειών των…».

Η **Νεάπολη,** όπως μαρτυρεί και το όνομά της, είναι νέα πόλη. Χτίστηκε το 1837-1840 στη θέση των αρχαίων Βοιών (Βάτικα)[58]. Όπως προκύπτει από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, μετά την ανεξαρτησία το πρώτο εγκεκριμένο σχέδιο των Βοιών μαρτυρείται στα 1848 *«με χάραξη οικοδομών και εκτάσεως της Νεαπόλεως και πρόβλεψη δημόσιου δρόμου»*[59]. Στα 1889[60] είχε Ταχυδρομείο-Τηλεγραφείο και Υποτελωνείο. Διέθετε επίσης *«ιστιοφόρα 11 τόνων εν όλω 33»*, η δε συγκοινωνία εκτελείτο *«δια των ατμοπλοίων Γουδή και εμμέσως δια Γυθείου και Μονεμβασίας»*.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τον Γ. Παρασκευόπουλο[61], η Νεάπολη ήταν *«…μικρά, άσημος, πτωχή, αλλά ωραία θαλασσινή κωμόπολις»*. Και συνεχίζει: *«…ποίος λησμονεί τους Βατικιώτας μικροαλιείς, τους τραταλούς, οι οποίοι μας προμηθεύουν τα ωραιότερα, τα φρεσκότερα, τα αγνότερα ψάρια. Ποίος δεν τους είδε εις τας αμμοστρώτους ακτάς του Φαλήρου μας να ανασύρουν διηρημένοι εις δύο ανθρωποσειράς τα δίκτυα…Οι κάτοικοί της έμποροι και ναυτικοί, και καθώς όλοι οι κάτοικοι του δήμου Βοιών, εναλλάσσοντες κατά τας περιστάσεις την κώπην μετά της αξίνης. Αλίμενος και αύτη. Έλλειψις φυσική των πλείστων ακτών της Πελοποννήσου. Παρά ταύτην και υπέρ ταύτην και επί των ορέων του Μαλέα γραφικώταται κώμαι και καθάριοι εν μέσω παντοίας βλαστήσεως φυσικής και επικτήτου προερχομένης εκ της φιλοπονίας των κατοίκων της, οίτινες μετά τους κινδύνους της θαλάσσης αναψυχήν νομίζουσι να καλλιεργήσωσι την άμπελον, την συκήν, την ελαίαν και τα κλασσικά κρόμμυα…».*

Οι **Μολάοι** *«…κείνται επί ωραίου κρασπέδου του βουνού Κουρκούλας εις το χείλος πεδιάδος ωοειδούς, πέριξ της οποίας κείνται γραφικώς τα αποτελούντα τον δήμον Ασωπού χωρία…»*[62]. Όπως προαναφέρθηκε, μετά το έτος 1864 αποτέλεσαν πρωτεύουσα της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς. Στα 1889[63] η πόλη διέθετε Οικονομική Εφορία, Ταμείο και Ταχυδρομείο-Τηλεγραφείο. Ο Μιχαήλ Μητσάκης στα 1882 βρήκε εκεί *«…τρία μαγαζία, έν καφενείον και τον οίκον του κ. Παπαμιχαλοπούλου…»*[64]. Οι Μολάοι όμως μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα παρέμεναν *«…πόλις ακαταρτίστου σχεδίου…»*[65], ενώ και η επικοινωνία με τον υπόλοιπο νομό ήταν δύσκολη. Ο Γ. Παρασκευόπουλος μας πληροφορεί ότι *«τρεις οδοί άγουσιν εις τους Μολάους και αι τρεις σκολιαί, δύσβατοι λόγω φύσεως του εδάφους και κατασκευής πλημμελούς. Η συνηθεστέρα είναι η εκ Μονεμβασίας αμαξιτή, 25 χιλιομέτρων εκτάσεως εκ της οποίας μεταβαίνει τις εις Μολάους παρακάμπτων την μεγάλην κωμόπολιν Συκέαν. Επίσης η εκ Γυθείου δια του όρμου*

της Ελιάς του Λακωνικού κόλπου και η διαμέσου της Σπάρτης. Δια της Ελιάς ενεργείται σήμερον το εισαγωγικόν και εξαγωγικόν εμπόριον των Μολάων. Εκεί δε προσορμίζεται κανείς δια λέμβου από του Γυθείου εντός δύο ωρών, από του όρμου δε μέχρι της πόλεως άλλας δύο ώρας…»[66].

Το **Γύθειο**, η εμπορικώτερη πόλη της μεσημβρινής Πελοποννήσου μετά την Καλαμάτα[67], ήταν πρωτεύουσα του δήμου Γυθείου, αλλά και του νομού Λακωνικής κατά την περίοδο 1899-1909[68]. Από έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους προκύπτει ότι κατά το έτος 1861 πραγματοποιήθηκε επέκταση της πόλης με την έκδοση σχετικού Β. Δ., σύμφωνα με το οποίο *«η πόλις του Γυθείου θέλει επεκταθή επί της προς άρκτον αυτής κειμένης κοιλάδος»*. Για την επέκτασή της ορίσθηκαν συνολικά 112 στρέμματα[69], τα οποία *«θέλουν ρυμοτομηθή και εκποιηθή δια δημοπρασίας διαιρουμένων εις οικόπεδα»*. Λίγα χρόνια αργότερα το Δημοτικό Συμβούλιο του δήμου Γυθείου σε συνεδρίασή του της 11ης Ιανουαρίου 1877 καθόρισε τους ελάχιστους όρους[70] κάθε οικοπέδου, απόφαση την οποία επικύρωσε με διάταγμά του ο βασιλιάς Γεώργιος (Β. Δ. της 4 Φεβρουαρίου 1877).

Στα 1873 καταγράφεται η μαρτυρία για την ανέγερση δημόσιου καταστήματος, τελωνείου και υγειονομείου[71]. Όπως αναφέρει ο Γ. Παρασκευόπουλος[72], το δημοτικό κατάστημα είναι έργο του δημάρχου Β. Καλκανδή. Μάλιστα στα τέλη του αιώνα είχαν συγκεντρωθεί σ΄ αυτό Δημαρχείο, Γυμνάσιο, Ειρηνοδικείο και Αστυνομία.

Το Γύθειο, όμως, φαίνεται ότι σχεδόν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα εστερείτο πολύ αναγκαίων υπηρεσιών. Αυτό προκύπτει από την σχετική εισήγηση του δημάρχου, ο οποίος κατά το έτος 1883 *«…ετόνισε ότι η πρωτεύουσα του Δήμου στερείται των αναγκαιοτέρων, ήτοι ποσίμου ύδατος, οδών δημοτικών και διακλαδώσεως αυτών, αντλίας προς απόσβεσιν των εκάστοτε συμβαινουσών πυρκαϊών, κατασκευής νεκροταφείου έξωθεν της πόλεως και αγοράν καταλλήλου μέρους, καθόσον το ήδη υπάρχον ευρίσκεται εντός της πόλεως*

και ένεκα τούτου κατά την γνώμην των ιατρών προέρχονται διάφοροι ασθένειαι, ο ευπρεπισμός της πόλεως, οι απόπατοι, κ.λ.π.»[73].

Επί δημαρχίας Β. Καλκανδή έγιναν πολύ σημαντικά δημοτικά έργα στο Γύθειο. Ο Γ. Παρασκευόπουλος σχετικά αναφέρει:[74] *«...Εκ φύσεως η πόλις είναι ανοικονόμητος, ιδρυμένη επί των προπόδων αποτόμου, ατερπούς και αγρίου βράχου. Δια να συγκοινωνούν λοιπόν μεταξύ των οι κάτοικοι, έπρεπε να κατασκευάση όχι δρόμους, διότι τούτο είναι φύσει αδύνατον, αλλά κλίμακας, ήγουν σκαλοπάτια. Τοιαύτα υπάρχουν και γίνονται. Έπειτα μία οδός, Γυθείου-Μαυροβουνίου, στερεωτάτη, περιπατικωτάτη, αποτελεί εξαίρετον περίπατον και διευκολύνει την συγκοινωνίαν. Άλλη οδός, η Γυθείου-Σελινιτών, επίσης χρήσιμος, διότι δι΄ αυτής συγκοινωνούν με το Γύθειον τα γειτνιάζοντα χωρία. Εις το τέρμα της μάλιστα υπάρχει πηγή υφάλμυρος όπου συγκεντρούνται πολλοί καθ΄ εσπέραν ως εις Φάληρον...Ο ίδιος κατεσκεύασεν το Παρθεναγωγείον, το Νεκροταφείον, ευπρόσωπον όχι μόνο δια τους θνητούς, αλλά και δια τους ζωντανούς. Τόσην καλαισθησίαν και ευπρέ-*

πειαν έχει. Αν μάλιστα μεταφέρη και το ύδωρ εκ τινος παρακειμένης πηγής...».

Από όλα όμως τα έργα που έγιναν στην πόλη, εκείνο που θεωρήθηκε έργο πνοής και κινητοποίησε όλους τους φορείς, τοπικούς και κρατικούς, αλλά και το σύνολο των κατοίκων, ήταν η κατασκευή του λιμανιού. Μάλιστα οι τελευταίοι, προκειμένου να επισπευσθεί η ολοκλήρωση του έργου δέχθηκαν ευχαρίστως ακόμη και την επιβεβλημένη φορολογία. Η σχεδιαγράφηση του έργου έγινε το έτος 1867, ενώ οι εργασίες πρέπει να άρχισαν μέσα στο 1869[75]. Επίσης, για την ασφαλή διέλευση των πλοίων, στα 1873, στην άκρη της νήσου Κρανάης υψώθηκε ένας επιβλητικός, οκταγωνικός φάρος, ύψους 23 μέτρων, φτιαγμένος από πελεκημένα μάρμαρα του Ταινάρου[76].

Περί τα τέλη του 19ου αιώνα το Γύθειο αποτελούσε μετά τη Σπάρτη το σπουδαιότερο εμπορικό κέντρο του νομού. Μάλιστα κατά την απογραφή του 1907 αριθμούσε 5.430 κατοίκους, ενώ η Σπάρτη 4.456. Το 1889[77], διέθετε Οικονομική Εφορία, Ταμείο, Ταχυδρομείο-Τηλεγραφείο, Τελωνείο (σ΄ αυτό υπάγονταν τα υποτελωνεία Βοιών και Λιμενίου, ο τελωνιακός σταθμός Γερολιμένος και το τελωνοφυλακείο Μεζάπου, Αρχαγγέλου, Ελαφονήσου, Πλύτρας, Αχιλλείου και Ελιάς), Ειρηνοδικείο (υπαγόμενο στο Πρωτοδικείο Σπάρτης) και υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας. Ήταν επίσης έδρα Επισκοπής.

Η **Αρεόπολη,** στη δυτική πλευρά της οροσειράς του Ταϋγέτου στην ανατολική ακτή του Μεσσηνιακού κόλπου, είναι *«...κώμη ωραία την θέαν επί ανωμάλου εδάφους, ύπερθεν της θαλάσσης εις ύψος 250-300 μέτρων... Από Γυθείου οδεύων τις προς νότον ακολουθεί την αμαξιτήν οδόν, ήτις όμως φθάνει μέχρι του Πασσαβά, εις δίωρον απόστασιν από το Γύθειον... Δια των κλιτύων του Ταϋγέτου και δια χωρίων τινων φθάνει τις εις Αρεόπολιν μετά πορείαν 5-6 ωρών από Γυθείου...Παράλιον αυτής έχει το Λιμένι μετά συχνής ατμοπλοϊκής συγκοινωνίας. Η εξαγωγή των προϊόντων γίνεται και δια Λιμενίου, αλλά μάλλον*

δια Γυθείου…»[78]. Στα 1889[79] διέθετε Ταχυδρομείο-Τηλεγραφείο, Υποτελωνείο (στο Λιμένι) και Ειρηνοδικείο (υπαγόμενο στο Πρωτοδικείο Καλαμών) και ήταν η έδρα της Επισκοπής Οιτύλου.

Η **Καρδαμύλη,** στην ανατολική ακτή του Μεσσηνιακού κόλπου, ήταν έδρα του δήμου Καρδαμύλης. Ανήκε στην επαρχία Οιτύλου μέχρι το έτος 1937, όταν μαζί με τους δήμους Αβίας και Λεύκτρου προσαρτήθηκε στην επαρχία Καλαμών του νομού Μεσσηνίας και αποτέλεσαν τη λεγόμενη Μεσσηνιακή Μάνη[80].

Από έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους προκύπτει ότι κατά το έτος 1861 έγινε επέκταση της κωμόπολης της Καρδαμύλης με την προσθήκη στον υπάρχοντα οικισμό *«των προς δυσμάς»* της εκκλησιαστικών κτημάτων[81]. Στα 1889[82] διέθετε Ταχυδρομικό Γραφείο και Ειρηνοδικείο (υπαγόμενο στο Πρωτοδικείο Καλαμών).

Προς το τέλος του 19ου αιώνα η συγκοινωνία με την Καλαμάτα ήταν καθημερινή *«…δια θαλάσσης ή δια ξηράς. Η δευτέρα αύτη πορεία, διαρκούσα 5 πε-*

ρίπου ώρας γίνεται δι΄ οδού βατής μεν μέχρις Αλμυρού του δήμου Αβίας, αμαξιτής δ΄ εκείθεν μέχρι Καλαμών…Λιμένα δεν έχει η κωμόπολις αύτη, αλλ΄ η προσέγγισις ατμοπλοίων, πολλά των οποίων συχνά επισκέπτονται αυτήν, είναι εύκολος. Η αποβίβασις γίνεται εις μικρόν μώλον εσχάτως κατασκευασθέντα…»[83].

Κατοικία

«…ένα σπίτι διαρκεί, όπου και να βρίσκεται, και δεν παύει να είναι μάρτυρας στο αργό πέρασμα των πολιτισμών και των πολιτιστικών στοιχείων που επιμένουν πεισματικά να διατηρούνται, να συντηρούνται και να επαναλαμβάνονται…», όπως εύστοχα επισημαίνει ο F. Braudel[84].

Και στη Λακωνία, όπως και αλλού, η κατοικία αποτελούσε τον καθρέφτη της καθημερινής ζωής, ήταν το κέντρο της ιδιωτικής ζωής και έφερε τη σφραγίδα των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών της εποχής. Επειδή, όμως, δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν εδώ αναλυτικά όλοι οι τύποι κατοικίας που απαντώνται στο λακωνικό χώρο κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της κατοικίας και θα επισκεφθούμε το εσωτερικό ορισμένων απ΄ αυτές που αναδεικνύουν τη συνολική εξέλιξη.

Στη Λακωνία που κυριαρχεί η πέτρα ήταν πολύ φυσικό οι κατοικίες να είναι λιθόκτιστες και το ξύλο να αποτελεί επικουρικό υλικό για την κατασκευή κουφωμάτων, πατωμάτων, εξωστών, υπερθύρων. Όπως προκύπτει από τη Στατιστική[85], στα 1845 οι λιθόκτιστες κατοικίες (16. 863) είναι συντριπτικά περισσότερες από τις πλινθόκτιστες (175).

Σύμφωνα με τον Φ. Κουκουλέ[86], στα τέλη του 19ου αιώνα, στην περιοχή του Οινούντος στα βορειοανατολικά της Λακωνίας *«…αι πρώται οικίαι ουδέν άλλο ήσαν ή απομίμησις των ποιμενικών καλυβών... Ότε όμως οι συνοικισμοί των ήρχισαν μεταξύ των κωμών πλέον να συγκαταλέγωνται, τότε και αι οικίαι ήρχισαν να κτίζωνται δια λίθων με έν μόνον δωμάτιον, όπερ ως πρώτιστον συστατικόν είχε την εστίαν (γωνιά-φωτογωνιά-παραγκώνι). Το δάπεδον του δωματίου τούτου, όπερ νυν λέγεται χειμωνιάτικο, ήτο αυτό τούτο το χώμα της γης, δια την στέγην δε ως δοκοί εχρησιμοποιούντο άκομψοι και ακανόνιστοι κορμοί δένδρων ή σπάρτων, ους εκ των παρακείμενων δρυμών οι ποιμένες έκοπτον. Το έν τούτο δωμάτιον, προϊόντος του χρόνου, συνεπληρώθη και υπό δευτέρου, του πατώματος, όπερ λόγοι φιλοξενίας ή και η των τουρκικών εθίμων επίδρασις εις το είναι παρήγαγε. Ο τοίχος δηλαδή, ο έτι και σήμερον χωρίζων το χειμωνιάτικο από του πατώματος ή καλοκαιρινού λέγεται μισάντρα, η δ΄ επ΄ αυτού θύρα μισαντρόπορτα. Τούτο, νομίζομεν, ουδέν άλλο δεικνύει ή ότι τα δύο της οικίας διαμερίσματα ήσαν προωρισμένα το μεν δια τους άνδρας, το δε δια τας γυναίκας, αίτινες εις παλαιοτέρους χρόνους δεν ήρχοντο και εις πολύν μετά των ανδρών συγχρωτισμόν. Ο τύπος ούτος της οικίας δύναται τις ειπείν ότι και μέχρι σήμερον διατηρείται, παρ΄ όλας τας έξωθεν επί την οικοδομικήν επιδράσεις…»*

Αλλά και στην περιοχή του Ζάρακα[87], στο ΒΑ τμήμα της επαρχίας Επι-

δαύρου Λιμηράς στα νότια του νομού Λακωνίας, οι κατοικίες είναι παρόμοιες. Εδώ ο παλαιότερος τύπος είναι το *μονόσπιτο*, *χαμώγειο* ή *χαμωκέλα.* Έχει μικρές διαστάσεις, δίκλινη στέγη, χωρίς καμινάδα. Αντιστοιχεί ακόμα στη φάση όπου άνθρωποι και ζώα ζουν κάτω από την ίδια στέγη. Έχουν κοινή είσοδο και η επικοινωνία τους είναι οριζόντια και άμεση. Χωρίζεται σε δύο περίπου ίσους χώρους, το *αχούρι* ή *παχνί* για τα ζώα και τη *γωνιά* ή *παρεστιά* για τους ανθρώπους. Ένα ξύλινο πλέγμα πάνω από το αχούρι είναι ο αχυρώνας, η λεγόμενη *μπλιόζα* ή *ποτονός*. Στη γωνιά, σ΄ ένα μικρό πεζούλι, ανάβει η φωτιά, ο δε καπνός διαχέεται σ΄ όλο το χώρο και βγαίνει από τις τρύπες της στέγης. Στους τοίχους υπάρχουν καθορισμένες θέσεις, χτιστές για τα διάφορα πράγματα του νοικοκυριού. Είναι χαρακτηριστική η θέση του σταμνοστάτη ή νεροχύτη απέναντι από την πόρτα. Η προσθήκη εσωτερικού χωρίσματος *(μεσάντρας)* ανάμεσα στο αχούρι και τη γωνιά, αλλά και η μετατροπή της μπλιόζας σε *πατωματάκι,* ώστε να διατεθεί σαν χώρος ύπνου, είναι μεταγενέστερη.

Ο κυρίαρχος τύπος σπιτιού είναι το *δίπατο* ή *ανωγοκάτωγο*. Έχει τρίκλινη στέγη και στο ψηλότερο σημείο έχει καμινάδα. Το κυρίως σπίτι είναι το *ανώι.* Το *κατώι* καλύπτει τις λειτουργίες τις σχετικές με την παραγωγική δραστηριότητα της αγροτικής οικογένειας (στάβλιση των ζώων, αποθήκευση εργαλείων και οικιακών αγαθών κλπ.). Η επικοινωνία των δύο ορόφων γίνεται με εξωτερική σκάλα που οδηγεί στην κυρία είσοδο, αλλά και εσωτερικά με καταρράκτη. Το ανώι αποτελείται από δύο χώρους: τη σάλα, το μεγάλο δωμάτιο που περιέχει την είσοδο και τη γωνιά, δεξιά της εισόδου. Η *γωνιά* ή αλλιώς *παρεστιά* είναι το *χειμωνιάτικο,* όπως συνήθως λέγεται. Κεντρικά, στον τοίχο της μικρής διάστασης του σπιτιού, βρίσκεται η καμινάδα. Η *σάλα* ή *το πάτωμα* είναι

το επίσημο δωμάτιο του σπιτιού, ο χώρος προβολής της οικογένειας. Εδώ γίνεται η υποδοχή των ξένων, αλλά και ο ύπνος. Έχει περιμετρικά 4-5 παράθυρα που εξασφαλίζουν πλούσιο φως και θέα. Αργότερα ένα δεύτερο μεσοχώρι απομονώνει τη σάλα από την είσοδο του σπιτιού και δημιουργείται ένας τρίτος χώρος, η *εμπατή* ή *πόρτα*, που λειτουργεί σαν προθάλαμος. Στη συνέχεια, στο χώρο της εμπατής, ένα τρίτο μεσοχώρι δίνει ένα πολύ μικρό δωμάτιο, την *καμαρούλα,* που καλύπτει άλλοτε τη λειτουργία του ύπνου και άλλοτε την αποθήκευση οικιακών αγαθών.

Τέλος το *ημίπατο* ή *ημιανώι* μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεταβατικός τύπος σπιτιού. Εδώ διαχωρίζονται σαφώς τα ζώα από τη διαμονή των ανθρώπων. Τα ζώα έχουν ιδιαίτερη είσοδο στο κατώι. Το κυρίως σπίτι, το ανώι, είναι σε δύο επίπεδα, με υψομετρική διαφορά 2-3 σκαλιά. Το κατώι, ο στάβλος, είναι σχεδόν πάντα θολωτή κατασκευή (καμάρα).

Τα περισσότερα σπίτια, όχι μόνο του Ζάρακα αλλά και των κοντινών περιοχών, κτίζονταν από ντόπιους μαστόρους. Όμως έρχονταν και συνεργεία μαστόρων από άλλα μέρη κυρίως Λαγκαδιανοί, Ματζαβραίοι (από τις Σπέτσες ή την Ύδρα) και λιγότερο Ηπειρώτες και Μακεδόνες. Γενικά, οι μαστόροι στο Ζάρακα, απ΄ όπου κι αν έρχονταν, έδειχναν σεβασμό στο παραδοσιακό πρότυπο του σπιτιού. Οι επιδράσεις και η μεταφορά νέων στοιχείων από άλλα μέρη ήταν ελάχιστες.

Στη Μονεμβάσια[88] η τυπολογία των σπιτιών παρουσιάζει διαφοροποίηση. Εδώ τα σπίτια είχαν συνήθως τρεις στάθμες. Η κατοικία βρισκόταν στις ψηλότερες στάθμες και από αυτές υπήρχε πρόσβαση σε μία ή περισσότερες ταράτσες διαμορφωμένες πάνω από θόλους αντί για αυλές που δεν υπήρχαν. Οι χαμηλότερες στάθμες ήταν θολωτές και χρησίμευαν ως βοηθητικοί, συνήθως αποθηκευτικοί, χώροι. Οι στέρνες, που ήταν πάντοτε απαραίτητες, βρίσκονταν σε ακόμη χαμηλότερη στάθμη. Το ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η πόλη έγκειται στο γεγονός ότι εδώ συναντώνται επιδράσεις από τις παλαιότερες εποχές της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας που μαζί με την τοπική παράδοση δημιουργούν ένα ιδιαίτερο ύφος που χαρακτηρίζει τα κτίσματά της.

Στη Μάνη πάλι, στην άλλη άκρη της Λακωνίας, συναντάμε μια ιδιαίτερη κατηγορία σπιτιών που δεν απαντάται σε κανένα άλλο μέρος. Είναι τα *πυργόσπιτα*, που αντικατέστησαν ως προς τη λειτουργία τους παλαιότερους πύργους[89]. Μάλιστα στο β΄ μισό του 19ου αιώνα το πυργόσπιτο, συνήθως διώροφο, είναι ο πλέον συνηθισμένος τύπος κατοικίας. Ο Κυριάκος Κάσσης[90] μας δίνει την περιγραφή ενός τέτοιου σπιτιού: *«Η κυρίως σπιτοκατοικία αποτελείται από δύο ορόφους και το «κορφάρι» (ταράτσα). Το ισόγειο ή κατούϊ χωρίζεται από το ανώγειο ή ανούϊ με καμάρα, επικοινωνεί μαζί του με «καταρράχτη» και με εξωτερική μαρμαρόσκαλα. Ανάλογα με το μέγεθός του χωρίζεται σε 1-4 δωμάτια σκοτεινά, στα οποία συνήθως φυλάσσονται ζωοτροφές ή σταυλίζονται ζώα. Το ανώγειο αποτελείται από ένα μεγάλο δωμάτιο στεγασμένο με καμάρα και χωρισμένο στα δύο, το «πατουτό» και τη «γκάμαρα». Το πατουτό*

είναι το με πάτωμα μισό μέρος του δαπέδου, υπερυψωμένο απ΄ το υπόλοιπο 40-100 πόντους κι επικοινωνεί με σκάλα ξύλινη. Στο κενό του ύψους από το δάπεδο ως το πατουτό, εναποθηκεύονται τροφές, σπόροι, λάδι, όπλα. Το πατουτό χρησιμεύει για κρεβάτι, γι΄ αυτό η άκρη του λέγεται «ποδοκρεβαϊτιές». Στο μέρος του μη πατωμένου δαπέδου, τη «γκάμαρα», υπάρχει η «τρουπητήρα τη γιστερνός» (η τρύπα-χείλος της στέρνας), αν βέβαια στο κατούι υπάρχει γιστέρνα. Στη γωνία συνήθως υπάρχει η «μυλόσταση», δηλαδή η εγκατάσταση του χερόμυλου που αλέθουν τα σιτηρά ή κουκιά. Σ΄ όλες τις πλευρές των τοίχων του δωματίου υπάρχουν «θερίδες» για την τοποθέτηση πραγμάτων και «παναθύρες» για τρόφιμα. Πάνω από τη γκάμαρα αυτή και σε ύψος πάνω από 2 μέτρα φτιάχνεται συνήθως «σόφιτα» (σοφίτα) ξύλινη που επικοινωνεί με «ξυλόσκαλα» με το υπόλοιπο δωμάτιο…».

Μετά την απελευθέρωση, στη Μάνη, εκτός από τα πυργόσπιτα, χτίζονται και άλλα σπίτια, πιο συνηθισμένα. Σχετικά ο Ελ. Αλεξάκης[91] μας πληροφορεί: *«Τα μανιάτικα σπίτια είναι συνήθως διώροφα και σπανιότερα ισόγεια. Έχουν διαδρόμους και μεγάλο αριθμό δωματίων (τρία, τέσσερα, ενώ υπάρχουν και σπίτια με δώδεκα και δεκατέσσερα δωμάτια). Κύριο χαρακτηριστικό των σπιτιών αυτών είναι, εκτός από το μεγάλο μέγεθος και η διακόσμηση. Τις περισσότερες φορές έχουν εξωτερικά κάποια ανάγλυφη παράσταση: ρόδακες, ήλιους, φεγγάρια, σταυρούς, καθώς και χρονολογίες στα υπέρθυρα. Μερικές φορές υπάρχουν και ανάγλυφα αποτρεπτικά κεφάλια και άλλες σχετικές παραστάσεις, όπως φίδια και δρά-*

κοντες. Οι πόρτες και τα παράθυρα είναι φτιαγμένα από χοντρό ξύλο χωρίς τζάμια.

Για το χτίσιμό τους χρησιμοποιούνται τετράγωνες πέτρες και ασβέστης. Οι στέγες είναι είτε καμάρες είτε σχηματισμένες με κεραμίδια. Διαθέτουν επίσης τζάκι και καπνοδόχο σε σχήμα σπιτιού. Το σχήμα του είναι συνήθως τετράγωνο, άλλοτε πάλι ημικυλινδρικό. Τα περισσότερα σπίτια διέθεταν και φούρνο για το ψήσιμο του ψωμιού. Εξωτερικά είχαν αρκετά μεγάλη αυλή, ενώ έλειπαν οι κήποι, αφού δεν υπήρχε νερό. Γι΄ αυτό άλλωστε όλα τα σπίτια διέθεταν στέρνες, που ήταν χτιστές και βρίσκονταν μέσα ή και έξω από τα σπίτια. Εκεί συγκέντρωναν το βρόχινο νερό του χειμώνα για να το χρησιμοποιήσουν τους θερινούς μήνες. Τα σπίτια και τις αυλές τα προστάτευαν με τις μάντρες, που τις έχτιζαν ψηλές για ασφάλεια...»

Μετά την περιήγησή μας στην υπόλοιπη Λακωνία ερχόμαστε στο δήμο Σπάρτης, που αποτελεί και το παράδειγμά μας. Εδώ οι πληροφορίες μας προέρχονται από συμβολαιογραφικά έγγραφα της εποχής. Μελετώντας τις πολύτιμες αυτές πρωτογενείς πηγές αντλούμε στοιχεία σχετικά με τους τύπους των σπιτιών, τις αρχιτεκτονικές προτιμήσεις των ιδιοκτητών, τα χρησιμοποιούμενα οικοδομικά υλικά, τους όρους αμοιβής των μαστόρων-τεχνιτών.

Τόσο στους οικισμούς του δήμου όσο και στην πόλη της Σπάρτης απαντώνται κυρίως δύο τύποι κατοικιών, οι *χαμώγειες* και οι *ανώγειες*, στην κατασκευή των οποίων αποτυπώνεται η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των

ιδιοκτητών τους. Περιγραφή μιας χαμωγείου οικίας στον οικισμό Μαχμούτμπεη του δήμου Σπάρτης δίνεται σε δικαστικό πλειστηριασμό του έτους 1886[92]: *«η οικία αύτη είναι ιδιόκτητος, χαμώγειος, ασβεστολασπολιθόκτιστος, σκεπασμένη με κεράμους, άνευ πατώματος, αταβάνωτος, είναι ύψος πήχεις ως έγγιστα τέσσαρας, μάκρος πήχεις ως έγγιστα δεκαοκτώ και πλάτος πήχεις ως έγγιστα επτά, έχει προς το ανατολικόν μέρος μίαν θύραν της εισόδου με τα κλείθρα της και έν μικρόν παράθυρον και προς μεσημβρίαν έν όμοιον μικρόν παράθυρον και εντός αυτής δύο θυρίδας άνευ κλεισμάτων, προς το ανατολικόν μέρος έχει προαύλιον ημίσεος ως έγγιστα του στρέμματος και εντός του προαυλίου υπάρχει φούρνος χωρικός σκεπασμένος με κεράμους, όστις συνέχεται μετά της οικίας, προς το μεσημβρινόν μέρος της οικίας και του προαυλίου συνέχεται και περιβόλιον ποτιστικόν εκτάσεως ενός ως έγγιστα του στρέμματος περιφραγμένον δια ξηροπεζούλας μιας ως έγγιστα πήχεως το ύψος και εντός αυτού υπάρχουν τέσσερα μωρεόδενδρα μικρά, μία μικρά συκή, ένα κλήμα και μία τριανταφυλλιά και γύρωθεν ξεκορφυλιές και φραγκοσυκιές…»*

Οι οικοδομές είναι στην πλειονότητά τους λιθόκτιστες κεραμοσκεπείς και για το χτίσιμό τους αξιοποιούνται πλήρως τα ντόπια οικοδομικά υλικά (πέτρα, άμμος, ασβέστης, κεραμίδια, ξύλο). Το ύψος των χαμώγειων κατοικιών κυμαίνεται μεταξύ 3-4 πήχεις, ενώ των ανώγειων συνήθως μεταξύ 6-8 από την επιφάνεια της γης. Οι λοιπές διαστάσεις (μήκος, πλάτος) υποδεικνύονται από τον ιδιοκτήτη και εξαρτώνται κυρίως από την οικονομική του επιφάνεια αλλά και από τον διαθέσιμο για την οικοδομή χώρο. Στη Σπάρτη η δόμηση πειθαρχεί στο

βαυαρικό σχέδιο της πόλης. Κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε ορισμένα αποσπάσματα από συμφωνητικά που συντάχτηκαν μεταξύ του ιδιοκτήτη της ανεγειρόμενης οικοδομής και των τεχνιτών-μαστόρων.

Στα 1858 ο Χρήστος Πατρινάκος, κτηματίας από τη Σπάρτη, κατά το χτίσιμο δύο χαμωγείων σπιτιών του, επιθυμεί *«..όλη η εργασία των τοίχων να γενεί δια λίθων και με λάσπην κατασκευασθησομένην δια χώματος και χορηγίου ή ασβέστου, το δε πάχος του τοίχου αμφοτέρων των οικιών θέλει είσθαι όμοιον της εν Σπάρτη ανωγείου οικίας του Αναστασίου Πατρινάκου…»*[93].

Ο Αναστάσιος Βαλασόπουλος, κτηματίας και δικηγόρος από τη Σπάρτη, για την αποπεράτωση της ανωγείου κατοικίας του (1860) ζητάει από τους μαστόρους *«…να μη μεταχειρισθώσιν εις τον τοίχον της οικοδομής στρογγύλους λίθους εκ του ποταμού, αλλά να προμηθευθώσιν επιμήκους λίθους και καταλλήλους δια την οικοδομήν ταύτην. Να κτίσωσιν όλον τον συμφωνούμενον τοίχον δια μόνης ασβέστου και άμμου χονδρής και ουχί ψιλής εκ του ποταμού…»*[94].

Το πάχος του τοίχου κυμαίνεται περίπου στον ένα πήχυ μέχρι το πάτωμα και φθάνει συνήθως μέχρι 0,60-0,70 ως τη σκεπή. Ο Αναστάσιος Βαλασόπουλος επιθυμεί το πάχος του τοίχου να είναι από το πάτωμα και πάνω *«τρία μόνον ρούπια ή τέταρτον του πήχεως»*[95], ενώ ο Παναγιώτης Γάγκας, γεωργοκτηματίας

από το Συκαράκι του δήμου Σπάρτης (1870) προτείνει στους κτίστες το πάχος του τοίχου να είναι *«…από το κάτω μέρος των θεμελίων έως το πάτωμα πηχιάρικον και από το πάτωμα και επάνω έως και την σκεπήν εξήκοντα πέντε πόντους (εκατοστά) γαλλικού πήχεως …»*[96].

Κατά την πορεία του χτισίματος, σύμφωνα με την επιθυμία του οικοδεσπότη, δημιουργούνται και τα ανοίγματα των θυρών και των παραθύρων. Ο Χ. Πατρινάκος για τις δύο χαμώγειες οικίες του παραγγέλνει *«…όλα τα κουφώματα να γίνωσιν ντυτά με πέτρας καλώς πελεκημένας και γωνιασμένας κατά τα όρθια αυτών μέρη και με ξύλα μόνον τα πλακώματα αυτών, αλλά πάντα θέλουσι γενεί καμαρωτά κατά το έσωθεν και το έξωθεν αυτών μέρος…»*[97], ενώ ο Π. Γάγκας θέλει *«…άπαντα τα κουφώματα κτιστά με μάρμαρα κτενιστά και πελεκητά, με καμάρα, βαυαρικά…»*[98].

Πολλές φορές η συμφωνία προβλέπει να σχηματίζονται *«…κατά τους τοίχους της οικοδομής και όσα ντουλάπια ή θυρίδας θελήσει ο ιδιοκτήτης…»*[99].

Στα 1877 ο Παν. Ρουτσάκης με συμφωνητικό που υπέγραψε με τον τέκτονα Μιχ. Χασαλεύρη, κάτοικο Καστάνιτσας του δήμου Βρασιών, για την κατασκευή των κουφωμάτων και την εκτέλεση και άλλων ξυλουργικών εργασιών της νεοδμήτου κατοικίας του ζητούσε *«…τα σανίδια των εσωτερικών και εξωτερικών κουφωμάτων θέλουσιν είσθαι της Ευρώπης Βενέτικα, τα δε των πατωμάτων και ταβανίων εγχώρια ή εντόπια, τα σανίδια τεσσάρων κουφωμάτων του όπισθεν μέρους του υπογείου και μαγαζίου εκ των εντοπίων, τα σίδηρα όλα εν γένει της οικοδομής, ήτοι γωνιές, μούκουλα, παλούκια, κολτεμήρια, σουρμέδας χωνευτούς, κλειδαριάς, εάν είναι δυνατόν να κατασκευασθώσιν ενταύθα, άλλως της Ευρώπης. Αι κλειδαριαί των κουφωμάτων και πετούγιες με πόμολα θέλουσιν είσθαι εκ της Ευρώπης στερεά πάντα, η κλειδαριά της εμπατής της μεγάλης θύρας θέλει είσθαι*

της Ευρώπης χωνευτή με πόμολον. Το ταβάνιον της σάλας θα γίνει όμοιον της του Σαράντου Φικιώρη, να πατώση όλην την οικίαν, την σοφίταν του μαγαζίου με εντόπια ως ηρέθη σανίδια καθαρά περαστά, να πατώση το μπαλκόνιον με πόντους λάρτζινους Ευρώπης. Τα τζαμιλίκια να κάμη με τελάρα και με πήχεις Ευρώπης. Η επάνω σκάλα θα γίνει υπό του ιδιοκτήτου μαρμάρινος, οι άλλες και των σοφιτών ξύλινες…»[100].

Άλλες οικοδομικές εργασίες που γίνονται είναι η κατασκευή στέγης, τζακιού[101], η διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων, το σοβάτισμα και ο χρωματισμός. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τη δεκαετία του 1850 απαντώνται και περιπτώσεις προσθήκης βοηθητικών χώρων, όπως μαγειρείων και αποχωρητηρίων[102].

Στα 1864 ο Παν. Παλαιολόγος, καφεπώλης, κάτοικος Σπάρτης, συμφώνησε με τον Δημ. Χριστόπουλο, τέκτονα, επίσης κάτοικο Σπάρτης *«…να ταβανώση την σάλα με πήχεις της ανωγείου οικίας του κειμένης εντός της πόλεως Σπάρτης, το χειμωνιάτικον με την κρεβατοκάμαραν, να διαιρεθή με καλαμωτές εις τρία δωμάτια και να κάμη τας θύρας αυτών πλανιστές και καλές με νοβέλο, ήτοι τέσσαρας χωρίς να υπάρχη καμία ασχήμια, να σκεπάση το χαγιάτιον και να*

πατωθή νοβέλο, να διαιρεθή το χαγιάτι προς το επάνω μέρος μία κουζίνα και μετά του αποπάτου με καλαμωτές, εις την κουζίνα να γίνη ένα (τσάκι) καπνοδοχείον, μία πιατοθήκη και ένα νεροχύτη με την θύραν και ένα παράθυρον, ομοίως και το απόπατον με την θύραν και κάθισμα (κουτίον), να χρίση όλην την οικίαν έσωθεν και έξωθεν, κουζίνα και το απόπατον, το επάνω μέρος με δύο χέρια με άσβεστον και άμμον, ουχί δε και τριβίδι, το χαγιάτιον όλον μέχρι του αποπάτου να κλεισθή με ταβάνια πλανιστά άπαντα και με κουπαστή, η σκάλα να γίνη από επάνω με ρομπ… και με δύο φύλλα κλείσματα, να κλείεται η σκάλα, εις τας θύρας όλας να βάλη τα χρησιμεύοντα σίδηρα και κλειδαριές προς ασφάλειαν της οικίας…»[103].

Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, οι ευκατάστατοι κυρίως ενδιαφέρονται όχι μόνο για την καλή κατασκευή του σπιτιού τους και τη διαρρύθμιση των εσωτερικών του χώρων αλλά και για τον καλλωπισμό του με τον κατάλληλο χρωματισμό και άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Στα 1862 ο Νικήτας Ζαχαριάς, ανθυπολοχαγός, κάτοικος Σπάρτης, συμφώνησε με τον Σταμάτη Ηλιόπουλο, σοβατζή, επίσης κάτοικο Σπάρτης *«…να σοβατίση και χρωματίση πάσαν την οικίαν του, ήτοι επί του νταβανίου της σάλας, το οποίον είναι κατασκευασμένον μπαγδατί (ξύλινο), να κατασκευάση εν τω μέσω μίαν ροζέταν κατάλληλον και κομψήν ως και εις τας γωνίας του αυτού νταβανίου, από δε της άκρης εκάστης γωνίας του νταβανίου τούτου μέχρι της άλλης θέλει σχηματίση καταλλήλους ευθείας γραμμάς και περί αυτάς μίαν γιρλάνταν χρωματιστήν και ταύτην όπως της γραμμής και τας ροζέτας δια του αρεστού εις τον ιδιοκτήτην καταλλήλου και στερεού χρώματος εκ λαδομπογιάς. Τα λοιπά νταβάνια των άλλων δωματίων της οικίας ταύτης του επάνω μέρους, τα οποία εισί και ταύτα μπαγδατί, θέλουσι χρωματιστεί αναλόγως με του νταβανίου της σάλας, πλην ουχί με λαδομπογιάς αλλά με νερομπογιάς, ήτοι να έχωσι και αυτά μίαν ροζέταν εις το μέσον και τας χρωματισμένας γραμμάς εις τα άκρα, παρόμοιον δε και σχετικόν του νταβανίου της σάλας χρωματισμόν θέλουσιν*

έχει και το χαγιάτιον. Υπόσχεται επίσης να σοβατίση καλώς μεν και καταλλήλως και τα λοιπά δωμάτια του ισογείου της αυτής οικίας πλην να μην θέση επ΄ αυτών χρωματισμόν τινά. Όλα τα κουφώματα, ήτοι παράθυρα και θύρας, υπόσχεται να τα χρωματίση με λαδομπογιάν της πρώτης ποιότητος, κατά μεν το έσωθεν έχουσαν χρώμα μολυβί, το δε έξωθεν μέρος του αυτού κουφώματος θέλει το χρωματίση επίσης με λαδομπογιάν πρώτης ποιότητος πλην έχουσαν χρώμα πράσινον…»[104].

Οι μαστόροι-τεχνίτες στην πλειοψηφία τους είναι Λαγκαδιανοί και Γορτύνιοι αλλά και ντόπιοι, Λάκωνες. Στα συμφωνητικά που υπογράφουν με τους ιδιοκτήτες των σπιτιών καθορίζεται, εκτός από τους όρους της εργασίας και η αμοιβή τους, η οποία είναι και χρηματική αλλά και σε είδος[105].

Έπιπλα, οικιακά σκεύη, ρουχισμός

Και εδώ πρέπει να κάνουμε διάκριση του οικιακού εξοπλισμού ανάμεσα στις κατοικίες της υπαίθρου και στις αντίστοιχες της πόλης. Στις αγροτικές

κατοικίες *«…τα μόνα έπιπλα ήταν ένα σεντούκι μεγάλο για να τίθενται εντός αυτού τα άσπρα ρούχα και το γέννημα, ένα άλλο μικρό για το αλεύρι και δύο τρία μικρά σκαμνιά από σανίδια ή από κούτσουρα, ύψους 20-25 πόντους. Μία τάβλα για να τοποθετούνται επάνω τα καρβέλια, δύο τρεις ξυλομαγκούρες, ήτοι ξύλα διχαλωτά εξαρτώμενα από τα ψαλίδια ή δοκούς της στέγης προς εναπόθεσιν και εξάρτησιν εξ αυτών διαφόρων αντικειμένων, ήτοι των τσαρουχιών, του ρογιού, του ντορβά, της τσαντίλας κλπ. Η κρεμάλα, ήτοι ένα οριζόντιο μακρύ ξύλο 2-2 ½ μέτρων, χονδρό και στερεό, υποβασταζόμενον εις τα άκρα με στερεές κρεμασμένες ξυλομαγκούρες, εις την οποίαν εκρέμαγαν τα σακιά, τα γνέματα, τα γελέκια, και τα ρούχα του ύπνου και τέλος ο αργαλειός, με τον οποίον η νοικοκυρά ύφαινε τα φουστάνια της, τα πουκάμισά της, τα σαζίματα, τά ανδρομίδια, τα στρώματα, τις φλοκάτες, τις βελέντζες, τις μαντανίες, τα ιράμια, τα γελέκια, τα σακκιά και σακκούλια και εν γένει όλον τον ρουχισμόν του σπιτιού τον χρήσιμον δια την ενδυμασίαν του ανδρογύνου και των παιδιών, ως και δια τας ανάγκας του ύπνου και των άλλων εσωτερικών και εξωτερικών του σπιτιού απαραιτήτων υφασμάτων. Αλλά και οι κοφίνες, πολύ υψηλά δηλαδή πλεχτά, στρογγυλά δοχεία και φαρδιά από λιγαριές ή από καλάμι ή και απ΄ αμφότερα, για να τοποθετείται μέσα το καλαμπόκι, ήταν πολλάκις εκ των απαραιτήτων, όταν κυρίως έλειπεν η σεντούκα ή το σεντούκι. Η σιδεροστιά ή μασιά, η σούφλα, ο τέντσερες με το καπάκι του, η τσουκάλα με το ξύλινο ή πήλινο σκεπασμά της, το τηγάνι, ο τυροτρίφτης, οι μουρχούτες (μία ή δύο), τα σαγάνια, τα ξύλινα κουτάλια και η μεγάλη κουτάλα, τα σιδερένια πηρούνια, το τεψί, ο νταβάς, όστις ήτο πολυτέλεια κατ΄ αρχάς, το κανάτι, το λαϊνι, η βαρέλλα ή το βαρέλι, το σκαφίδι, η κρισάρα, το κόσκινο, η κορίτα, το κακάβι, το λυχνάρι, το ροϊ, η λαϊνα για το λάδι, ο σοφράς, το χεροκάκαβο και το βαγένι με το κρασί ήσαν όλα-όλα τα σκεύη της οικίας…»*[106].

Όλα τα παραπάνω λιτά και φτωχικά χρησιμοποιούνται στις περισσότερες αγροτικές περιοχές της Λακωνίας, όπως άλλωστε και στον υπόλοιπο ελληνι-

κό χώρο, μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα. Για το δήμο Σπάρτης αξιοποιούμε τις πληροφορίες που μας δίνουν προικοσύμφωνα της εποχής. Στις περισσότερες περιπτώσεις από τα προικοδοτούμενα είδη, όσα αφορούν σε έπιπλα και οικιακά σκεύη, περιορίζονται στα απολύτως απαραίτητα: *«δύο κασέλες, έν χαρανίον βάρους οκάδων πέντε, δύο τεντζερέδες με τα καπάκια τους, έν ταψίον»*[107], *«δύο κασέλες, έν χαρανίον χάλκινον βάρους οκάδων επτά, δύο τεντζερέδες με τα καπάκια τους, έν ταψίον, ένα τηγάνιον, σιδεροστιές δύο, κεψέ μίαν, μίαν δουζίναν πιάτα της τραπέζης, μίαν δουζίναν κουτάλια, μίαν δουζίναν πιρούνια, μίαν δουζίναν μαχαίρια»*[108], *«δύο κασέλες, έν χαρανίον χάλκινον βάρους οκάδων επτά, δύο τεντζερέδες με τα καπάκια τους χαλκωματένιους βάρους οκάδων τριών»*[109].

Στη γενική αυτή ένδεια που παρατηρείται υπάρχουν και κάποιες εξαιρέσεις πλουσίων σπιτιών που μάλλον επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Εδώ τα προικοδοτούμενα είδη είναι πολλά και καλύτερης ποιότητας τονίζοντας την κοινωνική θέση και την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας της νύφης.

Αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα στα οποία είναι φανερή η παραπάνω διάκριση.

Όταν στα 1870 ο Ιωάννης Φεγγαράς, κτηματίας από τη Σπάρτη, δίνει την κόρη του Αικατερίνη ως σύζυγο στον Ιωάννη Βαλασόπουλο, ιατρό και βουλευτή Λακεδαίμονος, την προικοδοτεί μεταξύ των άλλων και με τα παρακάτω διόλου ευκαταφρόνητα είδη. Στρωσίδια: *«δύο τραπεζομάνδηλα πλεκτά, δύο δωδεκάδας πετσέτας της τραπέζης λινάς, δώδεκα μαξιλάρας τσόχινας του καναπέ με τα μαλλία των, δώδεκα μαξιλαράκια τσόχινα (κεντητά και μεταξωτά), δύο στρώματα του κρεβατίου, είκοσι τέσσαρα σινδόνια μεταξωτά και μη, τρεις γύρους του κρεβατίου (ων ο είς μεταξωτός, οι δύο άλλοι κεντητοί), τρία εφαπλώματα (ων το έν χρυσούν τα δύο μεταξωτά), δύο κουβέρτες, δύο φορτοέρια»*. Σκεύη: *«Έναν δίσκον αργυρόν μεγάλον, δώδεκα κουταλάκια του γλυκού αργυρά, δύο ποτήρια του γλυκού αργυρά, μίαν ζαχαριέραν αργυράν, δώδεκα κουτάλια της τραπέζης αργυρά, μίαν κουτάλαν της σούπας αργυράν, μίαν δωδεκάδαν μαχαιρίων και μίαν πηρουνίων, πέντε τεντσερέδες, δύο ταψία και εν χαρανίον Κωνσταντινουπόλεως»*[110].

Το ίδιο έτος, ο ίδιος Ιωάννης Βαλασόπουλος, στην υπηρέτριά του Καλλιόπη, θυγατέρα Ιωάννου Χρυσικού, την οποία υπανδρεύει με τον επίσης υπηρέτη Μάρκο Δημάκη, *«προσφέρει προς αυτήν λόγω της δωδεκαετούς προς αυτόν και την οικογένειάν του υπηρεσίας της την εξής κινητήν προίκα: έξ βαγιόλια και μίαν βαγιόλη, δύο πεσκίρια, έξ σινδόνια, το έν ολομέταξον, έναν γύρον του κρεβατιού κεντητόν, επτά ζεύγη μαξιλαράκια κεντητά, μία μαξιλάρα, έν τραπεζομάνδηλον κεντητόν, δύο στρώσεις του καναπέ, η μία τσίτινη η άλλη με δαμάσκον με δώδεκα μαξιλάρες και σκεπάσματα κεντητά, δύο στρώματα, μίαν ανδρομίδαν, δύο παπλώματα, το έν τσίτινον το άλλον δαμάσκον, δύο κασέλες η μία μεγάλη ή άλλη μικρή, έν φορτζέρι, έξ κουτάλια του γλυκού αργυρά συρματερά, δύο τετζερέδες και το ταψί, δύο σιδεροστιές, έν χαρανί, μίαν δουζίνα πιάτα, δώδεκα μαχαίρια πιρούνια και κουτάλια, μίαν δωδεκάδα κουπαδέλια, έναν δίσκον»*[111].

Μία άλλη εξίσου αξιόπιστη πηγή αποτελούν οι *«απογραφές»* των περιουσιακών στοιχείων προσώπων που έχουν πεθάνει, που συντάχθηκαν για να εξασφαλιστούν τα δικαιώματα των κληρονόμων τους. Χαρακτηριστικά αναφέ-

ρουμε την περίπτωση της *«απογραφής της σφραγισμένης περιουσίας του αποβιώσαντος Θεοφίλη Γκικόπουλου, κτηματίου κατοίκου Σπάρτης»*[112], η οποία συντάχθηκε στις 4 Μαρτίου 1892 στη Σπάρτη. Είναι ένας λεπτομερής κατάλογος όσων αντικειμένων βρέθηκαν στην οικία του (σκεύη, έπιπλα, στρωσίδια, ρουχισμός, κοσμήματα), όταν αυτή ανοίχθηκε μετά το θάνατό του. Σημαντικό είναι ότι σημειώνεται και η εκτιμηθείσα αξία των απογραφόμενων ειδών. Από την «απογραφή» προκύπτουν τα παρακάτω είδη:

α) Έπιπλα: *«Μία τράπεζα κάρυνος μετά των άνωθι αυτής μικρών θυρίδων επίσης καρύνων δραχ. 20, ένα μικρόν τραπέζιον στρογγύλον τάβλινον δραχ. 5, μία τράπεζα της οξιάς δραχ. 50, ένα τραπέζιον τάβλινον μεγάλον του φαγητού δραχ. 15, δώδεκα καρέκλας δραχ. 80, δύο πολυθρόνας και τέσσαρας έτι*

καρέκλας κοινάς δραχ. 50, ένας καναπές κάρυνος ελαστικός με ύφασμα δραχ. 100, ένας έτερος καθ΄ όλα όμοιος καναπές ολίγον εφθαρμένος δραχ. 80, ένας καναπές επίσης κάρυνος μεταχειρισμένος δραχ. 15, μία δουλάπα ξυλίνη μεγάλη δραχ. 25, μία δουλάπα ξυλίνη δραχ. 20, ένας κομός κάρυνος με τέσσαρα συρτάρια μεγάλα και έτερος μικρός δραχ. 35, ένας κομός μικρός ξύλινος με τρία συρτάρια μεγάλα και δύο μικρά δραχ. 10, μία κονσόλα με μάρμαρον λευκόν δραχ. 50, μία κασέλα σαθρά δραχ. 2, μία λάμπα (νίκελ.) δραχ. 25, μία λάμπα κρεμαστή δραχ. 15, μία ομοία του ελαίου δραχ. 10, ένας φανός των εικόνων δραχ. 5, δύο κηροπήγια μετάλλινα δραχ. 5, έν κρεβάτιον σιδηρούν δραχ. 50, ένας καθρέπτης μεγάλος με χρυσήν κορνίζαν δραχ. 90, τρεις κορνίζας ξυλίνας δραχ. 10, ένα μαγγάλιον στρογγύλον εκ χαλκού (πολίτικον) δραχ. 50».

β) Σκεύη: *«Τέσσαρας βυτινάρας δραχ. 12, μία κάδη ελαιοτριβείου δραχ. 12, ένας δίσκος φέρων εν τω κέντρω αυτού τα κεφαλαία στοιχεία Π.Ι. και το έτος 1877 δραχ. 100, δώδεκα μαχαίρια, δέκα πιρούνια και τέσσαρα κοχλιάρια μετάλλινα δραχ. 20, δύο ποτήρια του γλυκού αργυροεπίχρυσα με πέντε κουταλάκια του γλυκού επίσης αργυρά δραχ 70, έν βαγένιον μικρόν χωρητικότητος οκτώ περίπου μέτρων δραχ. 20, ένα σκαφίδιον του ζυμώματος δραχ. 2, ένας νιπτήρας ξύλινος δραχ. 5, διάφορα μαγειρικά σκεύη, οίον τεντζερέδες, σιδηροστιές και τα παρόμοια δραχ. 35».*

γ) Στρωσίδια: *«Έν σινδόνιον μεταξωτόν με ούγιες δραχ. 15, επτά σινδόνια βαμβακερά με ούγιες τριπλιγιένιες δραχ. 50, έν σινδόνιον μεταξωτόν λευκόν με ούγιες και με ταντέλας δραχ. 25, τρία σινδόνια μεταξωτά λευκά με ούγιες δραχ. 100, οκτώ προσκεφαλάκια χασιδένια σκέτα λευκά δραχ. 8, δύο μαξιλαροθήκες λευκάς κεντητάς δραχ. 2, δύο προσκεφαλάκια μαύρα ατλαζένια χρυσομεταξοκέντητα δραχ. 15, δύο όμοια προσκεφαλάκια μάλλινα, εξ ων το μεν χρώματος λευκού το δε χρώματος κοκκίνου φέροντα το μεν άνθος κεντητόν, το δε σκύλον κεντητόν δραχ. 5, δύο όμοια προσκεφαλάκια λευκά κεντητά δραχ. 5, τρία εφαπλώματα μεταξωτά, εξ ων τα δύο ολομέταξα και το έτερον λινομέταξον με πρεβάζια πάνινα κόκκινα δραχ. 130, τρεις κουβέρτες, εξ ων τας δύο πλεκτάς και την ετέραν υφαντήν δραχ. 45, δύο γύρους του κρεβατιού, εξ ων ο είς χασιδένιος και ο έτερος με ούγιες δραχ. 10, ένα γύρον του κρεβατιού μεταξωτόν με ούγιες και με ταντέλες έξ πήχεων το μήκος δρχ. 12, έν στρώμα δίμητον πλήρες μαλλίων δραχ 30, έν κιλίμιον*

μεγάλον αιθούσης, διαφόρων χρωμάτων, μάλλινον δραχ. 100, ένα τάπητα ευρωπαϊκόν δρχ. 60, δύο κιλίμια δραχ. 10, έν κιλίμιον πεπαλαιωμένον και κατά πολύ εφθαρμένον δραχ. 3».

δ) Ρουχισμός*: *Δύο μισοφόρια μαλλινοβάμβακα δραχ. 10, έν φόρεμα μαλλινοβάμβακον τετριμμένον δραχ. 5, έν επανωφόριον μεταχειρισμένον με ταντέλες χρώματος μαύρου δραχ. 5, έν φόρεμα με το πολκάκι του χρώματος κιτρίνου δραχ. 10, έτερον φόρεμα μαλλινομέταξον χρώματος πρασίνου δραχ. 20, έτερον φόρεμα μεταξωτόν λευκόν με το πολκάκι του με λουλουδάκια μαύρα δραχ. 25, έτερον φόρεμα μεταξωτόν με κιτρίνους σειράς δραχ. 20, έν όμοιον μεταξωτόν άνευ επανωφορίου χρώματος μελιού δραχ. 60, έν επανωφόριον βελουδένιον με*

ταντέλας χρώματος μαύρου δραχ. 50, μίαν μεταξωτήν νυκτικιάν ριγωτήν δραχ. 4, πέντε μποξάδες μεταξωτούς, εξ ων ο είς μάλλινος διαφόρων χρωμάτων δραχ. 15, τρία μανδήλια μεταξωτά, εξ ων τα δύο λευκά και το έτερον κόκκινον δραχ. 4, δώδεκα μισοφόρια γυναικεία λευκά δραχ. 60, δεκαπέντε υποκάμισα γυναικεία λευκά δραχ. 45, δεκαπέντε εσώβρακα γυναικεία δραχ. 30, δέκα νυκτικές λευκές γυναικείες δραχ. 20, ένδεκα προσόψια (μπόλιες) δραχ. 12, τρεις μπούστους χασεδένιους δραχ. 6, τρία φορέματα μεταξωτά με ταντέλες, εξ ων το μεν χρώματος μαύρου, το έτερον χρώματος σταχτιού και το έτερον χρώματος θαλασσινού δραχ. 200, δέκα πήχεις πανί μεταξωτό δραχ. 30, εις οκτώ τεμάχια δέκα τρεις πήχεις γερό πανί μεταξωτό δραχ. 50, δώδεκα και ημίσειαν πήχεις πανί μεταξωτόν χρώματος κιτρίνου δραχ. 25, δέκα επτά πήχεις πανί μεταξωτόν λευκόν με ούγιες εις δύο τεμάχια δραχ. 30».

ε) Κοσμήματα: *Έν μενταλιόν χρυσούν μετά μικράς χρυσής αλύσεως και έν ζεύγος σκουλαρίκια δραχ. 100, έν ωρολόγιον χρυσούν μετά χρυσής αλύσεως, μία καπνοθήκη αργυρά (ταμβακιέρα)».*

Ενδυμασία και εμφάνιση

Η ενδυμασία ή φορεσιά, το «ρούχο» για τους απλούς ανθρώπους της υπαίθρου, απαραίτητο στην καθημερινή πρακτική, είναι δείκτης της καλαισθησίας του καθενός και συνάμα ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού. Η ενδυμασία ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή, αλλά και την κοινωνική θέση και οικονομική επιφάνεια εκείνου που τη φοράει. Το ίδιο συμβαίνει και στη Λακωνία του 19ου αιώνα. Άλλο τύπο ενδυμασίας θα συναντήσουμε στη Λακεδαίμονα, άλλο στην Επίδαυρο Λιμηρά (Νεάπολη) και άλλο στην πετρώδη και αυστηρή στα ήθη περιοχή της Μάνης. Διαφέρει επίσης η φορεσιά των ανδρών από εκείνη των γυναικών με σαφείς υποδηλώσεις στη διάκριση του φύλου, αλλά και του κοινωνικού του ρόλου.

---

* Εντύπωση μας προκαλεί το γεγονός ότι στον πλήρη αυτό απογραφικό κατάλογο δεν αναφέρεται ούτε ένα είδος ρουχισμού του αποθανόντος, ενώ αναφέρεται αναλυτικά ο ρουχισμός της συζύγου του.

i. Ανδρική ενδυμασία

Για τη φορεσιά των ανδρών στη Λακεδαίμονα πληροφορίες μάς δίνει ο Φαίδων Κουκουλές[113], ο οποίος αναφέρει σχετικά: *«οι άνδρες εφόρουν χιτώνα λευκόν ποδήρη, έσωθεν δ΄ αυτού βραχείαν περισκελίδα μαλλίνην, μπενοβράκι μάλλινο, επί δε του κορμού, το μεν θέρος μόνον σάρκα, τον δε χειμώνα και το γελέκι, μάλλινον, μέλαν εξωτερικόν φόρεμα, άνευ χειρίδων, διήκον μέχρι των γονάτων. Επί της κεφαλής, οι μεν άρχοντες έφερον τα χαυλιά, λινά δηλαδή υφάσματα μιας οργυιάς μήκους, οι δε πένητες την μπόλιαν. Το φέσιον επίσης δεν*

ήτο άγνωστον. Ως υποδήματα δε πάντες τσαρούχια, άτινα ήσαν τα μόνα κατάλληλα δι΄ έδαφος, όπερ καθ΄ όλον σχεδόν τον χειμώνα είναι υπό χιόνων κεκαλυμμένον».

Στην περιοχή της Νεάπολης (Βάτικα), όπως μας πληροφορεί ο Αντώνης Τάντουλος[114], *«κύριο χαρακτηριστικό της ανδρικής φορεσιάς ήταν οι βράκες ή φουφούλες, οι οποίες ήταν αρκετά μακριές. Εσωτερικά φορούσαν φαρδύ σώβρακο, φουφούλα και αυτό. Στο κεφάλι φορούσαν μεγάλο κόκκινο φέσι με φούντα. Στο επάνω μέρος του σώματος φοράγανε από μέσα κατάσαρκα φανέλα μάλλινη, πλέχτινη. Από πάνω πουκάμισο άσπρο με μανίκια μακριά με καπάκι, κουμπωμένα. Στο λαιμό ήταν παπαδίστικο, χωρίς γιακά. Στη μέση φοράγανε ζουνάρι μεγάλο. Έφερνε δυο-τρεις βόλτες με κρόσια στις άκρες. Το σκολινό ήταν μεταξωτό, λουρωτό, διάφορα χρώματα. Πάνω από το πουκάμισο φορούσαν γελέκο σταυρωτό με πλούσια διακόσμηση, ήταν εμπρός μπλε και στην πλάτη κόκκινο».*

Οι Μανιάτες, σύμφωνα με τον Κυριάκο Δ. Κάσση[115], *«φορούσαν βράκα και σπάνια φουστανέλα (μόνο όσοι ταξίδευαν ή είχαν επαφές με το Μοριά φορούσαν απ΄ έξω απ΄ τη βράκα φουστανέλα, δηλ. οπωσδήποτε ευκατάστατοι). Μέσα από τη βράκα «ρασοβράκι» (εσώβρακο). Το ρασοβράκι δενόταν με «βρακοζούνι»*

και σε μερικούς ήταν ράσινο σε άλλους από ακατέργαστη γιδότριχα και το φορούσαν και το καλοκαίρι (!) οι γεροντότεροι. Αν δεν ήταν ξυπόλητοι οι βρακοφόροι, φορούσαν «τσαρούχι» από «χιουροπέτσι». Οι «φουστανελάδες» βέβαια φορούσαν και κάλτσα κεντητή οπωσδήποτε και τσαρούχι καλοφτιαγμένο, αλλ΄ αυτά ήταν για λίγους. Οι βρακοφόροι δεν φορούσαν κάλτσες. Όχι σπάνια ήταν ξυπόλητοι. Η μανιάτικη βράκα ήταν μέχρι το γόνατο, όπου δενόταν, έμοιαζε με τη βράκα των μικρών νησιών και των Βατικιωτών. Φορούσαν «ποκάμισο» εσωτερικό (υφαντό) που έμπαινε μέσα στη βράκα και τα δύο μαζί περισφίγγονταν με σελάχι ή απλό ζουνάρι. Και τα δύο φτιάχνονταν από ντόπιους. Μερικά σελάχια ήταν κεντητά. Το ζουνάρι ήταν απλό και περιζωνόταν. Είχε χρώμα βαθύ (κόκκινο, μαύρο, μπλε). Η βράκα βαθύ μπλε ή μαύρο και σπάνια κόκκινη. Πάνω από το ποκάμισο φορούσαν «ρασοκαμιγιόλα» (ζακέτα) με άσπρες και γαλάζιες κάθετες ή οριζόντιες ρίγες. Ελαφρό πανωφόρι λεγόταν «γιουρδί ή γιούρδα» και το βαρύ «σουρντούκο». Το βαρύτατο «ραχιά» (κάπα). Όλα ήταν υφαντά, μάλλινα και σπάνια λινά ή βαμβακερά. Τα κοντογούνια ήταν συνηθισμένα. Ο μποζάς (μαντήλι λαιμού) φοριόταν τελευταία από όσους ντύνονταν εξεζητημένα ευρωπαϊκά (φράγκικα). Στο κεφάλι φορούσαν φέσι κόκκινο. Οι φουστανελάδες με φούντα κρεμαστή ως τις πλάτες χρυσοϋφαντη και την έλεγαν και «παπάζι». Οι βρακάδες φορούσαν το τσεμπεράκι

(μαυρομάντηλο) που έδεναν πίσω απ΄ το κεφάλι. Οι φουστανελάδες αντί για καμιγιόλια φορούσαν ρασογέλεκο ή σταυρογέλεκο. Το δεύτερο φορούσαν και οι βρακάδες. Στο αυτί (οι βρακάδες μόνο) φορούσαν το τρέμουλο (σκουλαρίκι κρεμαστό). Άλλα κοσμήματα δεν φορούσαν (εκτός ίσως φυλαχτά) και δαχτυλίδι που μόνοι τους έφτιαχναν σφυρήλατο…».

ii. Γυναικεία ενδυμασία

Οι γυναίκες της Λακεδαίμονας *«εφόρουν μακρούς χιτώνας συνεχομένους υπό ερυθρών ή πράσινων ζωστήρων πλάτους 8 δακτύλων και άνωθεν τούτων ράσα λευκά μέχρι των αστραγάλων καθήκοντα, έτι δε και «φουστανοτζίπουνα» κατά τας καθημερινάς, γελέκι δε κατά τας Κυριακάς και λοιπάς εορτάς και επί της κεφαλής μαγνάδι ή χομπότο (μεγάλη μανδήλα μήκους 6 πήχεων). Αι κόραι αντί ράσου εφόρουν τσομπέδες και εις την κεφαλήν τσεβρέδες, ήτοι μανδήλια κεντητά, μάλιστα αι των αρχόντων.»*[116].

Στην περιοχή των Βατίκων η γυναικεία φορεσιά αποτελείτο *«από ένα μακρύ φόρεμα, σε χρώμα μελιτζανί, που το έλεγαν τζενοφέ, με ανοιχτό μπούστο, φτιαγμένο από ταφτά, κοντογούνι από μαύρο βελούδο περίτεχνα χρυσοκεντημένο, από πουκάμισο από ουγιωτό ύφασμα με πιέτες, και τέλος από το μαντήλι της κεφαλής, κεντημένο με πούλιες, που δένεται φακιόλι»*[117].

Στη Μάνη οι γυναίκες φορούσαν *«βελέσι, που ήταν «μονίτατο» (μονοκόμματο πάνω και κάτω) φουστάνι βαμμένο βαθύ χρώμα (μπλε, πράσινο, κόκκινο και οι χήρες μαύρο). Στον ποδόγυρο γύρω έραβαν το περίφημο «μπουγαζί», το οποίο ραβόταν πάνω στο βελέσι και ήταν κατακόκκινο. Μέσα απ΄ το βελέσι φορούσαν το ποκάμισο, υφαντό με φαρδιά μανίκια και τόσο μακρύ όσο το βελέσι, κεντητό στις άκρες του, δαντελωτό, αλλά απλό. Για εσώρουχο φορούσαν «καλαμουσκιό βρακί» (δηλ. μέχρι πίσω απ΄ το γόνατο) μεταξωτό ή λινό. Πάνω απ΄ το βελέσι φοριόταν το πανωφόρι (γελέκο ή κοντογούνι) που λέγεται μπόρκα (πόλκα) ή μπορκί ή καμιγιόλα. Το κεφάλι κάλυπτε η τσεμπέρα, ύφασμα τετράγωνο που διπλωνόταν διαγώνια, γινόταν τριγωνικό. Οι αρχοντοντυμένες φορούσαν στο κεφάλι και κάλυμμα σαν στέμμα, το «κεφαλογιούρι» και πάνω απ΄ αυτό το «τσεμπέρι ή μπόλια», το «λαχουρί ή γεμενί» (μαντήλι κροκάτο και πορτοκαλί). Τέλος σαν σάρπες χρησιμοποιούσαν μάλλινα αραιοπλεγμένα σάλια που τις έλεγαν «μπελλερίνες». Είχαν σχήμα τριγωνικό και τύλιγαν την πλάτη με τις δύο άκρες να σκεπάζουν τα μπράτσα. Κοσμήματα δεν φορούσαν καθόλου. Τις καθημερινές περπατούσαν ξυπόλυτες ή με τσαρούχια. Τις επίσημες μέρες φορούσαν παπούτσια ή τσαρούχια καλά»*[118].

Στο δήμο Σπάρτης την ενδυμασία τη συνθέτουμε μέσα από τα προικοσύμφωνα[119], από τα οποία προκύπτει ότι η φορεσιά ήταν από τα κυριότερα προικοδοτούμενα είδη. Σ΄ αυτά λοιπόν αναφέρονται για τις γυναίκες τα εξής είδη: φέσια άλικα (με χρυσά ή μεταξωτά παπάζια), γεμενιά, φουστάνια (αλατζένια ή τσίτινα), φορέματα (μάλλινα, μεταξωτά, λινομέταξα), σάλια, υποκάμισα, εσώβρακα, μανδήλια (λινά ή μεταξωτά), σάλπα, μισοφούστανον, τζουράπια (κάλ-

τσες), μπόλιες, μποξάδες, μισίνες (μεταξωτές), μισοφόρια διάφορα, βρακοζώνες (χρυσές), κοντογουνίτζες (βελουδένιες ή τζόχινες με χρυσογάϊτανα), γελέκια (ράσινα), ζουνάρια (μεταξωτά), στιβάλια, επανωφόρια (βελούδινα, μεταξωτά, κασμιρένια), μπελερίνες, τσεμπέρες.

Για τους άνδρες: «μία αλλαξιά του γαμβρού, ήτοι έν υποκάμισον, έν εσώβρακον, μία φουστανέλλα και έν ζωνάρι», παντελόνια, λαιμοδέτιον

(μεταξωτόν), μισίνα (μεταξωτή), σαλβάρια (αλατζένια, τζίτινα), κοντογούνιον (τζόχινον με χρυσογάϊτανα), ζωνάρια (κουκουλομέταξα), μανδήλια, κάλτσες.

Ανάλογη με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας ήταν η ποσότητα αλλά και η ποιότητα των προικοδοτούμενων ειδών. Ο Ν. Λεώπουλος, κτηματίας από τη Σπάρτη, στην κόρη του Μαριγώ, την οποία υπανδρεύει με τον δικηγόρο Γ. Ζάβρα, δίνει μεταξύ άλλων *«δέκα φορέματα και εν επανωφόριον βελούδινον αξίας 1.850 δραχ., επτά υποκάμισα διάφορα αξίας 350 δραχ., δέκα εννέα νυκτικιές και μπούστους αξίας 150 δραχ., δέκα τέσσαρα μισοφόρια αξίας δραχ. 150, είκοσιν έξ εσώβρακα αξίας δρχ. 120, εννέα ζεύγη τσουράπια αξίας δραχ. 40, έν λαχούριον αξίας δρχ. 100, εικοσιτέσσαρα μανδήλια αξίας δραχ. 100, πέντε τουρκικά υφάσματα χρυσοκέντητα (τσεβρέδες) αξίας δραχ. 60, έξ βαγιόλια και έξ βαγιόλες αξίας δραχ. 80, είκοσι δύο μπόλιες αξίας δραχ. 30»*[120].

Από τη δεκαετία του 1870 διαφαίνονται πλέον καθαρά οι τάσεις αστικοποίησης στη Σπάρτη και περνούν και μέσα από τα προικοδοτούμενα είδη. Σε ένα προικοσύμφωνο του έτους 1871 συναντήσαμε μεταξύ των άλλων ειδών και *«μία ομπρελίτζα»*[121] και σε αντίστοιχα του έτους 1884 *«δύο καπέλα»*[122] και του έτους 1885 *«μίαν ομπρέλαν μεταξωτήν»*[123]. Επίσης η Ελένη, θυγατέρα του εμπόρου Χρήστου Μαλούχου, στα 1888, μεταξύ των άλλων προικών της έλαβε και *«δύο καπέλα γυναικεία, έν ομπρελάκι μεταξωτόν, δώδεκα μπούστους, δεκαοχτώ χειρομάνδηλα λινά, τρία ζεύγη παντόφλες κεντητές, έναν κορσέ, δύο ζεύγη γάντια»*[124].

Γενικά το ντύσιμο, κυρίως των γυναικών, επηρεάζεται από την ευρωπαϊκή μόδα. Υπάρχουν μάλιστα και καταστήματα, λίγα στην αρχή, περισσότερα στις αρχές του 20ού αιώνα, που διαθέτουν τέτοια είδη τόσο στη Σπάρτη όσο και στο Γύθειο. Στην εφημερίδα *Ηώς* του έτους 1882 διαβάζουμε[125]: *«Στη Σπάρτη κατά την άνω πλατείαν και υποκάτωθεν της οικίας του Αθ. Κοκκινοπούλου συνέστη υπό την διεύθυνσιν του Δημ. Λαζαράκου αρτίως κατάστημα εμπεριέχον διαφόρους ενδυμασίας ευρωπαϊκών ενδυμάτων πωλουμένων εις μετριωτάτην τιμήν. Το κατάστημα τούτο συνιστώμεν τοις ημετέροις συνεπαρχιώταις»*.

Στο Γύθειο, όπως διαβάζουμε στην εφημερίδα *Λακωνία*[126] του έτους 1882: *«Εις το κατάστημα των αδελφών Ιωαν. Γιαννακάκου εκομίσθησαν έτοιμα ενδύματα ανδρών, γυναικών και παίδων αρίστης ποιότητος, αμίμητα κομψότητος και εργασίας. Κοστούμια διαφόρων ποιοτήτων και χρωμάτων, πανδελόνια και γελέκια ωραιότατα. Παλτεσού αρκετά καλά και κομψότατα. Παλτεσού «Ρωσικά με κουκούλας του χειμώνος». Πολκάκια κορασίων με ατηλάζι κομψά. Κούκοι με αστραχάν τεχνικότατοι Βιέννης. Βέστες ανδρών (κάμαρας) αρίστης ποιότητος. Λαιμοδέτας μεγάλης αξίας. Πλήθος δε άλλων ψιλικών αγνώστων μέχρι τούδε»*.

Επίσης, στις αρχές του 20ού αιώνα (1901), η Γυθειάτισσα Μαριγώ Μαμμάκου ενημερώνει την πελατεία της μέσω της εφημερίδας *Λακωνία*[127]: *«Αξιότιμος Κυρία, επανελθούσα εξ Αθηνών, όπου επί ολόκληρον διετίαν παρηκολούθησα κατασκευήν γυναικείων ενδυμάτων εν τοις μάλλον πεφημισμένοις εργοστασίοις, λαμβάνω την τιμήν ν΄ αναγγείλω υμίν ότι αναλαμβάνω αντί μετρίας*

αμοιβής την κατασκευήν οιουδήποτε ενδύματος γυναικείου με πλήρη εγγύησιν περί της στερεότητος και κομψότητος τούτου ως και περί της εφαρμογής του τελευταίου των Παρισίων συρμού».

Η εξωτερική εμφάνιση τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών συμπληρωνόταν από κοσμήματα, τα οποία ποίκιλλαν ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα και την κοινωνική θέση του καθενός[128]. Από τα προικοσύμφωνα[129] προκύπτει μια αρκετά μεγάλη ποικιλία γυναικείων κοσμημάτων: σκουλαρίκια-ενώτια (αδαμάντινα, χρυσά, χρυσά Ευρώπης, ασημοχρυσωμένα, μαλαματένια, βεργέτες, αργυροχρυσωμένα, χρυσά με το μαργαριτάρι, συρματερά, του νέου συρμού), δακτυλίδια (αδαμάντινα, χρυσά, χρυσωμένα, μαλαματένια, ασημοχρυσωμένα, μονόπετρα μαλαματένια, ασημένια, «τέσσαρα δακτυλίδια χρυσά το εν ζαφίρι, το έτερον απλάνη, το έτερον τρίπετρον και το έτερον αντίκα», αργυρά, με ρουμπίνι), καρφίτζες (χρυσές), καρφίτσες του φεσιού (μαλαματένιες, χρυσές), βελόνες (του στήθους χρυσές, αδαμάντινες), του φεσιού (χρυσές, αργυρές, μαργαριταρένιες), ένα σταυρό («αδαμάντινο με δεκαοκτώ διαμαντόπετρες και μίαν χρυσήν επ΄ αυτού άλυσον», ασημοχρυσωμένο, χρυσό, μαλαματένιο, με γιορτάνι χρυσόν), αλίσσους χρυσούς του λαιμού, «έν μενταγιόν με την χρυσήν αλυσίδα», περιδέραιον (ασημοχρυσωμένον), πέντε μασχάλια μαργαριτάρι, τραχηλιές.

Αντίθετα, το μοναδικό ανδρικό κόσμημα που αναφέρεται στα προικοσύμφωνα είναι το δαχτυλίδι (μονόπετρο μαλαματένιο, βούλα μαλαματένια).

Διατροφικές συνήθειες

«Πες μου τι τρως, να σου πω ποιος είσαι»! ή, σύμφωνα με μια γερμανική παροιμία, *«ο άνθρωπος είναι αυτό που τρώει»*. Είναι πλέον γνωστό και κοινώς αποδεκτό ότι ανέκαθεν η τροφή, όπως και η κατοικία και η ενδυμασία, μαρτυρεί την κοινωνική διαστρωμάτωση και αποτελεί στοιχείο του πολιτισμού ενός λαού[130].

Οι διατροφικές συνήθειες των Λακώνων στο β΄ μισό του 19ου αιώνα υπακούουν στη λογική της λιτότητας, όπως απλή ήταν και η ζωή τους σε όλα τα επίπεδα. Τα περισσότερα είδη διατροφής τα εξοικονομούσαν μόνοι τους, είτε καλλιεργώντας τους κήπους, είτε διατρέφοντας οικόσιτα ζώα, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο σε μεγάλο βαθμό τη ζωάρκεια του οίκου τους. Ο τρόπος διατροφής ποικίλλει βέβαια ανάλογα με την περιοχή (ορεινή ή πεδινή, παράλια ή μεσόγεια). Οι κτηνοτροφικές οικογένειες των ορεινών περιοχών καταναλώνουν περισσότερα γαλακτοκομικά προϊόντα, οι ψαράδες των παράκτιων περιοχών περισσότερα ψάρια και θαλασσινά.

Στις περισσότερες περιοχές του νομού πάντως, από τα πιο συνηθισμένα,

καθημερινά φαγητά ήταν η πατάτα, μαγειρεμένη με διάφορους τρόπους (τηγανητή, ψητή στο φούρνο ή στο τζάκι, βραστή, καπαμά και γιαχνί), τα

διάφορα όσπρια (κόκκινα φασόλια ή λόπια, τα λευκά και τα μαυρομάτικα φασόλια, τη φακή, τα κουκιά ή μπλέζες) μαγειρεμένα λαδερά ή τσιγαριστά με σάλτσα ή βραστά για σαλάτα, ο χυλός (φτιαχνόταν με αλεύρι), οι γκόγκιες (ιδιαίτερα στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς, γίνονταν με αλεύρι), τα στριφτάδια, οι χυλοπίτες, η μπουκουβάλα, οι ελιές, η ξυδοτριψιάνα, ψωμί με κρεμμύδι, λάχανα, αγκινάρες (με χυλό), μαρούλια, κολοκύθια, κολοκυθοκορφάδες, τραχανά σκέτο ή με κολοκύθι, πίτες από λάχανο ή σπανάκι. Ζυμαρικά, είτε αγοραστά από το εμπόριο (μακαρόνια, μανέστρες, φιδές), είτε ζυμωτά του σπιτιού (χυλοπίτες, τραχανά γλυκό και ξινό, μακαρόνια, τριφτάδες). Επίσης χοιρινό, σύγκλινο και λουκάνικο, αυγά μάτια, αυγά καενά, αυγά με συκωτάκια. Στις ορεινές ιδιαίτερα περιοχές του νομού κατανάλωναν και αρκετά γαλακτοκομικά προϊόντα (γάλα, τυρί, μυζήθρα, γιαούρτη), αφού έπαιρναν την πρώτη ύλη, το γάλα, από τα ζώα που έτρεφαν. Τα ψάρια αποτελούσαν μέρος της καθημερινής διατροφής των κατοίκων των παραθαλάσσιων περιοχών, ενώ οι υπόλοιποι κατανάλωναν τα είδη αυτά παστά (βακαλάο, ρέγγες, σαρδέλες)[131]. Γενικά το κρέας ήταν σπάνιο και το έτρωγαν μόνο τις μεγάλες γιορτές και στα πανηγύρια των χωριών και μόνο το Πάσχα έσφαζαν σχεδόν παντού αρνιά ή κατσίκια.

Στην περιοχή της Νεάπολης, όπως μας πληροφορεί η Ασπασία Κατσούλη[132], *«…τον πολύ βαρύ χειμώνα μαγειρεύανε κρεμμύδια ολάκερα με δενδρολίβανο και κίμινο και τα τρώγανε με κρασί. Μερικές φορές φτιάχνανε σκορδαλιά με πατάτες και άλλοτε σκορδαλιά με μπακαλιάρο τηγανητό. Στη χόβολη ψήνανε πατάτες ή χταπόδια, αλιδώνες (χταπόδια) και μοσκιούς (σαν καλαμάρια) και ψάρια λιόκαφτα…».*

Για την ιδιαίτερη από πολλές πλευρές περιοχή της Μάνης, ο Κυριάκος Δ. Κάσσης μάς πληροφορεί[133]: *«Η τροφή σε γενικές γραμμές ήταν πολύ λιτή. Ίσως επειδή ο τόπος είναι θερμός και το σώμα ξοδεύει λίγες θερμίδες, ίσως επειδή ο αέρας είναι πελαγίσιος, πεντακάθαρος, μεσογειακός και σε ανανεώνει μόνο η ανασεμιά του, ίσως επειδή οι άνθρωποι δεν «έχουσι ανοίξει τα στομάχια τους από μικρά από το πολύ φαϊ, να θέσι παράλογα να τρώσι», ίσως γιατί «όποιος τρώει πολύ δε φελά για τίποτα άλλο είτε για γυναίκα, είτε για δουλειά»…Στεγνοί από λίπος οι Μανιάτες, λιοκαμμένοι φάνταζαν και στη μορφή εξαγνισμένοι περισσότερο από κάθε άλλον επαρχιώτη…».*Τα περισσότερα φαγητά ήταν σπιτικά, φτιαγμένα από ντόπια προϊόντα και μόνο λίγα αγοραστά από την πόλη. Οι τροφές που παρασκεύαζαν οι νοικοκυρές καθημερινά και αποτελούσαν τη βάση της μανιάτικης διατροφής ήταν: τα τηγανόψωμα (πιτταϊρια, λαχανόπιτες, λαλάγγια και τηγανίδες, κουταλίδες, τραβηχτές), ο πασπαλάς (ωμός, κοινός πασπαλάς, σκωτοπασπαλάς ή χιουροπασπαλάς, καυτός πασπαλάς), ο καγιανάς και ο σπογγάτος, ο χυλός, οι χυλόπιττες, τα λαζάνια, τα στριφτάδια, τα μακαρόνια, ο χόνδρος. Από τις βασικότερες τροφές ήταν το «βρεχτάκι» (ωμό λάδι και ψωμί), τα σύκα, τα φραγκόσυκα και τα παστά: ζωικά (σύγκλινα, ορτύκια, τυρί), ψάρια (παλαμί- δες), φυτικά (ελιές). Οι φτωχοί Μανιάτες τρέφονταν κυρίως με λάχανα, όσπρια,

λούπινα. Σύμφωνα με τον ίδιο, στη Μάνη δεν έφτασε ποτέ η λεγόμενη «τούρκικη κουζίνα».

Νοοτροπίες και πολιτιστικές επιλογές στην πόλη της Σπάρτης

Αναφερόμαστε ιδιαίτερα στην πολιτιστική κίνηση της Σπάρτης, που αποτελεί το παράδειμα της μελέτης μας. Προσεγγίζοντας τις ιδιαιτερότητες της πόλης, του κυριότερου αστικού κέντρου του νομού, θα δείξουμε και τις διαφορετικότητες στις αστικές νοτροπίες, όπως έχουν αρχίσει να διαφαίνονται ήδη από τη δεκαετία του 1860, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες αγροτικές περιοχές του νομού. Εξαίρεση ίσως αποτελεί το Γύθειο, στο οποίο λόγω της εμπορικής του θέσης, προς το τέλος κυρίως του 19ου αιώνα διαφαίνονται κάποιες αστικές νοοτροπίες και συμπεριφορές.

Όσον αφορά στην εκπαιδευτική κίνηση, η οποία αποτελεί σπουδαίο πολιστικό παράγοντα, τα Σπαρτιατόπουλα φοιτούν στα τέσσερα δημοτικά σχολεία (δύο αρρένων και δύο θηλέων), τα δύο Ελληνικά και το Γυμνάσιο[134], στο οποίο τουλάχιστον από το έτος 1892 λειτουργεί και Βιβλιοθήκη[135]. Εκτός από τη δημόσια εκπαίδευση για τους περισσότερους, προς το τέλος του 19ου αιώνα ένας αριθμός οικογενειών καταφεύγει στην ιδιωτική ενισχυτική διδασκαλία. Το γεγονός επιβεβαιώνει η εφημερίδα *Πάλη*, μέσω της οποίας ο Ιωάννης Κανελλίδης το έτος 1886 γνωστοποιεί *«προς τους μαθητάς των κατωτέρων τάξεων του Γυμνασίου και προς τους των ανωτέρων του Β΄ Ελληνικού Σχολείου, τους έχοντας ανάγκην ιδιαιτέρας παραδόσεως Ελληνικών, Λατινικών, Μαθηματικών ή άλλου τινός εγκυκλοπαιδικού μαθήματος, ότι αναλαμβάνει να διδάξει αυτούς κατ΄ οίκον οιαδήποτε εκ των μαθημάτων τούτων, καθ΄ ας έχει διαθεσίμους ώρας»*[136]. Την ίδια χρονιά ο Λεωνίδας Αρνιώτης[137], στη σχολή χορού που διατηρεί (πλησίον του καφενείου Σασανά), υπόσχεται στους μαθητές του να διδάξει *«εις διάστημα ενός μηνός πάντας τους Ευρωπαϊκούς χορούς με ελαχίστην αμοιβήν»*[138].

Άλλοι πάλι γονείς εμπιστεύονται τη μουσική εκπαίδευση των παιδιών τους σε έναν επαγγελματία δάσκαλο, συνήθως για την εκμάθηση κάποιου μουσικού οργάνου. Αναφέρουμε την περίπτωση του Δ. Πατριαρχέα, μουσικού (λαουτιέρη) από το Μιστρά, ο οποίος έστειλε τον δωδεκάχρονο γιο του, Ιωάννη, στον Σπυρίδωνα Κωνσταντέλλο, υποδηματοποιό και βιολιτζή *«ίνα τον διδάξη την τέχνην του να μάθη να παίζη το βιολί δι΄ έν ολόκληρον έτος...»*[139].

Η λειτουργία τυπογραφείων και η κυκλοφορία τοπικών εφημερίδων, από τα πρώτα κιόλας χρόνια μετά την Επανάσταση, υποδηλώνουν το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά και την ανάγκη τους για επικοινωνία και ανταλλαγή απόψεων για δημόσια αλλά και ιδιωτικά ζητήματα. Η πρώτη σπαρτιάτικη εφημερίδα, μία από τις ελάχιστες επαρχιακές εφημερίδες της εποχής, εκδόθηκε το έτος 1833 στο Μυστρά και είχε τον τίτλο *«ο Λυγκεύς»*. Δεν είναι γνωστό το όνομα του εκδότη[140] ούτε η διάρκεια της έκδοσής της. Αρκετά χρόνια μετά τον

«Λυ- γκέα» το έτος 1860 εκδίδεται ο *«Λυκούργος»* με γραφεία στη Σπάρτη και στην

Τρίπολη. Δεν γνωρίζουμε το όνομα του εκδότη ούτε τη διάρκεια της έκδοσης. Τον ίδιο χρόνο εκδίδεται από τον Παναγιώτη Κρεββατά ο *«Λακωνικός Αστήρ»* μέχρι το 1870. Ένα χρόνο νωρίτερα, το 1869, ο Ιω. Γ. Θεοδωρόπουλος εκδίδει την *«Ασπίδα»*[141], ενώ η εφημερίδα *«Λακωνία»* εκδίδεται επί είκοσι χρόνια (1866-1886) με συντάκτη τον Αν. Βαλασόπουλο[142].

Η δεκαετία 1870-1880 αποτελεί σταθμό για τη Σπαρτιατική δημοσιογραφία. Παρατηρείται μια ασυνήθιστη για επαρχιακή πόλη εκδοτική δραστηριότητα και εκδίδονται μερικές από τις σημαντικότερες εφημερίδες της εποχής. Η πρώτη εφημερίδα που δίνει την ιδιαίτερη σφραγίδα της στην περίοδο αυτή είναι ο *«Πελοποννησιακός Αστήρ»*. Εκδόθηκε το 1871 από το τυπογραφείο του Γρηγορίου Αθανασιάδη με συντάκτη τον Λεωνίδα Ροζάκη, σημαίνοντα δικηγόρο της Σπάρτης, ο οποίος διηύθυνε την εφημερίδα μέχρι το 1875, οπότε εγκατέλειψε τη δημοσιογραφία. Η εφημερίδα συνέχισε να εκδίδεται και μετά την αποχώρηση του Ροζάκη, με συντάκτη στη νέα της περίοδο τον Ιω. Γ. Θεοδωρόπουλο μέχρι το 1881, οπότε και σταμάτησε να εκδίδεται[143]. Το ίδιο έτος εκδίδεται και η *«Ηχώ του Ταϋγέτου»* από τον Π. Πανάκο. Δεν γνωρίζουμε τη διάρκεια της έκδοσής της. Έπειτα από δύο χρόνια, το 1873, κάνει την εμφάνισή του ο *«Ευρώτας»*, του οποίου η πρώτη περίοδος τελειώνει το 1884. Δεν γνωρίζουμε τον εκδότη κατά την περίοδο αυτή. Η εφημερίδα εξακολούθησε να εκδίδεται με ορισμένες κατά καιρούς διακοπές μέχρι το 1940, ώστε μπορεί να θεωρηθεί ως η μακροβιότερη Σπαρτιατική εφημερίδα. Στις τελευταίες τρεις δεκαετίες μέχρι τη διακοπή της εκδότης ήταν ο Δημήτριος Μάνης. Τον επόμενο χρόνο, 1874, εμφανίζεται η *«Ηώς»*, η οποία εκδίδεται μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τον Μιχαήλ Παπαγιαννόπουλο. Επίσης μακρόβια εφημερίδα είναι και η *«Σπάρτη»* του Γρηγορίου Αθανασιάδου, η οποία εκδόθηκε το 1876. Η πρώτη περίοδος διήρκεσε ένα μόνο χρόνο, μέχρι το 1877, με διευθυντή σύνταξης τον Κων/νο Παπαδόπουλο. Επανεκδόθηκε το 1880 και συνέχισε τη δεύτερη περίοδό της μέχρι το 1884, με διευθυντή σύνταξης τον Ιωάννη Κορφιωτάκη. Το έτος αυτό διακόπτει και επανεμφανίζεται το 1891 μέχρι το 1899 με διευθυντή σύνταξης τον Μιχαήλ Ι. Θεοδωρόπουλο. Εν τω μεταξύ ο εκδότης της Γρηγόριος Αθανασιάδης πεθαίνει και τον διαδέχεται ο γιος του Νικόλαος Αθανασιάδης, ο οποίος επανεκδίδει τη *«Σπάρτη»* το 1915 και για λίγα ακόμη χρόνια. Η ζωή της εφημερίδας σβήνει με το θάνατο του εκδότη της Ν. Αθανασιάδου, το 1954. Το έτος 1878 εκδίδονται στη Σπάρτη δύο βραχύβια φύλλα, η *«Δικαιοσύνη»* με εκδότη τον δικηγόρο Δημοσθένη Μανουσάκη και ο *«Νομικός Αστήρ»* από τον επίσης δικηγόρο Κ. Παπαδόπουλο (τον διευθυντή σύνταξης της *«Σπάρτης»* κατά την πρώτη της περίοδο)[144].

Μετά τη δεκαετία 1870-1880 έχουμε τις εξής εφημερίδες: Την *«Πάλη»* (1884-1898) με εκδότη τον Γρηγόριο Αθανασιάδη, την *«Λακεδαίμονα»* (1897-1898) με εκδότη τον τυπογράφο Π. Πετράκο και αρχισυντάκτη τον Μ. Θεοδωρόπουλο. Τον ίδιο χρόνο, 1897, εκδίδεται η *«Ηχώς της Σπάρτης»* από τον

δικηγόρο και κατόπιν αρεοπαγίτη Κ. Παπαδόπουλο. Το 1898 ο Μητροπολίτης Θεόκλητος εξέδωσε το εκκλησιαστικό φύλλο *«Όσιος Νίκων»* που κράτησε μέχρι το

1899. Το 1902 εκδίδεται μια βραχύβια πολιτική προεκλογική εφημερίδα ο *«Λακεδαιμόνιος»* χωρίς όνομα εκδότου. Αυτή περίπου την περίοδο ο Σπύρος Θεοδωρόπουλος (Άγις Θέρος) εκδίδει για λίγο τον *«Ταϋγετο»*. Η έκδοση της σατιρικής εφημερίδας *«Σούσουρο»* το 1916 από τον Σώτο Σγουπάκο αποτελεί νέο σταθμό στη Σπαρτιατική δημοσιογραφία[145]. Κυκλοφορούσε επίσης και το ετήσιο περιοδικό *«Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον»* του Άγι Θέρου. Στο τέλος του αιώνα στη Σπάρτη λειτουργούσαν και τα τυπογραφεία Ν. Μάνη, Μιχαήλ Παπαγιαννόπουλου, Π. Πετράκου και Γρηγορίου Αθανασιάδου, το οποίο ήταν και βιβλιοπωλείο[146].

Ιδιαίτερη κινητικότητα παρουσιάστηκε στη Σπάρτη την παραμονή της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 στην Ελλάδα. Ήδη από το έτος 1895 είχε ιδρυθεί ο *«Γυμναστικός και Μουσικός Σύλλογος»*, ενώ παράλληλα ο δήμαρχος Σπαρτιατών Αδ. Ρουσόπουλος πρότεινε την ίδρυση Γυμναστηρίου και Μουσικής Σχολής, θεωρώντας ότι *«επιβάλλεται ως καθήκον ιερόν και απαραίτητον τω δήμω Σπαρτιατών, εν τη κοιτίδι ταύτη των Γυμναστικών και Μουσικών αγώνων, η πόλις της Σπάρτης, όπως μη καθυστερήση εν τούτοις»* και πρότεινε την παραχώρηση από το Δήμο κατάλληλου χώρου[147]. Με πρωτοβουλία του δήμου συγκροτήθηκε και επιτροπή, την οποία αποτέλεσαν οι Κωνσταντίνος Σχίζας, Ηλίας Κοπανίτσας, Ιωάννης Λεώπουλος, Δημοσθένης Ζερβέας και Λεωνίδας Μελετοπούλος, *«προς συλλογήν εράνων υπέρ του εθνοφελούς σκοπού της τελέσεως εθνικών ολυμπιακών αγώνων»*[148].

Στην πνευματική ζωή της πόλης, ήδη από τη δεκαετία του 1860[149], πρόσφεραν και τα καφενεία, τα οποία αποτελούσαν τόπο συνάντησης, αλλά και ανταλλαγής απόψεων μεταξύ των θαμώνων. Ορισμένα μάλιστα αποτελούσαν και καλλιτεχνικά στέκια, αφού φιλοξενούσαν Θιάσους και μικρές ορχήστρες που έδιναν συναυλίες[150]. Στα 1882 ο Μιχαήλ Μητσάκης αναφέρει ότι στη Σπάρτη υπήρχαν δυσανάλογα με τον πληθυσμό της πολλά καφενεία, ενώ στην Τρίπολη με διπλάσιο πληθυσμό υπήρχαν πολύ λιγότερα[151]. Στοιχεία για τον εξοπλισμό και τον εσωτερικό διάκοσμο ενός τέτοιου καφενείου στη Σπάρτη αντλούμε από ένα πωλητήριο έγγραφο, από το οποίο προκύπτει ότι ο Αθανάσιος Σ. Δημόπουλος, καφεπώλης, κάτοικος Σπάρτης, πωλεί, παραχωρεί και μεταβιβάζει προς τον Σταύρο Ευθ. Τάγκαλο, αμαξηλάτη, κάτοικο Αγ. Ιωάννου του δήμου Σπάρτης *«τα ιδιόκτητα αυτού έπιπλα καφενείου, ήτοι: είκοσι μικρά τραπέζια, εξ ων τα εννέα αυγοειδή και τα λοιπά τετράγωνα, άπαντα ξύλινα, χρωματισμένα δια χρώματος μαύρου και καρυδιού, ογδοήκοντα καρέκλες εκ ξύλου οξιάς, τέσσερις καναπέδες ευρωπαϊκής κατασκευής ψαθίνους, έναν καθρέπτην μεγάλον με χρυσήν κορνίζαν, δεκαπέντε κάδρα μεγάλα διαφόρων παραστάσεων, οκτώ αργιλέδες με δώδεκα μαρκούτζια, έναν μύλον του καφέ μεγάλον ευρωπαϊκής κατασκευής, τρία ταψία, έν σύμπλεγμα από σύρμα προς κατασκευήν του πεντεσπανίου, έν μεγάλον τραπέζιον τάβλινον αχρωμάτιστον, έν μάρμαρον στρογγύλον προς τοποθέτησιν*

γλυκισμάτων, έξι λάμπας μεγάλας, δύο μόστρας των γλυκισμάτων μικράς χρωματισμένας, δύο τάβλια, έν χαβάνιον μαρμάρινον μεγάλον, τρεις λαμαρίνες προς ψήσιμον των γλυ-

κισμάτων και έν καφεκούτιον, όλα τα παραπάνω αντί δραχμών επτακοσίων πεντήκοντα ...»[152].

Στα 1873 λειτουργεί το καφενείο *«η Ευτέρπη»* υπό την διεύθυνση *«του φιλοκάλλου Εμμανουήλ Στήνη, διακεκριμένου ζαχαροπλάστου και κατασκευαστού των ευαρεστωτέρων ποτών. Το νέον τούτο καφενείον διεμορφωμένον κομψοπρεπώς δι΄ ωραίων επίπλων, σφαιριστηρίου, γλυκυσμάτων και ποτών πολυειδών, παρέχον δε έτι εις τους θαμώνας αυτού άπασας σχεδόν τας εφημερίδας, προώρισται βεβαίως εις αναπλήρωσιν του κενού, όπερ οι πάντες έως τώρα συνησθανόμεθα ως τοιούτον, συνιστώμεν αυτό εκθύμως εις το ευγενές κοινόν»*[153].

Αναφέρονται επίσης το καφενείο Ιωάννου Ν. Κορφιωτάκη[154] και το καφενείο των κληρονόμων Γ. Φεγγαρά[155], έξω από τα οποία γίνονταν συνήθως οι πλειστηριασμοί.

Προχωρώντας προς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα το καφενείο εξελίσσεται, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, σε κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο[156]. Ήδη στα 1884 ο Θ. Φεγγαράς διαμόρφωσε το ισόγειο της οικίας του σε χώρο πολλαπλών χρήσεων και το διέθεσε στο κοινό της Σπάρτης. Εκεί λειτουργούσε αναγνωστήριο-βιβλιοθήκη και καφενείο. Αποτελούσε τόπο συνάντησης των Σπαρτιατών, όπου είχαν την ευκαιρία να διαβάσουν εφημερίδες, βιβλία, περιοδικά, ακόμα και την ελληνική νομοθεσία. Μάλιστα κάθε Κυριακή γινόταν και απαγγελία *«διηγημάτων ευαρέστων και τερπνών και διαφόρων ιστορικών γεγονότων»*. Στο καφενείο οι θαμώνες απολάμβαναν τον καφέ τους και γεύονταν γλυκίσματα, σομάδα, λεμονάδα, και άλλα ποτά, μη μεθυστικά[157].

Στον ελεύθερο χρόνο τους οι Σπαρτιάτες, εκτός από τα καφενεία που αποτελούσαν καθαρά ανδροκρατούμενους χώρους, σύχναζαν *«παρά την όχθη (του Ευρώτα) προ του περιβολίου του κ. Ματάλα, του μόνου εξοχικού εντευκτηρίου»*[158]. Αλλά και οι άνθρωποι της καθημερινής βιοπάλης έβρισκαν τρόπους να «διασκεδάζουν» τον κόπο της ημέρας. Χαρακτηριστική είναι η εντύπωση που αποκόμισε ο Γ. Παρασκευόπουλος κατά την επίσκεψή του στο μεταξουργείο του κ. Φικιώρη στα 1895. Σχετικά σχολιάζει[159]: *«...Η καθημερινή των βιοπάλη διαρκές γλέντι. Όταν εισηρχόμην εις το Μεταξουργείον του κ. Φικιώρη ετραγουδούσαν όλα μαζί, καμιά πενηνταριά κοράσια την Χάιδω. Κατόπιν άλλα Μωραϊτικα τραγούδια γεμάτα ποίησιν και γλύκα. Δια να μας δείξουν δε ότι είναι και ολίγον ντιστεγκούδες ετραγούδησαν και αθηναϊκά τραγούδια. Και είναι όλαι χωριατοπούλες από τον Μιστράν, από το Παρόρι κ.λ.π. Παρετήρησα αυτάς, όταν ήσαν έτοιμοι μετά το τέλος της εργασίας, δια τα χωριά των, να καλλύνωνται και καλλωπίζωνται με διάφορα χρώματα και μυρουδιές. Με άλλους λόγους να φτιασιδώνονται! ...».*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν η Ερέτρια, η Κόρινθος, το Καστρί Λοκρίδας κ. α. Αλέκας Καραδήμου-Γερολύμπου, «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης», *Νεοελληνική Πόλη, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας,* τόμ. Β΄, Αθήνα 1985, σσ. 381-382.

2. Γ. Γιαξόγλου, «Η πολεοδομική εξέλιξη της Σπάρτης 1834-1994» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, *ο.π.,* σ. 139. Ντίνας Ντουβή, «Το σχέδιο Stauffert για την Σπάρτη. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη και συγκρότηση του αστικού χώρου» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, ο.π. σσ. 132-133.

3. Σπ. Δ. Λουκάτου, «Η πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση, διαμόρφωση και ανάπτυξη των πόλεων του νομού Λακωνίας και προβλήματα κατά την πραγματοποίησή τους. Πρώτη πεντηκονταετία του ελεύθερου βίου τους», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΔ΄, εν Αθήναις 1998, σσ. 376-377. Γεωργίου Κ. Μπλάθρα, «Η Εκκλησία της Σπάρτης κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια 1834-1984», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Η΄, εν Αθήναις 1986, σ. 487.

4. Γ. Γιαξόγλου, «Η πολεοδομική εξέλιξη της Σπάρτης», ο.π., σ. 140.

5. Σπ. Δ. Λουκάτου, «Η πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση», ο.π., σ. 382.

6. Κατά το έτος 1858 «…ο Χαράλαμπος Κλάξος, λεπτουργός, δημότης Αθηνών και κάτοικος Σπάρτης, ένθα μετέρχεται το επάγγελμα αυτό, ανέλαβε δια μειοδοτικής δημοπρασίας την εργολαβίαν της επισκευής και κατασκευής των υπαρχουσών ελλείψεων του εν Σπάρτη δημοσίου καταστήματος…». *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 921/ 1858, Γ Α Κ – Α Ν Λ.
Κατά το έτος 1871 «…οι Θεμιστοκλής Βλάχος, πρόεδρος των εν Σπάρτη Πρωτοδικών, Απόστολος Αποστόλου, υπολοχαγός του Μηχανικού, κάτοικοι Σπάρτης και Ιωάν. Μαλαβάζος, τεχνίτης, κάτοικος Γερακίου του δήμου Γερονθρών, οι δύο πρώτοι συνεφώνησαν μετά του Ιωαν. Μαλαβάζου την επισκευήν του άνω πατώματος του ενταύθα δημοσίου καταστήματος και να ελαιοχρωματίση τας κιγκλίδας και τας έδρας του Κακουργοδικείου και του Πρωτοδικείου…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 5.896/ 1871, Γ Α Κ – ΑΝΛ.
Στα 1885 η εφημερίδα *Πελοποννησιακός Αστήρ* προειδοποιεί: «…το δικαστικόν κατάστημα κινδυνεύει να καταρρεύση ειμή ως τάχιον επισκευασθή. Η επείγουσα αύτη ανάγκη επανειλημμένως και εντονώτατα παρεστάθη εις το αρμόδιον Υπουργείον, πλην ατυχώς ουδέν μέχρι τούδε ελήφθη μέτρον προς θεραπείαν αυτής. Το Υπουργείον της Δικαιοσύνης έχει ήδη υπ΄ όψιν τον προϋπολογισμόν της απαιτουμένης δαπάνης και οφείλει να σπεύση την επισκευήν πριν ή συμβή δεινότερον τι δυστύχημα». εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, αρ. 10/ 15.6.1885.

7. Σπ. Δ. Λουκάτου, «Η πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση», *ο.π.,* σ. 383.

8. Γ. Μπλάθρα, *Η εκκλησία της Σπάρτης 1834-1984*, *ο.π.*, σσ. 489, 494, 496-497.

9. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 24/ 31.3.1897, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

10. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 192/ 15. 4. 1872.

11. «…εν τω προϋπολογισμώ του Κράτους συμπεριλαμβάνεται κατ΄ έτος ποσόν τι εκ των χρημάτων, όσα το δημόσιον προ ετών εισέπραξε δια της εκποιήσεως των οικοπέδων της νέας Πλατείας της πόλεώς μας προς εκτέλεσιν έργων κοινωφελών. Κατά το π.ε. το ποσόν τούτο προωρίσθη εις ανέγερσιν δημοτικού καταστήματος, αλλ΄ έμεινε εν τω χάρτη το έργον δια το

ανεπαρκές του ποσού αυτού, ούτε ενεκρίθη δε η αύξησίς του. Προκειμένου εν τούτοις να επιψηφισθή υπό της Βουλής ο δια το ε.ε. προϋπολογισμός καθήκον ημών θεωρούμεν να υπομνήσωμεν την κυβέρνησιν ότι οφείλει να δείξη μείζω ελευθεριότητα κατά την διάθεσιν χρημάτων, άτινα απ΄ αρχής το Δημόσιον υπεσχέθη να αφιερώση υπέρ των αναγκών του τόπου…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 165/ 8. 5. 1871.

12. «…Πλείσται εξ ιδιοτελείας προσπάθειαι καταβάλλονται προς διακώλυσιν της ανεγέρσεως του εν τη νέα πλατεία της πόλεώς μας Δημοτικού καταστήματος. Περί των αντενεργειών τούτων, σχετικώς άλλως τε προς τα περί αρχαιοτήτων διαδόσεις και τα μυστικά συμφέροντα αρ-

χαιοφίλων τινων, προσεχώς θέλομεν πραγματευθεί εν ιδίω άρθρω…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, 13.5.1872.

13. Νίκου Γεωργιάδη, «Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτίρια και τις πλατείες της Σπάρτης, από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Το παράδειγμα της Σπάρτης*, *ο.π.*, σ. 105.

14. Γ. Γιαξόγλου, «Σπάρτη, Η οικιστική εξέλιξή της» στο *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834-2002,* Δήμος Σπαρτιατών και ΜΝΗΜΕΣ, 2002, σ. 57.

15. Κατά το έτος 1859 κατεκυρώθη επ΄ ονόματι του Ευσταθίου Φαρφαρά, τέκτονα, κατοίκου Σπάρτης «…η κατασκευή μιας σκοπιάς δια την φρουράν του εν Σπάρτη Δημοσίου Ταμείου…». *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 1.763/ 1859, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

16. Κατά το έτος 1886 «…ο Δ. Μανουσάκης, κτηματίας, κάτοικος Σπάρτης, ενοικιάζει προς το Υπουργείον των Εσωτερικών την ενταύθα οικίαν του την ήδη χρησιμεύουσαν ως Νομαρχιακόν κατάστημα, ίνα χρησιμεύση αύτη ως τοιούτον επί τρία συνεχή έτη…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 11.569/ 1886, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

17. «…ο Ν. Πουλημενάκος, τέκτων και εργολάβος δημοσίων έργων και ο Αντ. Διαμαντόπουλος, έπαρχος Οιτύλου, κάτοικος ήδη ως εκ της υπηρεσίας του ενταύθα, ως αντιπρόσωπος του δημοσίου, εδήλωσαν ότι ο πρώτος ανεδείχθη τελευταίος μειοδότης δια την τροποποίησιν και μεγέθυνσιν του εν Σπάρτη καταστήματος του Πρωτοδικείου…». *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου,* αρ. συμβ. 3.640/ 1892, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

18. «…οι Θεμιστοκλής Βλάχος, πρόεδρος των εν Σπάρτη Πρωτοδικών και Απόστολος Αποστόλου, υπολοχαγός του Μηχανικού, κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργείου της Δικαιοσύνης, συνεφώνησαν μετά του αναδειχθέντος την επισκευήν του άνω πατώματος του ενταύθα δημοσίου καταστήματος τεχνίτου Ιωάν. Μαλαβάζου: 1) να περαιώση τας εργασίας της αιθούσης του Κακουργοδικείου εντός έξ ημερών, τας δε λοιπάς εντός δεκαπέντε ημερών από σήμερον. Άπασαι αι εργασίαι θέλουν εκτελεσθεί συμφώνως προς τας οδηγίας και τας διαστάσεις τας εμπεριλαμβανομένας εις τον επί τούτω συνταχθέντα προϋπολογισμόν της διευθύνσεως του Μηχανικού, με την προσθήκην όμως του ελαιοχρωματισμού των κιγκλιδίων και των δύο εδρών του Κακουργοδικείου και του Πρωτοδικείου, 2) να κατασκευάση τας κιγκλίδας εκ καδρονίων σχιστών καλώς κατεργασμένων δια του τόρνου, 3) να κατασκευάση καλώς τα πατώματα δια σανίδων εγχωρίων, 4) να τοποθετήση πέντε κλείθρα της Ευρώπης, εξ ων δύο θέλει τοποθετήση εις τα κιγκλιδωτά θυρώματα, έν εις την θύραν της εισόδου και δύο εις τας δύο θύρας του παρακειμένου εις την αίθουσαν του Κακουργοδικείου θαλάμου της διασκέψεως των ενόρκων, 5) ο εργολάβος υπόκειται εις τους γενικούς περί εργολαβιών όρους εις το από 11. 9. 1850 Β. Δ. «περί δημοσίων έργων», 6) ότι ο τεχνίτης Ιωάν. Μαλαβάζος θέλει λάβει δι΄ αντιμισθίαν της προκειμένης εργασίας του παρά του Δημοσίου Ταμείου δραχμάς πεντακοσίας μετά την αποπεράτωσιν του ανωτέρω έργου…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 5896/ 1871, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

19. «…ο Απόστολος Αποστόλου, ανθυπολοχαγός του Μηχανικού της Διευθύνσεως Λακωνίας, συνεφώνησε μετά του τεχνίτου Ιωάν. Μαλαβάζου να κατασκευάση τα πατώματα του ισογείου των ενταύθα ποινικών φυλακών Σπάρτης και μικράς τινάς άλλας επισκευάς…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 3.830/ 1868, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

20. *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 14.800 / 1889, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

21. «…ο Γ. Κακλαμάνος, διοικητής του 25ου πεζικού τάγματος και Φρούραρχος Σπάρτης και ο Ευστάθιος Σασανάς, παντοπώλης, συνεφώνησαν για την ενιαύσιον προμήθειαν της Φρουράς του ελαίου αντί δραχ. 1,32 κατ΄ οκάν, των καυσοξύλων λεπτά 2 1/4 κατ΄ οκάν, των

φυτιλίων δραχ. 3,38 κατ΄ οκάν, των ξυλανθράκων λεπτά 14 1/4 κατ΄ οκάν, των σαρόθρων λεπτά 44 έκαστον…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 10.444/ 1884, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

«…ο Γ. Ηλ. Γιατράκος, κτηματίας και χειρουργός, κάτοικος Σπάρτης, ενοικιάζει προς τον Κων. Κόμην, λοχαγό του πεζικού του 3ου συντάγματος και Φρούραρχο Σπάρτης, την ενταύθα ισόγειον οικίαν του μετά της συνεχομένης αυτώ ετέρας ανωγείου και λοιπών παραρτημάτων της και εις τοιαύτα ενοικούντος του υπό την διοίκησιν του ειρημένου Φρουράρχου στρατιωτικού 2ου λόχου του εν λόγω συντάγματος…». *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 12.380/ 1887, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

«…ο Δημ. Τσακωνάκος, εμποροκτηματίας κάτοικος Σπάρτης, ενοικίασε στον Κων. Τσιντάρα, λοχαγό πεζικού και διευθυντού του Στρατολογικού Γραφείου Λακωνίας, μίαν ανώγειον

οικίαν, την οποίαν και κατά το π. ε. είχε ενοικιάσει επίσης δια Στρατολογικόν Γραφείον Λακωνίας, κειμένην πλησίον της εν Σπάρτη Μεγάλης Πλατείας…». *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 2.147/ 1891, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

22. «…ο Παρασκ. Κυριακόπουλος, αρτοποιός, συνεφώνησε μετά του Παν. Κούτσελου, υπολοχαγού του 17ου πεζικού τάγματος του 4ου λόχου και Φρουράρχου Σπάρτης, όστις αναδειχθείς τελευταίος μειοδότης του επί προμηθεία χορηγηθησομένου αναγκαίου άρτου εις την Φρουράν της Σπάρτης αντί λεπτών τεσσαράκοντα επτά δι΄ εκάστην οκάν…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 5.882/ 1880, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

23. «…προ δύο ημερών διεπράχθη νυχτοκλοπή παρά την νέαν πλατείαν ενταύθα. Αι περιπολίαι της χωροφυλακής και της αστυνομίας οφείλουσι μετ΄ αυστηρότητος να αγρυπνώσιν, όπως προλαμβάνωνται τοιαύται αισχρουργίαι αποτολμώμεναι εντός της πρωτευούσης και προ των οφθαλμών της εξουσίας…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 217/ 2.3.1873.

«…τη επιμόνω φροντίδι του νομάρχου Κ. Παγανέλη, δαπάνη δε του δήμου, κατηρτίσθη προσφάτως εν τω Κέντρω της πόλεως Πρωτοφυλακή, εν η διετέθησαν ικανοί άνδρες εκ τε της χωροφυλακής και του λόχου των πεζών, έτι δε οι αστυνομικοί κλητήρες, όπως δια της ισχυράς συμμιγούς ταύτης δυνάμεως προχείρως προλαμβάνητε παν απευκταίον εν τη πόλει, διενεργήται δε και πρόσθετος περιπολία κατά την αγοράν….». εφημ. *Άγις,* 2. 8. 1873.

«…ο θεσμός της στρατιωτικής αστυνομίας λειτουργεί λίαν ευδοκίμως και παρ΄ ημίν…..». εφημ. *Ηώς,* αρ. 345/ 3.3.1894.

24. Το 1866 το ΔΣ Σπαρτιατών αποφάσισε «την επιψήφισιν των εξόδων δια την ενοικίασιν οικίας, ήτις θέλει χρησιμεύσει εν Σπάρτη ως τηλεγραφικόν κατάστημα…» *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 29/ 16.8.1866, ΓΑΚ – Α. Ν. Λ.

25. Μετά από πρόταση του Νομάρχη Λακωνίας προς το Υπουργείο των Εσωτερικών «…όπως συστηθή εκτάκτως ταχυδρομική συγκοινωνία μεταξύ Σπάρτης και Καλαμών, ενεργουμένη απ΄ ευθείας εκ Σπάρτης εις Καλάμας δια της οδού Λαγκάδας...», η Γενική Διεύθυνση των Ταχυδρομείων «…προσκάλεσε τον ταχυδρομικόν επιστάτην Σπάρτης, ίνα συνενοούμενος μετά του Νομάρχου Λακωνίας μισθώσωσι τους αναγκαίους πεζούς ή έφιππους ταχυδρόμους δια να υπηρετήσωσι τετράκις της εβδομάδος κατά τας υπό του Νομάρχου Λακωνίας προσδιορισθησομένας ημέρας και ώρας μεταξύ Σπάρτης και Καλαμών δια της Λαγκάδας… ο Σαράντος Χανδρινός και ο Αντ. Λιακάκης, αγωγιάται, κάτοικοι Σιτσόβης του δήμου Αλαγωνίας, υπόσχονται να μεταφέρουν πεζοί από Σπάρτης εις Καλάμας και από Καλάμας εις Σπάρτην τρις της εβδομάδος τας ημέρας και ώρας υπό του Νομάρχου Λακωνίας προσδιορισμένας τους ταχυδρομικούς φακέλους. Ως μίσθωμα θέλουσι λαμβάνει αμφότεροι δραχμάς 120 κατά μήνα…». *ΑΣ Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 7841/ 1862, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

26. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 5.719/ 1879, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

27. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 6.862/ 1880, αρ. συμβ. 6.884/ 1880. Από πωλητήριο συμβόλαιο του έτους 1886 πληροφορούμεθα ότι η ονομαστική μετοχή της Τράπεζας ανερχόταν στην τιμή των 3.700 δραχμών. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 1.603/ 1886, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

28. Παρασκευής Ανδρεάκου, «Ιστορικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης», *Λακωνικά*, τχ. 191, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, σ. 25. Για τις άοκνες προσπάθειες του Παν. Σταματάκη να συγκεντρώσει τα αρχαία αντικείμενα που είχαν οι Σπαρτιάτες μέχρι τότε στα σπίτια τους και την πεποίθησή του ότι έπρεπε όλα αυτά να στεγασθούν σε ένα αρχαιολογικό Μουσείο βλέπε Βασιλείου Χ. Πετράκου, «Ο Παναγιώτης Σταματάκης Ιδρυτής του Μουσείου Σπάρτης», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΑ΄, εν Αθήναις 1992, σσ. 642-649.

29. εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 84/ 18. 6. 1883.

30. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, *Ταξείδια ανά την Ελλάδα*, εν Αθήναις 1895, εκδόσεις Πελασγός, Α΄ Αναστατική έκδοση, Ιούλιος 2002, σσ. 97-98.

31. Β. Γεωργιάδη - Ν. Ανδριώτη, «Τα περί την ανίδρυσιν της παλαιάς Σπάρτης: Από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση» στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, *ο.π.,* σ. 111.

32. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 3.468/ 1867, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

33. Σπ. Δ. Λουκάτου, «Η πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση του Ν. Λακωνίας», *ο.π.,* σ. 383.

34. εφημ. *Σπάρτη*, αρ. 110/ 12. 5. 1884.

35. Β. Γεωργιάδη - Ν. Ανδριώτη, «Τα περί την ανίδρυσιν της παλαιάς Σπάρτης», ο.π., σ. 111.

36. Η εφημερίδα *Σπάρτη* του έτους 1881 παρατηρεί: «… Αι προς εξαγωγήν μετάξης μάγγανοι, ας μεταχειρίζονται τινές των εν τη κάτω πλατεία καταστηματαρχών, κατέστησαν αφόρητοι από τινος, τούθ΄ όπερ και περί των εν τη πόλει μας μεταξουργείων…Τον διερχόμενον την κάτω πλατείαν ως εκ της παρ΄ αυτήν επισωρεύσεως των άχρηστων των κουκουλίων, των καλουμένων νευρίδων, πνιγηρά μαστίζει δυσωδία. Εν τη ελλείψει δε ταύτη του ύδατος, των αρμοδίων καταγινομένων εις την εκκαθάρισιν των υδραγωγείων και οχετών προς επανόρθωσίν του, οι εξαγωγείς της μετάξης εν τη κάτω πλατεία προμηθεύονται ύδωρ προς χρήσιν των εκ του άκραν και πλησίον του καφενείου Δημοπούλου φρέατος, το οποίον κινδυνεύει να αποξηρανθή εκ της εφορμήσεως τοσούτων απαιτητών καταστησάντων το εν αυτώ ύδωρ εις χρώμα λεμονάδας…Τη αστυνομία όμως συνιστώμεν όπως τοις επιβληθή να λαμβάνωσιν ύδωρ προς χρήσιν των εκ ρυάκων, διότι υποφέρουν όλαι αι περί την πλατείαν οικίαι και καταστήματα.…». εφημ. *Σπάρτη*, αρ. 28/ 13.8.1881.

37. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ηχώ του Ταϋγέτου* «…αι νέαι βρύσες της πόλεώς μας έπασχον εξ ασφυξίας δι΄ έλλειψιν ύδατος, μόλις δε προ μικρού επανέκτησαν αύται τας υδρογονικάς των δυνάμεις. Η δημοτική αρχή οφείλει πάντως να επιτηρή την κατάστασιν των υδραγωγείων αξιούσα αυστηρώς παρά του κ. εργολάβου την ακριβή εκπλήρωσιν των οποίων ανεδέξατο υποχρεώσεων, ίνα μη εγείρωνται και εναντίον της παράπονα…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 170/ 19. 7. 1871.

Την επόμενη χρονιά, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα «…και πάλιν αι νέαι βρύσες της πόλεώς μας έχουσιν ανάγκην επισκευής, δι΄ ην οφείλει να μεριμνήσει η επί των δημοσίων έργων Σ. επιτροπή την ταχίστην…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 206/ 14.10.1872.

38. *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 4/ 26.1.1894, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

39. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 7/ 7.3.1895, αρ. 11/ 23.3.1895, αρ. 43/ 17.9.1895, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

40. Η πρώτη χώρα στην οποία το σύστημα της υδροδότησης γενικεύτηκε είναι η Αγγλία. Το Μάντσεστερ διέθετε αγωγούς από το 1810, αλλά δεν εξυπηρετούντο όλες οι συνοικίες. Στο Λίβερπουλ, όπου το νερό διενέμετο από δύο ιδιωτικές εταιρείες, η παροχή στους αγωγούς γινόταν μόνο κάθε δύο ημέρες και οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να το αποθηκεύουν. Στη Γερμανία τα δίκτυα υδροδότησης εγκαταστάθηκαν με καθυστέρηση 20 χρόνων σε σύγκριση με την Αγγλία. Στο Βερολίνο το δίκτυο υδροδότησης κατασκευάσθηκε το 1852-53. Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων κατά τον 19ο αιώνα,* Πλέθρον, 2002, σσ. 137-138.

41. Στον προϋπολογισμό του έτους 1894 προβλέπεται κονδύλι 100 δραχμών «δια την επισκευήν των οχετών και των αυλάκων της πόλεως» και 1000 δραχμών «δια την καθαριότητα της πόλεως, αυλάκων και οχετών». Στον προϋπολογισμό του έτους 1896 προβλέπεται κονδύλι 3.000 δραχμών «δια οδούς, γεφύρας, υπονόμους κ.λ.π.» και 6.000 δρχ. «δια κρήνας, υδραγωγεία, φρέατα». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 41/ 14. 9.1893 και 11.1.1896, ΓΑ. – ΑΝΛ.

42. Jean - Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων, ο.π.*, σσ. 139-140.

43. Σε δημοπρασία που διενεργήθηκε κατά το έτος 1892 για το φωτισμό της Σπάρτης «…ο Αθ. Ζαφειρόπουλος, καπνοπώλης, ανεδείχθη τελευταίος μειοδότης από της 1.1.1892 μέχρι 31.12.1892 δια δραχμάς 1.390 υπό τους εξής όρους: 1) ο φωτισμός γίνεται δαπάνη του εργολάβου υπό την επίβλεψιν της αστυνομίας δια πετρελαίου αναδυομένου του φωτός εις διαφόρους γωνίας των οδών της πόλεως υπαρχόντων τριάκοντα επτά φανών του Δήμου καθ΄ εσπέραν τακτικώς από της έκτης μ. μ. ώρας μέχρι πρωίας επί επτά μήνας, ήτοι από 1ης Ιανουαρίου τρέχοντος 1892 έτους

μέχρι της 15ης Απριλίου ιδίου έτους και από της 15ης Σεπτεμβρίου ιδίου έτους μέχρι τέλους Δεκεμβρίου του αυτού 1892 έτους, 2) ο εργολάβος οφείλει κατά πάσαν πρωίαν κατά τ΄ ανωτέρω χρονικά διαστήματα να ρίπτη εις το ελαιοδοχείον εκάστου φανού ογδοήκοντα δράμια πετρελαίου καλής ποιότητος, ώστε να φωτίζη καλώς και να διατηρή εις καλήν κατάστασιν τους φανούς, τα εις αυτάς ελαιοδοχεία και τας εις ας στηρίζονται οι φανοί σιδηράς ράβδους, ιδίως δε να διατηρή καθαροτάτους τους λαμπτήρας και τους υαλίνους σωλήνας αυτών…». *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου,* αρ. συμβ. 3.326/ 1892, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

Δαπανώνται επίσης και ποσά για τη συντήρηση ή την επισκευή των φανών: α) Στις 14.4.1895 το ΔΣ «…ψηφίζει πίστωσιν δρχ. 154 εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του δημοτικού

προϋπολογισμού τρεχ. έτους προς πληρωμήν του επισκευάσαντος τους φανούς της πόλεως Σπάρτης φανοποιού Σπυρ. Τσουβελάκου…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 13/ 14.4.1895, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

β) Στις 17.9.1895 το ΔΣ «…εγκρίνει τα πρακτικά της ενεργηθείσης δημοπρασίας (15-17 Σεπτεμβρίου 1895) ενοικιάσεως του φωτισμού της πόλεως Σπάρτης, ον φωτισμόν είχε αναλάβει ο εις Αμερικήν μεταβάς Αθ. Ζαφειρόπουλος…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 45/ 17.9.1895, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

γ) Στις 16.11.1895 το ΔΣ «…ψηφίζει πίστωσιν δρχ. 120 προς αποζημίωσιν του εργολάβου της πόλεως Σπάρτης Γεωργ. Κατράδη δια τα δαπανηθέντα έξοδα προς επιδιόρθωσιν των φανών της πόλεως Σπάρτης…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 63/ 16.11.1895, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

44. «…ο Ιωάν. Σακέτας, εμποροκτηματίας, κάτοικος Σπάρτης, συνέστησε εταιρεία μετά του Παν. Γιαννόπουλου ή Τσίτσα, πεταλωτού δι' έν έτος. Ο πρώτος κατέθεσε εις την εταιρείαν το εν Σπάρτη χάνιον, ήτοι το ενοίκιον αυτού αξίας δραχμών 150 και άχυρον οκάδες οκτώ χιλιάδες αξίας δραχμών 400 παραδοθέντα εις τον δεύτερον δια να εξασκήση και εργάζεται μόνος του την τέχνην του χαντζή και πεταλωτού, όπως δι΄ αυτών των χρημάτων της πωλήσεως του αχύρου και χανιάτικα αγοράζει και πέταλα προς χρήσιν του επαγγέλματός του…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 813/ 1864, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

«…ο Ευθ. Ρουσέτος, κουρεύς, κάτοικος Σπάρτης, ενοικιάζει προς τον Αναστ. Αριστόβουλον, πεταλωτήν, κάτοικον Σπάρτης, το εργαστήριόν του μετά του προς το αρκτικόν τούτου μέρους ανεγερθησομένου παρ' αυτού χανίου δια δραχμών τριακοσίων πεντήκοντα κατ' έτος…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 3.131/ 1877, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

«…ο Θεοφ. Παχύγιαννης, κτηματίας, ενοικιάζει προς τον Ευθ. Θεοφ. Παχύγιαννην, παντοπώλην, το υπό την ενταύθα οικίαν του κειμένην προς ανατολάς της οδού του Όθωνος εργαστήριόν του μετά των εν αυτώ υπαρχόντων οινοδοχείων και του παρακειμένου χανίου δια δραχμάς 600 κατ' έτος…». *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 3.028/ 1877, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

«…ο Αριστείδης Τζιβανόπουλος, ιατρός, κάτοικος Σπάρτης, ενοικιάζει προς τον Πάνον Παντάζον, πεταλωτή και πανδοχέα, κάτοικο Αγίου Ιωάννου του δήμου Σπάρτης, έν παρακείμενον τη εν τη κάτω συνοικία της πόλεως Σπάρτης οικία του εργαστήριον (χάνι) μεθ' ενός πάγκου μαρμαρίνου και ενός ξυλίνου δια δύο συνεχή έτη αντί ετησίου ενοικίου δραχμών 385…». *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 2.381/ 1891, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

45. *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 4.434/ 1860, ΓΑΚ - ΑΝΛ.

46. *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 117/ 1889, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

47. Χ. Π. Κορύλλου, *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην 1889,* έκδοσις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997, σ. 98.

48. Χ. Π. Κορύλλου, ο.π., σ. 88. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 100.

49. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 100.

50. *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 22/ 15.5.1894, ΓΑΚ – ΑΝΛ. Σχετικά η εφημερίδα *Ηώς* σχολιάζει: «…τη φιλοκάλω μερίμνη του δημάρχου Σπαρτιατών κ. Αδαμ. Ρουσόπουλου επετεύχθη ήδη η προσήκουσα ονοματοθεσία των οδών της πόλεώς μας……». εφημ. *Ηώς*, αρ. 373/ 3.6.1895.

51. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 93.

52. Μ. Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971,* τόμ. Α΄, μέρος Ι, ΕΚΚΕ, Αθήναι, 1973, σσ. 152, 157.

53. Γ. Δ. Κουτσογιαννόπουλου, *Η Μονεμβάσια και η ενδοχώρα της, Μια περιήγηση στον τόπο και στο χρόνο,* τομ. Α΄, Αθήνα 2001, σσ. 14-15, 76. Η παλιά γέφυρα ήταν πέτρινη, είχε μήκος 130 μέτρα και 14 τόξα. Βαγιακάκου Δικαίου, «Λαλλούδι - λαλλάρι - λαλλάτζιν - λάλλαι.

Συνώνυμα και παράγωγα. Λαλλούδι της Μονοβασιάς», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΕ΄, εν Αθήναις 2000, σ. 55.

54. Γ. Δ. Κουτσογιαννόπουλου, ο.π., σσ. 69-70.

55. Χ. Μακρίδου, *Οδηγός της Ελλάδος μετά Ημερολογίου και προσαρτήματος αγγελιών*, έτος Δ΄ 1890, μέρος Α΄, εν Αθήναις 1889, σ. 195.

56. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 75.

57. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σσ. 72-75.

58. Η Νεάπολη λέγεται και Βάτικα από παραφθορά της λέξης Βοιές, Βοιάτικα, Βάτικα. Ασπασίας Κατσούλη-Συμεώνογλου, *Βάτικα, Η πατρίδα μου*, εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 2002, σ. 63.

59. Σπ. Λουκάτου, «Πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση του Ν. Λακωνίας», ο.π., σσ. 368, 375.

60. Χ. Μακρίδου, *Οδηγός της Ελλάδος,* ο.π., σ. 196.

61. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σσ. 77-78, 80-81.

62. Γ. Π. Παρασκευόπουλου*,* ο.π., σ. 82.

63. Χ. Μακρίδου, *Οδηγός της Ελλάδος*, ο.π., σ. 195.

64. Μ. Μητσάκη, «Κογχύλια», εφημ. *Μη Χάνεσαι*, 8.10.1882 στο *δείκηλον*, φυλ. 4/ Ιούν. 2003, σ. 7.

65. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 82.

66. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σσ. 82-83.

67. Ευαγγελίας Καπετανάκου, *Λακωνικά Περίεργα*, εν Αθήναις 1909, Α΄ Αναστατική έκδοση, Μάρτιος 2001, σ. 15.

68. Ελ. Γ. Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, Σχηματισμός-σύσταση-εξέλιξη-πληθυσμός-εμβλήματα*, Αθήνα, 1994, σσ. 372, 393.

69. Από τα 112 στρέμματα τα 47 ανήκαν στο Δημόσιο, τα δε 67 πάρθηκαν από τα 95 συνολικά στρέμματα που ανήκαν στη μονή Ζερμπίτσης «λόγω δημοσίας ανάγκης». Σπ. Λουκάτου, «Πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση του Ν. Λακωνίας», ο.π., σ. 369.

70. Κάθε οικόπεδο καθοριζόταν σε 54 πήχεις, του προσώπου σε 9 και του βάθους σε 6 πήχεις. Σπ. Λουκάτου*,* ο.π.*,* σ. 370.

71. Σπ. Λουκάτου*,* ο.π.*,* σ. 381.

72. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 88

73. *ΠΔΣΔΓ*, 12.10.1883, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

74. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σσ. 88-89.

75. Σπ. Λουκάτου*, ο.π.*, σσ. 368- 375.

76. Αθηνάς Ταρσούλη, *Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά*, εκδ. Π. Δημητράκου Α.Ε., 1935, σ. 83. Γήση Παπαγεωργίου, *Ελληνικοί Πέτρινοι Φάροι*, εκδόσεις Άμμος, 1996, σσ. 48, 54-55, 174.

77. Χ. Μακρίδου, ο.π., σ. 192.

78. Γ. Π. Παρασκευόπουλου*, ο.π.*, σ. 101.

79. Χ. Μακρίδου, ο.π., σ. 193.

80. Ν. Γ. Μοσχονά, «Δημογραφικά επαρχίας Οιτύλου 1821-1971», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Ε΄, εν Αθήναις 1980, σ. 210.

81. Σπ. Λουκάτου, ο.π.*,* σ. 370.

82. Χ. Μακρίδου, ο.π., σ. 194.

83. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π.*,* σσ. 104-106.

84. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας),* τόμ. Α΄, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1995, σ. 284.

85. *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών*, μέρος Α΄, εν Αθήναις, 1859, σ. 13.

86. Φαίδωνος Κουκουλέ, *Οινουντιακά ή Μελέτη περί της ιστορίας των ηθών και εθίμων και του γλωσσικού ιδιώματος του δήμου Οινούντος της επαρχίας Λακεδαίμονος*, εν Χανίοις, 1908, σ. 76.

87. Ελένης Αλεξάκη, *Ζάρακας Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική,* εκδόσεις Μέλισσα, 1985, σσ. 18, 21-22, 38.

88. Αλέξανδρου Γ. Καλλιγά - Χάρις Α. Καλλιγά, *Μονεμβάσια Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μέλισσα, 1996, σσ. 33, 37.

89. Δ. Βαγιακάκου, «Οι πύργοι της Μάνης», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1959, σσ. 65-79.

90. Κυριάκου Δ. Κάσση, *Λαογραφία της Μέσα Μάνης, Α΄ Υλική Ζωή*, Αθήνα 1980, σσ. 42-43.

91. Ελευθ. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήναι 1980, σσ. 184-189. Γιάννη Σαϊτα, *Μάνη Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μέλισσα, 2001, σσ. 56-57.

92. εφημ. *Πάλη*, αρ. 6/ 7.10.1886.

93. *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 655/ 1858, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

94. *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 2.850/ 1860, ΓΑΚ – ΑΝΛ

95. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 2.850/ 1860, ΓΑΚ – ΑΝΛ

96. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 5.073/ 1870, ΓΑΚ – ΑΝΛ

97. *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 655/ 1858, ΓΑΚ – ΑΝΛ

98. *ΑΣ Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 5.073/ 1870, ΓΑΚ – ΑΝΛ

99. *ΑΣ Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 2.850/ 1860, ΓΑΚ– ΑΝΛ

100. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 3.745/ 1877, ΓΑΚ– ΑΝΛ

101. Στα 1864 ο Απόστολος Αλεξανδρόπουλος, υποθηκοφύλακας, κάτοικος Σπάρτης, συμφώνησε με τον Φίλιππο Φιλιππόπουλο, χρίστη (ή σοβατζή) από τη Σπάρτη, «… να χρίση την προς ανατολάς της ανωγείου οικίας του χαμώγειον οικίαν του μετά του αποπάτου αυτής και να κατασκευάση ένα καπνοδοχείον (ή τζάκι), να κοπανίση το μέσα δωμάτιον αυτής με κεράμους τετριμμένους (ή μύγδαλο) μεθοδικώς. Να χρίση τα καλάμια της στέγης με ασβεστοκονίαν, καθώς και τους κεράμους της στέγης και ολόγυρα κύκλον της οικίας να τοις κάμη τους κρουνούς των υδάτων ευθύς δια να μην προξενείται ασχημία, δι΄ εξόδων του υπό τον όρον του να λάβη αποζημίωσιν δια την όλην εργασίαν δραχμάς ενενήκοντα…». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 124/ 1864, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

102. Στα 1859 ο Αναστ. Συννωκύδης, ελληνοδιδάσκαλος, κάτοικος Σπάρτης, συμφώνησε με τον Παν. Σαρρή, κτίστη, κάτοικο Λαγκαδίων, να οικοδομήση ο δεύτερος «…δύο παρά τη εν Σπάρτη οικία του Αν. Συννωκύδου λιθόκτιστα και αβεστόκτιστα μαγειρεία, το μεν ισόγειον και το έτερον επί του άλλου ανώγειον, αμφότερα θολωτά και έχοντα τας κατά την θέλησιν του ιδιοκτήτου απαιτουμένας δι΄ εισόδους θύρας, τα αναγκαιούντα παράθυρα, τους αρμόζοντας καπνοδόχους ή καπναγωγούς σωλήνας, εις την επιφάνειαν των οποίων δεν θέλει πλησιάζει ή είσθαι ουδεμία εντετοιχισμένη καύσιμος ύλη και τους αναγκαιούντας αποπάτους, ένθα ο ιδιοκτήτης αποφασίσει…». *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 2.585/ 1859, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

103. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 700/ 1864, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

104. *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 8.084 / 1862, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

105. «…δι΄ όλην την εργασίαν εσυμφωνήθη ίνα λάβωσιν ως αμοιβήν έν μαρτίνιον, δέκα οκάδες ελαίου, είκοσι οκάδες ρακί μέτριον και μετρητά δραχμάς δύο δι΄ έκαστον πήχυν…». *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 655/ 1858, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

106. *Μαλεβός*, Αθήναι, Οκτώβριος 1921, σσ. 8-9.

107. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 4897/ 1869, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

108. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 4. 838/ 1869, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

109. *ΑΣ Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 4. 726/ 1869, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

110. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 51/ 1870, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

111. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 281/ 1870, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

112. *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 3.409/ 1892, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

113. Φ. Κουκουλέ, *Οινουντιακά*, ο.π., σ. 79.

114. Αντώνη Τάντουλου, «Η περιπέτεια της αναζήτησης της παραδοσιακής φορεσιάς των Βατίκων», *Αρέσκουσα*, τόμ. Β΄, Πολιτιστικός Σύλλογος Βατίκων Λακωνίας, 2002, σ. 290.

115. Κυριάκου Δ. Κάσση, *Λαογραφία της Μέσα Μάνης*, ο.π., σσ. 65-68.

116. Φ. Κουκουλέ, *Οινουντιακά*, ο.π., σσ. 79-80.

117. Αντώνη Τάντουλου, ο.π., σ. 294.

118. Κυριάκου Δ. Κάσση, ο.π., σσ. 69-74 .

119. *ΑΣ Κων. Δημόπουλου,* αρ. συμβ. 4.102/1868, 4.004/1868, 4.127/1869, 4.897/1869, 4.838/1869, 4.904/1869, 4.726/1869, 4.788/1869, 5.736/1871, 5.751/1871, *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 3.465/1877, 9.511/1883, 9.563/1883, 10.116/1884, 10.127/1884, 10.591/1884, 10.613/1884, 10.964/1885, 11.866/1886, 12.948/1887, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

120. *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 11.622/ 1886, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

121. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 5.736/ 1871, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

122. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 10.703/ 1884, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

123. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 11.096/ 1885, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

124. *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 13.569/ 1888, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

125. εφημ. *Ηώς*, αρ. 214 / 18.12. 1882

126. Κώστα Δρογκάρη, «Γύθειον 1880-1935 μέσα από τις διαφημίσεις της εφημερίδας «Λακωνία», περιοδ. *Μάνη,* τχ. 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2003, σ. 25.

127. Κώστα Δρογκάρη, ο.π.

128. Στα 1886 η Μαριγώ Νικ. Θ. Λεώπουλου προικοδοτείται με «έν ζεύγος βραχιόλια αξίας δραχ. 1.000, μαργαριτάρι δράμια τριάκοντα αξίας δραχ. 1.000, έναν σταυρόν αδαμάντινον αξίας δραχ. 500, τρία ζεύγη ενωτίων αξίας δραχ. 650, δύο δακτυλίδια αξίας δραχ. 500, έν ωρολόγιον και μίαν καδένα χρυσά αξίας δραχ. 250». *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 11.622/1886, ΓΑΚ –ΑΝΛ.

129. *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 9/1863, 26/1863, 278/1864, 342/1864, 366/1864, 378/1864, 463/1864, 475/1864, 608/1864, 698/1864, 817/1864, 856/1864, 945/1865, 1.092/1865, 1.569/1865, 1.760/1865, 1.079/1866, 2.331/1866, 2.399/1866, 2.511/1866, 2.520/1866, 2.957/1866, 2.958/1866, 423/1867, 2.980/1867, 3.043/1867, 3.219/1867, 3.229/1867, 3.352/1867, 3.402/1867, 3.420/1867, 3.459/1867, 3.278/1868, 3.324/1868, 3.670/1868, 3.680/1868, 3.775/1868, 4.004/1868, 4.102/1868, 4.127/1868, 897/1869, 4.726/1869, 4.788/1869, 4.838/1869, 4.897/1869, 4.904/1869, *ΑΣ. Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 1.381/1890, 462/1892, *ΑΣ. Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 342/1858, 730/1858, 297/1858, *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 3.465/1877, 9.511/1883, 9.563/1883, 9.873/1883, 9.795/1884, 10.003/1884, 10.046/1884, 10.591/1884, 10.613/1884, 10.703/1884, 10.765/1885, 10.964/1885, 11.096/1885, 11.253/1885, 11.866/1886, 11.983/1886, 12.264/1886, 12.948/1887, 12.735/1887, 13.482/1888, 13.569/1888, 13.629/1888, 13.947/1888, 14.009/1888, 14.476/1888, 14.373/1889, 14.531/1889, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

130. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός*, ο.π., τομ. Α΄, σ. 101.

131. *Μαλεβός,* Αθήναι, Νοέμβριος 1921, σσ. 5-6, Μάρτιος 1922, σσ. 6-7, Σεπτέμβριος 1922, σσ. 8-9, Οκτώβριος 1922, σσ. 7-8. Πότη Γ. Ρουμελιώτη, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος,* Αθήνα 1983, σσ. 204-219. Του ιδίου, *Λαογραφικά των χωριών του Ζάρακα της Επιδαύρου Λιμηράς Λακωνίας,* Αθήνα 1996, σσ. 71-75.

132. Ασπασίας Κατσούλη-Συμεώνογλου, *Βάτικα, Η πατρίδα μου,* ο.π., σ. 91.

133. Κυριάκου Δ. Κάσση, *Λαογραφία της Μέσα Μάνης*, ο.π., σσ. 77-78, 82-102. .

134. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα),* Αθήναι 2002, σσ. 140, 145-146. Της ιδίας, «Η εκπαίδευση στη Σπάρτη (19ος-20ός αιώνας)», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2005*, εκδόσεις Ιδιομορφή, σ. 48.

135. Σύμφωνα με τον Κ. Νεστορίδη, η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου *«είχε μεν βιβλία και δη τους πλείστους των Ελλήνων συγγραφέων, στερείτο όμως συγγραμμάτων ιστορικών και φιλολογικών προς ευρυτέρας μελέτας»*. Κων. Νεστορίδη, *Τοπογραφία της Αρχαίας Σπάρτης*, εν Αθήναις, 1892, Α΄ Αναστατική έκδοση Μάρτιος 2001, σ. 4.

136. Εφημ. *Πάλη*, αρ. 6/ 7.10.1886.

137. Για τον Λεωνίδα Αρνιώτη βλέπε Ευαγγελίας Ν. Γεωργιτσόγιαννη, «Λεωνίδας Αρνιώτης, Μια σημαντική πολιτισμική παρουσία στις αρχές του 20ού αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, Αθήναι 2002, σσ. 145-168.

138. εφημ. *Πάλη*, αρ. 8/ 25. 10. 1886.

139. *ΑΣ. Κ.ων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 7.459/ 1862, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

140. Σύμφωνα με τον Δ. Αστερινό, ο εκδότης του «Λυγκέως» ίσως ήταν ο δημοσιογράφος Ικέσιος Λαέρτης, ο οποίος με το ψευδώνυμο «Ευθύφρων» αρθρογραφούσε στην Αθηναϊκή εφημερίδα της εποχής «Αιών». Αν και δεν ήταν Σπαρτιάτης στην καταγωγή, αγάπησε τη Σπάρτη σαν την πατρίδα του τη Σμύρνη, όπου είχε γεννηθεί το έτος 1799. Σε όλο το διάστημα της ζωής του μέχρι το 1881 που πέθανε ανέπτυξε ποικίλη δράση ως πολιτικός δημοσιογράφος και συγγραφέας, υπήρξε δε ο καλύτερος διανοούμενος που γνώρισε η Σπάρτη στα πρώτα της χρόνια. Δεν αποκλείεται λοιπόν αυτός να ήταν ο «Ευθύφρων» και αυτός να συνέλαβε την ιδέα της εκδόσεως του «Λυγκέως» στον μετεπαναστατικό Μυστρά. Δ. Αστερινού, «Σχεδιάγραμμα της ιστορίας του Σπαρτιάτικου τύπου, Μία διαδρομή 125 χρόνων: 1833-1957», περιοδ. *Νέα Λακεδαίμων*, έτος Α΄, τχ. 10, Νοέμβριος 1957, σ. 207.

141. Δ. Αστερινού, ο.π., σσ. 207-208.

142. Αννίτας Γκλέκα-Πρεκεζέ, «Στοιχεία για την ιστορία και την πνευματική ζωή της Λακωνίας», περιοδ. *Λακωνικά,* τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975, σ. 187.

143. Δ. Αστερινού, ο.π., σσ. 207-208.

144. Δ. Αστερινού, «Σχεδιάγραμμα της ιστορίας του Σπαρτιάτικου τύπου, Μία διαδρομή 125 χρόνων: 1833-1957», περιοδ. *Νέα Λακεδαίμων*, έτος Β΄, τχ. 13, Ιανουάριος 1958, σσ. 15-16.

145. Δ. Αστερινού, «Σχεδιάγραμμα της ιστορίας του Σπαρτιάτικου τύπου, Μία διαδρομή 127 χρόνων: 1833-1960», περιοδ. *Νέα Λακεδαίμων*, έτος Β΄, τχ. 18, Οκτώβριος 1959, σ. 22.

146. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900, σσ. 18-19. Στην εφημερία *Πάλη* διαβάζουμε: «Εις το τυπογραφείον και βιβλιοπωλείον ημών εκομίσαμεν προσφάτως εκλεκτήν γραφικήν ύλην προς τοις λοιποίς χρειώδεσι. Ταύτα θέλουσι πωλείσθαι εις τας μάλλον δικαίας τιμάς. Οι αναγκαιούντες, ιδία οι διευθύνοντες γραφεία δημόσια, θέλουσι ευαρεστηθεί, ελπίζομεν, να προμηθευθώσι είδη γραφικά τόσον δυσεύρετα, ως τα του τυπογραφείου ημών. Εκομίσαμεν προσέτι και συλλογήν βιβλίων δι΄ άπαντα τα ενταύθα εκπαιδευτήρια, τα οποία φέροντα εν αυτοίς όλα τα προτερήματα τα τυπογραφικά και επί χάρτου ωραίου, θέλομεν πωλεί εις τιμάς συγκαταβατικάς. Οι διδάσκοντες ας δώσωσιν εις ημάς προτίμησιν παρέχοντας επί τοιαύταις συνθήκαις, οίαι αι άνω, προμήθειαν τοιούτων καλών μέσων προς μετάδοσιν των γραμμάτων εις τους εκπαιδευομένους υπ΄ αυτών. Δεχόμεθα δε παραγγελίας προς προμήθευσιν ποσοτήτων». εφημ. *Πάλη*, αρ. 6/ 7.10.1886.

147. *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 65/ 24.11.1895, ΓΑΚ – ΑΝΛ. Στη συνέχιση των δραστηριοτήτων του ανωτέρω Συλλόγου συνέβαλε ενεργά ο Αθανάσιος Ματάλας, ο οποίος το έτος 1898 καθιέρωσε ετήσιους αγώνες του *«Γυμναστικού Συλλόγου Σπάρτης»,* των οποίων ο ίδιος επί μία δεκαπενταετία υπήρξε και αθλοθέτης. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1902, σ. 15. Ελένης Μπελιά, «Ο Αθανάσιος Ματάλας και η δράση του στην ανατολική Ρωμυλία», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΣΤ΄, Αθήναι 1982, σ. 435.

148. *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 10/ 7.3.1895, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

149. *ΑΣ Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 2.096/ 1866, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

150. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σ. 117.

151. Στο άρθρο αυτό ο Μ. Μητσάκης ψέγει τους Σπαρτιάτες, τους οποίους χαρακτηρίζει αργόσχολους που κάθονται στα καφενεία, αντίθετα με τους εργατικούς Τριπολιτσιώτες. Μιχαήλ Μητσάκη, «Σπάρτη», εφημ. «Μη Χάνεσαι», 29.9.1882, στο *δείκηλον*, φυλ. 4, Ιούνιος 2003, σ. 7.

152. *ΑΣ Γεωργ. Παπαγιαννόπουλου*, αρ. συμβ. 3.051/ 1891, ΓΑΚ – ΑΝΛ.

153. εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 217/ 2. 3. 1873.

154. εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 37/7.11.1881.

155. εφημ. *Πάλη,* αρ. 8/ 25.10.1886.

156. Γιάννη Παπακώστα, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, εκδόσεις Πατάκη, (ε΄ έκδοση), 2001, σ. 33.

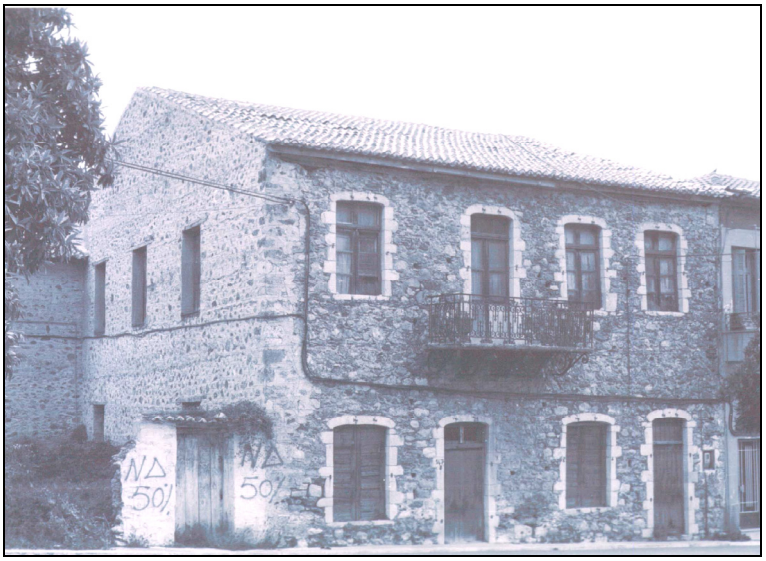
157. «Κανονισμός λειτουργίας αναγνωστηρίου Θ. Φεγγαρά: Το κατάστημα τούτο περιέχει μίαν αίθουσαν δι΄ ανάγνωσιν, ετέραν δια συνδιάλεξιν και έν καφενείον μετά συνεχομένου αγροκηπίου προς τέρψιν. Ιδρύεται εκ νέου δια την ευκολίαν την διανοητικήν ανάπτυξιν και πνευματικήν βελτίωσιν των φοιτώντων και ήδη προσφέρεται εις το Δημόσιον υπό τους εξής όρους: 1) Η αίθουσα της αναγνώσεως, εν η ευρίσκονται βιβλία περιοδικά, μέρος ελληνικής Νομοθεσίας

και εφημερίδες και η αίθουσα της συνδιαλέξεως είναι ανοικταί καθ΄ εκάστην χωρίς πληρωμην, 2) το να ταράττη τις τους άλλους ομιλών απαγορεύεται, 3) οι μεταχειριζόμενοι βιβλία και εφημερίδας εκ των εκτεθειμένων επί των τραπεζών οφείλουν να επιστρέφωσιν αυτά εις τας θέσεις των, 4) τα εν τη βιβλιοθήκη βιβλία δύναται τις να ζητήση παρά του βιβλιοφύλακος, 5) το καφενείον είναι ανοικτόν καθ΄ εκάστην και κατά τας συνήθεις εις τοιαύτα καταστήματα ώρας, 6) μόνον καφές, γλυκίσματα, σομάδα, λεμονάδα και άλλα ποτά μη μεθυστικά παρέχονται, 7) δύναται τις να λάβη τον καφέ εν τη αιθούση των αναγνώσεων και τας εφημερίδας να ζητήση, 8) τα εκ του καφενείου κέρδη θα απολαμβάνη ο καφεπώλης, όστις είναι πτωχός και έχει γονείς αδυνάτους, 9) έκαστος των επισκεπτομένων το κατάστημα οφείλει να τηρή τους κανόνας της ευγενούς συμπεριφοράς προς τους λοιπούς αναγνώστας και τον βιβλιοφύλακα, 10) καθ΄ εκάστην Κυριακήν από 1ην Δβρίου ε.ε και ώραν 6 μ.μ. θα γίνηται απαγγελία διηγημάτων ευαρέστων και τερπνών και διαφόρων ιστορικών γεγονότων, 11) πλειότεραι πληροφορίαι θέλουσι δοθή κατόπιν περί ειδικών αναγνωσμάτων επί διαφόρων αντικειμένων, τα οποία από καιρόν εις καιρόν θέλουσιν ευαρεστηθή

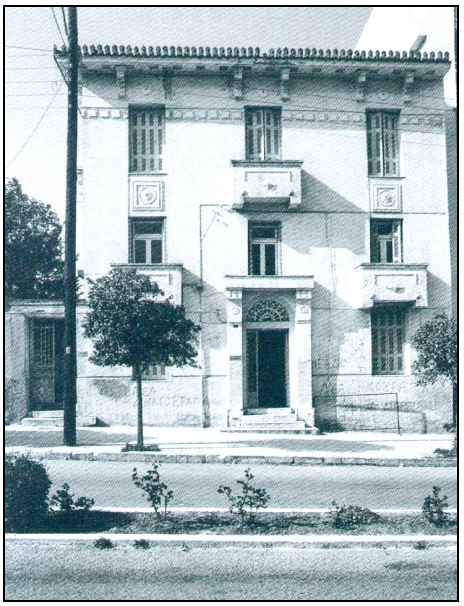
να κάμωσι καθηγηταί ή άλλοι κατά παράκλησιν». εφημ. *Σπάρτη*, αρ. 120/ 17.8.1884.

158. Χ. Π. Κορύλλου, ο.π., σ. 93. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 99.

159. Γ. Π. Παρασκευόπουλου, ο.π., σ. 95.

Όψη οικίας Σαλβαρά στο Μυστρά στα μέσα του 19ου αιώνα. (Φωτ. Αρχείο 5ης ΕΒΑ)

Οι οικίες Γιατράκου και Λιούνη στη Σπάρτη στα τέλη του 19ου αιώνα. (Αρχείο Γ. Γιαξόγλου)

Ερειπωμένο αρχοντικό της οικογένειας Μαυρομιχάλη στο Πυρί Λακωνίας στα τέλη του 19ου αιώνα. (Αρχείο Φωτ. Οίκου Μαργαρίτας Διαμαντάκου)

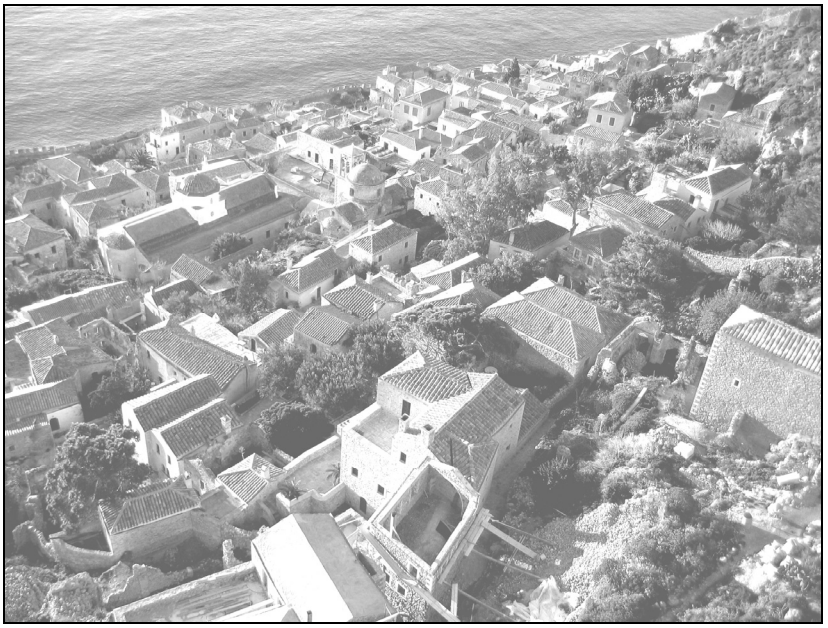
Μεγάλη τριώροφη κατοικία στο Καστόρι Λακωνίας στα τέλη 19ου αιώνα.
(Αρχείο Φωτ. Οίκου Παναγιώτη Κούρου)

Το δημοτικό σχολείο στα Τσίτζινα Λακωνίας κτισμένο στα 1891.
(Αρχείο Φωτ. Οίκου Παναγιώτη Κούρου)

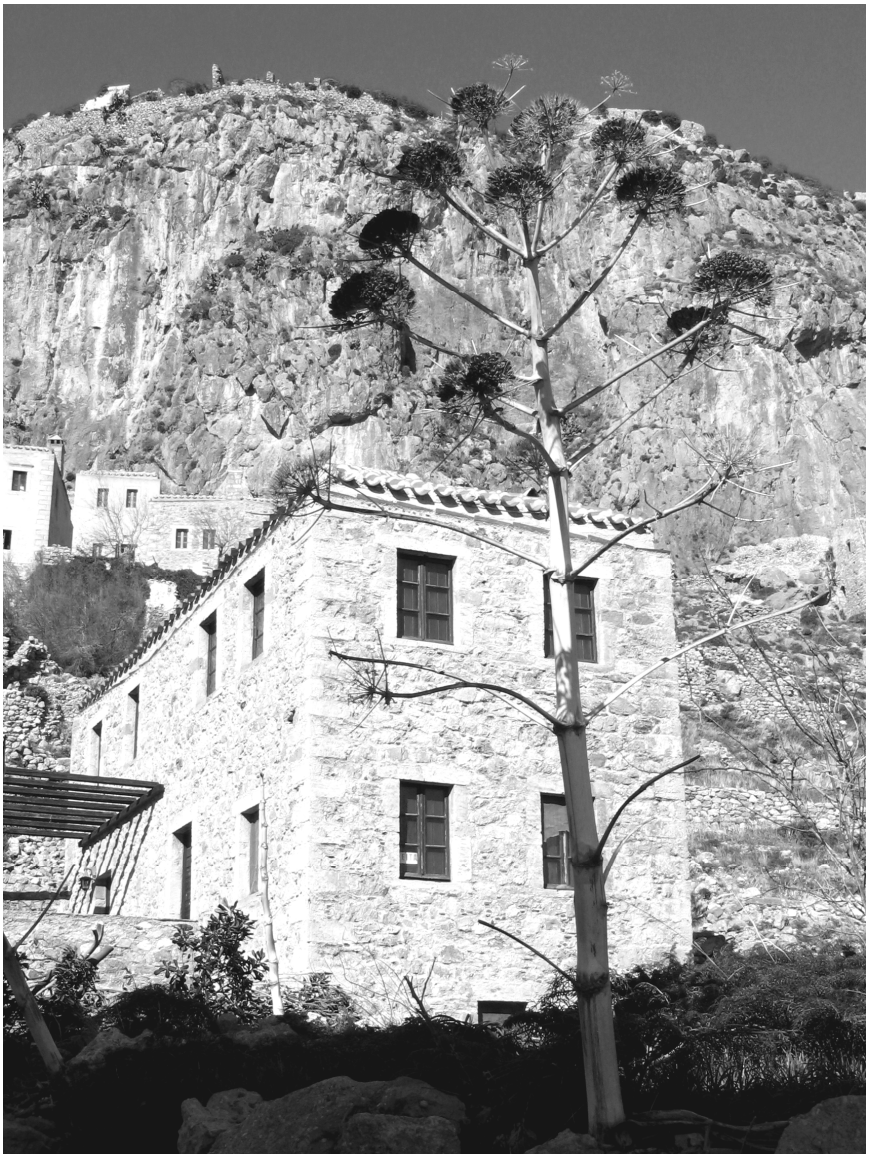
Ερείπιο διώροφης οικίας στο Γκιότσαλι του Ζάρακα στις αρχές του 20ού αιώνα.
(Αρχείο Παρασκευά Γεωργαντώνη)

Άποψη της Κάτω πόλης της Μονεμβάσιας. (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Από την αγορά της Κάτω πόλης στη Μονεμβάσια. (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Οικία στη Μονεμβάσια στα τέλη του 19ου αιώνα (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Οικία στο Παραδείσι Νεάπολης στα τέλη του 19ου αιώνα. (Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

Δημοτικό σχολείο στο Κυπαρίσσι στις αρχές του 20ού αιώνα.
(Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

Ο πύργος με την ενωμένη σε αυτόν κατοικία του Τζανετάκη Γρηγοράκη στη νήσο Κρανάη του Γυθείου. (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Πύργος στο Σταυρί της Μάνης. (Αρχείο Φωτ. Οίκου Παναγιώτη Κούρου)

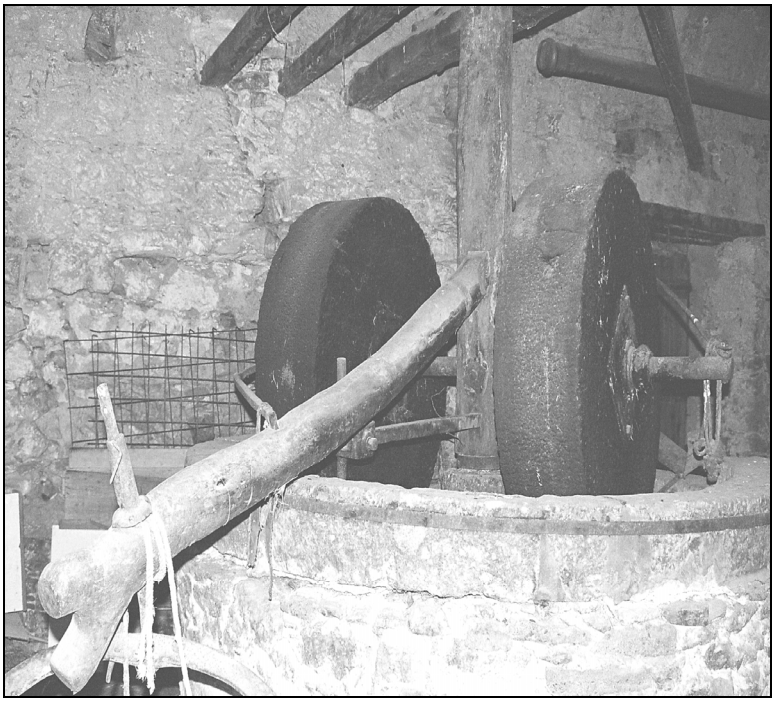
Ο Πύργος του Καπετανάκου στην Αρεόπολη.
(Αρχείο Φωτ. Οίκου Παναγιώτη Κούρου)

Μερική άποψη της Βάθειας. (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Ελαιώνας στην Αρεόπολη. (Αρχείο Φωτ. Οίκου Παναγιώτη Κούρου)

Το ελαιοτριβείο Κλάψη στις Βελιές Μονεμβασίας. (Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

Ελαιοτριβείο Α. Σγαρδέλη (πρώην Γ. Καπιτσίνη) στον Άγιο Στέφανο Μονεμβασίας.
(Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

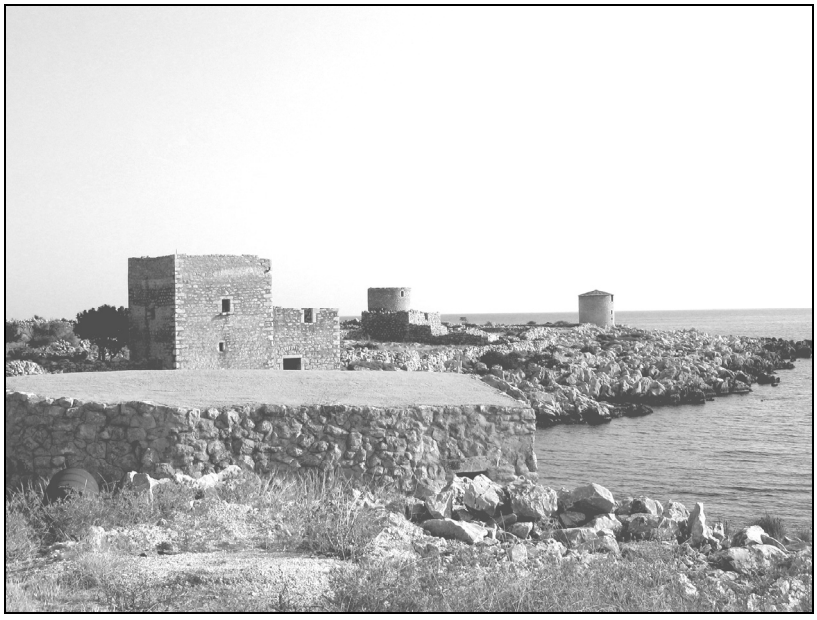
Αλώνισμα στο Ξηροκάμπι Λακωνίας στις αρχές του 20ού αιώνα.
(Αρχείο Δημήτρη Κουμουτσίδη)

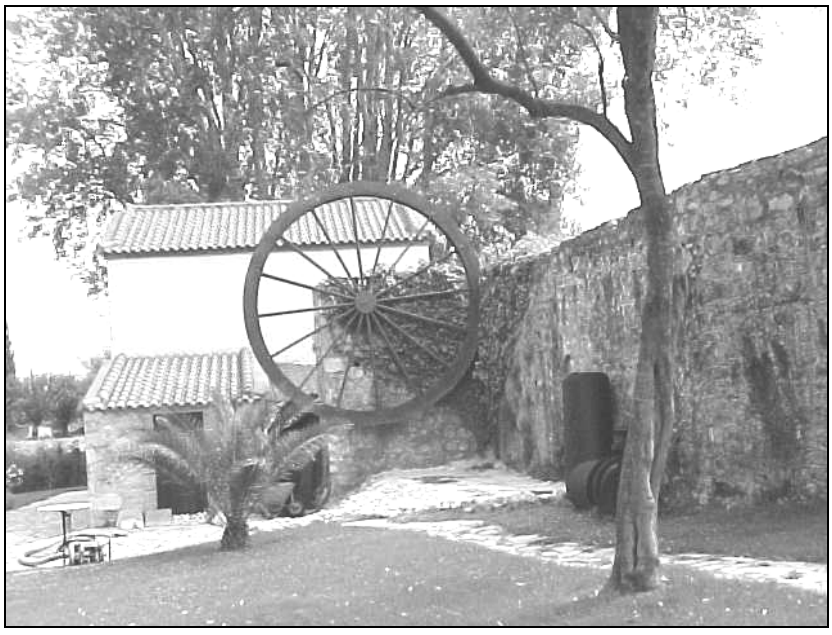
Ανεμόμυλος στο Γέρακα Ζάρακος. (Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

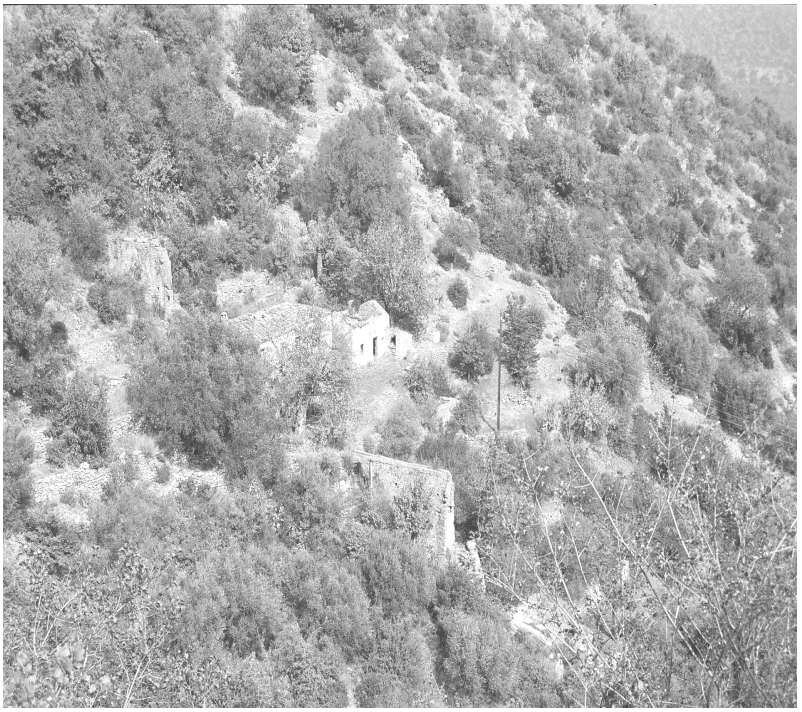
Ανεμόμυλος στη Ρειχιά Ζάρακος. (Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

Πυργόσπιτο και ανεμόμυλοι στην περιοχή Γυάλια του Γερολιμένα.
(Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Υδρόμυλος Λιναρδάκη στο Σκλαβοχώρι Λακωνίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.
(Αρχείο Αθανασίου Καρρά)

Νερόμυλος στο Παραδείσι Νεάπολης. (Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

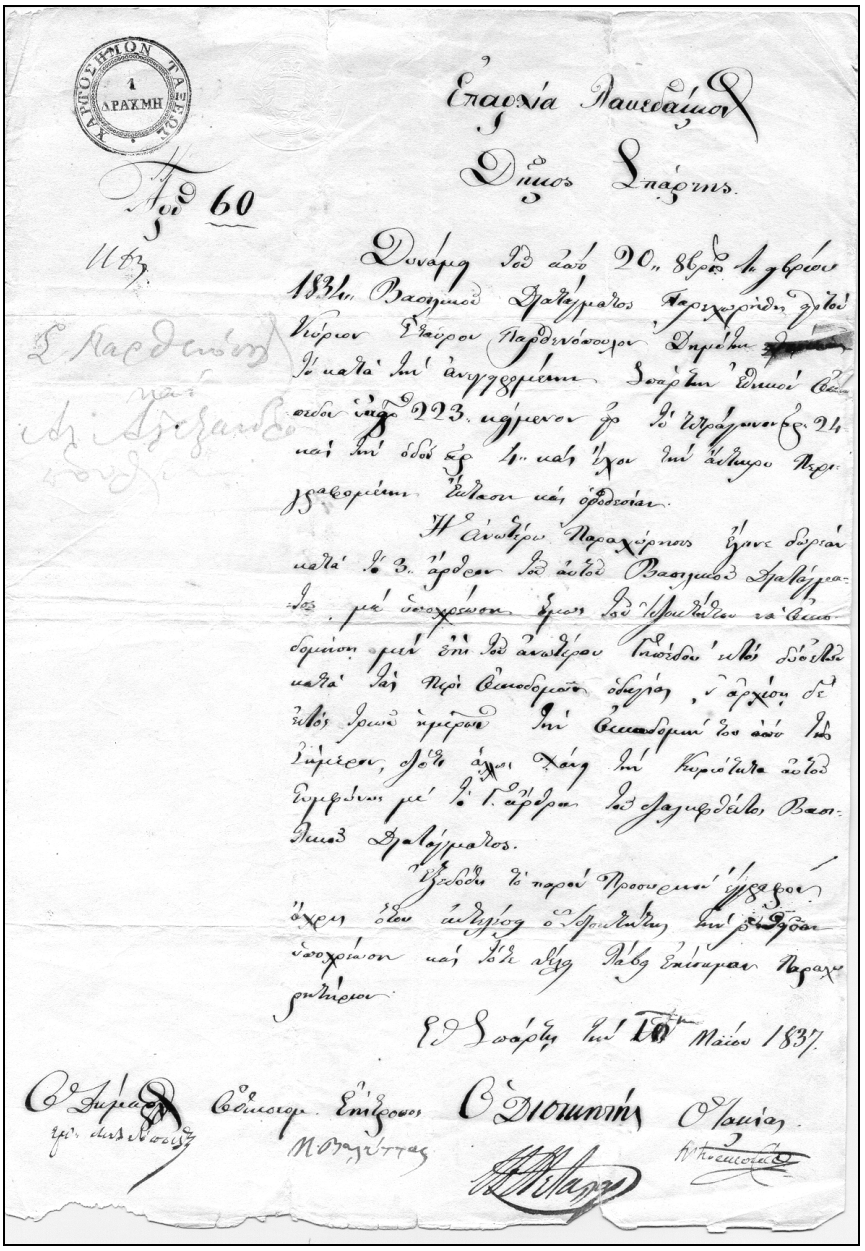
Τυλιγαδιάστρες κουκουλιών στην Τρύπη Λακωνίας, 1878. (Σχέδιο του Ferdinandus)

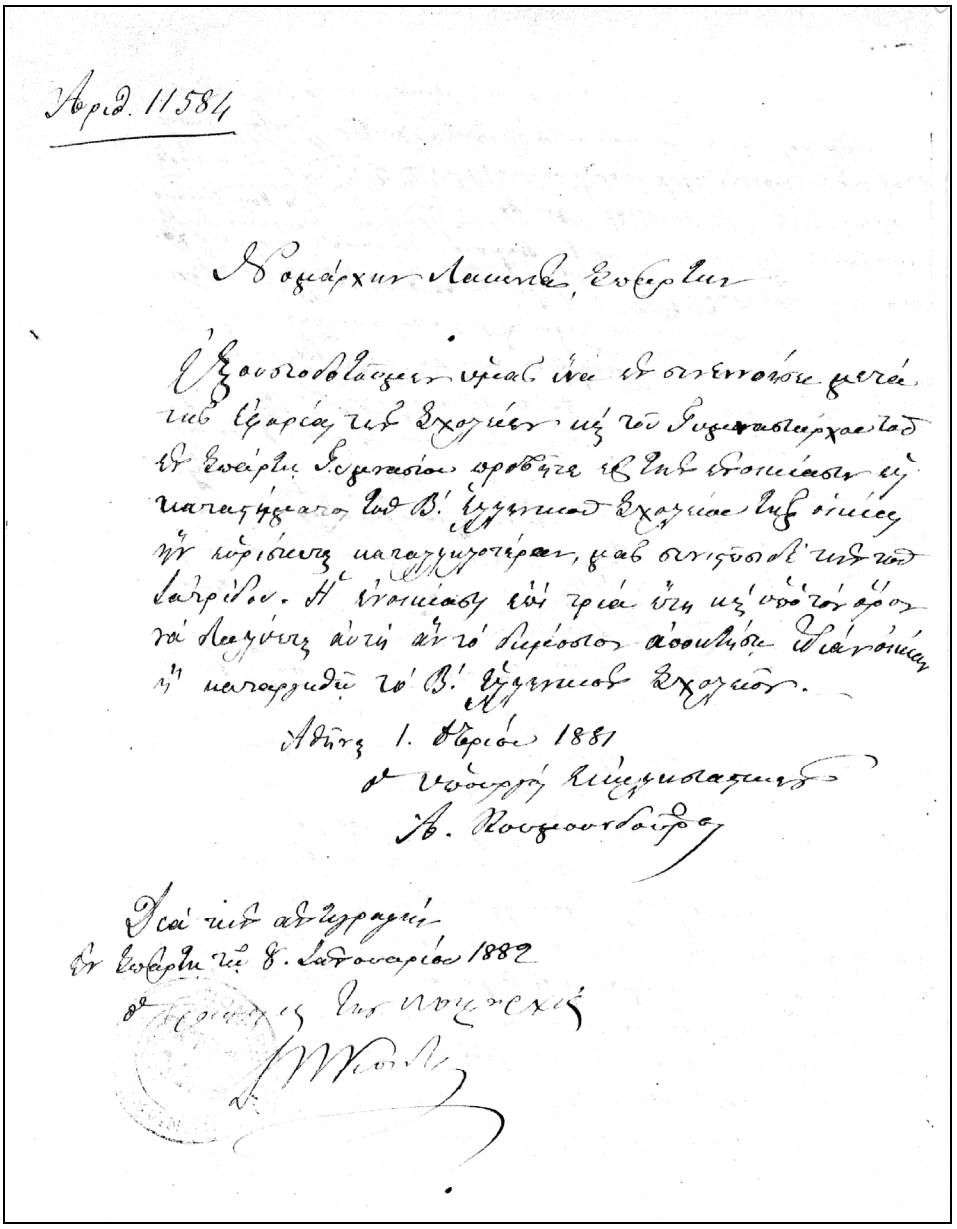
Η αγορά της Σπάρτης στις αρχές του 20ού αιώνα. (Αρχείο Φωτ. Οίκου Νίκου Β. Γεωργιάδη)

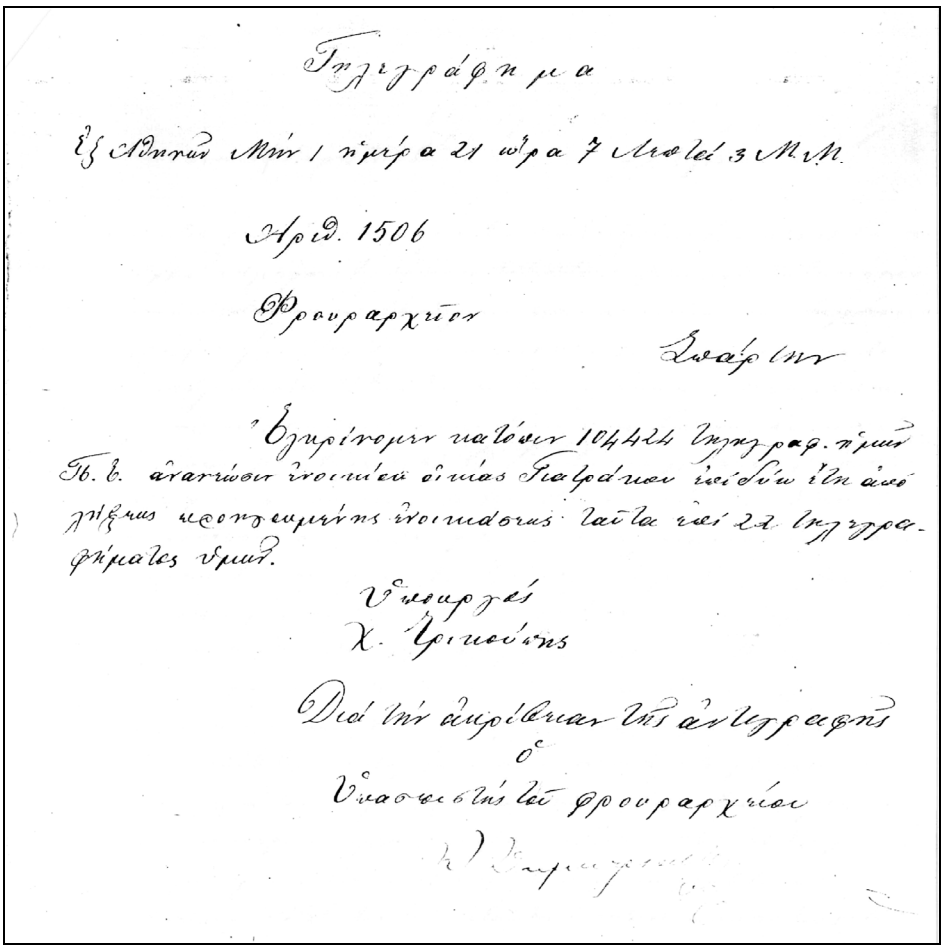
Σύμφωνα με το Βαυαρικό σχέδιο, στην κάτω πλατεία της Σπάρτης το Δημαρχείο (αριστερά) και το Μουσείο (δεξιά) θα είχαν οπτική επαφή μεταξύ τους, αφού ο ενδιάμεσος χώρος θα ήταν πλατεία. (Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Σπάρτη 1994)

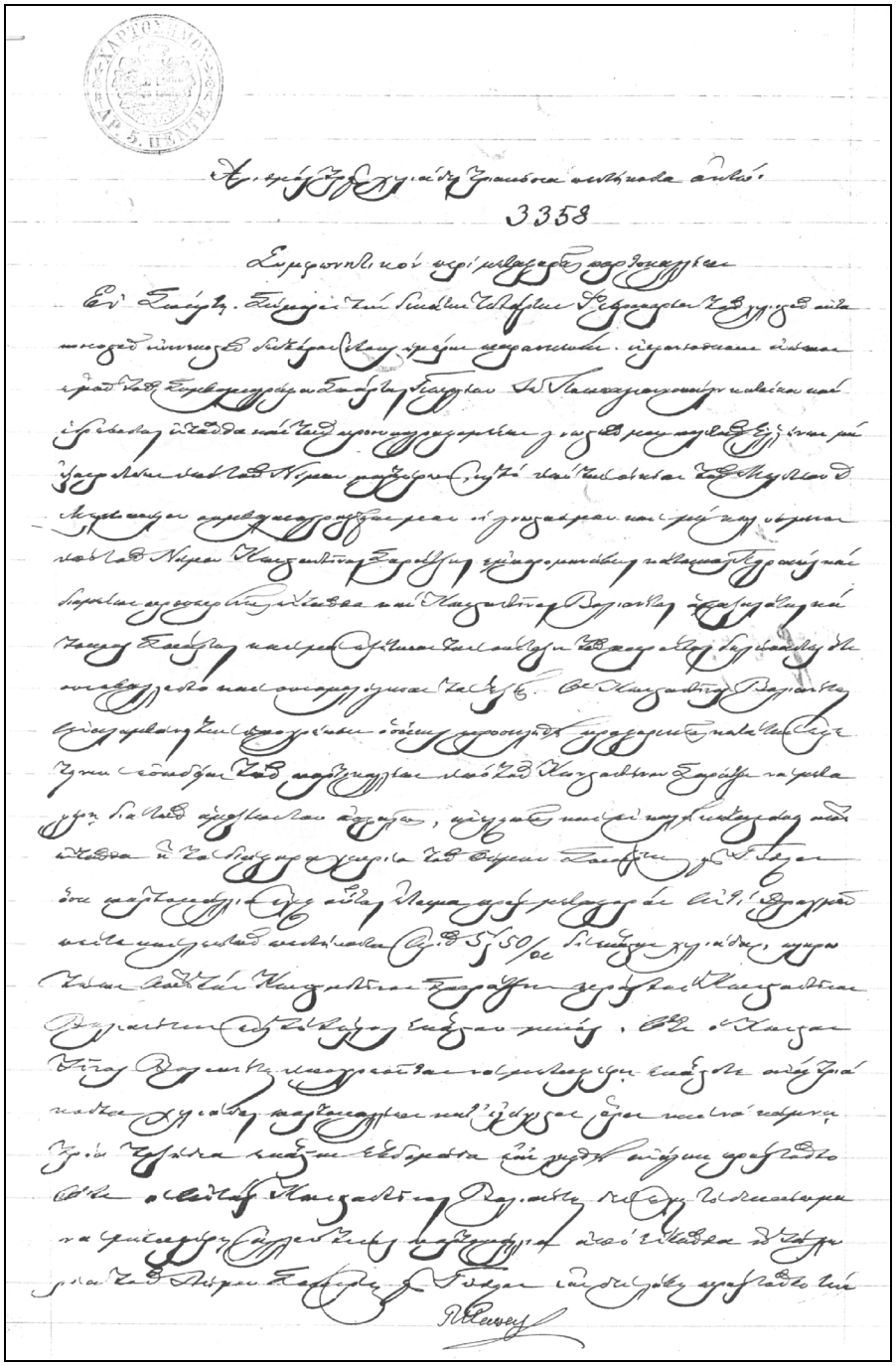
Παραχωρητήριο οικοπέδου στο Σταύρο Παρθενόπουλο για την ανέγερση οικοδομής στη νέα Σπάρτη στα 1837. (Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Ι. Κυρούση, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

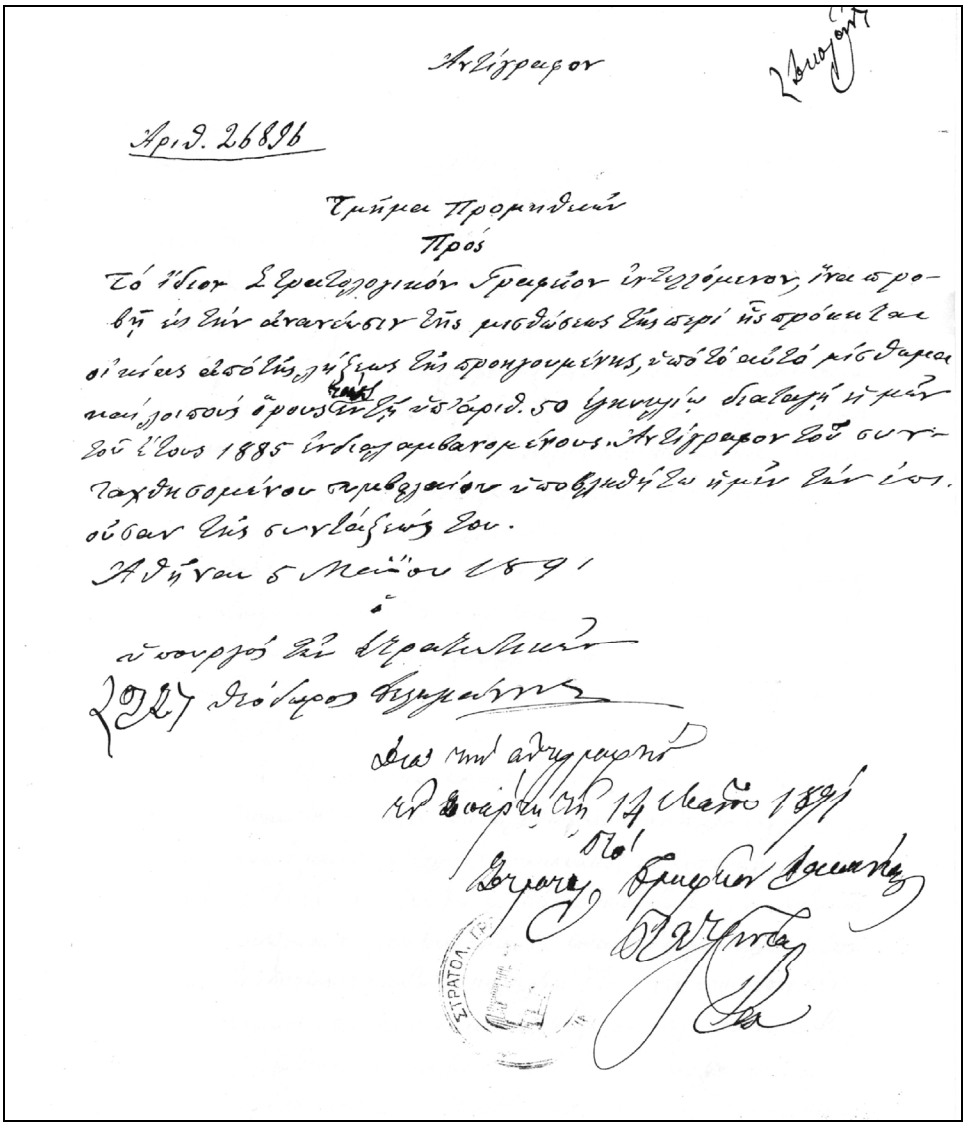
Εξουσιοδότηση του Νομάρχη Λακωνίας από τον Υπουργό Α. Κουμουνδούρο για την ενοικίαση της οικίας Ιατρίδου για τη στέγαση του Β΄ Ελληνικού Σχολείου Σπάρτης στα 1881. (Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Ι. Κυρούση, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

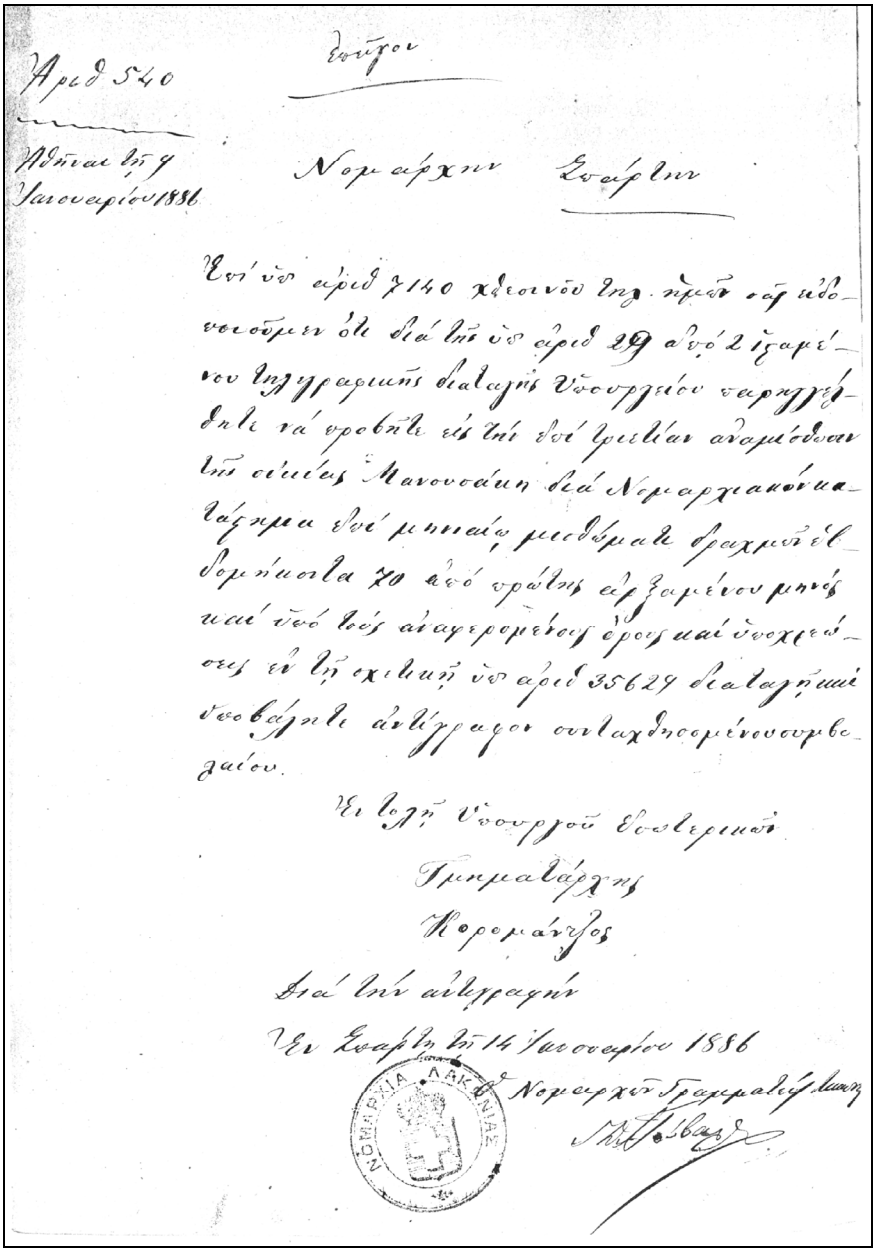
Τηλεγράφημα του υπουργού Χ. Τρικούπη σχετικά με την ανανέωση μίσθωσης της οικίας Γιατράκου για τη στέγαση του Φρουραρχείου Σπάρτης στα 1887. (Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Ι. Κυρούση, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

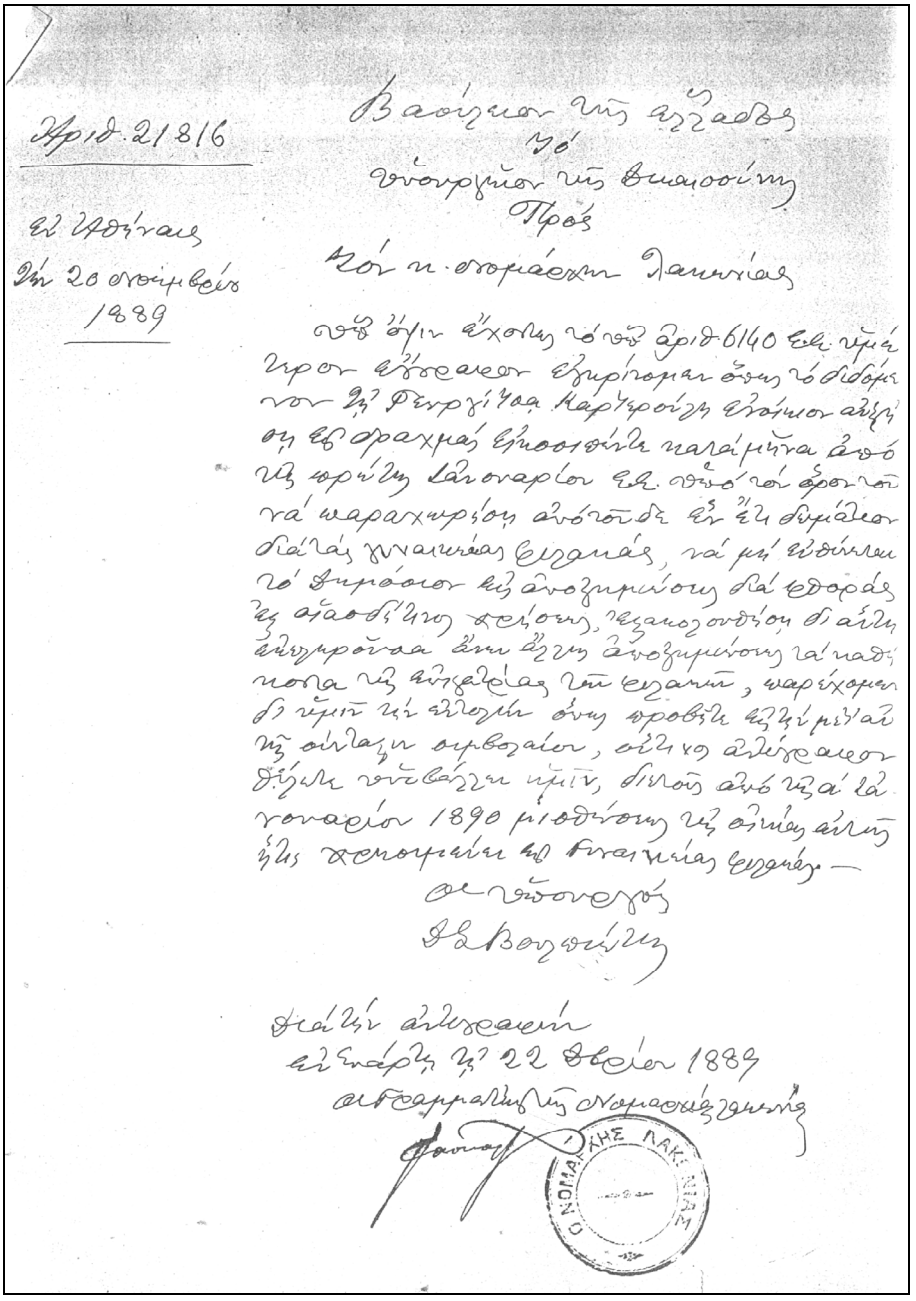
Σελίδα από συμφωνητικό για τη μεταφορά πορτοκαλιών στα 1892. (Αρχείο συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου, Γ. Α. Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

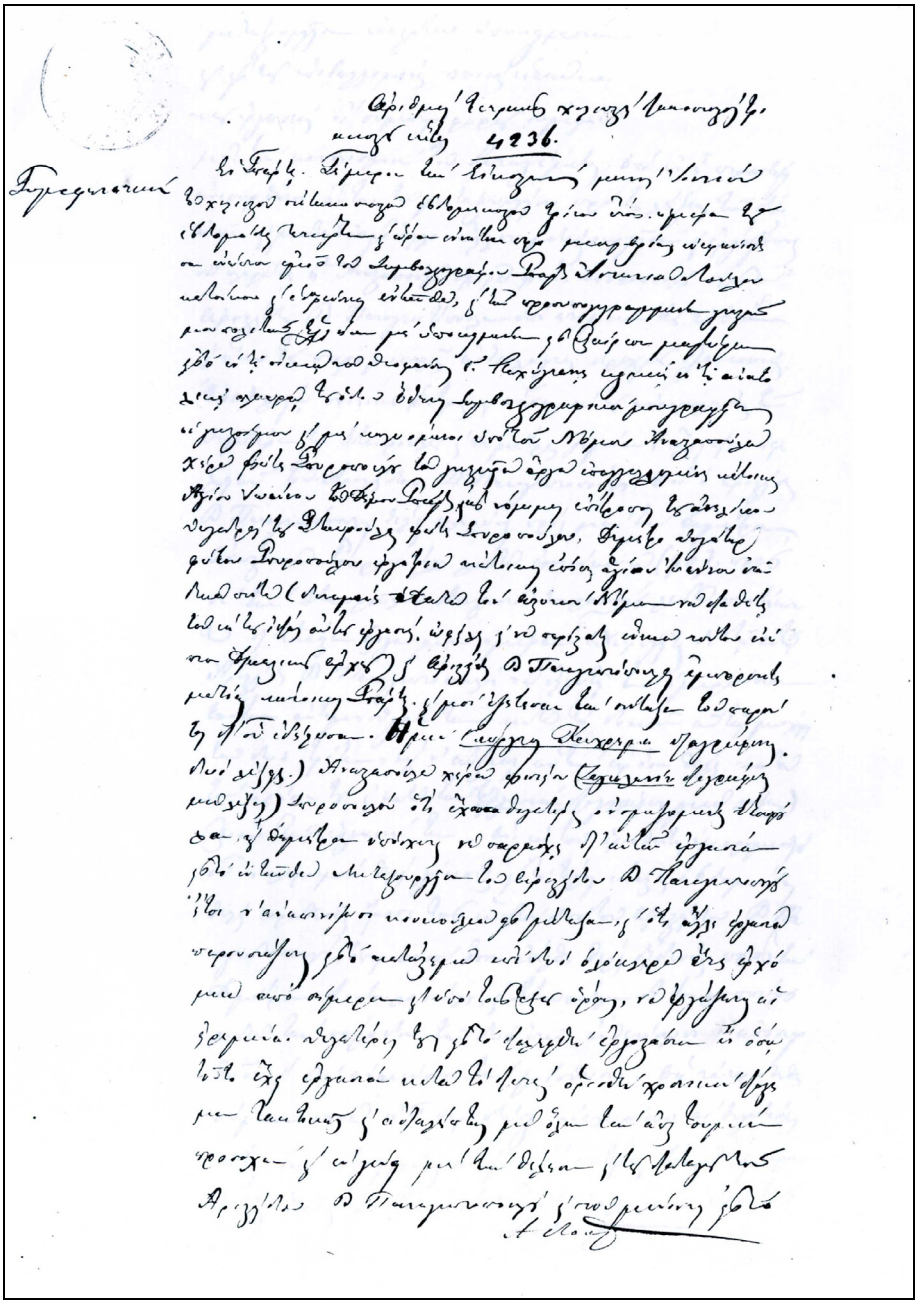
Ανανέωση μίσθωσης της οικίας του Δημητρίου Θ. Τσακωνάκου για τη στέγαση του Στρατολογικού Γραφείου Σπάρτης στα 1891. (Αρχείο συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

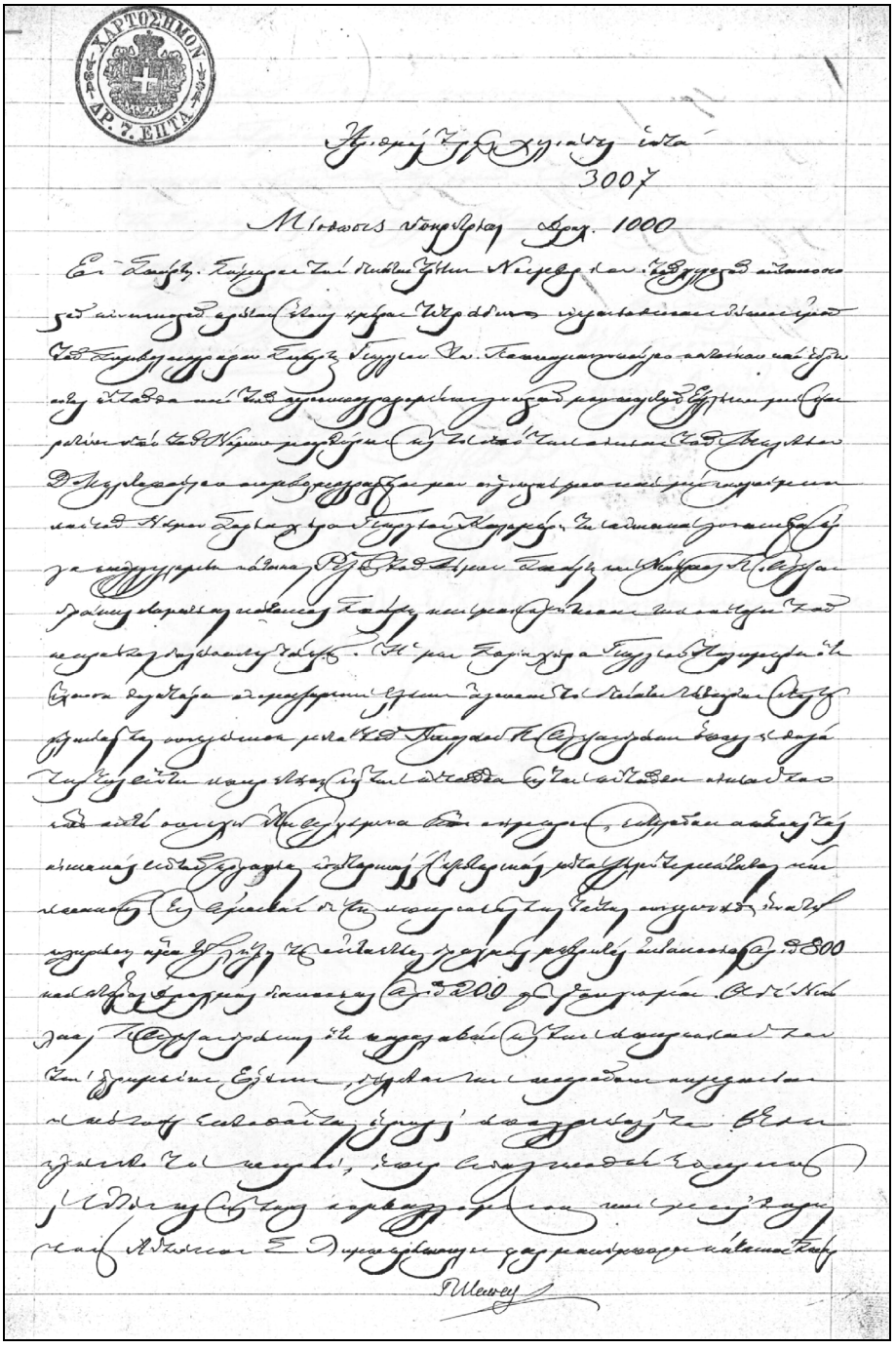
Ανανέωση μίσθωσης, κατόπιν εντολής του Υπουργείου Εσωτερικών, της οικίας Δημητρίου Μανουσάκη για τη στέγαση του Νομαρχιακού Καταστήματος στα 1886. (Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Ι. Κυρούση, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

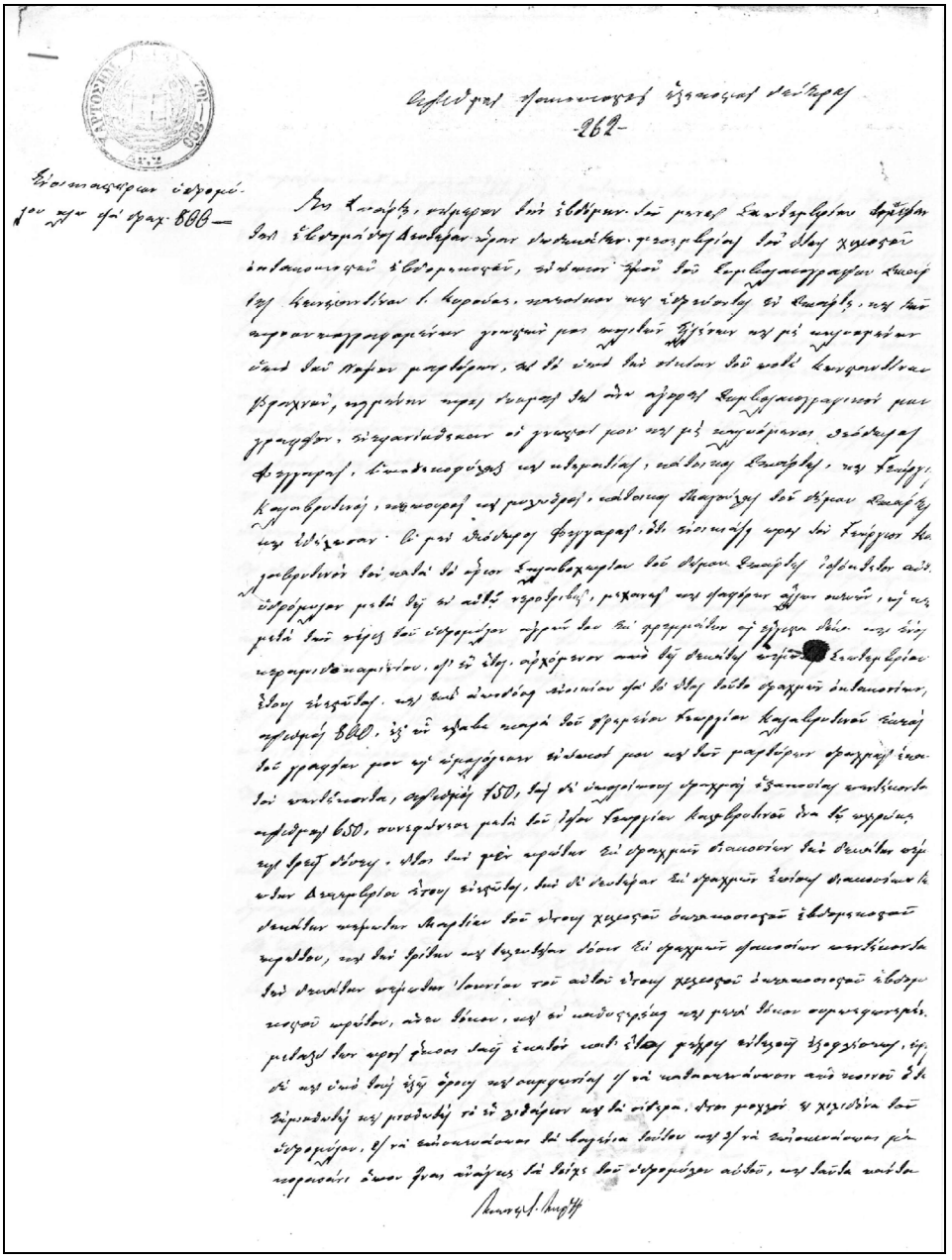
Μίσθωση της οικίας της Γεωργίτσας Καρτερούλη, κατ΄ εντολήν του Υπουργείου Δικαιοσύνης, για τη στέγαση των γυναικείων φυλακών στη Σπάρτη στα 1889. (Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Ι. Κυρούση, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

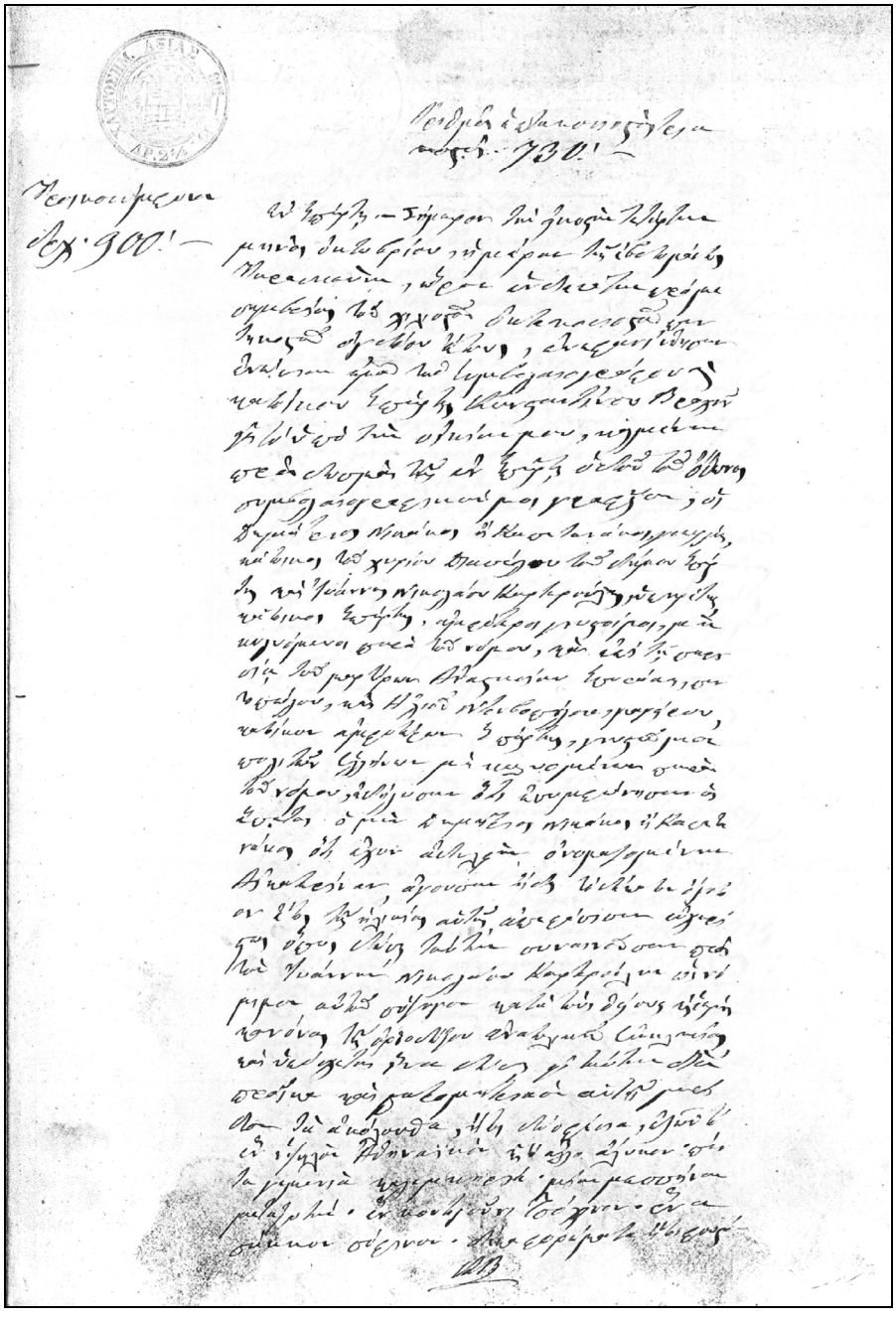
Σελίδα από συμφωνητικό παροχής υπηρεσιών μεταξύ του Αριστείδη Δ. Παπαγιαννόπουλου, ιδιοκτήτη μεταξουργείου και της Αναστασούλας, χήρας Φωτίου Σπυροπούλου, για λογαριασμό των θυγατέρων της Θεοδωρούλας και Δημήτρως στα 1873. (Αρχείο συμβολαιογράφου Αντωνίου Λούλου, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

Σελίδα από μίσθωση υπηρετρίας στα 1891. (Αρχείο συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

Σελίδα από ενοικιαστήριο υδρόμυλου από τον Θεόδωρο Φεγγαρά, κτηματία και υποθηκοφύλακα, στον Γεώργιο Καλαβρυτινό στα 1870. (Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Ι. Κυρούση, Γ.Α.Κ-Αρχεία Ν. Λακωνίας)

Σελίδα από προικοσύμφωνο της Αικατερίνης Νικάκη με τον Ιωάννη Ν. Καρτερούλη στα 1858.
(Αρχείο συμβολαιογράφου Κων. Βραχνού, Γ.Α.Κ- Αρχεία Ν. Λακωνίας)

Μ Ε Ρ Ο Σ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Η Λακωνία στο χώρο και στο χρόνο

«..Ουδέν άλλο πελοποννησιακόν διαμέρισμα περικλείει τόσην ποικιλίαν και χάριν, ένεκα της μορφολογίας του εδάφους, και τόσον πλούσιον και ενδιαφέρον παρελθόν, με εξέχουσαν θέσιν εις την ελληνικήν ιστορίαν, όσον η Λακωνία. Κατέχουσα το ΝΑ άκρον της Πελοποννήσου σχηματίζει πελώριον κεφαλαίον γράμμα Λ, με υπερτροφικήν την Δ πλευράν του, την κεντρικήν Λακεδαίμονα και με οξείαν την κατάληξιν του κάθε σκέλους εντός της θαλάσσης, όπου σχηματίζονται τα δύο ακρωτήρια του Ταινάρου και του Μαλέα. Ο Αργολικός κόλπος προς Α, ο Μεσσηνιακός προς Δ και ο Λακωνικός προς Ν βρέχουν την χώραν από τριών σημείων.

Το προς την Αρκαδίαν βορειότερον λακωνικόν τμήμα είναι ορεινόν με τας διακλαδώσεις του Πάρνωνος, όπως επίσης ορεινόν είναι το χωριζόμενον από την Μεσσηνίαν δια του Ταϋγέτου. Εις 5 και πλέον χιλιάδας τετραγωνικά χιλιόμετρα φθάνει η έκτασις της σημερινής Λακωνίας, που σχεδόν συμπίπτει με την αρχαίαν Λακωνικήν. Χώρα ορεινή και τραχεία, με πολλάς και υψηλάς κορυφάς των δύο ορεινών όγκων, διαρρεομένη από άφθονα ποτάμια ύδατα, που πηγάζουν από τας ιδίας οροσειράς Ταϋγέτου και Πάρνωνος αλλά και μη στερουμένη πεδιάδων, ως είναι αι κοιλάδες του Ευρώτα και του Οινούντος και αι πεδιάδες Έλους, Μολάων και των περί το Γύθειον λωρίδων, προκαλεί μέγα ενδιαφέρον από πολλών απόψεων. Ακριβώς οφείλει η χώρα την φυσιογνωμίαν της εις τας βαθείας γραμμάς που σχηματίζουν αι διακλαδώσεις των ορέων της και εις τας ηρέμους παραποταμίας περιοχάς όσον επίσης και εις την θάλασσαν. Τα χαρακτηριστικά αυτά της δημιουργούν και κλίματος ποικιλίαν και γραφικότητα σπανίαν»[1].

Το όνομα Λακωνία είναι νεώτερο. Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν ως συνώνυμα τα ονόματα *Λακεδαίμων, Λακωνική, Λακεδαιμονία ή Λάκαινα* (εννοείται γη, χώρα), *Λακωνίς, Σπαρτιάτις.*

Η αρχαία Λακωνία, ως γεωγραφικός όρος, ταυτίζεται με την επικράτεια του κράτους της Σπάρτης, αφού τα όριά της ήταν απόλυτα εξαρτημένα από τις εκάστοτε ιστορικές εξελίξεις της. Έτσι, η αρχαία Λακωνία στους γεωμετρικούς χρόνους καταλάμβανε την κοιλάδα του Ευρώτα, στους αρχαϊκούς επεκτάθηκε σε όλη τη νότια Πελοπόννησο περιλαμβάνοντας τη Μεσσηνία, τη νότια Αρκαδία,

την Κυνουρία και τα Κύθηρα, ενώ μετά την επέμβαση των Θηβαίων τον 4ο π.Χ. αιώνα περιορίστηκε στα όρια του σημερινού νομού Λακωνίας για να συρρικνωθεί ακόμα περισσότερο στην Ελληνιστική εποχή. Παρά τις διακυμάνσεις αυτές των ορίων της, ο πυρήνας της αρχαίας Λακωνίας παρέμενε πάντοτε η *Κοίλη Λακεδαίμων,* η κοιλάδα του Ευρώτα, έχοντας ανατολικά την οροσειρά του Πάρνωνα, δυτικά του Ταϋγέτου με απολήξεις αντίστοιχα τα ακρωτήρια του Μαλέα και του Ταινάρου και έξοδο τον ευρύχωρο μυχό του Λακωνικού κόλπου.

Κατά τους ρωμαϊκούς και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους η περιοχή της Λακωνίας υπήρξε οργανικό τμήμα της επαρχίας Αχαΐας και της ευρύτερης διοίκησης του Ανατολικού Ιλλυρικού, τις τύχες του οποίου ακολούθησε μέχρι τη δημιουργία του *«θέματος»* της Πελοποννήσου κατά τον 8ο μ.Χ. αιώνα. Οι βαρβαρικές επιδρομές του 4ου αιώνα δεν έπληξαν σοβαρά την περιοχή με εξαίρεση τις λεηλασίες του Αλάριχου (395 μ.Χ.). Η περιοχή αναπτύχθηκε σημαντικά κατά τον 5ο και 6ο αιώνα με κέντρο την πόλη Λακεδαιμονία, ενώ οι ειρηνικές διεισδύσεις σλαβικών νομαδικών φύλων δεν δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στους κατοίκους και την οικονομία της περιοχής.

Η περιοχή άκμασε κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα, οπότε ο Μιστράς αποτέλεσε το κέντρο των Βυζαντινών στην Πελοπόννησο και συνδέθηκε με τη μεγάλη οικονομική και πνευματική ακμή της Λακωνίας[2].

Ο γεωγραφικός όρος *Λακωνία* επικράτησε μετά την Ελληνική Επανάσταση, όταν το νεοσύστατο κράτος διαιρέθηκε σε δέκα νομούς, ένας από τους οποίους ήταν και ο νομός Λακωνίας, με πρωτεύουσα τη Σπάρτη. Η χρήση όμως του τύπου Λακωνία (αντί των παλαιοτέρων Λακωνική και Λακεδαίμων) μαρτυρείται από τον 16ο αιώνα: *«Εκεί (στο Μυστρά) ήτανε πολλοί Ρωμαίοι μαζωμένοι και ήτανε και ο Δεσπότης Δημήτριος. Και δεν ημπόρεσε να πάγη εκεί και απέρασε και εδιάβη εις την Λακωνία κάτω».* Στη *Γεωγραφία* του Μελετίου, μητροπολίτη Αθηνών (1661-1714), που εκδόθηκε το 1728, χρησιμοποιείται επίσης ο όρος Λακωνία: *«Μετά την Μεσσηνίαν εισερχόμεθα εις την Λακωνικήν επαρχίαν, ήτις και Λακωνία καλείται, και Λακεδαιμονία, και κοινώς μέρος αυτής Μάνη και Τζακωνία»*[3].

Διοικητική εξέλιξη

Η πρώτη μετά τη σύσταση του νέου Ελληνικού Κράτους διαίρεση της χώρας σε διοικητικές περιφέρειες έγινε με το Δ. της 3ης (15) Απριλίου 1833 *«περί της διαιρέσεως του βασιλείου και της διοικήσεώς του»* (ΦΕΚ 12/6-4-1833), σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα διαιρέθηκε σε 10 νομούς και 42 επαρχίες[4].

Στο νομό Λακωνίας, ο οποίος περιελάμβανε *«…τας μέχρι τούδε επαρχίας Μιστρά Μονεμβασίας και Μάνης…»* σχηματίστηκαν τέσσερις επαρχίες[5]: α) Λακεδαίμονος, με πρωτεύουσα το Μιστρά, β) Επιδαύρου Λιμηράς, με πρωτεύουσα τη Μονεμβασία, γ) Γυθείου, με πρωτεύουσα το Μαραθωνήσι

(Γύθειο) και δ) Οιτύλου, με πρωτεύουσα το Βοίτυλον (Οίτυλος). Ως πρωτεύουσα του νομού ορίστηκε ο Μιστράς[6].

Το 1835 (Β.Δ. της 9/21-3-1835) ο νομός Λακωνίας αποτελείτο από πέντε επαρχίες και εξήντα δύο δήμους. Το 1836, σύμφωνα με το διάταγμα της 20ης Ιουνίου/ 2 Ιουλίου 1836 (ΦΕΚ 28) *«περί διοικητικού οργανισμού»*, με το οποίο καθιερώθηκε το σύστημα των περιφερειακών διοικήσεων και υποδιοικήσεων, στο νομό Λακωνίας[7] δημιουργήθηκαν δύο διοικήσεις: της Λακεδαιμονίας με τις επαρχίες Λακεδαίμονος και Επιδαύρου Λιμηράς και έδρα τη Σπάρτη και της Λακωνίας με τις επαρχίες Οιτύλου και Γυθείου και έδρα την Αρεόπολη (Τσίμοβα). Οι επαρχίες Επιδαύρου Λιμηράς και Γυθείου αποτέλεσαν τις ομώνυμες υποδιοικήσεις, οι οποίες καταργήθηκαν το 1838 με το νόμο 22-6 (4-7)-1838 *«περί μεταρρυθμίσεων των διοικήσεων»*[8] (ΦΕΚ 24/23-6-1838).

Με το νόμο ΚΕ΄ της 5-12-1845[9] *«περί της διαιρέσεως των νομαρχιακών και επαρχιακών αρχών»* (ΦΕΚ 32/8-12-1845) ακυρώθηκε ο *«περί διοικητικού διοργανισμού»* νόμος του 1836 και η επικράτεια διαιρέθηκε σε 10 νομούς, 49 επαρχίες[10] και *«εις δήμους, εις έκαστον των οποίων προσδιορίζεται η ανήκουσα περιφέρεια»*[11]. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 5-12-1845 *«περί προσδιορισμού των εδρών των νομαρχών και επάρχων»*[12] (ΦΕΚ 34/20-12-1845) ως έδρα του νομού Λακωνίας ορίστηκε η Σπάρτη.

Το 1866, με το νόμο ΡΜΓ΄ της 9-1-1866 (ΦΕΚ.6) *«περί διοικητικής διαιρέσεως της Επτανήσου»,* η επαρχία Κυθήρων αποσπάσθηκε από το νομό Ζακύνθου[13] και υπάχθηκε στο νομό Λακωνίας, ενώ το 1867, σύμφωνα με το νόμο ΣΞΒ΄ της 27-12-1867 (ΦΕΚ 2/11-1-1868), αποσπάσθηκε από το νομό Λακωνίας και υπάχθηκε διοικητικώς και δικαστικώς στο νομό Αργολίδας και Κορινθίας[14].

Το 1899, με το νόμο ΒΧΔ΄ της 6-7-1899 (ΦΕΚ. 136/8-7-1899) *«περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους»,* η χώρα διαιρέθηκε σε 26 νομούς. Ο νομός Λακωνίας χωρίστηκε σε δύο, το νομό Λακωνικής με τις επαρχίες Γυθείου, Οιτύλου και Κυθήρων και έδρα το Γύθειο και το νομό Λακεδαίμονος με τις επαρχίες Λακεδαίμονος και Επιδαύρου Λιμηράς και έδρα τη Σπάρτη[15]. Αλλά με το νόμο ΓΥΛΔ΄ της 16-11-1909 (ΦΕΚ 282/4-12-1909) καταργήθηκαν οι νομοί Λακεδαίμονος και Λακωνικής και ανασυστήθηκε ο νομός Λακωνίας, που περιέλαβε τις τέσσερις επαρχίες: Λακεδαίμονος, Επιδαύρου Λιμηράς, Γυθείου και Οιτύλου. Η επαρχία Κυθήρων υπάχθηκε εκ νέου στο νομό Αργολίδας και Κορινθίας[16].

Με το νόμο του 1912 ΔΝΖ΄ *«περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων»* (ΦΕΚ 58/14-2-1912) δημιουργήθηκαν αυτόνομοι δήμοι και κοινότητες στο ελληνικό κράτος[17].

i. Επαρχία Λακεδαίμονος

Η επαρχία Λακεδαίμονος[18] σχηματίστηκε με το Β.Δ. της 3ης (15) Απριλίου 1833 ως επαρχία του νομού Λακωνίας *«...συνισταμένη εκ της μέχρι*

τούδε επαρχίας του Μιστρά…» με έδρα το Μιστρά. Το 1835 (Β.Δ. 9 Μαρτίου 1835) σχηματίστηκαν οι 22 δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία, οι εξής: 1) Σπάρτης, 2) Βρυσεών, 3) Αμυκλών, 4) Φάριδος, 5) Μελιτίνης, 6) Φελλίας, 7) Κροκεών, 8) Τρινάσου, 9) Κυδωνίας, 10) Γερονθρών, 11) Θεραπνών, 12) Κρονίου, 13) Πάρ-

νωνος, 14) Οινούντος, 15) Ευρυσθενών, 16) Περαίας, 17) Σελλασίας, 18) Καρυών, 19) Βορδωνίας, 20) Καστορίου, 21) Πελλάνης και 22) Βελαμίνης. Με το Β.Δ. της 20ής Ιουνίου 1836 (ΦΕΚ 28) *«περί διοικητικού οργανισμού»* σχηματίστηκε η διοίκηση Λακεδαίμονος που περιελάμβανε την ομώνυμη επαρχία και την επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, με έδρα τη Σπάρτη.

Το 1840 με την υπ΄ αριθμ. 7-11(9-12)-1840 Βασιλική Απόφαση έγινε συγχώνευση των 22 δήμων της διοίκησης Λακεδαίμονος σε δώδεκα[19], τους εξής: 1) Σπάρτης, 2) Καστορίου, 3) Πελλάνης, 4) Φάριδος, 5) Θεραπνών, 6) Σελλασίας, 7) Κροκεών, 8) Μελιτίνης, 9) Τρινάσου, 10) Γερονθρών, 11) Φελλίας και 12) Οινούντος. Με το νόμο ΚΕ΄ της 5ης Δεκεμβρίου 1845 *«περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους»*, με τον οποίο καταργήθηκε ο θεσμός των διοικήσεων και των υποδιοικήσεων και επανήλθε το νομαρχιακό και επαρχιακό σύστημα του 1833, η επαρχία Λακεδαίμονος διατηρήθηκε ως επαρχία του νομού Λακωνίας, με έδρα τη Σπάρτη. Το 1899, με το νόμο ΒΧΔ΄ της 6ης Ιουλίου 1899 (ΦΕΚ 136) *«περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους»,* σχηματίστηκε ο νομός Λακεδαίμονος και η ομώνυμη επαρχία προσαρτήθηκε σ΄ αυτόν. Με το νόμο ΓΥΛΔ΄ της 16ης Δεκεμβρίου 1909 *«περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους»* καταργήθηκε ο νομός Λακεδαίμονος και η ομώνυμη επαρχία επανήλθε στο νομό Λακωνίας[20].

ii. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς

Η Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς[21] σχηματίστηκε με το Β.Δ. της 3ης Απριλίου 1833 ως επαρχία του νομού Λακωνίας *«…συνισταμένη εκ της μέχρι τούδε επαρχίας Μονεμβασίας…»,* με έδρα τη Μονεμβασία. Το 1835 (Β.Δ. 9 Μαρτίου 1835) σχηματίστηκαν οι 9 δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία, οι εξής: 1) Ασωπού, 2) Διλημενίας, 3) Μαλεού, 4) Βοιών, 5) Επιδαύρου Λιμηράς, 6) Ζάρακος, 7) Κυφάντων, 8) Ακριών και 9) Έλους. Το 1836 (Β.Δ. 20 Ιουνίου 1836) σχηματίστηκε η υποδιοίκηση Επιδαύρου Λιμηράς με έδρα τη Μονεμβάσια, η οποία καταργήθηκε με το νόμο της 22ας Ιουνίου 1838 και η ομώνυμη επαρχία προσαρτήθηκε στη διοίκηση Λακεδαιμονίας.

Με το Β.Δ. 27-11(9-12)-1840 *«περί συγχωνεύσεως δήμων»*[22] (ΦΕΚ 5/8-3-1841) οι 9 δήμοι που αποτελούσαν την επαρχία μετασχηματίστηκαν σε πέντε: 1) Μονεμβασίας, 2) Ζάρακος, 3) Βοιών, 4) Έλους και 5) Ασωπού. Το 1845, σύμφωνα με το άρθρο 9 του Β.Δ. της 5-12-1845 *«περί προσδιορισμού των εδρών των νομαρχών και επάρχων»* (ΦΕΚ 34/20-12-1845), ως έδρα του επάρχου Επιδαύρου Λιμηράς ορίσθηκαν οι Μολάοι[23]. Το 1848 με το Β.Δ. 2-7-1848 (ΦΕΚ

22/25-8-1848) η έδρα μεταφέρθηκε από τους Μολάους στη Μονεμβασία[24], ενώ το 1864 με το Β.Δ. 12-1-1864 (ΦΕΚ 5/3-2-1864) η έδρα επανήλθε στους Μολάους[25]. Το 1899 (Νόμος ΒΧΔ΄, 6 Ιουλίου 1899) η επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, ενώ διατήρησε τα όρια και τη σύστασή της, αποσπάσθηκε από το νομό Λακωνίας και προσαρτήθηκε στο νεοσχηματισθέντα νομό Λακεδαίμονος και το 1909, μετά την κατάργηση του νομού Λακεδαίμονος, επανήλθε στο νομό Λακωνίας[26].

iii. Επαρχία Γυθείου

Η επαρχία Γυθείου[27] σχηματίσθηκε με το Β.Δ. της 3ης Απριλίου 1833 ως επαρχία του νομού Λακωνίας *«συνισταμένη εκ της Ανατολικής Μάνης»*, με έδρα το Μαραθωνήσι (Γύθειο). Αρχικά αποτελείτο (Β.Δ. 9 Μαρτίου 1835) από 12 δήμους, τους εξής: 1) Γυθείου, 2) Τευθρώνης (Κολοκυνθίου)[28], 3) Καρυουπόλεως, 4) Πυρρίχου, 5) Σμήνους, 6) Μαραθέας, 7) Πολυαράβου, 8) Λαγείας, 9) Ταινάρου, 10) Κνακαδίου, 11) Ασίνης και 12) Σκοπού. Το 1836 (Β.Δ. 20 Ιουνίου 1836) αποτέλεσε την ομώνυμη υποδιοίκηση υπαγόμενη στη διοίκηση Λακωνίας, με έδρα το Γύθειο. Το 1838 καταργήθηκε η υποδιοίκηση Γυθείου, ενώ η ομώνυμη επαρχία παρέμεινε στη διοίκηση Λακωνίας. Το 1840 με την υπ΄ αριθμ. 7-11(9-12)-1840 Βασιλική Απόφαση[29] οι μέχρι τότε 12 δήμοι της επαρχίας Γυθείου συγχωνεύτηκαν σε πέντε, τους εξής: 1) Γυθείου, 2) Καρυουπόλεως, 3) Λαγείας, 4) Μαλευρίου και 5) Κολοκυνθίου. Το 1845, σύμφωνα με το άρθρο 9 του Β.Δ. της 5-12-1845 *«περί προσδιορισμού των εδρών των νομαρχών και επάρχων»* (ΦΕΚ 34/20-12-1845), ορίστηκε κοινός έπαρχος για τις επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου, με έδρα το Λιμένι[30]. Το 1846 με το Β.Δ. 15-6-1846 *«περί προσδιορισμού εδρών επάρχων»* (ΦΕΚ 18/2-7-1846) ως έδρα του επάρχου Γυθείου ορίσθηκε το Γύθειο (Μαραθωνήσι)[31], ενώ το 1848 με το Β.Δ. 8-11-1848 (ΦΕΚ 68/12-11-1848) συστήθηκε επαρχείο Γυθείου με έδρα το Γύθειο[32]. Το 1899 (Νόμος ΒΧΔ΄, 6 Ιουλίου 1899) η επαρχία Γυθείου υπάχθηκε στο νεοσυσταθέντα νομό Λακωνικής, ενώ με το νόμο ΓΥΛΔ΄ της 16ης Νοεμβρίου 1909 υπάχθηκε στον ανασυσταθέντα νομό Λακωνίας[33].

iv. Επαρχία Οιτύλου

Η επαρχία Οιτύλου[34] σχηματίσθηκε με το Β.Δ. της 3ης Απριλίου 1833 ως επαρχία του νομού Λακωνίας *«συνισταμένη εκ της Δυτικής Μάνης»*, με έδρα το Βοίτυλον (Οίτυλος). Το 1835 (Β.Δ. 9 Μαρτίου 1835) σχηματίσθηκαν οι 16 δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία, οι εξής: 1) Άρεος, 2) Νικάνδρου, 3) Ιππολών, 4) Θυρίδων, 5) Μέσσας (-ης), 6) Καινιπόλεως, 7) Οιτύλου, 8) Θαλαμών, 9) Πολυαίνης, 10) Πέφνου, 11) Λεύκτρου, 12) Μηλέας, 13) Καστανέας, 14) Καρδαμύλης, 15) Προαστείου και 16) Λεπτινίου. Το 1836 (Β.Δ. 10/22-2-1836) η έδρα[35] της επαρχίας μεταφέρθηκε από το Οίτυλο στην Τσίμοβα και η επαρχία υπάχθηκε στη διοίκηση Λακωνίας (Β.Δ. 20 Ιουνίου 1836). Εν τω μεταξύ στην επαρχία Οιτύλου προστέθηκαν και οι δήμοι Γερήνιας, Αβίας και Κυτριών της επαρχίας Καλαμών. Το 1840 με το Β.Δ. 27-11(9-12)-1840 *«περί*

συγχωνεύσεως δήμων»[36] (ΦΕΚ 5/8-3-1841) οι 19 δήμοι της επαρχίας συγχωνεύτηκαν σε πέντε, τους εξής: 1) Αβίας, 2) Καρδαμύλης, 3) Λεύκτρου, 4) Οιτύλου, και 5) Μέσσης. Το 1845 (Δ. 5 Δεκεμβρίου 1845) έδρα του επάρχου Οιτύλου και Γυθείου ορίστηκε το Λιμένι, ενώ το 1852 με το Β.Δ. 1-8-1852 (ΦΕΚ 31/11-8-1852) η έδρα του επαρχείου Οιτύλου μεταφέρθηκε από το Λιμένι στην Αρεόπολη[37]**.** Οι διοικητικές διαιρέσεις του Κράτους που έγιναν τα έτη 1899 και 1909 διατήρησαν τα

όρια και τη σύσταση της επαρχίας Οιτύλου ως επαρχίας του νομού Λακωνικής και Λακωνίας αντίστοιχα.

ν. Δήμος Σπάρτης

Ο δήμος Σπάρτης[38] σχηματίσθηκε με το Β.Δ. της 9ης (21) Μαρτίου 1835 ως δήμος της επαρχίας Λακεδαίμονος. Χαρακτηρίστηκε ως δήμος β΄ τάξεως[39], με πληθυσμό 3. 493 κατοίκους και έδρα την αρχαία Σπάρτη.

Κατά την αρχική του σύσταση ο δήμος[40] περιελάμβανε τους οικισμούς[41]: Αρχαία Σπάρτη (Μαγούλα), Αλαϊμπεϊ, Γεωργά, Κεμάλαγα, Χατίπι, Ψυχικόν, Κρεβατέϊκον, Κούβελος, Αραμπατσή, Χεραδέϊκα, Κουσαλιάνικα, Μητροπολιάνικα, Βάρσοβα, Χασάν Κεχαγιά, Μισιρλιάνικα, Καλογωνιά, Χαλούλου, Χασανάκι, Αγιάννης, Σινάμπεϊ, Αλσίμπεη, Γούναρη, Συκαράκι, Καλάμι, Τσεραμιό, Λέλες, Πακωτά, Ρεβιώτισσα, Παρώρι, Κόζι, Τσακάλαλι, Μιστράς, Βαρσινίκον, Διάσελον, Σωτηρί, Αγαζάντε, Βλαχοχώρι, Κυπαρισσία, Σταυρός, Πικουλιάνικα, Τρύπη, Βάρσοβα.

Το 1845, μετά την εφαρμογή του νόμου[42] ΚΕ΄ (5-12-1845 ΦΕΚ 32/8-12-1845) *«περί της διαιρέσεως των νομαρχιακών και επαρχιακών αρχών»* ο δήμος Σπάρτης περιλαμβάνει τους οικισμούς: Σπάρτη, Μαγούλα, Βάρσοβα, Μιτάτοβα, Τζακουμί, Σουστιάνοι, Λογκάστρα, Τρύπη, Σταυρός, Πικουλιάνικα, Διάσελον, Βλαχοχώριον, Βαρσινίκος, Κάτω Χώρα, Μισθρά, Παρόριον, Τσακάλαλη, Αγ. Ιωάννης, Τσεραμιόν, Γούναρι, Συνάμπεη, Συκαράκι, Κόζι, Καλάμι, Σοχά, Ρίζα, Μάρμπαλη, Κατσαρού, Τσαούση, Γοδαίνα, Μαχμούτμπεη, μοναί διαλελυμέναι της Παναγίας και του Προδρόμου.

Το 1912, μετά την εφαρμογή του νόμου ΔΝΖ΄ *«περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων»* (ΦΕΚ 58/14-2-1912), ο δήμος Σπάρτης[43] συρρικνώθηκε εδαφικά και περιέλαβε τους οικισμούς: Σπάρτη, Γούναρη, Λέλε**, Συκαράκι, Τσούνι*, Αλαϊμπεη*, Καλογωνιά, Ριβιώτισσα, Τσακάλαλι*, Χασανάκι*, Χατίπι* και Ψυχικόν, ενώ οι οικισμοί Άγιος Ιωάννης[44] και Σκλαβοχώρι[45] αποτέλεσαν αυτόνομες κοινότητες.

---

* Με Ν.Δ. της 17-9-1926 (ΦΕΚ 21-9-1926) *«περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων ή κωμών»* οι συνοικισμοί «Αλαϊμπεη», «Τσακάλαλι», «Τσούνι», «Χατίπι» και «Χασανάκι» μετονομάσθηκαν αντίστοιχα εις «Πλατανιστάς», «Καμάρες», «Κοκκινόραχη», «Χαρίσιον» και «Αγία Βαρβάρα» (Δ. 19-7-1928, ΦΕΚ. Α. 156/1928). *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων*, τ. 29, Νομός Λακωνίας, έκδοσις ΚΕΔΚΕ, Αθήναι 1961, σσ. 177-179.

** Ο συνοικισμός «Λέλε» μετονομάσθηκε εις «Αλέσια» (Δ. 17-7-1930, ΦΕΚ. Α 251/1930). *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων,* ο.π., σ. 178.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, «Η Λακωνία. Βραχύ ιστορικόν διάγραμμα», *Λακωνία, Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως ΗΩΣ,* δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1998, σ. 1. βλέπε επίσης Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, εκδόσεις Πυρσός, Αθήναι 1931, τόμος ΙΕ΄, σσ. 726-727 και Γεράσιμου Καψάλη, *Λακωνικά,* Αθήνα 1991, σσ. 43-47.

2. Εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα,* τόμ. 37, σσ. 230-234.

3. Αγνής Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, «Λακωνία, Λάκωνες εις τους Βυζαντινούς συγγραφείς», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Δ΄, εν Αθήναις 1979, σσ. 3-4.

4. «Το κράτος διοικητικώς διηρέθη δια του νόμου της 3ης Απριλίου 1833 εις δέκα νομούς. Οι δέκα νομοί ήταν οι εξής: πέντε εν Πελοποννήσω: ο της Αργολίδος και Κορινθίας μετά των νήσων Ύδρας, Σπετσών και Πόρου, πρωτεύουσα Ναύπλιον. Ο της Αχαΐας και Ήλιδος, πρωτεύουσα Πάτραι. Ο της Αρκαδίας, πρωτεύουσα Τρίπολις. Ο της Μεσσηνίας, πρωτεύουσα Κυπαρισσία. Ο της Λακωνίας, πρωτεύουσα Σπάρτη. Εν τη Στερεά οι εξής τρεις νομοί: ο της Αττικής και Βοιωτίας, πρωτεύουσα Αθήναι. Ο της Ακαρνανίας και Αιτωλίας, πρωτεύουσα Αγρίνιον. Ο της Φωκίδος και Λοκρίδος, πρωτεύουσα Άμφισσα. Δύο δε νομοί των νήσων: ο της Ευβοίας, πρωτεύουσα Χαλκίς. Ο των Κυκλάδων, πρωτεύουσα Ερμούπολις». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, έτος 1833, αριθ. 12 (3/15 Απριλίου), σσ. 20-22. Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, τόμ. Α΄, εν Αθήναις, 1892, σσ. 266-267. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων*, τ. 29, Νομός Λακωνίας, Έκδοσις ΚΕΔΚΕ, Αθήναι 1961, σ. 5. Μ. Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971,* τόμ. Α΄, μέρος Ι, Αθήναι, ΕΚΚΕ, 1973, σ. 97.

5. Με το Β.Δ. της 9/ 21 Μαρτίου 1835 σχηματίστηκε μία ακόμη επαρχία στο νομό Λακωνίας, η επαρχία Πρασσιών, την οποία αποτέλεσε τμήμα της επαρχίας Κυνουρίας. Το έτος 1838, με το νόμο της 22 Ιουνίου / 4 Ιουλίου (ΦΕΚ 24) *«περί μεταρρυθμίσεως των διοικήσεων»,* καταργήθηκε η επαρχία Πρασσιών και επέστρεψε στην επαρχία Κυνουρίας το τμήμα που είχε αποσπασθεί κατά το σχηματισμό της. Ελευθερίου Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, Σχηματισμός-σύσταση-εξέλιξη-πληθυσμός-εμβλήματα*, Αθήνα, 1994, σ. 393.

6. Ο Μιστράς ιδρύθηκε από το Φράγκο κατακτητή Γουλιέλμο Βιλεαρδουίνο το 1249 μ. Χ. και εξελίχθηκε σε πολυάνθρωπο κέντρο κατά το Μεσαίωνα. Μετά την τουρκική κατάκτηση ο πληθυσμός του ελαττώθηκε. Κατά την Επανάσταση, από την έκρηξή της μέχρι την επίσημη εγκατάσταση των αρχών του Βασιλείου, ήταν η έδρα των Εφόρων της Λακεδαίμονος. Υπήρξε πρωτεύουσα της επαρχίας Λακεδαίμονος και έδρα διοικητού, μέχρις ότου ιδρύθηκε η νέα Σπάρτη. Νικ. Φραγκινέα, «Το λυκόφως του Μιστρά, πώς έχασε την αίγλη του μετά το 1821», *Λακωνικά,* τχ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1964, σσ. 170-171.

7. Μ. Γ. Χουλιαράκη, ο.π., σ. 109.

8. Μ. Γ. Χουλιαράκη, ο.π., σ. 123.

9. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, έτος 1845, αριθ. 32 *«περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους»* νόμος ΚΕ΄.

10. Αυτή η διοικητική διαίρεση διατηρήθηκε με μικρές παραλλαγές μέχρι το 1892. Μ. Χουλιαράκη, ο.π., σ. 140.

11. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 139.

12. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 140.

13. Η επαρχία Κυθήρων είχε αρχικά υπαχθεί στο νομό Ζακύνθου με το Δ. 17-12-1864 (ΦΕΚ 2/1865). Αλεξ. Θ. Δρακάκη και Στυλ. Ι. Κούνδουρου, *Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της διοικητικής διαιρέσεως του κράτους,* τόμ. Α΄, Αθήναι, Ιούλιος 1939, σ. 126.

14. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 171.

15. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σσ. 201-203.

16. Η επαρχία Κυθήρων με το νόμο 3787 του 1929 (ΦΕΚ 11) εντάχθηκε στο νομό Αττικής και Βοιωτίας. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 211. Αλεξ. Θ. Δρακάκη και Στυλ. Ι. Κούνδουρου, ο.π., σ. 164.

17. Αλεξ. Θ. Δρακάκη και Στυλ. Ι. Κούνδουρου, ο.π., σσ. 122-126.

18. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 121.

19. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ.124.

20. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 372.

21. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 387.

22. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 134.

23. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 140.

24. Μ. Χουλιαράκη, 1973*, ο.π.,* σ. 152.

25. Μ. Χουλιαράκη, 1973*,* ο.π., σ. 157.

26. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 387.

27. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 121.

28. Ο δήμος Κολοκυνθίου μετονομάσθηκε σε δήμο Τευθρώνης με το Β.Δ. 16-8-1896 (ΦΕΚ 93/19-8-1896). Μ. Χουλιαράκη, 1973*,* ο.π.*,* σ. 199. Αλεξ. Θ. Δρακάκη και Στυλ. Ι. Κούνδουρου, ο.π., σ. 29.

29. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 125.

30. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 140.

31. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 152.

32. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 153.

33. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 394.

34. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 403.

35. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 108.

36. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σσ. 134-135.

37. Μ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ.153.

38. Ελ. Σκιαδά*, ο.π.,* σ. 373.

39. Σύμφωνα με το Β.Δ. 27-12 (8-1-1834)-1833 *«περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των δήμων»* (ΦΕΚ 3/10-1-1834) «δια να καταστή απλουστέρα και ευκολωτέρα η διοίκησις του Κράτους όλον το βασίλειον της Ελλάδος θέλει διαιρεθεί εις δήμους, εκάστου δε δήμου θέλει προσδιορισθεί η περιοχή… Παν χωρίον έχον τουλάχιστον 3.000 κατοίκους δύναται να σχηματίση δήμον με ιδίαν δημοτικήν αρχήν…Οι δήμοι διαιρούνται κατά την πληθύν των κατοίκων εις τρεις τάξεις: α΄ τάξεως δήμοι με 10.000 τουλάχιστον χιλιάδας κατοίκους, β΄ τάξεως δήμοι με 2.000 τουλάχιστον χιλιάδας κατοίκους και γ΄ τάξεως με ολιγωτέρους των δύο χιλιάδων (2.000) κατοίκους». Μ. Γ. Χουλιαράκη, 1973, ο.π., σ. 100.

40. Αλεξ. Θ. Δρακάκη και Στυλ. Ι. Κούνδουρου*,* ο.π., σ. 57. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 373.

41. Τα ονόματα των οικισμών αναγράφονται όπως δημοσιεύτηκαν τότε.

42. Μ. Χουλιαράκη, ο.π., σσ. 139, 145.

43. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων,* ο.π., σ. 176.

44. Ο οικισμός Άγιος Ιωάννης αποτέλεσε αυτόνομη κοινότητα με το Β.Δ. 31-8-1912 (ΦΕΚ. Α 261/1912) και περιέλαβε τους οικισμούς: Κόζι, Πακωτά, Συνάμπεη, Τσεραμιόν, Τσαούσι και Χαλούλου. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων,* ο.π., σ. 182.

45. Η κοινότητα Σκλαβοχωρίου δημιουργήθηκε με το Β.Δ. 31-8-1912 (ΦΕΚ. Α 261/1912) με έδρα τις Αμύκλες. Οι συνοικισμοί που αποτέλεσαν την κοινότητα είναι: Σκλαβοχώρι, Καλύβια Σοχά, Καλάμι, Κατσαρού, Μάνδρα, Μαχμούτμπεη, Μπαρμπαλί και Ριζά. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων*, ο.π., σ. 198.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ (1850 - 1900)

Ο 19ος αιώνας υπήρξε για την Ελλάδα, όπως και για όλες τις χώρες του κόσμου, αιώνας δημογραφικής έκρηξης. Κατά τη δεκαετία 1840-1850 συντελέστηκε μια θεαματική αύξηση του πληθυσμού που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στη σημαντική μείωση της θνησιμότητας και τον περιορισμό των επιδημιών. Η δημογραφική ιστορία, όμως, της Ελλάδας για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα δεν μπορεί να περιγραφεί με ακρίβεια. Οι υποτυπώδεις απογραφές, οι ανυπολόγιστες απώλειες μετά την ελληνική επανάσταση, οι γεωγραφικές ανακατατάξεις και το ρεύμα των ελλήνων μεταναστών, κυρίως προς το εξωτερικό, καθιστούν δύσκολη την παρακολούθηση του ρυθμού της φυσικής ανάπτυξης του πληθυσμού[1].

Ο νομός Λακωνίας ακολούθησε τη γενικότερη τάση πληθυσμιακής αύξησης κυρίως το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, χρονικό διάστημα το οποίο αποτελεί και αντικείμενο της μελέτης μας. Στηριζόμενοι κυρίως στις επίσημες απογραφές του ελληνικού κράτους θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του πληθυσμού τόσο στο νομό Λακωνίας όσο και το δήμο Σπάρτης κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (πίνακας 1). Θα επιχειρήσουμε ερμηνεία και αιτιολόγηση της αυξητικής πορείας του πληθυσμού στο νομό ερευνώντας επί μέρους παράγοντες που συντέλεσαν σ΄ αυτήν και θα την συγκρίνουμε με την αντίστοιχη αύξηση στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, όπου αυτό είναι δυνατόν.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Πληθυσμός κατά τον 19ο αιώνα

Έτος	Πληθυσμός	Πηγή
1821	70.732	Απαρίθμηση
1828	55.393	Απογραφή
1832	69.215	Απαρίθμηση
1839	75.281	Απογραφή
1840	76.450	Απογραφή
1841	76.167	Απογραφή
1842	76.026	Απογραφή
1843	79.632	Απογραφή

1844	78.945	Απογραφή
1845	81.938	Απογραφή
1846	83.148	Απογραφή
1847	84.095	Απογραφή
1848	85.849	Απογραφή
1849	86.511	Απογραφή
1850	86.899	Απογραφή
1851	87.437	Απογραφή
1852	87.803	Απογραφή
1853	86.846	Απογραφή
1854	87.649	Απογραφή
1855	88.425	Απογραφή
1856	90.593	Απογραφή
1861	96.546	Απογραφή
1870	105.851	Απογραφή
1879	121.116	Απογραφή
1889	126.088	Απογραφή
1896	135.462	Απογραφή
1907	135.526	Απογραφή

Πηγές: 1. Για τα έτη 1821, 1832, 1842-1852, 1856: *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος*, *περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών,* μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859, Κ. Κόμη, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού χώρου*, Ιωάννινα 2002.
2. Για τα έτη 1828, 1854, 1855, 1879, 1889, 1896, 1907: Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. Α΄, μέρος Ι, Αθήναι, Ε.Κ.Κ.Ε., 1973.
3. Για τα έτη 1839-1841, 1853: *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907,* εν Αθήναις 1909.
4. Για το έτος 1861: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862, ανατύπωση ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.
5. Για το έτος 1870: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις 1872.

Οι πηγές που αξιοποιήθηκαν για την υποστήριξη της παρούσας μελέτης είναι: α) για το χρονικό διάστημα πριν το 1850 τα δεδομένα πληθυσμιακών «απαριθμήσεων» και β) για τη χρονική περίοδο μετά το 1850 τα δεδομένα των επίσημων απογραφών.

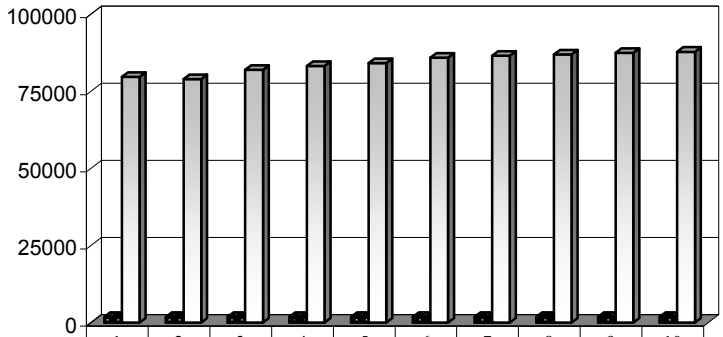
Στην Ελλάδα η πρώτη προσπάθεια «απογραφής»[2] πληθυσμού έγινε το 1828 από τη νεοσύστατη ελληνική κυβέρνηση, όταν οι Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) ζήτησαν από τον τότε Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια σχετικές πληροφορίες. Τα αριθμητικά δεδομένα αυτής της απογραφής δεν ήταν δυνατόν να είναι ακριβή εξαιτίας του τρόπου[3] με τον οποίο έγινε[4] και των συνθηκών κάτω από τις οποίες βρισκόταν τότε η χώρα. Την ίδια περίπου εποχή, 1829 και 1830, η γαλλική αποστολή που ακολουθούσε το στράτευμα του στρατηγού Μαιζώνος διενήργησε μια πληθυσμιακή έρευνα[5], η οποία αποτελεί τον πρώτο αναλυτικό πίνακα πληθυσμού του 19ου αιώνα. Ο νομός Λακωνίας[6] τότε αποτελείτο από τις επαρχίες Ανατολικής Μάνης (Σπάρτης)[7] (10.850 κάτοικοι), Μονεμβάσιας (7.589), Μιστρά (31.102) και Πραστού (5.850).

Κατά το χρονικό διάστημα 1821-1829 υπολογίζεται[8] ότι η Πελοπόννησος έχασε το 16 % του πληθυσμού της (ετήσια απώλεια 17 ‰), μείωση η οποία οφείλεται τόσο στη σοβαρή αιμορραγία που υπέστη από την επανάσταση του 1821 και τα πολεμικά γεγονότα που ακολούθησαν όσο και στη μη φυσική αύξηση του πληθυσμού κατά τη διάρκεια του αγώνα[9]. Κατά το διάστημα 1821-1832 ο πληθυσμός της Πελοποννήσου μειώθηκε κατά 3,74 % (από 398.709 το 1821 σε 384.322 το 1832), αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας[10] κατά 7,56 % (από 766.476 το 1821 σε 712.608 το 1832). Ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας, ενώ κατά το διάστημα 1821-1828 παρουσιάζει μείωση κατά 27,69 %, στο διάστημα 1828-1832 παρουσιάζει αύξηση κατά 24,95 % (πίνακας 1).

Μετά τη λήξη του πολέμου και τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους[11] παρατηρήθηκε βαθμιαία αύξηση του πληθυσμού, όπως προκύπτει από τα στοιχεία των επίσημων απογραφών[12]. Όπως παρατηρεί ο Κων. Τσουκαλάς[13], παρόλο ότι *«ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας αυξάνεται αδιάκοπα σ΄ ολόκληρο το 19ο αιώνα και μάλιστα στο διάστημα που μεσολαβεί από το 1830 ως το 1910 ο ελληνικός πληθυσμός τετραπλασιάζεται»,* ο πληθυσμός της Ελλάδας, σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού των Βαλκανίων, βρίσκεται σε συνεχή πτώση[14]. Αυτή η διακύμανση στη μεταβολή του πληθυσμού κατά περιοχές συναρτάται από τον ίδιο με τον οικονομικό παράγοντα, αφού, όπως παρατηρεί *«ο πληθυσμός αυξάνεται ταχύτατα στις περιοχές που επικρατεί η μεγάλη ιδιοκτησία, ενώ αντίθετα στις ζώνες που κυριαρχεί η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία το ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης είναι πολύ πιο χαμηλό»*[15]. Το διάστημα 1839-1861 στις τρεις περιοχές που επικρατούσε η μεγάλη ιδιοκτησία (Φθιώτιδα, Βοιωτία και Εύβοια) παρατηρείται ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης 54 %. Η Θεσσαλία και η Άρτα παρουσιάζουν αύξηση κατά 57 %, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι πιο αργοί, 35 % για την ηπειρωτική Ελλάδα και 29% για την Πελοπόννησο. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Β. Κρεμμυδά[16] *«η δημογραφική εξέλιξη μιας χώρας έχει άμεση σχέση με την οικονομική της πραγματικότητα. Η δημογραφική κατάσταση συνδέεται απόλυτα με το βαθμό στον οποίο αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις».*

Η πληθυσμιακή εξέλιξη του νομού Λακωνίας κατά τη δεκαετία 1843-1852 απεικονίζεται στο διάγραμμα 1.

Διάγραμμα 1
Νομός Λακωνίας: Πληθυσμός κατά τη δεκαετία 1843-1852

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Έτη	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852
Πληθυσμός	79.632	78.945	81.938	83.148	84.095	85.849	86.511	86.899	87.437	87.803

Πηγή: Πίνακας 1

Σύμφωνα με το διάγραμμα 1, κατά τη δεκαετία 1843-1852 ο πληθυσμός του νομού παρουσιάζει αύξηση κατά 10,26 %. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης (r) του πληθυσμού είναι 9,76 ‰.

Σύμφωνα με τη Μ.Τομαρά-Σιδέρη[17] για να υπολογίσουμε το ποσοστό (r) προσφεύγουμε στον λογαριθμικό λογισμό και από τον τύπο $P_{(t)}=P_{(0)} \cdot e^{rt}$ φτάνουμε στον τύπο:

$$r = \frac{\ln\left[\frac{P_{(t)}}{P_{(0)}}\right]}{t}$$

Δηλαδή, το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης (r)* ισούται (ως ποσοστό ‰) με το πηλίκο:

$$\frac{\text{Λογάριθμος με βάση e(ln) του λόγου} \dfrac{P_{(t)}}{P_{(0)}}}{\text{Αριθμός ετών μεταξύ δύο μετρήσεων}} \chi\ 1.000$$

_____

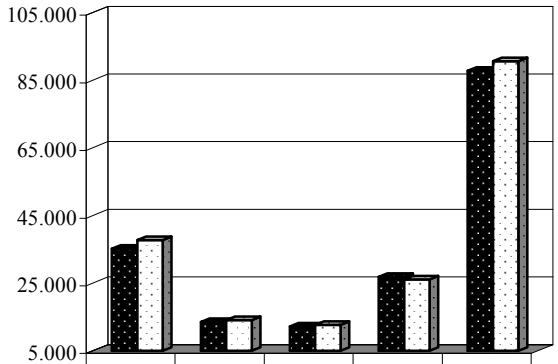
*Συμβολισμοί: ($P_{(0)}$) αρχικός πληθυσμός, ($P_{(t)}$) πληθυσμός μετά από χρονικό διάστημα (t), (r) ποσοστό εξέλιξης (αύξησης ή μείωσης) του πληθυσμού, (e = 2,71828) λογαριθμική σταθερά.

Συνεπώς: υπολογίζουμε το πηλίκο $\frac{P_{(t)}}{P_{(0)}}$. Βρίσκουμε τον λογάριθμό του με βάση e (ln). Διαιρούμε με τον αριθμό ετών που πέρασαν και πολλαπλασιάζοντας επί 1.000 προκύπτει το r ως ποσοστό ‰

$$r = \frac{\ln \frac{P_{(t)}}{P_{(O)}}}{t} \; x\; 1.000 = \frac{\ln \frac{87.803}{79.632}}{10} \; x\; 1.000 = 9{,}76\ ‰$$

Κατά τη χρονική περίοδο 1852-1856, σύμφωνα με τα πληθυσμιακά δεδομένα, το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πληθυσμού υπολογίζεται σε 6,25 ‰. Από τις τέσσερις επαρχίες του νομού μικρή αλλά σταθερή αύξηση του πληθυσμού τους παρουσιάζουν οι επαρχίες Λακεδαίμονος, Επιδαύρου Λιμηράς και Γυθείου, ενώ στην επαρχία Οιτύλου παρατηρείται μείωση, η οποία οφείλεται κυρίως στο μεταναστευτικό ρεύμα που παρατηρείται ιδιαίτερα μετά το 1879[18] (διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2
Νομός Λακωνίας: Πληθυσμός κατά επαρχίες (1852-1856)

	1	2	3	4	5
1852	35.177	13.552	12.188	26.886	87.803
1856	37.773	14.068	12.663	26.089	90.593

Υπόμνημα: 1. Λακεδαίμονος, 2. Επιδαύρου Λιμηράς, 3. Γυθείου, 4. Οιτύλου, 5. Σύνολο
Πηγή: *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών,* μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859.

Για το χρονικό διάστημα 1856-1861 στοιχεία για την εξέλιξη του πληθυσμού μας παρέχει η απογραφή[19] του 1861. Στον πίνακα 2 παρακολουθούμε τις πληθυσμιακές μεταβολές των νομών της Πελοποννήσου κατά τα έτη 1856 και 1861.

Πίνακας 2
Πληθυσμός Πελοποννήσου κατά νομό (1856, 1861)

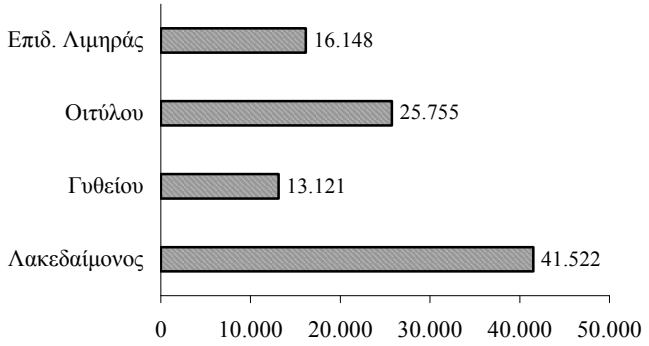
Νομοί	1856	1861	Διαφορά	
			πλέον	έλαττον
Αχαΐας και Ήλιδος	130.591	138.249	7.658	
Αρκαδίας	126.550	113.719		12.831
Λακωνίας	90.593	96.546	5.953	
Μεσσηνίας	101.271	117.181	15.910	
Αργολίδος	113.336	112.910		426
Σύνολο	**562.341**	**578.605**		

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του πίνακα 2, ο νομός Λακωνίας παρουσιάζει αύξηση πληθυσμού από το 1856 μέχρι το 1861 κατά 6,57 % και ετήσιο ποσοστό αύξησης κατά 12,72 ‰. Αύξηση επίσης παρουσιάζουν οι νομοί Αχαΐας - Ήλιδος (5,86 %) και Μεσσηνίας (15,71 %), ενώ μείωση πληθυσμού παρουσιάζουν οι νομοί Αρκαδίας (10,13 %) και Αργολίδος (0,37 %).

Η απογραφή του 1861 μας δίνει επίσης την κατανομή του πληθυσμού του νομού κατά επαρχίες (διάγραμμα 3).

Διάγραμμα 3
Ν. Λακωνίας: Πληθυσμός κατά επαρχίες, 1861

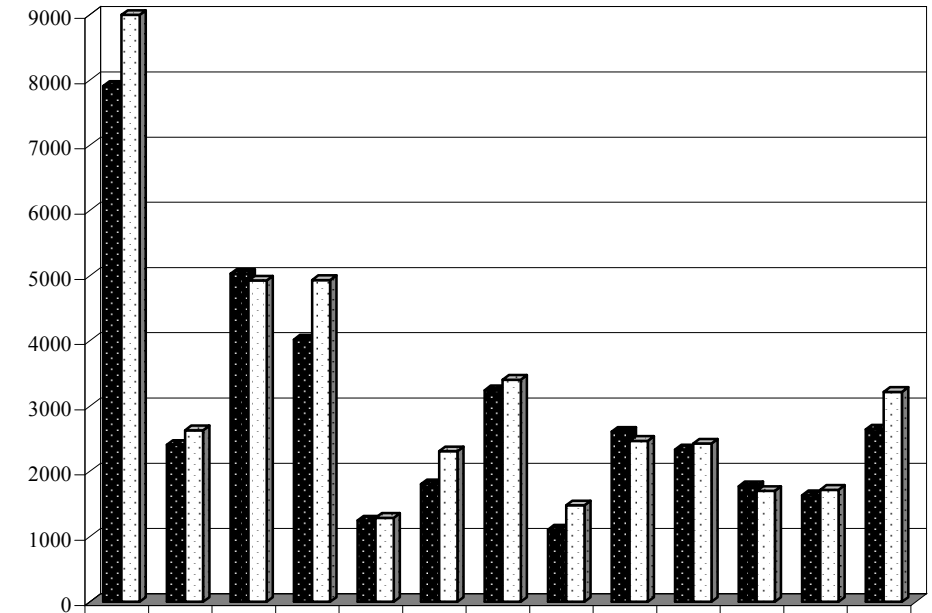

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862.

Σύμφωνα με το διάγραμμα 3, η ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού στις τέσσερις επαρχίες του νομού Λακωνίας είναι η εξής: επαρχία Λακεδαίμονος 43,00 %, επαρχία Γυθείου 13,60 %, επαρχία Οιτύλου 26,68 % και επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς 16,72 %.

Η ίδια απογραφή μάς δίνει επίσης τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε συγκριτικά την κατανομή του πληθυσμού και κατά δήμους για τα έτη 1856 και 1861 (διαγράμματα 4,5,6,7). Από τους 13 δήμους της επαρχίας Λακεδαίμονος οι 10 παρουσιάζουν αύξηση του πληθυσμού τους, ενώ τρεις μείωση (Οινούντος, Καστορίου, Φελλίας). Στην επαρχία Γυθείου από τους πέντε δήμους μείωση παρουσιάζουν οι δήμοι Καρυουπόλεως και Κολοκυνθίου. Στην επαρχία Οιτύλου μείωση παρατηρείται στους δήμους Λεύκτρου και Οιτύλου και στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς μείωση παρουσιάζει ο δήμος Βοιών.

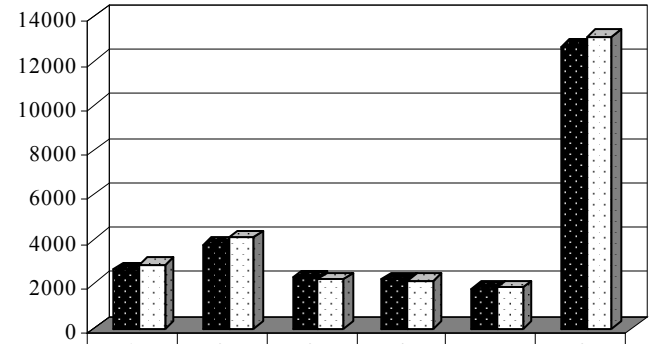
Διάγραμμα 4
Επαρχία Λακεδαίμονος: Η κατά δήμους κατανομή του πληθυσμού
(1856,1861)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1856	7912	2408	5031	4021	1249	1803	3245	1109	2609	2336	1773	1633	2644
1861	8999	2631	4928	4936	1289	2310	3408	1480	2470	2428	1701	1717	3222

Υπόμνημα: 1. Σπάρτης, 2. Κροκεών, 3. Οινούντος, 4. Θεραπνών, 5. Βρυσεών, 6. Σελλασίας, 7. Πελλάνης, 8. Τρινάσου, 9. Καστορίου, 10. Μελιτίνης, 11. Φελλίας, 12. Γερονθρών, 13. Φάριδος
Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862.

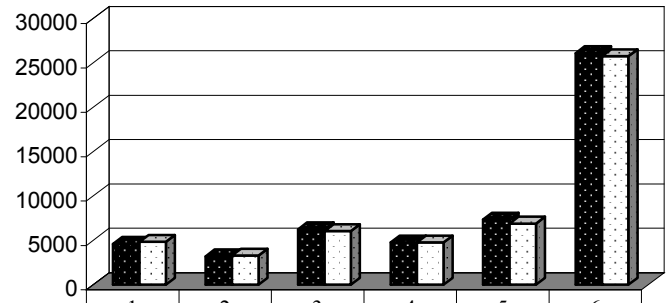
Διάγραμμα 5
Επαρχία Γυθείου: Η κατά δήμους κατανομή του πληθυσμού
(1856, 1861)

	1	2	3	4	5	6
1856	2655	3775	2291	2166	1776	12663
1861	2877	4075	2192	2135	1842	13121

Υπόμνημα: 1. Γυθείου, 2. Μαλευρίου, 3. Καρυουπόλεως, 4. Κολοκυνθίου, 5. Λαγίας, 6. Σύνολο
Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862

Διάγραμμα 6
Επαρχία Οιτύλου: Η κατά δήμους κατανομή του πληθυσμού
(1856,1861)

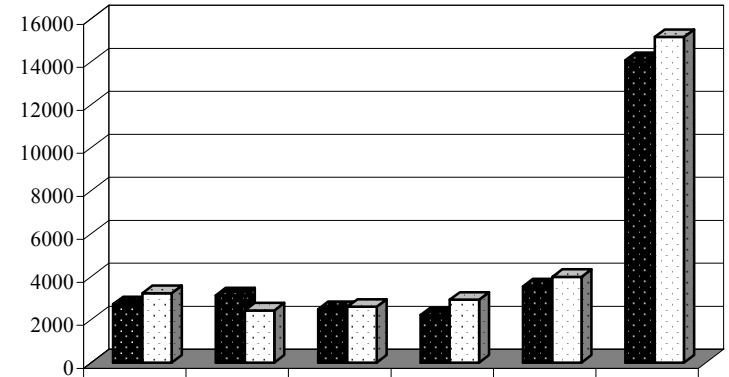

	1	2	3	4	5	6
1856	4602	3194	6223	4753	7317	26089
1861	4830	3276	6016	4761	6872	25755

Υπόμνημα: 1. Αβίας, 2. Καρδαμύλης, 3. Λεύκτρου, 4. Μέσσης, 5. Οιτύλου, 6. Σύνολο

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862.

Διάγραμμα 7
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς: Η κατά δήμους κατανομή του πληθυσμού (1856,1861)

	1	2	3	4	5	6
1856	2713	3125	2483	2208	3539	14068
1861	3225	2418	2593	2921	3988	15145

Υπόμνημα: 1. Μονεμβασίας, 2. Βοιών, 3. Ζάρακος, 4. Έλους, 5. Ασωπού, 6. Σύνολο
Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862

Σύμφωνα με την απογραφή[20] του 1870, κατά τη δεκαετία 1861-1870 ο πληθυσμός της Ελλάδας σημείωσε αύξηση κατά 0,99 %. Αξίζει να σημειωθεί η σημαντική αύξηση (63 %) που σημειώθηκε κατά την τριακονταετία 1838-1870, που οφείλεται στις ειρηνικές συνθήκες που επικρατούν πλέον στην ελληνική επικράτεια και στην προσάρτηση των Επτανήσων[21] στην Ελλάδα κατά το έτος 1864.

Παρόλη, όμως, την αύξηση του πληθυσμού, σύμφωνα με τον Ν.Τοντόροφ[22], *«ολόκληρο το 19ο αιώνα η πυκνότητα του πληθυσμού της Ελλάδας ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο παραμένει χαμηλή. Το 1821 ήταν 19,76 άτομα, το 1861[23] αυξάνεται σε 23,08, το 1864 σε 29,04 (μετά την ένωση με τα Επτάνησα) και το 1881 σε 34,39 (μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας)».* Κατά το 1870 η πυκνότητα του πληθυσμού[24] στο νομό Λακωνίας είναι 28,23 άτομα ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, μεγαλύτερη από τη μέση πυκνότητα των νομών της Ελλάδας, πλην της Επτανήσου, που είναι 25,41 άτομα (πίνακας 3).

Πίνακας 3
Πυκνότητα πληθυσμού ανά νομό, 1870

Νομοί	Πληθυσμός	Τετραγωνικά χιλιόμετρα	Αναλογία κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο
Αττικής και Βοιωτίας	136.804	6.426	21,29
Εύβοιας	82.541	4.076	20,25
Φθιώτιδας και Φωκίδας	108.421	5.316	20,40
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	121.693	7.833	15,54
Αχαΐας και Ήλιδος	149.561	5.253	28,47
Αρκαδίας	131.740	4.346	30,31
Λακωνίας	105.851	3.749	28,23
Μεσσηνίας	130.417	3.176	41,06
Αργολίδος και Κορινθίας	117.183	4.942	23,71
Κυκλάδων	123.299	2.399	51,40
Σύνολο	**1.207.510**	**47.516**	**25,41**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις , 1872.

Η απογραφή του 1870 μας δίνει επίσης συγκριτικά πληθυσμιακά στοιχεία των πρωτευουσών των νομών του ελληνικού κράτους των ετών 1861 και 1870 (πίνακας 4).

Πίνακας 4
Πληθυσμός πρωτευουσών των νομών του Ελληνικού Κράτους (1861, 1870)

Όνομα πόλεως	1861	1870	Διαφορά	Επί τοις 100
Αθήναι	41.298	44.510	+ 3.212	+ 7,78
Χαλκίς	4.585	6.447	+ 1.862	+ 40,61
Λαμία	4.685	4.873	+ 188	+ 4,01
Μεσολόγγιον	6.059	5.714	- 345	- 5,69
Πάτραι	18.342	16.641	- 1.701	- 9,27
Τρίπολις	7.441	7.020	- 421	- 5,66
Σπάρτη	2.024	2.699	+ 675	+33,35
Καλάμαι	6.292	6.327	+ 35	+ 0,56
Ναύπλιον	6.024	3.958	- 2.066	-34,30
Ερμούπολις	18.511	20.996	+2.485	+13,42
Κέρκυρα		15.452		
Αργοστόλιον		8.106		
Ζάκυνθος		17.516		

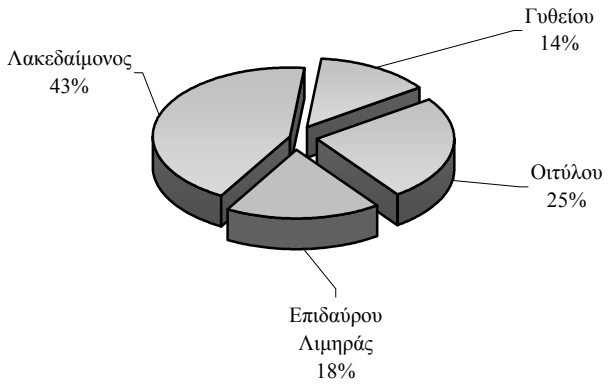
Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872.

Από τον πίνακα 4 προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1861-1870 η Σπάρτη παρουσιάζει τη μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού (33,35 %) μετά τη Χαλκίδα. Ο πίνακας επιβεβαιώνει εκείνο που παρατηρεί ο Δ. Ψυχογιός[25], ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1860, αν εξαιρέσει κανείς την Αθήνα, την Πάτρα και τη Σύρο, οι λεγόμενες πόλεις είναι *«κωμοπόλεις ή πολίχναι αργών ως επί το πλείστον ανθρώπων δια την παντελή έλλειψιν εργασίας και κεφαλαίων»*.

Η επόμενη απογραφή[26] του 1879 δίνει για το νομό Λακωνίας 121.116 κατοίκους, αύξηση κατά 15,30 % σε σχέση με το 1870. Η κατά επαρχίες κατανομή του πληθυσμού είναι η εξής: επαρχία Λακεδαίμονος 52.519 κάτοικοι, επαρχία Γυθείου 16.365, επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς 22.242 και επαρχία Οιτύλου 29.990.

Στο διάγραμμα 8 παρακολουθούμε την ανά επαρχία ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού.

Διάγραμμα 8
Νομός Λακωνίας: Ποσοστιαία κατανομή πληθυσμού ανά επαρχία, 1879

Πηγή: Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, Αθήναι, Ε.Κ.Κ.Ε., 1974

Ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας, σύμφωνα με τις επόμενες απογραφές[27] των ετών, 1889, 1896 και 1907, παρουσιάζει αύξηση με αργούς ρυθμούς (πίνακας 1). Με τα δεδομένα του πίνακα 1 και εφαρμόζοντας τον ήδη δοσμένο τύπο $P_{(t)} = P_{(0)} \cdot e^{rt}$ υπολογίζουμε το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης ή μείωσης του πληθυσμού κατά το χρονικό διάστημα 1828-1907 (πίνακας 5).

Πίνακας 5
Νομός Λακωνίας: Ποσοστό αύξησης του πληθυσμού, 1828-1907

Έτος	Πληθυσμός	Ετήσιο ποσοστό αύξησης ή μείωσης ανάμεσα σε δύο απογραφές ‰
1828	55.393	-
1840	76.450	26,84
1850	86.899	12,81
1856	90.593	6,93
1861	96.546	12,72
1870	105.851	10,22
1879	121.116	14,96
1889	126.088	4,02
1896	135.462	10,24
1907	135.526	0,04
1828-1850	-	20,46
1850-1907	-	7,79
1828-1907	-	11,32

Πηγή: Πίνακας 1

Από τον πίνακα 5 προκύπτει ότι σε όλη διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού (1828-1907) το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πληθυσμού του νομού είναι της τάξης του 11,32 ‰ για κάθε έτος. Όμως, η αύξηση του πληθυσμού δείχνει να ακολουθεί διαφορετικούς ρυθμούς στο πρώτο μισό του αιώνα (1828-1850), στη διάρκεια του οποίου είναι της τάξης του 20,46 ‰, ενώ στο δεύτερο μισό του αιώνα (1850-1907) η αύξηση περιορίζεται στο 7,79 ‰.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις μπορούν να αιτιολογηθούν ως εξής:

α) για το διάστημα 1828-1850 δικαιολογείται η αύξηση του πληθυσμού δεδομένου ότι είναι η περίοδος μετά την ελληνική επανάσταση, όταν αρχίζει πάλι η φυσική αύξηση του πληθυσμού, η οποία είχε ανακοπεί εξαιτίας του πολέμου και των απωλειών του ανθρώπινου δυναμικού. (Κατά το διάστημα 1821-1828 ο ελληνικός πληθυσμός είχε μειωθεί από 70.732 άτομα σε 55.393, ποσοστό 27,69 %). Η πληθυσμιακή αύξηση θα ήταν μεγαλύτερη, αν οι υγειονομικές συνθήκες των κατοίκων ήταν καλύτερες. Η πρώτη προσπάθεια καταγραφής των αρνητικών συνθηκών διαβίωσης των Ελλήνων, που οφείλονταν κυρίως στα διάφορα νοσήματα που ταλαιπωρούσαν τον ελληνικό πληθυσμό, αλλά και η παντελής σε μερικές περιοχές έλλειψη γιατρών, έγινε ήδη το 1838-1839, όταν με κυβερνητική παραγγελία συντάχθηκαν οι πρώτοι *ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου*. Σκοπός αυτής της έρευνας ήταν μεταξύ άλλων και η καταγραφή του ιατρικού και υγειονομικού

προσωπικού σε μια προσπάθεια διαπίστωσης των ελλείψεων και αναγκών, που σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν

τραγική διάσταση. Για το νομό Λακεδαίμονος οι πληροφορίες είναι λιγοστές (αναπνευστικά και γαστρεντερικά νοσήματα), ενώ για το νομό Λακωνίας αναφέρεται χαρακτηριστικά, πλην των κάθε είδους και κατηγορίας πυρετών, η μεγάλη νοσηρότητα των γυναικών («υποφέρουν όλους τους κόπους») στα δε αίτια εκτός των άλλων («κακοτροφία, κακά έθιμά των, κακώς εκτισμένα οικήματα») υπογραμμίζεται *«η έλλειψις ιατρικής μεταχειρίσεως»*. Η περιοχή δεν έχει γιατρό, ενώ έχει πολλές μαίες αλλά καμία με άδεια. Ακόμη *«ο λαός έχει τυφλήν εις τους εμπειρικούς ιατρούς πεποίθησιν»*[28]. Τις πληροφορίες για τη διοίκηση (νομό) Λακωνίας έδωσε ο γιατρός Σταμάτης Μιχ. Γαλάτης και για τη διοίκηση Λακεδαίμονος ο Νικόλαος Φωτεινός.

β) για το διάστημα 1850-1907 ο πληθυσμός παρουσιάζει αύξηση, αλλά σε πολύ μικρότερο ποσοστό σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Αυτό οφείλεται κυρίως στο μεταναστευτικό ρεύμα[29] που έχει αρχίσει να εκδηλώνεται στο νομό Λακωνίας, όπως και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο.

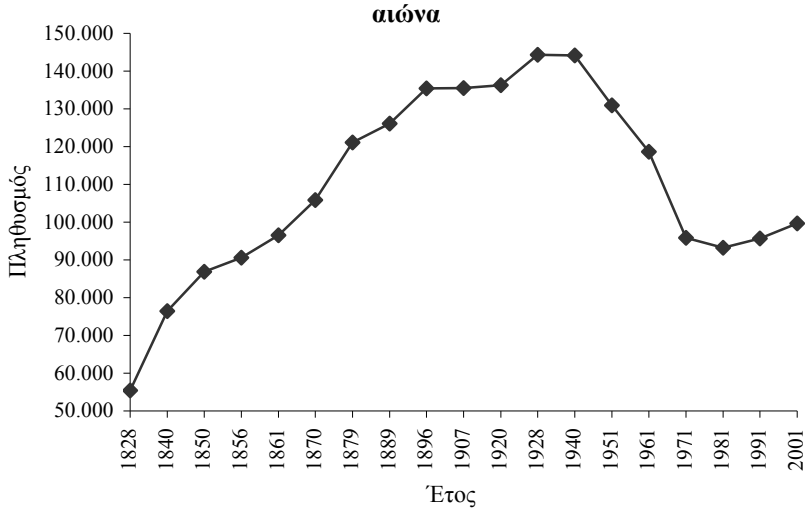
Η αύξηση του πληθυσμού συνεχίζεται και κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, όπως προκύπτει από τις επίσημες απογραφές. Μετά όμως τον πόλεμο του 1940 παρατηρείται μείωση του πληθυσμού, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, η οποία φθάνει στο μεγαλύτερο ποσοστό (21,35 ‰) στη δεκαετία του 1970 και οφείλεται στο μεγάλο κύμα μετανάστευσης, τόσο εσωτερικής (κυρίως προς την πρωτεύουσα) όσο και εξωτερικής, η οποία αποτέλεσε το ισχυρότερο πλήγμα για τον πληθυσμό της Λακωνίας με σοβαρές επιπτώσεις στο δημογραφικό δυναμικό του νομού. Μόλις την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα παρατηρείται μια μικρή αύξηση του πληθυσμού, που οφείλεται εν μέρει στην παλιννόστηση κάποιου αριθμού κατοίκων (πίνακας 6, διάγραμμα 9).

Πίνακας 6
Νομός Λακωνίας: Ποσοστό αύξησης του πληθυσμού σύμφωνα με τις απογραφές 1907-2001

Έτος	Πληθυσμός	Ετήσιο ποσοστό αύξησης ή μείωσης ανάμεσα σε δύο απογραφές ‰
1907	135.526	-
1920	136.280	0,42
1928	144.336	7,17
1940	144.156	-0,10
1951	130.898	-8,77
1961	118.661	-9,81
1971	95.844	-21,35
1981	93.218	-2,77
1991	95.696	2,62
2001	99.637	4,03

Πηγές: 1. Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος,1821-1971,* τομ. Α΄, μέρος ΙΙ, Αθήναι, 1974.
2. ΕΣΥΕ: 1981, 1991, 2001

Διάγραμμα 9
Πληθυσμός του νομού Λακωνίας κατά τον 19ο και 20ό αιώνα

Πηγή: πίνακες 5, 6

γ. Η εξέλιξη του πληθυσμού του δήμου Σπάρτης (1835-1907)

Ο δήμος Σπάρτης σχηματίσθηκε με το Β.Δ. της 9ης (21) Μαρτίου 1835 ως δήμος της επαρχίας Λακεδαίμονος, κατατάχθηκε στη β΄ τάξη[30], με πληθυσμό 3. 493 κατοίκους και έδρα την αρχαία Σπάρτη[31] (πίνακας 7).

Πίνακας 7
Δήμος Σπάρτης: Πληθυσμιακή εξέλιξη (1835-1907)

Οικισμοί	**1835**	**1844**	**1851**	**1861**	**1879**	**1889**	**1896**	**1907**
Σπάρτη	-	245	418	2.098	3.595	3.982	4.436	4.456
Ψυχικόν	36	-	-	-	-	101	116	143
Αρχαία Σπάρτη (Μαγούλα)	44	-	-	-	-	-	-	-
Μαγούλα	-	576	437	842	856	962	1.127	1.283
Αλαϊμπει (η)	-	-	-	-	-	127	190	153
Γεωργά	36	-	-	-	-	-	-	-
Κεμάλαγα (Κιαμάλαγα)	21	-	-	-	68	72	-	-
Χατίπι (ιον)	26	-	-	-	53	61	62	62

Κρεβατέικον	17	-	-	-	-	-	-	-
Κούβελος	43	-	-	-	-	-	-	-
Αραμπατσή	11	-	-	-	-	-	-	-
Χεραδέικα	32	-	-	-	-	-	-	-
Κουσαλιάνικα	147	-	-	-	-	-	-	-
Μητροπολιάνικα	48	-	-	-	-	-	-	-
Βάρσοβα	176	277	206	202	238	252	124	302
Χασάν Κεχαγιά	13	-	-	-	-	-	-	-
Μισιρλιάνικα	6	-	-	-	-	-	-	-
Καλογωνιά	149	183	252	255	147	165	181	190
Χαλούλου	13	-	-	-	68	84	88	111
Χασανάκι (ιον)	14	-	-	-	35	67	84	88
Αγιάννης (Άγιος Ιωάννης)	418	887	948	1230	821	1.075	854	653
Πακωτά	12	-	-	-	-	-	-	109
Σινάμπει (η)	20	-	-	-	12	-	18	16
Αλσίμπεη	67	-	-	-	208	-	-	-
Γούναρη	38	-	-	-	-	166	142	159
Γουναρέικα	-	-	-	-	114	-	-	-
Συκαράκι (ιον)	31	-	-	-	89	113	115	123
Καλάμι (ιον)	23	-	-	-	-	96	120	130
Καλαμέικα	-	-	-	-	93	-	-	-
Τσεραμιό (ν)	59	-	-	-	128	141	126	92
Λέλε (ς)	21	-	-	-	58	55	76	73
Ρεβιώτισα (Ριβιώτισσα)	124	160	164	148	187	167	171	170
Παρώρι (ιον)	238	383	447	528	555	439	481	378
Κόζι (ιον)	25	-	-	-	54	63	47	53
Τσακάλαλι (η)	35	-	-	-	49	61	58	60
Μιστράς	803	1.136	968	998	913	623	579	613
Κάτω Χώρα	-		226		-	97	108	134
Βλαχοχώρι (ιον)	30	-	-	-	-	52	58	59
Διάσελον	61	-	-	-	-	64	90	51
Βαρσι (ε) νίκον (ς)	97	140	146	133	117	138	271	142
Σωτηρί	14	-	-	-	-	-	-	-
Αγαζάντε	10	-	-	-	-	-	-	-
Κυπαρισσία	16	-	-	-	-	-	-	-
Σταυρός	67	309	97	260	80	66	74	89
Πικουλιάνικα	116		205		227	257	233	265
Τρύπη	336	487	552	555	700	847	759	733
Λογκάστρα	-	578	597	625	791	734	771	777
Μητάτοβα	-	-	-	-	-	59	37	54
Σουστιάνοι	-	207	223	251	287	354	361	349
Σοχά	-	-	225	279	468	518	283	292
Καλύβια Σοχά	-	-	-	-	-	8	200	304

Κατσαρού	-	-	-	-	-	-	68	70
Μ(π)άρμπαλη (ι)	-	-	-	-	61	56	72	63
Μαχμούτμπεη	-	-	132	179	246	215	232	231
Γοδενά	-	-	-	-	-	68	68	-
Ριζά	-	-	89	129	78	79	85	83
Σκλαβοχώρι (ιον)	-	-	246	287	459	387	325	327
Μάνδρα Κατσαρούς	-	-	-	-	-	62	121	167
Τσαούση (ιον)	-	-	-	-	49	62	61	54
Παππαντουρέικα	-	-	-	-	19	-	-	-
Αλάμπεϊ	-	-	-	-	84	-	-	-
Σύνολο	**3.493**	**5.568**	**6.578**	**8.999**	**12.007**	**12.995**	**13.472**	**13.661**

Πηγές: 1. Για το έτος 1835: Ελευθερίου Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912,* Αθήναι 1994.
2. Για τα έτη 1844 και 1861: Ι. Σταματάκη, Πίναξ *Χωρογραφικός της Ελλάδος,* εν Αθήναις 1846 και 1863.
3. Για το έτος 1851: Ιακώβου Ρ. Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος,* τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1853.
4. Για τα έτη 1879, 1889, 1907: Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τομ. Α΄, Αθήναι, 1973.
5. Για το έτος 1896: Ι. Νουχάκη, *Ελληνική Χωρογραφία,* τόμ. Β΄, Αθήναι 1901. Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τομ. Α΄, Αθήναι, 1973.

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 7, δεν αναφέρεται πληθυσμός στη Σπάρτη κατά το 1835, έτος ιδρύσεως του δήμου Σπάρτης, αφού η πόλη άρχισε να λειτουργεί[32] από τις αρχές του 1837, όταν μεταφέρθηκαν εδώ οι αρχές από το Μυστρά, που μέχρι τότε αποτελούσε το διοικητικό κέντρο της επαρχίας Λακεδαίμονος αλλά και ολόκληρου του νομού Λακωνίας. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Αμερικανού ιεραπόστολου George Leyburn, ο οποίος στις αρχές του καλοκαιριού του 1838 ερχόμενος από το Γύθειο στη Σπάρτη παρατηρεί[33]: *«…Ένοιωσα ασυνήθιστη συγκίνηση καθώς στο απαλό φως της νύχτας είδα το μέρος όπου κάποτε βρισκόταν η αρχαία Σπάρτη. Τα αισθήματά μου αυτά όμως δεν μεγάλωσαν σε ένταση, καθώς πλησιάζοντας βρήκα μια μικρή πόλη τόσο καινούργια σε ηλικία και εμφάνιση, όπως είναι η νέα Σπάρτη, που απλώνεται σε έναν από τους λόφους που περιβάλλουν την πεδιάδα, όπου κάποτε υψωνόταν η αρχαία πόλη. Ο άνθρωπος που μας φιλοξένησε τις δύο μέρες που μείναμε στη Σπάρτη, ένας δικηγόρος, μου είπε ότι αυτός είχε κτίσει το πρώτο σπίτι της πόλεως 2-3 χρόνια πριν. Τώρα υπάρχουν 50-60 σπίτια, μερικά απ΄ αυτά σε αληθινά μοντέρνο σχέδιο. Ανάμεσά τους είναι κι ένα κτήριο που στεγάζει τις κρατικές υπηρεσίες, γιατί η έδρα της επαρχιακής διοικήσεως έχει μεταφερθή από τον Μυστρά στη Σπάρτη. Οι δρόμοι της Σπάρτης είναι φαρδιοί και ίσιοι. Σε λίγα χρόνια θα είναι μια από τις ομορφότερες ελληνικές πόλεις…».* Για το Μυστρά, τον οποίο επισκέφθηκε την ίδια μέρα σχολιάζει[34]: *«Το ίδιο απόγευμα πήγαμε στο Μυστρά, που απέχει ¾ της ώρας περίπου. Ο επίπεδος δρόμος που οδηγεί εκεί*

σκιάζεται όμορφα από ελαιόδενδρα και μουριές. Δεν είχαμε καιρό παρά για μια μόνο ματιά στο Μυστρά, που είναι ακόμα μια μεγάλη και όμορφη πόλη με πολλά μικρά μαγαζιά. Έχει και δύο σχο-

λεία, ένα ελληνικό κι ένα αλληλοδιδακτικό, ενώ η Σπάρτη δεν έχει ακόμη ούτε ένα».

Με την πάροδο του χρόνου, όμως, παρατηρείται βαθμιαία πληθυσμιακή αύξηση της Σπάρτης. Το 1844, δέκα σχεδόν χρόνια μετά την ίδρυση του δήμου, αριθμεί 245 κατοίκους, ενώ το 1851 αριθμεί 418 κατοίκους (αύξηση 70,61 %). Κατά τη δεκαετία 1851-1861 καταγράφεται εντυπωσιακή πληθυσμιακή αύξηση της πόλης (402 %), η μεγαλύτερη που σημειώθηκε στην ιστορία της από την ίδρυσή της σε διάστημα περίπου ενός αιώνα, 1835-1907 (από 418 κατοίκους το 1851 σε 2.098 το 1861). Τα επόμενα χρόνια ο πληθυσμός της πόλης παρουσιάζει ανοδική τάση και στο διάστημα 1861-1907 σημειώνει αύξηση[35] κατά 112,39 %. Η Σπάρτη αποτελεί το διοικητικό, οικονομικό και εμπορικό κέντρο του νομού και από τα μέσα ήδη του 19ου αιώνα, παρά το ότι είναι μια χαρακτηριστικά μικρή πόλη, παρουσιάζει έκδηλα τα σημάδια του αστισμού.

Αύξηση πληθυσμού σημείωσε όχι μόνο η Σπάρτη, ως πρωτεύουσα του νομού Λακωνίας και έδρα του δήμου Σπάρτης, αλλά και ο δήμος στο σύνολό του, αφού από το 1835, έτος πρώτης σύστασής του, μέχρι το 1907 τετραπλασίασε τον πληθυσμό του. Παρατηρούμε ότι από το 1835 μέχρι το 1844, αν και έχουμε σημαντική μείωση του αριθμού των οικισμών του δήμου (από τους 40 οικισμούς[36] έμειναν μόνο 13) ο πληθυσμός παρουσιάζει αύξηση κατά 59,40 %. Το 1851 ο αριθμός των οικισμών[37] είναι 19 και η αύξηση του πληθυσμού είναι της τάξεως του 18,13 %. Κατά το 1861, ενώ ο αριθμός των οικισμών είναι ο ίδιος, παρατηρείται αύξηση πληθυσμού κατά 36,80 %. Το 1879, σύμφωνα με τα δεδομένα της επίσημης απογραφής, ο αριθμός των οικισμών είναι 34 και η αύξηση του πληθυσμού σε σχέση με το 1861 είναι της τάξεως του 33,42 %. Μετά το 1879 μέχρι το 1907 ο πληθυσμός του δήμου αυξάνεται σταθερά με αργούς ρυθμούς (1879-1889 αύξηση 8,22 %, 1889-1896 αύξηση 3,67 % και 1896-1907 αύξηση 1,40 %).

Στον πίνακα 8 παρακολουθούμε το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης ή μείωσης του πληθυσμού του δήμου Σπάρτης σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Πίνακας 8
Δήμος Σπάρτης: Ποσοστό αύξησης του πληθυσμού, 1835-1907

Έτος	Πληθυσμός	Ετήσιο ποσοστό αύξησης ή μείωσης ανάμεσα σε δύο απογραφές ‰
1835	3.493	-
1844	5.568	51,80

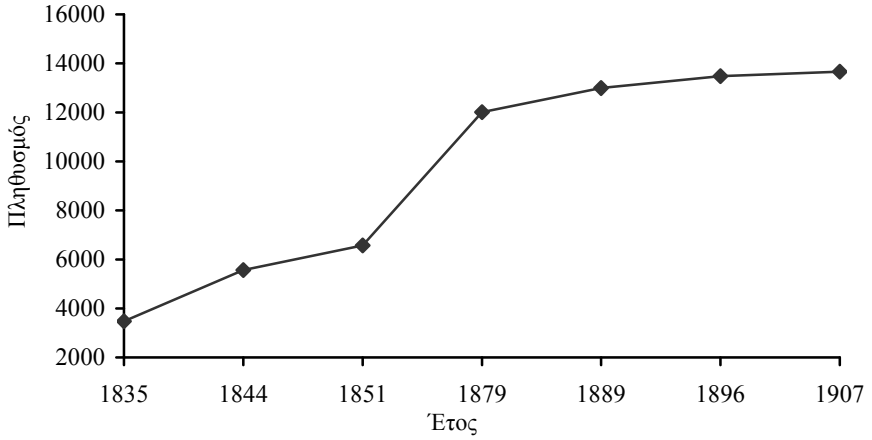
1851	6.578	23,81
1856	7.912	36,92
1961	8.912	23,80
1870	10.686	20,17
1879	12.007	12,95
1889	12.995	7,90
1896	13.472	5,14
1907	13.661	1,26
1835-1851	-	39,56
1851-1907	-	37,08
1835-1907	-	18,94

Πηγή: πίνακας 7

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 8, κατά το χρονικό διάστημα 1835-1907 το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πληθυσμού είναι της τάξεως του 18,94 ‰. Ειδικότερα: Κατά το διάστημα 1835-1851 η αύξηση του πληθυσμού είναι της τάξεως του 39,56 ‰ και κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η αύξηση είναι της τάξεως του 37,08 ‰. Προκύπτει λοιπόν η ανοδική τάση που παρουσιάζει ο πληθυσμός του δήμου Σπάρτης σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μάλιστα με ρυθμούς πολύ μεγαλύτερους από τους αντίστοιχους του νομού Λακωνίας (πίνακας 5).

Μια εικονογράφηση της εξέλιξης του πληθυσμού του δήμου Σπάρτης κατά το 19ο αιώνα δίνει το διάγραμμα 10.

Διάγραμμα 10
Δήμος Σπάρτης: Εξέλιξη πληθυσμού, 1835-1907

Πηγή: πίνακας 8

ΣΥΝΟΨΗ

Από όσα αναλύθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας παρουσιάζει σταθερή αυξητική τάση κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Από τις επαρχίες του νομού τη μεγαλύτερη αύξηση σημείωσε η επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς (109,90 %) και τη μικρότερη η επαρχία Οιτύλου (10,61 %). Οι επαρχίες Λακεδαίμονος και Γυθείου σημείωσαν αύξηση κατά 52,42 % και 54,47 % αντίστοιχα (πίνακας 9, διάγραμμα 11).

Ειδικότερα:

Η επαρχία Λακεδαίμονος παρουσίασε αύξηση πληθυσμού στο σύνολο των δήμων της. Η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στο δήμο Κροκεών (95,80 %), ο οποίος σχεδόν διπλασίασε τον πληθυσμό του και η μικρότερη στο δήμο Οινούντος[38], μόλις 2,72 %. Σημαντική πληθυσμιακή αύξηση παρουσίασε και ο δήμος Σπάρτης[39] κατά 72,66 %.

Στην επαρχία Γυθείου όλοι οι δήμοι σημείωσαν αύξηση του πληθυσμού τους με πιο εντυπωσιακή εκείνη του ομώνυμου δήμου κατά 173,18 % και μικρότερη του δήμου Καρυουπόλεως κατά 15,76 %.

Η επαρχία Οιτύλου[40] σημείωσε τη μικρότερη αύξηση πληθυσμού συγκρινόμενη με τις άλλες επαρχίες του νομού. Αλλά και οι δήμοι της δεν αύξησαν τον πληθυσμό τους σημαντικά. Η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στο δήμο Μέσσης κατά 22,11 % και η μικρότερη στο δήμο Λεύκτρου κατά 3,80 %. Αυτό οφείλεται αφενός στο ορεινό και άγονο της επαρχίας και αφετέρου στο μεταναστευτικό ρεύμα που σημειώθηκε προς την ευφορώτερη γειτονική επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς του νομού Λακωνίας αλλά και την όμορη Μεσσηνία. Όπως παρατηρεί ο Δικαίος Βαγιακάκος[41] *«…οι κάτοικοι του αγόνου αυτού τόπου ανεζήτησαν την καλυτέρευσιν της ζωής των εις ξένους τόπους εκτός της Ελλάδος, αλλά και εις πολλά μέρη εντός της Ελλάδος…οι δε της Δυτικής Μάνης (επαρχία Οιτύλου) εις την εύφορον επίσης Ολυμπίαν και Μεσσηνίαν και κυρίως εις την πλησιεστέραν προς αυτούς περιοχήν της Καλαμάτας, αλλά και εις αυτήν την πόλιν της Καλαμάτας….».*

Η επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς[42] σημείωσε εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού της κατά 109,90 %. Η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στο δήμο Έλους κατά 145,60 % και η μικρότερη στο δήμο Βοιών κατά 81,57 %. Η αύξηση του πληθυσμού της επαρχίας αυτής, που απέχει μακράν της αύξησης των άλλων επαρχιών του νομού, οφείλεται στο εύφορο έδαφός της, που προσείλκυσε πληθυσμό τουλάχιστον από την επαρχία Οιτύλου, που όπως είδαμε μειώθηκε σημαντικά. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Κ.Τσουκαλάς[43] *«… η*

μεταναστευτική κίνηση εντείνεται από μια ισχυρή δημογραφική πίεση, σε συνδυασμό με τη μείωση της γονιμότητας του εδάφους, με αποτέλεσμα το μεταναστευτικό φαινόμενο να παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό στα νησιά και στις ορεινές περιοχές, που είναι ανίκανες να θρέψουν παραπάνω κόσμο…».

Το μεταναστευτικό ρεύμα κυρίως του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού σήμανε για την Ελλάδα γενικότερα, αλλά και για τη Λακωνία ειδικότερα, βαθμιαία συρρίκνωση του πληθυσμιακού της δυναμικού με σταδιακή μείωση των παραγωγικών της δυνάμεων. Όπως επισημαίνει ο Δ. Ψυχογιός[44] *«ενώ κατά το 19ο αιώνα παρατηρούνται μετακινήσεις εσωτερικές από τις νησιωτικές και ορεινές περιοχές προς τις πεδινές, όπου βρίσκονται και τα μεγάλα αστικά κέντρα, στις αρχές του 20ού αιώνα υπολογίζεται ότι μετανάστευσε στις Η.Π.Α το 10 % περίπου των Ελλήνων παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα παραμένει αραιοκατοικημένη συγκριτικά με όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες».*

Πίνακας 9
Νομός Λακωνίας: Πληθυσμός κατά επαρχίες και δήμους, 1856-1907

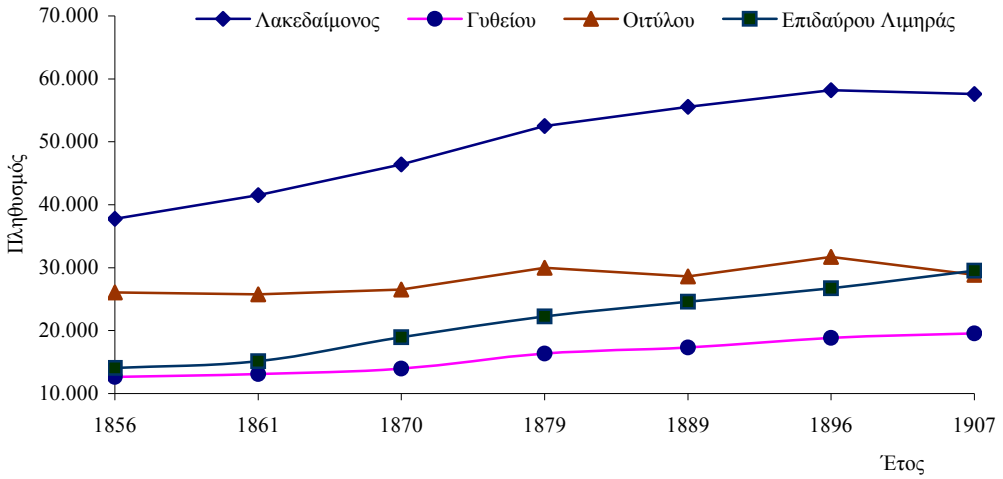
Επαρχίες και Δήμοι	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907	αύξηση % (1856-1907)
Λακεδαίμονος								
Σπάρτης	7.912	8.999	10.686	12.007	12.995	13.472	13.661	72,66
Κροκεών	2.408	2.631	3.074	3.509	4.067	4.567	4.715	95,80
Οινούντος	5.031	4.928	5.027	5.433	5.742	5.809	5.168	2,72
Θεραπνών	4.021	4.936	5.235	6.422	6.082	6.142	4.414	9,77
Βρυσεών	1.249	1.289	1.384	1.534	1.477	1.531	1.448	15,93
Σελλασίας	1.803	2.310	2.489	2.687	2.999	2.855	2.908	61,28
Πελλάνης	3.245	3.408	3.999	4.503	4.872	5.126	5.145	58,55
Τρινάσου	1.109	1.480	1.410	1.508	1.791	2.103	1.948	75,65
Καστορίου	2.609	2.470	2.721	2.834	2.718	2.894	2.817	7,97
Μελιτίνης	2.336	2.428	2.745	3.097	2.941	3.228	3.341	43,02
Φελλίας	1.773	1.701	2.071	2.502	2.632	3.138	3.007	69,59
Γερόνθρων	1.633	1.717	1.874	2.312	2.822	2.762	2.893	77,15
Φάριδος	2.644	3.222	3.708	4.171	4.403	4.576	4.366	65,12
Παραποταμίων*	-	-	-	-	-	-	1.746	-
Σύνολο	**37.773**	**41.519**	**46.423**	**52.519**	**55.541**	**58.203**	**57.577**	**52,42**
Γυθείου								
Γυθείου	2.655	2.877	3.117	4.243	5.211	6.049	7.253	173,18
Μαλευρίου	3.775	4.075	4.230	4.544	4.706	4.882	4.823	27,76
Καρυουπόλεως	2.291	2.192	2.167	2.708	2.566	2.804	2.645	15,45
Κολοκυνθίου	2.166	2.135	2.395	2.560	2.691	2.819	2.660	22,80
Λαγίας	1.776	1.842	2.048	2.310	2.123	2.287	2.180	22,74
Σύνολο	**12.663**	**13.121**	**13.957**	**16.365**	**17.297**	**18.841**	**19.561**	**54,47**
Οιτύλου								
Αβίας	4.602	4.830	5.023	5.210	4.678	5.182	4.963	7,84

Καρδαμύλης	3.194	3.276	3.521	3.743	3.654	3.733	3.524	10,33
Λεύκτρου	6.223	6.016	6.381	7.063	7.098	8.072	6.460	3,80
Μέσσης	4.753	4.761	4.601	5.301	5.317	5.194	5.804	22,11
Οιτύλου	7.317	6.872	7.014	8.673	7.885	9.511	8.108	10,81
Σύνολο	**26.089**	**25.755**	**26.540**	**29.990**	**28.632**	**31.692**	**28.859**	**10,61**
Επιδαύρου Λιμηράς								
Μονεμβασίας	2.713	3.225	3.371	4.075	4.496	5.123	5.430	100,14
Βοιών	3.125	2.418	4.199	4.948	5.131	5.196	5.674	81,57
Ζάρακος	2.483	2.593	3.345	3.906	4.189	4.457	4.977	100,44
Έλους	2.208	2.921	3.214	3.386	4.061	4.555	5.423	145,60
Ασωπού	3.539	3.988	4.802	5.927	6.741	7.395	8.025	126,75
Σύνολο	14.068	15.145	18.931	22.242	24.618	26.726	29.529	109,90
Κυθηρίων							7.104	
Ποταμίων							5.998	

* Ο δήμος Παραποταμίων σχηματίσθηκε με το Β.Δ. της 8ης Μαρτίου 1903 (ΦΕΚ 56) ως δήμος της επαρχίας Λακεδαίμονος και προήλθε από τη διαίρεση του δήμου Θεραπνών. Ελ. Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912,* Αθήναι 1994, σ. 381.

Πηγή: Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971,* τ. Α΄, μέρος ΙΙ, Αθήναι, 1974

Διάγραμμα 11
Νομός Λακωνίας: Εξέλιξη πληθυσμού των επαρχιών σύμφωνα με τις απογραφές 1856-1907

Πηγή: Πίνακας 9

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),* Αθήνα, Θεμέλιο (ε΄ έκδοση), 1987, σσ. 97- 98.

2. Η πρώτη αυτή προσπάθεια δεν μπορεί να θεωρηθεί απογραφή, παρά μόνο ως πληθυσμιακή απαρίθμηση. Μ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971,* τ. Α΄, μέρος ΙΙ, Αθήναι, 1974, σ. ιδ΄. Ο Α. Μανσόλας παρατηρεί σχετικά: «περί του πληθυσμού της Ελλάδος εις εποχήν προγενεστέραν της εγκαταστάσεως της βασιλείας δεν έχομεν ειμή πληροφορίας τινάς, ας κατέλιπεν ημίν η διοίκησις του Καποδιστρίου, αίτινες, αν και δεν παρέχουσιν ασφαλή βεβαιότητα ακριβούς απογραφής, συντελούσιν όμως ίνα καταδείξωσιν αμυδρώς την κατάστασιν του πληθυσμού της Ελλάδος εις δύο σπουδαίας αυτής εποχάς κατά το 1821 και 1828 και 1829». Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβία, 1980, σ. 1.

3. Η μέθοδος και η εκτέλεση της πληθυσμιακής αυτής απαρίθμησης δεν είναι σαφώς γνωστά, πάντως οι πληροφορίες ζητήθηκαν δια μέσου του Πανελληνίου από τους εις τα «διάφορα τμήματα της Ελλάδος εκτάκτους επιτρόπους της Κυβερνήσεως, οίτινες είχον ως πρώτον χρέος να λάβωσιν αυτοπροσώπως γνώσιν της καταστάσεως των κατοίκων του τμήματος, το οποίον τοις εμπιστεύεται, επομένως θέλουν ενεργήσει την καταμέτρησιν των αυτών κατοίκων, διαιρούντες αυτούς εις τας εφεξής κλάσεις: των κτηματιών, των γεωργών, των ποιμένων, των εργατών, των ναυτών και των εμπόρων….». Μ. Χουλιαράκη, ο.π.

4. Μ. Χουλιαράκη, ο.π., σ. ιδ΄.

5. Τα πληθυσμιακά δεδομένα της παραπάνω έρευνας βρίσκονται στο γεωγραφικό σύγγραμμα του Bory de Saint-Vincent, «Expedition Scientifique de la Moree», Paris 1834, Vol. II, pp. 64. Μ. Χουλιαράκη, ο.π. 1973, τομ. Α΄, μέρος Ι, σσ. 32, 39-44. «Η απογραφή αυτή διενεργήθηκε υπό την άμεσον εποπτεία στατιστικών επιστημόνων, δεδομένου ότι η Γαλλία είχε ήδη μακράν στατιστική παράδοση. Το εν γένει έργο της αποστολής του Μαιζώνος αποτέλεσε σταθμό στην «εξερεύνηση» και ανάπτυξη του νέου ελληνικού κράτους». Μ. Χουλιαράκη, ο.π., 1974, τ. Α΄, μέρος ΙΙ, σ. ιε΄.

6. Η Πελοπόννησος τότε ήταν διαιρεμένη σε επτά τμήματα. Το ΣΤ΄ τμήμα της ονομαζόταν Λακωνία και αποτελείτο από τις επαρχίες: Ανατολικής Μάνης (Σπάρτης), Μονεμβασίας, Μυστρά και Πραστού. Ελένης Μπελιά, «Μοναστηριακά Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τομ. Α΄, εν Αθήναις 1972, σ. 332.

7. Η Μάνη και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και μετά απ΄ αυτήν για λόγους ιστορικού γοήτρου ονομαζόταν Σπάρτη και οι Μανιάτες Σπαρτιάτες. Δ. Βαγιακάκου, *Μανιάτικα Α΄. Ο Ιμπραήμ εναντίον της Μάνης*, Αθήναι 1961, σσ. 64-65.

8. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821),* εκδόσεις Ερμής, σσ. 280-283. Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1987, σ. 173.

9. Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα ο παγκόσμιος και πολύ περισσότερο ο ευρωπαϊκός πληθυσμός παρουσίασε έντονες αυξητικές τάσεις. Υπολογίζεται ότι ο ετήσιος ρυθμός αύξησης έφθασε για μεν τον παγκόσμιο πληθυσμό το 5,3 ‰ για δε τον ευρωπαϊκό το 12,7 ‰ ή, συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας, το 7,8 ‰. Κ. Κόμη, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας,* Ιωάννινα 1995, σ. 177.

10. *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών,* μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859, σσ. 12-13.

11. Μετά τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα, η τριμελής Αντιβασιλεία μερίμνησε για την οργάνωση της στατιστικής στην Ελλάδα και την κατάρ-

τιση *«...εντελούς πολιτειογραφίας του βασιλείου...».* Στατιστικαί Μελέται 1821-1971, *Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος,* Ε.Κ.Κ.Ε., 1972, σ. 17.

12. Η ελληνική κυβέρνηση από το 1836 άρχισε να διενεργεί τακτικές απογραφές συστήνοντας ειδική υπηρεσία. Μέχρι το 1845 τα στοιχεία για το μέγεθος του πληθυσμού δημοσιεύονταν κάθε χρόνο. Στη συνέχεια οι απογραφές διεξάγονταν σε τακτά διαστήματα (1848, 1853, 1856, 1861, 1870, 1879, 1889, 1896, 1907, 1920, 1928, 1940, 1951) και ύστερα ανά δεκαετία (1961, 1971 κ.ο.κ.) Το «Γραφείο της Δημοσίου Οικονομίας» το οποίο ιδρύθηκε με το Δ. της 29.4 (11.5) 1834 επιφορτίστηκε με το «…να καταστρώση ευχρήστους πίνακας του αριθμού των κατοίκων…ως και κατάλογον ακριβή του πληθυσμού όλων των πόλεων, κωμοπόλεων, χωρίων, μοναστηρίων κ.λ.π. του Κράτους…». Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, ανατύπωση ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1991, σ. 9.

13. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή,* ο.π., σ. 98.

14. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή,* ο.π., σ.100.

15. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή,* ο.π., σ.103.

16. Β. Κρεμμυδά, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821),* Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 89.

17. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σσ. 40-41.

18. Πέπης Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα),* Αθήναι 2002, σ. 64.

19. Η απογραφή της 12ης Μαρτίου 1861, η οποία θεωρείται ως η πρώτη «αληθής» πληθυσμιακή απαρίθμηση, οργανώθηκε από το Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας υπό την εποπτεία του καθηγητή Ι. Α. Σούτσου και αποσκοπούσε όχι μόνο στην εξακρίβωση του αριθμού των κατοίκων, αλλά και στην συλλογή δημογραφικών πληροφοριών. Η απογραφή αυτή σηματοδοτεί μια νέα εποχή για τη Στατιστική, όχι μόνο ως επιστήμη, αλλά και ως πρακτική, αφού από την αβεβαιότητα των προσεγγίσεων περνάμε στη σιγουριά των μετρήσεων. Μ. Χουλιαράκη, ο.π., 1974, τ. Α΄, μέρος ΙΙ, σσ. ιε΄-κ΄. Στατιστικαί Μελέται 1821-1971 *Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος,* ο.π., σσ. 130-131 και Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* ο.π., σ. 13. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* ο.π., σ. ιγ΄

20. Η απογραφή διενεργήθηκε στις 2 Μαΐου 1870 ταυτόχρονα σε όλο το κράτος και διήρκεσε ένα μήνα. Η εκτέλεση της απογραφής ανατέθηκε σε Απογραφικές Επιτροπές που συστάθηκαν κατά δήμους και συγκροτούντο στην μεν πρωτεύουσα κάθε δήμου από το δήμαρχο ή δημαρχικό πάρεδρο ή αστυνόμο και τον εφημέριο, στα δε χωριά από τον ειδικό πάρεδρο και τον εφημέριο. Ανάλογα με τον πληθυσμό του κάθε δήμος διαιρέθηκε σε μία ή περισσότερες απογραφικές περιφέρειες. Η απογραφή αυτή χαρακτηρίζεται από νέα πληθυσμιακά στοιχεία μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872, σσ. γ΄-δ΄.

21. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, ο.π., σ. ζ΄

22. Νικολάϊ Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Β΄, Θεμέλιο 1986, σ. 454. Ο Μανσόλας αναφερόμενος στον πληθυσμό του 1861 δίνει τα εξής συγκριτικά στοιχεία: Η πυκνότητα του πληθυσμού είναι 23,08 κατ./χμ^2 και είναι ανώτερη σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μόνο από αυτήν της Ρωσίας (13) και της Σουηδίας-Νορβηγίας (7). Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* ο.π., σσ. 13-14.

23. Σχετικά με την πληθυσμιακή πυκνότητα του ελληνικού χώρου στις αρχές της δεκαετίας του 1860 ο Π. Ι. Χαλικιόπουλος σχολιάζει: «Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν διεσπαρμένος εις άπειρον έκτασιν, εξαιρετικά αραιός, αποτελούμενος κυρίως από ακτήμονας γεωργούς, διατελούντας εισέτι εις την επί τουρκοκρατίας κατάστασιν του δουλοπαροίκου. Ο τόπος επομένως είναι έρημος, ακατοίκητος ακαλλιέργητος,

αρυμοτόμητος και εγκαταλελειμμένος εις την φυσικήν του κατάστασιν». Δ. Κ. Ψυχογιού, « Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1995, σ. 110.

24. Ο νομός Λακωνίας κατά το διάστημα 1861-1907 παρουσιάζει την εξής εικόνα από άποψη πληθυσμιακής πυκνότητας: στην επαρχία Λακεδαίμονος το 1861 αντιστοιχούν 23 κάτοικοι

σε κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο και 32 κάτοικοι το 1907. Στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, την πολυπληθέστερη επαρχία του νομού Λακωνίας, η πυκνότητα του πληθυσμού είναι πολύ μικρή: 12 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο το 1861 και μόλις 22 το 1907. Η επαρχία Οιτύλου, παρόλη τη μείωση του πληθυσμού της, παραμένει η πιο πυκνοκατοικημένη επαρχία του νομού: 58 κάτοικοι το 1861 και 65 το 1907, ενώ το 1896 ξεπέρασε τους 70 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Η επαρχία Γυθείου παραμένει η δεύτερη πιο πυκνοκατοικημένη επαρχία του νομού μετά την επαρχία Οιτύλου με 41 κατοίκους το 1861 και 61 το 1907. Δ. Κ. Ψυχογιού, ο.π., σ. 194, πίνακας 3.

25. Δ. Ψυχογιού, ο.π., σ. 133.

26. Κατά την απογραφή της 15ης Απριλίου 1879 για πρώτη φορά η επεξεργασία του απογραφικού υλικού έγινε όχι όπως κατά τις πρώτες απογραφές του πληθυσμού από τις κατά τόπους διοικητικές αρχές (δημάρχους, νομάρχες, επάρχους), αλλά από το Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου των Εσωτερικών. Μ. Χουλιαράκη, ο.π. τομ. Α΄, 1974, σ. κστ΄.

27. Μ. Γ. Χουλιαράκη, ο.π., 1973, σσ. XXXII-XXXIII

28. Οι Ιατροστατιστικοί πίνακες (1838-1839) είναι οι πρώτοι στο ελληνικό κράτος, από όταν συγκροτήθηκε, που περιέχουν σε τέτοια έκταση «στατιστικές» πληροφορίες που επιδέχονται σύγκριση και εξαγωγή συμπερασμάτων. Παρουσιάζουν μεγάλο ιατρο-ιστορικό ενδιαφέρον, γιατί περιέχουν στοιχεία που επιτρέπουν τη διαμόρφωση μιας ικανοποιητικής εικόνας για τις υγειονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην αφετηρία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, αλλά και άλλες πληροφορίες για την οικονομία, το κλίμα, τους οικισμούς και τις νοοτροπίες. Γ. Η. Πεντόγαλου- Γ. Α. Σταθόπουλου, *Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου (1838-1839)*, Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Ιατρικής Α.Π.Θ.,17, 1988, σσ. 271-280.

29. Σύμφωνα με το *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον* «…τον νομόν Λακεδαίμονος δεκατίζει από του 1880 η μετανάστευσις. Ο πόθος του ευκόλου πλουτισμού, αι επαγγελίαι των πρακτόρων, η έλλειψις προστασίας της κτηματικής περιουσίας παρά της πολιτείας και αι πολλαπλαί πιέσεις και καταδιώξεις των οργάνων της εξουσίας, συνδυασμένα με την πατροπαράδοτον τάσιν των Ελλήνων προς εκπατρισμόν και αποικισμόν παρέσυρεν και το πλείστον των εργατικών χειρών της Λακεδαίμονος προς τον Νέον Κόσμον... Κι ενώ η επαρχία μας δια της καλλιεργείας των γαιών της των ευφορωτάτων θα ηδύνατο να διαθρέψη και πλουτίση τους καλλιεργούντας αυτάς, πληρώνει τον μέγιστον εξ όλων των ελληνικών επαρχιών και βαρύτατον φόρον…». περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1909, σσ. 9-11.

30. Σύμφωνα με το Β.Δ. 27-12 (8-1-1834)-1833 «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των δήμων» (ΦΕΚ 3/10-1-1834) «…Παν χωρίον έχον τουλάχιστον 3.000 κατοίκους δύναται να σχηματίση δήμον με ιδίαν δημοτικήν αρχήν….Οι δήμοι διαιρούνται κατά την πληθύν των κατοίκων εις τρεις τάξεις: α΄ τάξεως δήμοι με 10.000 τουλάχιστον χιλιάδας κατοίκους, β΄ τάξεως δήμοι με 2.000 τουλάχιστον χιλιάδας κατοίκους και γ΄ τάξεως με ολιγωτέρους των δύο χιλιάδων κατοίκους». Μ. Γ. Χουλιαράκη, ο.π., σ. 100.

31. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 373.

32. Οι ενέργειες για τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Μιστρά στη Σπάρτη είχαν ξεκινήσει από την εποχή του Ι. Καποδίστρια. Ήδη από το 1828 ετέθη για πρώτη φορά το αίτημα της μεταφοράς του Μιστρά στα ερείπια της παλαιάς Σπάρτης, ως εναλλακτική πρόταση των «νουνεχεστέρων πολιτών» του Μιστρά στην ανοικοδόμηση της πυρπολημένης πόλης τους. Από το 1833 περισσότερες από 500 οικογένειες θέλησαν να εγκατασταθούν στη θέση «Χάνι» που απείχε 10 λεπτά από το Μιστρά. Με το Β.Δ. της 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1834 καθορίστηκαν τα σχετικά με την ίδρυση της νέας Σπάρτης και δόθηκαν και 600 στρέμματα για οικοδόμηση στους κατοίκους του Μιστρά που θα «συνοικισθούν» στη νέα πόλη. Ν. Ανδριώτη - Β. Γεωργιάδη, «Τα περί την ανίδρυσιν της παλαιάς Σπάρτης: από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», *Νέες πόλεις πάνω*

σε παλιές, το παράδειγμα της Σπάρτης, Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, σσ. 110-111. Σπύρου Λουκάτου, «Έγγραφα ανακτίσεως της αρχαίας Σπάρτης επί Ιω. Καποδίστρια», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Δ΄, εν Αθήναις 1979, σσ. 285-301.

33. Σόφης Παπαγεωργίου, «Περιήγηση Λακωνίας και Κυθήρων από δυο αμερικανούς ιεραποστόλους, 1837-1838», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1975, σ. 250.

34. Σόφης Παπαγεωργίου, ο.π., σ. 251.

35. Η Σπάρτη παρόλο ότι είναι η πρωτεύουσα του νομού δεν έχει τον μεγαλύτερο πληθυσμό. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907 το Γύθειο είχε 5.430 κατοίκους, ενώ η Σπάρτη ήταν μικρότερη και αριθμούσε 4.456 κατοίκους. Πέπης Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα),* Αθήναι 2002, σ. 127.

36. Εαν παρατηρήσουμε τον πίνακα 7 θα διαπιστώσουμε ότι εκτός από το 1835, έτος αρχικής σύστασης του δήμου, οι παρακάτω οικισμοί δεν απαντώνται πάλι σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα: Αρχαία Σπάρτη, Γεωργά, Κεμάλαγα, Κρεβατέικον, Κούβελος, Αραμπατσή, Χεραδέϊκα, Κουσαλιάνικα, Μητροπολιάνικα, Χασάν Κεχαγιά, Μισιρλιάνικα, Πακωτά, Αλσίμπεη, Σωτηρί, Αγαζάντε, Κυπαρισσία. Κατά το 1840 στο δήμο Σπάρτης προσαρτήθηκαν: α) οικισμοί του δήμου Αμυκλών: Σκλαβοχώρι, Μάνδρα Κατσαρούς, Μαχμούτμπεη, Τσαούσι, Γοδενά, Ριζά, Σοχά, Καλύβια Σοχάς, β) οικισμοί του δήμου Βορδωνίας: Λογκάστρα, Μητάτοβα, Μπαρμπαλί, Σουστιάνοι, Κάτω Χώρα, Παπαντουρέικα. Ελ. Σκιαδά, ο.π., σ. 373.

37. Για το έτος 1851 ο Ι. Ραγκαβής, εκτός από τους οικισμούς που αναφέρει πληθυσμό, περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες οικισμών χωρίς πληθυσμό: α) συνοικίαι παρά την Σπάρτην: Χαλούλου, Χασανάκι, Χατίπι, Ψυχικόν, β) συνοικίαι: Πακωτά, Κόζι, Τσακάλαλι, Επάνω Καλάμι, Κάτω Καλάμι, Γούναρι, Αλάμπεη και γ) θέσεις ολιγοκατίκηται: Βλαχοχώρι, Χασάν Κεχαγιά, Μητροπολιανά, Κιαμίλαγα και Αλάμπεη Χατίπι. Ιακώβου Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά,* ο.π., σσ. 465-466.

38. Η μικρή πληθυσμιακή αύξηση του δήμου οφείλεται στον ορεινό χαρακτήρα του. Πολλοί κάτοικοι, κυρίως λόγω του άγονου εδάφους και της δυσκολίας να εξασφαλίσουν τα μέσα διαβίωσης, μετακινούνταν προς τις πλησιέστερες πεδινές περιοχές. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τους κατοίκους της Βαμβακούς, οι οποίοι μετακινήθηκαν νοτιώτερα και, ενώ στην αρχή αγόρασαν κτήματα στις περιοχές των Βουτιάνων, Κλαδά και Τσούνι σε μικρή απόσταση από τη Σπάρτη, αργότερα εγκαταστάθηκαν μόνιμα σ΄ αυτές. Ν. Σταυρόπουλου, *Η Βαμβακού, το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του,* Αθήνα 1989, σ. 267. Επίσης οι κάτοικοι της ορεινής Βαρβίτσας ήταν ουσιαστικά διπλοκάτοικοι, αφού το χειμώνα κατέβαιναν στην πεδινότερη περιοχή της Σκούρας, του δήμου Θεραπνών, όπως μέχρι σήμερα. «Το χειμώνα κατέβαιναν στη Σκούρα, όπου παραχείμαζαν τα κοπάδια τους, μάζευαν τον καρπό από τις λιγοστές ελιές και καλλιεργούσαν τα χτήματα που πήραν από τους Τούρκους. Την άνοιξη ανέβαιναν στην ορεινή Μπαρμπίτσα μέχρι να ξανακατεβούν στη Σκούρα. Επειδή, όμως, η Σκούρα τους έδινε περισσότερα εισοδήματα και είχε μεγαλύτερες προοπτικές ανάπτυξης η Μπαρμπίτσα άρχισε να έρχεται σε δεύτερη θέση, από οικονομική τουλάχιστον πλευρά, σε σχέση με τη γοργά αναπτυσσόμενη Σκούρα». Πότη Ρουμελιώτη, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος*, Αθήνα 1983, σ. 27.

39. Η εύφορη κοιλάδα του Ευρώτα προσείλκυσε κατοίκους από όμορες ορεινές περιοχές, όχι μόνο του νομού Λακωνίας αλλά και των όμορων ορεινών νομών Αρκαδίας και Αχαΐας. Σύμφωνα με τον Χρήστο Κωνσταντινόπουλο, «…οι πρώτοι που μετακινούνται στα πεδινά μέρη είναι οι φτωχοί των απομονωμένων ορεινών οικισμών. Πολλοί από τους αρτεργάτες της Γορτυνίας που άλλοτε κατέβαιναν στα παραλιακά μέρη της Πελοποννήσου για τις εποχικές εργασίες καθώς και πολλοί από τους τσοπάνηδες της ίδιας επαρχίας που κατέβαιναν στα πλούσια λιβάδια των κάμπων μόνο για χειμαδιά, έχουν ήδη εγκατασταθεί μόνιμα στα μέρη αυτά κατά το τέλος του 19ου αιώνα. Το ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τις πεδινές περιοχές της Πελοποννήσου ακολουθούν και πολλοί παραδοσιακοί χτίστες. Αντί να γυρίζουν από τόπο σε τόπο, κάτω από δυσμενείς συνθήκες, προτιμούν να εγκατασταθούν μόνιμα στους κάμπους, όπου η άσκηση της τέχνης τους είναι ευκολότερη και οικονομικά αποδοτικότερη. Στη χειρότερη περίπτωση μπορούν να εγκαταλείψουν το επάγγελμα του χτίστη και να επιδοθούν στην καλλιέργεια της γόνιμης γης. Καλαβρυτινοί χτίστες λ.χ. έχουν εγκατασταθεί στα χωριά της επαρχίας Λακεδαίμονος, Άγιος Ιωάννης, Καλογωνιά, Κονιδίτσα, Περιβόλια, Αλευρού, Γεωργίτσι

και σε άλλα χωριά του νομού Λακωνίας…». Χ. Κωνσταντινόπουλου, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου,* Αθήνα 1987, σσ. 106-107.

40. Η επαρχία Οιτύλου, που περιελάμβανε αρχικά ολόκληρη τη δυτική Μάνη, περιορίστηκε το 1937 με την απόσπαση του βόρειου τμήματός της (τους δήμους Καρδαμύλης, Αβίας και Λεύκτρου, γνωστού ως Μεσσηνιακή Μάνη) στην έκταση που είχαν οι άλλοτε δήμοι Οιτύλου και Μέσσης. Ν. Γ. Μοσχονά, «Δημογραφικά επαρχίας Οιτύλου 1821-1971», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Ε΄, εν Αθήναις 1980, σ. 221.

41. Δικαίου Βαγιακάκου, «Μανιάται εις Ολυμπίαν και εις Μεσσηνίαν και κυρίως εις την πόλιν της Καλαμάτας», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. ΙΣΤ΄, εν Αθήναις 2002, σ. 11 και του ιδίου «Το Πεταλίδι αποικία Μανιατών», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, εν Αθήναις 1978, σσ. 379-397.

42. Για στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς για προγενέστερη εποχή, 1828, βλέπε Ελένης Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς», *Λακωνικαί Σπουδαί*, τόμ. Ε΄ , εν Αθήναις 1980, σσ. 60-117.

43. Κ. Τσουκαλά, ο.π., σ. 115.

44. Δ. Ψυχογιού, ο.π., σσ. 133-134.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΦΥΣΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Η φυσική κίνηση[1] του πληθυσμού είναι ένα από τα θεμελιώδη φαινόμενα που μελετά η Ιστορική δημογραφία. Σκοπός της μελέτης είναι η διερεύνηση των εσωτερικών αιτιών της αλλαγής-εξέλιξης του πληθυσμού σε συνάρτηση με το φυσικό και ιστορικό περιβάλλον[2].

Όπως παρατηρεί ο Α. Μανσόλας[3] *«...η απεικόνιση της κίνησης του πληθυσμού, κυρίως η ετήσια υπέρβαση των γεννήσεων επί των αποβιώσεων ή σπανιώτερα των αποβιώσεων επί των γεννήσεων, προσδιορίζει την ετήσια ταχύτερη ή βραδύτερη κίνηση του πληθυσμού. Η εξακρίβωση των κατ΄ έτος γάμων, γεννήσεων και αποβιώσεων ενδιαφέρει την πολιτεία από οικονομική, ηθική, κοινωνική και φυσιολογική άποψη, καθότι η κίνησις του πληθυσμού είναι το πιστότερον κάτοπτρον της οικονομικής των λαών καταστάσεως. Η ευζωία ή η πενία αυτών αντανακλάται αμέσως επί των συμβεβηκότων των απαρτιζόντων την κίνησιν του πληθυσμού...».* Αντίθετα με ό,τι πιστευόταν παλαιότερα ότι η αύξηση του πληθυσμού ήταν αποτέλεσμα των πολλών γεννήσεων, σήμερα είναι γνωστό ότι η αύξηση του πληθυσμού έχει σχέση και με το σχετικό αριθμό των αποβιώσεων προς τις γεννήσεις.

Στο κεφάλαιο αυτό ερευνούμε το κατά πόσο η εξέλιξη του πληθυσμού στο νομό Λακωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οφείλεται στην εσωτερική του δυναμική (ενδογενής αύξηση του πληθυσμού) και όχι τόσο σε εξωγενείς παράγοντες (εσωτερικές μετακινήσεις, εξωτερικά μεταναστευτικά ρεύματα).

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση της μελέτης μας είναι οι γενικές απογραφές και οι στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, αφού ληξιαρχικά βιβλία[4], τα οποία αποτελούν την ασφαλέστερη πηγή άντλησης στοιχείων της κίνησης του πληθυσμού, δεν σώζονται για το υπό μελέτη χρονικό διάστημα. Τόσο, όμως, οι απογραφές όσο και οι πίνακες της κίνησης του πληθυσμού μάς μιλούν με αριθμούς για την κατάσταση του πληθυσμού σε διάφορες χρονικές στιγμές. Εδώ, όμως, μας ενδιαφέρει όχι μόνο να περιγράψουμε την εικόνα του πληθυσμού στο νομό Λακωνίας σε δύο διαδοχικές χρονικές στιγμές ($P_{(1)}$- $P_{(2)}$), αλλά κυρίως να διαπιστώσουμε τη συμβολή των δημογραφικών συμβάντων (γεννήσεων, γάμων, θανάτων) στην αλλαγή-εξέλιξη του πληθυσμού. Σύμφωνα με τη Μ. Τομαρά-Σιδέρη[5], όταν εξετάζουμε την εξέλιξη του πληθυσμού σε διαδοχικές χρονικές στιγμές, η μελέτη μας μπορεί να έχει τη μορφή είτε *συνεχούς* παρακολούθησης σε μια χρονική

περίοδο, είτε τη μορφή *ασυνεχούς* παρακολούθησης (συγκριτική προσέγγιση). Για τη δεκαετία 1850-1860 διαθέ-

τουμε πληροφορίες σχετικά με τα δημογραφικά συμβάντα μόνο για τα έτη 1852 και 1860, οπότε και εμπίπτουμε στην περίπτωση της ασυνεχούς παρακολούθησης. Θα αξιοποιήσουμε λοιπόν όσα στοιχεία μάς δίνουν οι απογραφές και οι κινήσεις πληθυσμού και θα προβούμε σε συγκριτική μελέτη των χρονικών αυτών στιγμών.

Ο πίνακας 1 δίνει την εικόνα των δημογραφικών συμβάντων του νομού Λακωνίας κατά επαρχίες για τα έτη 1852 και 1860.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Κατανομή δημογραφικών συμβάντων κατά επαρχίες (1852, 1860)

1	1852							1860		
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Λακεδαίμονος	35.177	876	2,49	756	2,14	130	270,59	1.199	822	197
Επιδ. Λιμηράς	13.552	346	2,55	291	2,15	52	260,61	640	254	83
Γυθείου	12.188	394	3,23	357	2,92	83	146,84	345	298	67
Οιτύλου	26.886	581	2,16	457	1,70	86	312,62	630	465	112
Σύνολο	**87.803**	**2.197**	**2,50**	**1.861**	**2,11**	**351**	**250,15**	**2.814**	**1.879**	**459**

Υπόμνημα: 1. Επαρχίες, 2. Πληθυσμός επαρχιών, 3. Γεννήσεις, 4. Γεννήσεις (%), 5. Θάνατοι, 6. Θάνατοι (%), 7. Γάμοι, 8. Αναλογία Γάμων, 9. Γεννήσεις, 10. Θάνατοι, 11. Γάμοι.
Πηγές: 1. *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος περί πληθυσμού, περί εκτάσεως γης, περί οικοδομών*, μέρος Α΄, εν Αθήναις, 1859, 2. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, εν Αθήναις, 1862.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του πίνακα 1, για το έτος 1852 οι γεννήσεις αποτελούν το 2,50 % του συνολικού πληθυσμού[6] του νομού Λακωνίας και η αναλογία επί των κατοίκων είναι 39,96. Οι θάνατοι αποτελούν το 2,11 % και η αναλογία επί των κατοίκων είναι 47,18, η δε αναλογία των γάμων επί των κατοίκων είναι 250,15. Και οι τέσσερις επαρχίες του νομού παρουσιάζουν υπέρβαση των γεννήσεων έναντι των θανάτων, η Λακεδαίμονος κατά 120 (13,69 %), η Επιδαύρου Λιμηράς κατά 55 (15,89 %), η Γυθείου κατά 37 (9,39 %) και η Οιτύλου κατά 124 (21,34 %). Στο σύνολο του νομού οι γεννήσεις παρουσιάζουν υπέρβαση έναντι των θανάτων κατά 336 (15,29 %).

Για το έτος 1860 δεν μπορούμε να υπολογίσουμε την αναλογία των δημογραφικών συμβάντων στο σύνολο του πληθυσμού του νομού, λόγω έλλειψης απογραφικών πληθυσμιακών στοιχείων. Στηριζόμαστε γι΄ αυτό στους πίνακες της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, από τους οποίους προκύπτει και στις τέσσερις επαρχίες του νομού Λακωνίας υπέρβαση των γεννήσεων έναντι των θανάτων[7]: στην επαρχία Λακεδαίμονος κατά 377, στην Επιδαύρου Λιμηράς κατά 386, στη Γυθείου κατά 47 και στην Οιτύλου κατά 165. Στο σύνολο του νομού οι γεννήσεις παρουσιάζουν υπέρβαση έναντι των θανάτων κατά 935. Το

ίδιο έτος υπέρβαση των γεννήσεων έναντι των αποβιώσεων παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις επαρχίες του κράτους, πλην των επαρχιών Αττικής, Ξηροχωρίου, Πατρών και

Καλαμών[8].

Από τη σύγκριση των δύο χρονικών στιγμών (1852,1860) προκύπτει αύξηση των δημογραφικών συμβάντων του έτους 1860 σε σχέση με του 1852: οι γεννήσεις κατά 28,08 % και οι γάμοι κατά 30,76 %. Οι θάνατοι μειώνονται κατά 0,96 %. Έτσι από την υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων προκύπτει μια ενδογενής αύξηση του πληθυσμού κατά το χρονικό αυτό διάστημα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα δεδομένα των επίσημων απογραφών, σύμφωνα με τις οποίες ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας κατά το έτος 1852 είναι 87.803 κάτοικοι και μία δεκαετία αργότερα, το έτος 1861, ανέρχεται σε 96.546 κατοίκους, αύξηση 9,96 %, η οποία συναρτάται με την αύξηση της γεννητικότητας.

Για το έτος 1861 τα δημογραφικά συμβάντα δίνονται στο σύνολο της χώρας, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη φυσική κίνηση του πληθυσμού σε επίπεδο νομού[9]. Για τα έτη 1862 και 1863, όπως παρατηρεί ο Α. Μανσόλας, *«τα πολιτικά συμβάντα, χαλαρώσαντα την τακτικήν τήρησιν και συλλογήν των αριθμητικών δεδομένων, κατέστησαν ανέφικτον σχεδόν την πλήρη και ακριβή αυτών συγκέντρωσιν»*[10].

Αντίθετα, πληρέστερα στοιχεία διαθέτουμε για το χρονικό διάστημα 1864-1883, αφού σώζονται ετήσιες στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού. Επειδή δεν εντοπίσθηκαν στοιχεία για τα έτη 1874-1877, χωρίζουμε το χρονικό διάστημα 1864-1883 σε δύο επιμέρους περιόδους: α) 1864-1873 και β) 1878-1883. Σύμφωνα με τη Μ.Τομαρά-Σιδέρη[11], στην πρώτη περίπτωση η δεκαετία 1864-1873 και στη δεύτερη περίπτωση η εξαετία 1878-1883 συνιστούν κλασική περίπτωση συνεχούς διαμήκους μελέτης. Από τη σύγκριση των επιμέρους αποτελεσμάτων των δύο χρονικών περιόδων θα προκύψει η θετική ή αρνητική εξέλιξη του πληθυσμού στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο πάντα σε συνάρτηση με την εξέλιξη των δημογραφικών συμβάντων.

Στον πίνακα 2 απεικονίζονται τα δημογραφικά συμβάντα κατ΄ έτος για τη χρονική περίοδο 1864-1883.

Πίνακας 2
Νομός Λακωνίας: Γεννήσεις,
Γάμοι, Θάνατοι (1864-1883)

Έτος	Γεννήσεις	Γάμοι	Θάνατοι
1864	2.896*	536	1.880
1865	3.375**	761	2.148
1866	3.479**	813	2.366
1867	3.183**	739	1.926
1868	3.312	648	2.021
1869	3.413	676	2.251

1870	3.339	639	2.272
1871	3.383	632	2.065
1872	3.489	630	2.265
1873	3.437	681	2.676
1864-1873	**33.306**	**6.755**	**21.870**
1878	3.608	612	2.092
1879	3.153	644	1.868
1880	3.234	686	2.070
1881	3.207	693	2.239
1882	3.432	971	2.150
1883	3.400	1.009	2.858
1878-1883	**20.034**	**4.615**	**13.277**

* Στην κίνηση πληθυσμού του έτους 1864 δεν έχουμε στοιχεία για τα νεκροτόκια «καθόσον περί των νεκροτοκίων δεν ετηρήθησαν ακριβείς σημειώσεις». *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, σ. κ΄.

** Για τα έτη 1865-1873 στον αριθμό των γεννήσεων δεν περιλαμβάνονται τα νεκροτόκια. Στην κίνηση του πληθυσμού των ετών 1868-1869 τα νεκροτόκια θεωρούνται ειδική κατηγορία και αναφέρονται σε ξεχωριστό πίνακα, αφού τα τέκνα αυτά δεν μπορούν να συμπεριληφθούν ούτε στην κατηγορία των ζώντων ούτε στην κατηγορία των αποβιωσάντων. Πάντως οι πληροφορίες περί των νεκροτοκίων κατά το υπό εξέταση χρονικό διάστημα θεωρούνται ατελείς. Σύμφωνα με τον Γ. Ταπεινό «πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στην κατάταξη των γεννήσεων νεκρών, δηλαδή των παιδιών που γεννιούνται χωρίς ζωή, στα οποία εντάσσουν μερικές φορές τα παιδιά που έζησαν ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα και αποκαλούνται ψευδείς γεννήσεις νεκρών». *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, σ. ζ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, σσ. ε΄-ζ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, σσ. δ΄-ε΄. Γ. Ταπεινού, *Στοιχεία Δημογραφίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993, σ. 33.

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867*, εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 1869*, εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873*, εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Για μια άλλη ανάγνωση των δεδομένων του πίνακα 2 διαμορφώνουμε το διάγραμμα 1, στο οποίο παρακολουθούμε την εξέλιξη των δημογραφικών συμβάντων κατά το χρονικό διάστημα 1864-1883.

Για να υπολογίσουμε τον μέσο ετήσιο αριθμό[12] των δημογραφικών συμβάντων μιας περιόδου αθροίζουμε τα συμβάντα κάθε έτους χωριστά και τα διαιρούμε δια του αριθμού των ετών της περιόδου.

Για παράδειγμα, ο μέσος αριθμός των γεννήσεων της δεκαετίας 1864-1873 ισούται με:

$$\overline{\Gamma} = \frac{\sum_{1864}^{1873} (\textit{γεννήσεις κάθε έτους})}{10} = \frac{33.306}{10} = 3.330{,}6$$

Ο πίνακας 2 μεταγράφεται στον πίνακα 3 που ακολουθεί.

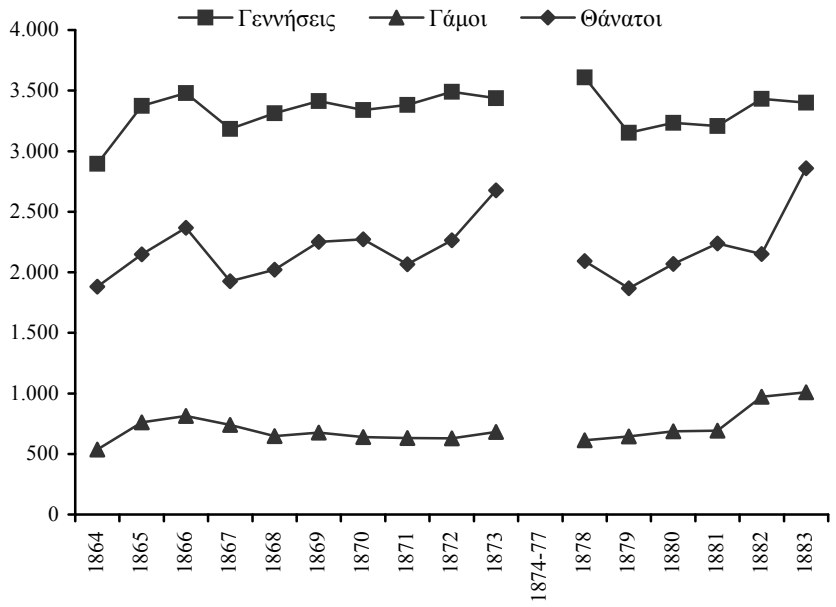
Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Μέσος ετήσιος Αριθμός Γεννήσεων, Γάμων, Θανάτων (1864-1883)

Περίοδος	Γεννήσεις	Γάμοι	Θάνατοι
1864-1873	3.331	676	2.187
1878-1883	3.339	769	2.213

Πηγή: πίνακας 2

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων 1864-1873 και 1878-1883 προκύπτει μικρή αύξηση του μέσου ετήσιου αριθμού των γεννήσεων κατά 0,24 % και των γάμων κατά 13,76 %, ενώ μείωση παρουσιάζει ο μέσος ετήσιος αριθμός των θανάτων κατά 1,19 %.

Διάγραμμα 1
Νομός Λακωνίας: Φυσική κίνηση του πληθυσμού, 1864-1883

Πηγή: πίνακας 2

Στον πίνακα 4 παρακολουθούμε την κατανομή των δημογραφικών συμβάντων στις τέσσερις επαρχίες του νομού Λακωνίας κατά το χρονικό διάστημα 1864-1883.

Πίνακας 4
Νομός Λακωνίας: Γεννήσεις, Γάμοι, Θάνατοι κατά επαρχίες (1864-1883)

Έτη	Γεννήσεις				Γάμοι				Θάνατοι			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
1864	1.140	681	401	674	218	106	89	123	812	335	295	438
1865	1.485	757	395	738	426	108	76	151	1.039	356	284	469
1866	1.407	635	393	764	435	110	80	136	962	355	321	549
1867	1.406	717	401	659	394	110	73	162	818	332	288	488
1868	1.463	807	449	593	340	104	77	127	821	417	318	465
1869	1.517	722	461	713	284	122	97	173	929	332	495	495
1870	1.549	823	331	636	282	142	93	122	1.022	546	252	482
1871	1.510	900	380	593	272	125	105	130	828	467	260	510
1872	1.446	885	417	741	300	143	76	111	823	487	305	650
1873	1.382	777	477	801	362	123	89	107	1.093	499	466	618
1864-1873	**14.305**	**7.704**	**4.105**	**6.912**	**3.313**	**1.193**	**855**	**1.342**	**9.147**	**4.126**	**3.284**	**5.164**
1878	1.534	739	452	883	335	96	61	120	778	340	267	707
1879	1.347	686	420	700	306	101	101	136	805	338	223	502
1880	1.284	763	461	726	347	129	93	117	841	470	308	451
1881	1.411	757	430	609	401	73	102	117	1.018	431	246	544
1882	1.509	771	462	690	609	115	140	107	897	397	249	607
1883	1.528	705	512	655	536	189	116	168	1.436	464	348	610
1878-1883	**8.613**	**4.421**	**2.737**	**4.263**	**2.534**	**703**	**613**	**765**	**5.775**	**2.440**	**1.641**	**3.421**

Υπόμνημα: 1. Επαρχία Λακεδαίμονος, 2. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, 3. Επαρχία Γυθείου, 4. Επαρχία Οιτύλου.
Πηγές : 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Υπολογίζοντας το μέσο ετήσιο αριθμό των δημογραφικών συμβάντων ανά επαρχία, ο πίνακας 4 μπορεί να πάρει την ακόλουθη μορφή (πίνακας 5).

Πίνακας 5
Νομός Λακωνίας: Μέσος Ετήσιος Αριθμός Γεννήσεων, Γάμων, Θανάτων κατά επαρχίες (1864–1883)

Περίοδος	Γεννήσεις				Γάμοι				Θάνατοι			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
1864-1873	1.431	770	411	691	331	119	86	134	915	413	328	516
1878-1883	1.436	737	456	711	422	117	102	128	963	407	274	570

Υπόμνημα: 1. Επαρχία Λακεδαίμονος, 2. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, 3. Επαρχία Γυθείου, 4. Επαρχία Οιτύλου.
Πηγή: πίνακας 4.

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων 1864-1873 και 1878-1883 προκύπτει ότι: α) στην επαρχία Λακεδαίμονος ο μέσος ετήσιος αριθμός των γεννήσεων παρουσιάζει αύξηση κατά 0,4 %, των γάμων κατά 27,5 % και των θανάτων κατά 5,2 %, β) στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς ο μέσος ετήσιος αριθμός των γεννήσεων παρουσιάζει μείωση κατά 4,3 %, των γάμων κατά 1,7 % και των θανάτων κατά 1,5 %, γ) στην επαρχία Γυθείου ο μέσος ετήσιος αριθμός των γεννήσεων παρουσιάζει αύξηση κατά 11 %, των γάμων κατά 19 %, ενώ των θανάτων παρουσιάζει μείωση κατά 16,5 %, δ) στην επαρχία Οιτύλου ο μέσος ετήσιος αριθμός των γεννήσεων παρουσιάζει αύξηση κατά 2,9 % και των θανάτων κατά 10,5 %, ενώ των γάμων παρουσιάζει μείωση κατά 4,5 %.

Τη φυσική κίνηση του πληθυσμού μπορούμε να την παρακολουθήσουμε και στο δήμο Σπάρτης, που αποτελεί το παράδειγμά μας στην παρούσα μελέτη και συνιστά μικρότερη γεωγραφική περιφέρεια από το νομό. Τα παλαιότερα στοιχεία που εντοπίστηκαν για τα δημογραφικά συμβάντα του δήμου Σπάρτης είναι του έτους 1860 (307 γεννήσεις, 56 γάμοι και 173 θάνατοι)[13], από τα οποία προκύπτει υπέρβαση των γεννήσεων έναντι των θανάτων κατά 134.

Στον πίνακα 6 παρακολουθούμε τα δημογραφικά συμβάντα στο δήμο Σπάρτης για τη χρονική περίοδο 1864-1883.

Πίνακας 6
Δήμος Σπάρτης: Γεννήσεις, Γάμοι, Θάνατοι (1864-1883)

Έτη	Γεννήσεις	Γάμοι	Θάνατοι
1864	289	75	294
1865	353	193	351
1866	299	177	286
1867	200	130	195
1868	176	111	171
1869	370	44	185
1870	374	38	274
1871	420	51	265
1872	203	72	201
1873	208	101	193
1864-1873	**2.892**	**992**	**2.415**
1878	161	76	140
1879	240	64	143

1880	174	103	129
1881	370	231	357
1882	322	310	227
1883	385	233	391
1878-1883	**1.652**	**1.017**	**1.387**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873*, εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Με βάση τα δεδομένα του πίνακα 6 υπολογίζουμε το μέσο ετήσιο αριθμό των δημογραφικών συμβάντων στο δήμο Σπάρτης (πίνακας 7).

Πίνακας 7
Δήμος Σπάρτης: Μέσος Ετήσιος Αριθμός Γεννήσεων, Γάμων, Θανάτων (1864–1883)

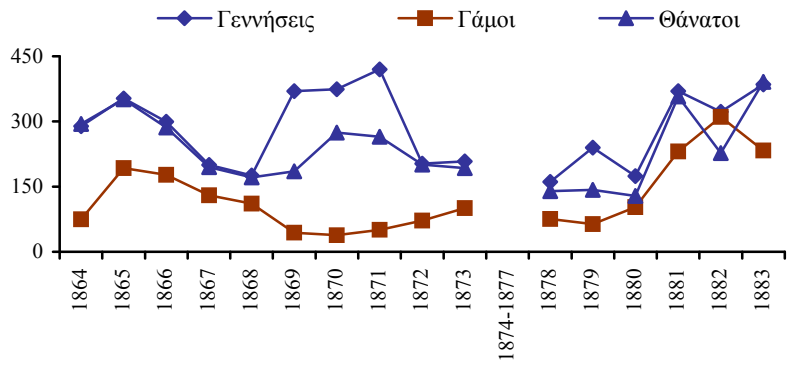
Περίοδος	Γεννήσεις	Γάμοι	Θάνατοι
1864-1873	289	99	242
1878-1883	275	170	231

Πηγή: πίνακας 6

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων προκύπτει μείωση του μέσου ετήσιου αριθμού των γεννήσεων κατά 4,8 % και των θανάτων κατά 4,5 %, ενώ αύξηση των γάμων κατά 72 %. Οι διαφορές αυτές πρέπει να θεωρηθούν ενδεικτικές, επειδή συγκρίνουμε άνισα μεταξύ τους χρονικά διαστήματα, δηλαδή μια δεκαετία (1864-1873) και μια εξαετία (1878-1883).

Η γραφική απεικόνιση της εξέλιξης των δημογραφικών συμβάντων στο δήμο Σπάρτης κατά τη χρονική περίοδο 1864-1883 δίνεται στο διάγραμμα 2.

Διάγραμμα 2
Δήμος Σπάρτης: Φυσική κίνηση του πληθυσμού, 1864-1883

Πηγή: πίνακας 6

Σύμφωνα με τη Μ. Τομαρά-Σιδέρη[14], η απόδοση του αριθμού των δημογραφικών συμβάντων με την ποσοστιαία τους έκφραση είναι απαραίτητη, γιατί έτσι διασφαλίζεται η δυνατότητα για πρόσφορη συγκριτική εκτίμηση της εξέλιξης του πληθυσμού.

Για τον υπολογισμό της απεικόνισης των δημογραφικών συμβάντων με τη μορφή του αντίστοιχου ποσοστού απαιτείται:

α) Ο υπολογισμός του μέσου πληθυσμού κάθε περιόδου, ο οποίος προκύπτει από την άθροιση του αρχικού πληθυσμού $P_{(1)}$ και του τελικού $P_{(2)}$ και τη διαίρεση του αθροίσματος δια του αριθμού 2.

$$(\overline{p}) = \frac{P_{(1)} + P_{(2)}}{2}$$

β) Το μέσο ετήσιο αριθμό των δημογραφικών συμβάντων, των οποίων επιδιώκεται η ποσοστιαία απεικόνιση.

γ) Το πηλίκο, που προκύπτει όταν διαιρεθεί ο μέσος ετήσιος αριθμός των γεννήσεων δια του μέσου πληθυσμού πολλαπλασιαζόμενο επί 1.000, μας δίνει το μέσο ετήσιο ποσοστό της γεννητικότητας. Με τον ίδιο τρόπο υπολογίζεται το μέσο ετήσιο ποσοστό γαμηλιότητας και θνησιμότητας.

$$n = \frac{\frac{\sum_{1864}^{1873} (\text{γεννήσεις κάθε έτους})}{10}}{\overline{p}} \text{ x } 1.000$$

Για την εξυπηρέτηση της μελέτης μας θεωρούμε ως αρχικό πληθυσμό $P_{(1)}$ του νομού Λακωνίας εκείνον της απογραφής του 1861 (96.546 κάτοικοι) και ως τελικό $P_{(2)}$ εκείνον της απογραφής του 1879 (121.116 κάτοικοι) και υπολογίζουμε το μέσο πληθυσμό της περιόδου σε $(\overline{p})$ = 108.831. Με τη βοήθεια των δεδομένων του πίνακα 3 υπολογίζουμε το μέσο ετήσιο ποσοστό της γεννητικότητας, της γαμηλιότητας και της θνησιμότητας στο νομό Λακωνίας (πίνακας 8).

Πίνακας 8
Νομός Λακωνίας: Γεννητικότητα, Γαμηλιότητα, Θνησιμότητα (1864-1883)
(μέσο ετήσιο ποσοστό ‰)

Περίοδος	Γεννητικότητα	Γαμηλιότητα	Θνησιμότητα
1864-1873	30,61	6,21	20,09
1878-1883	30,68	7,07	20,33

Πηγή: πίνακας 3

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων προκύπτει αύξηση του μέσου ετήσιου ποσοστού των δημογραφικών συμβάντων: της γεννητικότητας κατά 0,23 %, της γαμηλιότητας κατά 12,16 % και της θνησιμότητας κατά 1,19 %.

Παράλληλα υπολογίζουμε το μέσο ετήσιο ποσοστό της γεννητικότητας, της γαμηλιότητας και της θνησιμότητας για τις τέσσερις επαρχίες* του νομού Λακωνίας (πίνακας 9).

Πίνακας 9
Νομός Λακωνίας: Γεννητικότητα, Γαμηλιότητα, Θνησιμότητα κατά επαρχίες (1864–1883)
(μέσο ετήσιο ποσοστό επί της ‰)

Περίοδος	Γεννητικότητα				Γαμηλιότητα				Θνησιμότητα			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
1864-1873	30,43	41,19	27,88	24,80	7,04	6,37	5,83	4,81	19,46	22,09	22,25	18,51
1878-1883	30,54	39,42	30,93	25,51	8,98	6,26	6,92	4,59	20,48	21,77	18,59	20,44

Υπόμνημα: 1. Επαρχία Λακεδαίμονος, 2. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, 3. Επαρχία Γυθείου, 4. Επαρχία Οιτύλου.
Πηγή: πίνακας 5

Παρατηρώντας τον πίνακα 9 και συγκρίνοντας τις δύο χρονικές περιόδους διαπιστώνουμε:

α) για τη γεννητικότητα: αύξηση στην επαρχία Λακεδαίμονος κατά 0,36 %, στην επαρχία Γυθείου κατά 10,94 % και στην επαρχία Οιτύλου κατά 2,86 %, ενώ στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς μείωση κατά 4,30 %.

β) για τη γαμηλιότητα: αύξηση στην επαρχία Λακεδαίμονος κατά 27,56 % και στην επαρχία Γυθείου κατά 18,70 %, ενώ μείωση στις επαρχίες Επιδαύρου Λιμηράς κατά 1,73 % και Οιτύλου κατά 4,57 %.

γ) για τη θνησιμότητα: αύξηση στην επαρχία Λακεδαίμονος κατά 5,24 % και στην επαρχία Οιτύλου κατά 10,43 %, ενώ μείωση στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς κατά 1,45 % και στην επαρχία Γυθείου κατά 16,45 %.

---

* Για τον υπολογισμό του μέσου πληθυσμού των τεσσάρων επαρχιών του νομού Λακωνίας θεωρούμε ως αρχικούς τους πληθυσμούς της απογραφής του έτους 1861 και ως τελικούς τους πληθυσμούς της απογραφής του 1879. Έτσι προκύπτει:

α) Λακεδαίμονος $(\overline{p})$ =41.519+52.519/2=47.019,

β) Επιδαύρου Λιμηράς $(\overline{p})$ =15.145+22.242/2=18.694,

γ) Γυθείου $(\overline{p})$ = 13.121+16.365/2=14.743,

δ) Οιτύλου $(\overline{p})$ =25.755+29.990/2=27.873

Για το δήμο Σπάρτης, με μέσο πληθυσμό 10.460 κατοίκους (8.912+12.007/2=10.460) διαμορφώνουμε τον πίνακα 10, όπου φαίνεται το μέσο ετήσιο ποσοστό των δημογραφικών συμβάντων για τη χρονική περίοδο 1864-1883.

Πίνακας 10
Δήμος Σπάρτης: Γεννητικότητα, Γαμηλιότητα, Θνησιμότητα (1864-1883)
(μέσο ετήσιο ποσοστό επί της ‰)

Περίοδος	Γεννητικότητα	Γαμηλιότητα	Θνησιμότητα
1864-1873	27,63	9,47	23,14
1878-1883	26,30	16,25	22,08

Πηγή: πίνακας 7

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων προκύπτει στο δήμο Σπάρτης μείωση της γεννητικότητας κατά 1,33 (4,8 %) και της θνησιμότητας κατά 1,06 (4,58 %), αλλά αύξηση της γαμηλιότητας κατά 6,78 (41,72 %).

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι στο νομό Λακωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα σημειώνεται αύξηση του πληθυσμού, η οποία σε συνάρτηση με τα κυριότερα δημογραφικά συμβάντα (γεννήσεις, γάμοι, αποβιώσεις) προκύπτει από την υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων. Και στο νομό Λακωνίας, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, το διάστημα αυτό παρατηρείται μια γενικότερη βελτίωση των οικονομικών δεικτών, που σε συνάρτηση με την πρόοδο των επιστημών και κυρίως της ιατρικής συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού αλλά και στην εν γένει κοινωνική άνοδο. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η μείωση της θνησιμότητας, η παράταση του ορίου της ζωής και η αύξηση των γάμων.

Εξώγαμες γεννήσεις

Οι εξώγαμες γεννήσεις αφορούν γεννήσεις τέκνων που προέρχονται από εξώγαμη-παράνομη σχέση και διακρίνονται από εκείνες των γνησίων τέκνων, τα οποία είναι καρπός νόμιμου γάμου. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σ΄ αυτήν την κατηγορία των γεννήσεων (νόθα τέκνα) στο βαθμό που αυτές εγγράφονται στις νοοτροπίες της εποχής.

Στο νομό Λακωνίας, σε σύνολο 2.814 γεννήσεων του έτους 1860[15], οι 2.794 είναι γεννήσεις γνησίων τέκνων και μόνον 20 νόθων, η δε αναλογία των γνησίων προς τα νόθα διαμορφώνεται σε 139,7. Αντίστοιχα στο σύνολο του κράτους[16] η αναλογία είναι 1 νόθο προς 102,55 γνήσια[17]. Από τα 20 νόθα τέκνα του νομού τα 16 είναι άρρενα και τα 4 θήλεα. Από αυτά, στην επαρχία

Λακεδαίμονος είναι 8, όλα άρρενα, στην επαρχία Γυθείου 4 (3 άρρενα και ένα θήλυ), στην

επαρχία Οιτύλου 5 (4 άρρενα και ένα θήλυ) και στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς 3 (1 άρρεν και 2 θήλεα).

Στον πίνακα 11 καταγράφεται ο αριθμός των γνήσιων και των νόθων τέκνων στις τέσσερις επαρχίες του νομού Λακωνίας κατά τη χρονική περίοδο 1864-1883 και δίνεται η αναλογία των γνησίων προς τα νόθα.

Πίνακας 11
Νομός Λακωνίας: Γνήσια και νόθα τέκνα κατά επαρχίες (1864–1883)

Έτη	Γνήσια				Σύνολο Γνησίων	Νόθα				Σύνολο Νόθων	Αναλογία Γνησίων / Νόθων
	1	2	3	4		1	2	3	4		
1864	1.139	681	399	673	2.892	1	0	2	1	4	723,0
1865	1.481	756	393	738	3.368	4	1	2	0	7	481,1
1866	1.401	632	391	763	3.187	6	3	2	1	12	265,6
1867	1.404	714	400	655	3.173	2	3	1	4	10	317,3
1868	1.460	802	445	591	3.298	3	5	4	2	14	235,6
1869	1.493	719	460	709	3.381	24	3	1	4	32	105,7
1870	1.531	819	329	636	3.315	18	4	2	0	24	138,1
1871	1.502	897	377	591	3.367	8	3	3	2	16	210,4
1872	1.443	884	414	740	3.481	3	1	3	1	8	435,1
1873	1.371	775	477	801	3.424	11	2	0	0	13	263,4
1864-1873	**14.225**	**7.679**	**4.085**	**6.897**	**32.886**	**80**	**25**	**20**	**15**	**140**	**234,9**
1878	1.528	738	449	883	3.598	6	1	3	0	10	359,8
1879	1.338	686	420	700	3.144	9	0	0	0	9	349,3
1880	1.273	762	458	723	3.216	11	1	3	3	18	178,7
1881	1.382	757	428	608	3.175	29	0	2	1	32	99,2
1882	1.495	764	461	688	3.408	14	7	1	2	24	142,0
1883	1.520	699	505	655	3.379	8	6	7	0	21	160,9
1878-1883	**8.536**	**4.406**	**2.721**	**4.257**	**19.920**	**77**	**15**	**16**	**6**	**114**	**174,7**

Υπόμνημα: 1. Επαρχία Λακεδαίμονος, 2. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς, 3. Επαρχία Γυθείου, 4. Επαρχία Οιτύλου.
Πηγές : 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις, 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Κατά τη χρονική περίοδο 1864-1873 στο νομό Λακωνίας σε σύνολο 33.026 γεννήσεων τα 32.886 (99,58 %) είναι γνήσια τέκνα και τα 140 (0,42 %) νόθα. Από αυτά στην επαρχία Λακεδαίμονος τα νόθα είναι 80 (57,14 %), στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς 25 (17,86 %), στην επαρχία Γυθείου 20 (14,29 %)

και στην επαρχία Οιτύλου 15 (10,71 %). Από το σύνολο των 140 νόθων τέκνων τα 73 (52,14 %) είναι άρρενα και τα 67 (47,86 %) θήλεα. Κατά τη δεκαετία

1860-1870 ο νομός Λακωνίας έχει τις λιγότερες γεννήσεις νόθων τέκνων, ενώ τις περισσότερες ο νομός Λευκάδας. Σύμφωνα με τη στατιστική της φυσικής κίνησης πληθυσμού του έτους 1864, από τους νομούς του πρώην Βασιλείου από τα 324 νόθα τα 119 ανήκουν στο νομό Αττικής και Βοιωτίας και τα 87 στο νομό Αχαΐας και Ήλιδος (τα 70 στην επαρχία Πατρών)[18].

Κατά τη χρονική περίοδο 1878-1883 σε σύνολο 20.034 γεννήσεων τα 19.920 (99,43 %) είναι γνήσια τέκνα και τα 114 (0,57 %) νόθα. Και το διάστημα αυτό εξακολουθεί η επαρχία Λακεδαίμονος να έχει το μεγαλύτερο αριθμό νόθων 77 (67,54 %) και ακολουθούν η επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς με 15 (13,16), η επαρχία Γυθείου με 16 (14,04) και η επαρχία Οιτύλου με 6 (5,26 %). Από τα 114 νόθα τέκνα τα 56 (49,12 %) είναι άρρενα και τα 58 (50,88 %) θήλεα. Βέβαια στο νομό Λακωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οι γεννήσεις γνησίων τέκνων είναι συντριπτικά περισσότερες σε σχέση με τις γεννήσεις νόθων σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως προαναφέρθηκε. Το φαινόμενο όμως των γεννήσεων νόθων δεν χαρακτηρίζει μόνο την ελληνική κοινωνία. Παρατηρείται σε πολλές χώρες και από παλαιότερους αιώνες. Μάλιστα σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις και είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον των επιστημόνων. Οι ιστορικο-δημογραφικές μελέτες που έγιναν έδειξαν ότι ο αριθμός των γεννήσεων εξώγαμων παιδιών αυξήθηκε αλματωδώς πρώτα στο δυτικοευρωπαϊκό και στη συνέχεια στον κεντροευρωπαϊκό χώρο από το δεύτερο μισό του 18ου και κυρίως το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Παιδιά εκτός γάμου συνέχιζαν να έρχονται στη ζωή σε όλη τη διάρκεια του 19ου και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Από τις ευρωπαϊκές χώρες η Αυστρία παρουσίαζε το μεγαλύτερο ποσοστό εξώγαμων παιδιών στα τέλη του 19ου αιώνα και ως τις αρχές του 20ού[19]. Όμως και σε προηγούμενους αιώνες οι ευρωπαϊκές χώρες παρουσίαζαν υψηλά ποσοστά εξώγαμων παιδιών σε σχέση με τον πληθυσμό τους. (Τα εξώγαμα τις περισσότερες φορές τα εγκατέλειπαν. Έτσι οι όροι εξώγαμα-νόθα και έκθετα ταυτίζονται). Στη Βενετία το 16ο αιώνα τα έκθετα παιδιά αναλογούσαν στο 1 % του πληθυσμού της, στη Φλωρεντία αποτελούσαν το 2 % του συνολικού πληθυσμού της πόλης, ενώ στο Πράτο τα έκθετα αποτελούσαν το 1,6 % του συνολικού πληθυσμού. Στο Μιλάνο στο τέλος του 17ου αιώνα ο αριθμός των έκθετων αντιπροσώπευε περισσότερο από το 12 % των γεννήσεων στην πόλη, ενώ στη Βενετία στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα τα έκθετα αντιπροσώπευαν το 8-10 % όλων των γεννήσεων[20]. Αλλά και σε βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές ήταν σημαντικό το ποσοστό των εξώγαμων παιδιών. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση των Κυθήρων, όπου, όπως προκύπτει μέσα από τις ληξιαρχικές καταγραφές γεννήσεων-βαπτίσεων του 18ου αιώνα, οι Βενετοί αξιωματούχοι, εκμεταλλευόμενοι το αξίωμά τους, ασκούσαν σεξουαλική βία σε γυναίκες του νησιού. Όμως η τοπική κοινωνία ήταν ανεκτική και επιεικής απέναντι στα νόθα, ιδιαίτερα των ανδρών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία γίνονταν αποδεκτά από τον

κοινωνικό περίγυρο και από το πατρικό οικογενειακό περιβάλλον. Όπως προκύπτει από τις απογραφές του πληθυσμού, τα νόθα
καταγράφονταν μαζί με τα νόμιμα τέκνα, έμεναν στο σπίτι του πατέρα, ανατρέ-

φονταν μαζί με τα νόμιμα και γίνονταν αποδεκτά και από τη σύζυγο[21]. Παρόλη όμως τη γενικότερη αποδοχή των νόθων από την τοπική κοινωνία του νησιού η προσθήκη του διακριτικού *νατουράλε, νόθος, σκότιος, μπάσταρδος, μούλος* που συνόδευε πάντα το όνομά τους σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους αποτελούσε σημαντικό στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης. Αν για τα εξώγαμα των επωνύμων η κατάσταση ήταν υποφερτή έως και καλή, για τα νόθα των πτωχότερων ανδρών τα πράγματα δεν ήταν τόσο ευνοϊκά. Σύμφωνα με τη βενετική νομοθεσία δεν μπορούσαν να εκλεγούν σε δημόσια αξιώματα και πολύ περισσότερο να ενταχθούν στο τοπικό συμβούλιο των ευγενών, ακόμη και αν είχαν νομιμοποιηθεί από μεταγενέστερο γάμο των γονιών τους[22]. Αλλά και στην Κρήτη την περίοδο της βενετοκρατίας ο αριθμός των νόθων παιδιών ήταν μεγάλος. Μάλιστα ορισμένα από αυτά ήταν καρπός παράνομων σχέσεων Βενετών αξιωματούχων[23].

Με την πάροδο των αιώνων και την εξέλιξη του πολιτισμού θα περίμενε κανείς να υπάρχει πρόοδος και στο θέμα αυτό με αλλαγή της νοοτροπίας προς το προοδευτικότερο, ώστε να μην στιγματίζονται κοινωνικά τα εξώγαμα παιδιά και οι μητέρες τους. Όμως η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα θεωρούσε την ύπαρξη νόθων και έκθετων παιδιών σοβαρό πρόβλημα με επιπτώσεις όχι μόνο ηθικές-κοινωνικές αλλά και οικονομικές. Ορισμένες περιοχές του ελληνικού κράτους υπήρξαν πρωτοπόρες στον τομέα της κοινοτικής ζωής και οργάνωσης με την ίδρυση και συντήρηση ιδρυμάτων γι΄ αυτές τις ιδιαίτερα ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού με πρώτη τη Σύρο, όπου το 1856 ιδρύθηκε με πρωτοβουλία των Δημοτικών Αρχών το πρώτο Δημοτικό Ορφανοτροφείο[24]. Εδώ τα έκθετα εγκαταλείπονταν έξω από το τις εκκλησίες ή το Δημοτικό Νοσοκομείο[25], το οποίο τα παρέδιδε σε τροφούς, οι οποίες τα φρόντιζαν έναντι μισθού[26]. Και στα Επτάνησα οι βάσεις για την κοινωνική πρόνοια είχαν τεθεί από την εποχή ακόμη της Βενετικής κατοχής. Χάρη στην ιδιαίτερη ευαισθησία που έδειξαν οι Βενετοί σε θέματα προστασίας της δημόσιας υγείας ιδρύθηκαν τα πρώτα λοιμοκαθαρτήρια, τα πρώτα νοθοκομεία και φτωχοκομεία, μέτρα τα οποία βελτιώθηκαν αργότερα από τους Άγγλους[27]. Έτσι κατά το 19ο αιώνα το Αστικό Νοσοκομείο της Κεφαλονιάς χαρακτηρίζεται ως *αστικό νοσοκομείο και νοθοτροφείο* και συντηρείται με δημόσια δαπάνη[28], ενώ το αστικό νοσοκομείο της Ζακύνθου, το οποίο διέθετε ειδικό τμήμα για τα νόθα και τους απόρους[29], είχε χαρακτήρα ασύλου. Στο νοσοκομείο της Λευκάδας, γνωστό ως *Νοσοκομείο των Φτωχών και των Νόθων*, υπήρχε και ένα τμήμα εκθέτων. Μπροστά στο νοσοκομείο βρισκόταν και ένα βαρέλι, όπου μπορούσε κανείς να αφήσει το ανεπιθύμητο βρέφος[30]. Και εδώ τη φροντίδα για τα έκθετα την είχε το δημόσιο, που πλήρωνε τροφούς για την ανατροφή τους[31]. Στην Πάτρα το 1873 το βρεφοκομείο ήταν παράλληλα εκθετοτροφείο και ορφανοτροφείο. Πριν από την ίδρυση του βρεφοκομείου, για τα έκθετα μεριμνούσε ο Δήμος, ο οποίος τα έδινε

σε νοθοτρόφους έναντι αμοιβής και, όταν αρρώσταιναν, τα επισκεπτόταν με έξοδα του Δήμου γιατρός ή τα πήγαιναν στο Νοσοκομείο[32]. Αλλά και στην Αθήνα, από το 1859 επί δημαρχίας Γ. Σκούφου[33], λειτούργησε το πρώτο Δημοτικό προνοιακό ίδρυμα για παιδιά, το *«Δημοτικόν*

Βρεφοκομείον», το οποίο μεριμνούσε *«υπέρ των ατυχών εκείνων του έρωτος θυμάτων, άτινα γεννώνται και θνήσκουν άνευ της αγκάλης και του φιλήματος της μητρός των»*. Σύμφωνα με τον Κανονισμό του το Βρεφοκομείο δεχόταν *«άπαντα τα εκτεθειμένα εν τη πόλει των Αθηνών βρέφη»*. Ο Κανονισμός του Βρεφοκομείου όριζε με ιδιαίτερη ευαισθησία τη φροντίδα με την οποία έπρεπε να περιβάλλονται τα νήπια σε μια προσπάθεια να ξεπεραστεί και το ηθικό στίγμα που συνόδευε τη γέννηση ενός νόθου παιδιού[34]. Στις περιοχές που δεν υπήρχαν ανάλογα ιδρύματα οι Δήμοι συχνά έδιναν τα ορφανά σε οικογένειες που με κάποιο επίδομα αναλάμβαναν να τα αναθρέψουν. Αυτή η λύση δεν ήταν η πλέον ενδεδειγμένη, αλλά προσέκρουε στην αδυναμία των Δήμων να εξασφαλίσουν τους απαραίτητους πόρους για την ίδρυση δημοτικών καταστημάτων.

Στο νομό Λακωνίας από την έρευνά μας δεν προέκυψαν στοιχεία για την ύπαρξη βρεφοκομείου ή άλλου ειδικού ιδρύματος για την περίθαλψη των νόθων και των εκθέτων. Μαρτυρίες διαθέτουμε μόνο για την ειδική μέριμνα του δήμου Σπάρτης τόσο για την ανατροφή των νόθων με την εξασφάλιση νοθοτρόφων όσο και για τη φροντίδα και περίθαλψη των εκθέτων. Στους προϋπολογισμούς του δήμου[35] τα κονδύλια που προβλέπονταν για τους ανωτέρω σκοπούς υπάγονται στην κατηγορία των αγαθοεργιών και συνδρομών. Στον προϋπολογισμό του δήμου του έτους 1866 προβλεπόταν *«δια την ανατροφήν εκθέτων παίδων ανά δραχμάς δέκα κατά μήνα δι΄ έκαστον»*. Η μέριμνα αυτή του δήμου συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Στο υπ΄ αριθμ. 41/14.7. 1893 πρακτικό του αναφέρεται: *«βοηθήματα εις ενδεείς κατά τας εορτάς δραχμάς 500, συντήρησις εκθέτων δραχμάς 3.000»*. Και κατά τα έτη 1896 και 1897 τα κονδύλια που διαθέτει ο δήμος *«δια βοηθήματα εις ενδεείς»* και *«δια συντήρησιν εκθέτων»* παραμένουν σταθερά (προϋπολογισμοί ετών 1896 και 1897).

Και στις αρχές του 20ού αιώνα ο δήμος εξακολούθησε την φιλάνθρωπη τακτική του απέναντι στις ευαίσθητες αυτές πληθυσμιακές ομάδες. Κατά το έτος 1906 *«…ο δήμαρχος πρότεινε όπως αναγραφή πίστωσις δραχμών 5.000 και υπό τον όρον η ποσότης αυτή να διατεθή εις τας νοθοτρόφους εκείνας, αίτινες εκθρέφουσι τέκνα έλαττον των 8 ετών…Το ΔΣ παμψηφεί εγκρίνει την πρότασιν του κ. δημάρχου και διορίζει επιτροπήν, ίνα καθ΄ όλον το έτος επιβλέπη την καλήν διατροφήν των εκθέτων…»*.(αριθ. πρ. 149/ 18.4.1906). Στον προϋπολογισμό του ιδίου έτους προβλέπεται το ποσόν των 300 δραχμών για *«βοηθήματα εις ενδεείς»* και 5.000 *«δια συντήρησιν εκθέτων»*. Το επόμενο έτος το Δημοτικό Συμβούλιο σε συνεδρίασή του (2.2.1907) καταγγέλει το Νομάρχη Λακωνίας ότι *«των νοθοτρόφων περιόρισε την δαπάνην από 5.000 εις 1000, ποσότητα ήτις επαρκεί δια την διατροφήν 12 νόθων, ενώ ταύτα εισί 45, ως εμφαίνεται εκ της υποβληθείσης καταστάσεως»*.

Όσο όμως και αν προσπαθούν οι Δήμοι να δείξουν την ευαισθησία τους για την περίθαλψη των ορφανών, νόθων και έκθετων παιδιών με κονδύλια που προβλέπουν στον προϋπολογισμό τους, τις περισσότερες φορές τα σχετικά ιδρύματα δημιουργούνται και συντηρούνται με ιδιωτικούς πόρους. Αυτό παρατηρείται κυρίως σε περιοχές με ανεπτυγμένο εμπόριο (Πάτρα, Ερμούπολη), όπου οι

κάτοικοι μέσω των εμπορικών ανταλλαγών έρχονται σε επαφή με ανθρώπους άλλων ευρωπαϊκών χωρών, στις οποίες η προνοιακή μέριμνα θεωρείται υποχρέωση της Πολιτείας[36].

Η μεγαλύτερη όμως μερίδα της ελληνικής κοινωνίας φαίνεται να παραμένει εγκλωβισμένη στην ηθική που χαρακτηρίζει τις παραδοσιακές, κλειστές, αγροτικές κοινωνίες. Την παρατήρησή μας επιβεβαιώνουν μαρτυρίες των αρχών του 20ού αιώνα που προέρχονται από τον τοπικό τύπο της εποχής, σύμφωνα με τις οποίες: *«…την 29ην Αυγούστου η εκ Βρουλιά του δήμου Σελλασίας Γ. σύζυγος Π. Μ. τεκούσα εκ κλεψιγαμίας βρέφος και θέλουσα να αποκρύψη την ενοχήν της παρέδωκε τούτο προς τον Α. Κ., όστις ελθών ενταύθα εκρέμασεν αυτό έξωθεν της οικίας του Γ.Κ. Η αστυνομία παραλαβούσα παρέδωκε τούτο εις τον κ. δήμαρχον Σπάρτης…»*[37].

«…την πρωίαν της παρελθούσης Δευτέρας ευρέθη παρά την θύραν του ιερού ναού της Ευαγγελιστρίας υπό του νεωκόρου έκθετον θήλυ. Επ΄ αυτού ευρέθη σημείωσις, δι΄ ης καθίστατο γνωστόν ότι ονομάζεται Γεωργία…»[38].

«…την πρωίαν της 26ης λήξαντος ανευρέθη εν τω προαυλίω της εν Δαφνίω (Κροκεών) οικίας του Αθ. Λ. έκθετον βρέφος θήλυ φέρον σημείωσιν, καθ΄ ην εγεννήθη προ δύο μηνών και ονομάζεται «Ελένη». Μέχρι τούδε δεν κατορθώθη να ανακαλυφθή τι περί της μητρός του. Φαίνεται όμως ότι προέρχεται εκ τινος ομόρου δήμου…»[39] .

«…εις το χωρίον Κατσουλέικα του δήμου Φάριδος η σύζυγος του εν Αμερική διαμένοντος Κ.Β.,γεννήσασα εκ κλεψιγαμίας άρρεν, απεπειράθη να το εξαφανίση. Η αστυνομία ειδοποιηθείσα ανεύρε αυτό νεκρόν και συνέλαβε την κακούργον μητέρα…»[40].

Αξίζει όμως να αναφέρουμε μια άλλη οπτική για τα νόθα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, παρόλο που οι αντιλήψεις σε γενικές γραμμές δεν έχουν διαφοροποιηθεί. Στο χωριό Βασσαράς του δήμου Οινούντος μια φωνή συμπαράστασης και συνάμα διαμαρτυρίας έρχεται να ταράξει τα λιμνάζοντα νερά της δήθεν ηθικής και να σταθεί στο πλευρό των «παραστρατημένων» γυναικών. Ο Δημήτρης Ν. Κουφός στο άρθρο του με τίτλο *«Η παραστρατημένες»* αναφέρει[41]: *«…η ελληνική κοινωνία υπήρξε πάντοτε πολύ σκληρή για τις γυναίκες που παραστρατούν. Εις πολλά χωριά οι γυναίκες αυτές διώχνονται έξω από το σύνορο του χωριού, αν δεν προλάβη να τις σκοτώση η οργή κάποιου δικού των. Με τις ιδέες αυτές ανατρέφονται και μεγαλώνουν και οι Βασσαραίοι και περιφρονούν και κακομεταχειρίζονται και αυτοί τις παραστρατημένες. Αλλά ούτε τις σκοτώνουν, ούτε τις διώχνουν από το χωριό και με τον καιρό συνηθίζουν να τις ανέχωνται και να μην τις πολυκακομεταχειρίζονται. Δείγμα της κοινωνικής αυτής*

ανοχής είναι και η διατήρησις εν τη ζωή πολλών νόθων τέκνων. Πολλές μητέρες τέτοιων παιδιών επεριφρόνησαν την καταλαλιά και την καταφρόνια και εμεγάλωσαν τα παιδιά τους, όπως και οι τίμιες γυναίκες. Σήμερα ζουν στο Βασσαρά έξη νόθα και εξ αυτών τα πέντε επαντρεύθηκαν και εσχημάτισαν οικογενείας. Δια τους αυστηρούς ηθικολόγους η κοινωνική αυτή ανοχή θεωρείται εκφυλισμός και κοινωνική εξαχρείωση και διαφθορά. Άλλοι, όμως, που πιστεύουν ότι κρίνουν αμερολήπτως, υποστηρί-

ζουν ότι κοινωνίες σαν του Βασσαρά είναι περισσότερον προοδευμένες και ότι ευρίσκονται πλησιέστερον προς την πραγματικήν φύσιν του ανθρώπου.

Την αντίληψιν ταύτην ενισχύει και η σημερινή και επιστημονική κατεύθυνσις επί της εξελίξεως του γάμου και η υπεράσπισις της καταφρονημένης μέχρι χθες γυναίκας είναι σαν μία απολογία και έπαινος για την ανοχήν της κοινωνίας του Βασσαρά απέναντι των παραστρατημένων γυναικών. ...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το ασφαλέστερο σύστημα για την άντληση στοιχείων της κίνησης του πληθυσμού είναι μέσω των ληξιαρχικών πράξεων. Στο Ελληνικό κράτος η σύνταξη των ληξιαρχικών πράξεων με το νόμο του 1836 και ύστερα με το νόμο του 1856 είχε ανατεθεί στους δημάρχους και τους ειδικούς παρέδρους. Λόγω της απειρίας όμως των ανωτέρω προσώπων η σπουδαία αυτή εργασία δεν πρόκοψε και «ως εκ τούτου αι ληξιαρχικαί πράξεις απέβησαν ατελείς και εν μέρει άχρηστοι». Γι΄ αυτό η Πολιτεία ανέθεσε το καθήκον του ληξιάρχου στους εφημερίους, οι οποίοι έπρεπε να εγγράφουν τακτικά τους γάμους, τις γεννήσεις και τις αποβιώσεις σε ειδικά φυλλάδια. Τις πρώτες πληροφορίες σχετικά με την κίνηση του πληθυσμού τις περιελάμβανε πίνακας που δημοσιεύτηκε το έτος 1845 και έδειχνε τη διαφορά που προέκυπτε από την υπέρβαση των γεννήσεων επί των αποβιώσεων. Το σύστημα των ληξιαρχικών καταγραφών λειτούργησε μόνο κατά το διάστημα 1860-1885. Επαναλειτούργησε κατά το 1921, αλλά μόνο μετά το 1930 τα ληξιαρχικά στοιχεία μπορούν να χαρακτηρισθούν ως σχετικώς πλήρη. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860,* εν Αθήναις, 1862, σ. β΄. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβίας, 1980, σ. 36. Β. Βαλαώρα, *Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965),* Αθήναι 1959, σ. 6. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* Αθήνα 1993, σ. 67. Ευγενίας Μπουρνόβα, *Ιστορική Δημογραφία και Ιστορία της καθημερινότητας,* Πλέθρον, σ. 15.

2. Ματούλας Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 48.

3. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 35.

4. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στο Δήμο Σπαρτιατών, ενώ ληξιαρχικά βιβλία άρχισαν να τηρούνται από το έτος 1904, οι ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεων, γάμων και θανάτων δεν συντάσσονταν υποχρεωτικά από τους υπόχρεους μέχρι την 1η Ιανουαρίου του έτους 1925. Μετά την εφαρμογή του νόμου 5097/1931 οι ληξιαρχικές πράξεις άρχισαν να συντάσσονται υποχρεωτικά. *«Ειδικόν Βιβλίον εκδιδομένων πιστοποιητικών εκ των ληξιαρχικών βιβλίων του δήμου Σπάρτης αρχόμενον από 1ης Δεκεμβρίου 1925»,* σσ. 16, 62, 79, 94, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

5. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία,* ο.π., σ. 30.

6. Ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας κατά το 1852 είναι 87.803 κάτοικοι. *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* μέρος Β΄, εν Αθήναις, 1859, σ. 2.

7. Στην *κίνηση πληθυσμού* του έτους 1860 στον αριθμό των αποβιωσάντων περιλαμβάνονται και τα νεκροτόκια. Ως νεκροτόκια χαρακτηρίζονται τα τέκνα που πέθαναν είτε πριν τη γέννησή τους, είτε κατ΄ αυτήν. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, ο.π., σ. ζ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις, 1869, σ. θ΄.

8. *Κίνησις του πληθυσμού του έτους 1860*, ο.π., σ. γ΄.

9. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σσ. 35-42.

10. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι,* ο.π., σ. 36. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις, 1866, σ. ιδ΄

11. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σσ. 30-33. Γ. Ταπεινού, *Στοιχεία Δημογραφίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993, σσ. 25-29.

12. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 53.

13. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, ο.π., πίνακας 3.

14. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 52.

15. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, ο.π., πίνακας 1.

16. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, ο.π., σ. δ΄.

17. Σύμφωνα με τον Κ. Legoyt, στην *κίνηση του πληθυσμού* της Ελλάδας του 1860, ο ελάχιστος αριθμός των σημειουμένων νόθων τέκνων αποδίδεται στην έλλειψη ακριβών ληξιαρχικών σημειώσεων και στο ότι σημειώνονται ως νόθα μόνο τα έκθετα τέκνα. *Κίνησις του πληθυσμού του 1860*, ο.π., σ. κε΄.

18. Ο νομός Λακωνίας, σύμφωνα με τα στοιχεία της *κίνησης πληθυσμού* του έτους 1864, έχει τις λιγότερες γεννήσεις νόθων τέκνων, ενώ τις περισσότερες ο νομός Λευκάδας. Η μεγάλη αυτή διαφορά αποδίδεται « πρώτον: εις την έλλειψιν ακριβών σημειώσεων επί των γεννήσεων των νόθων τέκνων, άτινα βλέποντα συνήθως το φως της ζωής λαθραίως τρόπον τινά, ή αποκρύπτονται υπό της μητρός, ή παρουσιάζονται και σημειούνται ως γνήσια τέκνα. Τούτο καθίσταται εφικτόν καθ΄ όσον αι πληροφορίαι λαμβάνονται υπό των εφημερίων, ενώπιον των οποίων η ψευδής ομολογία ή η απόκρυψις του νεογνού δεν υπόκειται εις επίσημον έλεγχον, ουδέ παρακολουθείται υπό των σχετικών του νόμου διατάξεων. Ενώ εν Επτανήσω αι περί κινήσεως του πληθυσμού πληροφορίαι λαμβάνονται εκ των πράξεων των δημοσίων ληξιάρχων, ενώπιον των οποίων καθίσταται δυσχερεστέρα η απόκρυψις του νεογνού ή η μη αληθής δήλωσις της καταστάσεως υπό την οποίαν εμφανίζονται τα τοιαύτα τέκνα εν τη ζωή. Δεύτερον: εις την διαφοράν των ηθών, καθόσον είναι ομολογούμενον ότι η αυστηρότης των ηθών δεν ευρίσκεται εντελώς εις την αυτήν παράλληλον εν Επτανήσω και εν πρώην Βασιλείω ένθα, ως γνωστόν, η αυστηρότης αυτών είναι μεγαλυτέρα, αι δε παρεκτροπαί του πολιτισμού δεν εξέτειναν τους κλάδους των εις απάσας τας επαρχίας αυτού, καθόσον εκ των 324 νόθων του πρώην Βασιλείου τα 119 ανήκουσιν εις τον νομόν Αττικής και Βοιωτίας και εξ αυτών τα 116 εις μόνην την επαρχίαν Αττικής, 87 δε εις τον νομόν Αχαΐας και Ήλιδος και εξ αυτών τα 70 εις μόνην την επαρχίαν Πατρών, ώστε αι περισσότεραι νόθων γεννήσεις ανήκουσιν εις επαρχίας εντός των οποίων υπάρχει μάλλον ανεπτυγμένος ο πολιτισμός, αι αρεταί και αι παρεκτροπαί αυτού, προς δε και ο αριθμός των αγάμων ανώτερος. Άπαντα τα λοιπά 118 ανήκουσιν εις τους ετέρους οκτώ νομούς». *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* ο.π., σ. κε΄.

Ο νομός Λακωνίας εξακολουθεί να έχει το μικρότερο αριθμό νόθων τέκνων στο σύνολο του κράτους για τα έτη 1865, 1866, 1867, ενώ τις περισσότερες γεννήσεις νόθων έχει τα τρία αυτά έτη ο νομός Ζακύνθου. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* ο.π., σ. θ΄.

19. Μαρίας Παπαθανασίου, «Εξώγαμα παιδιά και ψυχοπαίδια στο χώρο των ανατολικών Άλπεων (1750-1940) Ερευνητικές κατευθύνσεις και προοπτικές», *Μνήμων,* τόμ. 24ος, Αθήνα 2002, σσ. 332-333.

20. C. M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ. Χ.,* Θεμέλιο 1988, σσ. 96-99.

21. Ασπασίας Παπαδάκη, «Η οικογένεια στα Κύθηρα την εποχή της ύστερης βενετοκρατίας», *Νόστος,* περιοδική έκδοση 2*,* Όμιλος Κυθηρίων Πανεπιστημιακών, Αθήνα 2003, σσ. 185-189.

22. Ασπασίας Παπαδάκη, *Η οικογένεια στα Κύθηρα*, ο.π., σ. 189. Χρύσας Μαλτέζου, «Η κρητική οικογένεια Κλαδούρη και το συμβούλιο των ευγενών στα Κύθηρα», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 12 (1975), σ. 257

23. Χρύσας Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά,* 27 (1987), σ. 22.

24. Ελένης Καλλιγά, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Εκδόσεις Δωδώνη, 1990, σ. 151

25. Το νοσοκομείο της Ερμούπολης, το οποίο είχε ιδρύσει ο Ροδίτης ευεργέτης Γ. Μηλιώνης το 1827 και εσυντηρείτο από εισφορές των κατοίκων, μετατράπηκε δέκα χρόνια αργότερα σε Δημοτικό. Ελένης Καλλιγά*, Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 150.

26. Χρήστου Λούκου, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή», *Πρακτικά του Διεθνούς συμποσίου ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη,* τόμ. Β΄ , Αθήνα 1985, σ. 593. Του ιδίου, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα,* Ηράκλειο 2000, σσ. 140-142, 157-159.

27. Ελένης Καλλιγά, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σσ. 166-167.

28. Ιωάννη Λασκαράτου, «Η Νοσοκομειακή Πολιτική του Ιονίου Κράτους», *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988),* Αθήνα 1997, σ. 241.

29. Ιωάννη Λασκαράτου, «Η Νοσοκομειακή Πολιτική του Ιονίου Κράτους», ο.π., σ. 242.

30. Κατά την προβιομηχανική εποχή στην Ευρώπη η πρακτική της εγκατάλειψης ήταν πολύ διαδεδομένη. Όσοι ήθελαν να ξεφορτωθούν το ανεπιθύμητο νεογέννητο βρέφος τους ταξίδευαν από πόλη σε πόλη και το εγκατέλειπαν. Σύμφωνα με σχετικές έρευνες ο αριθμός των εγκα-

ταλελειμμένων θηλέων ξεπερνούσε κατά πολύ τον αριθμό των αρρένων. C. M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση*, ο.π., σσ. 97-99.

31. Ματούλας Τομαρά - Σιδέρη, Νίκου Σιδέρη, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σσ. 41-42.

32. Γιώτας Καϊκα - Μαντανίκα, *Πάτρα 1870-1900 Η καθημερινή ζωή της Πάτρας στην αυγή της Μπελ Επόκ,* Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1998, σ. 88. Ν. Μπακουνάκη, *Πάτρα 1828-1860 Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα,* δεύτερη έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ. 58.

33. Το ίδρυμα στην αρχή εγκαταστάθηκε σε ιδιωτική οικία μέχρι να μεταφερθεί το 1874 σε ιδιόκτητο οίκημα στην οδό Πειραιώς. Η ανέγερση του κτιρίου χρηματοδοτήθηκε από δωρεά τού ομογενούς από την Πετρούπολη Ι. Κοντογιαννάκη. Ελένης Καλλιγά, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 158.

34. Σύμφωνα με τον Κανονισμό του Βρεφοκομείου τα νήπια με την εισαγωγή τους στο ίδρυμα δηλώνονται σύμφωνα με το νόμο, καταγράφονται σε ειδικό βιβλίο του ιδρύματος, σημειώνεται το όνομά τους, το επώνυμο που τους έδωσε το Αδελφάτο που διοικεί το Βρεφοκομείο, το φύλο και η ηλικία τους και «αφού καθαρισθώσιν πεφροντισμένως και σπαργανωθώσιν, παραδίδονται εις τας τροφούς του καταστήματος προς γαλουχίαν». Ελένης Καλλιγά, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 159.

35. α) Σύμφωνα με το υπ΄ αριθμ. 313/ 15.10.1865 πρακτικό του δήμου Σπάρτης «…ο Δημαρχών πάρεδρος υπέβαλε προς την Νομαρχίαν αναφοράν του Κ. Μ., συζύγου της Σ. Μ., εξαιτουμένου την πληρωμήν δραχμών 32 λόγω μισθοδοσίας της ως νοθοτρόφου και ητήσατο την μεταφοράν της υφισταμένης ταύτης πιστώσεως …»

β) Σύμφωνα με το υπ΄ αριθμ. 314/ 15.10.1865 πρακτικό του δήμου Σπάρτης «…ο δημαρχών πάρεδρος υπέβαλε την αναφοράν της Ε., χήρας Μ. Μ., δι΄ ης αιτείται όπως το Συμβούλιον φιλανθρωπίας την βοηθήση χρηματικώς εκ του δημοτικού ταμείου…είναι όλως άπορος και στερουμένη των προς το ζην αναγκαίων. Ομοθύμω γνώμη εγκρίνει όπως εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του εφετεινού προϋπολογισμού δοθώσιν αυτή δραχ. 25 προς εξοικονόμησιν των αναγκαιούντων…».

γ) Στο υπ΄ αριθμ. 45/ 22.11.1866 πρακτικό του δήμου Σπάρτης αναφέρεται: «…δια την ανατροφήν εκθέτων παίδων ανά δραχ. 10 κατά μήνα δι΄ έκαστον βρέφος 1500 δραχμές, δια χορηγία φαρμάκων ες ενδεείς νοσούντας δημότας δραχμάς 1000, δια χορηγίαν βοηθημάτων εις απόρους μαθητάς και δια προμήθειαν βιβλίων αυτών τε και των εν τω Δημοτικώ Σχολείω Σπάρτης τοιούτων δραχμάς 50…».

δ) Σύμφωνα με το υπ΄ αριθμ. 49/ 15.10.1893 πρακτικό του δήμου Σπάρτης «…ο Δήμαρχος εξέθηκεν εις το Συμβούλιον ότι το προς πληρωμήν των νοθοτρόφων αναγεγραμμένον εν τω δημοτικώ προϋπολογισμώ τρ. έτους κονδύλιον εξηντλήθη, καθόσον ο αριθμός των νόθων κατά το τρ. έτος υπερέβη τον προϋπολογισθέντα αριθμόν και εζήτησεν όπως το συμβούλιον ψηφίσει πίστωσιν δραχ. 800 εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του δημοτικού προϋπολογισμού και ούτω το ως είρηται κονδύλιον αυξηθή κατά δραχμάς 800 …».

ε) Σύμφωνα με το υπ΄ αριθμ. 48/ 1896 πρακτικό του δήμου Σπάρτης «…ο Δήμαρχος υπέβαλε την αίτησιν της Π. συζύγου Ν. Π., δι΄ ης αναφέρει ότι κατά το έτος 1889 ευρέθη εγκαταλελειμμένον βρέφος, το οποίον ευσπλαχνισθείσα παρέλαβε και περιέθαλψεν ανακοινώσας τούτο εις τον τότε Δήμαρχον, όστις της παρήγγειλε να το γαλουχήση και περιθάλψη και θέλει την πληρώση εκ της πιστώσεως των νόθων. Αλλά μέχρι σήμερον δεν εδόθη ουδεμία υλική αμοιβή, δια τούτο ζητεί να της πληρωθώσι 840 δραχμές απέναντι της παραχθείσης διαφοράς. Και προτείνει να της δοθώσιν προς εντελή εξόφλησιν δραχμαί εκατόν εκ του κεφαλαίου του προϋπολογισμού ε.ε. του 1896….».

36. Ελένης Καλλιγά, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,*ο.π., σ. 163.
37. εφημ. *Ηώς*, αρ. 922 / 5. 9. 1912.
38. εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 4 / 1.3.1909.
39. εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 44 / 6.12.1909.
40. εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 46 / 20.12.1909.
41. Δημήτρη Ν. Κουφού, «Η παραστρατημένες», *Μαλεβός,* Δεκέμβριος 1925, σ. 474.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η κατανομή των δημογραφικών συμβάντων στο νομό Λακωνίας σε σχέση με ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του πληθυσμού, όπως το φύλο, την ηλικία, το επάγγελμα και την εκπαίδευση. Η κατά φύλο και ηλικία κατανομή του πληθυσμού αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του πληθυσμού, αφού όλες οι αναλύσεις των πληθυσμών εγγράφονται πάνω σε μια επιφάνεια βάσης που είναι αυτή του διαχωρισμού κατά φύλο και ηλικία[1].

Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο

Η σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας, γεγονός το οποίο σχετίζεται με τη διαφορά των ρόλων που καλούνται να παίξουν οι άρρενες και οι θήλεις αντίστοιχα, ρόλοι οι οποίοι συναρτώνται με παράγοντες βιολογικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς[2].

Την κατανομή του πληθυσμού κατά φύλο μάς τη δίνει ο *δείκτης αναλογίας των φύλων*[3], ο οποίος δεν είναι σταθερός σε όλες τις ηλικίες. Έρευνες απέδειξαν ότι κατά τη γέννηση υπερτερούν οι άνδρες, ενώ από τις ενεργές ηλικίες και μετά ο δείκτης δείχνει όλο και μεγαλύτερη υπεροχή των γυναικών. Η διαφορά αυτή οφείλεται στη μεγαλύτερη συχνότητα θανάτων των ανδρών και στη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής των γυναικών[4].

Η αναλογία των φύλων δείχνει συνήθως υπεροχή των θηλέων έναντι των αρρένων στο σύνολο του πληθυσμού[5]. Στον ελλαδικό χώρο, όμως, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ού, παρατηρείται σημαντική υπεροχή των αρρένων τόσο στο σύνολο του πληθυσμού όσο και στις επιμέρους κατηγορίες[6], παρά τη μεγαλύτερη θνησιμότητα των ανδρών και τη συμμετοχή τους στη μετανάστευση κυρίως στα τέλη του 19ου αιώνα[7]. Οι ερμηνείες του φαινομένου αυτού ποικίλουν ανάλογα με την υπό έρευνα περιοχή, τα διαθέσιμα στοιχεία και τις απόψεις των ερευνητών. Ως πιθανοί παράγοντες της υπεροχής του ανδρικού πληθυσμού έναντι του γυναικείου αναφέρονται: οι στόχοι της καταγραφής, που ήταν κυρίως στρατολογικοί-φορολογικοί[8], η σχετικά υψηλότερη θνησιμότητα των γυναικών ιδιαίτερα στην παιδική και νεανική

ηλικία, η μετανάστευση των γυναικών για λόγους οικονομικούς ή γάμου, αλλά κυρίως οι επι-

κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις για την ασήμαντη θέση του γυναικείου πληθυσμού στην οικονομία και την κοινωνία της εποχής που οδηγούσαν σε υποκαταγραφή των γυναικών[9]. Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από τις επικρατούσες νοοτροπίες που έδειχναν σαφή προτίμηση στα αγόρια, ως συνεχιστές του οικογενειακού ονόματος, ενώ τα κορίτσια μετά το γάμο τους αποξενώνονταν απ΄ αυτήν. Γενικά το κορίτσι εθεωρείτο βάρος για την οικογένεια, κυρίως λόγω της προίκας που έπρεπε να δώσουν οι γονείς για να το παντρέψουν, αν και η μητέρα θεωρούσε ευτύχημα το πρώτο παιδί να είναι κορίτσι, προφανώς γιατί υπολόγιζε στη βοήθειά του, όταν μεγαλώσει[10].

Οι απογραφές των ετών 1861, 1870, 1889 και 1907 μας δίνουν αναλυτικά την κατά φύλο κατανομή του πληθυσμού ανά δήμο, γεγονός που μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τις επιμέρους διακυμάνσεις στην αναλογία των δύο φύλων (πίνακας 1).

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο (1861, 1870, 1889, 1907)

Επαρχία Λακεδαίμονος													
α/α	**Δήμοι**	**1861**			**1870**			**1889**			**1907**		
		Α	**Γ**	**Λ**	**Α**	**Γ**	**Λ**	**Α**	**Γ**	**Λ**	**Α**	**Γ**	**Λ**
1	Σπάρτης	4.594	4.258	0,9	6.065	4.621	0,8	6.732	6.263	0,9	6.303	7.358	1,2
2	Κροκεών	1.318	1.305	1,0	1.559	1.515	1,0	1.973	2.094	1,1	2.044	2.671	1,3
3	Οινούντος	2.489	2.439	1,0	2.413	2.614	1,1	2.822	2.920	1,0	2.231	2.937	1,3
4	Θεραπνών	2.545	2.391	0,9	2.678	2.557	1,0	2.893	3.192	1,1	2.039	2.375	1,2
5	Βρυσεών	635	654	1,0	683	701	1,0	706	771	1,1	614	834	1,4
6	Σελλασίας	1.206	1.094	0,9	1.327	1.162	0,9	1.434	1.565	1,1	1.334	1.574	1,2
7	Πελλάνης	1.714	1.694	1,0	2.055	1.944	0,9	2.445	2.427	1,0	2.302	2.843	1,2
8	Τρινάσου	757	723	1,0	710	700	1,0	882	909	1,0	882	1.066	1,2
9	Καστορίου	1.224	1.246	1,0	1.367	1.354	1,0	1.266	1.452	1,1	1.198	1.619	1,4
10	Μελιτίνης	1.191	1.237	1,0	1.355	1.390	1,0	1.369	1.572	1,1	1.454	1.887	1,3
11	Φελλίας	858	843	1,0	1.047	1.024	1,0	1.258	1.374	1,1	1.209	1.798	1,5
12	Γερόνθρων	881	836	0,9	962	912	0,9	1.288	1.534	1,2	1.284	1.609	1,3
13	Φάριδος	1.646	1.576	1,0	1.872	1.836	1,0	2.148	2.255	1,0	1.904	2.462	1,0
14.	Παραποταμίων	-	-	-	-	-	-	-	-	-	780	966	1,2
Σύνολο		**21.058**	**20.296**	**1,0**	**24.093**	**22.330**	**0,9**	**27.216**	**28.328**	**1,0**	**25.578**	**31.999**	**1,3**
Επαρχία Γυθείου													
14	Γυθείου	1.410	1.467	1,0	1.499	1.618	1,1	2.656	2.555	1,0	3.632	3.621	1,0
15	Μαλευρίου	1.954	2.121	1,1	2.068	2.162	1,0	2.248	2.458	1,1	2.222	2.601	1,2
16	Καρυουπόλεως	1.036	1.166	1,1	1.030	1.137	1,1	1.230	1.336	1,1	1.148	1.497	1,3
17	Κολοκυνθίου*	1.023	1.112	1,1	1.167	1.228	1,1	1.244	1.447	1,2	1.195	1.465	1,2
18	Λαγίας	905	1.017	1,1	980	1.068	1,1	824	1.299	1,6	886	1.294	1,5
Σύνολο		**6.328**	**6.883**	**1,1**	**6.744**	**7.213**	**1,1**	**8.202**	**9.095**	**1,1**	**9.083**	**10.478**	**1,0**
Επαρχία Οιτύλου													
19	Αβίας	2.240	2.590	1,2	2.376	2.647	1,1	2.175	2.503	1,2	2.258	2.705	1,2

20	Καρδαμύλης	1.586	1.681	1,1	1.766	1.755	1,0	1.715	1.939	1,1	1.577	1.947	1,2
21	Λεύκτρου	2.713	3.303	1,2	2.883	3.498	1,2	3.343	3.755	1,1	2.719	3.741	1,4
22	Μέσσης	2.366	2.388	1,0	2.259	2.342	1,0	2.408	2.909	1,2	2.458	3.346	1,4
23	Οιτύλου	3.347	3.512	1,0	3.294	3.720	1,1	3.774	4.111	1,1	3.692	4.416	1,2
Σύνολο		**12.252**	**13.474**	**1,1**	**12.578**	**13.962**	**1,1**	**13.415**	**15.217**	**1,1**	**12.704**	**16.155**	**1,0**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς													
24	Μονεμβασίας	1.623	1.584	1,0	1.661	1.710	1,0	2.153	2.343	1,1	2.412	3.018	1,3
25	Βοιών	1.713	1.696	1,0	2.142	2.057	1,0	2.245	2.886	1,3	2.157	3.517	1,6
26	Ζάρακος	1.346	1.247	0,9	1.767	1.578	0,9	2.134	2.055	1,0	2.361	2.616	1,2
27	Έλους	1.538	1.386	0,9	1.668	1.546	0,9	2.036	2.025	1,0	2.488	2.935	1,2
28	Ασωπού	2.021	1.967	1,0	2.415	2.387	1,0	3.324	3.417	1,0	3.704	4.321	1,2
Σύνολο		**8.241**	**7.880**	**1,0**	**9.653**	**9.278**	**1,0**	**11.892**	**12.726**	**1,1**	**13.122**	**16.407**	**1,0**
Σύνολο Ν. Λακωνίας		**47.879**	**48.533**	**1,0**	**53.068**	**52.783**	**1,0**	**60.725**	**65.366**	**1,1**	**60.487**	**75.039**	**1,2**

* Ο δήμος Κολοκυνθίου μετονομάσθηκε σε δήμο Τευθρώνης με το Β.Δ. 16. 8. 1896 (ΦΕΚ 93 / 19. 8. 1896). Αλεξ. Θ. Δρακάκη και Στυλ. Ι. Κούνδουρου, *Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων 1836-1939 και της διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους,* τόμ. Α΄, Αθήναι 1939, σ. 29.

Υπόμνημα: (Α) Άνδρες, (Γ) Γυναίκες, (Λ) Αναλογία (Γ): (Α)

Πηγές: 1. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862, 2. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις 1872, 3. *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Απριλίου 1889*, Αθήναι 1890, 4. *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907,* εν Αθήναις 1909.

Σύμφωνα με τον πίνακα 1, στο σύνολο του νομού μόνο κατά το έτος 1870 παρατηρείται μικρή υπεροχή του ανδρικού φύλου έναντι του γυναικείου, ενώ κατά τα έτη 1861, 1889 και 1907 υπερέχει το γυναικείο φύλο, γεγονός που μάλλον οφείλεται στη μετανάστευση των ανδρών (εσωτερική και εξωτερική). Δε λησμονούμε ότι μετά τη δεκαετία του 1870 άρχισε η μετανάστευση στο νομό Λακωνίας[11], η οποία αυξήθηκε μετά το 1880 και γενικεύτηκε κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ας εξετάσουμε όμως τα δεδομένα κάθε απογραφής ξεχωριστά.

Σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1861 στο νομό παρατηρείται υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη (εκτός από το Βέλγιο και την άλλοτε Σαρδική επικράτεια)[12]. Αντίθετα στην υπόλοιπη Ελλάδα υπερέχουν οι άνδρες έναντι των γυναικών (52 % του συνολικού πληθυσμού είναι άνδρες και 48 % γυναίκες, ενώ στα Επτάνησα είναι 54 % και 46 % αντίστοιχα), γεγονός που αποδίδεται αφενός μεν στις κοπιαστικές και βαριές δουλειές που έκαναν οι γυναίκες, αφετέρου δε στην απουσία πολλών γυναικών από την Ελλάδα για βιοποριστικούς λόγους, οι οποίες δεν απογράφηκαν, ενώ αντίθετα απογράφηκαν οι άνδρες ναυτικοί εκτός Ελλάδας[13].

Κατά την απογραφή του 1870 στην ελληνική επικράτεια παρατηρείται υπεροχή των αρρένων έναντι των θηλέων[14]. Αντίθετα στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη παρατηρείται υπεροχή των θηλέων έναντι των αρρένων με εξαίρεση την Ιταλία (άρρενες 50,04 % και θήλεις 49,96 %) και το Βέλγιο (άρρενες 50,16 % και θήλεις 49,84 %). Ο νομός Λακωνίας ακολουθεί τη γενικότερη τάση της

υπεροχής του ανδρικού πληθυσμού έναντι του γυναικείου. Και κατά την απογραφή του 1889 παρατηρείται η ίδια τάση[15].

Σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1907, ενώ στο σύνολο του ελληνικού κράτους στους περισσότερους νομούς υπερέχουν οι άρρενες έναντι των θηλέων, στους νομούς Λακεδαίμονος, Λακωνικής* και Αρκαδίας παρατηρείται υπεροχή των θηλέων. Σ΄ αυτό πρέπει να έπαιξε ρόλο το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα των ανδρών από τις περιοχές αυτές κυρίως προς το εξωτερικό που είχε ως συνέπεια τη μείωση του άρρενος πληθυσμού[16]. Αντίθετα οι άνδρες υπερτερούν στις περιοχές οι οποίες δεν πλήττονται τόσο από τη μετανάστευση ή αποτελούν βιομηχανικά, εμπορικά ή στρατιωτικά κέντρα, όπως οι νομοί Αττικής, Λαρίσης και Ζακύνθου[17].

Στον πίνακα 2 καταγράφεται η αναλογία των δύο φύλων στο νομό Λακωνίας κατά τα έτη 1861, 1870, 1889 και 1907.

Πίνακας 2
Νομός Λακωνίας: Κατανομή δήμων με βάση την αναλογία ανδρών-γυναικών (1861, 1870, 1889, 1907)

	1861		**1870**		**1889**		**1907**	
(1)	(2)	(3)	(2)	(3)	(2)	(3)	(2)	(3)
0,8 – 1,0	21	0,75	20	0,71	9	0,32	2	0,07
1,1 – 1,5	7	0,25	8	0,29	18	0,64	25	0,89
1,6	-	-	-	-	1	0,04	1	0,04
Σύνολο	**28**	**1,00**	**28**	**1,00**	**28**	**1,00**	**28**	**1,00**

Υπόμνημα: (1) Αναλογία, (2) Απόλυτες συχνότητες (αριθ. δήμων), (3) Σχετικές συχνότητες (επί του συνολικού αριθμού 28)
Πηγή: πίνακας 1.

Από τον ανωτέρω πίνακα προκύπτει ότι για το έτος 1861 σε 21 δήμους (75 %) η αναλογία κυμαίνεται μεταξύ 0,9-1,0 και στους υπόλοιπους 7 (25 %) η αναλογία είναι μεταξύ 1,1-1,2. Για το έτος 1870 σε 20 δήμους (71,43 %) η αναλογία είναι μεταξύ 0,8-1,0 και στους υπόλοιπους 8 (28,57 %) μεταξύ 1,1-1,2. Για το έτος 1889 σε 9 δήμους (32,14 %) η αναλογία είναι μεταξύ 0,9-1,0 και στους υπόλοιπους 19 (67,86 %) είναι μεταξύ 1,1-1,6. Στα 1907 σε 2 δήμους (7,14 %) είναι 1,0 και σε 26 (92,86 %) μεταξύ 1,2-1,6.

* Ο νομός Λακωνίας, σύμφωνα με το νόμο ΒΧΔ΄ του έτους 1899 χωρίστηκε σε δύο, το νομό Λακωνικής και το νομό Λακεδαίμονος, διαίρεση που διατηρήθηκε μέχρι το έτος 1909. Μ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971,* τόμ. Α΄, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι 1973, σσ. 201-203.

Σύνθεση του πληθυσμού κατά ηλικία - Πυραμίδες ηλικιών

Η ηλικία είναι μία από τις θεμελιώδεις δημογραφικές μεταβλητές και εμφανίζει δύο πλευρές: α) παρουσιάζει την καθαρή επίδραση της ηλικίας, επειδή με την άνοδο της ηλικίας παρατηρείται μεταβολή σε πολλά από τα χαρακτηριστικά και τις τάσεις του ατόμου, όπως είναι οι τάσεις σε σχέση με την αναπαραγωγή, τα οικονομικά χαρακτηριστικά, τα φυσικά χαρακτηριστικά, η νοοτροπία κ.α. και β) παρουσιάζει την επίδραση της γενεάς, λόγω των διαφόρων χρονικών περιόδων κατά τις οποίες τα άτομα διαφόρου ηλικίας διήλθαν τις συγκρίσιμες φάσεις της ζωής τους[18].

Την κατανομή του πληθυσμού συνήθως την εξετάζουμε κατά πενταετείς ομάδες ηλικιών. Έτσι εξομαλύνουμε τις διαφορές που προκύπτουν από έτος σε έτος στη διάρκεια της πενταετίας, οι οποίες οφείλονται ή σε λάθη κατά τη δήλωση της ηλικίας στις απογραφές, ή στην τάση οι ηλικίες και οι χρονολογίες των συμβάντων να δηλώνονται στρογγυλεμένες σε ολόκληρες ή μισές δεκαετίες[19]. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, όπως η απογραφή του έτους 1861, κατά την οποία ο πληθυσμός κατανέμεται όχι σε πενταετείς ομάδες ηλικιών, αλλά σε μεγαλύτερες, 0-18, 18-25, 25-30, 30-40, 40-50, 50-60, 60-70, 70 και άνω. Με τον τρόπο αυτό ουσιαστικά ακυρώνεται η βρεφική και παιδική ηλικία, αφού και τα δύο αυτά στάδια της ζωής του ανθρώπου ενσωματώνονται στην έννοια της νεότητας, η οποία αντιπροσωπεύεται από την ηλικιακή ομάδα 0-18 ετών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της κατανομής του πληθυσμού στις τρεις *μείζονες ομάδες ηλικιών*[20]: α) τον παιδικό πληθυσμό που περιλαμβάνει άτομα 0-14 ετών, β) τον ενεργό ή ώριμο ή παραγωγικό πληθυσμό[21] που περιλαμβάνει άτομα ηλικίας 15-64 ετών και γ) τον γεροντικό πληθυσμό που περιλαμβάνει άτομα 65 ετών και άνω. Οι δύο μεγάλες ομάδες του παιδικού και του γεροντικού πληθυσμού συνθέτουν μια ευρύτερη πληθυσμιακή κατηγορία, τον *συντηρούμενο πληθυσμό*.

Ο πληθυσμός, με βάση την ποσοστιαία συμμετοχή καθεμιάς από τις τρεις μείζονες ομάδες ηλικιών, χαρακτηρίζεται ως: α) *νέος,* όταν το ποσοστό του παιδικού πληθυσμού κυμαίνεται γύρω στο 40 %, β) *ώριμος*, όταν ο ενεργός πληθυσμός είναι πάνω από 60 %, γ) *γηράσκων*, όταν το ποσοστό του γεροντικού πληθυσμού αυξάνει χωρίς να έχει ακόμα φτάσει το 10 % και δ) *γερασμένος*, όταν το ποσοστό του γεροντικού πληθυσμού ανέρχεται σε 10 % και πάνω[22].

Την κατά φύλο και ηλικία κατανομή του πληθυσμού στο νομό Λακωνίας, σύμφωνα με την απογραφή του 1861, παρακολουθούμε στον πίνακα 3. Σύμφωνα με την απογραφή του 1861, η αναλογία των δύο φύλων στο νομό είναι υπέρ των γυναικών. Στις περισσότερες ηλικιακές ομάδες παρατηρούμε υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών με εξαίρεση τις ομάδες 0-18, 25-30

και 30-40 ετών, όπου φαίνεται να υπερέχει ο ανδρικός πληθυσμός, αλλά και πάλι όχι θεαματικά. Σε σύνολο 96.331* κατοίκων ο ανδρικός πληθυσμός αντιστοιχεί σε

* Η διαφορά που παρατηρείται στον αριθμό των ανδρών, των γυναικών αλλά και του συνολικού πληθυσμού μεταξύ των πινάκων 1 και 3 ίσως οφείλεται σε αθροιστικά λάθη.

49,71 % έναντι 50,29 % του γυναικείου.

Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, 1861

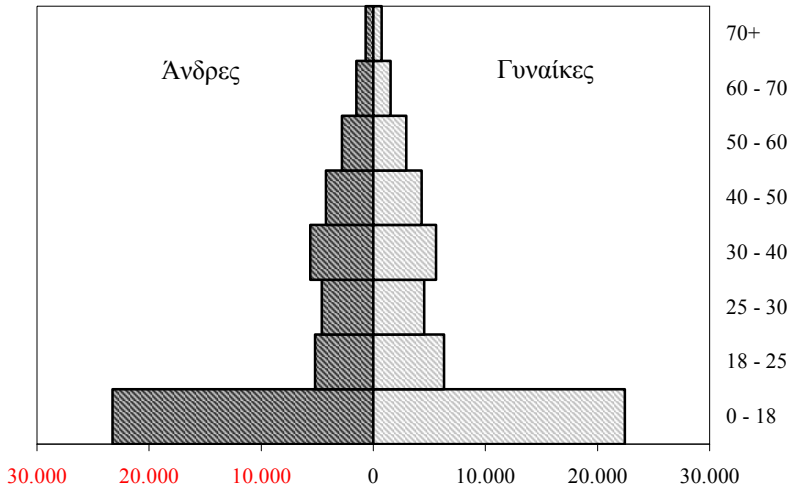
Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
0 - 18	23.252	22.443	45.695
18 - 25	5.197	6.312	11.509
25 - 30	4.604	4.540	9.144
30 - 40	5.623	5.598	11.221
40 - 50	4.217	4.317	8.534
50 - 60	2.803	2.947	5.750
60 - 70	1.520	1.543	3.063
70+	672	743	1.415
0 - 18	23.252	22.443	45.695
18 - 50	19.641	20.767	40.408
50+	4.995	5.233	10.228
Σύνολο	**47.888**	**48.443**	**96.331**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862.

Στον πίνακα 3 φαίνονται επίσης και κάποιες ατέλειες της απογραφής ως προς τον τρόπο διαχωρισμού των ηλικιακών ομάδων, ο οποίος δημιουργεί αμφιβολίες ως προς τα ακριβή όριά τους. Για παράδειγμα δεν γνωρίζουμε αν στις δύο πρώτες ομάδες έχουμε άτομα 0-17 και 18-25 ή άτομα 0-18 και 19-25 αντίστοιχα. Και οι δύο εκδοχές είναι δυνατές γιατί και οι δύο ηλικίες των 17 και 18 ετών θα μπορούσαν εξίσου να θεωρούνται κατά την απογραφή ως το όριο μεταξύ της νεανικής και της ώριμης ηλικίας. Ανάλογο πρόβλημα δημιουργούν και οι άλλες ομάδες ηλικιών που λήγουν σε 0. Για παράδειγμα οι άνθρωποι που ήταν 30 ετών τη στιγμή της απογραφής, σε ποια ομάδα έχουν υπαχθεί, στην πρώτη, 25-30 ή στη δεύτερη, 30-40 ετών. Η απάντηση είναι πάλι αβέβαιη[23].

Με βάση τα δεδομένα του πίνακα 3 καταστρώνουμε την πυραμίδα των ηλικιών[24] των κατοίκων του νομού Λακωνίας στο έτος 1861 (διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1
Νομός Λακωνίας: Πυραμίδα των ηλικιών, 1861

Από μια πρώτη επισκόπηση της πυραμίδας αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για έναν πληθυσμό νέων ατόμων. Η πυραμίδα είναι ευρεία στη βάση και λεπτή στην κορυφή της. Είναι το αποτέλεσμα υψηλής γονιμότητας και υψηλής θνησιμότητας[25]. Εντύπωση προκαλεί η δυσανάλογα πλατιά βάση της πυραμίδας, στην οποία αντιστοιχεί η ηλικιακή ομάδα 0-18 ετών (47,43 % του συνολικού πληθυσμού). Σύμφωνα με το σχολιαστή της απογραφής, ο μεγάλος αριθμός ατόμων αυτής της κατηγορίας πρέπει να οφείλεται σε καθαρά λόγους «συμφέροντος», *«αφού οι οικογενειάρχαι θέλοντες να εξαιρέσωσι της προς στράτευσιν υποχρεώσεως τους παίδας αυτών υποκρύπτουσι την αληθή αυτών ηλικίαν αποδίδοντες αυτοίς ηλικίαν κατωτέραν των 18 ετών»*[26].

Η μόνη εσοχή η οποία διαγράφεται στην πυραμίδα αφορά στον πληθυσμό ηλικίας 25-30 ετών. Πρόκειται για τη γενιά 1831-1836 αμέσως μετά την ελληνική επανάσταση, η οποία γεννήθηκε σε μια χώρα κατεστραμμένη από τον πόλεμο, με φυσικούς πόρους και υποδομές ανάπτυξης σχεδόν ανύπαρκτους. Η εσοχή της πυραμίδας λοιπόν ερμηνεύεται ως πληθυσμιακό έλλειμμα, που οφείλεται είτε στη μείωση της γεννητικότητας είτε στην αύξηση της θνησιμότητας, καταστάσεις αναμενόμενες σε μια μεταπολεμική περίοδο.

Στον πίνακα 4 παρακολουθούμε την κατά φύλο και ηλικία κατανομή του πληθυσμού σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1870.

Πίνακας 4
Νομός Λακωνίας: Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, 1870

Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
0 – 1	1.571	1.629	3.200
1 – 5	5.955	6.049	12.004
5 – 10	7.571	7.031	14.602
10 – 15	6.219	5.486	11.705
15 – 20	4.591	5.385	9.976
20 – 25	4.071	4.945	9.016
25 – 30	5.408	5.128	10.536
30 – 35	3.921	3.704	7.625
35 – 40	3.355	3.240	6.595
40 – 45	2.354	2.220	4.574
45 – 50	2.231	2.279	4.510
50 – 55	1.566	1.625	3.191
55 – 60	1.502	1.577	3.079
60 – 65	1.071	967	2.038
65 – 70	799	787	1586
70 – 75	459	368	827
75 – 80	244	219	463
80 – 85	106	87	193
85 – 90	53	48	101
90 – 95	13	16	29
95 – 100	5	9	14
100+	3	4	7
0 – 15	21.316	20.195	41.511
15 – 50	25.931	26.901	52.832
50+	5.821	5.707	11.528
Σύνολο	**53.068**	**52.803**	**105.871**

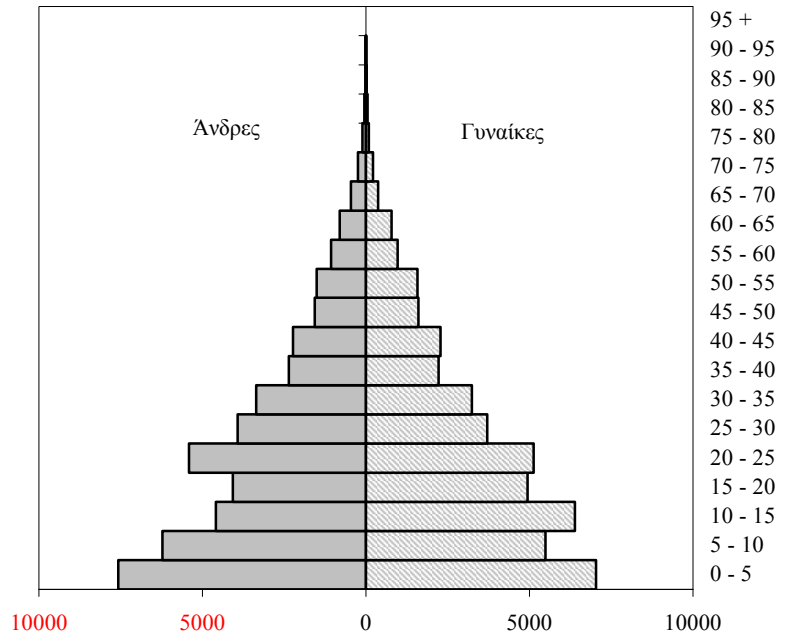
Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872.

Κατά την απογραφή του έτους 1870 ο πληθυσμός κατανέμεται κατά πενταετείς ομάδες ηλικιών. Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει: α) μικρή υπεροχή των αρρένων έναντι των θηλέων και β) ασαφή όρια μεταξύ των ηλικιακών ομάδων, όπως και στην απογραφή του 1861. Παρατηρούμε επίσης ότι, ενώ στο σύνολο του πληθυσμού παρατηρείται υπεροχή των ανδρών, σε

ορισμένες ηλικιακές ομάδες υπερέχουν οι γυναίκες (0-1 και 1-5, 15-20, 20-25, 45-60 και 90 ετών και άνω). Από μελέτες που έγιναν διαπιστώθηκε ότι στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, μέχρι την ηλικία των 60 ετών υπερέχουν οι άρρενες, ενώ από 60 ετών και άνω υπερέχουν οι θήλεις[27].

Αξιοποιώντας τα στοιχεία του πίνακα 4 καταστρώνουμε την πυραμίδα των ηλικιών στο έτος 1870 (διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2
Νομός Λακωνίας: Πυραμίδα των ηλικιών, 1870

Από μια πρώτη επισκόπηση της πυραμίδας αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για έναν πληθυσμό νέων ατόμων. Η βάση της είναι ευρεία και στενεύει όσο ανεβαίνουμε στον άξονα των ηλικιών, τείνοντας να πάρει τη μορφή τριγώνου. Αυτή η μορφή τριγωνικής πυραμίδας αντιστοιχεί σε υψηλούς ρυθμούς γεννητικότητας και θνησιμότητας.

Στην πυραμίδα διαγράφονται τρεις εσοχές: Η πρώτη αφορά στον παιδικό πληθυσμό ηλικίας 5-10 ετών. Πρόκειται για τη γενιά του 1860-1865. Η δεύτερη εσοχή αφορά στον πληθυσμό ηλικίας 15-20 ετών και αντιστοιχεί στα άτομα της γενιάς του 1850-1855. Η τρίτη εσοχή αφορά στα άτομα ηλικίας 25-30 ετών, που γεννήθηκαν τα έτη 1840-1845. Και οι τρεις εσοχές της πυραμίδας ερμηνεύονται ως πληθυσμιακό έλλειμμα, που οφείλεται είτε στη μείωση της

γεννητικότητας είτε στην αύξηση της θνησιμότητας. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι σε όλο το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων σε όλο τον ελλαδικό χώρο και στο νομό Λακωνίας ήταν πολύ δύσκολες, λόγω των ελάχιστων πόρων ζωής και της ανεπαρκούς ιατρικής κάλυψης, που είχε ως αποτέλεσμα τα υψηλά ποσοστά κυρίως παιδικής και νεανικής θνησιμότητας σχεδόν

σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Για το δήμο Σπάρτης, που αποτελεί το παράδειγμα στη μελέτη μας, την κατά φύλο και ηλικία κατανομή του πληθυσμού, σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1861, παρακολουθούμε στον πίνακα 5.

Πίνακας 5
Δήμος Σπάρτης: Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, 1861

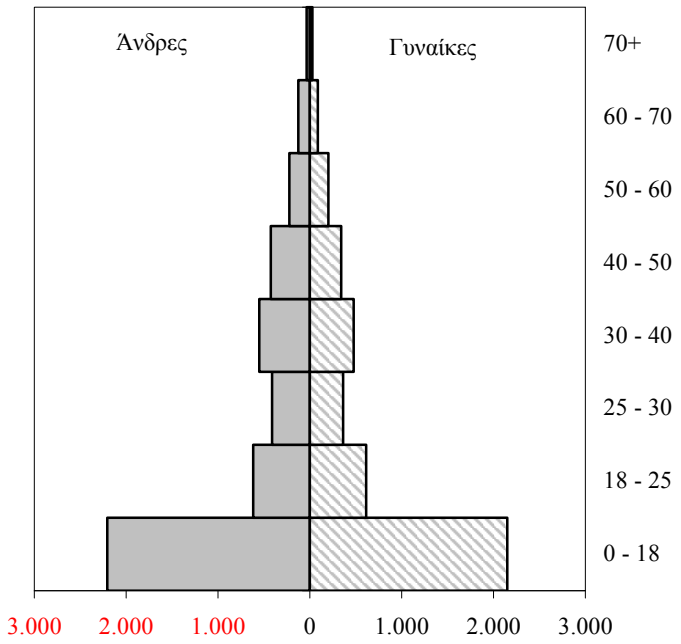
Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
0 - 18	2.207	2.150	4.357
18 - 25	615	612	1.227
25 - 30	410	361	771
30 - 40	552	478	1.030
40 - 50	425	341	766
50 - 60	223	201	424
60 - 70	126	86	212
70+	36	29	65
0 - 18	2.207	2.150	4.357
18 - 50	2.002	1.792	3.794
50+	385	316	701
Σύνολο	**4.594**	**4.258**	**8.852**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862.

Από τον πίνακα 5 προκύπτει υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών σε όλες τις ομάδες ηλικιών. Με βάση τα δεδομένα του πίνακα καταστρώνουμε την πυραμίδα των ηλικιών των κατοίκων του δήμου Σπάρτης στο έτος 1861 (διάγραμμα 3).

Και στην πυραμίδα αυτή, όπως και σε εκείνη του νομού Λακωνίας του αντίστοιχου έτους, η πυραμίδα είναι ευρεία στη βάση και λεπτή στην κορυφή, γεγονός που δηλώνει ότι πρόκειται για πληθυσμό νέων ατόμων. Η εσοχή που διαγράφεται στην πυραμίδα αφορά στον πληθυσμό 25-30 ετών. Πρόκειται για τη γενιά 1831-1836, η οποία συμπίπτει χρονικά με το τέλος της ελληνικής επανάστασης και την ίδρυση του δήμου Σπάρτης. Η εσοχή της πυραμίδας ερμηνεύεται ως πληθυσμιακό έλλειμμα, που οφείλεται είτε στη μείωση της γεννητικότητας είτε στην αύξηση της θνησιμότητας.

Διάγραμμα 3
Δήμος Σπάρτης: Πυραμίδα των ηλικιών, 1861

Στον πίνακα 6 δίνεται η κατά φύλο και ηλικία κατανομή του πληθυσμού του δήμου Σπάρτης σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1870.

Πίνακας 6
Δήμος Σπάρτης: Σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, 1870

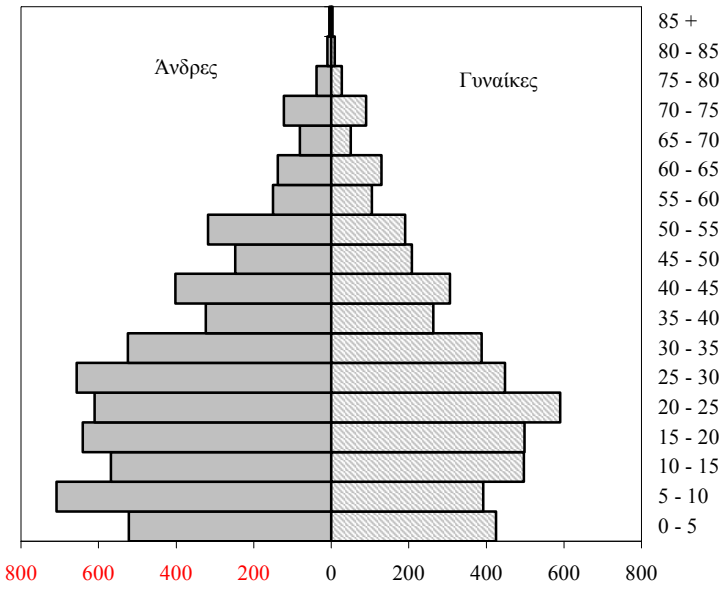
Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
0 – 1	65	48	113
1 – 5	457	377	834
5 - 10	708	392	1.100
10 - 15	568	497	1.065

15 - 20	641	499	1.140
20 - 25	610	590	1.200
25 - 30	656	448	1.104
30 - 35	524	388	912
35 - 40	324	263	587
40 - 45	402	306	708
45 - 50	248	208	456
50 - 55	318	191	509
55 - 60	150	105	255
60 - 65	138	130	268
65 - 70	81	50	131
70 - 75	122	90	212
75 - 80	38	27	65
80 - 85	10	9	19
85 - 90	5	3	8
90 +	0	0	0
0 - 15	1.798	1.314	3.112
15 - 50	3.405	2.702	6.107
50+	862	605	1.467
Σύνολο	**6.065**	**4.621**	**10.686**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872.

Από τον πίνακα 6 προκύπτει υπεροχή των αρρένων έναντι των θηλέων σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, όπως και κατά το έτος 1861. Αξιοποιώντας τα δεδομένα του πίνακα καταστρώνουμε την πυραμίδα των ηλικιών στο έτος 1870 (διάγραμμα 4).

Διάγραμμα 4
Δήμος Σπάρτης: Πυραμίδα των ηλικιών, 1870

Από μια επισκόπηση της πυραμίδας διαπιστώνουμε ότι είναι περιορισμένη στη βάση και παρουσιάζει μια διόγκωση στις παραγωγικές ηλικίες (15-35 ετών). Πρόκειται για ώριμο πληθυσμό, που προκύπτει από τη μείωση της θνησιμότητας για μακρά περίοδο, η οποία ακολουθήθηκε από βαθμιαία μείωση της γονιμότητας[28].

Χωρίς να μπορούμε να παρακάμψουμε την εσοχή που αφορά στις γυναίκες ηλικίας 5-10 ετών, η οποία πρέπει να οφείλεται στην παρατηρούμενη σε όλο το 19ο αιώνα υποκαταγραφή των γυναικών, στην πυραμίδα διαγράφονται δύο εσοχές: Η πρώτη αφορά στον πληθυσμό ηλικίας 35-40 ετών. Πρόκειται για τη γενιά του 1830-1835 που συμπίπτει με τους πρώτους οικιστές της νεοϊδρυθείσας πόλης της Σπάρτης. Η δεύτερη εσοχή παρατηρείται στην ηλικία των 45-50 ετών που αντιστοιχεί στη γενιά του 1820-1825. Είναι η περίοδος της ελληνικής επανάστασης τότε που πολλοί άνδρες σκοτώθηκαν στις πολεμικές επιχειρήσεις και πλήθος γυναικόπαιδα ή σκοτώθηκαν ή σύρθηκαν στην αιχμαλωσία κυρίως κατά τις δύο εισβολές του Ιμπραήμ στη Λακωνία τα έτη 1825 και 1826. Κατά το χρονικό διάστημα 1824-1827 σύρθηκαν στην αιχμαλωσία 217 άνδρες (οι 196 ηλικίας μέχρι 15 ετών) και 233 γυναίκες (4 μόνον ηλικίας άνω των 30 ετών)[29].

Η κατά φύλο επαγγελματική δραστηριότητα

Η σχέση του φύλου με την επαγγελματική δραστηριότητα είναι από τα θεμελιώδη δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, από όπου προκύπτει ο αριθμός των απασχολουμένων κατά φύλο ανά οικονομικό τομέα. Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα στην παραγωγική διαδικασία συμμετείχαν σχεδόν κατ΄ αποκλειστικότητα άνδρες. Η πρώτη εμφάνιση των γυναικών στην παραγωγή έγινε στη δεκαετία του 1870 στα ατμοκίνητα βιομηχανικά καταστήματα της χώρας. Σύμφωνα με τον Α. Μανσόλα[30], κατά το έτος 1875 από το σύνολο των εργαζομένων στη βιομηχανία το 7,13 % είναι κορίτσια και το 16,75 % γυναίκες εγκαινιάζοντας έτσι την είσοδό τους στον κόσμο της μισθωτής εργασίας[31]. Στις αρχές όμως του 20ού αιώνα διευρύνεται η γυναικεία συμμετοχή στην παραγωγή, γεγονός που συνδέεται με την αύξηση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού. Έτσι το γυναικείο ποσοστό στον ενεργό πληθυσμό από 7,75 % που ήταν το 1907 φθάνει το 13,60 % το 1920. Πάντως είναι δύσκολο να γίνει αριθμητική αποτίμηση της γυναικείας εργασίας λόγω της ελλιπούς καταγραφής των ποσοτικών στοιχείων. Από τις στατιστικές διαφεύγει ένας μεγάλος αριθμός εργαζόμενων γυναικών, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για συγγενείς των εργοδοτών ή για γυναίκες που εργάζονται χωρίς να έχουν σχέση μισθωτής εργασίας. Η κατ΄ οίκον εργασία, που είναι η αποκλειστική απασχόληση των περισσότερων γυναικών, δεν καταγράφεται στις στατιστικές[32].

Αξιοποιώντας τα δεδομένα των απογραφών των ετών 1861 και 1870 συντάσσουμε τον πίνακα 7, στον οποίο φαίνεται η κατά φύλο κατανομή του πληθυσμού του νομού Λακωνίας στις επαγγελματικές κατηγορίες της εποχής.

Πίνακας 7
Νομός Λακωνίας: Κατανομή του πληθυσμού κατά φύλο και επάγγελμα (1861, 1870)

Επιτηδεύματα	**1861**		**1870**	
	Άρρενες	**Θήλεις**	**Άρρενες**	**Θήλεις**
Κτηματίες	942		2.772	
Βιομήχανοι	1.267		1.556	
Γεωργοί	17.426		17.448	
Ποιμένες	2.690		2.862	
Εργάτες	704		583	
Εργάτριες				384
Υπηρέτες	542		849	
Υπηρέτριες		438		372
Αγωγιάτες	58		95	
Καλλιτέχνες	39		39	
Κληρικοί	421		367	
Έμποροι			781	
Μικρέμποροι	397			
Μεγαλέμποροι	12			
Ναυτικοί				
Βασιλικού ναυτικού				
Εμπορικού ναυτικού	604		827	
Υπάλληλοι				
Δημόσιοι	227		373	
Δημοτικοί	518		223	
Επιστήμονες				
Διδάσκαλοι	80		105	
Διδασκάλισσες				12
Δικηγόροι	37		42	
Ιατροί	26		65	
Φαρμακοποιοί	5		12	
Μαίες		91		53
Μη εξακριβωθέντος επαγγέλματος			70.380	
Σύνολο	**25.995**	**529**	**99.379**	**821**

Πηγές: 1. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, 2. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις 1872.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα, κατά την απογραφή του έτους 1861 καταγράφονται κυρίως ανδρικά επαγγέλματα και μόνο δύο γυναικεία, οι μαίες και οι υπηρέτριες. Τις πρώτες θέσεις καταλαμβάνουν οι γεωργοί και οι ποιμένες

δηλώνοντας τον γεωργο-κτηνοτροφικό χαρακτήρα του νομού. Αναφορικά με τα γυναικεία επαγγέλματα, για μεν τις μαίες εικάζουμε ότι μάλλον πρόκειται για εμπειρικές και όχι για επιστήμονες, αν λάβουμε υπόψη μας α) τις οικονομικές

συνθήκες της εποχής, β) τη νοοτροπία που ήθελε τις γυναίκες όχι μόνο να μην σπουδάζουν αλλά ούτε γράμματα να μαθαίνουν και γ) τον μικρό αριθμό γιατρών της απογραφής που σημαίνει ότι οι μαίες αντικαθιστούσαν τουλάχιστον τον γυναικολόγο της εποχής εκείνης[33]. Για το νομό Λακωνίας αναφέρονται 91 μαίες, ενώ το ίδιο έτος οι γιατροί είναι μόλις 26.

Οι υπηρέτριες φαίνεται ότι ήταν από τα κυρίως γυναικεία επαγγέλματα, όπως προκύπτει τόσο από τα δεδομένα της απογραφής όσο και από άλλες πηγές της εποχής (συμβολαιογραφικές πράξεις, αγγελίες εφημερίδων). Άλλωστε το επάγγελμα της υπηρέτριας δεν χρειαζόταν καμία εξειδίκευση[34]. Η υπηρέτρια εξασφάλιζε επίσης στην κατοικία των αφεντικών της στέγη, φαγητό, μισθό, ρούχα και πολλές φορές και την προίκα της[35].

Σύμφωνα με την απογραφή του 1870, οι επαγγελματικές κατηγορίες σε γενικές γραμμές παραμένουν οι ίδιες. Οι γεωργοί εξακολουθούν να κατέχουν την πρώτη θέση στο σύνολο των επιτηδευματιών του νομού. Ακολουθούν οι ποιμένες και οι κτηματίες, οι οποίοι παρουσιάζονται αισθητά αυξημένοι σε σχέση με το 1861 (942 το 1861, ενώ 2.772 το 1870). Αν και μεταξύ των γεωργών και των κτηματιών η διάκριση δεν είναι σαφής, αφού οι γεωργοί μπορεί να ήταν παράλληλα και κάτοχοι γης, ο αγροτικός χαρακτήρας του νομού δεν αλλοιώνεται.

Στα γυναικεία επαγγέλματα, στις μαίες προστίθενται οι εργάτριες και οι δασκάλες. Οι μαίες παρουσιάζονται μειωμένες (από 91 το 1861 σε 53 το 1870), ενώ παρουσιάζεται αυξημένος ο αριθμός των γιατρών (από 26 το 1861 σε 65 το 1870). Τα στοιχεία αυτά μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι έχει αρχίσει να προοδεύει η ιατρική με την αύξηση εξειδικευμένων γιατρών, ενώ μειώνονται οι μαίες, στην πλειοψηφία τους εμπειρικές[36]. Η επαγγελματική κατηγορία των εργατριών πρωτοεμφανίζεται στην απογραφή του έτους 1870 (384), ενώ παράλληλα μειώνεται ελαφρά ο αριθμός των υπηρετριών (από 438 το 1861 σε 372 το 1870). Πολλές φορές η διάκριση ανάμεσα στο επάγγελμα της υπηρέτριας και της εργάτριας δεν ήταν σαφής, αφού οι κοπέλες δούλευαν πολλές φορές παράλληλα ως υπηρέτριες και ως εργάτριες[37]. Ειδικότερα για το νομό Λακωνίας η εμφάνιση της επαγγελματικής κατηγορίας των εργατριών πρέπει να συνδεθεί και με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, κυρίως των μεταξουργείων στην περιοχή της Λακεδαίμονος[38]. Στα εργοστάσια αυτά, τις *φάμπρικες*, οι *φαμπρικαδόρισσες* προέρχονταν κυρίως από τους γειτονικούς προς την Σπάρτη οικισμούς, το Παρόρι, τον Αγιάννη, το Μιστρά, τη Ριβιώτισσα και τη Μαγούλα[39]. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Πελοποννησιακός Αστήρ,* στα μεταξουργεία της Σπάρτης κατά το έτος 1878 *«...εργασίαν ευρίσκουσιν τοσαύτα κοράσια και άποροι οικογένειαι και καθ΄ όλον το έτος, αλλά προπάντων κατά τους τρεις θερινούς μήνας...»*[40]. Εκτός από τις εργαζόμενες στα εργοστάσια πολλές γυναίκες εργάζονταν κατ΄ οίκον και κατασκεύαζαν κυρίως χονδρομέταξα[41]. Σύμφωνα με το *Σπαρτιατικόν*

Ημερολόγιον, οι γυναίκες στο δήμο Βρυσεών *«υφαίνουν ανδρομίδας περί τας 2.000 κατ΄ έτος, τσαντίλες, τακίμια, σασίματα και ντορβάδες περί τα 1000 κομμάτια»*[42].

Τέλος η εξάσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος από γυναίκες (μόλις 12 τον αριθμό κατά την απογραφή του 1870) δείχνει τη δειλή παρουσία των γυναικών στα επαγγέλματα του δημόσιου τομέα. Στο νομό Λακωνίας μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα έγινε ιδιαίτερα αισθητή η αναζήτηση εργασίας από κοπέλες των μεσαίων κυρίως στρωμάτων, αρχικά στον διδασκαλικό τομέα και αργότερα στον ευρύτερο δημόσιο και μάλιστα σε εξειδικευμένες εργασίες σχετικές με τις ανάγκες του σχολικού συστήματος, όπως νηπιαγωγοί, δασκάλες μουσικής, εργοχείρων κ.α[43]. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την προϋπολογησθείσα δαπάνη ύψους 720 δραχμών του δήμου Σπαρτιατών κατά το έτος 1866 *«…δια την εκπαίδευσιν της νεανίδος Αδαμαντίας Σ. Λυμπεροπούλου αποσταλησομένης εις το Αρσάκειον, υποχρέου ούσης να υπηρετήση τον Δήμον ως δημοδιδασκάλισσα…»*[44].

Η συμμετοχή στην εκπαίδευση ανάλογα με το φύλο

«…εγγράμματοι εις την ιδιαιτέραν μας πατρίδα είναι σήμερον πάντες σχεδόν οι άρρενες κάτοικοι οι άγοντες ηλικίαν άνω των 10 ετών. Και τούτο, διότι πάντες φιλοτιμούνται να μαθαίνουν να διαβάζουν. «Άνθρωπος αγράμματος ξύλο απελέκητο» λέγουν. Όμως ενδιαφέρονται μόνον δια τον εαυτόν των και όχι δια τας γυναίκας των και τα θήλεα τέκνα. Αυτά ας είναι ξύλα απελέκητα. Δεν τους παραμέλει…Όμως νομίζω ότι, αν επιβάλλεται μια φορά να μάθη γράμματα για να μη μείνη ξύλο απελέκητο το αρσενικό παιδί, δια το θηλυκό επιβάλλεται δέκα φορές, διότι ποιος άλλος αύριον θα φροντίση δια την μόρφωσιν του παιδιού παρά η μητέρα; Και όταν η μητέρα είναι κούτσουρο, είναι ξύλο απελέκητο, τι θα γίνουν τα παιδιά μας;…»[45]. Ο άγνωστος αρθρογράφος του λακωνικού περιοδικού *Μαλεβός* διαπιστώνει στις αρχές του 20ού αιώνα την ανισότητα που εξακολουθεί να υπάρχει ανάμεσα στη μόρφωση των δύο φύλων, αφού το μεγαλύτερο ποσοστό των ανδρών είναι εγγράμματοι, ενώ αντίθετα η πλειοψηφία των γυναικών παραμένουν αγράμματες. Καταγράφει έτσι τη νοοτροπία της εποχής που ήθελε τις γυναίκες κατώτερες από τους άνδρες και ανάμεσα στους άλλους τρόπους για να τονισθεί αυτή η ανισότητα ήταν και η ελλιπής έως ανύπαρκτη μόρφωσή τους.

Η πρώτη φορά που δηλώθηκε επίσημα ο αριθμός των εγγράμματων και αγράμματων κατά φύλο είναι η απογραφή του έτους 1870. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής, η κατανομή στο νομό Λακωνίας των κατά φύλο εγγράμματων και αγράμματων απεικονίζεται στον πίνακα 8, από τον οποίο προκύπτει ότι:

Στην επαρχία Λακεδαίμονος σε σύνολο 24.093 ανδρών το 34,96 % είναι εγγράμματοι και το 65,04 % αγράμματοι. Αντίστοιχα σε σύνολο 22.330 γυναικών μόλις το 2,88 % είναι εγγράμματες, ενώ το 97,12 % είναι αγράμματες.

Στην επαρχία Γυθείου σε σύνολο 6.744 ανδρών το 33,43 % είναι εγγράμματοι και το 66,57 % αγράμματοι. Σε σύνολο 7.213 γυναικών το 5,16 % είναι εγγράμματες και το 94,84 % αγράμματες.

Στην επαρχία Οιτύλου σε σύνολο 12.578 ανδρών το 29,67 % είναι εγγράμματοι και το 70,32 % αγράμματοι. Σε σύνολο 13.962 γυναικών μόλις το 0,47 % είναι εγγράμματες ενώ το 99,53 % αγράμματες.

Στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς σε σύνολο 9.653 ανδρών το 20,25 % είναι εγγράμματοι και το 79,75 % αγράμματοι. Σε σύνολο 9.278 γυναικών το 1,86 % είναι εγγράμματες και το 98,14 % αγράμματες.

Προκύπτει λοιπόν ότι στο νομό Λακωνίας στο σύνολο των ανδρών το μεγαλύτερο ποσοστό παραμένουν αγράμματοι (69,16 %) έναντι 30,84 % που είναι εγγράμματοι. Συγκρινόμενο όμως με τα αντίστοιχα ποσοστά των γυναικών προκύπτει ότι οι γυναίκες στην συντριπτική τους πλειοψηφία παραμένουν αγράμματες (97,62 %), ενώ μόνο το 2,38 % δηλώνουν εγγράμματες. Αλλά και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα λίγοι ήταν οι κάτοικοι του νομού που δήλωναν εγγράμματοι, κάτω από το μέσο όρο στην Ελλάδα και ακόμη λιγότερες ήταν οι γυναίκες. Διαφορές υπήρχαν και ανάμεσα στις επαρχίες του νομού. Το πιο μεγάλο ποσοστό, πάνω και από το εθνικό, εγγράμματων κατοίκων υπήρχε στην επαρχία Γυθείου, ενώ οι άλλες επαρχίες ακολουθούσαν σε απόσταση με τελευταία την επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς. Οι περισσότεροι εγγράμματοι, αναλογικά με τον υπόλοιπο νομό, υπήρχαν στους δήμους Σπάρτης και Γυθείου[46].

Πίνακας 8
Νομός Λακωνίας: Κατανομή κατά φύλο εγγραμμάτων και αγραμμάτων σύμφωνα με την απογραφή του 1870

Επαρχίες	Εγγράμματοι			Αγράμματοι		
	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο
Λακεδαίμονος	8.423	644	9.067	15.670	21.686	37.356
Γυθείου	2.255	372	2.627	4.489	6.841	11.330
Οιτύλου	3.732	65	3.797	8.846	13.897	22.743
Επιδ. Λιμηράς	1.955	173	2.128	7.698	9.105	16.803
Σύνολο	**16.365**	**1254**	**17.619**	**36.703**	**51.529**	**88.232**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870,* εν Αθήναις 1872.

Αλλά και στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού επικρατεί παρόμοια κατάσταση, αφού εγγράμματοι δηλώνουν το 32,96 % των ανδρών και μόλις το

7,37 % των γυναικών. Αξίζει να σχολιασθεί το γεγονός ότι σε 55 δήμους του ελληνικού κράτους δεν υπάρχει ούτε μια γυναίκα που να γνωρίζει γράμματα. Η Ελλάδα όμως συγκριτικά με τα άλλα κράτη της Ευρώπης[47] δεν κατέχει την κατώτερη θέση. Στην Ιταλία οι αγράμματοι ανέρχονται σε ποσοστό 78,06 % και στη Γαλλία σε 32,84 %.

Παραμένοντας στη σχέση φύλου και εκπαίδευσης και με βάση τα στοιχεία των απογραφών των ετών 1861 και 1870 συντάσσουμε τον πίνακα 9, στον

οποίο καταγράφεται ο αριθμός των μαθητών και των μαθητριών τόσο στο επίπεδο του νομού Λακωνίας όσο και του δήμου Σπάρτης.

Πίνακας 9
Μαθητές και μαθήτριες στο νομό Λακωνίας
και στο δήμο Σπάρτης (1861, 1870)

	1861				**1870**			
	(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	(2)	(3)	(4)
Νομός Λακωνίας	3. 996	282	4.278	14,17	5. 268	383	5. 651	13,75
Δήμος Σπάρτης	326	86	412	3,79	673	191	864	3,52

Υπόμνημα: (1) αριθμός μαθητών, (2) αριθμός μαθητριών, (3) Σύνολο, (4) μαθητές/μαθήτριες
Πηγές: 1. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, 2. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870,* εν Αθήναις 1872.

Σύμφωνα με τον πίνακα 9, κατά το έτος 1861 ο συνολικός αριθμός των μαθητών στο νομό Λακωνίας ήταν 4.278, εκ των οποίων το 93,41% ήταν αγόρια και το 6,59 % κορίτσια. Στα 1870 ο αριθμός των μαθητών σημείωσε μικρή αύξηση (5.651), εκ των οποίων το 93,22 % ήταν αγόρια και το 6,78 % κορίτσια.

Στο δήμο Σπάρτης κατά το 1861 οι μαθητές ήταν 412, εκ των οποίων το 79,13 % αγόρια και το 20,87 % κορίτσια. Κατά το 1870 ο αριθμός των μαθητών διπλασιάστηκε (864), εκ των οποίων 77,89 % αγόρια και 22,11 % κορίτσια.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στο νομό Λακωνίας μεταξύ του 1861 και 1870 η αναλογία μαθητών και μαθητριών παραμένει σταθερή. Αντίθετα στο δήμο Σπάρτης και ο αριθμός των μαθητών διπλασιάζεται και η αναλογία μεταβάλλεται από την πρώτη απογραφή στη δεύτερη υπέρ των μαθητριών. Αυτό πρέπει να οφείλεται στο ότι κατά τα δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Σπάρτη και το Γύθειο ήταν τα σπουδαιότερα κέντρα του νομού με έντονες τάσεις αστικοποίησης. Όπως παρατηρεί η Π. Γαβαλά[48], οι περισσότερες μαθήτριες στη Σπάρτη και το Γύθειο προέρχονταν από αστικά στρώματα και μόνο το 20% από αυτές προέρχονταν από αγροτικές οικογένειες.

Στις απογραφές όμως γίνεται λόγος για μαθητές και μαθήτριες χωρίς να διευκρινίζεται η βαθμίδα της εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια-δημοτικό ή

δευτεροβάθμια-ελληνικό, γυμνάσιο). Οι πληροφορίες για τους μαθητές που φοιτούσαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για το 19ο αιώνα είναι ελάχιστες σε επίπεδο νομού. Πάντως φοιτούσαν κυρίως αγόρια και ελάχιστα κορίτσια[49]. Και ο αριθμός των δημοτικών σχολείων κοριτσιών ήταν πολύ μικρός στα μέσα του 19ου αιώνα αποδεικνύοντας την αδιαφορία του κράτους και των γονέων για τη μόρφωση των κοριτσιών. Σύμφωνα με τον πίνακα του Π. Αργυρόπουλου *«της εν Ελλάδι δημοσίας εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854»* στη Λακωνία δεν υπήρχε ούτε ένα σχολείο, ούτε μία μαθήτρια[50]. Και στη μέση εκπαίδευση[51] φοιτούσαν κυρίως αγόρια και μόνο ελάχιστα κορίτσια. Άλλωστε, σύμφωνα με το διάταγμα του

1836, τα ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια προορίζονταν αποκλειστικά και μόνο για αγόρια. Στη Λακωνία, όπου δεν υπήρχαν ιδιωτικά παρθεναγωγεία, όπως στην Αθήνα, την Ερμούπολη και την Πάτρα, οι δυνατότητες για μόρφωση των κοριτσιών ήταν πιο περιορισμένες. Όμως στα τέλη του 19ου αιώνα, η ανάγκη για ένταξη των γυναικών στην εκχρηματισμένη κοινωνία οδήγησε σε έντονη πίεση για τη συμμετοχή τους στη μέση εκπαίδευση, η οποία θα τους παρείχε τις γνώσεις και τα απαιτούμενα προσόντα για να εξασκήσουν κάποιο επάγγελμα του δημόσιου τομέα, κυρίως σε εργασίες σχετικές με το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως δασκάλες, νηπιαγωγοί, δασκάλες μουσικής κ.α.[52].

Είναι λοιπόν φανερό ότι και στη Λακωνία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η φοίτηση κυρίως στη μέση εκπαίδευση, αλλά και η μόρφωση γενικότερα, αφορούσε τα αγόρια. Άλλωστε η Πολιτεία ενδιαφερόταν μόνο για τη δημοτική εκπαίδευση των γυναικών και θεωρούσε ιδιωτική υπόθεση τη μέση και ανώτατη εκπαίδευσή τους, ενώ απαγόρευε αυστηρά τη φοίτησή τους στα σχολεία των αγοριών[53]. Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά *«αντίθετα με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των αγοριών, η οποία συνδεόταν άμεσα με την παραγωγική διαδικασία, η εκπαίδευση των κοριτσιών λειτουργούσε συμβολικά και εξυπηρετούσε σα συμπληρωματική προίκα, που θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει τον καλύτερο δυνατό γάμο»*[54].

ΣΥΝΟΨΗ

Η κατά φύλο και ηλικία κατανομή του πληθυσμού αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του, αφού όλες οι αναλύσεις των πληθυσμών εγγράφονται πάνω σε μια επιφάνεια βάσης που είναι αυτή του διαχωρισμού κατά φύλο και ηλικία.

Όσον αφορά στην αναλογία των φύλων σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα παρατηρείται υπεροχή των αρρένων έναντι των θηλέων παρόλο ότι γενικά υπερέχουν οι θήλεις έναντι των αρρένων. Στο νομό Λακωνίας, σύμφωνα με την απογραφή του 1861, παρατηρείται υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών, ενώ κατά την απογραφή του έτους 1870 υπερέχει ο ανδρικός πληθυσμός έναντι του γυναικείου. Στο δήμο Σπάρτης παρατηρείται υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών κατά το 1861 και το 1870.

Όσον αφορά στη σχέση φύλου και επαγγελματικής δραστηριότητας, σύμφωνα με την απογραφή του 1861, καταγράφονται σχεδόν αποκλειστικά ανδρικά επαγγέλματα με μόνη εξαίρεση τις μαίες και τις υπηρέτριες. Κατά το 1870 προστίθενται οι εργάτριες και οι διδασκάλισσες.

Και η εκπαίδευση φαίνεται ότι είναι προνόμιο των αρρένων μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα με ελάχιστες εξαιρέσεις (Αθήνα, Ερμούπολη, Πάτρα, όπου υπήρχαν ιδιωτικά παρθεναγωγεία). Στο νομό Λακωνίας η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών παραμένουν εντελώς αγράμματες (97,62 %), ενώ αρκετά υψηλά είναι και τα ποσοστά των αγραμμάτων ανδρών (69,16 %), έναντι 30,84 % που δηλώνουν εγγράμματοι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 59.

2. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* Αθήνα 1993, σ. 228.

3. Ο δείκτης αναλογίας των φύλων μάς δείχνει πόσα άτομα του ενός φύλου αντιστοιχούν σε σταθερό μέγεθος (100 ή 1000) ατόμων του άλλου φύλου. Στις Η. Π. Α ο δείκτης αυτός δείχνει κατά κανόνα τον αριθμό των ανδρών επί 1000 γυναικών, ενώ στην Ευρώπη τον αριθμό των γυναικών επί 100 ανδρών. Για τις Η. Π. Α ο δείκτης αναλογίας των φύλων = άνδρες / γυναίκες . 1000, ενώ για την Ευρώπη ο δείκτης αναλογίας φύλων = γυναίκες / άνδρες . 100. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* Αθήνα 1986, σσ. 24-25.

4. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* ο.π., σσ. 238-239. Σπύρου Δ. Λουκάτου, «Πολιτειογραφικά Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου, 1830», *Πελοποννησιακά,* τομ. ΙΕ΄, (1982-1984), σσ. 217-219.

5. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία*, ο.π., σ. 238.

6. Κατά τη χρονική περίοδο 1861-1896 στο σύνολο του ελληνικού κράτους επί 100 ανδρών αντιστοιχούν 93 περίπου γυναίκες, ενώ κατά το 1907 η αντιστοιχία ανέρχεται σε 99. Από το 1920 και ύστερα ο θήλυς πληθυσμός υπερέχει όλο και περισσότερο του άρρενος. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* Αθήνα 1971, σ. 83.

7. Βασιλείου Γ. Βαλαώρα, *Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965),* Αθήναι 1959, σ. 3.

8. Βασιλείου Γ. Βαλαώρα, *Δημογραφική ιστορία,* ο.π., σ. 5.

9. Τα προ του 1920 στοιχεία πρέπει να θεωρηθούν ανακριβή, γεγονός που σχετίζεται με την κρατούσα αντίληψη της εποχής που ήθελε τις γυναίκες να είναι κατώτερες από τους άνδρες και είχε ως αποτέλεσμα την υποκαταγραφή τους. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* ο.π., σ. 83. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 26. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, Ν. Σιδέρη, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 34. M. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, The American University Press 1993, σ. 21-23. Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας,* τόμ. Β΄, Θεμέλιο 1986, σσ. 454-455. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο, 1898-1930,* Αθήνα 1997, σσ. 160-165. Κ. Κόμη, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σσ. 124-125. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* ο.π., σ. 237. Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου,* Αθήνα 1987, σσ. 200-201. Κ. Κόμη, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας,* Ιωάννινα 1995, σ. 139.

10. «…Από την ημέρα που ερχόταν το κορίτσι στον κόσμο, ο πατέρας και η μητέρα στο μυαλό τους, μαζί με τις άλλες σκοτούρες της φτώχειας, είχαν και τον εφιάλτη της προίκας. Άρχιζαν να φτιάνουν την προίκα της κόρης στον αργαλειό, ν΄ αγοράζουν πράγματα, προ παντός του νοικοκυριού που δεν μπορούσαν να φτιάξουν, να κάνουν αιματηρές οικονομίες σε όλα και να σκέπτονται ποιο χτήμα θα δώσουν και ποιο θα μείνει για τα άλλα παιδιά τους…». Χαρή Αθ. Γρηγόρη, *Τσούνη Ιστορία, Λαογραφία, Αναμνήσεις,* Arlington, Massachusetts, 2000, σ. 101. Πελαγίας Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862,* εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1991, σ. 126.

11. Όπως παρατηρεί ο Κ. Τσουκαλάς, η υπεροχή των ανδρών στο μεταναστευτικό ρεύμα είναι ολοκληρωτική. Η αναλογία των γυναικών μέχρι το 1922 ήταν μόλις το 10,66 % του συνόλου των μεταναστών. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),* Αθήνα, Θεμέλιο (ε΄ έκδοση), 1987, σ. 151.

12. Στη Γαλλία κατά την απαρίθμηση του 1861 οι άνδρες ήταν 49,90% και οι γυναίκες 50,13%. Αυτό οφείλεται, σύμφωνα με τον σχολιαστή της απογραφής, «εις την μείζονα ζωτικότητα του γυναικείου φύλου και εις το ριψοκίνδυνον του ήθους και επίπονον των έργων, άτινα ιδίως επιβαρύνουσι τους άνδρας. Προϊόντος, όμως, του χρόνου, καθ΄ όσον η ευζωία επεκτείνεται και η υγιεινή βελτιούται η δυσαναλογία του σχετικού αριθμού των δύο φύλων ελαττούται και ο ανδρικός πληθυσμός τείνει να εξισωθή προς εκείνον των θηλέων». Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, μέρος πρώτον, εισαγωγή, σ. ιστ΄.

13. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις 1867*,* ανατύπωση Καραβίας, 1980, σ. 14.

14. Στην ελληνική επικράτεια υπεροχή αρρένων παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις μη ναυτικές επαρχίες εκτός από τις παρακάτω 18 επαρχίες, όπου παρατηρείται υπεροχή των θηλέων, Αιγίνης, Σκοπέλου, Παρνασσίδος, Σπετσών και Ερμιονίδος, Ύδρας και Τροιζηνίας, Κυθήρων, Σύρου, Τήνου, Θήρας, Μήλου, Παξών, Σάμης, Ιθάκης, Ναυπακτίας, Κυνουρίας, Γορτυνίας, Γυθείου και Οιτύλου. « Η υπάρχουσα εξαίρεσις εις τας μη ναυτικάς εκ των ανωτέρω επαρχιών δικαιολογείται αν λάβωμεν υπ΄ όψιν ότι δια μεν την Ναυπακτίαν πολλοί των αρρένων κατοίκων αυτής διαρκώς περιπλανώνται επιζητούντες τα της υπάρξεως, επικαλούμενοι την ευσπλαχνίαν των άλλων. Δια την Κυνουρίαν και Γορτυνίαν πολλοί ταξιδεύουσι χάριν εμπορίας ή εξασκούσιν αλλαχού το επιτήδευμα αυτών, δια δε την Γυθείου και Οιτύλου μέγας αριθμός των αρρένων κατοίκων αυτών είναι διεσπαρμένος εις πολλάς των εμπορικωτέρων πόλεων της Ελλάδος, καθιστάμενοι εν ελλείψει επιτηδειοτέρων μέσων μεταφοράς χρησιμότατα όργανα εις την εμπορικήν και λοιπήν κίνησιν την εν ταις πόλεσιν ταύταις υπάρχουσαν». *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872, σσ. ιζ΄-ιη΄.

15. Επειδή η απογραφή του έτους 1889 ήταν ελλιπής, τα στοιχεία που δίνει δεν μας επιτρέπουν ιδιαίτερες παρατηρήσεις.

16. Στο νομό Λακεδαίμονος στους 100 άρρενες αναλογούν 125.08 θήλεις, στο νομό Λακωνικής 117,48 και στο νομό Αρκαδίας 115,16. *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, πληθυσμός πραγματικός και νόμιμος κατά νομούς, επαρχίας και δήμους,* εν Αθήναις, 1909, σ. 65, πίνακας 1.

17. *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907,* ο.π., κεφάλαιο δεύτερο, σ. νγ΄ .

18. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία, ο.π.,* σ. 228. Roland Pressat, *Κοινωνική Δημογραφία,* ΕΚΚΕ, Αθήναι 1975, σ. 32.

19. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 59. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* ο.π., σ. 26. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* ο.π., σ. 228.

20. Από μερικούς συγγραφείς γίνεται άλλη συμβατική διάκριση στις ομάδες ηλικιών (0-19), (20-59) και (60- ετών και άνω). Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία*, ο.π., υποσημείωση σ. 231.

21. Ο ενεργός ή παραγωγικός πληθυσμός δηλώνει το σύνολο του πληθυσμού που θα μπορούσε να απασχοληθεί αν χρειαζόταν. Δεν συμπίπτει όμως με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, αφού αυτός περιλαμβάνει τους ανέργους και τους νέους που ζητάνε εργασία για πρώτη φορά. Ο ενεργός πληθυσμός περιλαμβάνει και τον οικονομικά ενεργό και τον οικονομικά μη

ενεργό πληθυσμό, δηλαδή τον πληθυσμό που δεν εργάζεται και δεν προσφέρεται για εργασία. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* ο.π., σσ. 26-27.

22. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* ο.π., σ. 27.

23. Το φαινόμενο της υπεροχής αρρένων δεν είναι φαινόμενο μόνο του 19ου αιώνα. Όπως επισημαίνει ο Β. Παναγιωτόπουλος, στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την απογραφή του 1700, παρατηρείται αρκετά υψηλή αναλογία των αρρένων τόσο στην ηλικιακή ομάδα 1-16 ετών, γεγονός το οποίο μάλλον οφείλεται στην ψευδή δήλωση της ηλικίας τους για να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία ή άλλες ανάλογες υπηρεσίες υποχρεωτικές μόνο για τους ενήλικες, όσο και στην ομάδα από 40 ετών και άνω, όπου φαίνεται καθαρά ότι υπάρχει υποκαταγραφή των γυναικών. Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, ο.π., σσ. 198-201. Παρόμοια επισήμανση κάνει και ο Ν. Todorov, ο οποίος παρατηρεί ότι μεταξύ των δύο απογραφών του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1831 και 1881) οι αρχές δεν ενδιαφέρονταν για τα άτομα τα οποία δεν υπόκειντο σε στράτευση ή φορολογία και επομένως δεν τα κατέγραφαν. Επίσης η κατανομή του πληθυσμού κατά ηλικία δεν ήταν ομοιόμορφη, αφού ο μουσουλμανικός πληθυσμός ενεργός

και μη, χωριζόταν σε τρεις ηλικιακές ομάδες: 1-16 ετών, 16-40 και 40 και άνω, ενώ στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονταν και παιδιά ηλικίας δώδεκα, δεκατριών και δεκατεσσάρων ετών χωρίς να τηρείται το οριακό σημείο των 16 ετών. Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Β΄, ο.π., σσ. 428-429, 442. Alan Duben, «Το νοικοκυριό και η οικογένεια των Μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη της ύστερης οθωμανικής κοινωνίας» στο Ρωξάνης Καυταντζόγλου, *Οικογένειες του παρελθόντος,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σσ. 186-188.

24. Συνήθως το σχήμα της πυραμίδας είναι τριγωνικό. Αυτό οφείλεται στη θνησιμότητα, η οποία προοδευτικώς μειώνει τον αριθμό κάθε γενεάς, καθώς αυτές ανέρχονται στην κλίμακα των ηλικιών, ή αλλιώς καθώς μετακινούνται προς την κορυφή της πυραμίδας. Όμως στο ακανόνιστο σχήμα των πυραμίδων παρεμβαίνουν και άλλοι παράγοντες (γεννητικότητα, μετανάστευση). Γενικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι στο σχήμα μιας πυραμίδας ενσωματώνονται τα βασικά στοιχεία της ιστορίας των τελευταίων 80 ετών του πληθυσμού, τον οποίον αναπαριστά η πυραμίδα. Roland Pressat, *Κοινωνική Δημογραφία*, ο.π., σ. 36. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* ο.π., σσ. 230-231.

25. Γ. Σιάμπου, ο.π., σ. 230. Πλατιά βάση και στενή κορυφή παρουσιάζει και η πυραμίδα των ηλικιών των ευρωπαϊκών προβιομηχανικών κοινωνιών της Ευρώπης, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από υψηλή γεννητικότητα και υψηλή θνησιμότητα. C. M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ. Χ.,* Θεμέλιο 1988, σ. 93-95.

26. *Πληθυσμός του έτους 1861,* ο.π., σ. ιζ΄.

27. *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872, ο.π., σ. κδ΄ .

28. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία*, ο.π., σ. 230.

29. Ο Ιμπραήμ εκτός των άλλων αιματηρών πολεμικών επιχειρήσεων στον ελληνικό χώρο ενήργησε και δύο από ξηράς επιδρομές εναντίον της Λακωνίας. Κατά την πρώτη στα μέσα Αυγούστου του έτους 1825 πυρπόλησε και λεηλάτησε τη Λακεδαίμονα και στις 13-14 Σεπτεμβρίου έκαψε τους κατοίκους του χωριού Βρονταμά, οι οποίοι είχαν καταφύγει στο εκεί σπήλαιο. Κατά τη δεύτερη στα μέσα Αυγούστου του έτους 1826, μετά από την καταστροφική του πορεία προς τη Μάνη, τελικά ηττήθηκε στην τριήμερη φονική μάχη στον Πολυάραβο. Νικημένος και ντροπιασμένος επέστρεψε στην Τρίπολη σέρνοντας μαζί του, ως δείγμα της βαρβαρότητάς του, ένα πλήθος αιχμαλώτων κυρίως από γυναικόπαιδα, γιατί όλοι οι άνδρες ήταν στον πόλεμο. Οι περισσότεροι αιχμάλωτοι ή πουλήθηκαν στο σκλαβοπάζαρο που είχε συσταθεί στη Μεθώνη ή διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη και κυρίως στην Αίγυπτο, όπου άλλοι πέθαναν από τις κακουχίες και άλλοι δεν γύρισαν ποτέ στις πατρίδες τους. Από τον κατάλογο *«των κατά καιρούς εις αιχμαλωσίαν πεσόντων εις χείρας των εχθρών Ελλήνων και Ελληνίδων Λακεδαιμονίων»,* τον οποίο η Ελληνική Δημογεροντία Λακεδαίμονος διηύθυνε προς *«τον κατά την Λακωνίαν Έκτακτον Επίτροπον»,* προκύπτει ότι κατά τη χρονική περίοδο 1824-1827 αιχμαλωτίσθηκαν συνολικά 450 ψυχές, εκ των οποίων 217 άρρενες και 233 θήλεις. Κων. Λ. Κοτσώνη, «Πρώτη εισβολή του Ιμπραήμ εις Λακωνίαν»*, Λακωνικαί Σπουδαί*, τομ. Γ΄, Αθήναι 1977, σ. 126. Ηλία Παπαθανασόπουλου, «Λάκωνες τραυματίαι και αιχμάλωτοι επί Ιμπραήμ», *Λακωνικαί Σπουδαί*,

τομ. Α΄, Αθήναι 1972, σσ. 307-308. Μανώλη Δρεπανιά, *Ολοκαύτωμα των Βρονταμιτών στο Παλαιομονάστηρο Βρονταμά-Σπάρτης από τον Ιμβραήμ Πασά στα 1825,* έκδοσις δευτέρα, Αθήνα 1961.

30. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων βιομηχανικών καταστημάτων,* Αθήνα 1876, σ. 44.

31. Από το σύνολο των εργαζομένων γυναικών και κοριτσιών το 46,46 % εργάζεται στα μεταξουργεία και το 34,66 % στα βαμβακοκλωστήρια. Ζιζής Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922),* Κ. Ν. Ε.- Ε. Ι. Ε., Αθήνα 2002, σσ. 22-24.

32. Ακόμα και στην Αγγλία, που η γυναικεία εργασία γνωρίζει τη μεγαλύτερη εξάπλωση, η καταγραφή των εργαζόμενων γυναικών είναι ελλιπής. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες,* ο.π., σ. 20.

33. Το ελληνικό κράτος έλαβε ειδική μέριμνα *«περί των εμπειρικών μαιών»* από πολύ νωρίς. Με Β.Δ. (1836,1838) καθόρισε *«τα του μαιευτικού σχολείου» καθώς και* «όπως έκαστος δήμος ήθελε υποχρεωθή να διατηρή επί μισθώ μίαν τουλάχιστον μαίαν και κιβώτιον εργαλείων αυτής». Με το Β.Δ. της 26ης Φεβρουαρίου 1838 ιδρύθηκε στην Αθήνα το Δημόσιο Μαιευτήριο, με διευθυντή τον καθηγητή της Μαιευτικής και Γυναικολογίας του Εθνικού Πανεπιστημίου και είχε ως σκοπό τη μόρφωση των μαιών, την άσκηση των φοιτητών και την δωρεάν περίθαλψη των ερ-

γατριών και των απόρων ελληνίδων μητέρων. Πελαγίας Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και Υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862,* εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1991, σ. 171.

34. Ζιζής Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες*, ο.π., σσ. 35-37.

35. α) Ο Νικόλαος Νικολακόπουλος, κάτοικος Βαμβακούς του δήμου Οινούντος και ο Αναστάσιος Βαλασόπουλος, δικηγόρος, κάτοικος Σπάρτης «…εζήτησαν την σύνταξιν του παρόντος συμβολαίου και είπον, ο μεν Ν. Νικολακόπουλος, ος εκουσίως και απαραβιάστως δίδει προς τον Αναστ. Βαλασόπουλον ως υπηρέτριαν την θυγατέραν του Αικατερίνη, ίνα υπηρετή εις την οικίαν του επί δέκα όλα έτη και επί μισθώ ανά δραχμάς είκοσι κατ΄ έτος δια τα πρώτα τρία έτη, δραχμάς δε τεσσαράκοντα κατ΄ έτος δια τα επόμενα επτά έτη και δύο ενδυμασίας κατ΄ έτος μετά τα τρία πρώτα έτη, ο δε μισθός θέλει τω αποδίδεσθαι εις το τέλος εκάστου έτους. Ο δε Αναστ. Βαλασόπουλος ότι δεχόμενος την θυγατέρα του Ν. Νικολακόπουλου Αικατερίνην ως υπηρέτριάν του υπόσχεται να αποδίδη κατ΄ έτος προς τον Ν. Νικολακόπουλον τον μισθόν της ειρημένης θυγατρός του ως και τας ειρημένας δύο ενδυμασίας κατ΄ έτος…..». *ΑΣ Κων. Βραχνού,* αρ. συμβ. 4426/ 1860, ΓΑΚ.- ΑΝΛ.

β) «…ενεφανίσθησαν αφ΄ ενός ο Ανδριανός Καπερώνης, γεωργός, κάτοικος Βρεσθένων του δήμου Οινούντος, αφ΄ ετέρου ο κύριος Προκόπιος Γάββαρης, ιατρός και κτηματίας, κάτοικος Σπάρτης, ωμολόγησεν ο μεν Ανδρ. Καπερώνης ότι έχων θυγατέρα ονόματι Παναγιώταν άγουσαν ήδη το δέκατον τέταρτον έτος της ηλικίας της και εξασκών επ΄ αυτής την πατρικήν εξουσίαν ευχαρίστως παρέδωκεν αυτήν ως υπηρέτριαν ή ψυχοκόρην προς τον κύριον Προκ. Γάββαρην επί τη συμφωνία και τας εξής υποχρεώσεις: 1) να υπηρετήση αυτόν και την οικογένειάν του επί οκτώ ολόκληρα έτη υπακούουσα πάντοτε εις τας διαταγάς και παραγγελίας των κυρίων της και εκτελούσα μετά ζήλου και επιμελείας πάσαν υπηρεσίαν, 2) να λάβη παρά του κυρίου της δια συμπεφωνημένην αντιμισθίαν της καθ΄ όλον αυτό το οκταετές χρονικόν διάστημα τα εξής ήτοι: έν ζεύγος σκουλαρίκια χρυσά, έν δακτύλιον χρυσούν, δέκα ενδυμασίας γυναικείας, έν κοντογούνιον τσόχινον, δύο σάκκους ο είς μεταξωτός, τέσσαρα εσώβρακα γυναικεία, μίαν δωδεκάδαν μαχαιροπήρουνα, δύο πεσχήρια, έξ πετσέτας, δύο εφαπλώματα, δύο ανδρομίδας, έν στρώμα, έξ προσκέφαλα, έξ γεμενιά, έν φέσι με την φούντα του, ένα λέβητα, έν ταψίον, δύο σιδηροστιάς, δύο τεντζερέδες, έν τηγάνιον, δύο κασέλας και μετρητάς δραχμάς τριακοσίας, 3) αν η ειρημένη υπηρέτρια αποδειχθή καταχρωμένη, είτε παραμελούσα την υπηρεσίαν της,είτε κλέβουσα, είτε οπωσδήποτε κακώς διάγουσα να την αποβάλη ο κύριός της πληρώνων εις αυτήν ή τον πατέρα της εν τη περιπτώσει ταύτη μόνον δραχμάς τεσσαράκοντα κατ΄ έτος δι΄ αντιμισθίαν της εφ΄ όσον χρόνον υπηρέτησε, εάν δε μόνη της αναχωρήση εκ της οικίας του κυρίου της να μην έχη δικαίωμα να λαμβάνη λεπτόν, εφ΄ όσον χρόνον ήθελεν υπηρετήσει….». *ΑΣ. Κων. Βραχνού*, αρ. συμβ. 3273/ 1877, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

36. «…στην ώρα απάνου, αν έχη δύσκολη γέννα, φωνάζουν και τη μαμή να τη βοηθήση και για να κόψη τον αφαλό του παιδιού με το ψαλίδι, έπειτα για να το πλύνη με ζεστό νερό και να ποτίση και τη λεχώνα με κανά μαλαχτικό…». περιοδ. *Μαλεβός*, Αθήναι 1926, σ. 535.

37. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες*, ο.π., σσ. 36-37.

38. Την απασχόληση εργατριών στα εργαστήρια της περιοχής της Λακεδαίμονος μαρτυρεί το περιοδικό *Σπαρτιατικό Ημερολόγιο* του τέλους του 19ου αιώνα: Το υφαντήριο βαμβακερών υφασμάτων (αλατζάδων) στη Σπάρτη των αδελφών Τσερώνη είχε 12 αργαλειούς και απασχολούσε 15 εργάτριες. Στο ατμοκίνητο μεταξοκλωστήριο του Π. Παπαδάκου απασχολούνταν 30 εργάτριες, του Χ. Κ. Κυριαζοπούλου 50 εργάτριες, του Γ. Ρηγοπούλου 50 εργάτριες, του Ν. Σγουρίτσα 50 εργάτριες, του Π. Α. Κωτσόπουλου και αδελφών 40 εργάτριες, του Β. Βασιλάκη 50 εργάτριες, του Ι. Σ. Φικιώρη 50 εργάτριες και στο ιπποκίνητο του Στ. Βαρούνη 35 εργάτριες. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον,* 1900, σ. 15.

39. «Μια βιομηχανία που έσβησε για πάντα, Οι «Φάμπρικες» της Σπάρτης, *Λακωνικά,* τχ. 9, Μάϊος-Ιούνιος 1965, σ. 79.

40. εφημ. *Πελοποννησιακός Αστήρ*, 19. 9. 1878.

41. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον,* 1900, σσ. 14- 15.

42. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον,* 1900, σ. 16.

43. Πέπης Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα),* Αθήναι 2002, σσ. 257-258.

44. *ΠΔΣΔΣ έτους 1866*, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

45. περιοδ. *Μαλεβός,* « Η μόρφωσις των κοριτσιών μας», Δεκέμβριος 1921, σσ. 2-3.

46. Όπως σχολιάζει η Π. Γαβαλά, δεν μπορούμε να πούμε αν η έφεση των κατοίκων για μόρφωση οφειλόταν σε κάποια ιδιαίτερα πολιτιστικά ή κοινωνικά στοιχεία. Αυτό ίσως να ισχύει μόνο για το Γύθειο, όπου παρουσιάζεται υψηλό ποσοστό εγγράμματων κατοίκων σε συνδυασμό με τις εμπορικές και βιοτεχνικές ασχολίες των κατοίκων και τις δυνατότητες συγκοινωνίας και επικοινωνίας που πρόσφερε το λιμάνι. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σσ. 135-136.

47. *Πληθυσμός 1870,* ο.π., σ. λγ΄.

48. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σ. 262.

49. Το 1878-79 το ποσοστό των αγοριών ηλικίας 5-12 χρόνων που φοιτούσαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στη Λακωνία ήταν αρκετά υψηλό (46,74 %), ποσοστό υψηλότερο και από το μέσο όρο στην Ελλάδα (39,98 %). Στην περίπτωση των κοριτσιών ηλικίας 5-12 ετών το ποσοστό που φοιτούσε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν πολύ μικρό συγκρινόμενο τόσο με των άλλων νομών της Ελλάδας, όσο και με το μέσο όρο στην Ελλάδα. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σσ. 156-157.

50. Την ίδια χρονιά οι νομοί Αργολίδας-Κορινθίας, Αχαΐας-Ήλιδας, Μεσσηνίας, Αρκαδίας, Αιτωλίας-Ακαρνανίας, Αττικής-Βοιωτίας, Φθιώτιδας-Φωκίδας, Εύβοιας και Κυκλάδων είχαν από 1 (Αιτωλίας-Ακαρνανίας) μέχρι και 9 (Κυκλάδων) σχολεία και από 80 έως και 1.205 μαθήτριες αντίστοιχα. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση,* ο.π., σ. 255.

51. Στα ελληνικά σχολεία και το γυμνάσιο της επαρχίας Λακεδαίμονος από το 1862-1894 φοιτούσαν μόνο αγόρια. Το 1895 προστέθηκαν και ελάχιστα κορίτσια (1-4) μέχρι και το σχολικό έτος 1905. Το 1906 τα κορίτσια τριπλασιάστηκαν και το 1912 έφτασαν τα 59. Στην επαρχία Γυθείου στη μέση εκπαίδευση κατά το 1907 το ποσοστό των αγοριών ήταν μεγάλο (82 %), όταν ο μέσος όρος στην Ελλάδα για τα αγόρια ήταν 72,41 %. Τα κορίτσια ήταν ελάχιστα, μόλις 9, και εμφανίστηκαν το 1904 και 1905, τα οποία έφτασαν το 1912 στα 35. Στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς οι μαθητές των ελληνικών σχολείων ήταν κυρίως αγόρια. Από το 1900 προστέθηκαν και ελάχιστα κορίτσια (1-5) μέχρι και το σχολικό έτος 1904, ενώ το 1912 έφθασαν τα 10. Στα ελληνικά σχολεία της επαρχίας Οιτύλου φοιτούσαν αγόρια. Αρκετά νωρίς, το 1899, σχετικά με τις άλλες επαρχίες, εμφανίστηκε ένα κορίτσι και μετά από έξη χρόνια, το 1905, άλλο ένα. Το 1912 ήταν 2. Στις επαρχίες Οιτύλου και Επιδαύρου Λιμηράς δεν υπήρχαν γυμνάσια παρά μόνο ελληνικά σχολεία. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σσ. 191, 208, 224, 229.

52. Μέχρι το 1914, που ιδρύθηκαν τα τριτάξια αστικά σχολεία για τα κορίτσια και το 1917, που ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια γυμνάσια και ελληνικά σχολεία θηλέων, η μέση

εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν καθαρά ιδιωτική υπόθεση. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σσ. 247, 257-258.

53. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σ. 251.

54. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ο.π., σσ. 473-474.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΠΟΧΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνηθεί η σχέση μεταξύ των δημογραφικών συμβάντων και των εποχών του έτους, καθότι έχει παρατηρηθεί ότι τα δημογραφικά συμβάντα δεν κατανέμονται με τρόπο ομοιογενή στη διάρκεια του ημερολογιακού έτους. Παράγοντες οικολογικοί, οικονομικοί, θρησκευτικοί και κοινωνικοί επιδρούν ώστε η κατανομή των δημογραφικών συμβάντων σε συνδυασμό με την εποχή να αποκτά ενδιαφέρον.

Εποχική κίνηση των γεννήσεων

Έχει παρατηρηθεί ότι στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στην εποχή του έτους και στην τεκνοποιία. Συνήθως προτιμώνται οι εποχές που οι αγροτικές εργασίες βρίσκονται σε «ύφεση», όταν δηλαδή τα εργατικά χέρια, κυρίως τα γυναικεία είναι «ελεύθερα» και μπορούν να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες του νεογέννητου. Βέβαια η προαναφερθείσα σχέση ποικίλει ανάλογα με την εξεταζόμενη περιοχή (πόλη-ύπαιθρος) και τις ασχολίες-οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων. Καλούμαστε λοιπόν να διαπιστώσουμε κατά πόσο ισχύουν τα παραπάνω τόσο στο επίπεδο του νομού Λακωνίας, ενός κατά κύριο λόγο αγροτικού νομού, όσο και σε επίπεδο του δήμου Σπάρτης, λαμβανομένου υπ΄ όψιν ότι στη Σπάρτη, πρωτεύουσα του νομού και έδρα του δήμου Σπάρτης, οι κάτοικοι εκτός από τις αγροτικές ασχολίες δραστηριοποιούνται και στον εμπορικό-βιοτεχνικό τομέα.

Στα μέσα του 19ου αιώνα η βασική ασχολία των κατοίκων και των τεσσάρων επαρχιών του νομού είναι η γεωργία. Οι αγρότες της Λακωνίας έως τις αρχές του 20ού αιώνα ασχολούνται κυρίως με την καλλιέργεια της ελιάς και της μουριάς. Μάλιστα κατά το έτος 1860, η Λακωνία κατείχε την πρώτη θέση στην Ελλάδα στην παραγωγή λαδιού και μωρεόφυλλων, απαραίτητων για τη σηροτροφία[1]. Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών ήταν περιορισμένη στα μέσα του 19ου αιώνα, αν και κατά το έτος 1875 στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς καλλιεργούνται τα περισσότερα στρέμματα σιτοκρίθαρου από όλες τις επαρχίες της Ελλάδας[2]. Έτσι, το σιτάρι, το λάδι, το μετάξι και τα βελανίδια είναι τα κύρια προϊόντα του νομού[3]. Μικρότερης έκτασης είναι οι καλλιέργειες του καπνού και των αμπελιών και προορίζονται κυρίως για οικιακή κατανάλωση. Επίσης η παραγωγή βελανιδιών στις επαρχίες Γυθείου και Λακεδαίμονος και σύκων στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς είναι σημαντική μέχρι τις αρχές του

20ού αιώνα[4]. Όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα *Λακωνία*[5] του έτους 1904, γίνονταν σημα-

ντικές εξαγωγές των δύο αυτών προϊόντων προς την Τεργέστη μέσω του λιμανιού του Γυθείου τονώνοντας έτσι την οικονομία του νομού, αν και οι περισσότερες καλλιέργειες συγκεντρώνονταν στις επαρχίες Λακεδαίμονος και Επιδαύρου Λιμηράς που ήταν και μεγαλύτερες σε έκταση και πιο εύφορες[6].

Την εποχική κίνηση των γεννήσεων κατά τις χρονικές περιόδους 1864-1873 και 1878-1883 την παρακολουθούμε στον πίνακα 1 και το διάγραμμα 1.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των γεννήσεων
(1864-1873, 1878-1883) (Αναλογικός αριθμός)

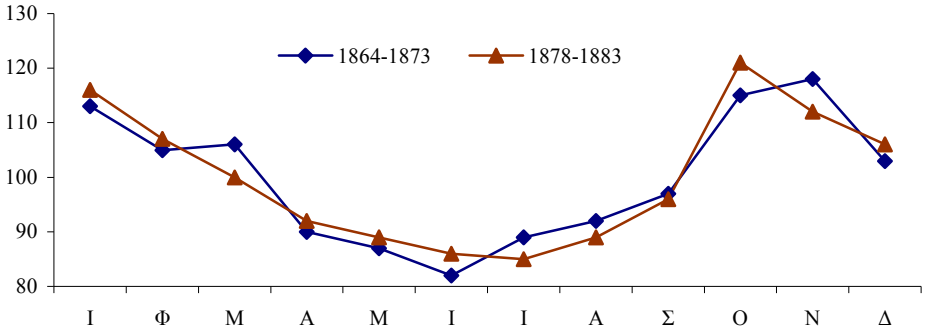
Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1864	130	107	102	81	90	89	97	108	101	96	106	93	1.200
1865	112	98	106	95	83	81	95	98	106	109	116	100	1.200
1866	109	109	116	93	83	80	91	90	84	124	111	110	1.200
1867	107	98	95	89	81	83	87	89	105	125	131	110	1.200
1868	101	105	96	101	93	86	86	86	103	127	109	107	1.200
1869	117	100	105	94	89	84	85	85	91	117	125	106	1.200
1870	110	106	95	84	85	78	92	97	100	109	134	111	1.200
1871	112	108	116	86	96	82	85	98	99	112	110	98	1.200
1872	120	107	113	93	86	76	94	89	97	112	108	105	1.200
1873	117	110	119	87	87	87	81	86	87	119	126	94	1.200
1864-1873	**113**	**105**	**106**	**90**	**87**	**82**	**89**	**92**	**97**	**115**	**118**	**103**	**1.200**
1878	117	108	98	94	91	91	91	94	103	117	100	93	1.200
1879	105	99	100	91	81	79	90	85	101	131	126	113	1.200
1880	131	112	92	93	95	79	83	91	93	107	111	113	1.200
1881	114	111	117	100	82	83	79	85	92	113	119	105	1.200
1882	107	98	97	84	79	92	91	103	99	124	112	114	1.200
1883	121	116	96	92	103	93	76	73	91	132	106	102	1.200
1878-1883	**116**	**107**	**100**	**92**	**89**	**86**	**85**	**89**	**96**	**121**	**112**	**106**	**1.200**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 1

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι οι περισσότερες γεννήσεις συμβαίνουν το φθινόπωρο και το χειμώνα, ενώ οι λιγότερες το καλοκαίρι και την άνοιξη. Αυτή η εποχική κατανομή των γεννήσεων σχετίζεται τόσο με οικολογικούς όσο και οικονομικούς παράγοντες, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Είναι γνωστό ότι η περίοδος του καλοκαιριού ήταν ιδιαίτερα δύσκολη για τα νεογέννητα, επειδή λόγω της ζέστης ευνοούνταν ασθένειες, όπως οι ελώδεις πυρετοί, οι γαστρεντερίτιδες κ.α, που σε συνδυασμό με τις επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής απειλούσαν ακόμη και τη ζωή των βρεφών. Υπενθυμίζουμε ότι ειδικά το νότιο τμήμα του νομού μαστιζόταν από την ελονοσία με θύματα από

όλες τις ηλικίες, αλλά κυρίως μικρά παιδιά και ηλικιωμένους, ηλικίες πιο ευάλωτες στις ασθένειες.

Διάγραμμα 1
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των γεννήσεων
(1864-1873, 1878-1883)

Πηγή: πίνακας 1

Στη Λακωνία οι γυναίκες συμμετείχαν ενεργά σε όλες τις αγροτικές δραστηριότητες με αποτέλεσμα η τεκνοποιία και η ανατροφή των παιδιών να βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις γεωργικές-οικονομικές εργασίες. *«…το μεγαλύτερο βάρος στις αγροτικές δουλειές το σήκωναν οι γυναίκες. Το «χεινόπωρο», μετά τα πρωτοβρόχια, έπρεπε να κάνουν το όργωμα των χωραφιών και την προετοιμασία τους για σπορά, το μάζεμα και κάψιμο των καλαμιών και άλλων ξερών χορταριών και ζιζανίων, το μάζεμα και πέταμα των κοτρονιών, που κάθε χρόνο έβγαζε το αλέτρι και ήταν ατελείωτα. Με τις δεύτερες βροχές οργώνανε πάλι και σπέρνανε το στάρι, το κριθάρι, τη βρώμη, τη σίκαλη και τον βίκο, που όλα τους ήτανε απαραίτητα για να τρέφονται οι άνθρωποι και τα ζώα. Η σπορά έπρεπε να έχει τελειώσει προτού να πιάσουνε τα χιόνια, δηλαδή πριν το τέλος Οκτωβρίου»*[7].

«…δεν πρόφταιναν να τελειώσουν τη σπορά κι άρχιζαν να μαζεύουν τις ελιές. Το μάζεμα της ελιάς είναι πολύ δύσκολη δουλειά και κράταγε τους τρεις μήνες του χειμώνα και μερικές φορές έφτανε μέχρι και το Μάρτη. Μέσα στο κρύο και τον αέρα του χειμώνα που ανελέητα εμάστιζε όλο το σώμα από το κεφάλι μέχρι τα πόδια, με το κοφίνι ζωσμένο στη μέση, γυναίκες και άντρες κρεμασμένοι ψηλά στη σκάλα με τα δέκα και τα δώδεκα σκαλιά μάζευαν τον πολύτιμο καρπό…»[8].

«…όταν έμπαινε η άνοιξη οι γυναίκες ήτανε πάλι «στο πόδι». Όργωναν και έσπερναν τα χωράφια τους με τις ανοιξιάτικες καλλιέργειες, που ήτανε τ΄ αραποσίτια, τα μαυρομάτικα φασόλια, οι φακές, τα ρεβίθια και τα μπιζέλια…Έπρεπε ακόμα να φυτέψουν στους κήπους πατάτα, ντομάτες, αγγουριές, πιπεριές, μελιτζάνες και άλλα λαχανικά. Έτσι άρχιζε ένας καινούριος κύκλος από

δουλειές, που κράταγε όλη την άνοιξη και έπρεπε απαραίτητα να γίνονται: διβόλισμα και βοτάνισμα, πότισμα κ.α. Την ίδια εποχή γινότανε και το κλάδεμα και σκάψιμο των αμπελιών. Το κλά-

δεμα το κάνανε οι άντρες, αλλά το σκάψιμο, το σκάλισμα, το κορφολόημα και το ξεφύλισμα το κάνανε οι γυναίκες...»[9].

«…Τον Ιούνη-θεριστή και Ιούλη-αλωνάρη γινότανε το θέρισμα και το αλώνισμα. Μια σειρά από γυναίκες θερίζανε. Μια δεύτερη έπαιρνε από κάτω τα «χειρόβολα» και τα δένανε δεμάτια. Τελευταίες πηγαίνανε οι «σταχυομαζώχτρες», που μάζευαν τα στάχυα που είχανε σπάσει και πέσει στο χώμα…»[10]. *«…Μετά τ΄ αλώνια οι δουλειές «αλάφρωναν»…Τον Ιούλιο και τον Αύγουστο οι γυναίκες απαραίτητα έπρεπε να φτιάξουνε τραχανάδες και χυλοπίτες…»*[11].

Ανάλογα με τις περιοχές άλλαζε και η νοοτροπία σχετικά με τις γυναικείες ασχολίες. Σε άλλα μέρη η γυναίκα ήταν πιο ελεύθερη να φροντίσει το σπίτι της και τα παιδιά της, ενώ αλλού έκανε και δουλειές που εθεωρούντο καθαρά ανδρικές. Στη Μάνη οι γυναίκες ασχολούνταν αποκλειστικά με την καλλιέργεια της γης και ήταν επιφορτισμένες με όλες τις χειρωνακτικές εργασίες, ενώ οι άνδρες ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με τη ληστεία[12]. Στη Νεάπολη και στην Ελαφόνησο οι γυναίκες μάζευαν το αλάτι από τις αλυκές: *«…Δρασκέλιζε το σύνορο η αλατομαζώχτρα, άφηνε πίσω της τον παράδεισο και ακροβατούσε ανοχύρωτη πάνω σε κοφτερές προεξοχές της αγκαθωτής πέτρας, τα «κρωτήρια», όπως λέγονται στο τοπικό ιδίωμα, μέχρι να φτάσει στα βαθουλώματα των βράχων, τις λούμπες, που ήτανε γεμάτες με το γαλατισμένο από την ασπρίλα αστραφτερό αλάτι. Μιανής στιγμής ανάσα και άρχιζε η συγκομιδή. Στις μεγάλες λούμπες χρησιμοποιούσαν τρυπητή κουτάλα που τη γιομίζανε με αλάτι και το αδειάζανε στο χεροκόφινο για να σουρώνουν τα νερά και ύστερα το άδειαζαν στο ταγάρι ή σε σακούλα να το ζαλωθούνε στην πλάτη στο φευγιό…Αφού μαζευότανε το αλάτι από τις οπές αυτές της γης, άρχιζε άλλο μαρτύριο με τα ατέλειωτα δρομολόγια στο κυμοθάλασσο απ΄ όπου παίρνανε με το σίγκλο θαλασσινό νερό και «ποτίζανε» τις λούμπες στο βράχο, που με τη βοήθεια του καφτερού μεσημεριάτη θα γινότανε αλάτι…Το πιστρόφι ήτανε πολύ κοπιαστικό. Ζαλωμένες το πολύτιμο φορτίο βαδίζανε πάνω στα κοφτερά σαν την κόψη του ξυραφιού βράχια, αναλογιζόμενες ότι αυτό είναι το χρέος τους, να βασανίζονται…..»*[13].

Αποδεικνύεται λοιπόν ότι η λογική της επιλογής της κατάλληλης εποχής για την αναπαραγωγή του πληθυσμού στηρίζεται στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον κύκλο της σοδειάς (αγροτικές-οικονομικές δραστηριότητες) και στις βιολογικές-ανθρώπινες σκοπιμότητες (εξασφάλιση της ασφαλούς επιβίωσης του νεογέννητου με τη διαθεσιμότητα της μητρικής φροντίδας). Κατά κανόνα αποφεύγεται η τεκνοποιία κατά τη διάρκεια τόσο της καλλιέργειας όσο και της συγκομιδής των καρπών, τότε που η ανάγκη και για γυναικεία εργατικά χέρια είναι μεγάλη. Προτιμάται η απόκτηση των παιδιών σε εποχές που οι υποχρεώσεις των γυναικών για τη συμμετοχή τους στις αγροτικές εργασίες είναι μειωμένες, αφού η μητρική φροντίδα ήταν απαραίτητη κατά τους πρώτους μήνες

της ζωής του βρέφους. Έπρεπε η μητέρα να είναι κοντά του, να το φροντίζει και να το θηλάζει. Δεν λησμονούμε την αναγκαιότητα του μητρικού θηλασμού για την υγεία και την επιβίωση του βρέφους, ιδιαίτερα σε εποχές που δεν υπήρχε τρεχούμενο νερό απαραίτητο για την καθαριότητα και την υγιεινή των οικιακών σκευών.

Σ΄ αυτή τη λογική υπακούει ο κανονικός ρυθμός που παρατηρείται στην κατανομή των γεννήσεων, αφού παράγοντες τόσο οικονομικοί όσο και οικολογικοί-περιβαλλοντικοί ρυθμίζουν την εποχικότητα των γεννήσεων. Όπως επισημαίνει η Μ. Τομαρά-Σιδέρη[14] *«ο κύκλος της σοδειάς διέπει και υπαγορεύει τη βασική μορφολογία, που χαρακτηρίζει προτιμήσεις και αποφυγές, ρυθμούς και κανόνες στο πεδίο των αναπαραγωγικών συμπεριφορών του πληθυσμού».*

Η γέννηση του βρέφους, όμως, όπως είναι γνωστό, είναι το αποτέλεσμα μιας άλλης διαδικασίας, της διαδικασίας της σύλληψης και της κύησης. Έχει γι΄ αυτό ενδιαφέρον να εξετάσουμε όχι μόνο την εποχή της γέννησης αλλά και την εποχή της σύλληψης για να μπορέσουμε να εκλογικεύσουμε την εποχική επιλογή των γεννήσεων και τους λόγους αυτής της επιλογής.

Στο νομό Λακωνίας η μεγαλύτερη συχνότητα των γάμων παρατηρείται κατά τους μήνες Απρίλιο, Ιούλιο, Σεπτέμβριο, Οκτώβριο, Νοέμβριο και Ιανουάριο, γεγονός που συσχετίζεται με αυξημένη συμμετοχή των μηνών Ιανουαρίου, Απριλίου, Ιουνίου, Ιουλίου, Αυγούστου και Οκτωβρίου σε μια ενδεχόμενη σύλληψη. Οι μήνες Σεπτέμβριος, Οκτώβριος και Νοέμβριος αποφεύγονται ως μήνες σύλληψης, γιατί θα οδηγούσαν σε τοκετό το καλοκαίρι, το οποίο αποφεύγεται συστηματικά για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Επίσης ο Ιούλιος αποφεύγεται ως μήνας σύλληψης, επειδή θα οδηγούσε σε τοκετό τον Απρίλιο, μήνα της άνοιξης με μεγάλο φόρτο γεωργικών εργασιών.

Ο πίνακας 2 απεικονίζει τόσο την εποχή της σύλληψης όσο και την εποχή της γέννησης στο νομό Λακωνίας.

Πίνακας 2
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των συλλήψεων και γεννήσεων (1864-1873, 1878-1883)

Συλλήψεις	Απρ.	Μάϊος	Ιούν.	Ιούλ.	Αύγ.	Σεπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.	Ιαν.	Φεβρ.	Μαρτ.	Σύνολο
Γεννήσεις	Ιαν.	Φεβρ.	Μάρτ.	Απρ.	Μάϊος	Ιούν.	Ιούλ.	Αύγ.	Σεπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.	
1864 –1873													
Αριθμός	3.119	2.885	2.901	2.491	2.406	2.270	2.463	2.547	2.676	3.167	3.244	2.854	33.023
Αριθμός ανά ημέρα	101	103	93,6	83	77,6	75,7	79,5	82,2	89,2	102	108	92	1.086,8
Αναλογικός αριθμός	113	105	105	91	87	82	90	93	97	115	118	104	1.200
1878 –1883													
Αριθμός	1.934	1.792	1.667	1.538	1.482	1.440	1.420	1.478	1.620.	2.016	1.872	1.775	20.034
Αριθμός ανά ημέρα	62,4	64	53,8	51,3	47,8	48	47,3	47,7	54	65	62,4	57,3	661

Αναλογικός αριθμός	116	107	100	92	89	86	85	89	97	121	112	106	1.200

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 1

Από τον πίνακα 2 προκύπτει ότι οι συλλήψεις που αντιστοιχούν στους χειμερινούς και τους ανοιξιάτικους μήνες είναι περισσότερες από αυτές που αντιστοιχούν στους καλοκαιρινούς και φθινοπωρινούς, που σημαίνει ότι η διαδικασία της αναπαραγωγής δεν είναι εντελώς τυχαία. Τόσο η σύλληψη όσο και η γέννηση υπακούουν στους καταναγκασμούς που προαναφέρθηκαν. Οι συλλήψεις που συμβαίνουν το χειμώνα και την άνοιξη σημαίνουν ότι οι γεννήσεις θα συμβούν το φθινόπωρο και το χειμώνα. Δηλαδή αποφεύγεται ο τοκετός στη διάρκεια του καλοκαιριού, που λόγω της ζέστης ευνοούνται οι ασθένειες που μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο τη ζωή των νεογέννητων. Στη Λακωνία το χειμώνα, εκτός από το μάζεμα της ελιάς που απαιτούσε την ενεργό συμμετοχή των γυναικών, οι άλλες αγροτικές εργασίες ήταν λιγότερες. Μπορούσε έτσι η γυναίκα να *«αφοσιωθεί»* στη φροντίδα του νεογέννητου, που ειδικά τον πρώτο χρόνο ήταν απαραίτητη για την επιβίωσή του, αν λάβουμε υπόψη μας τις κακές συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής των αγροτικών κυρίως περιοχών[15].

Όμως δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που η γυναίκα γεννούσε το παιδί της στο δρόμο ή στο χωράφι:. *«…τα παλιά τα χρόνια όλος ο κοσμάκης δούλευε από το πρωί ως το βράδυ σε εξωτερικές δουλειές, στα κτήματα και στα αμπέλια, μαζί και οι έγκυες γυναίκες που είχαν μπει στο μήνα τους. Αρκετές γυναίκες γεννούσαν στο δρόμο, στα χωράφια, ταξιδεύοντας, χωρίς μαμή και χωρίς καμιά βοήθεια. Η Δ. Σ. γέννησε το αγόρι της μέσα στο δρόμο, κάτω από μια μουριά χωρίς να προφτάσει να μπει στο σπίτι της που ήτανε πολύ κοντά. Άλλη πάλι έγκυος, η Μ.Β. στην ώρα της βγήκε να μάσει ελιές με κρύο στον Ξελαγιά. Την έφτασαν οι πόνοι πάνω στην ελιά. Με κόπο κατέβηκε από το δέντρο και στη ρίζα του γεννήθηκε ένα κοριτσάκι. Το αφαλόκοψε μοναχή της, το τύλιξε με το φουστάνι της και περίμενε μέχρι να περάσει περαστικός να ειδοποιήσει τους δικούς της να την μεταφέρουν στο σπίτι της. Άλλη πάλι, η Σ. Ξ. που ήτανε και μαμή, βρισκότανε στο σπίτι της όταν την πιάσανε οι πόνοι. Για να μην λερώσει το σπίτι της κατέβηκε στο κατώγι που ήτανε και αποθήκη τροφίμων, έστρωσε κάτω ένα σκουτί καθαρό και παιδοκόμησε. Το αφαλόκοψε, τράβηξε και ένα γεμάτο ποτήρι αγνό κρασί από το διπλανό βουτσί, δίπλωσε το μωρό και ανέβηκαν πάνω στο σπίτι…»*[16].

Τις περισσότερες φορές οι αγρότισσες έπαιρναν το παιδί μαζί τους στις δουλειές ή στο χωράφι μέσα στη νάκα αψηφώντας τους κινδύνους[17] που παραμόνευαν παντού. *«… οι γυναίκες δούλευαν διπλή βάρδια, μέσα και έξω από το σπίτι, στα χωράφια και στη στάνη. Ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους το περνούσαν ζαλωμένες. Πότε με τη νάκα και το βαρέλι ή τη βαρέλα και πότε με ξύλα και κλαργιά από το δάσος. Η ζωή τους ήταν δύσκολη από κάθε άποψη. Ξωμάχες και υποταχτικές εκτελούσαν όλα τα καθήκοντά τους σαν μάνες και σαν*

σύζυγοι αγόγγυστα. Όταν δεν δούλευαν στα χτήματα ή στη στάνη ασχολούνταν με τις πολλές δουλειές του σπιτιού…»[18].

Σύμφωνα με τη Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, κατά το έτος 1864[19] για μεν το πρώην Βασίλειο οι περισσότερες γεννήσεις απαντώνται τους μήνες Ιανουάριο και Νοέμβριο, για δε την Επτάνησο τους μήνες Ια-

νουάριο και Μάρτιο, ενώ οι λιγότερες γεννήσεις σε όλη την ελληνική επικράτεια απαντώνται το μήνα Ιούνιο. Κατά το έτος 1865 οι περισσότερες συλλήψεις συνέβησαν τους μήνες Ιανουάριο, Απρίλιο και Μάιο, κατά το έτος 1866 τους μήνες Ιανουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο και κατά το έτος 1867 τους μήνες Ιανουάριο, Φεβρουάριο και Απρίλιο. Δηλαδή και τα τρία έτη[20] παρατηρείται ότι οι περισσότερες συλλήψεις συμβαίνουν τον Ιανουάριο και Απρίλιο και οι λιγότερες τον Αύγουστο, Σεπτέμβριο και Οκτώβριο. Κατά τα έτη 1868 και 1869 οι περισσότερες συλλήψεις συμβαίνουν τον Απρίλιο και οι λιγότερες τον Σεπτέμβριο[21]. Κατά τα έτη 1870-1873 οι περισσότερες γεννήσεις συμβαίνουν τον Ιανουάριο και αντιστοιχούν σε συλλήψεις τον Απρίλιο και οι λιγότερες τον Ιούνιο και αντιστοιχούν σε συλλήψεις τον Σεπτέμβριο [22].

Αναφερόμενοι στο δήμο Σπάρτης, που αποτελεί και το παράδειγμα στη μελέτη μας, ερευνούμε την επίδραση της οικονομίας και της οικολογίας στην εποχικότητα των δημογραφικών συμβάντων. Εδώ η διχοτομία πόλης-Σπάρτη και υπαίθρου-οικισμοί φαίνεται ότι λειτουργεί ρυθμιστικά στην εποχική κατανομή των δημογραφικών συμβάντων. Ο δήμος Σπάρτης στο σύνολό του έχει γεωργικό χαρακτήρα με κυριότερες καλλιέργειες της ελιάς, της μουριάς, της αμπέλου και των δημητριακών. Μάλιστα από τα μέσα του 19ου αιώνα άρχισε και η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών, τα οποία στις αρχές του 20ού έφθασαν να είναι τα κύρια προϊόντα ολόκληρου του νομού[23]. Το τμήμα που διαφοροποιεί το δήμο από το σύνολο του νομού είναι η πόλη της Σπάρτης, η οποία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αποτελεί το ένα από τα δύο κυριότερα αστικά κέντρα του νομού (το άλλο ήταν το Γύθειο κυρίως λόγω του λιμανιού που διέθετε). Παρόλο ότι είναι νέα πόλη, ιδρύθηκε το 1837, γρήγορα εξελίχθηκε σε διοικητικό και εμπορικό κέντρο. Ως πρωτεύουσα του νομού Λακωνίας συγκέντρωσε σχετικά γρήγορα τις περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες των εμπόρων και βιοτεχνών του νομού αν και ανήκει στις πόλεις με μικρή βιομηχανική ανάπτυξη[24]. Εδώ, λόγω της αφθονίας των μωρεόδενδρων αναπτύχθηκε σημαντικά η σηροτροφία. Μάλιστα στη Σπάρτη ιδρύθηκε και το πρώτο ελληνικό μεταξουργείο[25] από τον Κωνσταντίνο Δουρούτη. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να μιλάμε για βιομηχανική ανάπτυξη και η κυρίαρχη εργασία των κατοίκων παραμένει στο χωράφι[26].

Από την άλλη μεριά οι συνθήκες ζωής στην πόλη της Σπάρτης ήταν βελτιωμένες σε σχέση με την ύπαιθρο (οικισμούς), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν ιδανικές. Τόσο η περιφέρεια του δήμου (αγροτικοί οικισμοί) όσο και η ίδια η πόλη της Σπάρτης αντιμετώπιζαν προβλήματα διαβίωσης και υγιεινής, όπως

άλλωστε και οι περισσότερες περιοχές του νομού και μαστίζονταν κατά καιρούς από επιδημίες. Η ύπαρξη, όμως, στην πόλη στρατιωτικού θεραπευτηρίου-νοσοκομείου από το έτος 1854[27] και γιατρών[28] συντελούσε στην έγκαιρη αντιμετώπιση των προβλημάτων.

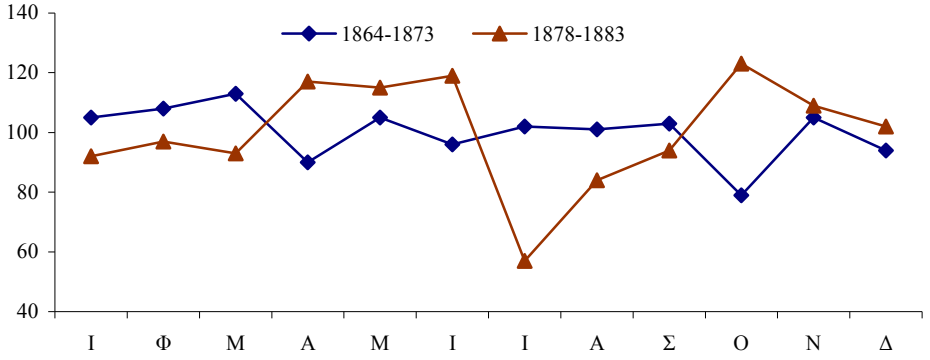
Την εποχική κίνηση των γεννήσεων στο δήμο Σπάρτης κατά το χρονικό διάστημα 1864-1883 την παρακολουθούμε στον πίνακα 3 και στο διάγραμμα 2.

Πίνακας 3
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των γεννήσεων
(1864-1873, 1878-1883) (Αναλογικός αριθμός)

Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1864	141	129	137	62	79	96	125	133	125	46	71	58	1.200
1865	109	105	105	102	99	88	119	122	119	54	82	95	1.200
1866	93	113	101	64	85	72	101	117	125	105	109	117	1.200
1867	166	149	206	109	97	97	63	74	74	63	51	51	1.200
1868	82	82	61	184	164	130	89	61	95	89	82	82	1.200
1869	97	84	139	94	104	114	101	94	101	71	117	84	1.200
1870	67	103	90	96	109	77	80	99	83	109	160	125	1.200
1871	69	91	74	66	143	111	120	94	103	97	123	109	1.200
1872	201	171	171	77	89	95	83	65	89	41	59	59	1.200
1873	87	75	69	87	81	87	115	115	104	92	156	133	1.200
1864-1873	**105**	**108**	**113**	**90**	**105**	**96**	**102**	**101**	**103**	**79**	**105**	**94**	**1.200**
1878	97	82	89	104	127	127	104	112	112	67	67	112	1.200
1879	60	95	80	85	105	110	85	95	125	125	145	90	1.200
1880	76	69	55	103	117	131	62	124	138	90	97	138	1.200
1881	97	91	110	130	123	114	42	78	75	126	101	114	1.200
1882	75	82	82	119	112	108	37	93	97	142	119	134	1.200
1883	125	134	112	134	109	131	47	47	62	140	109	50	1.200
1878-1883	**92**	**97**	**93**	**117**	**115**	**119**	**57**	**84**	**94**	**123**	**109**	**102**	**1.200**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 2

Διάγραμμα 2
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των γεννήσεων
(1864-1873, 1878-1883)

Πηγή: πίνακας 3

Από τον πίνακα 3 προκύπτει ότι στο δήμο Σπάρτης οι γεννήσεις δεν απαντώνται στις ίδιες εποχές και στις δύο χρονικές περιόδους. Κατά το διάστημα 1864-1873 μεγάλος αριθμός γεννήσεων απαντάται σε όλες τις εποχές του έτους ακόμα και το καλοκαίρι (Ιούλιος, Αύγουστος). Αντίθετα, το διάστημα 1878-1883 αποφεύγονται οι γεννήσεις τους καλοκαιρινούς μήνες. Παρατηρείται λοιπόν μια διαφοροποίηση σχετικά με όσα παρατηρήθηκαν για το νομό Λακωνίας που πλησίαζαν περισσότερο στη λογική της προφύλαξης των βρεφών από τις καλοκαιρινές ασθένειες (αποφυγή γεννήσεων το καλοκαίρι) και των άλλων συμβάσεων των σχετικών με τις αγροτικές εργασίες.

Φαίνεται ότι η συμμετοχή της Σπάρτης-αστικού κέντρου στη σύνθεση του δήμου με την αστικοποίηση που έχει αρχίσει να παρατηρείται από τα μέσα ήδη του 19^{ου} και κυρίως στις αρχές του 20ού επηρεάζει και την εποχικότητα των γεννήσεων.

Την εποχική κίνηση των γεννήσεων και συλλήψεων στο δήμο Σπάρτης παρακολουθούμε στον πίνακα 4.

Πίνακας 4
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των συλλήψεων και των γεννήσεων (1864- 1873, 1878 -1883)

Συλλήψεις	Απρ.	Μάϊος	Ιούν.	Ιούλ.	Αύγ.	Σεπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.	Ιαν.	Φεβρ.	Μάρτ.	Σύνολο
Γεννήσεις	Ιαν.	Φεβρ.	Μάρτ.	Απρ.	Μάϊος	Ιούν.	Ιούλ.	Αύγ.	Σεπτ.	Οκτ.	Νοέμ.	Δεκ.	
1864 –1873													

Αριθμός	254	260	272	217	255	232	246	243	249	190	255	228	2.901
Αριθμός ανά ημέρα	8,19	9,29	8,77	7,23	8,22	7,73	7,93	7,83	8,3	6,13	8,5	7,35	95,47
Αναλογικός αριθμός	105	108	113	90	105	96	102	101	103	79	105	94	1.200
1878 –1883													
Αριθμός	126	133	128	161	158	164	78	116	129	169	150	140	1.652
Αριθμός ανά ημέρα	4,06	4,75	4,13	5,37	5,09	5,47	2,51	3,74	4,3	5,45	5	4,51	54,38
Αναλογικός αριθμός	92	97	93	117	115	119	57	84	94	123	109	102	1.200

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 2

Από τη μελέτη του πίνακα 4 προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1864-1873 σε όλες τις εποχές υπάρχουν μήνες που υποδέχονται σημαντικό αριθμό γεννήσεων. Πιο καθαρή είναι η εικόνα κατά την εξαετία 1878-1883. Εδώ οι συλλήψεις που αντιστοιχούν στους καλοκαιρινούς και χειμερινούς μήνες είναι περισσότερες από όσες αντιστοιχούν στους ανοιξιάτικους και φθινοπωρινούς. Φαίνεται λοιπόν ότι, παρόλο ότι ο δήμος Σπάρτης είναι αγροτικός, η εποχικότητα των

γεννήσεων δεν ακολουθεί τον κύκλο της σοδειάς ούτε τους καταναγκασμούς για την αποφυγή των γεννήσεων κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, όπως συνέβαινε στην περίπτωση του νομού Λακωνίας. Μάλιστα κατά τη δεκαετία 1864-1873 οι καλοκαιρινοί μήνες υποδέχονται μεγαλύτερο αριθμό γεννήσεων από την εξαετία 1878-1883.

Εποχική κίνηση των γάμων

Όπως η εποχική κατανομή των γεννήσεων παρουσιάζει ανομοιογένεια, το ίδιο συμβαίνει και με τους γάμους. Διερευνούμε γι΄ αυτό και στην περίπτωση των γάμων τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην εποχή και τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων (αγροτικές εργασίες, εμπορική ή βιοτεχνική ενασχόληση), τη γεωγραφία του τόπου, καθώς επίσης και τις εθιμικές συμπεριφορές και νοοτροπίες των κατοίκων.

Την εποχική κίνηση των γάμων την παρακολουθούμε στον πίνακα 5 και στο διάγραμμα 3.

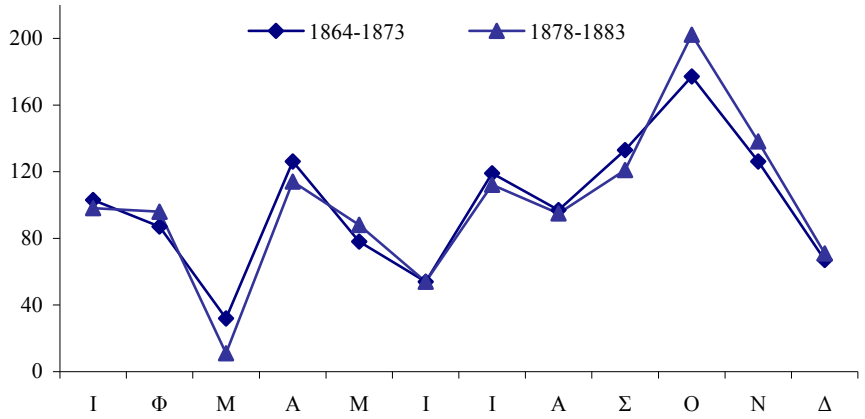
Πίνακας 5
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των γάμων
(1864 -1873, 1878-1883) (Αναλογικός αριθμός)

Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1864	94	92	20	157	85	43	170	132	125	110	83	90	1200

1865	115	106	57	120	76	60	110	96	129	131	137	63	1200
1866	107	68	47	125	79	47	129	96	137	178	123	63	1200
1867	101	89	37	107	54	70	93	115	133	193	120	88	1200
1868	96	87	52	146	91	63	113	93	117	174	111	57	1200
1869	85	124	14	119	99	71	122	62	142	162	147	51	1200
1870	98	88	4	141	69	39	103	109	146	208	146	47	1200
1871	116	51	30	135	80	44	108	91	122	205	127	91	1200
1872	103	76	4	110	65	57	124	80	130	223	141	88	1200
1873	111	88	41	107	90	44	130	104	144	180	118	42	1200
1864-1873	**103**	**87**	**32**	**126**	**78**	**54**	**119**	**97**	**133**	**177**	**126**	**67**	**1200**
1878	118	106	10	104	88	43	104	102	100	220	131	75	1.200
1879	91	89	9	145	84	32	93	84	129	179	130	134	1.200
1880	82	110	14	115	112	58	133	119	117	154	126	59	1.200
1881	104	95	2	118	94	88	106	88	128	196	123	59	1.200
1882	94	68	23	109	72	35	135	103	138	206	161	57	1.200
1883	102	112	4	103	84	69	95	78	112	240	143	57	1.200
1878-1883	**98**	**96**	**11**	**114**	**88**	**54**	**112**	**95**	**121**	**202**	**138**	**71**	**1.200**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 3

Διάγραμμα 3
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των γάμων
(1864-1873, 1878-1883)

Πηγή: πίνακας 5

Από τη μελέτη του πίνακα 5 προκύπτει ότι οι μήνες που συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό γάμων είναι για μεν τη δεκαετία 1864-1873 οι Ιανουάριος, Απρίλιος, Ιούλιος, Σεπτέμβριος, Οκτώβριος και Νοέμβριος, για δε την εξαετία 1878-1883 όλοι οι προαναφερθέντες πλην του Ιανουαρίου. Αν συνυπολογίσουμε

τους παράγοντες που αναφέρθηκαν και στην περίπτωση των γεννήσεων που σχετίζονται με τις οικονομικές δραστηριότητες-αγροτικές εργασίες θα έπρεπε να αποφεύγονται για την τέλεση γάμων οι μήνες της συγκομιδής των αγροτικών προϊόντων. Παρατηρούμε όμως ότι στην περίπτωσή μας αυτή η δέσμευση δεν είναι τόσο καθοριστική, αφού γάμοι τελούνται σε μεγάλο αριθμό τόσο τον Ιούλιο (αλωνάρης) όσο και όλο το διάστημα του φθινοπώρου (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος) παρόλο ότι συμπίπτει με την εποχή του τρύγου που απαιτούσε πολλά εργατικά χέρια. Πάντως και στις δύο χρονικές περιόδους ο Οκτώβριος είναι ο μήνας με τον μεγαλύτερο αριθμό γάμων. Εκείνο που φαίνεται να ισχύει και εδώ, όπως και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, είναι η τήρηση του εθίμου να αποφεύγονται γάμοι μέσα στη Σαρακοστή (Μάρτιος) και γίνονται ή πριν (Ιανουάριος) ή μετά (Απρίλιος). Στο νομό Λακωνίας ο Αύγουστος, μήνας με ιδιαίτερη θρησκευτική βαρύτητα για τους χριστιανούς λόγω της εορτής της Παναγίας, δεν υποδέχεται μεγάλο αριθμό γάμων, όπως συμβαίνει σε άλλες περιοχές (Λευκάδα)[29].

Φαίνεται λοιπόν ότι, όπως και στην περίπτωση του προγραμματισμού των γεννήσεων έτσι και στην περίπτωση των γάμων, σημαντικό ρόλο παίζει η οικονομία, με βάση την οποία διαμορφώνεται ένα πλέγμα νοοτροπιών και συμπεριφορών, όπου τα δημογραφικά συμβάντα συνδέονται άμεσα με τις αγροτικές ή άλλες οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων σε συνδυασμό με την

ιδιαιτερότητα των εποχών. Αυτό συμβαίνει και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Στη Θεσσαλία οι γάμοι γίνονταν κυρίως την άνοιξη και το φθινόπωρο και πιο λίγοι το καλοκαίρι και το χειμώνα. Σύμφωνα με τον Α. Αντωνίου, η συγκεκριμένη εποχική επιλογή πρέπει να συνδέεται με θρησκευτικές δοξασίες, την εύνοια των καιρικών συνθηκών και την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου λόγω της εποχικότητας των αγροτικών εργασιών. Και εκεί οι περισσότεροι γάμοι γίνονταν το Μάϊο και τον Οκτώβριο[30].

Σύμφωνα με τη Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού στο ελληνικό κράτος το έτος 1864 οι περισσότεροι γάμοι τελέσθηκαν κατά τους μήνες Οκτώβριο και Φεβρουάριο και οι λιγότεροι το μήνα Μάρτιο[31]. Τα έτη 1865, 1866, 1867 και 1868 οι περισσότεροι γάμοι τελέσθηκαν τους μήνες Ιανουάριο, Απρίλιο, Οκτώβριο και Νοέμβριο, ενώ οι λιγότεροι το Μάρτιο[32]. Το έτος 1869 οι περισσότεροι γάμοι τελέσθηκαν τους μήνες Φεβρουάριο, Οκτώβριο και Νοέμβριο, ενώ οι λιγότεροι πάλι το Μάρτιο[33]. Τα έτη 1870-1873 οι περισσότεροι γάμοι τελέσθηκαν κατά τους μήνες Ιανουάριο, Οκτώβριο, Νοέμβριο και Απρίλιο, ενώ οι λιγότεροι το Μάρτιο[34].

Επειδή η Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού δεν δίνει στοιχεία για τους δήμους, για το δήμο Σπάρτης αντλούμε στοιχεία από τα Βιβλία Συνοικεσίων της Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης. Εδώ οι γάμοι καταγράφονται με βάση όχι την ημερομηνία τέλεσης, αλλά την ημερομηνία δήλωσής τους. Καλύπτεται διάστημα μισού αιώνα (1853-1900) με μικρά κενά διαστήματα για τα οποία δεν εντοπίσθηκαν στοιχεία. Πρόκειται για 3.387

δηλώσεις γάμων. Κατά το διάστημα 1853-1859 δηλώθηκαν 557 γάμοι, κατά το 1867-1872 δηλώθηκαν 485 γάμοι και κατά το διάστημα 1880-1900 δηλώθηκαν 2.345 γάμοι.

Την εποχική κατανομή των δηλωθέντων γάμων παρακολουθούμε στον πίνακα 6 και στο διάγραμμα 4.

Πίνακας 6
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των γάμων
(1853-1900) (Αναλογικός αριθμός)

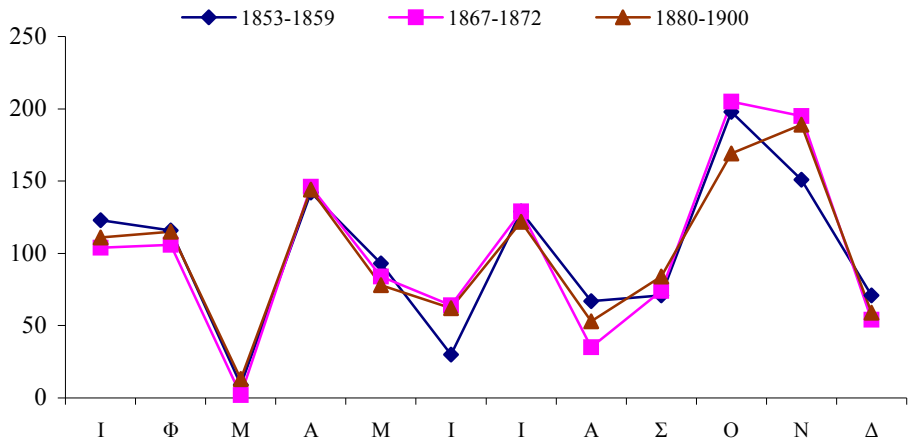
Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1853	73	161	0	117	102	15	176	117	88	205	132	15	1.200
1854	131	206	0	206	94	38	113	38	56	150	169	0	1.200
1855	184	0	28	141	127	28	99	71	71	155	155	141	1.200
1856	67	267	0	111	133	44	178	111	22	44	178	44	1.200
1857	119	132	0	132	79	66	79	79	132	171	145	66	1.200
1858	128	0	26	179	13	26	166	26	77	281	191	89	1.200
1859	138	138	0	110	124	0	110	41	28	303	97	110	1.200
1853-1859	**123**	**116**	**9**	**142**	**93**	**30**	**129**	**67**	**71**	**198**	**151**	**71**	**1.200**
1867	26	155	0	168	52	52	168	39	77	245	116	103	1.200
1868	75	75	0	319	113	38	75	56	94	113	206	38	1.200
1869	83	200	17	17	183	100	100	17	100	100	217	67	1.200
1870	176	132	0	132	88	73	117	29	44	263	117	29	1.200
1871	113	0	0	150	63	50	163	50	38	213	313	50	1.200
1872	154	92	0	108	31	77	123	15	108	262	200	31	1.200
1867-1872	**104**	**106**	**2**	**146**	**84**	**64**	**129**	**35**	**74**	**205**	**195**	**54**	**1.200**
1880	15	307	0	88	102	73	102	44	88	102	205	73	1.200
1881	110	97	0	152	69	83	179	55	41	234	179	0	1.200
1882	151	47	19	132	38	38	142	66	47	265	198	57	1.200
1883	105	97	0	122	114	57	49	24	138	162	259	73	1.200
1884	119	119	0	141	97	43	108	65	108	162	238	0	1.200
1885	291	0	101	202	51	88	126	51	51	51	164	25	1.200
1886	91	228	0	46	46	122	106	76	61	213	197	15	1.200
1887	70	151	0	163	117	47	105	93	23	221	163	47	1.200
1888	73	73	21	83	146	83	125	83	83	157	240	31	1.200
1889	90	146	11	224	67	22	123	67	56	191	135	67	1.200
1890	63	42	42	250	63	42	136	73	52	167	198	73	1.200
1891	79	167	0	79	64	103	119	16	87	151	215	119	1.200
1892	71	71	0	163	92	61	142	71	112	254	132	31	1.200
1893	233	33	33	156	44	78	67	44	78	156	178	100	1.200
1894	45	191	0	179	56	45	157	22	67	179	247	11	1.200
1895	97	108	0	76	65	43	130	65	65	119	259	173	1.200
1896	163	41	61	142	132	71	112	20	122	153	173	10	1.200
1897	127	169	0	99	42	99	155	85	141	99	155	28	1.200
1898	139	122	0	148	104	52	78	70	104	130	209	43	1.200

1899	94	170	0	111	68	43	136	26	85	213	111	145	1.200
1900	109	109	0	291	24	36	206	24	133	133	85	48	1.200
1880-1900	**111**	**115**	**13**	**144**	**78**	**62**	**122**	**53**	**84**	**169**	**189**	**59**	**1.200**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 4

Από τον πίνακα 6 προκύπτει ότι σε όλο το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα (1853-1900) οι μήνες που υποδέχονται τον μεγαλύτερο αριθμό γάμων είναι κατά σειρά οι Οκτώβριος, Νοέμβριος, Απρίλιος, Ιούλιος, Ιανουάριος και Φεβρουάριος. Σαφώς λοιπόν και εδώ, όπως και για το σύνολο του νομού Λακωνίας, αποφεύγεται η τέλεση γάμων κατά τη Σαρακοστή (ο Μάρτιος υποδέχεται ελάχιστο αριθμό γάμων) και γίνονται ή πριν (Ιανουάριος, Φεβρουάριος) ή μετά (Απρίλιος). Επίσης ο Ιούλιος, που προηγείται της νηστείας του Δεκαπενταύγουστου, υποδέχεται σημαντικό αριθμό γάμων (σε αντίθεση με τον Αύγουστο), όπως και οι μήνες Οκτώβριος και Νοέμβριος, που ακολουθούν την περίοδο του τρύγου και προηγούνται της συλλογής του ελαιοκάρπου (η ελαιοκαλλιέργεια αποτελεί μια από τις σημαντικότερες σε όλο το νομό και στην περιοχή του δήμου Σπάρτης).

Διάγραμμα 4
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των γάμων, 1853-1900

Πηγή: πίνακας 6

Εποχική κίνηση των θανάτων

Και στην περίπτωση των θανάτων η κατανομή τους στο χρόνο δεν είναι ομοιογενής. Οι θάνατοι, σε αντίθεση με τις γεννήσεις και τους γάμους, συναρτώνται κυρίως με οικολογικούς παράγοντες. Αυτό συμβαίνει γιατί στους παραδοσιακούς πληθυσμούς η επιβίωση ή η θνησιμότητα του πληθυσμού ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις εποχές του έτους, τις καιρικές συνθήκες (χειμώνας-καλοκαίρι, κρύο-ζέστη), τις εποχικές ασθένειες, τις τοπικές συνθήκες διαβίωσης (στις ελώδεις περιοχές θέριζε η ελονοσία, ενώ ευνοούντο οι περιοχές με υψόμετρο και καθαρό αέρα), την ηλικία. Ιδιαίτερα πλήττονταν οι ευπαθείς ομάδες, μικρά παιδιά και ηλικιωμένοι, κρατώντας σε υψηλό επίπεδο τα ποσοστά της παιδικής και της γεροντικής θνησιμότητας[35].

Την εποχική κίνηση των θανάτων στο νομό Λακωνίας παρακολουθούμε στον πίνακα 7 και στο διάγραμμα 5.

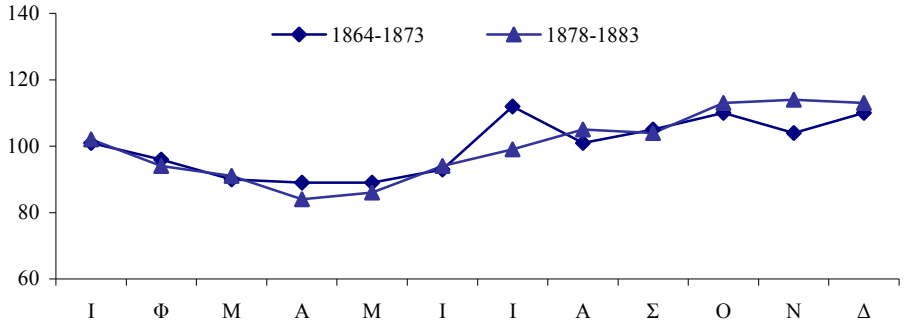
Από τον πίνακα προκύπτει ότι και στις δύο εξεταζόμενες περιόδους παρατηρείται έξαρση των θανάτων κυρίως το καλοκαίρι-πολύ ζέστη και το χειμώνα-πολύ κρύο, αλλά και το φθινόπωρο.

Πίνακας 7
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των θανάτων
(1864 -1873, 1878-1883) (Αναλογικός αριθμός)

Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1864	97	84	73	109	70	67	148	123	116	89	121	103	1.200
1865	109	101	88	100	109	97	88	93	102	102	98	111	1.200
1866	109	96	88	88	99	113	128	97	85	99	93	104	1.200
1867	100	87	81	77	84	91	112	94	113	105	118	139	1.200
1868	98	80	86	80	78	103	114	111	118	127	101	105	1.200
1869	113	123	107	94	98	107	97	86	94	91	97	94	1.200
1870	90	107	92	98	91	79	90	102	114	114	110	113	1.200
1871	88	79	99	98	96	95	106	98	104	135	98	105	1.200
1872	112	104	96	72	71	73	101	95	99	130	111	137	1.200
1873	95	91	89	82	91	100	139	112	108	106	97	89	1.200
1864-1873	**101**	**96**	**90**	**89**	**89**	**93**	**112**	**101**	**105**	**110**	**104**	**110**	**1.200**
1878	105	85	83	78	89	100	102	95	113	113	119	117	1.200
1879	108	82	87	101	98	98	91	96	101	119	110	110	1.200
1880	85	95	89	95	74	86	107	99	109	113	126	122	1.200
1881	110	105	94	94	90	96	96	107	95	106	106	101	1.200
1882	108	94	92	75	66	99	98	102	102	121	108	135	1.200
1883	99	101	98	70	95	88	98	125	106	107	116	98	1.200
1878-1883	**102**	**94**	**91**	**84**	**86**	**94**	**99**	**105**	**104**	**113**	**114**	**113**	**1.200**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 5

Διάγραμμα 5
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των θανάτων
(1864-1873, 1878-1883)

Πηγή: πίνακας 7

Ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού μαστίζεται από ασθένειες με κυριότερες τη φυματίωση, την ελονοσία[36], τους ελώδεις πυρετούς, την ευλογιά, τις γαστρεντερικές διαταραχές. Οι περισσότερες απ΄ αυτές οφείλονται κυρίως στις κακές συνθήκες στέγασης και υγιεινής, στην έλλειψη τρεχούμενου νερού[37] και στο ανεπαρκές έως ανύπαρκτο αποχετευτικό δίκτυο, κυρίως στην ύπαιθρο. Μάλιστα από τα μέσα του 19ου αιώνα η εγκατάσταση αποχετευτικών συστημάτων αποτέλεσε πρωταρχικό μέλημα πολλών ευρωπαϊκών πόλεων, καθότι σχετίστηκε με την εξυγίανση των πόλεων και η έλλειψή του συνδέθηκε με την εξάπλωση πολλών θανατηφόρων επιδημιών[38].

Η ύπαρξη στάσιμων υδάτων και ελών με την ανάπτυξη κουνουπιών ήταν η κύρια αιτία της ενδημικής ύπαρξης της ελονοσίας. Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα έντονο, κυρίως στις νότιες περιοχές του νομού, που ήταν απέραντα ελώδεις[39]. Παρ΄ όλες τις δυσμενείς επιπτώσεις των ελών για τη δημόσια υγεία μέχρι το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα δεν είχαν αποξηρανθεί[40]. Μάλιστα η ελονοσία και η έλλειψη συγκοινωνίας εθεωρούντο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ως τα δύο μείζονος σημασίας προβλήματα του νομού[41]. Επίσης η φυματίωση, η οποία παρουσίαζε έξαρση τους φθινοπωρινούς μήνες, ευνοείτο από τις κακές συνθήκες διαβίωσης, υγιεινής[42] και διατροφής[43].

Στις ορεινές περιοχές η κατάσταση ήταν καλύτερη λόγω του υψομέτρου και του καθαρού αέρα, παρόλο που η ιατρική φροντίδα ήταν και εκεί ανεπαρκής. *«…η ιατρική φροντίδα προ παντός στα ορεινά χωριά εκείνα τα χρόνια ήταν εντελώς υποτυπώδης. Όταν αρρώσταιναν, τη γιατρειά τους συνήθως την έβρισκαν*

στα βότανα του βουνού και στις ευχές της εκκλησίας. Πολλοί κάτοικοι των ορεινών κυρίως χωριών και προ παντός οι νέοι πολύ σπάνια πήγαιναν σε γιατρό. Δεν ήθελαν να τους αποκαλούν αρρωστιάρηδες. Πόδι γιατρού πολύ σπάνια πατούσε στο χωριό. Το υγιεινό κλίμα του χωριού και ο καθαρός τρόπος ζωής τους συντελούσε πολύ στη μακροζωία τους...»[44].

Μια άλλη επιδημική λοιμώδης νόσος ήταν η ευλογιά, η οποία από τον 18ο αιώνα ακόμα εθεωρείτο ως *«η πιο καθολική από όλες τις αρρώστιες»*. Στα 100 άτομα προσβάλλονταν τα 95 και ένα στα 7 πέθαινε[45]. Ήταν κολλητική, εξαπλωνόταν με μεγάλη ταχύτητα και στοίχιζε τη ζωή ατόμων κάθε ηλικίας[46]. Από πολύ νωρίς (1835) το ελληνικό κράτος με ειδικά Β. Δ επέβαλε αστυνομικούς κανονισμούς *«περί εμποδισμού της μεταδόσεως των μολυσματικών (κολλητικών) ασθενειών»* και επέβαλε τον αναγκαστικό εμβολιασμό *«μετ΄ αυστηρών ποινών κατά των παραβατών»*. Επίσης μερίμνησε για την καθαριότητα, την απολύμανση και γενικά την τήρηση κανόνων υγιεινής και λήφθηκαν και τα πρώτα μέτρα σχολικής υγιεινής. Πάρθηκαν επίσης μέτρα και εκδόθηκαν διατάγματα *«περί μεταφοράς πηγαίων υδάτων εις την πρωτεύουσαν», «περί καθαριότητος των πόλεων»* και *«περί υγιεινής καταστάσεως των φυλακών»*[47].

Σύμφωνα με μαρτυρία του Ι. Τζανέτου, κρούσματα ευλογιάς (γλυκασμένη)[48] παρουσιάσθηκαν και στους Βουτιάνους[49] της επαρχίας Λακεδαίμονος κατά τα έτη 1847 και 1882 με πολλά θύματα. Για την καταπολέμηση της ευλο-

γιάς από το τέλος ήδη του 18ου αιώνα καθιερώθηκε ο εμβολιασμός με τον ιο της δαμαλίτιδας (δαμαλισμός), που έσωσε πολλές ανθρώπινες ζωές με την εφαρμογή του.

Σχεδόν ολόκληρο τον 19ο αιώνα η υγειονομική κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού παρέμεινε σχεδόν στάσιμη, πάντοτε σε χαμηλό επίπεδο, με τις επιδημίες λοιμωδών νόσων να διαδέχονται η μία την άλλη. Η Κυβέρνηση του Καποδίστρια έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα δημόσιας υγιεινής και κοινωνικής πρόνοιας. Ο ίδιος, ως γιατρός, ανέλαβε προσωπικά την αντιμετώπιση των επιδημιών (πανώλης, τύφου, ευλογιάς) εφαρμόζοντας με μεγάλη αυστηρότητα μέτρα προφύλαξης και κάθαρσης και ίδρυσε τα πρώτα υγειονομεία. Μέχρι το 1862 το ελληνικό κράτος είχε δείξει μεγάλη ενεργητικότητα και ενδιαφέρον θεσπίζοντας πολλούς νόμους σχετικά με την υγεία. Από το 1862 όμως μέχρι το 1914 παρουσίασε αδικαιολόγητη αδράνεια, αν λάβουμε υπόψη ότι οι ενδημικές αρρώστιες (ελονοσία, φυματίωση, αφροδίσια νοσήματα) και η μεγάλη βρεφική θνησιμότητα εξακολουθούσαν να μαστίζουν την ελληνική κοινωνία[50].

Παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν και στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις στα μέσα του 19ου αιώνα. Σε πολλά μέρη οι άνθρωποι έπιναν νερό από την ίδια πηγή, όπου πετούσαν τα απορρίμματα, με αποτέλεσμα να εξαπλώνονται οι επιδημίες με ανυπολόγιστες συνέπειες για τη δημόσια και οικογενειακή ζωή. Η ελονοσία στην Αγγλία θέριζε τις φτωχογειτονιές της υπαίθρου, ενώ ο τύφος

και η φυματίωση τις φτωχογειτονιές των πόλεων. Η θνησιμότητα είχε πάρει τέτοιες διαστάσεις που υπήρχε φόβος ότι σε λίγο δεν θα υπήρχαν εργατικά χέρια για τα εργοστάσια ή στρατιώτες για τον πόλεμο. Πολλοί επιστήμονες πάλεψαν ενάντια στην έλλειψη στέγης, στη μόλυνση του νερού, στο κακό αποχετευτικό σύστημα, στις νοθευμένες τροφές, στην παιδική εργασία και την απομόνωση όσων είχαν μολυνθεί από λοιμώδη νοσήματα. Μετά το 1850 δημιουργήθηκαν καλύτερα αποχετευτικά δίκτυα και δίκτυα ύδρευσης στη Δυτική Ευρώπη, ενώ γύρω στο 1870 μπήκαν σε εφαρμογή νέοι νόμοι σχετικοί με την καθαρή, υγιεινή τροφή[51].

Σύμφωνα με τη Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού στο ελληνικό κράτος κατά το έτος 1864 οι περισσότεροι θάνατοι συνέβησαν τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο και Ιανουάριο και οι λιγότεροι τους μήνες Μάρτιο και Μάϊο[52]. Κατά το έτος 1865 οι περισσότεροι θάνατοι συνέβησαν τον μήνα Δεκέμβριο, το έτος 1866 τον μήνα Ιανουάριο και το έτος 1867 τον μήνα Ιούλιο και οι λιγότεροι κατά τα έτη 1865 και 1866 τον μήνα Μάιο και το έτος 1867 τον Απρίλιο[53]. Κατά το έτος 1868 οι περισσότεροι θάνατοι συνέβησαν κατά τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο, Σεπτέμβριο και Νοέμβριο και κατά το έτος 1869 τους μήνες Ιανουάριο, Φεβρουάριο και Μάρτιο[54]. Κατά το έτος 1870 οι περισσότεροι θάνατοι συνέβησαν κατά τους μήνες Μάρτιο, Ιούλιο, Αύγουστο, Δεκέμβριο και Ιανουάριο, ενώ οι λιγότεροι τον Μάιο και τον Ιούνιο. Κατά το έτος 1871 οι περισσότεροι συνέβησαν τους μήνες Δεκέμβριο, Ιανουάριο, Μάρτιο, Ιούλιο, Οκτώβριο και Νοέμβριο, ενώ οι λιγότεροι το Μάιο. Κατά το έτος 1872 οι περισσότεροι τους μήνες Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο και οι λιγότεροι τον

Απρίλιο και Μάιο. Κατά το έτος 1873 οι περισσότεροι τον Ιανουάριο, Ιούνιο, Ιούλιο, Αύγουστο, Σεπτέμβριο και Οκτώβριο και οι λιγότεροι τον Μάρτιο[55].

Την εποχική κίνηση των θανάτων στο δήμο Σπάρτης παρακολουθούμε στον πίνακα 8 και το διάγραμμα 5.

Πίνακας 8
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των θανάτων
(1864 -1873, 1878-1883) (Αναλογικός αριθμός)

Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1864	57	45	29	106	73	29	192	176	192	61	122	118	1.200
1865	140	154	109	72	99	92	72	89	113	62	85	113	1.200
1866	76	92	63	88	105	101	180	101	122	88	80	105	1.200
1867	105	117	123	129	111	111	92	86	86	80	98	62	1.200
1868	98	84	77	133	91	175	91	91	112	77	77	91	1.200
1869	78	84	123	97	104	110	97	84	91	117	97	117	1.200
1870	83	57	92	166	123	101	83	70	79	153	101	92	1.200
1871	100	82	77	95	104	95	158	77	95	113	100	104	1.200
1872	131	143	125	72	101	90	84	101	90	78	72	113	1.200
1873	112	87	106	106	118	68	131	93	124	81	81	93	1.200

1864-1873	**98**	**95**	**89**	**105**	**102**	**93**	**121**	**98**	**113**	**90**	**92**	**102**	**1.200**
1878	86	77	86	111	111	146	137	146	120	51	51	77	1.200
1879	92	59	59	159	143	159	59	50	117	101	92	109	1.200
1880	74	56	84	65	56	47	177	102	112	130	140	158	1.200
1881	148	81	40	97	97	91	134	118	84	111	101	97	1.200
1882	116	90	100	58	58	74	127	116	116	106	127	111	1.200
1883	104	114	104	71	138	74	89	104	107	98	95	101	1.200
1878-1883	**112**	**87**	**79**	**88**	**105**	**92**	**117**	**108**	**106**	**101**	**101**	**106**	**1.200**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 6

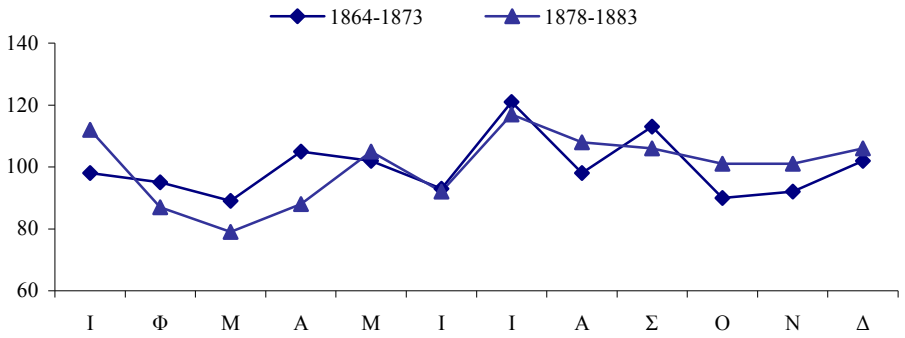
Από τον πίνακα προκύπτει ότι την μεν δεκαετία 1864-1873 παρατηρείται έξαρση των θανάτων τους δύο μήνες της άνοιξης (Απρίλιο, Μάιο), τον Ιούλιο, Σεπτέμβριο και Δεκέμβριο, ενώ την εξαετία 1878-1883 οι μήνες που έχουν τους περισσότερους θανάτους είναι από τους ανοιξιάτικους ο Μάιος, το καλοκαίρι, το φθινόπωρο και ο χειμώνας.

Και ο δήμος Σπάρτης μαστίζεται από ελονοσία, φυματίωση, πυρετούς, κοκίτη[56] και ευλογιά[57]. Μάλιστα η τελευταία αποτελούσε απειλή μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η εικόνα της Σπάρτης, όμως προς το τέλος του αιώνα σιγά σιγά αλλάζει και η πόλη παρέχει συνθήκες πιο υγιεινές για τους κατοίκους της μειώνοντας τα θανατηφόρα κρούσματα των ασθενειών[58]. Η πρόνοια για τη δημόσια υγεία είναι μεγαλύτερη και πιο αποτελεσματική. Γίνονται ενέργειες για την ασφαλή ύδρευ-

ση της πόλης[59], λαμβάνονται προληπτικά μέτρα εμβολιασμού[60] τόσο των ενηλίκων όσο και των μαθητών και μεριμνάται ιδιαίτερα η πρόληψη των αφροδισίων νοσημάτων[61]. Επίσης στις αρχές του 20ού αιώνα η ίδρυση νοσοκομείου, εκτός από το στρατιωτικό νοσοκομείο που ήδη λειτουργούσε, προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες στη θεραπεία των νόσων και συμβάλλει στη βελτίωση της δημόσιας υγείας. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Λακεδαίμων «…εις την Σπάρτην από ετών ήτο ενδεδειγμένη η ανάγκη νοσοκομείου, το οποίον να έχη ανοικτάς τας θύρας του εις τους νοσούντας και τους κάμνοντας των πέριξ. Και το απέκτησεν ευτυχώς από τινος δια της ιδρύσεως του Νοσοκομείου «ο Σωτήρ» του ομωνύμου συλλόγου χάρις εις την πρωτοβουλίαν του εγκρίτου χειρουργού της πόλεώς μας Πέτρου Γιατράκου, όστις και το διευθύνει. Το Νοσοκομείον τούτο λειτουργεί άριστα εις την επί τούτω μισθωθείσαν οικίαν του κ. Φωτ. Βαλασσόπουλου επί της οδού Κων/νου Παλαιολόγου, παρά το Γυμναστήριον, οίκημα μεμονωμένον, περιβαλλόμενον από κήπον, ευήλιον, ευάερον. Τρία μεγάλα δωμάτια έχουν διαρρυθμισθεί εις θαλάμους των αρρώστων, το τέταρτον εις αίθουσαν εγχειρήσεων με πλουσίαν συλλογήν χειρουργικών εργαλείων και σιδηράν κλίνην μεγάλης αξίας. Εντός του Νοσοκομείου διαιτάται γυνή νοσοκόμος….»*[62].

Διάγραμμα 5
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των θανάτων
(1864-1873, 1878-1883)

Πηγή: πίνακας 8

ΣΥΝΟΨΗ

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η κατανομή των δημογραφικών συμβάντων στην πορεία του χρόνου παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση ανάλογα με τις εποχές του έτους και τους μήνες. Οι παράγοντες που επηρεάζουν αυτή τη διαφοροποίηση είναι οικονομικοί, οικολογικοί και θρησκευτικοί-εθιμικοί.

Η οικονομία αναδεικνύεται σε ρυθμιστικό σχεδόν παράγοντα, αφού συμβαίνουν λιγότερες γεννήσεις και λιγότεροι γάμοι κατά τις εποχές με μεγάλο φόρτο γεωργικών εργασιών. Αυτό δείχνει ότι η εποχική κίνηση των γεννήσεων και των γάμων επηρεάζονται από τον κύκλο της σοδειάς.

Η οικολογία συσχετίζεται με την κατανομή στη διάρκεια του έτους ιδιαίτερα των θανάτων. Παρατηρήθηκε ότι συμβαίνουν περισσότεροι θάνατοι κατά τους θερμούς και τους ψυχρούς μήνες του έτους σε συνάρτηση και με τις κατά τόπους περιβαλλοντικές συνθήκες (ελώδεις τόποι-τόποι με υψόμετρο).

Τέλος, η θρησκευτική παράδοση καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την τέλεση κυρίως των γάμων. Παρατηρήθηκε ότι αποφεύγονται σχεδόν εντελώς

κατά τη Σαρακοστή, ενώ τελούνται σε σημαντικό ποσοστό κατά τη διάρκεια των σημαντικών θρησκευτικών εορτών, Χριστούγεννα και Πάσχα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβίας, 1980, σσ. 75,78.

2. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875*, σσ. 10, 21, 25-26, 33.

3. Μ. Μπούκα, *Οδηγός Εμπορικός Γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875,* έτος Α΄, εν Αθήναις 1875, σ. 323.

4. Α. Μανσόλα, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί Γεωργίας,* ο.π., σ. 21.

5. εφημ. *Λακωνία* 1904-1905.

6. Πέπης Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση,* ο.π., σ. 87.

7. Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς Πινελιές και θύμησες απ΄ το χωριό μου,* εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 119.

8. Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς, ο.π.,* σ. 122. Ασπασίας Κατσούλη-Συμεώνογλου, *Βάτικα Η πατρίδα μου,* Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 2002, σ. 104. Χαρή Αθ. Γρηγόρη, *Τσούνη Ιστορία, Λαογραφία, Αναμνήσεις,* Arlington, Massachusetts, 2000, σ. 143.

9. Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς, ο.π.,* σ. 125

10. Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς, ο.π.,* σ. 126

11. Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς, ο.π.,* σ. 161

12. Ελευθ. Π. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήναι 1980, σσ. 213-217. Κώστα Κόμη, *Ιστορικοδημογραφικά,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999, σσ. 23. Ο γνωστός Μανιάτης ποιητής Νικήτας Νηφάκης αναφέρει: «…Αυτά γυναίκες σπέρνουν τα, γυναίκες τα θερίζουν, γυναίκες τα δεμάτια στ΄ αλώνι συναθροίζουν…» «…οι άνδρες, άλλοι περπατούν στον κούρσον και κλεψίες και άλλοι σ΄ άλλους πολεμούν και κάμουν απιστίες…». Νικήτα Νηφάκη, *Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα* (προλεγόμενα υπό Σ. Κουγέα), Αθήναι 1964, σσ. 43-44.

13. Τζώρτζη Ανωμήτρη, «Πώς μαζεύανε το αλάτι», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2003*, Εκδόσεις Ιδιομορφή.

14. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 66.

15. Όπως παρατηρεί ο Γ. Θεοφίλης, στο Βασσαρά Λακωνίας «…τα αποχωρητήρια μέσα στα σπίτια και οι βόθροι ήτανε άγνωστα πράγματα για τους χωρικούς. Το κάθε σπίτι είχε τον απόπατό του έξω στην αυλή ή στην άκρη του κήπου…». Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς,* ο.π., σ. 99.

16. Ιωάννου Κων. Τζαννέτου, *Οι Βουτιάνοι της Σπάρτης*, Βουτιάνοι 1968, σσ. 30-31. Παρόμοια περιστατικά μαρτυρούνται και σε άλλες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Ο Βαγγέλης Αγγελής αναφέρει σχετικά: Ο Χ. Π. από τη Ματαράγκα Καρδίτσας γεννήθηκε το 1885 στο χωράφι την ώρα που η μάνα του με τον πατέρα του έσπερνε καλαμπόκι και έλεγε χαρακτηριστικά ότι είναι «παιδί της αυλακιάς». Ο Β. Μ. από το Μάρκο Καρδίτσας γεννήθηκε το 1870 στο χωράφι κατά την ώρα του θερισμού. Ο Ε. Β. από το Κουτσιαρί Καρδίτσας γεννήθηκε το 1875 στα αλώνια με τα καλαμπόκια. Ο Ζ. Α. από το Ερμήτσι Καρδίτσας γεννήθηκε στο δρόμο την ώρα που η μάνα του πήγε στο ποτάμι για να πλύνει τα ρούχα. Στο ποτάμι την έπιασαν οι πόνοι και αμέσως πήρε το δρόμο της επιστροφής με τη βοήθεια των άλλων γυναικών, αλλά πριν φτάσει στο σπίτι στη μέση του δρόμου σταμάτησε και γέννησε το παιδί της, γι΄ αυτό πήρε το όνομα Ζήσης. Βαγγέλη Αγγελή, *Λαογραφικά της πεδινής Θεσσαλίας και στοιχεία της ορεινής,* τομ. Β΄, Αθήνα 1987, σ. 160.

17. «…Κάποια μητέρα πήγε τη νύχτα να ποτίσει τον κήπο της στα Γουβιά. Άφησε το μικρό παιδάκι της κάπου εκεί και δίπλα έβαλε ένα δαδί για να του φωτίζει. Όταν ύστερα από αρκετή

ώρα γύρισε, βρήκε το παιδί της πεθαμένο. Είχαν πάρει φωτιά τα ρουχαλάκια του και είχε πεθάνει από τα εγκαύματά του. Μια άλλη μητέρα είχε κρεμάσει από μια αγκορτσιά το μωρό της στη νάκα και ξεφύλλιζε το αμπέλι της. Όταν γύρισε κοντά στο μωρό της, είδε στην κούνια ένα φίδι που είχε πέσει από το δέντρο. Έπεσε το φίδι στο έδαφος χωρίς να έχει βλάψει το μωρό…». Χαρή Γρηγόρη, *Η Μεγάλη Βρύση του χθες, Το όμορφο χωριό που ερημώθηκε,* Arlington, Massachusetts, 1999, σσ. 132-133.

18. Χ. Γρηγόρη, *Η Μεγάλη Βρύση του χθες,* ο.π., σσ. 131-132. Ι. Τζανέτου, *Οι Βουτιάνοι της Σπάρτης,* ο.π., σ. 38. περιοδικό *Μαλεβός,* «Χωριάτικος Βίος», Απρίλιος 1926, αριθ. 60, σσ. 521-522. περιοδ. *Μαλεβός,* Ιούλιος 1926, αριθ. 63, σ. 551.

19. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, σ. κστ΄.

20. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* εν Αθήναις 1869, σ. ι΄.

21. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, σ. ζ΄.

22. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872, 1873,* εν Αθήναις, 1876, σ. στ΄.

23. Π. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση*, ο.π., σσ. 85-86.

24. Παναγιώτας Καλογρή - Βάσια Τσοκόπουλου, «Βιομηχανία και πόλεις στην Ελλάδα το β΄ ήμισυ του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη,* τόμ. Β΄, Αθήνα 1985, σ. 437.

25. Χριστίνας Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα,* ΙΑΕΤ, Αθήνα, 1986, σσ. 34-40.

26. Χριστίνας Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης,* ο.π., σ. 33.

27. Σύμφωνα με την υπ΄ αριθ. 21 Απριλίου 1881 αναφορά του ΥΕ «… μη υπάρχοντος εν τω θεραπευτηρίω Σπάρτης στρατιωτικού ιατρού, η εξ αυτού τούτου του καταστήματος χορηγία των αναγκαιούντων εις τους καταδίκους τε και υποδίκους φαρμάκων αποβαίνει ανέφικτος, συνεννοήθημεν μετά και του επί της Δικαιοσύνης Υπουργείου περί του πρακτέου, συνεπεράναμεν δε ότι, έως αν το εν τω εν Σπάρτη στρατιωτικώ θεραπευτηρίω υπάρχον του ιατρού κενόν πληρωθή, καλόν είναι να ανατεθή τινι των εν Σπάρτη φαρμακείων εκ των βελτίονος απολαβόντων φήμην επί τε ικανότητι και πληρότητι υλικού η επί τριμηνίαν χορηγία των φαρμάκων, περί ων ο λόγος….». *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 7.271/ 1881, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

28. «…διωρίσθη παρά τω ενταύθα στρατιωτικώ νοσοκομείω και έτερος ιατρός, ο δόκιμος κ. Βασιλάκης. Η ικανότης κατά την ιατρικήν επιστήμην και το παρελθόν του νέου τούτου χρηστάς παρέχει ελπίδας περί της επιτυχούς διεξαγωγής των ανατεθέντων ήδη αυτώ χρεών…». εφημ. *Ηώς,* αρ. 178/ 27.1.1881.

«…είναι λίαν αξιέπαινος η μέριμνα, μεθ΄ ης εξακολουθεί πάντοτε ο ιατρός των φυλακών κ. Μανουσάκης να εργάζηται προς συντήρησιν της υγείας των εν αυταίς δι΄ άκρας καθαριότητος και αποτροπής παντός, όπερ δύναται να εξασκήση βλαπτικήν επήρειαν επί της υγιεινής του καταστήματος εν γένει. Ούτως αι φυλακαί της πόλεώς μας παρέχουσι σήμερον την μεγαλυτέραν ασφάλειαν κατά την ώρα μάλιστα ταύτην των επιδημιών εις τους εν αυταίς κρατουμένους…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ 166/ 15.5.1871.

«…παρεκλήθημεν παρά του κ. Μιχ. Δασκαλάκου να εκφράσωμεν δημοσία τας ευχαριστίας του κατά τον ενταύθα στρατιωτικόν ιατρόν κ. Κωνστ. Μιχαλακάκον δια την επιτυχή θεραπείαν, ην ούτος μετήλθε προς ίασιν του παιδίου του. Γνωστοποιούμεν τοις συμπολίταις ημών ότι ο ιατρός δέχεται εν τη οικία του και επισκέψεις απόρων από της 10-12 π.μ.». εφημ. *Ηώς*, αρ. 196/5. 1.1882.

«… μετά την ίδρυσιν του επιστημονικού οδοντιατρείου του κ. Α. Ζανοπούλου, κατηρτίσθη ήδη και κλινική μικροβιολογίας και ουροχημείας παρά του ιατρού Γ. Οικονόμου, ένθα εκτελούνται κατά τας τελευταίας μεθόδους η μικροσκοπική εξέτασις του αίματος και των ούρων…». εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 11/ 19.4.1909.

29. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία, ο.π.*, σ. 71.

30. Αντώνη Αντωνίου, «Γαμήλια έθιμα των Καραγκούνηδων της κοινότητας Ματαράγκας Καρδίτσας», Συνέδριο Αρχειονομίας, *Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές*, Σπάρτη 1997, σσ. 142-143. Βαγγέλη Αγγελή, *Λαογραφικά της πεδινής Θεσσαλίας και στοιχεία της ορεινής,* τομ. Β΄, Αθήνα 1987, σ. 336.

31. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* ο.π., σ. ιη΄.

32. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* ο.π., σσ. ε-στ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* ο.π., σ. δ΄.

33. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* ο.π., σ. δ

34. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* ο.π., σ. γ΄.

35. Η παιδική θνησιμότητα ήταν αρκετά υπολογίσιμη μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα παρόλο που μειώθηκε αισθητά σε σχέση με τις αρχές του αιώνα. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),* εκδόσεις Θεμέλιο, 1987, σ. 98.

36. Για την ελονοσία, ασθένεια ενδημική σε όλο το ελληνικό κράτος, η Πολιτεία από πολύ νωρίς πήρε μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπισή της. Ειδικότερα μερίμνησε και *«περί των ενδημούντων εν Ελλάδι νοσημάτων».* Στη συνεδρία της 26ης Ιουλίου 1840 αποφασίστηκε η σύσταση «περιπατητικών ή μεταβατικών ιατρείων μετά ιατρού, χειρουργού και φαρμακοποιού αποστελλομένων μετά των αναγκαίων φαρμάκων ανά τα μάλλον προσβεβλημένα υπό ελωδών πυρετών μέρη προς νοσηλείαν των ασθενών». Προτάθηκε επίσης η αποξήρανση των βάλτων και η κίνηση ως θεραπευτικό φάρμακο. Π. Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862,* Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1991, σ. 173.

37. Από τα Πρακτικά του δήμου Σπαρτιατών πληροφορούμαστε ότι «… το ΔΣ αποφάσισε να χορηγηθή πίστωσις εκ δραχμών 500 εις το χωρίον Βάρσοβα του δήμου Σπαρτιατών προς αποπεράτωσιν φρέατος, διότι στερείται ποσίμου ύδατος το χωρίον τούτο…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 27/ 17.5.1895, ΓΑΚ.- ΑΝΛ.

38. Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα,* εκδόσεις Πλέθρον 2002, σ. 139.

39. «Εν Ελλάδι, ήτις είναι σήμερον η κατ΄ εξοχήν ελώδης χώρα της Ευρώπης, ουδεμία ποτέ ελήφθη εκ μέρους της πολιτείας πρόνοια προς καταπολέμησιν των ελωδών πυρετών…Ηλαττώθησαν λοιπόν σημαντικώς οι πυρετοί, όπου το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και το κεκλιμένον του εδάφους άφηνον ελευθέραν την αξίνην του χωρικού. Παντού, όμως, ένθα οι ποταμοί κατακλύζουσι τα ως επί το πλείστον εις το δημόσιον ανήκοντα εδάφη, η κατάστασις δεν μετεβλήθη και οι πλησίον των τελμάτων πληθυσμοί νοσούσι και γίνονται νωθροί και βραχύβιοι. Τοιαύτη χώρα είναι η παρά τας εκβολάς του Ευρώτα πεδιάς του Έλους. Χιλιάδες στρεμμάτων ανηκόντων κατά μέγα μέρος εις το δημόσιον είναι τελματώδη και διασπείρουσι το μίασμα και τον θάνατον εις τους πέριξ οικούντας. Η πεδιάς του Έλους, κειμένη εις το βάθος του Λακωνικού κόλπου και εκτάσεως εκατόν περίπου χιλιάδων στρεμμάτων, κατοικείται υπό 3.000 κατοίκων. Διαβρέχεται ή μάλλον κατακλύζεται υπό δύο ποταμών και ενός χειμάρρου, ων τα κατά τον χειμώνα αφθονώτατα ύδατα παρακωλυόμενα και υπό των νοτίων ανέμων του να εκβάλωσιν εις την θάλασσαν σχηματίζουσι λίμνας και τέλματα, τριάκοντα και πλέον χιλιάδων στρεμμάτων ατελώς ξηραινόμενα κατά το θέρος και κατά το πλείστον σκιαζόμενα υπό πυκνού δάσους τελματοβίων θάμνων. Οι ολίγοι σχετικώς προς την έκτασιν της πεδιάδος κάτοικοι υπό των πυρετών κατατρυχόμενοι αδυνατούσι να προαγάγωσι την καλλιέργειαν εις βαθμόν εξασφαλίζοντα την σποράν, ήτις ουχί σπανίως καταστρέφεται υπό των υδάτων των άνευ επαρκούς κοίτης ποταμών. Είναι πτωχοί και κεχέκται. Ο δε πληθυσμός ελαττούται συντελούσης και της αποδημίας εις Αμερικήν, ένθα απέρχονται φεύγοντες την αθλιότητα του βίου εν μια των ευφορωτέρων πεδιάδων της Ελλάδος. Η πενία είναι η κυριωτέρα αιτία της μεταναστεύσεως, γράφουσιν οι δήμαρχοι των δήμων Ελους και Τρινάσου προς την Νομαρχίαν, αφού η επιτυχία της σποράς αυτών έχει αφεθεί εις το έλεος των ποταμών, η δε υγεία εις το έλεος των μυριάδων κωνώπων. Κατά στατιστικήν ληφθείσαν προ πενταετίας εκ της εξετάσεως 350 μαθητών των σχολείων των διαφόρων χωρίων του Ελους, εις 10% μόνον ανήρχοντο οι μη προσβληθέντες υπό ελωδών πυρετών μαθηταί κατά το θέρος εκείνο, ενώ κατά το παρελθόν μεταξύ 600 κατοίκων ενός των χωρίων της πεδιάδος 2 μόνον έμειναν απρόσβλητοι». «Το έλος της Λακεδαίμονος», περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1901, σσ. 20-22.

40. «…Η μεγάλη αυτή πληγή, ο μέγας εχθρός της Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας, το έλος Τυρνάσου πρόκειται να εκλείψη. Ελπίζομεν τουλάχιστον ότι θα γίνη τούτο λίαν προσεχώς. Εταιρεία σοβαρά με κεφάλαια επαρκή υπέβαλεν εις την Κυβέρνησιν σχετικήν αίτησιν, ήτις και ενεκρίθη. Ούτω ου μόνον περί τας 25 χιλιάδας στρέμματα ευφορωτάτης γης θα αποδοθώσιν προς καλλιέργειαν εις την Λακεδαίμονα, ήτις θα καταστή αυτάρκης υπό έποψιν άρτου, αλλά το σπου-

δαιότερον θα απαλλαγώμεν από τους ελώδεις πυρετούς, από τους οποίους μαστίζεται μέγα μέρος του νομού μας και πολλοί των κατοίκων του κατ΄ έτος αποθνήσκουν». «Το έλος Τυρνάσου…», περιοδ. *Μαλεβός*, Οκτώβριος 1925, σ. 454.

41. «…Δύο μεγάλα ζητήματα απησχόλουν ανέκαθεν την Λακεδαίμονα. Η αποξήρανσις του εν τω δήμω Τυρνάσου έλους, του μαστίζοντος ολόκληρον σχεδόν τον νομόν με τους ελώδεις πυρετούς του και η έλλειψις συγκοινωνίας…..». περιοδ. *Μαλεβός,* Δεκέμβριος 1924, σ. 325.

42. «Τα προβλήματα ήτανε πολλά και μεγάλα …μέχρι τις επιδημίες που κάθε τρεις και μία πέφτανε στο χωριό σκορπώντας θανατικό. Τη μια ο δάγκειος πυρετός ή η μηνιγγίτιδα, την άλλη ο τύφος κι ένα σωρό άλλες αρρώστιες δεν έλειπαν ποτέ από τη ζωή του χωριού. Όσο για την ελονοσία, που θέριζε κυριολεκτικά, ήτανε ενδημική-ιδιαίτερα το καλοκαίρι- παρόλο που το χωριό μας ήτανε ορεινό, με ξηρό κλίμα και χωρίς στεκούμενα νερά και έλη. Το ίδιο μόνιμα ενδημική ήτανε και η δυσεντερία, που έστελνε πολλούς στον άλλο κόσμο κάθε χρόνο, κύρια από τα πηγάδια, αλλά και από την έλλειψη στοιχειώδους αποχέτευσης….». Γιάγκου Θεοφίλη, *Ο Βασσαράς,* ο.π., σ. 15.

43. «…η σωματική και διανοητική καταπόνησις, η ελαττωματική τροφή και ιδίως η έλλειψις καθαρού αέρος είναι παράγοντες ελαττούντες την αντίστασιν του οργανισμού κατά του μικροβίου, η δε άρσις των παραγόντων τούτων και η επαναγωγή του ατόμου εις ήρεμον και φυσικόν βίον αποτελούσι το σημαντικώτερον όπλον κατά της αναπτύξεως αυτού. Εις πλήρωσιν των συνθηκών τούτων από δεκαετηρίδων ήδη ιδρύθησαν εν Ευρώπη εις τοπία υψηλά και δασώδη φθισιατρεία και σήμερον λειτουργούσι πολυάριθμα τοιαύτα εις όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, ων τα πρωτεία κατέχουσι τα εν Γερμανία και Αγγλία. Ο τόπος ημών υστερεί και κατά τούτο. Ουδέ εν τοιούτον ίδρυμα αριθμεί η Ελλάς… Εν Ελλάδι, όπου ουδεμία επαρχία στερείται δασωδών ορέων και αι πλείσται έχουσι τερπνά παράλια, το σύστημα των μικρών φθισιατρείων, όπερ υπό πολλών θεωρείται προσφορώτερον δέον να θεωρηθεί το κατ΄ εξοχήν εφαρμόσιμον. Υπέρ της ιδέας αυτής προ έτους και πλέον εγένετο προσπάθεια ίνα την πρωτοβουλίαν λάβη η επαρχία ημών δια της ιδρύσεως δύο μικρών φθισιατρείων. Η ημιδιαλελυμμένη Μονή των Αγίων Αναργύρων ιατρών, πλουσία και ακμάζουσα άλλοτε κείται επί υψηλής δασώδους, υπηνέμου και τερπνής τοποθεσίας και έχει πολυάριθμα κελία, άτινα δια μικρών δαπανών διασκευαζόμενα θα παρείχε στέγην εις πολλούς πάσχοντας των πέριξ. Άλλη Μονή, η της Γιατρίσσης, είχεν αποταμίευμα χιλιάδας τινάς δραχμών προερχομένων εξ αναθημάτων ευσεβών αναρρωνυόντων, αίτινες ηδύναντο να χρησιμεύσωσιν ως απαρχή τοιούτου ιδρύματος πλησίον του δάσους της Βασιλικής. Αλλά και αι χιλιάδες αύται διετέθησαν εις οικοδομήν κελίων και ξενώνων όλως ακαταλλήλων προς νοσηλείαν τοιούτων αρρώστων ένεκα του αναπεπταμένου της θέσεως της Μονής, της κατ΄ έτος συρροής πλήθους προσκυνητών και άλλων λόγων…..». Γ. Οικονόμου, «Φθισιατρεία εν Λακεδαίμονι», περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1902, σσ. 8-11.

44. Χ. Γρηγόρη, Η Μεγάλη Βρύση του χθες, ο.π., σ. 126 και Νίκου Χ. Σταυρόπουλου, *Η Βαμβακού Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του,* Εκδόσεις Σόκολη, Αθήνα 1989, σσ. 271-272.

45. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας),* τόμ. Α΄, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1995, σ. 74.

46. «Η νόσος ευλογία ευρίσκεται εις ύφεσιν…Δυστυχώς όμως λαμβάνει μεγάλας διαστάσεις η νόσος αύτη εν τοις δήμοις Οινούντος και Θεραπνών κατά τας εκείθεν διαβιβαζομένας ειδήσεις». εφημ. *Ηώς*, αρ. 215/ 18.1.1883.

47. Πελαγίας Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και Υγεία*, ο.π., σσ. 172-173.

48. Ο λαός κατ΄ ευφημισμόν συνήθιζε να αποκαλεί τις βαριές αρρώστιες με κάποιο κολακευτικό όνομα. Έτσι την ευλογιά την ονόμαζε «γλυκασμένη», τον κωλικό των παιδιών «το γλυκό του», την πανώλη, τη χολέρα και την ευλογιά, περιληπτικά, «ευλογημένες, καλονόματες ή μελιταριές». Π. Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και Υγεία*, ο.π., σ. 146.

49. «…Τη δεύτερη φορά αφορμή υπήρξε ο τσοπάνης Αθανάσιος Βερβενιώτης, που την μετέφερε από τα Βρέστενα και την μετέδωσε πρώτα στην οικογένειά του. Πρώτη πέθανε η κόρη του Αργύρω. Ο θάνατός της προκάλεσε θλίψη, αλλά κανείς δεν πήγαινε στο σπίτι της ούτε και ο παπάς. Επειδή ο εφημέριος του χωριού ήταν άρρωστος κάλεσαν τον εφημέριο του γειτονικού χωριού, του Βρουλιά. Όμως ο παπάς, όταν πληροφορήθηκε σχετικά με την αρρώστια αρνήθηκε να ρθει στους Βουτιάνους. Αναγκάστηκαν λοιπόν οι οικείοι της να πάρουν την πεθαμένη Αργύρω και

να πάνε να την θάψουν χωρίς παπά και νεκρώσιμη ακολουθία όχι στο νεκροταφείο αλλά σε άλλη μακρινή τοποθεσία, ψηλά στο δρόμο, ανάμεσα στα πουρνάρια. Τριάντα άτομα, μικροί και μεγάλοι προσβλήθηκαν από την αρρώστια και εννέα πέθαναν. Ήταν απερίγραπτη η εικόνα και η κατάσταση της εποχής εκείνης. Όλοι κρύβονταν, μετακινούνταν την νύκτα. Νύχτα έφευγαν για τις δουλειές τους και νύχτα γύριζαν στα σπίτια τους, κουκουλωμένοι και απέφευγαν τους δρόμους και τα σοκάκια κοντά στα σπίτια των αρρώστων. Ο καθένας κοίταζε μόνο τον εαυτό του...Τα σπίτια που είχαν μέσα αρρώστους ήταν αξιοθρήνητα. Οι γείτονες ή οι συγγενείς τους στην αρχή τούς πρόσεχαν κάπως και τους πρόσφεραν ό,τι τροφές είχαν. Πήγαιναν απ΄ έξω από τα σπίτια τους και με τα λόγια: «Κουμπάρα-Κουμπάρα ή θειά…. Έβγα έξω να πάρεις κάτι» τις άφηναν και έφευγαν…» Ι. Τζαννέτου, *Οι Βουτιάνοι*, ο.π., σσ. 266-267.

50. Πελαγίας Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και Υγεία*, ο.π., σσ. 167-168, 176-177

51. Πελαγίας Σουτζόγλου - Κοτταρίδη, *Παιδί και Υγεία,* ο.π., σσ. 60-61. Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα,* ο.π., σσ. 193-195

52. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* ο.π., σ. λγ΄.

53. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* ο.π., σ. ιδ΄.

54. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* ο.π., σ. ι΄.

55. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* ο.π., σσ. η΄-θ΄.

56. «…ο επάρατος επιδημικός βηξ κοκκίτης από καιρού αποδεκατίζει εν τη πόλει μας την τρυφεράν ηλικίαν, ενώ ο τύφος εξακολουθεί να λυμαίνηται τους εν ταις φυλακαίς. Συνιστώμεν μεγίστην προσοχήν εις τους γονείς μικρών τέκνων και έτι μείζω φιλανθρωπίαν εις τους επιτετραμμένους τα των δεσμωτηρίων…». εφημ. *Ηχώ του Ταϋγέτου*, αρ. 155 / 5.3.1871.

57. «…Ο Δημαρχών ανέφερεν ότι εις Μισθρά και Άγιον Ιωάννην ενέσκηψεν η νόσος ευλογία και δια το κατεπείγον εδιόρισε φύλακας προς φύλαξιν και αποκλεισμόν των προσώπων και οικιών όπου το νόσημα τούτο ενεφανίσθη και προς τον σκοπόν τούτον αιτείται πίστωσις εκ του ΔΣ προς πληρωμήν των προσώπων, άτινα ενήργησαν τον αποκλεισμόν των οικιών συνισταμένην εις δραχμάς τουλάχιστον 150…». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 266/ 14.1.1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

«…ο Δημαρχών πάρεδρος Δ. Φικιώρης εζήτησεν πίστωσιν δια τους εκ της νόσου ευλογίας πάσχοντας φύλακας. Ομοθύμω γνώμη χορηγεί πίστωσιν δραχμών πεντήκοντα εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του ειρημένου προϋπολογισμού, αίτινες θέλουσι χρησιμεύσει εις την πληρωμήν μισθοδοσίας εις τους φύλακας της εκ της νόσου ευλογίας πάσχοντας και παραγγέλει τω Δημάρχω να ενεργήση τα προσήκοντα…». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 307/ 15.10.1865, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

«…Μεγάλην επίτασιν έλαβεν η νόσος ευλογία, τα αραιά κατ΄ αρχάς κρούσματα επολλαπλασιάσθησαν, το δε μόλυσμα μετεδόθη και εις τας φυλακάς και εις το Στρατιωτικόν ενταύθα θεραπευτήριον, πανικός δε κατέλαβεν απάσας τας τάξεις της πόλεως Σπάρτης και των περιχώρων. Ανάστατος διατελεί σύμπασα η πόλις εις απάσας τας γωνίας, του θέματος τούτου απασχολούντος τους κατοίκους. Ότε έδει αι αρμόδιοι αρχαί δεν κατέβαλον την προσήκουσαν δραστηριότητα, ή μάλλον ελαχίστην αν ουδεμίαν έλαβον πρόνοιαν προς περιστολήν τουλάχιστον του κακού. Δέον όμως μετά την τοιαύτην επίτασιν της νόσου τα εσχάτως ληφθέντα μέτρα να καταστώσιν εντονώτερα. Να ευρεθή θεραπευτήριον μεμονωμένον και μακράν της πόλεως, εις ο να συγκεντρώνονται πάντες οι προσβαλλόμενοι, να αποκλεισθή η συγκοινωνία τούτων ή των επισκεπτομένων τούτους από της των άλλων πολιτών και προνοηθή ο δαμαλισμός και αναδαμαλισμός πάντων προς κοινήν σωτηρίαν. Ευχής έργον θα ήτο και η αραίωσις των εν ταις φυλακαίς δι΄ ενοικιάσεως και ετέρας καταλλήλου οικίας, εις ην τουλάχιστον να τοποθετηθώσιν οι δια φυλακίσεως τιμωρηθέντες. Άριστον δε το μέτρον του κ. εισαγγελέως να μη εισαγάγη τους ήδη καταδικασμένους εις τας φυλακάς, αλλά να τους παραδίδη είτε εις την χωροφυλακήν, είτε εις την Αστυνομίαν, ή να διατάσση την φύλαξίν των εις άλλην οικίαν κατάλληλον». εφημ. *Ηώς,* αρ. 214/ 18.12.1882.

«… επειδή εγνώσθη ότι εν τοις πέριξ της Σπάρτης εσημειώθησαν κρούσματα της νόσου ευλογίας, εγένετο εμβολιασμός των μαθητών απάντων των εκπαιδευτηρίων της πόλεώς μας…». εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 7/ 22.3.1909.

58. «Την πόλιν κτισθείσαν παρά τα ερείπια της αρχαίας επί τριγώνου, όπερ σχηματίζουσιν ο παραρρέων Ευρώτας και ο εις αυτόν χυνόμενος Κνακίων, επί εδάφους ακαλλιεργήτου και όλως τότε ασκεπούς, εμάστιζον επί πολλά έτη οι πυρετοί. Έκτοτε όμως οι παραπλεύρως εκάστης οικίας πορτοκαλεώνες ανεπτύχθησαν, η φιλοπονία των κατοίκων της πόλεως και των προαστίων

περιέβαλε την πόλιν δι΄ απείρου εκτάσεως ελαιώνων και αμπελώνων, το υνίον του γεωργού έφθασε μέχρι των αμμωδών οχθών των ποταμών και η φιλοκαλία των δημοτικών αρχόντων και τινων ευπόρων πολιτών εκόσμησε τας οδούς και πλατείας της πόλεως δι΄ ευθαλών δενδρυλλίων. Η επί της υγείας των κατοίκων ευεργετική επίδρασις της καλλιεργείας ταύτης είναι κατάδηλος. Οι πυρετοί δεν αποτελούσιν, ως πριν, την κατ΄ εξοχήν συχνήν νόσον, και αι τόσον άλλοτε συνήθεις κακοήθεις πυρετοί είναι τόσον σπάνιοι σήμερον. Εις τον αραιόν εν τούτοις συνοικισμόν δεον να αποδοθή ο εις μοναδικά κρούσματα περιορισμός της ευλογίας και της διφθερείτιδος, αίτινες, αν ποτε παρουσιάσθησαν δεν επεξετάθησαν εις επιδημίας. Αι άλλαι μολυσματικαί νόσοι, ως η ιλαρά και ο κοκκίτης βηξ, συχνάς ποιούνται τας επισκέψεις προσβάλλουσαι την νεωτέραν ηλικίαν και η από δεκάδων ετών άγνωστος οστρακιά ενσκήψασα προ δύο ετών επεξετάθη και παρέμεινεν επί μήνας εντελώς κατόπιν εκλείψασα. Η κατά τον παρελθόντα Αύγουστον ενσκήψασα επιδημία του κοιλιακού τύφου απεδόθη εις την μόλυνσιν του ύδατος του υδραγωγείου…Η υγεία της πόλεως, αν

μη είναι κρείσσων πολλών, δεν υστερεί εν τούτοις της των άλλων πόλεων της Ελλάδος. Εάν παραβάλη τις την των δύο τελευταίων ετών (1897,1898) στατιστικήν θνησιμότητος των Πατρών προς την θνησιμότητα των τεσσάρων τελευταίων ετών της Σπάρτης, ευρίσκει ότι είναι η αυτή και εις τας δύο πόλεις, ήτοι 1 θάνατος αναλογεί προς 49 κατοίκους. Η αυτή περίπου είναι και όσον αφορά τας ελώδεις νόσους. Εις τας Πάτρας αναλογεί 1 θάνατος εκ κακοήθους πυρετού επί 1407 κατοίκων, εν Σπάρτη 1 επί 1390, 1 θάνατος εξ ελονοσίας εν Πάτραις αναλογεί κατά 2533 κατοίκους και εν Σπάρτη 1 κατά 2085». Γ. Α. Οικονόμου, «Η Σπάρτη υπό υγιεινήν έποψιν», περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900, σσ. 42-45.

59. «…ο δήμαρχος Αδ. Ρουσσόπουλος επρότεινε να χορηγηθή πίστωσις 124 δραχμών δια την επιδιόρθωσιν του υδραγωγείου της πόλεως και καθαρισμόν της δεξαμενής αυτού προς πληρωμήν των εν τη καταστάσει του δημαστυνόμου Σπάρτης αναφερομένων εργατών…», *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 29/ 8. 8.1893, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

«…ο δήμαρχος Περ. Σαλβαράς υπέβαλε τα πρακτικά της μειοδοτικής δημοπρασίας επί της επεκτάσεως του εσωτερικού σωληνωτού υδραγωγείου της πόλεως Σπάρτης από της διασταυρώσεως των οδών Αγησιλάου και Μενελάου μέχρι της διασταυρώσεως των οδών Λυκούργου και Αμυκλών ..». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 77/ 16.5.1896, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

«…ο δήμαρχος πρότεινε όπως χορηγηθή πίστωσις δραχμών 1300 εκ του προϋπολογισμού 1906 έτους, δι΄ αποζημίωσιν ως έξοδα του ειδικού εξ Αθηνών μετακληθέντος νομομηχανικού κ. Γεωργ. Στράτου δια την μελέτην της υδρεύσεως της πόλεως και του φωτισμού αυτής και δια την σύνταξιν προϋπολογισμού δαπάνης και σχεδιαγράμματος δια την μεταφοράν του ύδατος εις την πόλιν της Σπάρτης. Προς δε της δια την εκπόνησιν προϋπολογισμού δαπάνης δια την κατασκευήν κεντρικού οχετού εντός της πόλεως Σπάρτης και επί της λεωφόρου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου…». *ΠΔΣΔΣ*, 6.11.1906, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

«…το ζήτημα του νερού της Σπάρτης είναι σπουδαιότατον όντως και δικαίως απετέλεσε θέμα μελέτης και μερίμνης των δημοτικών μας αρχόντων της τελευταίας δεκαετίας…». εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 18/ 7.6.1909.

60. «… κατά τον προϋπολογισμόν εσόδων και εξόδων του έτους 1894 δια προμήθειαν δαμαλίδος 150 δραχμάς…». *ΠΔΣΔΣ*, αρ. 41/ 14.9.1893, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

«…ο δήμαρχος Αδ. Ρουσσόπουλος ζήτησε την επιψήφισιν πιστώσεως προς αποζημίωσιν του επαρχιακού εμβολιαστού Κλεομένους Ρουσσέτου δια τα παρ΄ αυτού εμβολιασθέντα άπορα τέκνα των χωρίων Αγίου Ιωάννου, Σκλαβοχωρίου και Σπάρτης ανερχόμενα εις 310….». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 53/ 8.10.1895, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

61. «…ο δήμαρχος υπέβαλεν πίνακα ιατροδικαστικών δικαιωμάτων του ιατρού Δημ. Ζερβέα δια δραχ. 130 δι΄ επισκέψεις εις κοινάς γυναίκας και δια μετάβασιν εις το χωρίον Άγιον Ιωάννην προς επίσκεψιν των εκεί υπαρχόντων ευφλογιόντων, ας επισκέψεις ενήργησεν συνεπεία εγγράφου παραγγελίας του αστυνόμου Σπάρτης…..». *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 87/ 3.6.1896, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

62. εφημ. *Λακεδαίμων*, αρ. 23/ 12.7.1909. Δήμητρας Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα- πληθυσμιακή, κοινωνική και οικονομική πορεία (1900-1960)», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΣΤ΄, Αθήναι 2002, σ. 440.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΓΑΜΟΙ- ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Ο γάμος είναι γεγονός κεφαλαιώδους σημασίας τόσο από άποψη κοινωνική όσο και δημογραφική. Από τη σκοπιά δε της Ιστορικής Δημογραφίας έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα α) γιατί αποτελεί το νόμιμο θεσμικό πλαίσιο της τεκνοποιίας και β) γιατί οι γαμήλιες στρατηγικές αποτελούν, στους πληθυσμούς παλαιού τύπου, έναν από τους κύριους αυτορρυθμιστικούς μηχανισμούς που διασφαλίζουν τη δομική σταθερότητα του δημογραφικού συστήματος[1].

Επειδή ο γάμος αποτελεί ένωση κοινωνικών όντων, αυτόματα σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές αντιλήψεις και νοοτροπίες και σ΄ αυτόν αντανακλώνται πολλές φορές σκοπιμότητες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές, ανθρώπινες. Έτσι η γαμηλιότητα εκφράζει και τη νοοτροπία των ανθρώπων μιας συγκεκριμένης εποχής[2].

Προκειμένου να μελετήσουμε την κίνηση των γάμων στο νομό Λακωνίας κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, μπορούμε να απαντήσουμε στα παρακάτω ερωτήματα:

α. *«Πώς»,* δηλαδή ποιος είναι ο ρυθμός των γάμων σε συνάρτηση με την ηλικία (πρώιμοι, όψιμοι γάμοι).

β. *«ποιος με ποιον»,* δηλαδή οι κανόνες εκλογής συζύγου (γάμος κατά πολιτική κατάσταση, εντοπιότητα στην επιλογή συζύγου).

Γάμοι κατά φύλο σε ομάδες ηλικιών

Η ηλικία των ερχομένων σε γάμο είναι μια από τις σπουδαιότερες δημογραφικές πληροφορίες, επειδή σχετίζεται άμεσα με τη γονιμότητα. Όσο μικρότερη είναι η ηλικία της νύφης τόσο μεγαλύτερη η διάρκεια της έκθεσής της στη δυνατότητα να συλλάβει. Αυτό βέβαια δεν είναι απόλυτο, αφού στην τελική διαμόρφωση της γονιμότητας των έγγαμων ζευγαριών παρεμβαίνουν και άλλοι παράγοντες που διαμορφώνουν τις προτιμήσεις των συζύγων για ένα ορισμένο αριθμό παιδιών (μέγεθος οικογένειας)[3].

Οι περισσότεροι γάμοι εμφανίζουν μια χαρακτηριστική για κάθε φύλο συχνότητα σε ορισμένες ομάδες ηλικιών, οι οποίες ποικίλλουν κατά κοινωνία και ομάδες κοινωνιών. Αυτό δείχνει ότι η ωριμότητα για την ανάληψη των

ευθυνών της συγκρότησης οικογένειας καθορίζεται από ευρύτερους κοινωνικούς και

οικονομικούς παράγοντες[4]. Γενική όμως είναι η διαπίστωση ότι οι περισσότερες κοινωνίες ευνοούν το γάμο των γυναικών σε νεαρότερη ηλικία από εκείνη των ανδρών. Επί πλέον στις αγροτικές κοινωνίες, όπου η επιλογή του συζύγου γινόταν από τους γονείς (συνοικέσιο), η ηλικία γάμου των γυναικών καθοριζόταν κατά κανόνα σε χαμηλά επίπεδα. Αντίθετα στις βιομηχανικές κοινωνίες, όπου επικρατεί η ελεύθερη επιλογή, ο γάμος συνάπτεται όταν ο άνδρας είναι σε θέση να συντηρήσει την οικογένειά του και η νύφη έχει σχετικά μεγάλη ηλικία[5].

Για πρώτη φορά οι ηλικίες των ατόμων που τέλεσαν το γάμο τους δηλώθηκαν κατά το έτος 1865[6] και κατατάχθηκαν σε τρεις ηλικιακές ομάδες. Για μεν τους άνδρες μέχρι 20 χρονών, μεταξύ 20-45 και άνω των 45, για δε τις γυναίκες μέχρι 16 χρονών, μεταξύ 16-30 και άνω των 30[7].

Στον πίνακα 1 παρακολουθούμε την κατά φύλο και ομάδες ηλικιών κατανομή του πληθυσμού του νομού Λακωνίας σε επίπεδο επαρχιών.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά επαρχίες και φύλο
σε ομάδες ηλικιών (1865-1873, 1878-1883)

Επαρχίες	Άνδρες						Σύνολο	Γυναίκες						Σύνολο
	Έως 20	%	20-44	%	45+	%		Έως 16	%	16-30	%	30+	%	
1865 -1873														
(1)	337	10,9	2.457	79,4	301	9,7	3.095	313	10,1	2.433	78,6	349	11,3	3.095
(2)	89	11,6	625	81,6	52	6,8	766	32	4,2	685	89,4	49	6,4	766
(3)	240	19,7	917	75,2	62	5,1	1.219	169	13,9	983	80,6	67	5,5	1.219
(4)	93	8,6	945	86,9	49	4,5	1.087	77	7,1	954	87,8	56	5,2	1.087
Σύνολο	**759**		**4.944**		**464**		**6.167**	**591**		**5.055**		**521**		**6.167**
1878 -1883														
(1)	133	5,2	1.974	77,0	457	17,8	2.564	173	6,8	2.117	82,6	274	10,7	2.564
(2)	37	6,0	433	70,6	143	23,3	613	13	2,1	549	89,6	51	8,3	613
(3)	76	9,9	632	82,6	57	7,5	765	37	4,8	707	92,4	21	2,8	765
(4)	57	8,1	556	79,1	90	12,8	703	45	6,4	624	88,8	34	4,8	703
Σύνολο	**303**		**3.595**		**747**		**4.645**	**268**		**3.997**		**380**		**4.645**

Υπόμνημα: (1) Λακεδαίμονος, (2) Γυθείου, (3) Οιτύλου, (4) Επιδαύρου Λιμηράς
Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 7, 8

Από τον πίνακα 1 προκύπτει η σχέση ανάμεσα στον αριθμό των γάμων και τις ηλικιακές ομάδες τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών.

Διαπιστώνουμε επίσης και κάποιες διαφοροποιήσεις από επαρχία σε επαρχία που σχετίζονται άμεσα με τις αντιλήψεις και τις νοοτροπίες κάθε περιοχής. Δεν λησμονούμε πάντως ότι, επειδή συγκρίνουμε δύο άνισα μεταξύ τους χρονικά διαστήματα, δηλα-

δή μια δεκαετία (1865-1873) και μια εξαετία (1878-1883), οι όποιες διαπιστώσεις είναι αδρές εκτιμήσεις. Συγκρίνοντας τις δύο περιόδους διαπιστώνουμε ότι:

α) στην επαρχία Λακεδαίμονος παρατηρείται μείωση του αριθμού των εγγάμων ανδρών της ηλικιακής ομάδας μέχρι 20 χρονών. Αντίθετα φαίνεται ανοδική τάση στους γάμους των ώριμων και όψιμων ηλικιών. Για τις γυναίκες παρατηρείται μείωση των γάμων στις πρώιμες ηλικίες, αύξηση στις ώριμες, ενώ σταθερότητα στις όψιμες. *«…οι κοπέλες συνήθως παντρεύονταν σε μικρή ηλικία, 20-25 χρονών. Ο άντρας όταν ήταν σε ηλικία 25-30 χρονών. Όταν η κόρη πλησίαζε τα 30 και ήταν ακόμη ανύπαντρη την έλεγαν γεροντοκόρη»*[8].

«…η ηλικία της νέας για το γάμο ήταν από 20-25 χρονών και του νέου από 25-30. Ο νέος θάπρεπε να έχει «γυρίσει από στρατιώτης» δηλαδή να έχει εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Φυσικά και εδώ υπήρχαν οι εξαιρέσεις. Πολλές ήταν οι νέες και οι νέοι που έφταναν στο γάμο πριν πατήσουν τα 20 κι άλλοι πάλι, ελάχιστοι αυτοί, μετά τα 30 τους και μερικοί, από διάφορες κακουχίες και αναποδιές, έμεναν ανύπαντροι στη ζωή τους…»[9].

β) στην επαρχία Γυθείου παρατηρείται μείωση του αριθμού των εγγάμων ανδρών στις πρώιμες και τις ώριμες ηλικίες, ενώ σημαντική αύξηση στις όψιμες ηλικίες. Για τις γυναίκες παρατηρείται μείωση στις πρώιμες ηλικίες, αύξηση στις όψιμες και σταθερότητα στις ώριμες ηλικίες.

γ) στην επαρχία Οιτύλου παρατηρείται μείωση του αριθμού των εγγάμων ανδρών στις πρώιμες ηλικίες και αύξηση στις ώριμες και όψιμες. Για τις γυναίκες παρατηρείται μείωση στις πρώιμες και τις όψιμες ηλικίες, ενώ σημαντική αύξηση στις ώριμες ηλικίες.

«…η ηλικία του γάμου παλαιότερα στη Μάνη δεν ήταν μεγάλη. Κατά κανόνα η ηλικία του γάμου για τις νέες ήταν 16-25 χρονών. Πάνω από την ηλικία αυτή θεωρούνταν γεροντοκόρες. Για τους άνδρες η ηλικία του γάμου ήταν από 18-30 χρονών. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις αρραβώνων σε παιδική ηλικία κυρίως για λόγους συμφέροντος. Πολύ νωρίς αρραβώνιαζαν τις μοναχοκληρονόμμισες. Οι μοναχογιοί επίσης αρραβωνιάζονταν και παντρεύονταν σε πολύ μικρή ηλικία για να αποκτήσουν γιους και να μην ξεκληρίσει η οικογένεια. Η σειρά του γάμου παλαιότερα ήταν πολύ αυστηρή. Παντρεύονταν πρώτα τα κορίτσια με σειρά ηλικίας, από τις μεγαλύτερες προς τις μικρότερες. Τα αγόρια έπρεπε να παντρευτούν μετά τις αδελφές τους και με τη σειρά ηλικίας τους. Αν συνέβαινε το αντίθετο και παντρευόταν πρώτα το μικρό αγόρι θεωρούσαν ότι έπαιρνε τα πρωτοτόκια. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου, αν δεν έχουν παντρευτεί οι μεγαλύτεροι αδελφοί, οι μικρότεροι καθυστερούν το γάμο τους σημαντικά και παντρεύονται σε προχωρημένη ηλικία. Η υποχρέωση εξάλλου των αδελφών να παντρέψουν πρώτα τις αδελφές τους για να παντρευτούν μετά κι εκείνοι ήταν τόσο μεγάλη, ώστε

πολλές φορές παντρεύονταν σε μεγάλη ηλικία 35-40 χρονών, επειδή είχαν κάποια αδελφή ανύπαντρη. Μερικές φορές μάλιστα αδελφοί παρέμεναν ανύπαντροι για να προστατέψουν τις αδελφές τους..»[10].

δ) στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς ο αριθμός των εγγάμων ανδρών στις πρώιμες ηλικίες παραμένει σταθερός, παρουσιάζει αύξηση στις όψιμες ηλικίες, ενώ μειώνεται στις ώριμες. Για τις γυναίκες παρατηρείται μικρή μείωση στις πρώιμες και στις όψιμες ηλικίες, ενώ μικρή αύξηση στις ώριμες. Στην περιοχή των Βατίκων (Νεάπολης) *«...για το γάμο της κοπέλας ο πατέρας είχε τον πρώτο λόγο και ύστερα η μάνα. Την αρριβωνιάζανε πολύ νωρίς, 14-15 χρονών. Ο αρριβώνας κρατούσε το πολύ ένα χρόνο. Οι άντρες δεν αρριβωνιαζότανε προτού υπηρετήσουν και απολυθούνε από το στρατό...»*[11].

Στον πίνακα 2 παρακολουθούμε τους γάμους κατά φύλο και ομάδες ηλικιών.

Πίνακας 2
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά φύλο
σε ομάδες ηλικιών (1865-1883)

Περίοδος	**Άνδρες**						
	Έως 20	%	20-44	%	45+	%	Σύνολο
1865-1873	759	12,31	4.944	80,17	464	7,52	6.167
1878-1883	303	6,52	3.595	77,4	747	16,08	4.645
Περίοδος	**Γυναίκες**						
	Έως 16	%	16-30	%	30+	%	Σύνολο
1865-1873	591	9,58	5.055	81,97	521	8,45	6.167
1878-1883	268	5,77	3.997	86,05	380	8,18	4.645

Πηγή: πίνακας 1

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων (1865-1873 και 1878-1883) διαπιστώνουμε ότι για τους άνδρες οι γάμοι σε πρώιμη ηλικία (έως 20 χρονών) μειώνονται περίπου στο μισό, σε ώριμη ηλικία παρουσιάζουν μικρή μείωση, παρόλο ότι συγκεντρώνουν τον μεγαλύτερο αριθμό εγγάμων, ενώ υπερδιπλασιάζεται ο αριθμός των γάμων σε ηλικία άνω των 45 ετών. Για τις γυναίκες οι πρώιμοι γάμοι (έως 16 χρονών) παρουσιάζουν σημαντική μείωση, σε ώριμη ηλικία παρουσιάζουν μικρή αύξηση και συγκεντρώνουν και στις δύο περιόδους τα μεγαλύτερα ποσοστά εγγάμων γυναικών, ενώ ο αριθμός των γάμων σε ηλικία άνω των 30 παραμένει σταθερός.

Διαφαίνεται λοιπόν καθαρά, ιδιαίτερα στους άνδρες, η τάση αντικατάστασης του γάμου σε πρώιμη ηλικία από γάμο σε όλο και πιο ώριμη ιδιαίτερα όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του 19ου αιώνα. Στις γυναίκες δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο, αφού τη μείωση των γάμων σε πρώιμη ηλικία την απορροφά η ηλικιακή ομάδα 16-30, ενώ ο αριθμός των γάμων σε όψιμη ηλικία παραμένει σταθερός. Αυτή η διαπίστωση μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και

στη Λακωνία, όπως συνέβη και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου[12], κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τείνει να επικρατήσει το «δυτικό-ευρωπαϊκό» μοντέλο, που χαρακτηρίζεται από καθυστέρηση του γάμου και σημαντικό ποσοστό οριστικής αγαμίας, η οποία φαίνεται να λειτουργεί ως μηχανισμός «ελέγχου των γεννήσεων» και «αντισυλληπτικό όπλο». Αντίθετα, σύμφωνα με το «ανατολικό-ευρω-

παϊκό» μοντέλο, οι πρώιμοι γάμοι είναι ο κανόνας και φαίνεται να λειτουργούν άμεσα ως αντιρροπιστικός μηχανισμός στα πλαίσια μιας υψηλής θνησιμότητας[13].

Πρέπει εδώ να επισημανθούν κάποιες ατέλειες της απογραφής. Η πρώτη αφορά στον τρόπο διαχωρισμού των ηλικιακών ομάδων, αφού στις δύο πρώτες ομάδες δεν υπάρχουν σαφή όρια. Στους άνδρες δεν γνωρίζουμε αν έχουμε άτομα μέχρι 19 ετών και 20-44 ή άτομα μέχρι 20 ετών και 21-44. Αντίστοιχα στις γυναίκες αν έχουμε άτομα μέχρι 15 ετών και 16-30 ή άτομα μέχρι 16 ετών και 17-30. Επίσης δεν είναι σαφή τα χρονικά όρια της πρώτης ηλικιακής ομάδας, αφού γνωρίζουμε το μέχρι πότε αλλά αγνοούμε το από πότε, τόσο στην περίπτωση των ανδρών όσο και στην περίπτωση των γυναικών, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να υπολογίσουμε με ακρίβεια το ποσοστό των πρώιμων νεανικών γάμων.

Γάμοι κατά πολιτική κατάσταση*

Η πρώτη επίσημη αναφορά στον αριθμό των γάμων κατά πολιτική κατάσταση δίνεται από την απαρίθμηση του έτους 1852. Η αμέσως επόμενη αναφορά είναι των ετών 1860 και 1864. Και κατά τα τρία έτη η πολιτική κατάσταση δίνεται σε επίπεδο νομών και επαρχιών του ελληνικού κράτους και αναφέρεται ο αριθμός των αγάμων ανδρών με άγαμες γυναίκες, των χήρων ανδρών με χήρες γυναίκες, των χήρων ανδρών με ανύπανδρες γυναίκες και των χηρών γυναικών με άγαμους άνδρες. Ουσιαστικά δηλώνεται ο βαθμός του γάμου, αν δηλαδή είναι πρώτος ή επαναληπτικός. Εξάλλου από την ανάλυση των επαναληπτικών γάμων (δεύτεροι, τρίτοι κ.λ.π.) προκύπτουν δεδομένα με καθαρά δημογραφικό περιεχόμενο, όπως η εξακολούθηση της αναπαραγωγικής διαδικασίας στα πλαίσια της οικογένειας, δεδομένα με κοινωνικό περιεχόμενο, όπως η πιθανή διαφοροποίηση ανδρών-γυναικών ως προς τη συχνότητα σύναψης επαναληπτικού γάμου και τέλος δεδομένα που συναρτώνται με την περιοριστική προϋπόθεση θανάτου ενός των συζύγων, προκειμένου να ακολουθήσει η επανάληψη του γάμου[14].

Στον πίνακα 3 παρακολουθούμε τους γάμους κατά πολιτική κατάσταση κατά τα έτη 1852, 1860 και 1864.

Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά πολιτική κατάσταση
(1852, 1860, 1864)

	αγάμων με αγάμους			χήρων με χήρας			χήρων με ανυπάνδρους			χηρών με αγάμους		
Έτος	1852	1860	1864	1852	1860	1864	1852	1860	1864	1852	1860	1864
Σύνολο	309	421	458	20	8	20	8	24	27	17	6	31

Πηγές: 1. *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος*, εν Αθήναις 1859, 2. *Κίνησις του Πληθυσμού του 1860*, εν Αθήναις 1862, 3. *Κίνησις του Πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866.

---

* Έτσι αποδίδεται το λατινογενές etat civile του Ναπολεοντείου Κώδικα, από όπου πιθανότατα εμπνέεται η σχετική ορολογία.

Από τον πίνακα 3 προκύπτει ότι κατά το έτος 1852 σε σύνολο 354 γάμων οι πρώτοι γάμοι είναι 309 (87,29 %) και οι επαναληπτικοί 45 (12,71 %). Κατά το έτος 1860 σε σύνολο 459 γάμων οι πρώτοι είναι 421 (91,72 %) και οι επαναληπτικοί 38 (8,28 %). Κατά το 1864 σε σύνολο 536 γάμων οι πρώτοι είναι 458 (85,45 %) και οι επαναληπτικοί 78 (14,55 %). Παρατηρούμε λοιπόν ότι από το έτος 1852 μέχρι το 1860 οι πρώτοι γάμοι είναι πολύ περισσότεροι από τους επαναληπτικούς, φαινόμενο που παρατηρείται άλλωστε και στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια[15].

Στους επαναληπτικούς γάμους η δευτερογαμία των ανδρών είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των γυναικών, όπως και στο σύνολο του ελληνικού κράτους[16]. Οι ερμηνείες του φαινομένου είναι πολλές. Οι θάνατοι νέων γυναικών ήταν πιο συχνοί από τους αντίστοιχους των ανδρών δεδομένης της υψηλής θνησιμότητας των γυναικών ιδιαίτερα κατά τον τοκετό. Ο χήρος άνδρας, ειδικά όταν είχε παιδιά, έψαχνε σχεδόν αμέσως για νέα σύζυγο. *«...Τρεις ήταν οι γυναίκες τις οποίες ο παππούς μου από το 1865 και δώθε, ενώπιον θεού και ανθρώπων παντρεύτηκε. Η πρώτη ήτο από τα Βελανίδια, αδελφή του δημάρχου των Βοιών. Πέθανε πρόωρα. Του βίου οι ανάγκες και των ορφανών παιδιών τα πικρά κλάματα οδήγησαν τον παππού μου σε δεύτερο γάμο. Αυτή τη φορά η νύφη ήταν από τη Νεάπολη. Και της γιαγιάς μου εκείνης η ζωή τελείωσε γρήγορα, πέθανε στη γέννα. Νέα ορφανά πάλι. Στα τρία της Βελανιδιώτισσας, τέσσερα ακόμη προστέθηκαν. Πώς να τα μεγαλώσει ο παππούς; Πώς να ζήσει μόνος επτά παιδιά; Παντρεύτηκε λοιπόν για τρίτη φορά μια γυναίκα που είχε για πολλά χρόνια εργάτισσα στις ελιές και βοηθό στο τρύγημα των μελισσών...»*[17]. Αντίθετα οι άνδρες είχαν μικρότερες πιθανότητες νεανικής θνησιμότητας με εξαίρεση τις εμπόλεμες περιόδους.

Με αφετηρία το έτος 1865, στις *Κινήσεις του πληθυσμού* δημοσιεύεται πλήρης σειρά στοιχείων σχετικά με την πολιτική κατάσταση όσων συνάπτουν γάμο.

Στον πίνακα 4 παρακολουθούμε τους γάμους κατά πολιτική κατάσταση στις επαρχίες του νομού Λακωνίας.

Πίνακας 4
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά πολιτική κατάσταση κατά επαρχίες (1865-1883)

Επαρχίες	αγάμων με	%	χήρων με	%	χήρων	%	χηρών με	%	Σύνολο

	αγάμους		χήρας		με ανυπάνδρους		αγάμους		
1865-1873									
(1)	2.316	74,83	198	6,40	333	10,76	248	8,01	3.095
(2)	628	81,98	23	3,00	83	10,84	32	4,18	766
(3)	1.116	91,55	14	1,15	62	5,09	27	2,21	1.219
(4)	994	91,44	20	1,84	56	5,15	17	1,56	1.087
Σύνολο	**5.054**	**81,95**	**255**	**4,13**	**534**	**8,66**	**324**	**5,26**	**6.167**
1878-1883									
(1)	1.888	74,51	129	5,09	300	11,84	217	8,56	2.534
(2)	502	81,89	22	3,59	65	10,60	24	3,92	613
(3)	701	91,63	7	0,92	43	5,62	14	1,83	765
(4)	613	87,20	17	2,42	53	7,54	20	2,84	703
Σύνολο	**3.704**	**80,26**	**175**	**3,79**	**461**	**9,99**	**275**	**5,96**	**4.615**

Υπόμνημα: (1) Λακεδαίμονος, (2) Γυθείου, (3) Οιτύλου, (4) Επιδαύρου Λιμηράς
Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 9, 10

Από τον πίνακα 4 προκύπτει ότι και στις δύο χρονικές περιόδους:
α. Και στις τέσσερις επαρχίες του νομού οι πρώτοι γάμοι προηγούνται με μεγάλη διαφορά έναντι των επαναληπτικών.
β. Από τους επαναληπτικούς γάμους το μικρότερο ποσοστό σε όλες τις επαρχίες του νομού συγκεντρώνουν οι γάμοι μεταξύ χήρων και χηρών.
γ. Πολύ μεγαλύτερο ποσοστό χήρων ανδρών έρχεται σε επαναληπτικό γάμο σε σχέση με το αντίστοιχο των χηρών γυναικών.

Συμπερασματικά, οι πρώτοι γάμοι είναι πολυαριθμότεροι (γεγονός άλλωστε αναμενόμενο), ενώ το μικρότερο ποσοστό, όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια, συγκεντρώνουν οι γάμοι μεταξύ χήρων και χηρών[18]. Αυτό σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές αντιλήψεις και νοοτροπίες της εποχής που συνηγορούσαν υπέρ της δευτερογαμίας του άνδρα. Σε πολλές περιοχές υποστήριζαν ότι ο άνδρας δεν μπορούσε μόνος του να φροντίσει τον εαυτό του και χρειαζόταν μια σύζυγο για το νοικοκυριό και για τα παιδιά του. Αντίθετα ήταν κατακριτέα η γυναίκα που, όταν έμενε χήρα, επιθυμούσε να ξαναπαντρευτεί.

«…Ο χήρος μπορεί να παντρευτεί και στα σαράντα της γυναίκας του, ενώ η γυναίκα πρέπει να μείνει χήρα και στα μαύρα ντυμένη όλη της τη ζωή. «Ο γάμος για τη γυναίκα είναι σιδερένιο πουκάμισο και δεν βγαίνει». Αν παντρευτεί η χήρα τη σχολιάζουν: «Στις οχτώ του μακαρίτη άλλος μπαίνει μες το σπίτι». «Η χήρα μέσα κάθεται κι έξω την κουβεντιάζουν, αν περπατήσει ταπεινά της λεν παντρολογιέται, αν περπατήσει θαρρετά της λένε πως κουνιέται». Για το χήρο άντρα που θα παντρευτεί δε λένε τίποτις…»[19].

«…Σε περίπτωση που ένας από τους δύο συζύγους πέθαινε, μπορούσε να συμβεί το εξής: Αν πέθαινε ο άντρας και η χήρα δεν είχε παιδιά ήταν δυνατόν να μείνει στα

πεθερικά της, έστω και αν ήταν νέα. Όπως λένε στεκόταν στο ύψος της και τιμούσε τον άντρα της. Στη Νότια Μάνη αναφέρεται περίπτωση όπου χήρα άτεκνη αρνήθηκε στις προτροπές των συγγενών της να ξαναπαντρευτεί με τη φράση «την είδα εγώ την τύχη μου». Στην Έξω Μάνη είναι πιο συνηθισμένο τώρα η νέα χήρα να ξαναπαντρεύεται. Σε περίπτωση όμως που η χήρα είχε παιδιά, και μάλιστα αρσενικά, ο γάμος ήταν αδύνατος, γιατί και να ήθελε να ξαναπαντρευτεί δεν μπορούσε να πάρει τα παιδιά μαζί της. Τα παιδιά ανήκαν στο γένος του άντρα της και θα έπρεπε να κατανικήσει το μητρικό φίλτρο και να τα εγκαταλείψει. Ο έλεγχος της κοινωνίας για τις χήρες που ξαναπαντρεύονται είναι πολύ αυστηρός. Κατά την κοινή γνώμη μια γυναίκα δεν επιτρέπεται να ξαναπαντρευτεί, γιατί μπορεί να συντηρηθεί μόνη της. Για τον άντρα όμως δεν υπάρχει πρόβλημα. Η κοινή γνώμη

δέχεται ότι ο άντρας πρέπει να ξαναπαντρευτεί και συνήθως παντρεύεται αμέσως, όπως λένε: «άμα δεν έχει παιδιά για να αποκτήσει, κι αν έχει για να τ΄ αναστήσει». Εξάλλου κατά την κοινή γνώμη δικαιολογείται ο άντρας να ξαναπαντρευτεί, γιατί δεν μπορεί να φροντίσει μόνος τον εαυτό του…»[20].

Γαμήλιες στρατηγικές

i. Πρώτοι και επαναληπτικοί γάμοι στο δήμο Σπάρτης

Παρακολουθήσαμε την επαναληπτικότητα των γάμων μέσα από την πολιτική κατάσταση των συζύγων για το σύνολο του νομού Λακωνίας, όπως δίνεται στις επίσημες απογραφές πληθυσμού. Λόγω έλλειψης παρόμοιων στοιχείων για το δήμο Σπάρτης στηριζόμαστε στα Βιβλία Συνοικεσίων της Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης, στα οποία δηλωνόταν σαφώς η σειρά γάμου των νεονύμφων. Καλύπτεται διάστημα μισού αιώνα (1853-1900) με μικρά κενά διαστήματα για τα οποία δεν εντοπίσθηκαν στοιχεία. Οι γάμοι καταγράφονται με βάση την ημερομηνία δήλωσής τους και όχι την ημερομηνία τέλεσής τους. Σε σύνολο 3.387 δηλώσεων γάμων του δείγματός μας, στη χρονική περίοδο 1853-1859 αντιστοιχούν 557 γάμοι, στη χρονική περίοδο 1867-1872 αντιστοιχούν 485 γάμοι και στη χρονική περίοδο 1880-1900 αντιστοιχούν 2.345 γάμοι. Από την επεξεργασία των στοιχείων προκύπτει το ποσοστό των πρώτων και των επαναληπτικών γάμων τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών (πίνακας 5).

Πίνακας 5
Δήμος Σπάρτης: Βαθμός γάμου των συζύγων (1853-1900)

Περίοδος	Πρώτος γάμος	Επαναληπτικοί γάμοι								Σύνολο	Άνευ Βαθμού	Γενικό Σύνολο
		ΓαΝβ	ΓαΝγ	ΓβΝα	ΓβΝβ	ΓβΝγ	ΓγΝγ	ΓγΝα	ΓγΝβ			
1853-1859	425	55	1	29	29	3	2	4	3	551	6	557
1867-1872	388	21	2	45	15	1	1	5	6	484	1	485

1880-1900	1.936	57	2	253	46	2	1	33	6	2.336	9	2.345

Υπόμνημα:
ΓαΝβ= ο γαμβρός σε α΄ γάμο, η νύφη σε β΄. ΓαΝγ= ο γαμβρός σε α΄γάμο, η νύφη σε γ΄.
ΓβΝα= ο γαμβρός σε β΄ γάμο, η νύφη σε α΄. ΓβΝβ= ο γαμβρός σε β΄ γάμο, η νύφη σε β΄.
ΓβΝγ= ο γαμβρός σε β΄ γάμο, η νύφη σε γ΄. ΓγΝγ= ο γαμβρός σε γ΄ γάμο, η νύφη σε γ΄.
ΓγΝα= ο γαμβρός σε γ΄ γάμο, η νύφη σε α΄. ΓγΝβ= ο γαμβρός σε γ΄ γάμο, η νύφη σε β΄.
Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 11

Από τον πίνακα 5 προκύπτει:

Κατά τη χρονική περίοδο 1853-1859 από τους 551 δηλωθέντες γάμους οι 425 (77,13 %) είναι πρώτοι και οι 126 (22,87 %) επαναληπτικοί. Από τους επαναληπτικούς την πρώτη θέση κατέχουν οι γάμοι όπου ο γαμβρός έρχεται σε πρώτο γάμο και η νύφη σε δεύτερο (43,65 %). Ακολουθούν με την ίδια συχνότητα (23,01 %) οι περιπτώσεις όπου ο γαμβρός έρχεται σε δεύτερο γάμο και η νύφη σε πρώτο και ο γαμβρός σε δεύτερο γάμο και η νύφη σε δεύτερο, ενώ με μικρή συχνότητα εμφανίζονται οι άλλες μορφές επαναληπτικών γάμων. Σε 6 περιπτώσεις δεν δηλώθηκε ο βαθμός του γάμου.

Κατά τη χρονική περίοδο 1867-1872 από τους 484 δηλωθέντες γάμους οι 388 (80,17 %) είναι πρώτοι και οι 96 (19,83 %) επαναληπτικοί. Από τους επαναληπτικούς την πρώτη θέση κατέχουν οι γάμοι, όπου ο γαμβρός έρχεται σε δεύτερο γάμο και η νύφη σε πρώτο (46,88 %), τη δεύτερη θέση η περίπτωση όπου ο γαμβρός είναι σε πρώτο γάμο και η νύφη σε δεύτερο (21,88 %) και ακολουθεί η περίπτωση όπου και οι δύο σύζυγοι είναι σε δεύτερο γάμο (15,63 %). Με μικρότερη συχνότητα ακολουθούν οι άλλες μορφές επαναληπτικών γάμων. Σε μία περίπτωση δεν δηλώθηκε ο βαθμός του γάμου.

Κατά τη χρονική περίοδο 1880-1900 από τους 2.336 γάμους οι 1.936 (82,88 %) είναι πρώτοι και οι 400 (17,12 %) επαναληπτικοί. Από τους επαναληπτικούς στην πρώτη θέση βρίσκονται οι γάμοι όπου ο γαμβρός έρχεται σε δεύτερο γάμο και η νύφη σε πρώτο (63,25 %), τη δεύτερη θέση η περίπτωση όπου ο γαμβρός είναι σε πρώτο γάμο και η νύφη σε δεύτερο (14,25 %) και ακολουθεί η περίπτωση όπου και οι δύο σύζυγοι είναι σε δεύτερο γάμο (11,50 %). Με μικρότερη συχνότητα ακολουθούν οι άλλες μορφές επαναληπτικών γάμων. Δεν δηλώθηκε ο βαθμός του γάμου σε 9 περιπτώσεις.

Και στις τρεις περιόδους λοιπόν οι πρώτοι γάμοι είναι συντριπτικά περισσότεροι σε σχέση με τους επαναληπτικούς, γεγονός άλλωστε αναμενόμενο. Στους επαναληπτικούς γάμους η δευτερογαμία των ανδρών είναι συχνότερη από την αντίστοιχη των γυναικών, όπως παρατηρήσαμε και στο σύνολο του νομού Λακωνίας. Οι λόγοι της δευτερογαμίας των ανδρών στο δήμο Σπάρτης δεν πρέπει να διαφέρουν πολύ από όσα ισχύουν στο νομό Λακωνίας, αφού οι

κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούσαν ήταν παρόμοιες σε όλες σχεδόν τις αγροτικές περιοχές. Η αστικοποίηση της Σπάρτης, ιδιαίτερα προς το τέλος του 19ου αιώνα, με την επίδραση που αυτή ασκούσε στις αντιλήψεις των κατοίκων της πόλης και σε ζητήματα γαμήλιας συμπεριφοράς, πρέπει να σχετίζεται με τα υπολογίσιμα ποσοστά δευτερογαμίας των γυναικών, χωρίς όμως αυτά να υπερβαίνουν τα αντίστοιχα των ανδρών.

ii. Εκλογή του / της συζύγου με βάση τον τόπο καταγωγής

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία από τα Βιβλία Συνοικεσίων της Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης μπορούμε να παρακολουθήσουμε την

εκλογή του/της συζύγου με βάση τον τόπο καταγωγής τους (εντοπιότητα). Διακρίνουμε τρεις περιπτώσεις: α) και οι δύο σύζυγοι είναι δημότες του δήμου Σπάρτης (ενδογαμία), β) ο ένας είναι Σπαρτιάτης και ο άλλος είναι ετεροδημότης (εξωγαμία) και γ) και οι δύο είναι ετεροδημότες (εξωγαμία) (πίνακας 6).

Πίνακας 6
Δήμος Σπάρτης: Εκλογή συζύγου με βάση τον τόπο καταγωγής (1853-1900)

	Γάμος ανάμεσα σε Σπαρτιάτες δημότες	**Γάμος με έναν ετεροδημότη**	**Γάμος ανάμεσα σε ετεροδημότες**	**Σύνολο**
1853-1859				
Πρώτοι γάμοι	325	97 (58Α, 39Γ)	3 (3Α, 3Γ)	425
Επαναληπτικοί	99	27 (14Α,13Γ)		126
Σύνολο	**424**	**124**	**3**	**551**
1867-1872				
Πρώτοι γάμοι	331	57 (35 Α, 22 Γ)		388
Επαναληπτικοί	77	19 (7 Α, 12 Γ)		96
Σύνολο	**408**	**76**		**484**
1880-1900				
Πρώτοι γάμοι	1.452	484 (292 Α, 192 Γ)	1 (1 Α, 1Γ)	1.936
Επαναληπτικοί	267	130 (71 Α, 59 Γ)		399
Σύνολο	**1719**	**614**	**1**	**2335**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 12, 13, 14

Από τον πίνακα 6 προκύπτει ότι:
Α. Για τη χρονική περίοδο 1853-1859 σε σύνολο 425 πρώτων γάμων σε 325 περιπτώσεις οι σύζυγοι είναι δημότες του δήμου Σπάρτης (ενδογαμία 76,47 %).

Σε 97 μικτά ζευγάρια 58 άνδρες και 39 γυναίκες δεν είναι δημότες του δήμου Σπάρτης. Από τους άνδρες οι 49 είναι Λακωνικής καταγωγής[21], 4 κατάγονται από το νομό Αρκαδίας[22], 2 από το νομό Μεσσηνίας[23], ένας από το νομό Αττικής[24], ένας από το νομό Αχαϊας[25] και ένας από το νομό Αργολίδος[26]. Και οι 39 γυναίκες είναι Λακωνικής καταγωγής[27] (Παράρτημα, πίνακας 15).

Σε σύνολο 126 επαναληπτικών γάμων σε 99 περιπτώσεις και οι δύο σύζυγοι είναι δημότες του δήμου Σπάρτης (ενδογαμία 78,57 %).

Σε 27 μικτά ζευγάρια 14 άνδρες και 13 γυναίκες δεν είναι δημότες του δήμου Σπάρτης. Από τους άνδρες 11 είναι Λακωνικής καταγωγής[28], ένας κατάγεται από το νομό Μεσσηνίας[29] και 2 από την Ηπειρο[30]. Από τις γυναίκες 11 είναι Λακωνικής καταγωγής[31], μία από το νομό Μεσσηνίας[32] και μία από το νομό Αργολίδος[33] (Παράρτημα, πίνακας 16).

Τρία ζευγάρια συγκροτήθηκαν από άτομα εγκατεστημένα στο δήμο Σπάρτης πριν από την τέλεση του γάμου τους με τόπο καταγωγής διαφορετικό

από εκείνο της διαμονής τους. Συγκεκριμένα: Στη μία περίπτωση το ζευγάρι κατάγεται από τα Γαϊτζά του δήμου Αβίας, αλλά ο γαμβρός δηλώνει τόπο διαμονής τα Χρύσαφα του δήμου Θεραπνών και η νύφη το Μυστρά του δήμου Σπάρτης. Στην άλλη περίπτωση ο γαμβρός κατάγεται από την Τρίπολη και η νύφη από την Μηλέα του δήμου Λεύκτρου και διαμένουν στο Μυστρά του δήμου Σπάρτης. Στην τρίτη περίπτωση ο γαμβρός κατάγεται από τα Ανώγεια του δήμου Φάριδος και η νύφη από τη Βαμβακού του δήμου Οινούντος.

Ως προς τους πρώτους γάμους:
α) ο δήμος Σπάρτης προσφέρει περισσότερες γυναίκες (58) από όσες δέχεται (39).
β) Οι ξένοι άνδρες που νυμφεύονται Σπαρτιάτισσες είναι στην πλειοψηφία τους Λακωνικής καταγωγής (84,48 %). Από τους υπόλοιπους ένα σημαντικό ποσοστό είναι από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας και σε μεμονωμένες περιπτώσεις από πιο μακρινούς νομούς (Αργολίδος, Αχαϊας, Αττικής).
γ) Όλες οι ξένες γυναίκες που παντρεύονται Σπαρτιάτες είναι Λακωνικής καταγωγής.

Ως προς τους επαναληπτικούς γάμους:
α) Ο δήμος Σπάρτης προσφέρει περίπου ίσες γυναίκες (14) με όσες δέχεται (13).
β) Οι ξένοι άνδρες που νυμφεύονται Σπαρτιάτισσες είναι στην πλειοψηφία τους Λακωνικής καταγωγής (78,57 %). Από τους υπόλοιπους ένας είναι από τον όμορο νομό Μεσσηνίας και δύο από την Ήπειρο.
γ) Από τις ξένες γυναίκες οι περισσότερες είναι Λακωνικής καταγωγής (84,61%), μία από τον όμορο νομό Μεσσηνίας και μία από το νομό Αργολίδος.

Β. Για τη χρονική περίοδο 1867-1872 σε σύνολο 338 πρώτων γάμων σε 331 περιπτώσεις ο γάμος έγινε μεταξύ Σπαρτιατών δημοτών (ενδογαμία 85,31 %).

Σε 57 μικτά ζευγάρια 35 άνδρες και 22 γυναίκες δεν είναι δημότες του δήμου Σπάρτης. Από τους άνδρες οι 29 είναι Λακωνικής καταγωγής[34], 4 από το νομό Αρκαδίας[35] και 2 από το νομό Μεσσηνίας[36]. Από τις 22 γυναίκες οι 20 είναι Λακωνικής καταγωγής[37] μία από το νομό Αττικής[38] και μία από το νομό Αρκαδίας[39] (Παράρτημα, πίνακας 15).

Σε σύνολο 96 επαναληπτικών γάμων σε 77 περιπτώσεις οι σύζυγοι είναι δημότες του δήμου Σπαρτιατών (ενδογαμία 80,21 %).

Σε 19 μικτά ζευγάρια 7 άνδρες και 12 γυναίκες δεν είναι δημότες του δήμου Σπάρτης. Από τους άνδρες 4 είναι Λακωνικής καταγωγής[40], 2 από το νομό Μεσσηνίας[41] και ένας από το νομό Αρκαδίας[42]. Και οι 12 γυναίκες είναι Λακωνικής καταγωγής[43] (Παράρτημα, πίνακας 16).

Ως προς τους πρώτους γάμους:
α) Ο δήμος Σπάρτης προσφέρει περισσότερες γυναίκες (35) από όσες δέχεται (22).

β) Οι ξένοι άνδρες που νυμφεύονται Σπαρτιάτισσες είναι στην πλειοψηφία τους Λακωνικής καταγωγής (82,86 %). Οι υπόλοιποι είναι από τους όμορους νομούς, Αρκαδίας και Μεσσηνίας.
γ) Από τις ξένες γυναίκες που παντρεύονται Σπαρτιάτες οι περισσότερες είναι Λακωνικής καταγωγής (90,91 %), μία από τη γειτονική Αρκαδία και μία από την Αττική.
Ως προς τους επαναληπτικούς γάμους:
α) Ο δήμος Σπάρτης προσφέρει λιγότερες γυναίκες (7) από όσες δέχεται (12).
β) Οι ξένοι άνδρες που νυμφεύονται Σπαρτιάτισσες είναι στην πλειοψηφία τους Λακωνικής καταγωγής (57,14 %) και οι υπόλοιποι από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας.
γ) Όλες οι ξένες γυναίκες είναι Λακωνικής καταγωγής.

Γ. Για τη χρονική περίοδο 1880 -1900 σε σύνολο 1936 πρώτων γάμων σε 1452 περιπτώσεις ο γάμος έγινε μεταξύ Σπαρτιατών δημοτών (ενδογαμία 75 %).

Σε 484 μικτά ζευγάρια 292 άνδρες και 192 γυναίκες δεν είναι δημότες του δήμου Σπάρτης. Από τους άνδρες 213 είναι Λακωνικής καταγωγής[44], 36 από το νομό Αρκαδίας[45], 13 από το νομό Μεσσηνίας[46], 5 από το νομό Κυκλάδων[47], ένας από το νομό Ζακύνθου[48], 4 από το νομό Αργολίδος-Κορινθίας[49], 12 από το νομό Αττικής-Βοιωτίας[50], 2 από το νομό Ακαρνανίας-Αιτωλίας[51], ένας από το νομό Φθιώτιδος-Φωκίδος[52], ένας από το νομό Ευβοίας[53], ένας από το νομό Ηλείας[54], 2 από την Ήπειρο[55] και ένας από την Αίγυπτο*.

Από τις γυναίκες οι 190 είναι Λακωνικής καταγωγής[56] και 2 από το νομό Μεσσηνίας[57] (Παράρτημα, πίνακας 15).

Σε σύνολο 399 επαναληπτικών γάμων σε 267 περιπτώσεις και οι δύο σύζυγοι είναι δημότες του δήμου Σπάρτης (ενδογαμία 66,92 %).

Σε 130 μικτά ζευγάρια 71 άνδρες και 59 γυναίκες δεν είναι δημότες του δήμου Σπάρτης. Από τους άνδρες οι 57 είναι Λακωνικής καταγωγής[58], 5 από το

νομό Αττικής[59], 5 από το νομό Αρκαδίας[60], ένας από το νομό Μεσσηνίας[61], ένας από το νομό Κυκλάδων[62], ένας από το νομό Καρδίτσης[63], ένας από την Ήπειρο[64]. Από τις γυναίκες οι 57 είναι λακωνικής καταγωγής[65] και 2 από το νομό Μεσσηνίας[66] (Παράρτημα, πίνακας 16).

Ένα ζευγάρι μόνο συγκροτήθηκε από άτομα εγκατεστημένα στο δήμο Σπάρτης πριν από την τέλεση του γάμου του με τόπο καταγωγής διαφορετικό από εκείνο της διαμονής του. Ο γαμβρός δηλώνει ως τόπο καταγωγής τον Κότρωνα του δήμου Τευθρώνης και η νύφη τα Χρύσαφα του δήμου Θεραπνών.

Ως προς τους πρώτους γάμους:
α) Ο δήμος Σπάρτης προσφέρει περισσότερες γυναίκες (292) από όσες δέχεται (192).

_____

* Πρόκειται για τον Ιωάννη Γρηγορίου, έμπορο, κάτοικο Τσιντσίνων του δήμου Θεραπνών, ο οποίος λόγω του επαγγέλματός του διαμένει στην Μανσούρα της Αιγύπτου. *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 6396/ 1880, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

β) Οι ξένοι άνδρες που νυμφεύονται Σπαρτιάτισσες είναι στην πλειοψηφία τους Λακωνικής καταγωγής (72,95 %). Από τους υπόλοιπους ένα σημαντικό ποσοστό (16,78 %) είναι από τους όμορους νομούς, Αρκαδίας και Μεσσηνίας και λιγότεροι από άλλους νομούς της Ελλάδας (Αργολίδος Κορινθίας, Ηλείας, Αττικής Βοιωτίας, Αιτωλίας Ακαρνανίας, Φθιώτιδος Φωκίδας, Ευβοίας, Κυκλάδων, Ζακύνθου και την Ήπειρο).
γ) Οι ξένες γυναίκες που παντρεύονται Σπαρτιάτες στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι Λακωνικής καταγωγής (98,96 %) και οι υπόλοιπες από το γειτονικό νομό Μεσσηνίας.

Ως προς τους επαναληπτικούς γάμους:
α) Ο δήμος Σπάρτης προσφέρει περισσότερες γυναίκες (71) από όσες δέχεται (59).
β) Οι ξένοι άνδρες που νυμφεύονται Σπαρτιάτισσες είναι στην πλειοψηφία τους Λακωνικής καταγωγής (78,87 %). Από τους υπόλοιπους ένα ποσοστό (8,45 %) από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας αλλά και από την Αττική, τις Κυκλάδες, την Καρδίτσα και την Ήπειρο.
γ) Από τις ξένες γυναίκες οι περισσότερες είναι Λακωνικής καταγωγής (96,61%) και οι υπόλοιπες από το γειτονικό νομό Μεσσηνίας.

Συγκρίνοντας τις τρεις χρονικές περιόδους διαπιστώνουμε:

Ως προς τους πρώτους γάμους:
α) Η ενδογαμία είναι πολύ μεγαλύτερη από την εξωγαμία.
β) Οι γυναίκες που μετά το γάμο τους εγκαταλείπουν το δήμο Σπάρτης είναι περισσότερες από όσες εγκαθίστανται στο δήμο μετά το γάμο τους. Αυτό συσχετίζεται με τον χαρακτήρα του γάμου, που στις περισσότερες περιοχές του ελληνικού χώρου ήταν ανδρο-τοπικός, δηλαδή οι γυναίκες-νύφες ακολουθούσαν

τον άνδρα-γαμβρό στον τόπο που εκείνος διέμενε και δημιουργούσαν εκεί το νέο τους σπίτι. Εξαίρεση αποτελούν τα νησιά του Αιγαίου, όπου ο γυναικο-τοπικός γάμος αποτελεί τον κανόνα[67].
γ) Οι ξένοι άνδρες στην πλειοψηφία τους προέρχονται από δήμους του νομού Λακωνίας, ενώ οι υπόλοιποι προέρχονται κυρίως από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας. Μόνο την τελευταία περίοδο, η οποία είναι και χρονικά μεγαλύτερη από τις δύο προηγούμενες, έχουμε άνδρες και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.
δ) Οι περισσότερες ξένες γυναίκες προέρχονται από δήμους του νομού Λακωνίας και οι υπόλοιπες από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας.

Ως προς τους επαναληπτικούς γάμους:
α) Ο δήμος Σπάρτης προσφέρει σχεδόν τον ίδιο αριθμό γυναικών (92) με εκείνον που δέχεται (94).
β) Όπως και στην περίπτωση των πρώτων γάμων, οι ξένοι άνδρες προέρχονται στην πλειοψηφία τους από δήμους του νομού Λακωνίας.

γ) Οι υπόλοιποι ξένοι άνδρες εκτός λακωνικού χώρου προέρχονται κυρίως από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας. Κατά την τελευταία περίοδο υπάρχουν λίγες περιπτώσεις ανδρών που προέρχονται και από άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα (Αττική, Κυκλάδες, Θεσσαλία, Ήπειρο).
δ) Όπως και στους πρώτους γάμους, οι περισσότερες ξένες γυναίκες προέρχονται από δήμους του νομού Λακωνίας και οι υπόλοιπες από τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας.

Διαπιστώνουμε λοιπόν την τάση, ιδιαίτερα μέχρι το 1880, να συνάπτονται γάμοι με συζύγους από περιοχές σε μικρή απόσταση από το δήμο Σπάρτης, κυρίως λόγω της έλλειψης ικανοποιητικού οδικού δικτύου. Τα έργα όμως οδοποιίας, τα οποία κατασκευάσθηκαν το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην προσέγγιση των κατοίκων του δήμου Σπάρτης με τους κατοίκους τόσο των γειτονικών δήμων όσο και με άλλους πιο μακρινών περιοχών. Οι οδικοί άξονες Σπάρτης-Γυθείου, Σπάρτης-Τρίπολης και Σπάρτης-Μονεμβασίας[68], η κατασκευή της γέφυρας του Ευρώτα[69] στα ΒΑ της Σπάρτης και η αμαξιτή οδός μέσω Λαγκάδας Ταϋγέτου[70] ευνόησαν τόσο τις εμπορικές ανταλλαγές όσο και τις κοινωνικές επαφές των κατοίκων του δήμου Σπάρτης και με τους άλλους δήμους του νομού Λακωνίας, αλλά και με τους όμορους νομούς Αρκαδίας και Μεσσηνίας που πολλές φορές κατέληγαν και στη σύναψη γάμων. Αντίθετα η σιδηροδρομική γραμμή[71] που θα συνέδεε τόσο τη Σπάρτη όσο και το νομό Λακωνίας με την υπόλοιπη Ελλάδα δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ παρά τις διαμαρτυρίες κυρίως εκ μέρους των εμπόρων αλλά και των ίδιων των κατοίκων που ένιωθαν αδικημένοι από τη ματαίωση της κατασκευής της. Έτσι ο νομός Λακωνίας έμεινε απομονωμένος από την υπόλοιπη Ελλάδα με συνέπειες όχι μόνο στον εμπορικό τομέα αλλά και στη δυνατότητα των ανθρώπων να έρθουν ευκολότερα και γρηγορότερα σε επαφή

μεταξύ τους και να συνδεθούν με γάμους και κουμπαριές ενισχύοντας τους δεσμούς της συγγένειας και της φιλίας.

Όμως στην τόνωση της εμπορικής δραστηριότητας και των ευκαιριών για την σύναψη σχέσεων μεταξύ των κατοίκων συντελούσαν και οι εμποροπανηγύρεις που σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αποτελούσαν το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα αστικά κέντρα και τον αγροτικό χώρο[72]. Η εμποροπανήγυρη του Μιστρά, η σημαντικότερη του νομού Λακωνίας[73], γινόταν κάθε χρόνο γύρω στις 20 Αυγούστου, του Γυθείου[74] γύρω στις 8 Σεπτεμβρίου και της Καστανιάς[75] του δήμου Καστορίου στις 27 Ιουλίου.

iii. Γάμοι ετεροδημοτών, κατοίκων Σπάρτης

Εκτός από τους «γνήσιους» Σπαρτιάτες οι οποίοι έζησαν, δραστηριοποιήθηκαν και τέλεσαν το γάμο τους στο δήμο Σπάρτης, κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε υπάρχουν και περιπτώσεις ανδρών αλλά και γυναικών που δηλώνουν δημότες του δήμου Σπάρτης, αν και ο τόπος καταγωγής τους ήταν άλλος. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι ένας αριθμός ανδρών ήρθαν

στο δήμο Σπάρτης λόγω της επαγγελματικής τους δραστηριότητας[76] (δημόσιοι υπάλληλοι, τεχνίτες, έμποροι). Άλλωστε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Σπάρτη γνωρίζει οικονομική ανάπτυξη προσελκύοντας το ενδιαφέρον των εμπόρων τόσο από τις άλλες περιοχές του νομού όσο και από άλλους νομούς, κυρίως λόγω των εργοστασίων της μετάξης που λειτουργούν ήδη από τα μέσα του αιώνα. Αλλά και έντονη οικιστική δραστηριότητα παρατηρείται στην πόλη με την οικοδόμηση κτιρίων που θα στεγάσουν τις δημόσιες υπηρεσίες αλλά και ιδιωτικών οικιών, αφού η πόλη στα πλαίσια της αστικοποίησης προσελκύει επαγγελματίες, οι οποίοι βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για τις δραστηριότητές τους. Κάποιοι απ΄ αυτούς εκτός των άλλων συνάπτουν και γαμήλιες σχέσεις και παρατηρούμε ότι δηλώνουν δημότες Σπάρτης, ενώ κατάγονται από αλλού.

Οι γυναίκες στην πλειοψηφία τους ήταν υπηρέτριες ή ψυχοκόρες εύπορων οικογενειών της Σπάρτης, οι οποίες αν και ήταν ετεροδημότες, δήλωσαν κατά το γάμο τους τόπο καταγωγής τη Σπάρτη. Στα Βιβλία Συνοικεσίων εντοπίσθηκαν 40 περιπτώσεις όπου η νύφη είναι ψυχοκόρη. Μόνο σε δύο απ΄ αυτές δηλώνεται ο τόπος καταγωγής της[77]. Σε μία περίπτωση η ψυχοκόρη ήταν και υπηρέτρια[78]. Επίσης σε 3 περιπτώσεις υπάρχει το σχόλιο «υπηρέτρια», αλλά μόνο στη μία περίπτωση δηλώνεται ο τόπος καταγωγής της[79]. Αυτό το φαινόμενο ήταν σύνηθες στις αγροτικές κοινωνίες του 19ου αλλά και του πρώιμου 20ού αιώνα σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Οι λόγοι ήταν κυρίως οικονομικοί, γι΄ αυτό και το φαινόμενο παρατηρείται κυρίως στις πολυμελείς αγροτικές οικογένειες των ορεινών περιοχών[80] με λιγοστούς οικονομικούς πόρους διαβίωσης. Σύμφωνα με την Ζ. Σαλίμπα, όταν οι οικονομικοί πόροι δεν επαρκούν για την επιβίωση τότε η οικογένεια είναι υποχρεωμένη να

αναπροσαρμόσει το μέγεθός της αποστέλλοντας ένα από τα γυναικεία μέλη της στην πόλη ως υπηρέτρια[81]. Μάλιστα η οικογένεια, αστική κυρίως, που δεχόταν τις υπηρεσίες των νεαρών υπηρετριών ήταν υποχρεωμένη να προσφέρει σ΄ αυτές ως αντάλλαγμα στέγη και τροφή, ενώ μετά την πάροδο ορισμένων χρόνων αναλάμβαναν και να τις προικίσουν[82]. Άξια σχολιασμού είναι η νοοτροπία την οποία είχαν βαθύτατα ενστερνισθεί πλούσιοι εκπρόσωποι του παροικιακού ελληνισμού, οι οποίοι με ιδιαίτερη αγάπη και ευαισθησία θεωρούσαν το υπηρετικό προσωπικό τους ως ισότιμο μέλος της οικογενείας τους. Αυτό αποδεικνύεται έμπρακτα από τα όσα τους κληροδοτούν, συνήθως χρήματα, μέσω των διαθηκών τους[83].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές,* Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 79

2. Μ. Τομαρά- Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία,* ο.π., σ. 79. C. C. Harris, *The Family,* London, George Allen and Unwin 1970, σ. 53. Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου,* Gutenberg, Αθήνα 2000, σ. 167.

3. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* Αθήνα 1986, σσ. 51-52.

4. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία, ο.π.,* σ. 53. Chris Galley, *The demography of Early Modern Towns: York in the sixteenth and seventeenth centures,* Liverpool University Press, 1998, σσ. 122-123.

5. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* ο.π., σ. 53 και του ιδίου *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* Αθήναι 1971, σ. 30.

6. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* εν Αθήναις 1869, σ. δ΄.

7. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* ο.π., σ. δ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις, 1871, σ. δ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, σ. γ΄.

8. Χαρή Γρηγόρη, *Η Μεγάλη Βρύση του χθες, Το όμορφο χωριό που ερημώθηκε,* Arlington, Massachusetts, 1999, σ. 147.

9. Πότη Ρουμελιώτη, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος Ιστορία και Λαογραφία*, Αθήνα 1983, σσ. 374-375.

10. Ελ. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήναι 1980, σσ. 272-273.

11. Ασπασίας Κατσούλη-Συμεωνίδου, *Βάτικα, Η πατρίδα μου Από το Λαϊκό πολιτισμό των Βοιών*, Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 2002, σ. 139. Παναγιώτη Γ. Ρουμελιώτη, *Λαογραφικά των χωριών του Ζάρακα της Επιδαύρου Λιμηράς Λακωνίας,* Αθήνα 1996, σ. 142.

12. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 87. Ευγενίας Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας: Στη Ραψάνη από το 1900 έως το 1950,* Αθήνα 1995, σ. 33.

13. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ. 86 και της ιδίας «Οικονομία, Νοοτροπίες, Δημογραφική μετάβαση στη Λευκάδα στα μέσα του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, (Κέρκυρα, 21-24 Μαϊου 1988)*, Αθήνα 1997, σ. 493. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, Ν. Σιδέρη, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας,* ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σσ. 158-159.

14. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία,* ο.π., σ. 85.

15. Το 1860 στο σύνολο του ελληνικού κράτους η πολιτική κατάσταση των συζύγων έχει ως εξής: αγάμων με αγάμους 5.391 (88 %), αγάμων με χήρες 135 (3 %), χήρων με αγάμους 341 (5 %) και χήρων με χήρας 239 (4 %). *Κίνησις του Πληθυσμού του 1860*, εν Αθήναις, 1862, σ. ζ΄.

Το 1864 στην ελληνική επικράτεια, συμπεριλαμβανομένων και των Επτανήσων, σε σύνολο 8.380 γάμων οι πρώτοι γάμοι είναι 7.262 (86,66 %) έναντι 1.118 (13,34 %) επαναληπτικών γάμων. *Κίνησις του Πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις, 1866, σ. ιζ΄.

16. Σύμφωνα με τον σχολιαστή της απογραφής «η τάσις του ανδρός να εξέλθη της χηρείας είναι τόσω μάλλον αξιοσημείωτος καθόσον κατά γενικόν κανόνα ο ανήρ έρχεται εις γάμον βραδύτερον ή η γυνή και έχει μικροτέραν πιθανότητα ζωής, τούτω δε τω λόγω περισσότεραι σύζυγοι επιζώσι των συζύγων των». *Κίνησις του Πληθυσμού κατά το έτος 1864,* ο.π., σ. ιζ΄.

17. Μηνά Αναστασάκη, «Σεπτά Κειμήλια», *Αρέσκουσα Ιστορία – Λαογραφία – Λογοτεχνία - Καλές Τέχνες,* τόμ. Β΄, Πολιτιστικός Σύλλογος Βατίκων 2002, σ. 67.

18. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* ο.π., σ. δ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* ο.π., σσ. γ΄- δ΄. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* ο.π., σ. γ΄.

19. Ασπασίας Κατσούλη-Συμεωνίδου, *Βάτικα Η πατρίδα μου*, ο.π., σ. 146.

20. Ε. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια*, ο.π., σσ. 280-281

21. Αβίας (4), Βρυσεών (4), Γυθείου (1), Θεραπνών (1), Καρυουπόλεως (1), Καστορίου (8), Κροκεών (1), Λεύκτρου (1), Οινούντος (3), Πελλάνης (2), Σελλασίας (2), Φάριδος (20), Φελλίας (1)

22. Βαλτετσίου (1), Μυλάοντος (1), Πάρνωνος (1), Φαλαισίας (1)

23. Αλαγονίας (1), Παμίσου (1)

24. Αθηναίων (1)

25. Καλαβρύτων (1)

26. Ναυπλιαίων (1)

27. Βρυσεών (7), Θεραπνών (5), Καστορίου (6), Κροκεών (1), Λεύκτρου (2), Οινούντος (2), Σελλασίας (8), Τρινάσου (1), Φάριδος (7)

28. Βρυσεών (3), Θεραπνών (2), Καστορίου (2), Λεύκτρου (1), Σελλασίας (1), Φάριδος (2)

29. Αλαγωνίας (1)

30. Κονίτζης (2)

31. Βρυσεών (2), Θεραπνών (1), Καστορίου (2), Οινούντος (1), Σελλασίας (2), Φάριδος (3)

32. Αλαγωνίας (1)

33. Ναυπλιέων (1)

34. Βρυσεών (3), Γυθείου (1), Θεραπνών (6), Καστορίου (3), Κροκεών (2), Μαλευρίου (1), Μελιτίνης (2), Πελλάνης (1), Σελλασίας (1), Τρινάσου (2), Φάριδος (6), Φελλίας (1)

35. Μεγαλοπόλεως (1), Σελινούντος (1), Τεγέας (1), Τριπόλεως (1)

36. Εύας (1), Καλαμών (1)

37. Βρυσεών (4), Θεραπνών (2), Καστορίου (3), Κροκεών (1), Οινούντος (3), Σελλασίας (3), Φάριδος (4)

38. Αθηναίων (1)

39. Τριπόλεως (1)

40. Σελλασίας (2), Φάριδος (2)

41. Καλαμών (1), Πυλίων (1)

42. Βαλτετσίου (1)

43. Βρυσεών (1), Θεραπνών (3), Καστορίου (2), Κροκεών (1), Σελλασίας (1), Φάριδος (4)

44. Αβίας (2), Ασωπού (4), Βρυσεών (19), Γερονθρών (1), Γυθείου (27), Θεραπνών (14), Καρυουπόλεως (1), Καστορίου (24), Κροκεών (6), Λεύκτρου (2), Μαλευρίου (6), Μελιτίνης (5), Μονεμβασίας (1), Οινούντος (12), Οιτύλου (2), Πελλάνης (6), Σελλασίας (11), Τευθρώνης (1), Τρινάσου (2), Φάριδος (59), Φελλίας (8)

45. Βρασιών (2), Γόρτυνος (1), Δημητσάνης (3), Ηραίας (3), Καλτεζών (1), Κλειτορίας (1), Λαγκαδίων (1), Μανθυρέας (2), Τανίας (5), Τεγέας (1), Τρικολόνων (2), Τριπόλεως (11), Τροπαίων (1), Φαλαισίας (2)

46. Αλαγωνίας (1), Θουρίας (1), Καλαμών (4), Οιχαλίας (1), Πλαταμώδους (4), Πυλίων (2)

47. Ερμουπόλεως (4), Άνδρου (1). Πρόκειται για τον Ιωάννη Καμπάνη, νομομηχανικό, κάτοικο Αϊδονίου του δήμου Κορθύου της επαρχίας Άνδρου. *ΑΣ Κων. Ι. Κυρούση*, αρ. συμβ. 9189 / 27.4. 1883, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

48. Ζακύνθου (1)

49. Αργείων (1), Κορίνθου (1), Σπετζών και Ερμιονίδος (2)

50. Αθηναίων (10), Πειραιώς (1), Πλαταιών (1)

51. Μεσολογγίου (2)

52. Αμφίσης (1)

53. Χαλκίδας (1)

54. Ήλιδος (1)

55. Ζαγοράς (1), Ιωαννίνων (1)

56. Βρυσεών (19), Θεραπνών (35), Καστορίου (18), Κροκεών (1), Λεύκτρου (1), Οινούντος (16), Οιτύλου (1), Πελλάνης (3), Σελλασίας (67), Φάριδος (24), Φελλίας (5)

57. Εράνης (1), Πλαταμώδους (1)

58. Αβίας (1), Ασωπού (1), Βρυσεών (2), Γυθείου (4), Θεραπνών (7), Καρδαμύλης (2), Καρυουπόλεως (1), Καστορίου (7), Κροκεών (1), Λεύκτρου (1), Μαλευρίου (2), Μελιτίνης (2), Οινούντος (2), Πελλάνης (2), Σελλασίας (4), Τρινάσου (3), Φάριδος (14), Φελλίας (1)

59. Αθηναίων (5)

60. Δημητσάνας (1), Μαντινείας (1), Τριπόλεως (1), Τανίας (2)

61. Καλαμών (1)

62. Άνδρου (1)

63. Καρδίτσης (1)

64. Ζαγοράς (1)

65. Καστορίου (4), Φάριδος (6), Οινούντος (11), Θεραπνών (6), Βρυσεών (9), Σελλασίας (19), Πελλάνης (2)

66. Αλαγωνίας (2)

67. Βασίλη Γ. Νιτσιάκου, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές,* εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σσ. 72-80.

68. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880,* Αθήνα 1989, σσ. 22, 104-105.

69. Χ. Π. Κορύλλου, *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην 1889,* Έκδοσις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997, σσ. 94-95.

70. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ. 6..

71. Λ. Παπαγιαννάκη, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910),* Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σσ. 58-59, 114.

72. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια,* ο.π., σ. 71

73. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβίας, 1980, σ. 133.

74. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί Πληροφορίαι,* ο.π., σ. 133

75. εφημ. *Ηώς,* 334/ 5.8.1893 και 377/ 4.8.1895. περιοδ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον,* 1900, σσ. 20-21, 1905, σ. 26, 1906, σ. 24.

76. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τους:

α) Επαμεινώνδα Θεοδωράκο, υπενοματάρχη, κάτοικο Μολάων και «διαμένοντα ως εκ του επαγγέλματός του εν Σπάρτη». *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 12.759/ 1887, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

β) Στυλιανό Αναστασίου, χαλκέα, κάτοικο Τριπόλεως και «διαμένοντα ως εκ του επαγγέλματός του εν Σπάρτη». ο.π., αρ. συμβ. 11.894/1886.

γ) Ηλία Κυβέλο, ανθυπολοχαγό του πεζικού, κάτοικο Γαρμπελέας του δήμου Λεύκτρου και «διαμένοντα εν Σπάρτη ως εκ της υπηρεσίας το». ο.π., αρ. συμβ. 10.688 / 1884.

δ) Ιωάννη Παπαδάκη, μαρμαρά, κάτοικο Αθηνών και «διαμένοντα ως εκ του επαγγέλματός του εν Σπάρτη». ο.π., αρ. συμβ. 10.964/ 1885.

ε) Μιχαήλ Ανδριτσάκη, έμπορο και κτηματία, κάτοικο Αθηνών και «διατρίβοντα εν Σπάρτη». ο.π., αρ. συμβ. 6.600/ 1880.

στ) Δημήτριο Διονυσόπουλο, χωροφύλακα της πρώτης τάξεως της Μοίρας Λακωνίας, «κατοικοδημότη Καλαμών Μεσσηνίας και διαμένοντα ήδη εν Σπάρτη». *ΑΣ. Κων. Δημόπουλου*, αρ. συμβ. 2.980 / 1867, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

ζ) Γιαννόπουλο Ιωάννη, Καρπάθιο μαρμαρά, κάτοικο Σπάρτης. *ΒΣΙΜΜΣ* έτους 1896.

η) Δημητριάδη Ανδρέα, δημοδιδάσκαλο Χρυσάφης, από τα Καλάβρυτα. *ΒΣΙΜΜΣ,* έτους 1859.

θ) Θεοδόση Κωνσταντίνο, στρατιώτη, από τις Βολίμαις Ζακύνθου. *ΒΣΙΜΜΣ,* έτους 1892.

ι) Μετζελόπουλο Δημήτριο, ταμία Λακεδαίμονος, από την Καρύταινα. *ΒΣΙΜΜΣ,* έτους 1895.

77. α) Η Αγγέλω Δημούσκου του Δημητρίου εκ Βαμβακούς του δήμου Οινούντος «ψυχοκόρη της εκ Σπάρτης Χρυσάφως Χρυσικάκη». *ΒΣΙΜΜΣ* έτους 1859.

β) Η Κων/να Βασιλάκου του Χρήστου από τα Βρέσθενα Οινούντος «ψυχοκόρη των αφών Ζερβέων». *ΒΣΙΜΜΣ*, έτους 1869.

78. Η Μαρία ….. υπηρέτρια και ψυχοπαίδα Αναστασίου Κορφιωτάκη. *ΒΣΙΜΜΣ*, έτους 1859.

79. Η Κων/να Μαρτοπούλου του Κυριαζή εκ Βαμβακούς του δήμου Οινούντος, υπηρέτρια του Ν. Σαλταφέρου στο Μυστρά. *ΒΣΙΜΜΣ* έτους 1858.

80. Μ. Ρηγίνου, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940,* ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 31.

81. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922),* ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2002, σ. 35.

82. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο τέτοιες περιπτώσεις:

α) Ο Αναστάσιος Κορφιωτάκης, κτηματίας, «…συνεφώνησε μετά του Δημ. Τρουγκάκου, αμαξηλάτη, κατοίκου Σπάρτης, να του δώση ως νόμιμον σύζυγόν του την Σταυριανή, θυγατέρα Σταύρου Τσέτσου, υπηρέτρια και παρέδωκε προς αυτόν δια προίκα της ειρημένης Σταυριανής ανταποδοτικώς δι΄ όσας ταύτη παρέσχε προς αυτόν τον Αναστάσιον Κορφιωτάκην και την οικογένειάν του υπηρεσίας….». *ΑΣ. Κων. Κυρούση,* αρ. συμβ. 9.438/ 1883, ΓΑΚ- ΑΝΛ.

β) Η Αμαλία, χήρα Σταύρου Αντωνοπούλου, «…ευχαρίστως δίνει προς τον Ιω. Παπαδάκην, μαρμαρά, κάτοικο Αθηνών και διαμένοντα ως εκ του επαγγέλματός του εν Σπάρτη, την Μαρίτζα, ψυχοκόρη του ποτέ συζύγου της Σταύρου Αντωνοπούλου και υπόσχεται να δώση προς αυτόν δια προίκα της ειρημένης Μαρίτζας προς εντελή εξόφλησιν των προς τον μακαρίτην σύζυγόν της, την οικογένειάν του και ταύτην την Αμαλίαν υπηρεσιών της…». ο.π., αρ. συμβ. 10.964/ 1885.

83. Ματούλας Τομαρά - Σιδέρη, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα,* τομ. Α΄, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σσ. 21, 32 και τομ. Β΄, σσ. 68, 84, 137, 144. της ιδίας *Αλεξανδρινές Οικογένειες Χωρέμη – Μπενάκη - Σαλβάγου,* εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα 2004, σ. 226.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ

Η μελέτη της γονιμότητας αποσκοπεί στη συσχέτιση των γεννήσεων των ζώντων τέκνων με τις γυναίκες (γυναικεία γονιμότητα) ή τα ζευγάρια που είναι οι γεννήτορες (γονιμότητα των γάμων). Για το νομό Λακωνίας τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε τη γυναικεία γονιμότητα παρά μόνο τη γονιμότητα των γάμων.

Στηριζόμενοι στις στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, όπου μας δίνεται ο αριθμός των κατ΄ έτος τελουμένων γάμων και ο αριθμός των γεννήσεων νομίμων ζώντων κατά τη διάρκεια του γάμου, μπορούμε να υπολογίσουμε την απόδοση των γάμων σε τέκνα, δηλαδή *τη γονιμότητα των γάμων*[1], η οποία ισούται με το πηλίκον του αριθμού των γεννήσεων ζώντων στη διάρκεια ενός έτους δια του αριθμού των τελεσθέντων γάμων κατά το ίδιο έτος. Τα αποτελέσματα είναι πιο ακριβή, όταν εξετάζουμε μια σειρά ετών και όχι μόνο ένα έτος, αφού, ως γνωστόν, το μεγαλύτερο μέρος των γεννήσεων ενός έτους αναφέρεται σε γάμους του προηγούμενου έτους.

Η γονιμότητα των γάμων στο νομό Λακωνίας κατά τα έτη 1860, 1861 και 1864 είναι 6,13, 5,57 και 5,40 αντίστοιχα σημειώνοντας μείωση μεταξύ των ετών 1860 και 1864[2]. Σε σύγκριση, όμως, με τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο ο νομός Λακωνίας μαζί με τους νομούς Ευβοίας και Κερκύρας παρουσιάζει τη μεγαλύτερη γονιμότητα, ενώ η μικρότερη γονιμότητα παρατηρείται στους νομούς Αχαΐας-Ήλιδος και Κεφαλληνίας[3].

Κατά το έτος 1865 ο νομός Λακωνίας βρίσκεται στην τέταρτη θέση (4,46) μετά τους νομούς Αρκαδίας (5,45), Μεσσηνίας (5,28) και Αργολίδος-Κορινθίας (4,62). Την μικρότερη γονιμότητα παρουσιάζει ο νομός Κεφαλληνίας (1,28). Κατά το έτος 1866 παρουσιάζει μικρή γονιμότητα (3,92) και έρχεται στην ίδια περίπου σειρά με τους νομούς Φθιώτιδος-Φωκίδος (3,80), Αχαΐας-Ήλιδος (3,94), Κεφαλληνίας (3,33) και Ζακύνθου (3,36). Κατά το έτος 1866 η γονιμότητα στο νομό παρουσιάζεται ελαφρώς αυξημένη (4,29) σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Τη μεγαλύτερη γονιμότητα παρουσιάζει ο νομός Αττικής-Βοιωτίας (6,70), ενώ τη μικρότερη οι νομοί Κερκύρας (3,52), Κεφαλληνίας (3,62) και Ζακύνθου (3,56). Σε σύγκριση με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη η Ελλάδα μαζί με την Ιταλία και τη Βαυαρία παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη γονιμότητα (4,55, 4,63 και 4,69 αντίστοιχα), ενώ η Γαλλία τη μικρότερη (3,06). Μάλιστα κατά το έτος 1867 η Ελλάδα υπερείχε κατά την γονιμότητα από τα υπόλοιπα κράτη[4].

Σύμφωνα με τη γνώμη των πολιτειογράφων, η αύξηση ή η μείωση της γονιμότητας έχει άμεση σχέση με το αν ο γάμος συνάπτεται σε πρώιμη ή όψιμη ηλικία (πρώιμοι, όψιμοι γάμοι). Άρα η μεγάλη γονιμότητα που παρατηρείται στον ελληνικό χώρο σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες σχετίζεται με τους γάμους σε σχετικά μικρή ηλικία των ελλήνων και ιδιαίτερα των κατοίκων της υπαίθρου[5].

Τη γονιμότητα των γάμων παρακολουθούμε στον πίνακα 1.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Γονιμότητα των γάμων (1864-1883)

Έτος	Γεννήσεις	Γάμοι	Γονιμότητα
1864-1873			
1864	2.896	536	5,40
1865	3.375	761	4,43
1866	3.479	813	4,28
1867	3.183	739	4,31
1868	3.312	648	5,11
1869	3.413	676	5,05
1870	3.339	639	5,23
1871	3.383	632	5,35
1872	3.489	630	5,54
1873	3.437	681	5,05
1878-1883			
1878	3.608	612	5,90
1879	3.153	644	4,90
1880	3.234	686	4,71
1881	3.207	693	4,63
1882	3.432	971	3,53
1883	3.400	1.009	3,37

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1864-1873 ο δείκτης γονιμότητας κυμαίνεται μεταξύ 4,28 και 5,54, διαμορφώνοντας το μέσο δείκτη σε 4,98. Κατά την εξαετία 1878-1883 ο δείκτης βαίνει συνεχώς μειούμενος και κυμαίνεται μεταξύ 5,90 και 3,37 διαμορφώνοντας το μέσο δείκτη γονιμότητας σε 4,51. Η μείωση αυτή του μέσου δείκτη κατά 0,47 μεταξύ των δύο περιόδων πρέπει ασφαλώς να συσχετίζεται με το μεταναστευτικό ρεύμα που είχε αρχίσει

να ογκώνεται ιδιαίτερα μετά το έτος 1880, αφού άλλου είδους μεταβολές (διοικητικές ή εδαφικές) δεν συνέβησαν στο νομό κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα. Αν διαθέταμε στοιχεία και για τα άλλα έτη μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα ίσως βλέπαμε ακόμη μεγαλύτερη μείωση στο δείκτη γονιμότητας. Άλλος παράγοντας που πρέπει να έπαιξε ρόλο στη μείωση της γονιμότητας πρέπει να είναι ο έστω και σε περιορισμένη κλίμακα στην αρχή συνειδητός περιορισμός των γεννήσεων περισσότερο των κατοίκων των αστικών και λιγότερο των αγροτικών περιοχών[6]. Άλλωστε, όπως παρατηρήσαμε και στο κεφάλαιο της γαμηλιότητας, προς το τέλος του 19ου αιώνα έχουμε το πέρασμα από το ανατολικό-ευρωπαϊκό μοντέλο στο δυτικό-ευρωπαϊκό με τη σύναψη των γάμων σε όλο και πιο όψιμη ηλικία και τη σταδιακή μείωση του αριθμού των τέκνων.

Για το δήμο Σπάρτης, που αποτελεί το παράδειγμα στη μελέτη μας, τη γονιμότητα των γάμων παρακολουθούμε στον πίνακα 2.

Πίνακας 2
Δήμος Σπάρτης: Γονιμότητα των γάμων (1864-1883)

Έτος	Γεννήσεις	Γάμοι	Γονιμότητα
1864-1873			
1864	289	75	3,85
1865	353	193	1,83
1866	299	177	1,69
1867	200	130	1,54
1868	176	111	1,59
1869	370	44	8,41
1870	374	38	9,84
1871	420	51	8,24
1872	203	72	2,82
1873	208	101	2,06
1878-1883			
1878	161	76	2,12
1879	240	64	3,75
1880	174	103	1,69
1881	370	231	1,60
1882	322	310	1,04
1883	385	233	1,65

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Σύμφωνα με τον πίνακα 2, στο δήμο Σπάρτης ο δείκτης γονιμότητας κατά τη δεκαετία 1864-1873 παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις. Ενώ το έτος 1864 είναι 3,85, κατά το διάστημα 1865-1868 η τιμή του δεν ξεπερνάει το 2, μέχρι το 1871 αυξάνεται θεαματικά για να μειωθεί εντυπωσιακά κατά τα έτη 1872 και 1873 και να διαμορφώσει το μέσο δείκτη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας σε 4,19. Κατά την εξαετία 1878-1883 η τιμή του δείκτη είναι πιο φυσιολογική χωρίς σημαντικές αποκλίσεις (εξαιρουμένου του έτους 1879, όπου η τιμή είναι 3,75, η μεγαλύτερη όλης της εξαετίας) διαμορφώνοντας το μέσο δείκτη της περιόδου σε 1,98. Βλέπουμε λοιπόν ότι όσο προχωρούμε προς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ο μέσος δείκτης γονιμότητας μειώνεται σημαντικά (κατά 2,21) υποδηλώνοντας την τάση του αστικού κέντρου (Σπάρτης) για έλεγχο των γεννήσεων και περιορισμό του μεγέθους της οικογένειας. Συγκρίνοντας τους δείκτες γονιμότητας του νομού Λακωνίας και του δήμου Σπάρτης διαπιστώνουμε ότι στο δήμο Σπάρτης η γονιμότητα είναι αισθητά μειωμένη σε σχέση με το νομό, γεγονός που έχει σχέση με την οικονομική ανάπτυξη και την αστικοποίηση της Σπάρτης, ιδιαίτερα προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, που είχε ανάλογη επίπτωση και στο μέγεθος της οικογένειας.

Από τη μελέτη της γονιμότητας προκύπτουν επίσης στοιχεία που μας επιτρέπουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό να συμπεράνουμε και το μέγεθος της οικογένειας στην υπό εξέταση περιοχή. Για το νομό Λακωνίας στηριζόμαστε στα δεδομένα της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, τα οποία μας είναι διαθέσιμα, ενώ για το δήμο Σπάρτης επεξεργαζόμαστε τα δεδομένα ενός ενοριακού απογραφικού καταλόγου της Μαγούλας (1860), ενός από τους μεγαλύτερους οικισμούς του δήμου.

Η Οικογένεια στη Λακωνία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα

Η ελληνική οικογένεια έχει σχηματιστεί πάνω στο μονογαμικό θεσμό που αποτελεί και το κατ΄ εξοχήν πλαίσιο της τεκνοποιίας τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Επίσης στηρίζεται σε μια μακραίωνη πατριαρχική[7] παράδοση και την άμεσα συνδεδεμένη με αυτήν ανδροκρατική αντίληψη, η οποία δεν έχει ολότελα ατονήσει στις μέρες μας[8]. Η δομή αυτή, στην οργανικότερη έκφρασή της, της διευρυμένης οικογένειας, διατηρήθηκε ως τις αρχές του 20ού αιώνα με αξιοσημείωτη συνοχή κυρίως στις παραδοσιακές αγροτικές περιοχές[9]. Οι συγγενικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τα μέλη μιας διευρυμένης οικογένειας μπορεί να είναι: α) γονείς με το παντρεμένο παιδί τους (οικογένεια-κορμός)[10], β) γονείς με τα παντρεμένα παιδιά τους (γραμμική οικογένεια), γ) δύο ή περισσότεροι παντρεμένοι αδελφοί με παιδιά ή χωρίς παιδιά και χωρίς τους γέρους γονείς τους (σύνθετη οικογένεια)[11]. Στα πλαίσια της διευρυμένης οικογένειας τα κορίτσια που παντρεύονταν πήγαιναν στο σπίτι του άντρα τους, ενώ τα αγόρια έμεναν και μετά το γάμο τους στο πατρικό σπίτι.

Αν μια τέτοια διευρυμένη οικογένεια είχε πολλά αγόρια έμεναν όλα τα αδέλφια, και μετά το γάμο τους, στο ίδιο

σπίτι. Στα νεώτερα χρόνια η κατάσταση άλλαξε κάπως, αφού τα αδέλφια μετά το γάμο τους δημιουργούν το δικό τους σπίτι και φεύγουν από το πατρικό. Έτσι έγινε και η μετάβαση από τη διευρυμένη, σύνθετη, εκτεταμένη οικογένεια[12] στη σύγχρονη πυρηνική, συζυγική[13] ή μονο-εστιακή οικογένεια, η οποία αποτελείται από ένα ζευγάρι και τα παιδιά του, ή, με δημογραφική γλώσσα, είναι αποτέλεσμα ενός μόνο γάμου[14].

Στη Μάνη, όπως παρατηρεί ο Ελευθ. Αλεξάκης[15], ακόμα και σήμερα συναντώνται διευρυμένες οικογένειες, λόγω της δομής του γένους και της πατρογραμμικής ή αρρενογονικής καταγωγής των μελών του[16].

Παρόλο που πολλές φορές στις πρωτογενείς πηγές δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στην οικογένεια και το νοικοκυριό οι δύο αυτοί σχηματισμοί έχουν μεταξύ τους καθοριστικές διαφορές, που αφορούν τις διαφορετικές εσωτερικές δομές τους, αλλά και τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα που τους απαρτίζουν. Το βασικό χαρακτηριστικό των μελών μιας οικογένειας είναι οι δεσμοί αίματος που τα συνδέουν, αφού πρόκειται για συγκατοίκηση συγγενών, κατά κανόνα, πρώτου βαθμού. Αντίθετα στο νοικοκυριό κυριαρχεί ο οικονομικός παράγοντας, δεδομένου ότι αποτελείται από άτομα, με συγγενικούς ή όχι δεσμούς, τα οποία έχουν κοινή περιουσία ή ασκούν από κοινού κάποιο επάγγελμα και διαμένουν στο ίδιο ή γειτονικά σπίτια[17].

Υιοθετώντας το ταξινομικό σχήμα του Laslett, τα νοικοκυριά ταξινομούνται σε τρεις βασικές κατηγορίες[18]:

Νοικοκυριό απλής οικογένειας: αντιστοιχεί στην πυρηνική ή βιολογική ή μονο-εστιακή οικογένεια, για την ύπαρξη της οποίας αρκεί η παρουσία δύο συμβιούντων ατόμων που συνδέονται με τα δεσμά του γάμου (Σ.Ο.Μ. Συζυγική Οικογενειακή Μονάδα). Ένα μοναχικό άτομο δεν συνιστά συζυγική οικογενειακή μονάδα: για να υπάρξει Σ.Ο.Μ. απαιτείται η παρουσία δύο συζύγων με ή χωρίς παιδιά, ή ενός/μίας χήρου/χήρας με το/τα παιδί/ά του/της. Ένα μοναχικό άτομο όμως συνιστά μονομελές νοικοκυριό.

Νοικοκυριό διευρυμένης οικογένειας: αποτελείται από μια συζυγική οικογένεια στην οποία έχουν προστεθεί συγγενείς (πέραν των παιδιών του ζευγαριού). Πρόκειται δηλαδή για μια πυρηνική οικογένεια με κάποια επιπλέον μέλη. Όταν ο *προσαρτώμενος* συγγενής ανήκει σε γενεά προγενέστερη από αυτή της συζυγικής μονάδας, όπως για παράδειγμα ο παππούς, η πεθερά ή μια χήρα θεία του αρχηγού, η διεύρυνση θεωρείται *ανιούσα.* Όταν πρόκειται για έναν εγγονό του αρχηγού, χωρίς τους γονείς του, έναν ανιψιό ή μια ανιψιά, η διεύρυνση θεωρείται *κατιούσα.* Όταν προσαρτάται ένας αδελφός, μια αδελφή ή ένας ξάδελφος του αρχηγού, η οικογένεια θεωρείται *διευρυμένη οριζοντίως* ή *εκ πλαγίου.* Ο όρος *νοικοκυριό διευρυμένης οικογένειας* διακρίνεται από τον όρο *διευρυμένη οικογένεια*, η οποία έχει ευρύτερη έννοια και αναφέρεται σε όλους τους συγγενείς ενός ατόμου, ακόμη και εκείνους που δεν συγκατοικούν μαζί του.

Νοικοκυριό πολλαπλών οικογενειών (χρησιμοποιείται και ο όρος «σύνθετο νοικοκυριό»), δηλαδή συγκατοίκηση δύο ή περισσότερων πυρηνικών οικο-

γενειών στην απλή ή τη διευρυμένη μορφή τους. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί το νοικοκυριό αδελφικού τύπου, όταν συμβιώνουν έγγαμα αδέλφια.

Εκτός από τις παραπάνω περιπτώσεις, σε ένα πληθυσμιακό σύνολο μπορεί να εντοπισθούν και άλλες μορφές χωρίς τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οικογένειας, όπως τα μονομελή νοικοκυριά και διάφορες άλλες συγκατοικήσεις συγγενών ή όχι.

Εκείνο που αποτελεί συγκρίσιμο μέγεθος στη διαδρομή του χρόνου και οριοθετεί την πληθυσμιακή συγκρότηση ενός συνόλου στα πλαίσια μιας ορισμένης κοινωνικής οργάνωσης είναι το *μέσο μέγεθος της οικογένειας*. Το υπολογίζουμε διαιρώντας τον αριθμό των κατοίκων δια του αριθμού των οικογενειών μιας περιοχής. Για να κατανοήσουμε, όμως, και τον τρόπο συγκρότησης της οικογένειας σε μια δοσμένη χρονική στιγμή, εκτός από τα αριθμητικά δεδομένα (συνήθως των απογραφών) χρειαζόμαστε και αναλυτικές ονομαστικές καταστάσεις με αναφορά των συγγενικών σχέσεων των προσώπων καθώς επίσης και τις ηλικίες των μελών της[19]. Αυτό δεν είναι εφικτό για το σύνολο του νομού Λακωνίας, αφού στηριζόμαστε κυρίως στα δεδομένα των επίσημων απογραφών, στις οποίες δεν αναφέρονται ούτε συγγενικές σχέσεις προσώπων ούτε οι ηλικίες των συζύγων. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μόνο στην περίπτωση του οικισμού Μαγούλα του δήμου Σπάρτης[20] κατά το έτος 1860, όπου το υλικό μάς το επιτρέπει.

α) Οικογενειακή δομή

i. Μέσο μέγεθος οικογενειών

Για τον τύπο της οικογένειας στη Λακωνία δεν μπορούμε να κάνουμε ασφαλείς παρατηρήσεις, επειδή στηριζόμαστε στα δεδομένα των επίσημων απογραφών, στις οποίες δεν συμπεριλαμβάνονται ονομαστικές καταστάσεις προσώπων ούτε δίνονται άλλες πληροφορίες περί των μελών της οικιακής μονάδας. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία μπορούμε να υπολογίσουμε μόνο το μέσο μέγεθος της λακωνικής οικογένειας (διαιρώντας τον αριθμό των κατοίκων δια του αριθμού των οικογενειών) και, όπου μάς το επιτρέπουν τα απογραφικά δεδομένα, και το μέσο μέγεθος του λακωνικού νοικοκυριού[21].

Στην απογραφή του έτους 1856 δίνονται πληροφορίες αναδρομικά για τα έτη 1832 και 1842 σχετικά με τον αριθμό των κατοίκων και των οικογενειών του νομού Λακωνίας κατά επαρχίες. Με βάση αυτά τα στοιχεία υπολογίζουμε το μέσο μέγεθος της οικογένειας (ή οικογενειακό συντελεστή) (πίνακας 3).

Σύμφωνα με τον πίνακα 3, το μέσο μέγεθος της οικογένειας στο νομό Λακωνίας για το 1832 είναι 4,84, ενώ δέκα χρόνια αργότερα είναι 4,45 μειωμένο

κατά 0,39. Οι κάτοικοι του νομού το 1845, σύμφωνα με την ίδια απογραφή, ήταν 81.938 συγκροτημένοι σε 16.753 οικογένειες διαμορφώνοντας το μέσο μέγεθος της οικογένειας σε 4,90, προσαυξημένο κατά 0,45 ως προς το 1842 (Παράρτημα, πίνακας 18). Το μέσο μέγεθος της οικογένειας στο νομό μας δεν απέχει πολύ

από το αντίστοιχο της υπόλοιπης Ελλάδας[22] για την ίδια χρονική περίοδο, που είναι 4,95 άτομα. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει ο ελλαδικός και ο ευρύτερος βαλκανικός και δυτικοευρωπαϊκός χώρος[23]. Άρα κατά το διάστημα 1832-1845 στο νομό Λακωνίας οι οικογένειες αριθμούν μεταξύ 4 και 5 μέλη και είναι ολιγάριθμες[24], όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη Ελλάδα (πίνακας 9).

Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Μέσο Μέγεθος της Οικογένειας κατά επαρχίες (1832, 1842)

Επαρχίες	**1832**	**1842**
Λακεδαίμονος	4,71	4,39
Επιδ. Λιμηράς	4,75	4,62
Γυθείου	5,11	4,67
Οιτύλου	4,80	4,13
Σύνολο	**4,84**	**4,45**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 7

Για το έτος 1851 αξιοποιούμε τα δημογραφικά στοιχεία της απογραφής του Ι. Ραγκαβή[25] για το νομό Λακωνίας κατά επαρχίες, δήμους και οικισμούς. Αναφέρει επίσης και τον αριθμό των κατοίκων ανά οικισμό και στο σύνολο του δήμου, όπως επίσης και τον αριθμό των οικογενειών ανά οικισμό (πίνακας 4).

Πίνακας 4
Νομός Λακωνίας: Μέγεθος της Οικογένειας κατά επαρχίες και δήμους, 1851

(1)		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Επαρχία Λακεδαίμονος						
1	Σπάρτης	19	1.404	73,89	6.578	4,69
2	Θεραπνών	9	703	78,11	3.544	5,04
3	Οινούντος	7	1.027	146,71	5.000	4,87
4	Πελλάνης	6	564	94,00	2.810	4,98
5	Καστορίου	3	450	150,00	2.014	4,48
6	Σελλασίας	5	338	67,60	1.668	4,93
7	Βρυσεών	1	239	239,00	1.290	5,40
8	Φάριδος	7	539	77,00	2.597	4,82
9	Φελλίας	6	269	44,83	1.543	5,74
10	Γερονθρών	4	304	76,00	1.453	4,78

11	Κροκεών	8	447	55,87	2.202	4,93
12	Μελιτίνης	10	428	42,80	2.231	5,21
13	Τρινάσου	5	180	36,00	879	4,88
Σύνολο		**90**	**6.892**	**76,58**	**33.809**	**4,91**
Επαρχία Γυθείου						
14	Γυθείου	5	534	106,8	2.413	4,52
15	Μαλευρίου	20	716	35,8	3.505	4,90
16	Καρυουπόλεως	10	483	48,3	2.056	4,26
17	Κολοκυνθίου	12	394	32,83	1.788	4,54
18	Λαγίας	9	329	36,56	1.813	5,51
Σύνολο		**56**	**2.456**	**43,86**	**11.575**	**4,71**
Επαρχία Οιτύλου						
19	Οιτύλου	21	1.453	69,19	7.877	5,42
20	Αβίας	19	973	51,21	4.774	4,91
21	Καρδαμύλης	14	725	51,79	2.964	4,09
22	Λεύκτρου	16	1.268	79,25	5.946	4,69
23	Μέσσης	17	861	50,65	3.531	4,10
Σύνολο		**87**	**5.280**	**60,69**	**25.092**	**4,75**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς						
24	Ασωπού	7	615	87,86	2.974	4,84
25	Μονεμβασίας	13	553	42,54	2.575	4,66
26	Βοιών	6	550	91,67	2.645	4,81
27	Έλους	12	517	43,08	2.267	4,38
28	Ζάρακος	6	393	65,50	2.059	5,24
Σύνολο		**44**	**2.628**	**59,73**	**12.520**	**4,76**
Γενικό σύνολο		**277**	**17.256**	**62,30**	**82.996**	**4,80**

Υπόμνημα: (1) Δήμοι ανά επαρχία, (2) Αριθμός οικισμών, (3) Αριθμός οικογενειών, (4) Μέσος όρος οικογενειών ανά δήμο, (5) Αριθμός κατοίκων, (6) Μέσο μέγεθος οικογένειας
Πηγή: Ραγκαβή Ιακώβου Ρ., *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1853.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανωτέρω απογραφής, ο πληθυσμός[26] του νομού ανέρχεται σε 87.437 κατοίκους και συγκροτείται σε 17.256 οικογένειες (πίνακας 5). Το μέσο μέγεθος της οικογένειας είναι 4,80, μειωμένο κατά 0,10 σε σχέση με το αντίστοιχο του 1845. Με αυτό το μέσο μέγεθος η Λακωνική οικογένεια εξακολουθεί να είναι ολιγάριθμη. Ο κατώτερος συντελεστής 4,09 παρατηρείται στο δήμο Καρδαμύλης της επαρχίας Οιτύλου και ο ανώτερος 5,74 στο δήμο Φελλίας της επαρχίας Λακεδαίμονος. Παρατηρούμε επίσης ότι στο σύνολο των 28 δήμων του νομού σε 21 δήμους (75 % του συνόλου) ο οικογενειακός συντελεστής κυμαίνεται μεταξύ 4 και 5, ενώ μόνο σε 7 δήμους (25 % του συνόλου) είναι μεγαλύτερος του 5.

Για μια άλλου τύπου ανάγνωση των δεδομένων, συντάσσουμε πίνακα κατανομής δήμων και οικογενειών ανά επαρχία (πίνακας 5).

Πίνακας 5
Νομός Λακωνίας: Δήμοι και Οικογένειες
ανά επαρχία, 1851

Επαρχίες	Αριθμός δήμων	Αριθμός οικογενειών	Οικογένειες / δήμο
Λακεδαίμονος	13	6.892	530
Γυθείου	5	2.456	491
Οιτύλου	5	5.280	1.056
Επιδαύρου Λιμηράς	5	2.628	526
Σύνολο	**28**	**17.256**	
Αναλογία	7	4.314	651

Πηγή: Ραγκαβή Ιακώβου Ρ., *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1853.

Μελετώντας τον πίνακα 5 παρατηρούμε ότι από τους 28 δήμους του νομού οι 13 (46,42 % του συνόλου) αποτελούν την επαρχία Λακεδαίμονος και οι υπόλοιποι 15 κατανέμονται στις άλλες τρεις επαρχίες με την ίδια αναλογία, δηλαδή 5 δήμοι ανά επαρχία. Σε κάθε επαρχία αναλογούν περίπου 4.314 οικογένειες και σε κάθε δήμο 651 οικογένειες. Με βάση τα στοιχεία μας υπολογίζουμε το μέσο μέγεθος των οικογενειών ανά δήμο και παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέγεθος αντιστοιχεί στην επαρχία Οιτύλου (1.056) και το μικρότερο στην επαρχία Γυθείου (491).

Η απογραφή του 1851 μάς δίνει επίσης στοιχεία για τον πληθυσμό και τις οικογένειες των οικισμών ανά δήμο. Χρησιμοποιούμε ως παράδειγμα το δήμο Σπάρτης για να παρακολουθήσουμε την οικιστική του σύνθεση και τη διακύμανση του μέσου μεγέθους της οικογένειας στους οικισμούς του (πίνακας 6).

Πίνακας 6
Δήμος Σπάρτης: Οικογένειες και κάτοικοι
ανά οικισμό, 1851

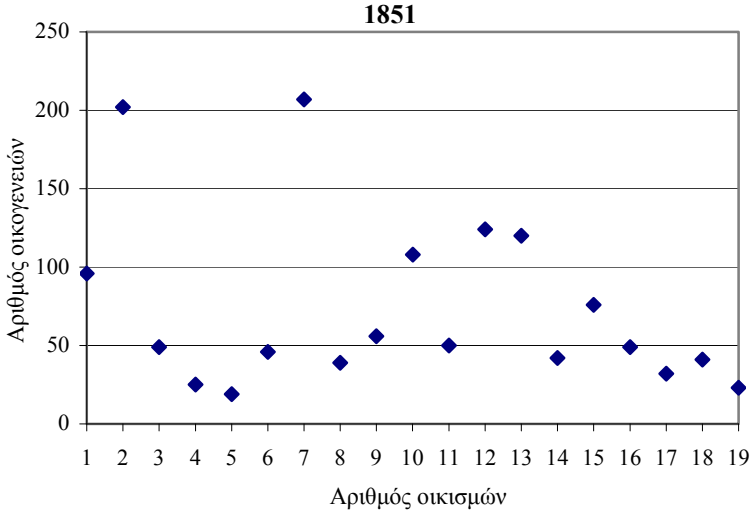
Δήμος Σπάρτης	Αριθμός οικογενειών	Αριθμός κατοίκων	Μέσο μέγεθος οικογένειας
1 Σπάρτη	96	418	4,35
2 Μιστράς	202	968	4,79
3 Κάτω Χώρα	49	226	4,61
4 Βαρσενίκος	25	146	5,84
5 Σταυρός	19	97	5,11
6 Πικουλιάνικα	46	205	4,46

7	Άγιος Ιωάννης	207	948	4,58
8	Ριβιώτισσα	39	164	4,21
9	Καλογωνία	56	252	4,50
10	Μαγούλα	108	437	4,05
11	Βάρσοβα	50	206	4,12
12	Τρύπη	124	552	4,45
13	Λογκάστρα	120	597	4,98
14	Σουστιάνοι	42	223	5,31
15	Παρώρι	76	447	5,88
16	Σκλαβοχώρι	49	246	5,02
17	Μαχμούτ-μπέη	32	132	4,13
18	Σοχά	41	225	5,49
19	Ριζά	23	89	3,87
Σύνολο		**1.404**	**6.578**	**4,69**

Πηγή: Ραγκαβή Ιακώβου Ρ., *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1853.

Από το σύνολο των οικισμών οι 12 έχουν αριθμό οικογενειών μικρότερο των 50, σε 3 οικισμούς ο αριθμός κυμαίνεται μεταξύ 50 και 100, σε 3 είναι μεταξύ 100 και 150 και μόνο 2 οικισμοί, ο Μιστράς και ο Άγιος Ιωάννης, αριθμούν πάνω από 200 οικογένειες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο δήμος Σπάρτης στις αρχές του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα συγκροτείται από σχετικά μικρές οικιστικές μονάδες, ενώ η πόλη της Σπάρτης, περίπου δύο δεκαετίες μετά την ίδρυσή της, αναπτύσσεται με μάλλον αργούς ρυθμούς (διάγραμμα 1).

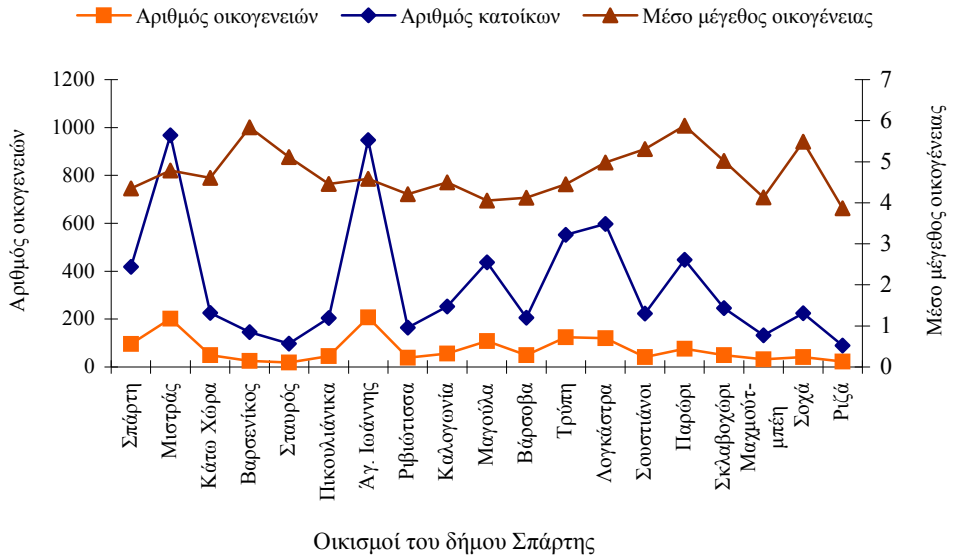
Διάγραμμα 1
Δήμος Σπάρτης: Κατανομή οικογενειών ανά οικισμό, 1851

Υπόμνημα: 1. Σπάρτη, 2. Μιστράς, 3. Κάτω Χώρα, 4. Βαρσενίκος, 5. Σταυρός, 6. Πικουλιάνικα, 7. Άγιος Ιωάννης, 8. Ριβιώτισσα, 9. Καλογωνία, 10. Μαγούλα, 11. Βάρσοβα, 12. Τρύπη, 13. Λογκάστρα, 14. Σουστιάνοι, 15. Παρώρι, 16. Σκλαβοχώρι, 17. Μαχμούτμπεη, 18. Σοχά, 19. Ριζά.
Πηγή: πίνακας 6

Από τους 19 οικισμούς του δήμου Σπάρτης σε 12 (63,16 % του συνόλου) το μέσο μέγεθος οικογένειας κυμαίνεται μεταξύ 4,12 (Βάρσοβα) και 4,98 (Λογκάστρα), σε 6 οικισμούς (31,57 % του συνόλου) μεταξύ 5,02 (Σκλαβοχώρι) και 5,88 (Παρώρι) και μόνο ένας οικισμός, τα Ριζά, (5,27 % του συνόλου) έχει το μικρότερο μέσο μέγεθος οικογένειας, 3,87. Στο σύνολο του δήμου το μέσο μέγεθος της οικογένειας διαμορφώνεται στο 4,69, μειωμένο σε σχέση με το αντίστοιχο του νομού κατά 0,11. Μια εικονογράφηση του μέσου μεγέθους της οικογένειας του δήμου Σπάρτης για το 1851 μας παρέχει το διάγραμμα 2.

Διάγραμμα 2
Δήμος Σπάρτης: Μέσο Μέγεθος Οικογένειας, 1851

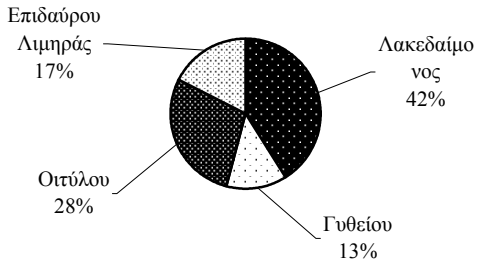

Πηγή: Πίνακας 6

Μία δεκαετία αργότερα, σύμφωνα με την απογραφή του 1861, ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας ανέρχεται σε 96.546 κατοίκους και

συγκροτείται σε 21.890 οικογένειες. Στο διάγραμμα 3 δίνεται η ποσοστιαία κατανομή των οικογενειών ανά επαρχία.

Διάγραμμα 3
Νομός Λακωνίας: Ποσοστιαία κατανομή οικογενειών ανά επαρχία, 1861

Πηγή: Πίνακας 7

Η απογραφή του 1861 μάς δίνει επίσης τον αριθμό των οικοδομών του νομού, στοιχείο πολύ σημαντικό, αφού σε συνάρτηση με τον αριθμό των οικογενειών μπορούμε να υπολογίσουμε το μέσο όρο των οικογενειών ανά οικία (Παράρτημα, πίνακας 19). Από τα δεδομένα του πίνακα αξιοποιούμε όσα σχετίζονται με το μέσο μέγεθος της οικογένειας (αριθμός οικογενειών ανά δήμο, ανά επαρχία και μέσο μέγεθος οικογένειας ανά επαρχία) και διαμορφώνουμε τον πίνακα 7.

Πίνακας 7
Νομός Λακωνίας: Οικογένειες και οικοδομές κατά επαρχίες και δήμους, 1861

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
	Επαρχία Λακεδαίμονος						
1	Σπάρτης	2.022	2.132	0,95	8.999	4,45	4,22
2	Κροκεών	545	521	1,05	2.634	4,83	5,06
3	Οινούντος	947	1.105	0,86	4.928	5,20	4,46
4	Θεραπνών	1.039	688	1,51	4.936	4,75	7,17
5	Βρυσεών	273	260	1,05	1.289	4,72	4,96
6	Σελλασίας	493	493	1,00	2.310	4,69	4,69
7	Πελλάνης	727	836	0,87	3.408	4,69	4,08
8	Τρινάσου	331	360	0,92	1.480	4,47	4,11
9	Καστορίου	580	674	0,86	2.470	4,26	3,66

10 Μελιτίνης	528	528	1,00	2.428	4,60	4,6
11 Φελλίας	381	383	0,99	1.701	4,46	4,44
12 Γερόνθρων	367	367	1,00	1.717	4,68	4,68
13 Φάριδος	883	704	1,25	3.222	3,65	4,58
Σύνολο	**9.116**	**9.051**	**1,01**	**41.522**	**4,55**	**4,59**
Επαρχία Γυθείου						
14 Γυθείου	625	617	1,01	2.877	4,60	4,66
15 Μαλευρίου	840	844	1,00	4.075	4,85	4,83
16 Καρυοπόλεως	501	532	0,94	2.192	4,38	4,12
17 Κολοκυνθίου	485	485	1,00	2.135	4,40	4,40
18 Λαγείας	363	363	1,00	1.842	5,07	5,07
Σύνολο	**2.814**	**2.841**	**1,00**	**13.121**	**4,66**	**4,62**
Επαρχία Οιτύλου						
19 Αβίας	1.132	1.166	0,97	4.830	4,27	4,14
20 Καρδαμύλης	883	739	1,19	3.276	3,71	4,43
21 Λεύκτρου	1.486	1.670	0,89	6.016	4,05	3,60
22 Μέσσης	1.124	1.003	1,12	4.761	4,24	4,75
23 Οιτύλου	1.502	1.671	0,90	6.872	4,58	4,11
Σύνολο	**6.127**	**6.249**	**1,01**	**25.755**	**4,2**	**4,12**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς						
24 Μονεμβασίας	803	780	1,03	3.225	4,02	4,13
25 Βοιών	813	884	0,92	3.418	4,20	3,87
26 Ζάρακος	543	504	1,08	2.593	4,78	5,14
27 Έλους	735	704	1,04	2.924	3,98	4,15
28 Ασωπού	939	966	0,97	3.988	4,25	4,13
Σύνολο	**3.833**	**3.838**	**1,00**	**16.148**	**4,21**	**4,21**
Γενικό σύνολο	**21.890**	**21.979**	**0,99**	**96.546**	**4,41**	**4,39**

Υπόμνημα: (1) Δήμοι ανά επαρχία, (2) Αριθμός οικογενειών, (3) Αριθμός σπιτιών, (4) Μέσος όρος οικογενειών ανά οικοδομή, (5) Αριθμός κατοίκων, (6) Μέσο μέγεθος οικογένειας, (7) Μέσο μέγεθος νοικοκυριού.
Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, σσ. 36-37 και για τη στήλη 5 σσ. 20-21

Από τον πίνακα 7 προκύπτει ότι το μέσο μέγεθος της οικογένειας στο νομό Λακωνίας κατά το 1861 είναι 4,41 (μειωμένο κατά 0,39 σε σχέση με το αντίστοιχο του 1851) σχεδόν ίδιο με το αντίστοιχο για το σύνολο της χώρας που είναι 4,40 μέλη[27]. Ο κατώτερος συντελεστής (3,65) παρατηρείται στο δήμο Φάριδος (επαρχία Λακεδαίμονος) και ο ανώτερος (5,20) στο δήμο Οινούντος (επαρχία Λακεδαίμονος). Στο σύνολο των 28 δήμων του νομού, σε 23 δήμους (82,14 % του συνόλου) ο οικογενειακός συντελεστής κυμαίνεται μεταξύ 4 και 5, σε 2 δήμους (7,14 % του συνόλου) είναι μεγαλύτερος του 5 και σε 3 (10,71 % του συνόλου) είναι μικρότερος του 4. Στην Ευρώπη την ίδια περίοδο ο μέσος όρος της αναλογίας των οικογενειών επί του πληθυσμού είναι 4,62 άτομα ανά οικογένεια. Η Ελλάδα, μετά τη Γαλλία και το πρώην βασίλειο της Σαρδηνίας, παρουσιάζει ανώτερη από τα άλλα κράτη σχέση των οικογενειών προς τον

πληθυσμό[28]. Δεδομένου ότι κατά τη δεκαετία 1851-1861 δεν έχουμε διοικητικές μεταβολές σε επίπεδο επαρχιών και δήμων στο νομό Λακωνίας, συντάσσουμε πί-

νακα κατανομής δήμων και οικογενειών ανά επαρχία για μια συγκριτική προσέγγιση της κατανομής των οικογενειών στο νομό (πίνακας 8).

Πίνακας 8
Νομός Λακωνίας: Δήμοι και Οικογένειες ανά επαρχία, 1861

Επαρχίες	**Αριθμός δήμων**	**Αριθμός οικογενειών**	**Οικογένειες / δήμο**
Λακεδαίμονος	13	9.116	701
Γυθείου	5	2.814	563
Οιτύλου	5	6.127	1.225
Επιδαύρου Λιμηράς	5	3.833	767
Σύνολο	**28**	**21.890**	
Αναλογία	7	5.472,50	782

Πηγή: πίνακας 7

Από τον πίνακα 8 προκύπτει ότι σε κάθε επαρχία αναλογούν κατά μέσο όρο περίπου 5.472 οικογένειες (αύξηση 26,84 % σε σχέση με το 1851) και σε κάθε δήμο 782 οικογένειες (αύξηση κατά 20,12 % σε σχέση με το 1851). Στη διάρκεια της δεκαετίας (1851-1861) η επαρχία Γυθείου έχει σταθερά το μικρότερο μέγεθος (563) και η επαρχία Οιτύλου το μεγαλύτερο (1.225). Μάλιστα η τελευταία παρουσιάζει τάση αύξησης του αριθμού των οικογενειών, τάση την οποία δεν ακολουθούν οι άλλες τρεις επαρχίες του νομού. Εντύπωση προκαλεί ο δυσανάλογα μεγαλύτερος αριθμός των οικογενειών στην περιοχή της Μάνης[29] (επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου), ιδιαίτερα στην επαρχία Οιτύλου. Η περιοχή της Μάνης ήδη από τον 17ο αιώνα μέχρι το 19ο, αν και ήταν ορεινή και δυσπρόσιτη, παρουσίαζε υψηλά ποσοστά πληθυσμιακής πυκνότητας σε σύγκριση με την υπόλοιπη Πελοπόννησο. Αυτό αποδίδεται στην ιδιαίτερη μορφή κοινωνικής οργάνωσης στη Μάνη, που μπορούσε να δημιουργήσει κατάλληλες συνθήκες παραμονής στο χώρο των δημογραφικών πλεονασμάτων. Όταν όμως η ανισορροπία αριθμού ανθρώπων και οικονομικών πόρων έφθανε σε οριακό σημείο, τότε οι κάτοικοι οδηγούνταν σε μετανάστευση. Αξίζει να επισημάνουμε το γεγονός ότι η Μάνη ήταν η πρώτη περιοχή της χώρας που έστελνε συγκροτημένες ομάδες μεταναστών εκτός της περιοχής της[30].

Η απογραφή του έτους 1870 αναφέρει μεταξύ άλλων και την αναλογία ατόμων ανά οικογένεια σε επίπεδο νομών. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής (πίνακας 9) κάθε οικογένεια στον ελλαδικό χώρο συγκροτείται κατά

μέσο όρο από 4,38 άτομα, δείκτης ο οποίος είναι περίπου ίδιος με εκείνον της απογραφής του 1861 (4.40 άτομα). Στο νομό Λακωνίας η αναλογία είναι 4,51 άτομα ανά οικογένεια, περίπου ίδια[31] με την αντίστοιχη των ετών 1845, 1851 και 1861, ενώ η απογραφή του 1879[32] μας δίνει 4,7 μέλη ανά οικογένεια.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι στο νομό Λακωνίας η οικογένεια σε διάστημα μισού περίπου αιώνα (1845-1879) χαρακτηρίζεται ως ολιγάριθμη με μέσο αριθμό μελών μεταξύ 4 και 5.

Πίνακας 9
Αναλογούντα άτομα κατά οικογένεια, 1870

Νομοί	**Άτομα κατά οικογένεια**
Αττικής και Βοιωτίας	3,92
Ευβοίας	4,23
Φθιώτιδος	4,52
Ακαρνανίας	4,76
Αχαΐας και Ήλιδος	4,60
Αρκαδίας	4,58
Λακωνίας	4,51
Μεσσηνίας	4,60
Αργολίδος και Κορινθίας	4,20
Κυκλάδων	3,70
Κερκύρας	4,48
Κεφαλληνίας	4,64
Ζακύνθου	5,15
Σύνολο	**4,38**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870,* εν Αθήναις 1872

Από τις απογραφές των ετών 1889 και 1896 δεν μπορούμε να υπολογίσουμε το μέσο μέγεθος της οικογένειας, αφού τα δεδομένα τους είναι μόνο πληθυσμιακά[33].

ii. Μέσο μέγεθος νοικοκυριού

Το *μέσο μέγεθος του νοικοκυριού* δεν αναφέρεται στη στατιστική με άμεσο τρόπο. Μπορούμε όμως να το υπολογίσουμε διαιρώντας το συνολικό πληθυσμό κάθε οικισμού δια του αντιστοίχου αριθμού των οικιών[34].

Για το νομό Λακωνίας η απογραφή του έτους 1856 (Παράρτημα, πίνακας 18) μας δίνει αναδρομικά για το έτος 1845 το συνολικό αριθμό των

κατοίκων του νομού (81.938 κάτοικοι) και τον αριθμό των οικιών (17.038). Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής οι οικίες διακρίνονται:

α) ως προς τη χρήση τους σε κατοικήσιμες (98 % του συνόλου) και ακατοίκητες (2 % του συνόλου). Υπολογίζοντας το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού (4.90 άτομα) διαπιστώνουμε ότι σε κάθε κατοικήσιμη οικία αντιστοιχεί μία οικο-

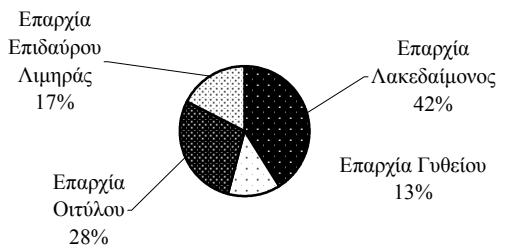
γένεια (το μέσο μέγεθος οικογένειας για το 1845 είναι 4.80 άτομα), ενώ για τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο η αναλογία είναι 1:97, δηλαδή σε κάθε οικία αναλογούν περίπου δύο οικογένειες[35]. Άρα, στην περίπτωσή μας, φαίνεται ότι το μέσο μέγεθος της οικογένειας είναι σχεδόν ίσο με το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού.

β) ως προς τα υλικά κατασκευής τους σε λιθόκτιστες[36] (99 % του συνόλου) και πλινθόκτιστες (1 % του συνόλου). Στο νομό Λακωνίας η αναλογία των λιθόκτιστων προς τις πλινθόκτιστες οικίες είναι μεγαλύτερη από ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα, όπου η αναλογία των λιθοκτίστων επί του όλου αριθμού των οικιών είναι 80 %, των δε πλινθοκτίστων 20 %. Σύμφωνα με σχόλιο της απογραφής[37], αυτό δηλώνει για το νομό μας μεγαλύτερη ευπορία των κατοίκων σε σύγκριση με τους άλλους Έλληνες.

Κατά την απογραφή του 1861 ο αριθμός των οικογενειών του νομού είναι 21.890 και των οικοδομών 21.979 (Παράρτημα, πίνακας 19). Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι σε κάθε οικοδομή αντιστοιχεί μία οικογένεια (το μέσο μέγεθος της οικογένειας για το 1861 είναι 4,41 άτομα), αναλογία που πλησιάζει πολύ την αντίστοιχη στον ελλαδικό χώρο[38], όπου κάθε οικία περιλαμβάνει 4,86 άτομα και 1,10 οικογένεια[39]. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, η σχέση οικογένειες /οικοδομές είναι για τις επαρχίες Λακεδαίμονος και Οιτύλου 1,01 και για τις Γυθείου και Επιδαύρου Λιμηράς 1,00 (Παράρτημα, πίνακας 19). Από τους δήμους του νομού, ο δήμος Σπάρτης έχει το μεγαλύτερο αριθμό οικοδομών (2.132 οικοδομές), αριθμός αναμενόμενος, αφού περιλαμβάνει μεταξύ των άλλων οικισμών και τη Σπάρτη, έδρα του δήμου και πρωτεύουσα του νομού. Από τους υπόλοιπους δήμους σε πέντε ο αριθμός των οικοδομών κυμαίνεται μεταξύ 1.000 και 2.000: (Οινούντος: 1.105, Αβίας: 1.166, Λεύκτρου: 1.670, Μέσσης: 1.003 και Οιτύλου: 1.671) και οι υπόλοιποι έχουν αριθμό μικρότερο του 1000.

Η ποσοστιαία κατανομή των οικοδομών στις επαρχίες του νομού Λακωνίας δίνεται στο διάγραμμα 4.

Διάγραμμα 4
Ποσοστιαία κατανομή οικοδομών κατά επαρχίες, 1861

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 3

Ως προς την αναλογία οικογενειών ανά οικοδομή, σε 10 δήμους του νομού (35,71 % του συνόλου) είναι μεγαλύτερη της μιας οικογένειας, σε 6 δήμους (21,42 % του συνόλου) είναι ίση με μία και σε 12 δήμους (42,85 % του συνόλου) η αναλογία είναι μικρότερη της μιας οικογένειας.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1870 το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού είναι 4,51 (ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας ανέρχεται σε 105.851 κατοίκους και των οικοδομών σε 23.454). Σύμφωνα με την ίδια απογραφή στον ελλαδικό χώρο έχει αυξηθεί ο αριθμός των οικοδομών κατά 14 % σε σχέση με το 1861. *«Η αύξησις αύτη ταχυτέρα της του πληθυσμού υποδεικνύει οικονομικήν πρόοδον εν τω τόπω και επέκτασιν των μέσων της υπάρξεως εις μεγαλύτερον αριθμόν ατόμων…»*[40]. Την ίδια χρονική περίοδο η Ελλάδα, σε σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά κράτη[41], παρουσιάζει τη μικρότερη αναλογία αριθμού ατόμων ανά οικοδομή (4,60 άτομα).

Στον πίνακα 10 απεικονίζεται το μέσο μέγεθος της οικογένειας και του νοικοκυριού σε επίπεδο πρωτευουσών των νομών του ελλαδικού χώρου.

Πίνακας 10
Αριθμός οικογενειών και οικοδομών των πρωτευουσών των νομών του ελληνικού κράτους, 1870

Όνομα πόλεως	Οικογένειες	Άτομα κατ΄ οικογένεια	Αριθμός οικοδομών	Κάτοικοι ανά οικοδομή
Αθήναι	11.103	4,01	5.437	8,19
Λαμία	1.140	4,27	752	6,48
Μεσολόγγιον	1.557	3,67	1.201	4,76
Χαλκίς	1.519	4,24	1.268	5,08
Ναύπλιον	902	4,39	528	7,45
Καλάμαι	1.533	4,13	1.432	4,42
Σπάρτη	540	5,00	661	4,08
Τρίπολις	1.448	4,85	1.448	4,85
Πάτραι	4.447	4,42	3.950	4,97
Ερμούπολις	5.211	3,89	5.196	3,90
Κέρκυρα	3.574	4,32	1.572	9,83
Αργοστόλιον	1.556	5,17	3.380	2,40
Ζάκυνθος	3.576	4,90	3.415	5,13

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872

Σύμφωνα με τον πίνακα 10, το μέσο μέγεθος της οικογένειας στη Σπάρτη είναι 5 άτομα και του νοικοκυριού 4,08[42]. Δεδομένου ότι η ελληνική

οικογένεια αυτή τη χρονική περίοδο αριθμεί κατά μέσο όρο 4,38 άτομα[43], από τις πόλεις μόνο σε δύο σε κάθε οικοδομή αναλογούν περισσότερες από δύο οικογένειες, την Αθήνα (8,19) και την Κέρκυρα (9,83). Παρατηρούμε επίσης ότι η Σπάρτη έχει το δεύτερο κατά σειρά μεγέθους οικογενειακό συντελεστή μετά το Αργοστόλι. Ως προς τις οικοδομές όμως η Σπάρτη παρουσιάζει μικρό αριθμό, το

μικρότερο μετά το Ναύπλιο, σε σχέση με τις άλλες ελληνικές πρωτεύουσες. Εδώ δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Σπάρτη είναι μια σχετικά νεοσύστατη πόλη (έτος ίδρυσης 1837) με αργούς ρυθμούς οικιστικής ανάπτυξης.

Στον πίνακα 11 παρακολουθούμε τον αριθμό των οικοδομών κάθε νομού και την κατανομή τους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

Πίνακας 11
Σχέση οικοδομών προς την έκταση εκάστου νομού, 1870

Νομοί	**Αριθμός οικοδομών**	**Αριθμός οικοδομών/ τετραγ. χιλιόμετρο**
Αττικής - Βοιωτίας	23.566	3,67
Ευβοίας	18.768	4,60
Φθιώτιδος - Φωκίδος	20.468	3,85
Ακαρνανίας - Αιτωλίας	20.735	2,65
Αχαΐας - Ήλιδος	33.327	6,34
Αρκαδίας	28.043	6,45
Λακωνίας	23.454	6,26
Μεσσηνίας	28.859	9,09
Αργολίδος - Κορινθίας	26.125	5,29
Κυκλάδων	33.996	14,17
Κερκύρας	17.419	29,63
Κεφαλληνίας	15.976	19,83
Ζακύνθου	10.343	24,80
Λευκάδος	4.743	11,74
Κυθήρων	2.904	25,49
Ιθάκης	2.436	8,11
Παξών	1.405	20,89
Σύνολο	**312.567**	**6,22**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872

Στο νομό Λακωνίας ο αριθμός των οικοδομών ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο (6,26) είναι περίπου ίσος με τον μέσο όρο του ελλαδικού χώρου (6,22), προσαυξημένος κατά 1,8 σε σχέση με τον αντίστοιχο του 1845. Παρατηρούμε δηλαδή ότι οι οικοδομές στο διάστημα 1845-1870 (από 16.739 το 1845 σε 23.454 το 1870) έχουν αυξηθεί κατά 6.715 (40,10 %), στοιχείο που δείχνει άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων του νομού με ανάλογη οικονομική πρόοδο.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1879, στον ελλαδικό χώρο οι οικίες ανέρχονται σε 316.300. Σε κάθε οικία αναλογούν 1,13 οικογένειες (μέσος όρος 5,23 άτομα), αριθμοί που υποδηλώνουν ότι η στέγαση δεν συμβάδιζε με την αύξηση του πληθυσμού, αφού η απογραφή του 1870 είχε δείξει ένα μέσο όρο 4,60 άτομα για κάθε οικία[44].

β. Η οικιακή συγκρότηση στη Μαγούλα

Για την οικιακή συγκρότηση του δήμου Σπάρτης δεν έχουμε πληροφορίες από απογραφικές ή άλλες πηγές. Από σχετική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του δήμου εντοπίσθηκε ένας *«απογραφικός κατάλογος των ψυχών της περιφέρειας Μαγούλας[45] ταχθείς κατά το έτος 1860 υπό του εφημερίου Νικολάου ιερέως Σαραντόπουλου»*[46] (Παράρτημα, πίνακας 20), που φυλάσσεται στον ενοριακό ναό της Μαγούλας[47].

Στον εν λόγω απογραφικό κατάλογο ο πληθυσμός της Μαγούλας παρατίθεται κατανεμημένος σε 142 ενότητες, που αντιστοιχούν σε οικιακές ομάδες και σε κάποια κατοικία. Στη μία στήλη αναγράφεται το ονοματεπώνυμο του αρχηγού κάθε ομάδας και κάτω απ΄ αυτόν τα άρρενα μέλη. Στην δίπλα στήλη αναγράφεται μόνο το όνομα της συζύγου χωρίς να αναφέρεται το γένος της και κάτω απ΄ αυτήν τα θήλεα μέλη της οικιακής ομάδας. Δίπλα στα ονόματα τόσο των αρρένων όσο και των θηλέων αναγράφεται η συγγενειακή τους σχέση με τον αρχηγό του νοικοκυριού και η ηλικία τους. Στις περισσότερες οικιακές ομάδες (83,10 %) εμφανίζονται άνδρες στη θέση του αρχηγού, ανεξαρτήτως της ηλικίας τους ή της δομής της οικιακής ομάδας, με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου έχει πεθάνει ο άνδρας και τη θέση του αρχηγού έχει η χήρα σύζυγός του (16,90 %).

Αν θεωρήσουμε ότι ο αριθμός των απογραφόμενων νοικοκυριών (142) αντιστοιχεί στον αριθμό των κατοικήσιμων οικιών, υπολογίζουμε το *μέσο μέγεθος του νοικοκυριού* σε 4,11. Από το σύνολο των νοικοκυριών, τα 32 είναι τετραμελή (22,53 % του συνόλου), τα 28 πενταμελή (19,71 % του συνόλου), ενώ οι συχνότητες που αντιστοιχούν σε μικρότερες οικιακές μονάδες (κυρίως σε αυτές με δύο και τρία μέλη με συνολική συχνότητα 52 ή 36,61 %), όντας σχετικά υψηλές συμπίεσαν προς τα κάτω το μέσο μέγεθος, ώστε να φθάσει στο επίπεδο μονομελούς νοικοκυριού (πίνακας 12).

Πίνακας 12
Μαγούλα: Κατανομή νοικοκυριών κατά μέγεθος, 1860

Αριθμός ψυχών κατά νοικοκυριό	Αριθμός νοικοκυριών	Σύνολο ψυχών κατά κατηγορία
1	1	1
2	27	54
3	25	75
4	32	128
5	28	140

6	17	102
7	12	84
Σύνολο	**142**	**584**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 20

Μετά την κατανομή των νοικοκυριών κατά μέγεθος θα προσπαθήσουμε, χρησιμοποιώντας το ταξινομικό σχήμα του Laslett[48], να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα της οργάνωσης του πληθυσμού σε οικιακές μονάδες-νοικοκυριά (πίνακας 13).

Πίνακας 13
Σύνθεση των νοικοκυριών της Μαγούλας, 1860

	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Αριθμός νοικοκυριών		Αριθμός ψυχών	
		Απόλυτα μεγέθη	Σχετικά μεγέθη	Απόλυτα μεγέθη	Σχετικά μεγέθη
1	**ΜΟΝΟΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ Απροσδιορίστου καταστάσεως**	**1**	**0,01**	**1**	**0**
	Α. Άνδρες	1	0,01	1	0
2	**ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ Η ΓΟΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ**	**8**	**0,06**	**17**	**0,03**
	Α. Αδελφοί ή αδελφές άγαμοι	6	0,04	13	0,02
	Β. Μη συγγενείς συγκατοικούντες	2	0,01	4	0,01
3	**ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΑΠΛΩΝ (ΠΥΡΗΝΙΚΩΝ) ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ**	**105**	**0,74**	**414**	**0,71**
	Α. Ζεύγη χωρίς παιδιά	14	0,10	28	0,05
	Β. Ζεύγη με παιδιά	66	0,46	308	0,53
	Γ. Χήροι με παιδιά	4	0,03	15	0,03
	Δ. Χήρες με παιδιά	21	0,15	63	0,11
4	**ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ**	**21**	**0,15**	**115**	**0,2**
	Α. Με ανιόντες συγγενείς	7	0,05	35	0,06
	Β. Με κατιόντες συγγενείς	2	0,01	12	0,02
	Γ. Διευρυμένα οριζοντίως (συγκατοίκηση εγγάμου με αγάμους αδελφούς-αδελφές)	6	0,04	30	0,05
	Δ. Συνδυασμός 4Α-4Β-4Γ	6	0,04	38	0,07
5	**ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ**	**7**	**0,05**	**37**	**0,06**
	Α. Ζεύγος γονέων + έναν έγγαμο γιο	3	0,02	15	0,03
	Β. Σύνθετα	4	0,03	22	0,04

Γενικό Σύνολο	**142**	**1,00**	**584**	**1,00**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 20

Πρέπει πάντως να τονίσουμε ότι, επειδή βασιζόμαστε στα δεδομένα μιας ενοριακής απογραφής (1860), αντιμετωπίζουμε την οικιακή ομάδα στατικά και όχι ως διαδικασία, ως κοινωνικό μόρφωμα, του οποίου η δομή και το μέγεθος μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής του. Θα ήταν δυνατή μια τέτοιου είδους προσέγγιση μόνο αν διαθέταμε διαδοχικές απογραφές του συγκεκριμένου πληθυσμού. Αλλά και πάλι για να καταλήξουμε σε έγκυρα συμπεράσματα θα έπρεπε απαραίτητα να συνεξετάσουμε και άλλες πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας που μελετάμε, όπως την οικονομική και κοινωνική στρωμάτωση του πληθυσμού, τις σχέσεις παραγωγής και ιδιοκτησίας, το σύστημα μεταβίβασης της περιουσίας, τις οικολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες και βέβαια το πολιτισμικό σύστημα εν γένει[49]. Ένας απογραφικός κατάλογος όμως δεν μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε τους παραπάνω συσχετισμούς.

Από τον πίνακα 13 προκύπτει ότι στην οικογενειακή συγκρότηση της Μαγούλας κυριαρχούν τα νοικοκυριά πυρηνικών οικογενειών[50] με 414 ψυχές (70,89 % του συνόλου). Ακολουθούν τα νοικοκυριά διευρυμένων οικογενειών με 115 ψυχές (19,69 % του συνόλου) και τέλος τα νοικοκυριά πολλαπλών οικογενειών με 37 ψυχές (6,33 % του συνόλου). Αναφέρεται επίσης ένα μονομελές νοικοκυριό (0,17 % του συνόλου) και 8 νοικοκυριά με 17 ψυχές (2,92 % του συνόλου), όπου κατοικούν άτομα χωρίς γονικές ή συζυγικές σχέσεις (αδέλφια άγαμα ή άλλα άτομα χωρίς συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι έχουμε να κάνουμε με νοικοκυριά περισσότερο δυτικο-ευρωπαϊκού τύπου, αφού η πλειοψηφία τους είναι νοικοκυριά πυρηνικών οικογενειών, όπου την κεντρική θέση κατέχει η συζυγική οικογενειακή μονάδα του έγγαμου ζευγαριού και των παιδιών του[51]. Στην περίπτωση της διεύρυνσης του νοικοκυριού αυτή είναι ανδροπατρογραμμικής[52] προέλευσης: οι γιοι του αρχηγού με τις συζύγους τους, τα αδέλφια του με τις συζύγους τους. Η οικιακή ομάδα σε πολύ λίγες περιπτώσεις θα ενσωματώσει άτομα του συγγενειακού δικτύου της συζύγου, της αδελφής ή της έγγαμης θυγατέρας του αρχηγού[53]. Αρχηγός του νοικοκυριού είναι ο μεγαλύτερος σε ηλικία άνδρας εκτός από τις περιπτώσεις θανάτου του άνδρα οπότε τη θέση του αρχηγού έχει πάρει η χήρα σύζυγός του.

i. Η επαγγελματική στρωμάτωση του πληθυσμού

Με βάση τα στοιχεία του απογραφικού καταλόγου του έτους 1860 μπορούμε να παρακολουθήσουμε την επαγγελματική δραστηριότητα των αρχηγών των νοικοκυριών και να διατυπώσουμε τις παρατηρήσεις μας σχετικά με την οικονομική κατάσταση των οικιακών ομάδων κατά τη χρονική περίοδο της απογραφής (πίνακας 14).

Πίνακας 14
Επαγγέλματα των αρχηγών των
Οικογενειών στη Μαγούλα, 1860

Επάγγελμα	**Αριθμός**	**%**
Γεωργός	61	42,96
Κτηματίας	13	9,15
Γεωργοκτηματίας	11	7,75
Εργάτης	7	4,93
Μυλωνάς, μυλωθρός	5	3,52
Τέκτων	3	2,11
Ποιμήν	3	2,11
Γεωργοποιμήν	1	0,70
Αγροφύλαξ	2	1,41
Ράπτης	1	0,70
Κηπουρός	1	0,70
Χαλκεύς	1	0,70
Σκυτοτόμος	1	0,70
Στρατιώτης	1	0,70
Εφημέριος/Δημοδιδάσκαλος	1	0,70
Εφημέριος	1	0,70
Επιστάτης/Εκκλ. Σύμβουλος	1	0,70
Γυναικεία έργα	3	2,11
Δεν αναγράφεται	25	17,61
Σύνολο	**142**	**100,00**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 20

Από τον πίνακα 14 προκύπτει ότι η οικονομία της Μαγούλας είναι καθαρά γεωργική, όπως φαίνεται από την κατανομή των επαγγελμάτων των αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών. Το μεγαλύτερο ποσοστό των επαγγελματιών είναι γεωργοί (42,96 %) και ακολουθούν με μικρότερη συχνότητα οι κτηματίες (9,15 %) και οι γεωργοκτηματίες (7,75 %). Με πολύ μικρότερη συχνότητα απαντώνται οι άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, ενώ σε 25 περιπτώσεις (17,61 %) δεν αναφέρεται κανένα επάγγελμα.

Στις 24 γυναίκες αρχηγούς νοικοκυριών δεν δηλώνεται επαγγελματική δραστηριότητα εκτός από 3 περιπτώσεις, όπου υπάρχει η ένδειξη «τα γυναικεία έργα».

Η επαγγελματική δραστηριότητα των υπόλοιπων μελών των νοικοκυριών δηλώνεται μόνο σε 4 περιπτώσεις. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται μια υπηρέτρια με το βαπτιστικό της όνομα, Πιπέρω, χωρίς άλλα στοιχεία[54]. Είναι η μοναδική περίπτωση που συναντάμε υπηρετικό προσωπικό και μάλιστα στο σπίτι του εφημέριου του χωριού που ήταν παράλληλα και δημοδιδάσκαλος, γεγονός που δείχνει την κοινωνική διαφοροποίηση της οικογένειας αυτής σε σχέση με τις άλλες, τις καθαρά αγροτικές. Στη δεύτερη περίπτωση, εκτός από το επάγγελμα

του αρχηγού του νοικοκυριού, που είναι ποιμένας, με την ίδια ιδιότητα δηλώνονται και οι δύο γιοι του που κατοικούν μαζί. Στην τρίτη περίπτωση σε ένα νοικοκυριό με γυναίκα χήρα αρχηγό, δηλώνεται το επάγγελμα και των τριών γιων της που συγκατοικούν (γεωργός, στρατιώτης, ποιμήν). Τέλος, ένα νοικοκυριό στο οποίο ο αρχηγός είναι τέκτων και αναφέρονται και δύο υπηρέτες, πιθανότατα μαθητευόμενοι.

ii. Ολοκληρωμένες και πλήρεις οικογένειες

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τον εν λόγω απογραφικό κατάλογο είναι ο αριθμός των πλήρων και ολοκληρωμένων οικογενειών[55] κατά τη χρονική στιγμή της απογραφής.

Ολοκληρωμένες ονομάζονται οι οικογένειες στις οποίες δεν μπορεί να γεννηθεί άλλο παιδί, είτε λόγω διακοπής του γάμου (θάνατος ή διάσταση των συζύγων), είτε επειδή η σύζυγος έχει συμπληρώσει το αναπαραγωγικό όριο των 50 ετών.

Πλήρεις ονομάζονται οι οικογένειες στις οποίες υπάρχει η πιθανότητα έστω και μικρή, να γεννηθούν και άλλα παιδιά, παρόλο ότι οι γυναίκες-σύζυγοι είναι ήδη 45 χρονών.

Σε σύνολο 142 νοικοκυριών της Μαγούλας απαντώνται 106 (74,65 % του συνόλου) πλήρεις οικογένειες και 36 (25,35 % του συνόλου) ολοκληρωμένες. Ο μεγαλύτερος αριθμός λοιπόν των οικογενειών έχει περιθώρια να αποκτήσει και άλλα μέλη στο εγγύς μέλλον, αφού η σύζυγος δεν έχει ξεπεράσει το αναπαραγωγικό όριο των 50 ετών.

Στο σύνολο των οικογενειών απαντώνται 110 έγγαμα ζευγάρια, από τα οποία τα 88 έχουν απογόνους, ενώ τα 22 είναι άτεκνα. Στα 106 ζευγάρια ο άνδρας είναι μεγαλύτερος από τη γυναίκα κατά 9,04 χρόνια κατά μέσο όρο, ενώ σε 4 μόνο ζευγάρια η γυναίκα είναι μεγαλύτερη από τον άνδρα κατά 4,25 χρόνια κατά μέσο όρο. Αντίθετα σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου, κυρίως αγροτικές, η γυναίκα ήταν αρκετά χρόνια μεγαλύτερη από τον άνδρα. Στους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας, για παράδειγμα, η γυναίκα κατά κανόνα ήταν μεγαλύτερη από τον άνδρα. Οι λόγοι ήταν κυρίως οικονομικοί, αφού τα

γυναικεία εργατικά χέρια έρχονταν να προστεθούν στα ήδη υπάρχοντα της οικογένειας του άνδρα. Αντίθετα η οικογένεια της νύφης ήθελε να την παντρέψει όσο το δυνατόν αργότερα για να μην χάσει γρήγορα τη βοήθειά της στις αγροτικές δουλειές[56]. Η ίδια νοοτροπία επικρατούσε και στην Ήπειρο, όπου η γυναίκα ήταν μεγαλύτερη μέχρι και δέκα χρόνια από τον άνδρα *«για να τον συμμαζεύει»,* όπως έλεγαν[57]. Μάλιστα σε περιοχές, όπως την Ήπειρο, τη Δυτική Μακεδονία, τον Πόντο κ.α. θεωρούσαν τις γυναίκες πιο απαραίτητες για τα κτήματα παρά για το νοικοκυριό. Γι΄ αυτό ο γάμος των αγοριών ήταν μια σημαντική επένδυση στις παραγωγικές δυνάμεις της οικογένειας[58]. Εδώ στηρίζεται και το έθιμο της *εξαγοράς της νύφης,* σύμφωνα με το οποίο η οικογένεια του γαμπρού πλήρωνε την οικογένεια της νύφης, η οποία θα εστερείτο τα εργατικά χέρια της κοπέλας, αφού θα πήγαι-

νε μετά το γάμο της στην οικογένεια του άνδρα της[59]. Η ίδια προτίμηση για γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας παρατηρείται και στα Κύθηρα κατά τον 18ο αιώνα[60].

Με βάση την ηλικία των συζύγων κατά το έτος της απογραφής, μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση και την ηλικία της πρώτης τεκνοποιίας, αφαιρώντας από την ηλικία του ζεύγους την ηλικία του πρώτου τους παιδιού (πίνακας 15).

Πίνακας 15
Πρώτη τεκνοποιία των γονέων κατά ομάδες ηλικιών στη Μαγούλα, 1860

Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
12-14	-	4	4
15-19	1	36	37
20-24	19	30	49
25-29	32	15	47
30-34	19	2	21
35-39	9	1	10
40-44	5	-	5
45-49	2	-	2
50-54	-	-	-
55-59	1	-	1
Σύνολο	**88**	**88**	**176**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 20

Σύμφωνα με τον πίνακα 15, ο κύριος όγκος των γεννήσεων αντιστοιχεί στην ηλικία 25-29 για τους άνδρες και 15-19 για τις γυναίκες. Σε σύνολο 88 ζώντων τέκνων τα 40 (45,45 %) γεννήθηκαν από μητέρες μικρότερες των 20 ετών. Στην ηλικιακή ομάδα των 20-24 ετών το επίπεδο της τεκνοποιίας ανέρχεται σε 34,09 % και ακολουθούν οι επόμενες ηλικίες με επιβραδυνόμενους

ρυθμούς. Για τους άνδρες φαίνεται να συμβαίνει το αντίθετο: η ηλικιακή ομάδα των 20-24 δίνει τεκνοποιία της τάξεως του 21,59 %, ακολουθεί η ομάδα 25-29 με επιταχυνόμενους ρυθμούς που φτάνουν το 36,36 %, ενώ στην ηλικιακή ομάδα των 30-34 ο ρυθμός τεκνοποιίας βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με εκείνο των 20-24. Μετά το 35ο έτος ο ρυθμός τεκνοποιίας για τους άνδρες μειώνεται αισθητά.

Άρα, το μεγαλύτερο ποσοστό των γεννήσεων απαντά για τους άνδρες στην ηλικιακή ομάδα 20-49 με μέση ηλικία της πρώτης τεκνοποιίας τα 29,34 χρόνια και για τις γυναίκες στην ηλικιακή ομάδα 20-39 με μέση ηλικία τα 20,64 χρόνια. Διαπιστώνουμε λοιπόν για μεν τις γυναίκες την τάση για μικρή ηλικία γάμου και πρώτης τεκνοποιίας (γύρω στα 20 χρόνια), ενώ αντίθετα για τους άνδρες μάλλον ώριμη (γύρω στα 30). Φαίνεται ότι η γυναικεία συμπεριφορά ακολουθεί το ανατολικό-ευρωπαϊκό μοντέλο, ενώ η ανδρική τείνει περισσότερο προς το δυτικό-ευρωπαϊκό.

Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ο αριθμός των παιδιών ανά οικογένεια. Εξετάζοντας τις ολοκληρωμένες οικογένειες, αφού οι πλήρεις έχουν τη δυνατότητα να δώσουν και άλλους απογόνους στο μέλλον, διαπιστώνουμε ότι σε σύνολο 36 οικογενειών (η μία είναι άτεκνη) οι 10 (28,57 %) έχουν από ένα παιδί, 9 (25,71 %) από δύο παιδιά, 11 (31,42 %) από τρία παιδιά, 3 (8,57 %) από 4 παιδιά και 2 (5,71 %) από 5 παιδιά, έτσι ώστε σε κάθε οικογένεια να αντιστοιχούν κατά μέσο όρο 2,37 παιδιά. Διαφαίνεται λοιπόν η τάση για την απόκτηση μικρού αριθμού παιδιών, στοιχείο που προσιδιάζει στο δυτικό-ευρωπαϊκό μοντέλο. Δεν μπορούμε βέβαια να υποστηρίξουμε ότι υπήρχε συστηματικός έλεγχος των γεννήσεων και συνειδητός οικογενειακός προγραμματισμός σε μια περιοχή καθαρά αγροτική, όπως είναι η Μαγούλα του δήμου Σπάρτης, με όλα τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών κοινωνιών. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε τη μεγάλη βρεφική και παιδική θνησιμότητα[61] που μάστιζε τους κατοίκους ιδιαίτερα των αγροτικών περιοχών του ελληνικού χώρου μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα με αποτέλεσμα τον τελικό μικρό αριθμό ζώντων παιδιών σε κάθε οικογένεια. Βέβαια σε άλλες περιοχές το ίδιο χρονικό διάστημα είχε αρχίσει να εφαρμόζεται έλεγχος των γεννήσεων, όπως στη Λευκάδα[62], όπου στα νεανικά ζευγάρια ο έλεγχος των γεννήσεων ήταν σαφής και αποτελεσματικός και η ιδεατή εικόνα της οικογένειας απέφευγε το μεγάλο πλήθος παιδιών.

Στην Ευρώπη ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα είχε αρχίσει να υιοθετείται από πολλά κράτη η προτίμηση για 4 ή λιγότερα παιδιά. Η Γαλλία, πρώτη από τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη, άρχισε να εφαρμόζει μεθόδους ελέγχου των γεννήσεων. Αλλά και στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη από τα μέσα του 19ου αιώνα παρατηρήθηκε περιορισμός της γονιμότητας με τον περιορισμό της συζυγικής γονιμότητας, δηλαδή τον ηθελημένο έλεγχο των γεννήσεων. Αντίθετα στη νότια και ανατολική Ευρώπη, όπου η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση δεν γνώρισαν αντίστοιχους ρυθμούς με εκείνους της Δυτικής Ευρώπης, ο περιορισμός της γονιμότητας επιτυγχανόταν όχι μόνο με τον περιορισμό της

συζυγικής γονιμότητας αλλά και με την υιοθέτηση «μαλθουσιανών» μεθόδων ελέγχου, δηλαδή τη σχετική αποχή ή καθυστέρηση στο γάμο[63].

Ενώ στις αναπτυγμένες κοινωνίες, προχωρώντας προς το τέλος του 19ου αιώνα, επικρατούσε λιγότερο ή περισσότερο, νωρίτερα ή αργότερα, τάση περιορισμού του μεγέθους της οικογένειας, στις υπανάπτυκτες χώρες οι κάτοικοι δεν δέχονταν ούτε να ακούσουν για έλεγχο των γεννήσεων. Θεωρούσαν ότι οι γεννήσεις των παιδιών ήταν θέλημα του Θεού, παρόλο που για καθαρά οικονομικούς λόγους θα προτιμούσαν να έχουν λιγότερα παιδιά[64].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* Αθήνα 1993, σ. 269. Γ. Ταπεινού, *Στοιχεία Δημογραφίας,* Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993, σσ. 154-159.

2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, σ. κ΄

3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, ο.π., πίνακας κ΄. Η γονιμότητα των γάμων στο πρώην Βασίλειο κατά τα έτη 1860, 1861 και 1864 ήταν 5.05, 4.48 και 4.71 αντίστοιχα. Στην Επτάνησο κατά το έτος 1864 ήταν 4.08. Από τα στοιχεία μας προκύπτει ότι η γονιμότητα στην Ελλάδα είναι πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της Γαλλίας, όπου κατά τα έτη 1861 και 1862 ήταν 3.17 και 3.16 αντίστοιχα. Όπως παρατηρεί ο Legoyt «… η μικρά γονιμότης των γάμων απαντάται εις όλους τους τόπους εις τους οποίους η διάρκεια της μέσης ζωής είναι σχετικώς ανωτέρα. Το πνεύμα της τάξεως, της προνοίας και της περισκέψεως διαδηλούται πολύ περισσότερον μεταξύ πληθυσμού ευπορωτέρου ή μεταξύ πληθυσμού έχοντος μάλλον περιωρισμένα τα μέσα της υπάρξεως και αραιού…». *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, ο.π., σ. ιθ΄.

4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* εν Αθήναις 1869, σ. στ΄.

5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* ο.π., σ. ιθ΄.

6. Κατά το διάστημα 1933-1937 το μέσο ποσοστό γονιμότητας στην ύπαιθρο ανερχόταν σε 30,94 ‰, ενώ στις πόλεις σε 23,84 ‰. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας,* Αθήναι 1971, σ. 36. Ralph Thomlinson, *Population Dynamics Causes and consequences of world demographic change,* New York Random House, 1965, σσ. 186-209.

7. Η παραδοσιακή ελληνική πατριαρχική οικογένεια έχει πάψει να υπάρχει ήδη πριν το 1900, εποχή που η Ελλάδα ήταν χώρα έντονα αγροτική. Μελετητές διαπιστώνουν υπολείμματα του θεσμού της εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας ακόμη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, κυρίως σε κοινότητες κτηνοτρόφων. Λουκίας Μουσούρου, *Η ελληνική οικογένεια,* Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήναι 1984, σ. 61. Σύμφωνα με τους F. Braudel και G. Duby η πατριαρχική δομή είναι ένα χαρακτηριστικό διαδεδομένο σε όλους τους πολιτισμούς της Μεσογείου. F. Braudel-G. Duby, *Η Μεσόγειος, άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 94.

8. Μ. Μερακλή, *Κοινωνική συγκρότηση,* Ελληνική Λαογραφία, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1998, σ. 47.

9. Στη Θράκη για παράδειγμα, «η μεγάλη ή σύνθετη οικογένεια μπορεί να αποτελείται από τρεις ή και περισσότερες γενεές (generations), δηλαδή παππούδες, παντρεμένα παιδιά (συνήθως γιους, σπανιότατα κόρες) και εγγόνια. Μερικές φορές έχουμε και δισέγγονα, δηλαδή τέσσερις γενεές. Η μεγάλη οικογένεια μπορεί να περιλαμβάνει τριάντα ως τριάντα πέντε μέλη. Παλαιότερα όλοι αυτοί κάθονταν γύρω από το ίδιο τραπέζι και έτρωγαν από την ίδια «τσιανάκα» (κούπα). Το μαγείρεμα γινόταν σε κοινή εστία (τζάκι) που αποτελούσε και το στοιχείο της αυτονομίας κάθε μεγάλης οικογένειας». Ελευθερίου Π. Αλεξάκη, *«Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη»,* περ. *Μνήμων,* 5 (1975), σ. 52.

10. Με τον όρο οικογένεια-κορμός (stem family) νοούνται οι οικογενειακοί σχηματισμοί στους οποίους ένα έγγαμο ζευγάρι συμβιώνει με έναν έγγαμο γιο, ο οποίος είναι και ο κληρονόμος-διάδοχος της οικογενειακής περιουσίας και τη δική του οικογένεια (τη σύζυγο του και ενδεχομένως τα παιδιά του). Peter Laslett, « Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», στο Ρωξάνη Καυταντζόγλου, (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 45.

11. Οι σύνθετες μορφές οικογένειας είναι συνηθισμένες στις πρωτόγονες κοινωνίες, αλλά και σε πολλές μη βιομηχανικές κοινωνίες. Στην Ευρώπη η γιουγκοσλαβική μορφή της εκτεταμένης οικογένειας, η «ζάντρουγκα», επέζησε ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Τ. Β. Bottomore, *Κοινωνιολογία,* (εισαγωγή, μετάφραση και επιμέλεια Δ. Γ. Τσαούση), Gutenberg 1983, σ. 207. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),*Αθήνα, Θεμέλιο 1987, σ. 120.

12. Στη σύγχρονη κοινωνία οι μορφές της οικογένειας είναι: 1) *συζυγική οικογένεια:* α) πρώτος γάμος των συζύγων που ζουν με τα παιδιά που απόκτησαν ή υιοθέτησαν, β) δεύτερος γάμος του ενός ή και των δύο συζύγων, που ζουν με τα παιδιά που απόκτησαν από προηγούμενο γάμο και, ενδεχομένως, με κοινά παιδιά, 2) *συζυγική δυάδα* (δηλαδή οι σύζυγοι ζουν μόνοι): α) δεν απόκτησαν παιδιά, β) τα παιδιά που απόκτησαν είναι ανύπαντρα αλλά δεν ζουν στο σπίτι και γ) τα παιδιά έχουν παντρευτεί και ζουν χωριστά, 3) *μονογονεϊκή οικογένεια:* α) ένας άγαμος ενήλικας με εξώγαμα ή υιοθετημένα παιδιά, β) ένας διαζευγμένος ενήλικας με άγαμα παιδιά, γ) ένας χήρος ενήλικας με άγαμα παιδιά, 4) *εκτεταμένη οικογένεια:* α) μια συζυγική οικογένεια συγκατοικεί με την οικογένεια ενός των συζύγων, β) μια συζυγική οικογένεια συγκατοικεί με γονείς ή ένα γονέα ή και αδέλφια, γ) μια συζυγική δυάδα συγκατοικεί με γονείς ή ένα γονέα ή και αδέλφια, 5) *συγγενικό δίκτυο:* συζυγικά νοικοκυριά, κυρίως γονέων-παιδιών ή και αδελφών, που ζουν γεωγραφικά πολύ κοντά και που ανταλλάσσουν αγαθά και υπηρεσίες, 6) *πειραματική μορφή: ελεύθερη ένωση:* άγαμο ζευγάρι που συγκατοικεί ως συζυγική δυάδα ή ως συζυγική οικογένεια, 7) *πειραματική μορφή:* κοινόβιο. Λουκίας Μουσούρου, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού,* Βιβλιοπωλείο της Εστίας 1985, σσ. 23-25.

13. Σύμφωνα με τους οπαδούς της εξελικτικής θεωρίας, στην πορεία του ανθρώπου η οικογένεια ακολούθησε μια προοδευτική τροχιά από την πρωτόγονη ελευθερογαμία, τη μητριαρχία και την πατριαρχία, στην τελειοποίηση του θεσμού, την υψηλότερη πνευματική έκφραση της οικογένειας, τη μονογαμική συζυγική οικογένεια. Β. Νιτσιάκου, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές,* εκδόσεις Οδυσσέας 2000, σσ. 96-97. Σύμφωνα με τους F. Braudel-G. Duby, «η πολλαπλή (διευρυμένη, ευρεία) οικογένεια και η συζυγική οικογένεια δεν είναι δύο αντιτιθέμενες κατηγορίες, αλλά δύο επίπεδα ωριμότητας και κοινωνικής συνοχής. Από τη σκοπιά της λογικής, κάθε συζυγική οικογένεια θα μπορούσε να είναι ο πυρήνας για την ίδρυση μιας διευρυμένης κοινότητας και γι΄ αυτό προγενέστερη της πολλαπλής οικογένειας». F. Braudel - G. Duby, *Η Μεσόγειος,* ο.π., σ. 83.

14. Μ. Κουρούκλη, *Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα, Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα* (επιμ. Δ. Γ. Τσαούση), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, β΄ έκδοση, Απρίλιος 1998, σ. 150.

15. Στη Μάνη η διευρυμένη οικογένεια είναι αρρενογονική. Οι νύφες έρχονται και εγκαθίστανται στο σπίτι του πεθερού τους, αφού ο γάμος στη Μάνη είναι ανδρο-πατροτοπικός. Στη σπάνια περίπτωση που ο γαμπρός θα εγκατασταθεί στο σπίτι του πεθερού ως σώγαμπρος, ο γάμος είναι γυναικο-πατροτοπικός. Ελ. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήναι 1980, σσ. 193-194.

16. Με τον όρο γένος (ή άλλοτε γενεά) εννοείται το σύνολο των ατόμων που κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο μέσω πατρογραμμικής ή μητρογραμμικής καταγωγής. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος, ο.π.* σ. 41.

17. R. Wilk και R. McC. Netting, "Households: Changing Forms and Functions", στο R. Wilk, R. McC. Netting και E. Arnould (επιμ.), Households: *Comparative and Historical Studies of the Domestic Group,* University of California Press, 1984, σσ. 5-28. Ρωξάνης Καυταντζόγλου - Ματίνας Ναούμη, «Μορφές οικογένειας στο Συρράκο στις αρχές του αιώνα», στον τόμο *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων,* Αθήνα 1987, σσ. 32, 41. Νεοκλή Σαρρή, *Η οικογένεια στην Τουρκία. Κοινωνική πλαισίωση και θεσμική προσέγγιση,* Αθήνα 1990, σ. 16. Eugene Hammel, «Η δομή του νοικοκυριού στη Μακεδονία του 14^{ου} αιώνα», στο Ρωξάνη Καυταντζόγλου (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος,* ο.π., σσ. 227-231.

18. Peter Laslett, "The History of the Family, *Εισαγωγή* στο P. Laslett - R.Wall (επιμ.) *Household and Family in past time,* Cambridge Univ. Press 1972, σσ. 5, 28-31, 41-42. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, ο.π. σσ. 41-43. F. Braudel- G. Duby, ο.π., σσ. 82-86.

19. Β. Παναγιωτόπουλου, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά,* τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σ. 6.

20. Ο *«απογραφικός κατάλογος των ψυχών της περιφέρειας Μαγούλας ταχθείς κατά το έτος 1860 υπό του εφημερίου Νικολάου ιερέως Σαραντόπουλου»,* ο οποίος ήρθε στα χέρια μας μετά από ευγενική παραχώρηση του εφημερίου της Μαγούλας ιερέως Δημητρίου Σταυρόπουλου μάς επιτρέπει να διερευνήσουμε το μέγεθος αλλά και τη σύνθεση τόσο των νοικοκυριών όσο και των οικογενειών τού εν λόγω οικισμού τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή (1860).

21. Το διευρυμένο και κυρίως το σύνθετο νοικοκυριό συναντώνται σε περιοχές κατ΄ εξοχήν ορεινές-κτηνοτροφικές και σε κοινωνίες πολεμικού τύπου, όπου απαιτείτο σύμπραξη πολλών ατόμων για τη διαχείριση του κοπαδιού και την άμυνα. Σε παλαιότερες εποχές ο διευρυμένος τύπος εντοπιζόταν και σε άλλες, μη κτηνοτροφικές περιοχές και ήταν συνδεδεμένος, συνήθως, με οικονομικές δραστηριότητες που απαιτούσαν τη συμμετοχή πολλών ατόμων. Κ. Κόμη, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας,* Ιωάννινα 1999, σ. 154.

22. *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος*, *περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών*, μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859, σ. 13.

23. *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος*, 1859, ο.π., σ. 13. Μ. Τομαρά - Σιδέρη - Ν. Σιδέρη, *Συγκρότηση και* διαδοχή *των γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα . Η δημογραφική τύχη της Νεότητας* Αθήνα 1986, σσ. 37-38. Μ. Κουρούκλη, «Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19^{ου} αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1984, σ. 157. Κ. Κόμη, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15^{ος}-19^{ος} αιώνας,* Ιωάννινα 1995, σσ. 60-61, 131-133.

24. Ο Β. Παναγιωτόπουλος σε σχετική μελέτη του διαπιστώνει ότι η Πελοποννησιακή οικογένεια κατά το 18^{ο} αιώνα αριθμεί κατά μέσο όρο περίπου 4 μέλη και μπορεί να χαρακτηρισθεί ως ολιγάριθμη. Β. Παναγιωτόπουλου, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», ο.π., σσ. 5-8 και του ιδίου *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ος}- 18^{ος} αιώνας,* Αθήνα 1987, σ. 204.

25. Ραγκαβή Ιάκωβου Ρ., *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος,* τόμ. Β΄, εν Αθήναις, 1853, σσ. 465-487.

26. Μελετώντας τα δεδομένα του πίνακα 4 βρίσκουμε διαφορά μεταξύ του συνολικού πληθυσμού κάθε δήμου και του αθροίσματος των κατοίκων των κατοικημένων οικισμών ανά δήμο. Έτσι, ενώ ο πραγματικός πληθυσμός του νομού είναι 87.437 κάτοικοι, το άθροισμα των κατοίκων των δήμων, σύμφωνα με τα ποσά του Ραγκαβή, ανέρχεται σε 82.996 κατοίκους. Υιοθετούμε τον δεύτερο πληθυσμό, τον πλασματικό, για την εξυπηρέτηση του υπολογισμού των ποσοστών μας. Η πληθυσμιακή αυτή διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι ο Ραγκαβής σε ορισμένες κατηγορίες οικισμών, τους οποίους χαρακτηρίζει ως ολιγοκατοίκητους (συνοικίες, ζευγολατιά, μονές), δεν αναφέρει κατοίκους. Εκτός από τους ακατοίκητους οικισμούς οι άλλες κατηγορίες οικισμών (οι ολιγοκατοίκητοι, οι συνοικίες, τα ζευγολατιά και οι μονές) λογικά πρέπει να κατοικούνταν έστω και από λίγους ανθρώπους.

27. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* ο.π., σ. κ΄. Το ίδιο ισχύει για το 1870, ενώ το 1879, σύμφωνα με την απογραφή, είναι 4.7 μέλη. Δ. Κ. Ψυχογιού, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί.* Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1995, σ. 110.

28. Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1867, ανατύπωση Καραβίας 1980, σσ. 13-14.

29. Η Μάνη, το νοτιότερο άκρο της λακωνικής γης, είναι τόπος αραιά φυτεμένος, άδενδρος, μη παραγωγικός (μανός= αραιός). Ο ορεινός όγκος του Ταϋγέτου τη χωρίζει σε δύο τμήματα (επαρχίες), την Ανατολική-προσηλιακή Μάνη (επαρχία Γυθείου) και τη Δυτική-αποσκιερή Μάνη (επαρχία Οιτύλου). Ως προς την θέση και τον προσανατολισμό χωρίζεται η μεν Ανατολική σε Κάτω και Μέσα Μάνη, η δε Δυτική σε Έξω και Μέσα Μάνη. Τα δύο τμήματα διαφέρουν μεταξύ τους και ως προς την μορφολογία του εδάφους και ως προς την παραγωγή. Το βόρειο τμήμα της Κάτω Μάνης με την κοιλάδα του Μαυροβουνίου είναι γόνιμο και καρποφόρο, ενώ το νότιο είναι ορεινό. Της Δυτικής Μάνης το βόρειο μέρος μέχρι την Καλαμάτα (η Έξω Μάνη) είναι πιο γόνιμο από το νότιο, το οποίο είναι άνυδρο, ξηρό και πετρώδες. Δικαίου Βαγιακάκου, «Μανιάται εις την Ολυμπίαν και Μεσσηνίαν και κυρίως εις την πόλιν της Καλαμάτας», *Λακωνικαί Σπουδαί*, εν Αθήναις 2002, τόμ. ΙΣΤ΄, σσ. 8-9. Ευαγγελίας Κ. Καπετανάκου, *Λακωνικά περίεργα,* εν Αθήναις 1909, Α΄, Αναστατική έκδοση Μάρτιος 2001, εκδόσεις Πελασγός, σσ. 57-58.

30. Οι κάτοικοι της Ανατολικής Μάνης αναζήτησαν καλύτερη τύχη στην εύφορη πεδιάδα του Έλους, στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς και στην Ελαφόνησο, ενώ της Δυτικής Μάνης στην εύφορη Ολυμπία και Μεσσηνία και κυρίως στην πλησιέστερη σ΄ αυτούς περιοχή της Καλαμάτας, αλλά και στην ίδια την πόλη της Καλαμάτας. Δικαίου Βαγιακάκου, *ο.π.,* σ. 11. Β. Παναγιωτόπουλου, «Η σχεδόν Νήσος Μάνη», *Πρακτικά Συμποσίου «Μάνη», Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητικές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)»,* Αθήνα, ΚΝΕ / ΕΙΕ,

1996, σσ. 34-35. Β. Σφυρόερα, «Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές. Η δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)», *ΙΕΈ,* τόμ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 211. Κ. Κόμη, *Πληθυσμός και οικισμοί και της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 259.

31. Σύμφωνα με τον Β. Παναγιωτόπουλο, η αύξηση του οικογενειακού συντελεστή οφείλεται βασικά σε μείωση της θνησιμότητας, είναι δηλαδή αποτέλεσμα της παρατάσεως του μέσου όρου ζωής των μελών της οικογένειας και όχι αλλαγών στην ίδια τη δομή της. Β. Παναγιωτόπουλου, «Η κατάσταση του ελληνισμού κατά την περίοδο 1669-1821. Δημογραφικές εξελίξεις», *ΙΕΈ,* τόμ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 158

32. Δ. Κ. Ψυχογιού, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί,* ο.π., σ. 110.

33. Στατιστικαί Μελέται 1821-1971, *Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι 1972, σ. 167.

34. Κ. Κόμη, *Ιστορικοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999, σ. 130.

35. *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* 1859, *ο.π.,* σ. 13

36. Ο Δ. Κωνσταντινίδης σε δημοσίευμά του σχετικά με τα «Λαϊκά κτίσματα της Λακωνίας» διαπιστώνει ότι οι Λάκωνες μετά την Επανάσταση φρόντισαν να λύσουν τα φλέγοντα προβλήματα της στέγασής τους κτίζοντας κατοικίες «με πλήρη επίγνωσιν των αναγκών των και των κρατουσών οικοδομικών και μορφολογικών συνθηκών». Σύμφωνα με τον μελετητή, η οικοδομική των κτισμάτων της Λακωνίας είναι η τεχνική της λιθοδομής, η οποία ανταποκρίνεται αισθητικά στο κατά τόπους απολύτως πετρώδες περιβάλλον. Διαπιστώνει επίσης ότι «η εν γένει λιθόκτιστος οικοδομή της Λακωνίας αποφεύγει επιμελώς, και κατά το δυνατόν, οικοδομικά ξύλινα στοιχεία, πλην των εντελώς απαραιτήτων, ως κουφωμάτων, πατωμάτων, εξωστών, και των συναφών, και περιορίζει άλλα πρόσθετα τινά εις το ελάχιστον, ως υπερθύρων και λοιπών μερών, δυναμένων να αντικατασταθούν αζημίως υπό του λίθου». Δ. Κωνσταντινίδη, «Λαϊκά κτίσματα της Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. πέμπτος, εν Αθήναις 1980, σσ. 143-145.

37. Σύμφωνα με τον σχολιαστή της απογραφής «…ο αριθμός των λιθοκτίστων οικιών προς τας πλινθοκτίστους και ψαθίνους είναι πάντοτε μέγας, αυξάνει δε κατ΄ έτος αναλόγως της προϊούσης ευπορίας, ήτις εξεδίωξε τας ψαθίνους καλύβας, εις ας ένεκα της ανεχείας κατέφυγον εν αρχή…». *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, 1859, ο.π., σ. 13.

38. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861*, ο.π., σ. κ΄

39. Οι επίσημες απογραφές των ετών 1861, 1870 και 1879 εξακρίβωσαν τον αριθμό των οικογενειών χωρίς ιδιαίτερες αναλύσεις υπό την έννοια του νοικοκυριού. Το ίδιο ισχύει και για τα δεδομένα των απογραφών των ετών 1889 και 1896, ενώ στην απογραφή του 1907 δε χρησιμοποιήθηκε οικογενειακό δελτίο και ως εκ τούτου δεν εξακριβώθηκε ούτε και ο αριθμός των νοικοκυριών. *Στατιστικαί Μελέται 1821-1971*, ο.π., σ. 167.

40. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, εν Αθήναις, 1872, σ. ιε΄

41. Η αναλογία ατόμων επί εκάστης οικοδομής ήταν: Γαλλία 4.80, Αγγλία 5.07, Βέλγιο 5.21, Ολλανδία 5.48, Ιταλία 6.57, Αυστρία 6.54. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870,* ο.π., σ. ιστ΄

42. Το μέσο μέγεθος της οικογένειας στο νομό Λακωνίας είναι 4.51, ίδιο με το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού.

43. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870*, ο.π., σ. ιε΄ .

44. Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας,* τόμ. Β΄, Θεμέλιο 1986, σ. 458.

45. Η Μαγούλα βρίσκεται δυτικά της Σπάρτης και απείχε εκείνη την εποχή απόσταση 30 λεπτών της ώρας. «Προς Δ. της Σπάρτης βρίσκεται η κωμόπολις Μαγούλα, ωραίον προάστιον, με διεσπαρμένας τας οικίας ανά τους ευρείς κήπους, τους πλήρεις οπωροφόρων δένδρων και ανθέων. Εν ταύτη δύναται να διέλθη τις ευχαρίστους ώρας αναψυχής γευματίζων ή δειπνών εις τι των εξοχικών κέντρων της». Ιακώβου Ρ. Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά*, ο.π., σσ. 465-466. Δημ. Λαμπρινού, *Οδηγός της Σπάρτης και των πέριξ*, έκδοσις «Λακεδαιμονικής Ζωής», Σπάρτη 1926, Α΄ αναστατική έκδοση Μάρτιος 2001, σ. 57.

46. Δε λησμονούμε ότι ο ρόλος των εφημερίων στη διαδικασία της απογραφής του πληθυσμού είναι πολύ σημαντικός, αφού «η απαρίθμησις των κατοίκων ενεργείται συγχρόνως και κατ΄ αντιπαράθεσιν, παρά δύο διαφορετικών αρχών, ήτοι παρά των δημοτικών υπαλλήλων διορι-

ζομένων παρά των δημάρχων και παρά των εφημερίων. Η απαρίθμησις καθιστά γνωστόν το γένος, την ηλικίαν και την πολιτικήν κατάστασιν πάντων των κατοίκων…». Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* ο.π., σ. 11.

47. Ευχαριστούμε θερμά τον εφημέριο Δημήτριο Σταυρόπουλο που μας εμπιστεύτηκε το πολύτιμο, λόγω της σπανιότητάς του, αυτό τεκμήριο.

48. Peter Laslett, "The History of the Family, *Εισαγωγή* στο P. Laslett - R.Wall (επιμ.) *Household and Family in past time,* Cambridge Univ. Press 1972, σσ. 5, 28-31, 41-42. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, ο.π. σσ. 41-43. F.Braudel- G. Duby, ο.π., σσ. 82-86.

49. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου*, Συρράκο, 1898-1930, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1997, σσ. 16-18.

50. Σύμφωνα με την Μαρία Κουρούκλη το ότι η μεγάλη πλειοψηφία των νοικοκυριών που συναντάμε στις απογραφές του 19ου αιώνα είναι πυρηνικά μπορεί να οφείλεται ή στη μικρή διάρκεια ζωής ή σε κάποιον κανόνα νεοτοπικής κατοικίας του ζευγαριού. Μαρίας Κουρούκλη, «Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαμονής στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν, Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας,* εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 265-289.

51. Σύμφωνα με το δυτικό-ευρωπαϊκό μοντέλο ο αριθμός των συγκατοικούντων συγγενών στο νοικοκυριό, πέραν της Σ.Ο.Μ, είναι περιορισμένος, ενώ εμφανίζεται μεγάλος αριθμός υπηρετών και άλλων ενοίκων μη συγγενών του αρχηγού. Αντίθετα, σύμφωνα με το ανατολικό-ευρωπαϊκό μοντέλο, του οποίου βασικά χαρακτηριστικά είναι ο σημαντικός αριθμός πολυπυρηνικών νοικοκυριών που περιέχουν τρεις ή και περισσότερες διαδοχικές γενεές με αριθμό μελών άνω των 5 και κατά μέσο όρο 2 Σ.Ο.Μ, σχεδόν όλα τα μέλη συγγενεύουν με τον αρχηγό του νοικοκυριού και, εκτός από τη σύζυγο και τα παιδιά του, συνυπάρχουν σε σημαντικά ποσοστά και άλλοι συγγενείς. P. Czap, «A Large Family: The Peasant´s Greatest Wealth» στο Wall, Robin, Laslett (επιμ.) 1983, *Family Forms in History Europe*, C.U.P., σσ. 105-151. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου, Συρράκο*, ο.π., σ. 150.

52. P. Loizos, E. Papataxiarchis, 1991, (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece,* Princeton University Prees, σσ. 8-9

53. Παρόμοια διαπίστωση κάνει και η Ρ. Καυταντζόγλου για το νοικοκυριό στο Συρράκο στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Ρωξάνης Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου, Συρράκο,* ο.π., σ. 143.

54. Μιχάλη Ρηγίνου, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940,* Κ.Ν.Ε.- Ε. Ι. Ε., Αθήνα 1995, σ. 28.

55. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 88.

56. Αντώνη Αντωνίου, «Γαμήλια έθιμα των καραγκούνηδων της κοινότητας Ματαράγκας Καρδίτσας», Συνέδριο Αρχειονομίας, *Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές*, Σπάρτη 1997, σσ. 133-142.

57. Ελευθ. Αλεξάκη, *Η εξαγορά της νύφης,* Αθήνα 1984, σ. 29. Δημ. Κ. Ψυχογιού, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί,* ο.π., σσ. 129-148.

58. Ελευθ. Αλεξάκη, *Η εξαγορά της νύφης,* ο.π., σ. 30.

59. Για το έθιμο της «εξαγοράς της νύφης» βλ. Ελευθ. Αλεξάκη *Η εξαγορά της νύφης*, όπου υπάρχει αναλυτική περιγραφή και ερμηνεία του εθίμου στον ελλαδικό χώρο.

60. Ασπασίας Παπαδάκη, «Η οικογένεια στα Κύθηρα της εποχής της Βενετοκρατίας», *Νόστος,* περιοδική έκδοση, Αθήνα 2003, σσ. 178-179.

61. Δ. Σταθοπούλου - Καπετανάκη, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα - Πληθυσμιακή, κοινωνική και οικονομική πορεία (1900-1960)», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τομ. ΙΣΤ΄, Αθήναι 2002, σσ. 425-428.

62. Μ. Τομαρά - Σιδέρη – Ν. Σιδέρη, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* ο.π., σ. 176

63. Σωκράτη Δ. Πετμεζά, *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19ο αιώνα,* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 163.

64. Ralph Thomlinson, *Demographic problems, Controversy over population control*, United States of America, 1967, p. 46-47, E. Lewis-Fanning, *Report on an Enquiry into Family Limitation and its Influence on Human Fertility during the Past Fifty Years*, London, 1949, pp. 7-10. Ralph Thomlinson, *Population Dynamics Causes and consequences of world demographic change*, Random House New York, 1965, σ. 202.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ - ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΥΓΕΙΑΣ

Η θνησιμότητα είναι μια από τις βασικές δημογραφικές διαδικασίες και έχει σχέση με τη φυσιολογική φθορά του πληθυσμού. Όσο συχνότεροι είναι οι θάνατοι τόσο μεγαλύτερη είναι και η φθορά. Η θνησιμότητα υποδηλώνει τη συχνότητα με την οποία εμφανίζεται ο θάνατος σε ένα κοινωνικό σύνολο σε μια χρονική περίοδο και μαζί με τη γεννητικότητα (συχνότητα γεννήσεων ζώντων) αποτελούν δύο διαδικασίες που συνδέονται με τη βιολογική ανανέωση και φθορά του πληθυσμού[1].

Ο δείκτης θνησιμότητας στον ελληνικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ήταν περίπου 21 ‰, χαμηλότερος από τον αντίστοιχο δείκτη των ευρωπαϊκών κρατών, εκτός από τα σκανδιναβικά κράτη που είχαν ακόμη χαμηλότερο[2].

Έχει παρατηρηθεί ότι η θνησιμότητα κατανέμεται με διαφορετικό τρόπο στην πόλη και στην ύπαιθρο, δύο χώρους κοινωνικά και πολιτισμικά διαφορετικούς. Επειδή τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν για να κάνουμε τέτοιου είδους παρατηρήσεις για το νομό Λακωνίας, θα στηριχθούμε αποκλειστικά σε βιβλιογραφικές πληροφορίες για να περιγράψουμε την κατάσταση που επικρατεί στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο. Εκεί η θνησιμότητα, όπως διαπιστώνουν οι γιατροί της εποχής, είναι μεγαλύτερη στις πόλεις σε σχέση με την ύπαιθρο, παρά το ότι οι πόλεις παρουσιάζουν στο σύνολό τους υψηλότερη γεννητικότητα σε σχέση με την ύπαιθρο λόγω της νεαρής ηλικίας των πληθυσμών τους. Μάλλον οι εξαιρετικά υψηλοί δείκτες θνησιμότητας υπήρξαν το τίμημα της αστικοποίησης. Στην Αγγλία τη δεκαετία του 1840 ο δείκτης αγγίζει το 22 ‰, ενώ στο Λίβερπουλ φθάνει στο 71 ‰. Στην Αγγλία και την Ουαλία κατά τη δεκαετία 1851-1860 η αγροτική θνησιμότητα ανέρχεται στο 19,9 ‰, ενώ στις πόλεις αγγίζει το 24,7 ‰. Για τη δεκαετία 1881-1890 τα ποσοστά αυτά ανέρχονται αντίστοιχα σε 17,3 ‰ και 20,3 ‰. Στο διάστημα 1886-1891 η θνησιμότητα στις γαλλικές πόλεις είναι της τάξεως του 24 ‰, ενώ στις αγροτικές κοινότητες 19,9 ‰. Στη Γερμανία στα μέσα της δεκαετίας του 1870 η γενική θνησιμότητα των μεγάλων γερμανικών πόλεων είναι μεγαλύτερη ακόμη και από την αντίστοιχη της Αυτοκρατορίας στο σύνολό της, αλλά το 1900 βρίσκεται σε κατώτερα επίπεδα[3].

Πολύ υψηλή ήταν η θνησιμότητα και στη Μεσαιωνική Ευρώπη. Μια γυναίκα που κατάφερνε να φθάσει ως το τέλος της γόνιμης περιόδου της, στην ηλικία περίπου των 45 ετών, κατά πάσα πιθανότητα είχε ζήσει το θάνατο των

γονιών της, των αδελφών της, των περισσότερων παιδιών της και ίσως του συζύγου της. Ο θάνατος ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο εκείνη την εποχή και η κατάσταση γινόταν πολύ χειρότερη εξαιτίας της σκληρότητας των ανθρώπων που είχαν γίνει αδιάφοροι στη φρίκη του φυσικού θανάτου. Μάλιστα ο θάνατος των νηπίων και των παιδιών ήταν τόσο συχνό φαινόμενο, που οι άνθρωποι ελάχιστα απασχολούνταν μ΄ αυτό. Στη Φλωρεντία, μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, οι θάνατοι των νηπίων και των παιδιών ούτε καν καταγράφονταν στα επίσημα βιβλία θανόντων της πόλης. Η υψηλή θνησιμότητα των νέων ήταν στην ουσία ένας δείκτης της φτώχειας του πληθυσμού, των δύσκολων συνθηκών κάτω από τις οποίες ζούσαν οι περισσότεροι άνθρωποι, και, στην περίπτωση των ευπόρων, της απόλυτης αναποτελεσματικότητας των ιατρικών υπηρεσιών. Ο συνδυασμός των συνθηκών αυτών σήμαινε πως μόνο οι πιο γεροί οργανισμοί κατάφερναν να επιβιώσουν[4].

Θνησιμότητα κατά πολιτική κατάσταση

Ο συσχετισμός της θνησιμότητας με την πολιτική κατάσταση των αποβιούντων (άγαμοι, έγγαμοι, εν χηρεία) άρχισε να συμπεριλαμβάνεται στους πίνακες της *φυσικής κίνησης του πληθυσμού* από το έτος 1865[5].

Στον πίνακα 1 απεικονίζεται αυτή η σχέση στο νομό Λακωνίας για το χρονικό διάστημα 1865-1883.

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα κατά πολιτική κατάσταση κατά επαρχίες (1865-1873, 1878-1883)

Επαρχίες	Άγαμοι		Σύνολο	Έγγαμοι		Σύνολο	Εν Χηρεία		Σύνολο	Το όλον		Σύνολο
	Α	Γ		Α	Γ		Α	Γ		Α	Γ	
1865 - 1873												
1	2.577	2.043	4.620	1.556	1.338	2.894	327	494	821	4.460	3.875	8.335
2	926	823	1.749	492	426	918	112	213	325	1.530	1.462	2.992
3	1.384	1.071	2.455	848	840	1.688	231	352	583	2.463	2.263	4.726
4	1.310	1.203	2.513	476	442	918	129	201	330	1.915	1.846	3.761
Σύνολο	**6.197**	**5.140**	**11.337**	**3.372**	**3.046**	**6.418**	**799**	**1.260**	**2.059**	**10.368**	**9.446**	**19.814**
1878 - 1883												
1	1.632	1.301	2.933	1.178	1.078	2.256	260	326	586	3.070	2.705	5.775
2	501	399	900	275	290	565	60	116	176	836	805	1.641
3	798	750	1.548	604	531	1.135	263	375	638	1.665	1.656	3.321
4	781	602	1.383	410	385	795	112	150	262	1.303	1.137	2.440
Σύνολο	**3.712**	**3.052**	**6.764**	**2.467**	**2.284**	**4.751**	**695**	**967**	**1.662**	**6.874**	**6.303**	**13.177**

Υπόμνημα: (1) Λακεδαίμονος, (2) Γυθείου, (3) Οιτύλου, (4) Επιδαύρου Λιμηράς
Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 21

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι:

Στην επαρχία Λακεδαίμονος:
α) κατά τη δεκαετία 1865-1873:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 55,78 % έναντι 44,22 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 53,77 % έναντι 46,23 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 60,17 % έναντι 39,83 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (53,51 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (46,49 %) κατά 7,02 %.
β) κατά την εξαετία 1878-1883:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 55,64 % έναντι 44,36 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 52,22 % έναντι 47,78 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 55,63 % έναντι 44,37 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (53,16 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (46,84 %) κατά 6,32 %.

Στην επαρχία Γυθείου:
α) κατά τη δεκαετία 1865-1873:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 52,94 % έναντι 47,06 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 53,59 % έναντι 46,41 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 65,54 % έναντι 34,46 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (51,14 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (48,86 %) κατά 2,28 %.
β) κατά την εξαετία 1878-1883:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 55,67 % έναντι 44,33 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 48,67 % έναντι 51,33 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 65,91 % έναντι 34,09 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (50,94 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (49,06 %) κατά 1,88 %.

Στην επαρχία Οιτύλου:
α) κατά τη δεκαετία 1865-1873:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 56,37 % έναντι 43,63 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 50,24 % έναντι 49,76 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 60,38 % έναντι 39,62 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (52,12 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (47,88 %) κατά 4,24 %.
β) κατά την εξαετία 1878-1883:

- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 51,55 % έναντι 48,45 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 53,22 % έναντι 46,78 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 58,78 % έναντι 41,22 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (50,14 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (49,86 %) κατά 0,28 %.

Στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς:
α) κατά τη δεκαετία 1865-1873:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 52,13 % έναντι 47,87 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 51,85 % έναντι 48,15 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 60,91 % έναντι 39,09 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (50,92 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (49,08 %) κατά 1,84 %.
β) κατά την εξαετία 1878-1883:
- Οι άγαμοι άνδρες αντιπροσωπεύουν ποσοστό 56,47 % έναντι 43,53 % των αγάμων γυναικών, οι έγγαμοι άνδρες ποσοστό 51,57 % έναντι 48,43 % των εγγάμων γυναικών και οι χήρες ποσοστό 57,25 % έναντι 42,75 % των χήρων ανδρών.
- Οι αποβιώσεις των αρρένων (53,40 %) υπερβαίνουν τις αντίστοιχες των θηλέων (46,60 %) κατά 6,8 %.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι και στις δύο χρονικές περιόδους:

α) οι περισσότερες αποβιώσεις συμβαίνουν στην επαρχία Λακεδαίμονος (42,07 % και 43,83 % αντίστοιχα) και ακολουθούν η επαρχία Οιτύλου (23,85 % και 25,20 % αντίστοιχα), η επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς (18,98 % και 18,52 % αντίστοιχα) και τέλος η επαρχία Γυθείου (15,10 % και 12,45 % αντίστοιχα).

β) οι αποβιώσεις των αρρένων είναι περισσότερες από τις αντίστοιχες των θηλέων.

γ) οι άγαμοι αποβιώσαντες αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο των αποβιωσάντων και ακολουθούν κατά σειρά μεγέθους οι έγγαμοι και τέλος οι «εν χηρεία διατελούντες».

δ) τόσο μεταξύ των αγάμων όσο και των εγγάμων τα μεγαλύτερα ποσοστα αποβιώσεων αντιπροσωπεύουν οι άνδρες έναντι των γυναικών. Αντίθετα στην κατηγορία των «εν χηρεία διατελούντων» τα ποσοστά των αποβιωσάντων χηρών γυναικών είναι πολύ μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα των χήρων ανδρών. Αυτό οφείλεται στο ότι οι χήρες γυναίκες υποβάλλονται σε πολύ μεγαλύτερες ταλαιπωρίες σε σχέση με τους άνδρες. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, όταν μια γυναίκα χηρεύσει, πολύ δύσκολα συνάπτει επαναληπτικό γάμο[6]. Αναλαμβάνει λοιπόν μόνη της τη φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών της, αλλά και τη συντήρηση του οίκου της και παράλληλα ασχολείται και με τις

αγροτικές εργασίες για να αντιμετωπίσει τις οικονομικές δυσκολίες του βίου. Συνυπολογίζοντας και τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης οδηγείται μοιραία στο θάνατο.

Ειδική κατά ηλικία και φύλο θνησιμότητα

Η ηλικία είναι μια σημαντική παράμετρος, η οποία σχετίζεται με τους ρυθμούς και τις διαστάσεις της θνησιμότητας. Σύμφωνα με τη Μ. Τομαρά-Σιδέρη[7] *«η ηλικία είναι, ιδιαίτερα στα πρώτα και στα τελευταία χρόνια της ζωής, και μέτρο και μηχανισμός ταυτόχρονα των διαδικασιών βιολογικής ωρίμανσης και φθοράς του οργανισμού, άρα και των δυνατοτήτων άμυνάς του απέναντι στις προκλήσεις του οικολογικού συστήματος, όπου ζει και δρα. Οι πιθανότητες προσβολής από εξωτερικούς παράγοντες ή μοιραίας έκβασης μιας αρρώστιας, οι δυνατότητες υποκειμενικής άμυνας και οι ανάγκες υποστήριξης από το περιβάλλουν δεν είναι ίδιες στο νήπιο, το βρέφος, το εξαρτημένο παιδί, τον αναπτυσσόμενο έφηβο ή το ώριμο νέο άτομο».*

Την κατά φύλο και ηλικία θνησιμότητα παρακολουθούμε στους πίνακες 2 και 3.

Πίνακας 2
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα κατά φύλο και ηλικία (1864 – 1873)

Ηλικία	Άνδρες	%	Γυναίκες	%	Σύνολο	%
0-1	2.088	18,45	1.747	16,81	3.835	17,66
1-5	1.893	16,72	1.818	17,49	3.711	17,09
5-10	1.114	9,84	1.011	9,73	2.125	9,79
10-15	508	4,49	420	4,04	928	4,27
15-20	393	3,47	343	3,30	736	3,39
20-25	436	3,85	354	3,41	790	3,64
25-30	531	4,69	407	3,92	938	4,32
30-35	475	4,20	389	3,74	864	3,98
35-40	389	3,44	380	3,66	769	3,54
40-45	372	3,29	358	3,44	730	3,36
45-50	388	3,43	317	3,05	705	3,25
50-55	441	3,90	323	3,11	764	3,52
55-60	421	3,72	386	3,71	807	3,72
60-65	420	3,71	408	3,92	828	3,81
65-70	424	3,75	474	4,56	898	4,14
70-75	347	3,07	391	3,76	738	3,40
75-80	264	2,33	366	3,52	630	2,90
80-85	196	1,73	227	2,18	423	1,95
85-90	112	0,99	137	1,32	249	1,15

90-95	67	0,59	80	0,77	147	0,68
95-100	24	0,21	34	0,33	58	0,27
100-105	7	0,06	13	0,13	20	0,09
105-110	6	0,05	8	0,08	14	0,06
110+	3	0,03	4	0,04	7	0,03
Σύνολο	**11.319**	**100,00**	**10.395**	**100,00**	**21.714**	**100,00**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 22, 23

Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα κατά φύλο και ηλικία (1878 – 1883)

Ηλικία	**Άνδρες**	**%**	**Γυναίκες**	**%**	**Σύνολο**	**%**
0-1	1.066	15,66	862	13,47	1.928	14,60
1-5	1.188	17,45	1.007	15,73	2.195	16,62
5-10	484	7,11	488	7,63	972	7,36
10-15	294	4,32	306	4,78	600	4,54
15-20	259	3,80	281	4,39	540	4,09
20-25	332	4,88	264	4,13	596	4,51
25-30	287	4,22	244	3,81	531	4,02
30-35	236	3,47	245	3,83	481	3,64
35-40	296	4,35	251	3,92	547	4,14
40-45	279	4,10	237	3,70	516	3,91
45-50	307	4,51	255	3,98	562	4,26
50-55	220	3,23	234	3,66	454	3,44
55-60	253	3,72	267	4,17	520	3,94
60-65	289	4,25	360	5,63	649	4,91
65-70	318	4,67	330	5,16	648	4,91
70-75	240	3,53	273	4,27	513	3,88
75-80	203	2,98	197	3,08	400	3,03
80-85	134	1,97	155	2,42	289	2,19
85-90	66	0,97	76	1,19	142	1,08
90-95	33	0,48	38	0,59	71	0,54
95-100	20	0,29	23	0,36	43	0,33
100-105	2	0,03	6	0,09	8	0,06
105-110	1	0,01	0	0,00	1	0,01
110 +	0	0,00	1	0,02	1	0,01
Σύνολο	**6.807**	**100,00**	**6.400**	**100,00**	**13.207**	**100,00**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 24, 25

Από τους ανωτέρω πίνακες προκύπτει ότι:

α) για τη χρονική περίοδο 1864-1873 η θνησιμότητα των βρεφών κάτω του έτους αντιστοιχεί σε ποσοστό 17,66 %, η παιδική θνησιμότητα (άτομα 1-10 ετών) σε 26,88 % και των ατόμων άνω των 70 ετών σε 10,37 %.

β) για τη χρονική περίοδο 1878-1883 η θνησιμότητα των βρεφών κάτω του έτους αντιστοιχεί σε ποσοστό 14,60 %, η παιδική θνησιμότητα σε 23,98 % και των ατόμων άνω των 70 ετών σε 11,03 %.

Από τη σύγκριση των δύο περιόδων προκύπτει μείωση του ποσοστού της βρεφικής θνησιμότητας κατά 3,06 %, της παιδικής κατά 2,9 %, ενώ η θνησιμότητα των ατόμων άνω των 70 ετών παρουσιάζει μικρή αύξηση της τάξεως του

0,66 %. Επίσης η θνησιμότητα των ανδρών στο σύνολό της είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των γυναικών. Φαίνεται λοιπόν ότι η συχνότητα των θανάτων δεν είναι σταθερή για όλες τις ηλικίες. Είναι συχνότερη στις μικρές και στις μεγάλες ηλικίες τότε που ο ανθρώπινος οργανισμός είναι πιο ευάλωτος στις επιδράσεις του περιβάλλοντος και εν τέλει στην αρρώστια και στο θάνατο[8].

Βρεφική θνησιμότητα

Βρεφική θνησιμότητα ονομάζεται η θνησιμότητα που αναφέρεται στο πρώτο έτος της ζωής και παρουσιάζει ενδιαφέρον τόσο από δημογραφική και βιολογική πλευρά όσο και από κοινωνικο-οικονομική. Το επίπεδό της θεωρείται δείκτης υγείας και κοινωνικο-οικονομικής ευημερίας του πληθυσμού. Το χαρακτηριστικό της γνώρισμα είναι ότι είναι σχετικά υψηλή (ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες και γενικά στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές)[9].

Ο δείκτης (ή ποσοστό) βρεφικής θνησιμότητας (Π. Β. Θ.) εκφράζει τον αριθμό των βρεφικών θανάτων που παρατηρήθηκαν σε ένα ημερολογιακό έτος (δηλαδή νεογέννητα που πεθαίνουν πριν να συμπληρώσουν το πρώτο έτος της ηλικίας τους) ανά 1.000 γεννήσεις ζώντων τέκνων του ίδιου έτους. Γι΄ αυτό ο δείκτης της βρεφικής θνησιμότητας δεν υπολογίζεται με βάση το σύνολο των γεννήσεων, που περιλαμβάνει και τα παιδιά που γεννήθηκαν νεκρά, αλλά με βάση τα παιδιά που γεννήθηκαν ζωντανά[10]. Έτσι έχουμε:

$$\Pi.\Beta.\Theta.= \frac{\text{θάνατοι βρεφών κάτω του έτους στο έτος X}}{\text{γεννηθέντες ζώντες στο έτος X}} \chi\ 1.000$$

Τη βρεφική θνησιμότητα στο νομό Λακωνίας παρακολουθούμε στον πίνακα 4.

Πίνακας 4

Νομός Λακωνίας: Βρεφική θνησιμότητα (1864-1883)

Έτος	Γεννήσεις	Θάνατοι βρεφών κάτω του έτους	Ποσοστό Βρεφικής Θνησιμότητας (‰)
1864 - 1873			
1864	2.896	409	141
1865	3.375	394	117
1866	3.479	210	60
1867	3.183	204	64
1868	3.312	424	128
1869	3.413	452	132
1870	3.339	346	104
1871	3.383	435	129
1872	3.489	473	136
1873	3.437	488	142
1878 - 1883			
1878	3.608	348	96
1879	3.153	253	80
1880	3.234	269	83
1881	3.207	254	79
1882	3.432	343	100
1883	3.400	461	136

Πηγές: Ι. Παράρτημα, πίνακες 22, 23, 24, 25, ΙΙ. πίνακας 2 της ενότητας «Φυσική κίνηση του πληθυσμού».

Από τον πίνακα 4 προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1864-1873 η βρεφική θνησιμότητα κυμαίνεται σε αρκετά υψηλά επίπεδα και ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 115,30 ‰. Κατά την εξαετία 1878-1883 παρουσιάζεται μειωμένη και διαμορφώνεται κατά μέσο όρο στο 95,66 ‰. Κατά την ίδια χρονική περίοδο και συγκεκριμένα κατά το διάστημα 1860-1884 η βρεφική θνησιμότητα στον ελληνικό χώρο υπολογίζεται σε 200 ‰ περίπου, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα σε 170 ‰ περίπου[11]. Η κάμψη αυτή της βρεφικής θνησιμότητας οφείλεται κυρίως στην πρόοδο που σημειώθηκε κατά τον 20ό αιώνα τόσο στην εξυγίανση του περιβάλλοντος όσο και στην προστασία της μητρότητας και της βρεφικής ηλικίας[12]. Μάλιστα κατά την δεκαετία 1931-1940 το ποσοστό της βρεφικής θνησιμότητας κατέρχεται στο 112 ‰, ενώ σημειώνει θεαματική μείωση κατά την μεταπολεμική περίοδο. Κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία κυμαίνεται περί το 40 ‰, ενώ μετά το 1965 σταθεροποιείται σε επίπεδα περί το 34 ‰, ποσοστά τα οποία πρέπει να ληφθούν κάπως αυξημένα εξαιτίας σφαλμάτων κατά την δήλωση[13].

Η βρεφική θνησιμότητα όμως, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τη θνησιμότητα, είναι υψηλότερη στην ύπαιθρο από τα αστικά κέντρα. Αυτό οφείλεται κυρίως στις κακές συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων της υπαίθρου σε σχέση με εκείνες των αστικών κέντρων, κυρίως λόγω έλλειψης αποχετευτικού συστήματος, συστήματος υδροδότησης και επιστημονικού ιατρικού προσωπικού[14]. Προπολεμικά η βρεφική θνησιμότητα του αγροτικού πληθυσμού για την περίοδο 1925-26 αντιστοιχεί στο ένα τρίτο περίπου της βρεφικής θνησιμότητας του αστικού πληθυσμού, κατά την περίοδο 1926-1930 στο μισό περίπου αυτής, κατά την περίοδο 1930-1939 διαμορφώνεται σε επίπεδα ίσα περίπου προς εκείνα της αστικής βρεφικής θνησιμότητας, ενώ μεταπολεμικά είναι ανώτερη της αστικής[15]. Αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο η βρεφική θνησιμότητα ήταν πολύ υψηλή, αφού στα τέλη του 19ου αιώνα υπερέβαινε το 200 ‰. Στην παλαιά Ευρώπη ξεπερνά

συχνά το 200-250 ‰ και ορισμένες φορές φθάνει το 450-500 ‰ με μεγάλες διακυμάνσεις ανάλογα με τον τόπο και την εποχή[16].

Κατά τη δεκαετία του 1840 περισσότερα από 150 νεογέννητα στα 1000 πεθαίνουν στην Αγγλία πριν συμπληρώσουν ένα χρόνο ζωής. Στο Λίβερπουλ ή στο Μάντσεστερ η παιδική θνησιμότητα είναι μεγαλύτερη από 200 ‰. Στη Γερμανία στα μέσα της δεκαετίας του 1870 η παιδική θνησιμότητα ανέρχεται σε 211 ‰ στα αστικά κέντρα και σε 183 ‰ στην ύπαιθρο. Η μεταξύ τους διαφορά ελαττώνεται από χρόνο σε χρόνο, εφόσον το ποσοστό αυτό μειώνεται στις πόλεις λόγω των συνθηκών ζωής, ενώ στην ύπαιθρο η κατάσταση παραμένει στάσιμη: το 1903 το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας είναι 183 ‰ για τις πόλεις και 184 ‰ για τις αγροτικές κοινότητες. Στις παραμονές του πολέμου η παιδική θνησιμότητα είναι μεγαλύτερη στον αγροτικό χώρο από ό,τι στον αστικό: αντιστοιχεί σε 132 ‰ στις πόλεις και σε 146 ‰ στην ύπαιθρο. Η εξέλιξη αυτή υπογραμμίζει τη σημαντική μεταστροφή που πραγματοποιείται τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. Η βελτίωση των συνθηκών ζωής είναι γενική, αλλά οι πόλεις επωφελούνται περισσότερο απ΄ αυτήν.

Στη Γαλλία το 1891 η απόκλιση ανάμεσα στην παιδική θνησιμότητα στις πόλεις και στην αντίστοιχη της υπαίθρου είναι ακόμη πολύ μεγάλη. Η παιδική θνησιμότητα ανέρχεται σε 195 ‰ στις αγροτικές κοινότητες, αλλά σε 268 ‰ στις αστικές, αγγίζοντας μάλιστα το 277 ‰ στην περιφέρεια πρωτευούσης. Η πρακτική της τοποθέτησης των βρεφών σε τροφούς επιτείνει τη διαφορά πόλης-υπαίθρου. Στα 1000 παιδιά που τοποθετούνται σε τροφούς τα 250 πεθαίνουν, όταν η συνολική παιδική θνησιμότητα δεν υπερβαίνει το 120 ‰ στις παραμονές του πολέμου[17].

Η βρεφική και νεανική θνησιμότητα μπορεί επίσης να συσχετισθεί τόσο με τη σειρά των γεννήσεων όσο και με ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες. Στο Crulai της Νορμανδίας παρατηρείται στενή σχέση ανάμεσα στη βρεφική θνησιμότητα και τη σειρά των γεννήσεων. Η θνησιμότητα των πρωτότοκων είναι μεγαλύτερη από τη θνησιμότητα των παιδιών ενδιάμεσων σειρών και των τελευταίων παιδιών. Οι συγγραφείς αποδίδουν την «υπερθνησιμότητα των

πρωτότοκων» σε παράγοντες καθαρά ενδογενείς, όπως είναι οι αυξημένοι κίνδυνοι στους οποίους εκτίθενται τα παιδιά κατά τον πρώτο τοκετό[18].

Στην εξήγηση του υψηλού επιπέδου της βρεφικής και νεανικής θνησιμότητας παρεμβαίνουν πολλές φορές παράγοντες τόσο ιατρικοί όσο και κοινωνικοί. Ο J. Dupaquier αναφέρει την ευλογιά, τις ερυθρότητες (ιλαρά, οστρακιά, ερυθρά) και τις γαστρεντερικές ασθένειες που έχουν σχέση με την ποιότητα των υδάτων. Η πρακτική της χρησιμοποίησης παραμάνας και η εγκατάλειψη του παιδιού δημιουργούν εξίσου ζημιές και η βρεφική θνησιμότητα είναι αισθητά υψηλότερη στην μία ή την άλλη περίπτωση, εν συγκρίσει με τη θνησιμότητα των παιδιών που ανατρέφονται από τη μητέρα τους[19].

Γενικά εκτιμάται ότι ο συντελεστής βρεφικής θνησιμότητας αποτελεί τον καθρέφτη στον οποίον αντανακλώνται οι επικρατούσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες κάθε κοινωνίας και εποχής[20].

i. Νεκροτόκια

Με τον όρο *νεκροτόκια* εννοούμε τα τέκνα που πέθαναν πριν από τη γέννησή τους ή κατά τη διάρκειά της[21]. Σημείωση τέτοιων γεννήσεων άρχισε να γίνεται μετά το έτος 1865. Αν και η ακρίβεια και πληρότητα αυτών των στοιχείων είναι αμφισβητήσιμη, ωστόσο καταγράφονται σε ειδικούς πίνακες της *φυσικής κίνησης του πληθυσμού*[22].

Για τα νεκροτόκια διαθέτουμε στοιχεία για την περίοδο 1865-1873 (πίνακας 5).

Πίνακας 5

Νομοί	**Νεκροτόκια**									**Σύνολο**
	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	
Αττικής και Βοιωτίας	4	4	19	13	5	2	1	2	2	52
Ευβοίας	3	13	9	3	7	5	3	9	8	60
Φθιώτιδος και Φωκίδος	1	3	1	2	3	4	4	1	1	20
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	6	2	-	1	2	1	5	11	4	32
Αχαΐας και Ήλιδος	31	3	6	1	3	5	7	2	-	58
Αρκαδίας	3	8	-	27	11	11	3	2	6	71
Λακωνίας	-	1	4	4	8	4	1	8	6	36
Μεσσηνίας	24	1	10	1	-	2	2	1	-	41
Αργολίδος και Κορινθίας	7	3	-	7	3	-	-	-	-	20
Κυκλάδων	5	16	4	4	2	-	1	4	1	37
Κερκύρας	-	13	17	18	8	1	2	-	-	59
Κεφαλληνίας	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Ζακύνθου	-	12	1	-	3	1	-	1	2	20
Σύνολο	**84**	**79**	**71**	**81**	**55**	**36**	**30**	**41**	**30**	**507**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876.

Από τον πίνακα 5 προκύπτει ότι τον μεγαλύτερο αριθμό νεκροτοκίων έχει ο νομός Αρκαδίας και τον μικρότερο ο νομός Κεφαλληνίας. Ο νομός Λακωνίας ανήκει στους νομούς με τους μικρότερους αριθμούς νεκροτοκίων.

Περιβάλλον - Υγεία - Αιτίες θανάτου

Αν στις μέρες μας το κύριο μέλημα των ανθρώπων είναι η ποιότητα της ζωής, έναν αιώνα περίπου πριν το πρωταρχικό ζήτημα ήταν αυτή η ίδια η επιβίωση. Οι αρρώστιες που πρόσβαλλαν τους ανθρώπους παλαιότερων εποχών τις περισσότερες φορές είχαν μοιραία κατάληξη. Αυτό οφειλόταν αφενός μεν στην

ένταση και τη διάρκειά τους και αφετέρου στην έλλειψη των απαραίτητων γνώσεων που απαιτούνταν για την αντιμετώπιση και καταπολέμησή τους. Η Ελλάδα του 19ου αιώνα ταλαιπωρείται από ασθένειες που εμφανίζονται κυρίως με τη μορφή επιδημίας και πλήττουν με ένταση και μαζικά τον πληθυσμό.

Με τη διατήρηση της υγείας ή την εμφάνιση της ασθένειας και κυρίως των επιδημιών άμεση σχέση είχε ο περιβάλλων χώρος. Ο καθαρός αέρας έπαιζε καθοριστικό ρόλο, σύμφωνα με θεωρία που κυριάρχησε στην ιατρική σκέψη για πολλούς αιώνες, μέχρι την παστεριανή επανάσταση της ανακάλυψης των μικροβίων προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Παράλληλα με την παραπάνω αντίληψη, από τον 17ο μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα πιστευόταν ότι για τη μεταδοτικότητα της ασθένειας υπεύθυνη ήταν και η ανθρώπινη επαφή. Γι΄ αυτό έπρεπε να αποφεύγεται η επαφή, η συνεύρεση και ο συγχρωτισμός με τον άρρωστο και ως μέσο προφύλαξης προτεινόταν η απόρριψη, η απώθηση, ο διαχωρισμός, η απομόνωση, ο αποκλεισμός και ο εγκλεισμός του αρρώστου. Η αντίληψη αυτή διαμόρφωσε και μια ανάλογη κοινωνική σκέψη και συμπεριφορά απέναντι στους αρρώστους[23].

Η επιδημία που σκόρπισε το θάνατο σε εκατομμύρια ανθρώπους σε Ανατολή και Δύση από τον 14ο μέχρι τον 19ο αιώνα ήταν η πανώλη. Για την αντιμετώπισή της δημιουργήθηκαν στα σύνορα των δυτικών χωρών υγειονομικοί θεσμοί προστασίας, τα λοιμοκαθαρτήρια, που ήταν χώροι απομόνωσης και υποβολής σε κάθαρση πλοίων, ταξιδιωτών και εμπορευμάτων. Η πρώτη ευρωπαϊκή δύναμη που δημιούργησε λοιμοκαθαρτήριο ήταν η Βενετία και το παράδειγμάτης ακολούθησαν και άλλες ευρωπαϊκές χώρες αλλά και η Οθωμανική Αυτοκρατορία περί τα μέσα του 19ου αιώνα. Στον ελληνικό χώρο τα πρώτα λοιμοκαθαρτήρια δημιουργήθηκαν στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και στα Επτάνησα[24]. Λοιμοκαθαρτήρια υπήρχαν σε παραθαλάσσιες κυρίως περιοχές. Στη Μονεμβάσια ακόμη και σήμερα η περιοχή «Λαζαρέτο» θυμίζει το

λοιμοκαθαρτήριο που υπήρχε εκεί από τον Μεσαίωνα και στο οποίο εξετάζονταν οι ξένοι πριν μπουν στην πόλη για να ελεγχθεί αν ήταν υγιείς ή όχι[25]. Από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν και τα πρώτα νοσοκομεία, που ήταν περισσότερο οργανωμένες μορφές ιατρικής περίθαλψης[26].

Αναφερόμενοι στην επίδραση του περιβάλλοντος στην κατάσταση της υγείας του πληθυσμού, σημειώνουμε ότι για το νομό Λακωνίας οι πληροφορίες μας είναι λιγοστές και αφορούν κυρίως στο νότιο τμήμα του, τις επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου (Μάνη). Ο διοικητικός ιατρός Λακωνίας Στ. Γαλάτης σε έκθεσή του[27] (1842) σχετικά με την κατάσταση στη Λακωνία μεταξύ άλλων αναφέρει: *«…πετρώδης άπασα διαιρείται η Λακωνία (Μάνη) δια σειράς ορέων της μακράς Ταϋγετικής αλύσεως εις ανατολικήν και δυτικήν… Η θερμοκρασία εις ταύτην την επαρχίαν είναι ευκραεστέρα αφ΄ όλα τα μέρη της Ελληνικής Επικρατείας, μ΄ όλον ότι το πετρώδες της χώρας και η μεσημβρινή θέσις έπρεπε να φέρωσι μεγίστην θερμότητα. Το υψηλόν όμως της θέσεως των χωρίων, αεριζομένων υπό των καθαρών εγκολπιών ανέμων και η γειτονία της θαλάσσης, καθίστησι τερπνήν την εις*

τα μέρη ταύτα κατά το θέρος διαμονήν. Τα ύδατά των είναι όμβρια αλλά χρωματισμένα και κακής ποιότητας, διότι εμπεριέχουσι χώμα και ακαθαρσίας συναζόμενα εις δεξαμενάς από τους αγρούς και τας αγυϊάς, ενώ αι δεξαμεναί είναι καλώς κτισμέναι.

Εν γένει η τακτική δίαιτα των Λακώνων είναι αι χυλόπιτται, ο δε άρτος, ο τυρός και τα σύγλινα είναι τα εκλεκτά φαγητά των ευπορωτέρων. Αι χυλόπιτται είναι η μόνη δυσκολία της αναρρώσεως και η αιτία των υποτροπιάσεων, τας οποίας ηδυνήθην κάποτε να προλάβω πείθων τους πάσχοντας να μη κάμωσι χρήσιν αυτών μάλιστα διαρκούσης της αναρρώσεως.

Τοιαύτη είναι η κατάστασις της δυτικής και νοτιοανατολικής Λακωνίας. Το δε αρκτιοανατολικόν μέρος αυτής, όπου ευρίσκεται ο δήμος Γυθείου, Μαλευρίου και Καρυουπόλεως, έχει κοιλάδας δροσιζομένας ανενάως από ρύακας και λόφους ευφορωτάτους καταφύτους από βαλανιδέας και ελαίας, αλλ΄ οι κάτοικοι τα αυτά ήθη και έθιμα έχοντες με τους λοιπούς Λάκωνες, παραμελούν τας τερπνάς κοιλάδας των αφήνοντας αυτάς ακαλλιεργήτους, όθεν τα ύδατα λιμνάζουν και θάμνοι επιζήμιοι εις την υγείαν αυξάνουν, όπου πορτοκαλαιώνες και άμπελοι ηδύναντο να ευφορήσουν και κατοικούν εις τας κορυφάς των λόφων, όπου όμως η νοσώδης κατάστασις των υποκειμένων κοιλάδων τους επηρεάζει.

Ομώνυμος του δήμου Γυθείου πόλις εκ τριακοσίων περίπου οικογενειών συνισταμένη κείται παρά τω Λακωνικώ κόλπω εις την υπώρειαν πετρώδους λοφίσκου, Κουμάρου καλουμένου…Το Γύθειον, κατοικούμενον το πλείστον μέρος από μη Λάκωνας είναι νοσώδες. Εκτός της μεγίστης ακαθαρσίας και κακής ποιότητας των υδάτων και της κατασκευής των οικιών άλλως καλυτέρων της επαρχίας, νομίζω κυριωτέραν αιτίαν της νοσώδους καταστάσεως την θέσιν, διότι κείται εις τας υπωρείας και την κλιτύν του Κουμάρου, εξ ου το θέρος

αντανακλώνται αι καυστικώταται ηλιακαί ακτίνες, ενώ τον χειμώνα διατηρείται επί πολύ η υγρασία, προς δε και μίαν προς βοράν παρακειμένην κοιλάδα ήτις αμεληθείσα απεκατέστη βάλτος. Προς ανατολάς του Γυθείου υπάρχει το Έλος, πόλις ονομασθείσα ούτω ίσως δια το βαλτώδες του τόπου, όστις μη δυνάμενος να αερισθή παρά μόνον υπό του βορειοανατολικού ανέμου διατρέχοντος αναγκαίως όλα ταύτα τα βαλτώδη μέρη γίνεται πολλά επιζήμιος εις την υγείαν των κατοίκων. Η Κυβέρνησις ημπορεί πολλά ευκόλως να θεραπεύση το κακόν μεταθέτουσα την πόλιν εις την προς βοράν παρακειμένην κοιλάδα, όπου και έκπαλαι ήτο, ή τουλάχιστον παραχωρούσα να κτίζωσιν εις το εξής εκεί. Ωστόσο η πόλις καθ΄ εκάστην αυξάνει ένεκα του εμπορίου και της εξ άλλων δήμων και επαρχιών μετοικήσεως και συρροής των ανθρώπων, οίτινες μην ευρίσκοντες μέρος να κτίσωσιν ανεβαίνουν τον Κούμαρον, όστις μέχρι του ημίσεος του ύψους του επληρώθη οικιών. Αν η Κυβέρνησις ευαρεστείτο να επιτρέψη την κατά μήκος, όχι καθ΄ ύψος έκτασιν της πόλεως εκτεινομένης προς*

την κοιλάδα ήθελεν αποβή η πόλις καλυτέρα και υγιεστέρα, διότι αναγκαίως τότε η περί ης ο λόγος κοιλάς ήθελεν αποξηρανθή και το μέρος τούτο της πόλεως απαλ-

---

* Αυτό έγινε το έτος 1861 με το Δ. της 5ης Ιουλίου 1861. Σπύρου Δημ. Λουκάτου, «Πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση του Ν. Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΔ΄, εν Αθήναις 1998, σ. 360.

λαττόμενον από την ανάκλασιν των ηλιακών ακτίνων και την υγρασίαν ήθελεν αερίζεσθαι όχι πλέον από τον βορειοανατολικόν άνεμον, αλλ΄ από τον νοτιοανατολικόν και νοτιοδυτικόν πνέοντα εκ του παρακειμένου πελάγους μόνον…Το δυτικόν μέρος της επαρχίας το συγκείμενον εκ των δήμων Αβίας, Λεύκτρου, Οιτύλου, Μέσσης, Λαγίας και Κολοκυνθίας είναι το υγιέστερον μέρος της επαρχίας και όπου εκτός του πρώτου δήμου είναι διόλου άγνωστα τα ενδήμια νοσήματα. Σποράδην είδον ασθενείας μικρού λόγου αξίας συνοδευομένας πάντοτε με τα ηπιώτερα συμπτώματα. Οι κάτοικοι του μέρους τούτου λιτοί κατά την δίαιταν και φίλοι της αναπαυτικής ζωής γίνονται μακρόβιοι. Εν γένει ασθενούσιν ότε αποδημήσουν, επειδή δια να πορισθώσι τα προς ζωάρκειαν αναγκαία μεταβαίνουν το θέρος εις τα λιβάδια των γειτνιαζουσών επαρχιών, όπου εκτίθενται εις την επιρροήν των μιασμάτων των ελωδών μερών και μάλιστα δια την πτωχείαν τρεφόμενοι εκ των οπώρων και υπνώτοντες ύπαιθροι. Επιστρέφοντες εις τας εστίας των, εάν μεταχειρισθώσιν την οικιακήν ιατρικήν, δηλαδή μίαν αφαίμαξιν και κλύσματα και δεν κάμωσιν κατάχρησιν διαίτης, αλλά λαμβάνουν χωρίς τινος άλλης ιατρικής βοηθείας.

Εις την των τοιούτων ασθενών μιασματικήν ατομικήν ατμοσφαίραν νομίζω ότι πρέπει να αποδώσωμεν την αιτίαν της ασθενείας και άλλων πολλά ολίγων τον αριθμόν μη αποδημησάντων. Η αυτή υγεία εμφαίνεται και εις τα νήπια τα οποία εξαιρετικώς υπάγονται εις την περίθαλψιν των μαιών και χάριν της αληθείας αναγκάζομαι να σας ομολογήσω ότι πολλά σπανίως αποθνήσκουσιν…Εκ της γενικής ταύτης και συνοπτικής εκθέσεως εξάγεται ότι οι επιπολάζοντες διαλείποντες πυρετοί, οίτινες επενδύονται διαφόρους μορφάς, αναγνωρίζουσιν ως αιτίαν το κλίμα και την κατάστασιν της ατμοσφαίρας, αιτία, ήτις δυσκόλως

ημπορεί να απομακρυνθή. Των κατοικούντων δε ταύτην την επαρχίαν οι παίδες μέχρι του 5ου έτους της ηλικίας των πάσχουσι συνεχέστερον διαφόρους νόσους του πεπτικού σωλήνος, οίον ελμινθιάσεις, διαρροίας, δυσεντερίας, εμφράξεις ηπατικάς και σπληνικάς, και φλογώσεις του δέρματος, όθεν κοινότατος είναι ο εμπυοφύτης (crusta lactea), και όχι ολίγοι πάσχουσιν κήλην…Τοιαύται και τοσαύται προδιαθετικαί αιτίαι αρκούσιν αναμφιβόλως να εξηγήσωσιν τας νόσους των νηπίων κατά την βορειοανατολικήν επαρχίαν, οίον τας του δέρματος νόσους, εκείνας των πεπτικών οργάνων και την εκ τούτων αδυναμίαν του ν΄ ανθέξουν εις τας ασθενείας των ωρών του ενιαυτού…».

Για τις αιτίες θανάτου οι πληροφορίες μας είναι έμμεσες και προέρχονται κυρίως από εκθέσεις ιατρών, ιατρικά περιοδικά και τον τύπο της εποχής[28]. Ως θανατηφόρες καταγράφονται η φυματίωση, η ελονοσία, οι ελώδεις πυρετοί, η ευλογιά, ο τύφος, οι δυσεντερίες, οι διαλείποντες πυρετοί. Επίσης οι επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής, κυρίως στις αγροτικές περιοχές και η έλλειψη επιστημονικού ιατρικού προσωπικού συντελούσαν στη μοιραία κατάληξη πολλών ατόμων, κυρίως βρεφικής και γεροντικής ηλικίας.

Στην επαρχία Λακεδαίμονος κατά το έτος 1860, σύμφωνα με το περιοδικό *Ασκληπιός*[29] οι αρρώστιες που εκδηλώθηκαν ήταν δυσεντερίες[30], διαλείπο-

ντες πυρετοί[31], ερυσίπελας[32], κατάρροι (γρίππη), βρογχίτιδες, πλευρίτιδες, πνευμονίες[33], οστρακιά[34], ανεμοβλογιά[35].

Στην επαρχία Γυθείου κατά το έτος 1860 *«…το λείριον ενέσκηψεν επιδημικώς, συν τη οστρακιά…»*[36]. Επίσης η ευλογιά[37] κινητοποίησε τις δημοτικές αρχές του Γυθείου για να αντιμετωπισθούν οι θανατηφόρες συνέπειες της νόσου.

Πάντως οι ηλικίες που πλήττονταν περισσότερο, όπως ήδη σημειώθηκε, ήταν οι παιδικές με αποτέλεσμα η βρεφική και παιδική θνησιμότητα να αποτελεί το μεγαλύτερο ποσοστό των θανάτων κατά τον 19ο αιώνα. Γι΄ αυτό στο δεύτερο μισό κυρίως του αιώνα το ιατρικό ενδιαφέρον στράφηκε πρωτίστως προς την παιδική ηλικία με σκοπό να περιοριστεί η παιδική θνησιμότητα. Ένα από τα πρώτα μέτρα που πάρθηκαν, αντανακλώντας τη μέριμνα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους για την προστασία της παιδικής ηλικίας, ήταν ο υποχρεωτικός εμβολιασμός των μικρών παιδιών μέσα στον πρώτο χρόνο της ζωής τους με το Δ. του 1835 *«περί εισαγωγής του εμβολιασμού της δαμαλίδος»*[38]. Στόχος του μέτρου ήταν η καταπολέμηση της ευλογιάς, μιας από τις πιο θανατηφόρες αρρώστιες, η οποία σε ενδημική ή επιδημική μορφή έπληττε κυρίως τις παιδικές ηλικίες. Σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα απαγορευόταν η είσοδος στα σχολεία, τα τεχνικά καταστήματα και στο στρατό σε όσους δεν είχαν περάσει την ευλογιά ή δεν είχαν εμβολιασθεί. Και κάτι πολύ σημαντικό: η αντιμετώπιση της ευλογιάς μέσω του εμβολιασμού, ανεξάρτητα από το αν κατάφερε να την εξαλείψει ή όχι, θεωρείται ως το πρώτο εγχείρημα της προληπτικής ιατρικής.

Κατά τον Αναστάσιο Ζίννη, καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και πρώτο διευθυντή του Βρεφοκομείου Αθηνών, η πλέον θανατηφόρα αρρώστια που έπληττε την πρώτη παιδική ηλικία ήταν η διάρροια, η οποία από το έτος 1840 ακόμη εθεωρείτο ως η βασικότερη αιτία θανάτου των βρεφών. Σύμφωνα με τον ίδιο, ευθύνεται η πρόληψη ότι *«η επερχομένη τοις βρέφεσι διάρροια μετά τον έκτον μήνα απότοκος ούσα της οδοντοφυίας ουδεμιάς δείται θεραπείας»*. Έτσι πολλές μητέρες άφηναν τα παιδιά τους που είχαν προσβληθεί από διάρροια χωρίς θεραπεία για τρεις ή και περισσότερες εβδομάδες. Όταν ζητούσαν τη βοήθεια του γιατρού ήταν πολύ αργά. Άλλοι παράγοντες που επιδείνωναν την κατάσταση ήταν οι υψηλές θερμοκρασίες των καλοκαιρινών μηνών, αλλά κυρίως ο πρόωρος απογαλακτισμός και η διατροφή των βρεφών από πολύ νωρίς με τροφές ακατάλληλες για την ηλικία και την πεπτική τους ικανότητα. Ως μέτρα για την αντιμετώπιση της αρρώστιας προτείνονται η εγκατάλειψη των τροφών για το θηλασμό των παιδιών και η ανάληψη του σπουδαίου αυτού έργου από τις πραγματικές μητέρες, αφού ο μητρικός θηλασμός αποτελεί το σημαντικότερο μέσο για την προστασία των βρεφών από τις αρρώστιες που τα έπλητταν θανάσιμα[39].

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τις περισσότερες αρρώστιες τις θεράπευαν με πρακτικά φάρμακα, τα *γιατρικά* ή *γιατροσόφια,* που η μια γενιά μετέδιδε στην άλλη. Στο κρυολόγημα της πλάτης έπαιρναν βεντούζες, ενώ στο κρυολόγημα των πνευμόνων έπιναν βρασμένο κρασί με μέλι ή πιπεριά κόκκινη. Επί-
σης έπιναν αφέψημα από φασκόμηλο, ρίγανη, χαμομήλι, ματζουράνα, μολόχα,

τσάι του βουνού, το ζουμί από βρασμένα χαρούπια με μέλι και έκαναν δυνατές εντριβές στο στήθος και στην πλάτη με οινόπνευμα ή πετρέλαιο. Για τους πόνους της μέσης έβαζαν έμπλαστρο με ρετσίνι ελάτου. Όταν το μωρό ήταν άρρωστο, το θαυματουργό φάρμακο ήταν το χαμομήλι. Όταν κάποιο μέλος του σώματος ήταν πρησμένο, το πιο συνηθισμένο φάρμακο ήταν ο μπλάστης με ζεστό κρεμμύδι που λειτουργούσε σαν είδος κομπρέσας. Για το κόψιμο της κοιλιάς έδιναν στον άρρωστο κι έπινε αφέψημα από το αγριόχορτο (βότανο) φουσκούνι. Γενικά τα βότανα τα χρησιμοποιούσαν πολύ. Τα μάζευαν στην εποχή τους, τα ξέραιναν στον ήλιο και τα έβραζαν, όταν χρειαζόταν. Με τα βότανα έφτιαχναν τα λεγόμενα *ματζούνια.* Έτριβαν τα αποξηραμένα βότανα, τα έκαναν σκόνη, τα ανακάτευαν με αλεύρι και μέλι και έδιναν κάθε πρωί και βράδυ μια κουταλιά, κυρίως για δυναμωτικό και προληπτικό φάρμακο, αλλά και θεραπευτικό για τη φυματίωση. Την ελονοσία (θέρμη) επίσης την θεράπευαν με αφέψημα του απήγανου[40].

Ο 20ός αιώνας όμως σήμανε σημαντική πρόοδο στον τομέα της υγείας με την πλήρη αντιστροφή της εικόνας που παρουσίαζαν οι θάνατοι μέχρι τότε. Οι λοιμώδεις νόσοι, στις οποίες σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οφειλόταν ο μεγαλύτερος αριθμός των θανάτων, παύουν να αποτελούν τόσο μεγάλη απειλή. Ορισμένες μάλιστα απ΄ αυτές που οφείλονταν στις ανθυγιεινές συνθήκες του

περιβάλλοντος, όπως η ελονοσία, η διάρροια, η εντερίτις και η δυσεντερία περιορίσθηκαν στο ελάχιστο ή εξέλιπαν εντελώς. Οι θάνατοι από πνευμονία και γρίπη μειώθηκαν και η φυματίωση έπαψε να αποτελεί θανατηφόρα μάστιγα[41]. Σ΄ αυτό συνέβαλε τα μέγιστα η μέριμνα των δήμων για τον καθαρισμό των πόλεων και των οικισμών[42], την εγκατάσταση συστήματος υδροδότησης[43] και την κατασκευή αποχετευτικού συστήματος[44]. Στις μέρες μας τα τρίτα τέταρτα περίπου των θανάτων προέρχονται από καρδιαγγειακά νοσήματα, κακοήθη νεοπλάσματα και ατυχήματα, αιτίες εντελώς διαφορετικές από εκείνες του 19ου αιώνα[45].

Γιατροί - Μαίες

Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια σε όλη την ελληνική επικράτεια υπήρχαν ελάχιστοι γιατροί και οι μισοί απ΄ αυτούς ήταν εμπειρικοί[46] που ασκούσαν την ιατρική με άδεια του Ιατροσυνεδρίου[47]. Με την οργάνωση του κράτους και την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (το έτος 1837)[48] αυξήθηκε σταδιακά και ο αριθμός των επιστημόνων γιατρών. Έτσι, ενώ κατά τα πρώτα εικοσιπέντε χρόνια της λειτουργίας της αποφοίτησαν 354 γιατροί, την επόμενη εικοσιπενταετία ο αριθμός τους σχεδόν εξαπλασιάστηκε[49].

Στις περισσότερες όμως περιοχές της χώρας και κυρίως την ύπαιθρο *«…οι χωρικοί μας θεραπεύονται υπό των εμπειρικών. Τινές των εμπειρικών τούτων χαίρουν φήμην επικρατούσαν και εις άλλας μεμακρυσμένας επαρχίας από τας οποίας προσέρχονται προς αυτούς νοσούντες δια να θεραπευθώσι. Μόνοι οι κάτοικοι των πόλεων θεραπεύονται υπό ιατρών, οίτινες ήκουσαν την σειράν της ιατρικής εις τα πανεπιστήμια. Αλλά και εις τας πόλεις η κατωτέρα τάξις εις τους*

εμπειρικούς ωσεπιτοπλείστον ευρίσκει καταφύγιον…Εις τας δυστοκίας των χωρικών γυναικών παρέχουν ευεργετικήν συνδρομήν οι εμπειρότεροι των κτηνοτρόφων εκτελούντες μετ΄ επιτυχίας μετασχηματισμούς, εξελκυσμούς και διαμελισμούς των εμβρύων άνευ των εργαλείων της επιστήμης…»[50].

Όπως σημειώνει ο Γιάννης Α. Κούτσης από το Γεωργίτσι Λακεδαίμονος, *«…στο χωριό μας κοντά στους επιστήμονες γιατρούς δρούσαν και οι πρακτικοί. Για τα δόντια ο γερο-Σγούρδας, η Περδικοχρίσταινα, ο Αθ. Κούτσης. Η ΠερδικοΕλένη «έγιανε» τη σπλήνα και τον πυρό. Για τα σπασίματα και τα βγαλσίματα χεριών και ποδιών ο γερο-Γιώργης Βύνιος, ο Γεώργιος Πανταζέλος, η Βασιλάκαινα η Σιγαλή και η Σιγαλο- Ελένη…»*[51].

Για την Πηνελόπη, τη Γιάτρισσα, ο Χαρής Γρηγόρης αναφέρει[52]: *« Στα χωριά μας Τσούνη και Κλαδά Πηνελόπη την ξέραμε, στη Σπάρτη όμως και στα άλλα χωριά την ήξεραν Πηνελόπη η Γιάτρισσα. Θεράπευε τσακίσματα, βγαλσίματα, στραμπουλίγματα, φιδοφαγώματα, αποστήματα και ό,τι άλλο ανήκε στην ειδικότητα του χειρουργού ή του χειροπράκτορα. Πάντοτε καλωσυνάτη, πρόσχαρη και γλυκομίλητη, δεν αρνήθηκε σε κανέναν τις υπηρεσίες της, πλούσιος ή φτωχός και πάντοτε χωρίς αμοιβή. Ήταν ο καλός Σαμαρείτης των χωριών μας. Ήταν ταυτόχρονα χειροπράκτης, παθολόγος, χειρούργος, κτηνίατρος και*

ψυχίατρος ακόμη. Τα χειρουργικά της εργαλεία, με τα οποία θεράπευε αποστήματα, λιθοπατήματα, ενέσεις κινίνης που είχαν αφορμήσει και πολλές άλλες παθήσεις, ήταν το νυστέρι της, η σύριγγα και το μαυρομάνικο μαχαίρι, με το οποίο σταύρωνε το πονεμένο μέρος του ανθρώπου ή του ζώου. Όλα αυτά τα εργαλεία φρόντιζε πριν τα χρησιμοποιήσει να τα απολυμαίνει καλά βράζοντάς τα σε πολύ ζεστό νερό για πολλή ώρα…».

Για την περιοχή της Νεάπολης η Ασπασία Κατσούλη-Συμεώνογλου σημειώνει[53]: *«…Η γιάτρισσα ήταν το κυρίαρχο πρόσωπο στη μικρή μας κοινωνία. Κανείς δεν σκέφτηκε ποτέ να την αμφισβητήσει. Πιστεύω πως καμιά άλλη γυναίκα δεν απολάμβανε τέτοιο σεβασμό, τόση εκτίμηση ακόμη και από τον ανδρικό πληθυσμό για σχεδόν μισόν αιώνα…Η θεια Σταματίνα δεν ήταν απλά ένα πρόσωπο. Ήταν ένα σύμβολο, η προσωποποίηση του καθήκοντος και της ανθρωπιάς. Όλα για τους άλλους, τίποτα για τον εαυτό της. Άνθρωπος της προσφοράς η γιάτρισσα αφιερώθηκε ολόψυχα στο έργο της. Έγινε η Βάβω, η μαμή του χωριού. Δούλευε αφιλοκερδώς μέρα και νύχτα με υπομονή και αυταπάρνηση για να προλάβει τα γεννητούρια. Δεν περιοριζόταν όμως στα καθήκοντα της μαμής. Πρόσφερε δωρεάν ιατρική περίθαλψη, φάρμακα και πρώτες βοήθειες σε όλους. Η γιάτρισσα βοηθούσε τους συγχωριανούς της στον πονόδοντο ακόμη και στα οφθαλμολογικά. Η φήμη της είχε απλωθεί στην ευρύτερη περιοχή από τα Βελανίδια ως την Ελίκα. Δε δούλευε για τα λεφτά, μόνο από αλτρουϊσμό και μεράκι. Τρεφόταν περισσότερο με την αγάπη και την εκτίμηση του κόσμου…».*

Από τους *«εμπειρικούς»,* όσοι εθεωρούντο πιο μορφωμένοι, άλλοι συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους στο *«ιατροχειρουργικό σχολείο»*[54], που είχε ιδρυθεί στο μεταξύ ειδικά γι΄ αυτούς, ενώ στους υπόλοιπους εχορηγείτο απλώς άδεια φλεβοτόμου[55]. Σημειωτέον ότι η φλεβοτομία αποτελούσε εκείνη την εποχή ευρέ
ως διαδεδομένο θεραπευτικό μέσο για κάθε σχεδόν αρρώστια κάποτε και με την

άδεια του επίσημου κράτους. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την περίπτωση του Ηλία Κούτση από το Γεωργίτσι Λακεδαίμονος, στον οποίον ο Νομάρχης Λακωνίας Α. Αντωνόπουλος, το έτος 1872, έδωσε έγκριση *«…να μετέρχηται το επάγγελμα του φλεβοτόμου, ήτοι να ενεργή φλεβοτομίας, επιθέσεις βδελλών, σικυών και εκδορείων, την χρήσιν κλυστηρίων και τας άλλας εργασίας της μικράς χειρουργίας, πάντοτε όμως προηγουμένης της διαταγής ανεγνωρισμένου τινός ιατρού…»*[56].

Από την *Ιατρική Εφημερίδα* πληροφορούμαστε ότι κατά το ακαδημαϊκό έτος 1857-58 αναγορεύθηκαν διδάκτορες Ιατρικής οι: Πέτρος Ι. Τσανέτος (Σπάρτη), Γεώργιος Α. Γιαννακόπουλος (Σπάρτη), Γεώργιος Χρυσοσπάθης (Λακεδαίμονα)[57], Μιχ. Π. Κοσσονής (Λακωνία)[58] και κατά το ακαδημαϊκό έτος 1858-59 οι: Θεόδωρος Αργυριάδης (Σπάρτη), Γεώργιος Ξανθάκος (Γύθειο), Γεώργιος Λαγουδάκης (Λακωνία)[59], ενώ από 13 Δεκεμβρίου μέχρις 26 Ιουλίου 1858 *«εξετάσθησαν ενώπιον του Ιατροσυνεδρίου και έλαβον την άδειαν του μετέρχεσθαι την ιατρικήν»* οι Ιωάννης Τσάκωνας (Σπάρτη) και Δημήτριος Καρελλάς (Σπάρτη)[60]. Κατά το έτος 1859 αναφέρεται ως δημοτικός ιατρός

Σπάρτης ο Π. Παλλάδιος[61]. Επίσης αξιόλογη δράση ανέπτυξαν οι: Ιωάννης Βαλασόπουλος (1820-1888) και Παναγιώτης Τζιβανόπουλος από τη Σπάρτη, οι Κωνσταντίνος Κομνηνός και Δημήτριος Κουμουστιώτης από το Ξηροκάμπι και ο Αγησίλαος Καραμίχας (1840-1930) από τους Μολάους. Περί τα τέλη του 19ου αιώνα εγκαταστάθηκαν στη Σπάρτη αξιόλογοι επιστήμονες γιατροί με προεξάρχοντα τον Νικόλαο Τσιριγώτη (1858-1928). Επίσης οι Ιωάννης Καρελλάς, Γ. Οικονόμου, Κωνσταντίνος Κυριακόπουλος, Καλλικρατίδας Κυρούσης, Δημοσθένης Ζερβέας, Μιχαήλ Λυμπερόπουλος, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν ευρωπαϊκή μόρφωση και διακρίθηκαν στην εποχή τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πρώτος επιστήμονας χειρουργός που ίδρυσε στη Σπάρτη καλή για την εποχή του κλινική ήταν ο Θεμιστοκλής Βαρβιτσιώτης. Εκείνος όμως που έμεινε ονομαστός όχι μόνο στη Σπάρτη αλλά σε ολόκληρη τη Λακωνία για τη χειρουργική του τέχνη ήταν ο Κωνσταντίνος Μαρκόπουλος (1870-1960). Σπούδασε στη Γαλλία, όπου και απέκτησε άριστη επιστημονική και τεχνική κατάρτιση, ώστε να αντιμετωπίζει με ευχέρεια και επιτυχία και τα πλέον δύσκολα περιστατικά[62].

Κατά το έτος 1861 στο νομό Λακωνίας οι γιατροί ήταν 26, οι φαρμακοποιοί 5 και οι μαίες 9. Κατά το 1870 οι γιατροί ανέρχονταν σε 65, οι φαρμακοποιοί σε 12 και οι μαίες σε 53[63]. Σε όλη την ελληνική επικράτεια κατά το έτος 1874 ο αριθμός των «επιστημόνων» γιατρών ανερχόταν σε 566 και των «επιστημόνων» φαρμακοποιών σε 220. Κατά το έτος 1896 οι γιατροί ήταν συνολικά 1.884 και σε 1.170 κατοίκους αναλογούσε ένας γιατρός. Στην Αθήνα υπήρχαν 281 γιατροί και σε 491 κατοίκους αναλογούσε ένας γιατρός. Την ίδια εποχή στο Λονδίνο η αναλογία ήταν ένας γιατρός σε 830 κατοίκους και στο Παρίσι ένας γιατρός σε 1.100 κατοίκους. Στο νομό Λακωνίας υπήρχαν 88 γιατροί από τους οποίους οι 16 στη Σπάρτη[64] και η αναλογία (στη Σπάρτη) κατά το έτος 1875 ήταν ένας γιατρός σε 857 κατοίκους[65].

Οι *«επιστήμονες»* γιατροί όμως, στην προσπάθειά τους να εξυψώσουν τη

θέση τους και να διαχωρισθούν από τους εμπειρικούς, οχυρώθηκαν πίσω από το πανεπιστημιακό τους δίπλωμα και κήρυξαν πόλεμο στην εμπειρική γνώση. Το Ιατροσυνέδριο έπαψε να χορηγεί άδεια άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος στους *«εμπειρικούς»* χωρίς όμως να τους εμποδίσει να ασκούν την ιατρική τέχνη. Συγκρούσθηκαν ακόμα και με τους κουρείς, που την εποχή εκείνη ασκούσαν και χρέη γιατρού. Οι κουρείς διατηρούσαν μέσα σε βάζα βδέλλες, σημαντικό θεραπευτικό μέσο της εποχής, για την πραγματοποίηση αφαιμάξεων[66].

Δεν ήταν όμως μόνο οι κουρείς αλλά και οι ειρηνοδίκες! που τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους ασκούσαν και χρέη γιατρού. Σύμφωνα με διάταγμα του Όθωνα *«περί επιτηδεύσεως της Ιατρικής παρά των ειρηνοδικών»* (Φ.Ε.Κ. 5/18.9.1835), *«…όσοι ειρηνοδίκαι έχουσι γνώσεις ιατρικάς δύνανται να μετέρχωνται του ιατρού το επάγγελμα, αν λάβωσιν την εις τα περί ιατρικής διατάγματα κανονισμένην άδειαν…»*[67].

Παράλληλα με τη διαμάχη μεταξύ των γιατρών είχε ξεσπάσει πολεμική και μεταξύ των μαιών, *«εμπειρικών»* και *«επιστημόνων»*. Όπως και στην περίπτωση των γιατρών, έτσι και στην περίπτωση των μαιών, πρόβαλε η ανάγκη εκπαίδευσής τους προκειμένου να περιορισθεί η δράση των εμπειρικών. Έτσι από το έτος 1835, παράλληλα με τη σύσταση του Μαιευτηρίου στην Αθήνα, άρχισε να λειτουργεί και μαιευτική σχολή, στην οποία *«αι μαθητευόμεναι την μαιευτικήν θέλουν διδαχθή θεωρητικώς και πρακτικώς τα της μαιευτικής»*. Η εκπαίδευση ήταν δωρεάν και διαρκούσε τέσσερις μήνες. Μετά το τέλος της τετράμηνης εκπαίδευσης οι μαθήτριες εξετάζονταν από τον καθηγητή της σχολής και τα μέλη του Ιατροσυνεδρίου και *«αι μεν ικαναί λαμβάνουν δίπλωμα μαίας, αι δε μη ικαναί υποχρεούνται να ακολουθήσωσι και δευτέραν σειρά ή αποβάλλονται»*[68].

Πάντως από τα μέσα του 19ου αιώνα, αν όχι καθ΄ όλη τη διάρκειά του, παρ΄ όλες τις προσπάθειες να αντιμετωπισθεί η γέννα ως αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης και διδασκαλίας, δε φαίνεται να γίνεται εύκολα κατορθωτό, αφού *«πλημμυρούσιν εισέτι αι εμπειρικαί μαίες, αίτινες γνωρίζουσι καλώς τον τρόπον του επιδράν εις το πνεύμα των αμαθών και απλουστέρων ανθρώπων ούτως ώστε να παραγκωνίζωσι τας πεπαιδευμένας ή να καθιστώσι δυσχερή την πρόοδον αυτών…»*[69].

Η παλαιότερη μαρτυρία που διαθέτουμε σχετικά με Λακώνισσα μαία και μάλιστα επιστήμονα είναι στην *Ιατρική Εφημερίδα*[70] του έτους 1858. Στον *«πίνακα των μαιών που εσπούδασαν εν τω Μαιευτηρίω από του 1838-1857 έτους και*

εξετασθείσαι ενώπιον του Β. Ιατροσυνεδρίου έλαβον την άδειαν του μετέρχεσθαι το της μαίας επάγγελμα εντός του Ελληνικού Κράτους» αναφέρεται η Μαρία από τη Μονεμβάσια, ετών 35, έγγαμος.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα σχετική μαρτυρία για την ύπαρξη επιστήμονος μαίας στο Γύθειο έχουμε από τα Πρακτικά του δήμου Γυθείου: *«…Το δημοτικό συμβούλιο Γυθείου κατά την συνεδρίαση της 25ης Ιουνίου 1898 λαβόν υπ΄ όψιν την αίτησιν της μαίας Σταμάτας χήρας Χαραλάμπους Χατζάρα υποβληθείσαν υπ΄ όψιν του Συμβουλίου, δι΄ ης αύτη εξαιτείται ίνα λαμβάνη επιμίσθιον παρά του δήμου και υπηρετή δωρεάν τας απόρους οικογενείας των συνδημοτών μας και*

σκεφθέν ότι η μαία αύτη είναι χρήσιμος καθ΄ όσον έχει μορφωθεί επιστημονικώς και έλαβε την υπό του Ιατροσυνεδρίου άδειαν και επομένως θέλει φανεί χρήσιμος και επωφελής εις τας πασχούσας και στερουμένας οικογενείας. Δια ταύτα αποδέχεται την αίτησίν της ταύτην και κανονίζει αυτή μηνιαίαν αντιμισθίαν δραχμών 20 και επιψηφίζει την σχετικήν πίστωσιν εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του δημοτικού προϋπολογισμού…»[71].

Νοσοκομεία- Φαρμακεία

Μορφές νοσοκομειακής οργάνωσης ήταν ήδη γνωστές από την προεπαναστατική περίοδο. Μάλιστα κατά τη διάρκεια του Αγώνα δημιουργήθηκαν προσωρινά ή μόνιμα νοσοκομεία για τις ανάγκες των αγωνιστών σε διάφορες πόλεις (Καλαμάτα, Μιστρά, Μεσολόγγι, Σύρο, Άνδρο, Βυτίνα, Δημητσάνα, Πάτρα, Πόρο, Αθήνα, Σαλαμίνα και αλλού). Το πρώτο πολεμικό νοσοκομείο της Επανάστασης δημιουργήθηκε στο Μιστρά από τον Λάκωνα αγωνιστή, οπλαρχηγό και γιατρό Ηλία Γιατράκο[72] στις 19 Μαϊου 1821, στο οποίο νοσηλεύθηκε σημαντικός αριθμός τραυματιών[73]. Η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδας άλλωστε με νομοθετική ρύθμιση του έτους 1825 αναγνώρισε ότι ήταν χρέος η ίδρυση νοσοκομείων για τις ανάγκες της Επανάστασης. Επίσης κατά το έτος 1826 προχώρησε στην ίδρυση υγειονομείων σε όλες τις παράλιες πόλεις της Ελλάδας για την κάθαρση των πλοίων που κατέπλεαν στα λιμάνια τους από μέρη όπου επικρατούσαν λοιμώδεις ασθένειες[74].

Στο νομό Λακωνίας οι πρώτες μαρτυρίες για την ύπαρξη υγειονομείων είναι του έτους 1851. Σύμφωνα με τον Ι. Ραγκαβή[75] υγειονομεία υπήρχαν: στον Αρχάγγελο του δήμου Μονεμβάσιας, στη Νεάπολη και την Ελαφόνησο του δήμου Βοιών, στο Αχίλλειον του δήμου Λαγίας, στο Οίτυλο του δήμου Οιτύλου, στις Κιτριές του δήμου Αβίας και στη Σκαρδαμούλα του δήμου Καρδαμύλης. Στο Γύθειο υγειονομείο κατασκευάσθηκε το έτος 1873[76].

Από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε, στο νομό Λακωνίας οργανωμένη μορφή νοσοκομειακής περίθαλψης αρχίζει στις αρχές του 20ού αιώνα. Βέβαια η ανάγκη ίδρυσης νοσοκομείου είχε δηλωθεί πριν ακόμα κτισθεί η νέα Σπάρτη. Οι κάτοικοι του Μιστρά στις 14 Μαρτίου 1829 στην προκήρυξή τους προς τον Ιω. Καποδίστρια μεταξύ άλλων τόνισαν: *«...θέλομεν ανεγείρειν Ναόν προς δοξολογίαν του Υψίστου, Νοσοκομείον προς επίσκεψιν και παρηγορίαν των απόρων, εφοδιασμένων με τα αναγκαία φάρμακα και πεπαιδευμένον ιατρόν...»*[77]. Παρ΄ όλα αυτά, η παλαιότερη μαρτυρία που διαθέτουμε κάνει λόγο για την ύπαρξη *Στρατιωτικού Θεραπευτηρίου* στη Σπάρτη το έτος 1854. Στεγάσθηκε στην οικία του Ιωάννη Βαλασσόπουλου στην κεντρική πλατεία της πόλης[78] και πρέπει να λειτούργησε μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα[79], οπότε ιδρύθηκε και το νοσοκομείο *«ο Σωτήρ»*[80].

Εκείνο πάντως που χαρακτηρίζει τη νοσοκομειακή πολιτική του ελληνικού κράτους σε όλο τον 19ο αιώνα ήταν ότι τα περισσότερα νοσηλευτικά ιδρύματα υπήρξαν έργο ιδιωτικής πρωτοβουλίας κυρίως εύπορων αστών αλλά και

πλούσιων ομογενών. Το οργανωμένο κράτος, παρά το ότι αντιλαμβανόταν τη μεγάλη αναγκαιότητα και σπουδαιότητα των νοσοκομείων για τη δημόσια υγεία, για οικονομικούς κυρίως λόγους δεν ανέλαβε σχετική πρωτοβουλία[81].

Στο Γύθειο, τη δεύτερη μετά τη Σπάρτη σημαντική πόλη για τη Λακωνία, η πρωτοβουλία για την ίδρυση νοσηλευτικού ιδρύματος ανήκει στη δημοτική Αρχή. Ο δήμος Γυθείου σε συνεδρίασή του της 8ης Ιουνίου 1884 προτείνει[82]: *«...επειδή καθ΄ εκάστην ημέραν συμβαίνουσιν ενταύθα κρούσματα εξ*

ευλογιάς φαίνεται δε ένεκα της μη καλής φυλάξεως των πασχόντων υπό της στρατιωτικής δυνάμεως όπου έχει ανατεθή η φύλαξις των πασχόντων γίνεται συγκοινωνία μεταξύ πασχόντων και συγγενών, τούτου ένεκα θεωρή καλόν όπως ανοιχθή πίστωσις προς κατασκευήν Νοσοκομείου μακράν της πόλεως κατασκευαζομένου δια σανιδίων, διότι δια λίθων και ασβέστου η κατασκευή του καθίσταται δύσκολη διηρημένου εις δωμάτια προς απομόνωσιν των τυχόν συμβαινομένων κρουσμάτων συμφώνως και με την προφορικήν γνωμοδότησιν του ενταύθα ιατρού, άλλως καθίσταται δύσκολο να καθαρισθή ο τόπος εκ του μολύσματος τούτου, καθόσον αι οικίαι μας συνέχονται αι πλείσται και ότι το έργον είναι ανάγκη να κατασκευασθή ταχέως…».

Και έναν μόλις μήνα αργότερα *«…το δημοτικό συμβούλιο αποφαίνεται μετά από πρόταση του δημάρχου ότι είναι ανάγκη να ενοικιασθή οικία προς απομόνωσιν των τυχόν κρουσμάτων. Τούτου ένεκα ανοίγει πίστωσιν εκ δραχμών 1500, καθόσον ο δήμος δεν έχει άλλα χρήματα…»*[83].

Παρ΄ όλες όμως τις ενέργειες της Δημοτικής Αρχής, το Γύθειο απέκτησε Νοσοκομείο στις αρχές του 20ού αιώνα. Ήταν η *«Υπαπαντή»* που ιδρύθηκε το 1928 και ένα χρόνο αργότερα ιδρύθηκαν και δύο κλινικές, ο *«Ευαγγελισμός»* και η *«Ελπίς»*[84].

Εξίσου σημαντική με την ίδρυση και λειτουργία των νοσοκομείων για τη δημόσια υγεία είναι και η ύπαρξη φαρμακείων για τη σωστή διάθεση των φαρμάκων, όπως επίσης και ειδικευμένων φαρμακοποιών. Στα χρόνια πριν την απελευθέρωση η πώληση των φαρμάκων ήταν ελεύθερη. Τα φάρμακα τα πουλούσαν τα παντοπωλεία, οι πλανόδιοι έμποροι, οι εμπειρικοί και κάποιοι διπλωματούχοι γιατροί. Με την ίδρυση όμως του ελληνικού κράτους με μια σειρά διατάγματα (της 29.3/10.4.1835 *«περί πωλήσεως ιατρικών»,* της 2/14 Απριλίου 1835 *«περί πωλήσεως δηλητηρίων»* και της 5ης Σεπτεμβρίου 1861 «περί κανονισμού των φαρμακείων») απαγορεύθηκε η πώληση των φαρμάκων από τους μπακάληδες, τους φλεβοτόμους, τις μαίες, τους *«ψευδιάτρους»,* καθώς και από τους *«ουδέν κοινόν μετά της ιατρικής τέχνης έχοντες ανθρώπους».* Με το διάταγμα της 29.3/10.4.1835 *«περί πωλήσεως ιατρικών»* ορίζεται ότι οι φαρμακοποιοί μπορούν να πουλούν μικρές ποσότητες φαρμάκων μόνο μετά από συνταγή υπογεγραμμένη από κάποιο γιατρό ή χειρούργο. Παρά όμως την απαγόρευση, ψευδομαίες, μπακάληδες και κομπογιαννίτες εξακολουθούν να παρασκευάζουν και να διακινούν φάρμακα σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα[85]. Στην *Ιατρική Μέλισσα* του έτους 1856 διαβάζουμε: *«…η παράνομος πώλησις φαρμάκων και δηλητηρίων παρά διαφόρων εμπόρων, αγυρτών και ψευδομαιών γίνεται οσημέραι πα-*

ραίτιος ανεπανορθώτων πολλάκις δυστυχημάτων εν τη μικρά ημών κοινωνία. Καθάρσια παντός είδους, εμετικά, κινίνα, αντισπασμωδικά, ναρκωτικά, παντοία δηλητήρια, παρακείμενα πολλάκις πλησίον των εδωδίμων εν τοις παντοπωλείοις, πωλούνται αναφανδόν εις τον τυχόντα…»[86].

Στη Σπάρτη, ήδη από το έτος 1835, εμφανίσθηκαν οι πρώτοι φαρμακοποιοί και τα πρώτα φαρμακεία. Παράλληλα με τα φαρμακεία υπήρχαν

και φαρμακοπωλεία, φαρμακαποθήκες και φαρμακέμποροι που είχαν το δικαίωμα να πουλούν μόνο φάρμακα, χωρίς να εκτελούν ιατρικές συνταγές. Ο Ηλίας Παπαθανασόπουλος[87] σε δημοσίευμά του αναφέρει όσους υπηρέτησαν το φαρμακευτικό επάγγελμα από το έτος 1870 και ύστερα στο νομό Λακωνίας:

1. **Σπάρτης:** Νικ. Ορφανός, Ιω. Σμπαρούνης, Ιω. Κερασόπουλος, Λύσανδρος Λεώπουλος, Δημ. Μυλωνάκος, Δημ. Θεοδώρου, Σπηλ. Καρελλάς, Νικ. Μαρκόπουλος, Γ. Κερασόπουλος, Δημ. Κερασόπουλος, Ευαγγ. Δημητρακάκης, Ιω. Γεωργίου, Δημ. Δήμας, Αικατερίνη Μυλωνάκου, Αρτέμιος Χριστοφιλάκος, Γεωργ. Μακρής, Λεων. Μαρκόπουλος, Γεωργ. Σαϊνόπουλος, Ελένη Κερασοπούλου, Χρ. Παπαδολιάς, Σπ. Λυμπερόπουλος.
2. **Καστορίου:** Δήμος Οικονομόπουλος, Πότης Δημητρακάκης.
3. **Καρυών:** Κ. Σπηλιάκος, Γ. Κωστόγιαννης.
4. **Ξηροκαμπίου:** Αλεξ. Σκουριώτης, Δημ. Βολτής, Θεοφ. Καλκάνης.
5. **Γερακίου:** Χρ. Κανελλής, Στυλ. Γρηγορίου, Αν. Γρηγορίου.
6. **Γκοριτσάς:** Γεώργιος Ανδριτσάκης
7. **Κροκεών:** Δημ. Λαμπρινάκος, Θέτις Νικολακάκου
8. **Σκάλας:** Βασ. Λέκκας, Αικατερίνη Παπαδάκου.
9. **Βλαχιώτη:** Ηλ. Καχριμάνης, Νικ. Μπελδέκης, Αν. Χριστοφιλάκος.
10. **Μολάων:** Ιωάν. Κουνουπιώτης, Γρ. Πανουτσόπουλος.
11. **Νεαπόλεως Βοιών:** Ελένη Θεοδωρακάκη.
12. **Γυθείου[88]:** Παν. Νικολακάκος, Γ. Νικολακάκος, Κων. Λυμπέρης.
13. **Οιτύλου:** Τζανέτος Αντωνάκος.
14. **Αρεοπόλεως:** Ειρήνη Τσουκαλά.

Επίσης αναφέρονται και οι φαρμακαποθήκες Σπάρτης: Αθ. Μακρή, Μιχ. Οικονόμου, Β. Κελπερή, Ιω. Μακρή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η τρίτη διαδικασία σχετίζεται με τη μετανάστευση από και προς μια περιοχή και αναφέρεται στην τεχνική ή μηχανική ανανέωση και φθορά του πληθυσμού. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* Αθήνα 1986, σσ. 20, 95.

2. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήναι 1971, σσ. 47-48. Λύντιας Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880» στο Καίτη Αρώνη - Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 379. Στη Λευκάδα κατά το έτος 1823-1824 η θνησιμότητα ήταν της τάξης του 31‰. Νίκου Σιδέρη, «Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τομ. πρώτος, τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σ. 108.

3. Jean - Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων*, Πλέθρον, 2002, σ. 191

4. C. M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση,* Θεμέλιο, 1988, σσ. 204-206.

5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867,* εν Αθήναις, 1869, σ. ιβ΄.

6. Ελευθερίου Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης,* Αθήναι 1980, σσ. 280-281.

7. Μ. Τομαρά - Σιδέρη – Ν. Σιδέρη, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Η δημογραφική τύχη της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 82.

8. Στη Λευκάδα του 1823-24 το ¼ των θανάτων αφορούν βρέφη κάτω του ενός έτους και μόνο 9 % των θανάτων αφορούν άτομα άνω των 70 ετών. Είκοσι χρόνια αργότερα, στα 1843, οι θάνατοι μέχρι την ηλικία του ενός έτους αντιπροσωπεύουν το 1/5 του συνόλου και οι θάνατοι από 70 ετών και άνω το 11 % του συνόλου. Στα 1863 οι θάνατοι μέχρι την ηλικία του ενός έτους είναι το 1/7 του συνόλου και οι θάνατοι από 70 ετών και άνω το 13 % του συνόλου. Νίκου Σιδέρη, Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα, *Τα Ιστορικά*, ο.π., σσ. 115-116.

9. Γ. Παπαευαγγέλου - Κ. Τσίμπου, *Ιατρική Δημογραφία και Οικογενειακός Προγραμματισμός,* εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα 1992, σ. 19.

10. Δ. Γ. Τσαούση, *Κοινωνική Δημογραφία,* ο.π., σ. 96.

11. V. Valaoras «A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece» στο *The Milbank Memorial Fund Quarterly,* τομ. XXXVIII, τχ. 2 (Απρίλιος 1960), σ. 132, πίν. 3.

12. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, ο.π., σ. 49

13. Από σχετική έρευνα επί των θανάτων αποδείχθηκε ότι έγιναν ταφές γεννηθέντων νεκρών και αβάπτιστων βρεφών μέχρις ενός έτους χωρίς τη συμμετοχή ιερέα, αφού, σύμφωνα με τους θρησκευτικούς κανόνες, τα μη βαπτισθέντα δεν θεωρούνται Χριστιανοί, των οποίων δεν έγινε καταχώριση στα ληξιαρχικά βιβλία. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, ο.π., σ. 49, σημ. 15

14. Ε. Σ. Υ. Ε, *Δημογραφικαί ροπαί και μελλοντικαί προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος, 1960 1985,* Αθήναι 1966, σ. 56, πιν. 33.

15. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, ο.π., σ. 50

16. Ο Υ. Blayo υπολογίζει ποσοστό 280 ‰ για τη Γαλλία από το 1740 μέχρι το 1789 και ο Ε. Francois δείχνει ποσοστά που κυμαίνονται από 250-400 ‰ για τη Γερμανία του 13ου αιώνα. Γ. Ταπεινού, *Στοιχεία Δημογραφίας,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993, σ. 341.

17. Jean - Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων*, ο.π., σσ. 192-193.

18. Γιώργου Φ. Ταπεινού, *Στοιχεία Δημογραφίας*, ο.π., σ. 342.

19. Γιώργου Φ. Ταπεινού, *Στοιχεία Δημογραφίας,* ο.π., σ. 342.

20. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία,* Αθήνα 1993, σσ. 302-303.

21. Όπως παρατηρεί ο Α. Μανσόλας, τα νεκροτόκια αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία και δεν μπορούν να συμπεριληφθούν ούτε στις γεννήσεις ούτε στις αποβιώσεις. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869*, εν Αθήναις, 1871, σ. ζ΄.

Οι γεννήσεις διακρίνονται σε γεννήσεις ζώντων και σε γεννήσεις νεκρών. Σύμφωνα με την Ε.Σ.Υ.Ε, που ακολουθεί τη διεθνή πρακτική και τις συστάσεις του ΟΗΕ: α) *γέννηση ζώντος* θεωρείται η «πλήρης έξοδος από το σώμα της μητέρας τού προϊόντος σύλληψης, ανεξάρτητα από τη διάρκεια της κύησης, το οποίο μετά τον πλήρη αποχωρισμό αναπνέει ή εμφανίζει άλλα σημεία ζωής, π.χ. παλμούς καρδιάς, σπασμούς ομφάλιου λώρου κ.λ.π.», β) *γέννηση νεκρού* θεωρείται η «γέννηση νεογνού», το οποίο δεν ανέπνευσε κατά την έξοδό του από το σώμα της μητέρας ούτε έδειξε άλλα σημεία ζωής, διότι επήλθε ο θάνατος του εμβρύου μετά από κύηση 28 πλήρων εβδομάδων και άνω, πριν από την πλήρη έξοδο και αποχωρισμό της μητέρας». Αυτοί είναι οι

λεγόμενοι «εμβρυϊκοί θάνατοι». Γ. Παπαευαγγέλου- Κ. Τσίμπου, *Ιατρική Δημογραφία και Οικογενειακός Προγραμματισμός, ο.π.*, σ. 22.

22. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867*, ο.π., σ. θ΄.

23. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σσ. 21-23. Κώστα Π. Κωστή, *Στον καιρό της πανώλης, Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σσ. 13-20.

24. Ιωάννη Λασκαράτου, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864),* Αθήνα 1985, σσ. 110-144. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σ. 29.

25. Γ. Δ. Κουτσογιαννόπουλου, *Η Μονεμβάσια και η ενδοχώρα της. Μια περιήγηση στον τόπο και στο χρόνο,* τομ. Α΄, Αθήνα 2001, σ. 77.

26. Αριστοτέλη Σταυρόπουλου, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838),* Αθήνα 1984.

27. *Ο Νέος Ασκληπιός*, φυλ. 2 του Φεβρουαρίου, έτος Α΄, σσ. 41-53, φυλ. 4 του Απριλίου, σσ. 107-109, Αθήνησι 1842.

28. Με εξαίρεση την Αθήνα, όπου προς το τέλος του 19ου αιώνα δημοσιεύονταν ημερήσια και μηνιαία δελτία θνησιμότητας, όπου μεταξύ άλλων πληροφοριών αναφερόταν και η αιτία θανάτου, για τις άλλες επαρχιακές πόλεις οι πληροφορίες είναι πολύ λιγότερες και αποσπασματικές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1890, τα δελτία θνησιμότητας του Ιατροσυνεδρίου που δημοσιεύονταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως περιελάμβαναν στοιχεία που συνέλεγαν οι νομαρχίες και σε άλλες πόλεις εκτός από την Αθήνα, όπως στον Πειραιά, την Ερμούπολη, το Μεσολόγγι, την Κέρκυρα, την Πάτρα, τη Λάρισα, την Τρίπολη. Λύντιας Τρίχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880», *ο.π.*, σ. 388.

Για το δήμο Σπάρτης, όπως προκύπτει από το Δημοτικό Αρχείο, η αιτία θανάτου δηλώνεται με μικρή συχνότητα από το 1919. Μετά το 1936 άρχισαν να συμπληρώνονται υποχρεωτικά «τριμηνιαίες καταστάσεις θανάτων καθ΄ ομάδας ηλικιών και αιτίας θανάτων». Ως συχνότερες αιτίες θανάτου αναφέρονται η βρογχοπνευμονία, η εντερίτις, οι καρδιακές παθήσεις, η εγκεφαλική αιμορραγία, η πνευμονία, ο πρόωρος τοκετός και η φυματίωση των αναπνευστικών οργάνων. Δήμητρας Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Δήμος Σπάρτης: Θνησιμότητα πληθυσμιακή, κοινωνική και οικονομική πορεία (1900-1960)», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΣΤ΄, Αθήναι 2002, σ. 428.

29. *Ασκληπιός*, τχ. Δ΄, τομ. 4ος, περίοδος Β΄, Αθήναι, Οκτώβριος 1859, σσ. 190-191.

30. «…δυσεντερία επέδραμεν ενδημικώς και τινας επαρχίας, οίον την της Λακεδαίμονος, Μεσσηνίας και την των Πατρών. Και εν μεν τη Λακεδαίμονι η νόσος ενέσκηψε το πρώτον εις τον δήμον Γερονθρών αρχομένου του Ιουνίου, εκείθεν δε επεξετάθη βαθμηδόν καθ΄ όλην την επαρχίαν, ην εμάστιζε επί τρεις όλους μήνας. Και διέδραμεν όλην την επαρχίαν η νόσος, ορμητικωτέρα όμως ενέσκηψε εις τον δήμον Πελλάνης, αρχομένου του Ιουλίου, όπου εν ολίγαις ημέραις απέκτεινεν υπέρ τα τριάκοντα άτομα. Προσέβαλε δε κυρίως μεν παίδας από δύο μέχρις έξ και δέκα ετών, σπανιώτερον δε ενήλικας. Η διάρκεια αυτής ήτο συνήθως 10-15 ημέρας και απέληγε το πλείστον μεν εις υγείαν, τηρουμένης διαίτης καταλλήλου και παρεμβαινούσης ιατρικής βοηθείας, ουχί σπανίως δε και εις θάνατον, ελλειπούσης της εκ της τέχνης βοηθείας και συντελούσης προς τούτο της ενδείας και της προλήψεως των κατοίκων μεταχειριζομένων ως θεραπευτικών μέσον μυζήθραν και αχρίδαν». *Ασκληπιός,* τχ. Ε΄, Απρίλιος 1859, σ. 480.

31. «…εν τη Λακεδαίμονι διαλείποντες πυρετοί παρουσιάσθησαν κατ΄ αρχάς εν Σπάρτη, αρχομένου του Σεπτεμβρίου και προσέβαλον υπέρ τους ημίσεις των κατοίκων της πόλεως, κατά δε τας αρχάς Οκτωβρίου επεξετάθησαν εφ΄ όλην την επαρχίαν με χαρακτήρα επίφοβον, διότι συνε-

πλέκοντο με παθήσεις του εγκεφάλου, οίον κώματος, παραληρημάτων καρφολιγίας, έτι δε φλογώσεις του ήπατος και σπληνός, ναυτιάσεις, εμετούς χολώδεις κ.τ.λ. Η συνήθης απόληξις ήτο η εις υγείαν επάνοδος, αλλ΄ απεβίωσαν και τινες….» *Ασκληπιός,* ο.π.

32. «…κατά τας αρχάς του Οκτωβρίου προσεβλήθησαν πλείστα άτομα υπό ερυσιπέλατος εν τη επαρχία Λακεδαίμονος. Το ερυσίπελας εξήνθη εις διάφορα μέρη του σώματος, αλλά συνηθέστερον κατά τους πόδας, ήτο συνήθως φλυκταινώδες και συνοδεύετο υπό γαστροχολικών συμπτωμάτων και πόνων πλανητικών κατά τε τον θώρακα και τα υποχόνδρια.

Υδραργυρική αλοιφή εξωτερικώς και εμετοκαθαρτικά εσωτερικώς εφάνησαν λυσιτελή προς θεραπείαν….». *Ασκληπιός,* ο.π.

33. «…Νοσήματα άξια λόγου δεν παρουσιάσθησαν, ως είρηται, κατά το χρονικόν τούτο διάστημα, ειμή τα κατά την εποχήν ταύτην του έτους συνήθως αναφαινόμενα, οίον κατάρροι, βρογχίτιδες, πλευρίτιδες, πνευμονίαι. Οι κατάρροι εις τας επαρχίας, ως εις την της Λακεδαίμονος και Μεσσηνίας ενεδύθησαν τον τύπον του επιδημικού κατάρρου (γρίπης) κατά τον Μάρτιον μήνα, αλλ΄ ο χαρακτήρ αυτών ην ήπιος, ήσαν ευίατοι και σχεδόν απύρετοι….». *Ασκληπιός,* ο.π.

34. «… η οστρακιά παρουσιάσθη εις τινας δήμους της Σπάρτης, τον δήμον Φάριδος και τον δήμον Καστορίου κατά τον Ιούνιον και Ιούλιον και πολλά των προσβληθέντων παιδίων απέκτεινε, το μεν δι΄ έλλειψιν οικείας διαίτης και θεραπείας, το δε και δια τους επιγενομένους ύδρωπας…Κατά τον Ιούλιον εν Σπάρτη παρουσιάσθησαν βρογχίτιδες και διαλείποντες πυρετοί και δριμείς κωλικοί πόνοι, καθώς και πλευροπνευμονίαι τινες, παρά παισίν ιδίως…». *Ασκληπιός,*ο.π.

35. «…Ανεμευλογίαι εφάνησαν κατά τον Απρίλιον εις τε την πόλιν των Καλαμών, το Νησίον και την Σπάρτην….». *Ασκληπιός, τχ.* Α΄. τομ. στ΄, 31 Αυγούστου 1861, σ. 42.

36. *Ασκληπιός*, τχ. ΣΤ΄, 30 Ιανουαρίου 1860, σσ. 283-287.

37. Στα 1883 από τα Πρακτικά του δήμου Γυθείου πληροφορούμαστε ότι: α) «…. εν τη ενταύθα πόλει παρουσιάσθησαν προ πέντε περίπου ημερών τρία κρούσματα ευλογιάς. Ταύτη τη στιγμή έτερον κρούσμα του υιού της χήρας Θ. Κούμπαρη επίκειται κίνδυνος να λάβη επίτασιν το νόσημα τούτο, εκ του οποίου δύο απεβίωσαν, τα έτερα δύο υπάρχουσιν εισέτι…. συστάθηκε ειδική επιτροπή για την παρακολούθησιν της νόσου…». *ΠΔΣΔΓ,* 19.12.1883, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

β) «…καθόσον υπάρχουσιν εις τον δήμον 130 κρούσματα ευλογιάς, άτινα όλως πτωχά δεν εδύναντο να συντηρηθούν άνευ των δημοτικών πόρων …το ΔΣ ομοφώνως αποφαίνεται όπως ανοιχθή πίστωσις εκ δραχμ. 2.660 εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του δήμου χάριν της δημόσιας υγείας…». *ΠΔΣΔΓ*, 2. 2. 1884, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

γ) Το ΔΣ Γυθείου σε συνεδρίασή του στις 26 Μαίου 1899 «αποφαίνεται όπως δαπάναις του δήμου χορηγηθή εις την ευλογιώσαν Κ., θυγατέραν Π. Θ. και την μητέραν της, απομονωθείσας παρά της αστυνομίας δια την μη μετάδοσιν του νοσήματος και απαιτουμένης τροφής των, τα σχετικά φάρμακα της νοσηλείας της πασχούσης και τακτικάς επισκέψεις παρά ιατρού και ψηφίζει πίστωσιν δια την ανωτέρω αιτίαν εκ του αποθεματικού κεφαλαίου του τρέχοντος προϋπολογισμού του δήμου εκ δραχμών 250…..» *ΠΔΣΔΓ*, αρ. πρ. 15/ 26.5.1899, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

δ) Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ταίναρον,* κατά το έτος 1874 «η φοβερά ευλογία ενέσκηψεν εις Πλάτσαν του δήμου Λεύκτρου. Τριάκοντα απεβίωσαν εν βραχεί διαστήματι χρόνου, επαπειλεί δε να καταστήση και άλλα θύματα, εάν μη ληφθή φροντίς περί της καταστολής αυτής δια της διακοπής της συγκοινωνίας». εφημ. *Ταίναρον*, αρ. 87/ 16.9.1874.

ε) Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, «έν κρούσμα ευλογίας ανεφάνη εν Πύργω της επαρχίας Οιτύλου. Οι κάτοικοι έλαβον τα δραστήρια μέτρα προς πρόληψιν των συνεπειών». εφημ. *Ταίναρον*, αρ. 91/ 12.10.1874.

στ) Ένα μήνα αργότερα «η ευλογία εν τοις χωρίοις της επαρχίας Οιτύλου ευρίσκεται εις ύφεσιν, αλλά δυστυχώς εκτός των αποβιωσάντων ετυφλώθησαν περί τους 50, ων πολλά εισί νήπια». εφημ. *Ταίναρον*, αρ. 88/ 23.11.1874.

38. Από το τέλος ακόμη του 18^{ου} αιώνα, όταν άρχισαν στην Ευρώπη να μιλούν για εμβολιασμούς, η ευλογιά θεωρείτο «ως η πιο καθολική από όλες τις αρρώστιες». Στα 100 άτομα προσβάλλονταν τα 95 και ένα στα 7 πέθαινε. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας),* τομ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, σ. 74.

Το ΔΣ Γυθείου στην τροποποίηση του προϋπολογισμού του έτους 1902 μεταξύ άλλων προτείνει «…να αναγραφή πίστωσις δραχμών 1000 δι΄ αποζημίωσιν εμβολιαστού, προμήθειαν δαμαλίδος και συμπλήρωσιν της δενδροφυτείας…» *ΠΔΣΔΓ*, 22.2.1902, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

39. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί*, ο.π., σσ. 187-199.

40. Παναγιώτη Ρουμελιώτη, *Λαογραφικά των χωριών του Ζάρακα της Επιδαύρου Λιμηράς Λακωνίας,* Αθήνα 1996, σσ. 248-250. Χαρή Γρηγόρη, *Η Μεγάλη Βρύση του χθες,*

Arlington, Massachusetts, 1999, σ. 127. Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800,* τομ. Β΄, Αθήνα 1973, σσ. 757-758.

41. Δ. Γ. Τσαούση, *Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, ο.π., σ. 60.

42. α) *Συμφωνητικόν περί καθαρισμού της πόλεως Σπάρτης δρχ. 1090*

«….. ο Αδαμάντιος Ρουσόπουλος ιατρός και δήμαρχος Σπαρτιατών ως αντιπρόσωπος του δήμου Σπάρτης και οι Σπ. και Παν. Ζης, πεταλωταί και πανδοχείς, κάτοικοι Σπάρτης, ανέλαβαν δια μειοδοτικής δημοπρασίας τον καθαρισμόν της πόλεως Σπάρτης δια το έτος 1892 υπό τους ακολούθους όρους: 1. ο Σπ. Ζης αναδειχθησόμενος εργολάβος οφείλει καθ΄ εκάστην ημέραν πλην των Κυριακών και των υπό του νόμου εξαιρουμένων εορτών να περιέρχηται την πόλιν και να καθαρίζη τας εν ταις οδοίς και πλατείαις ακαθαρσίας και τους εν τη πόλει οχετούς και αύλακας να μεταφέρη δια καταλλήλου κάρρου και ρίπτη τας συναθροιζομένας ακαθαρσίας και παν τυχόν θνησιμαίον ζώον μακράν της πόλεως εις απόστασιν τουλάχιστον πεντακοσίων μέτρων από της ζώνης της πόλεως διατηρών ιδίαις δαπάναις και οδοκαθαριστήν προπορευόμενον του κάρρου προς συλλογήν των ακαθαρσιών, 2. ο καθαρισμός της πόλεως θα ενεργήται υπό την επίβλεψιν της Αστυνομίας, 3. δια πάσαν παράβασιν ο εργολάβος υπόκειται εις πειθαρχικόν πρόστιμον μέχρι δραχμών πεντήκοντα και εν υποτροπή μέχρι δραχμών εκατόν επιβαλλόμενον δι΄ αποφάσεως του δημάρχου και εισπραττόμενου υπό του δημοτικού εισπράκτορος υπέρ του δήμου δι΄ όσας ημέρας δεν ενεργηθή ο καθαρισμός και δύναται ο δήμος να ενεργήση δι΄ άλλων κάρρων και οδοκαθαριστού υπό την επίβλεψιν της Αστυνομίας και δαπάνη του εργολάβου εκπιστωμένη από του χρηματικού εντάλματος αυτού του μηνός…». *ΑΣ Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου,* αρ. συμβ. 3305/ 1892, Γ. Α. Κ. – ΑΝΛ.

β) «… ο Δήμαρχος υπέβαλε έγγραφον του Αστυνόμου, δι΄ ου ούτος συνεπεία τηλεγραφήματος του Υπουργείου των Εσωτερικών αιτεί να ψηφισθή ανάλογος πίστωσις δι΄ αγοράν στριχνίνης προς δηλητηρίασιν και ταφήν των αδεσπότων κυνών…» *ΠΔΣΔΣ,* αρ. 37/ 27.5.1894, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

γ) «… η πόλις ημών διατρέχει κίνδυνον προφανή εκ της αθλίας των φυλακών καταστάσεως συμβαλλούσης εις τούτο και της ώρας του έτους μετά κρούσματα τινα επιδημικών νοσημάτων επιβάλλεται να υψώσωμεν φωνήν και να αιτήσωμεν παρά των αρχόντων ταχίστην του κινδύνου αποτροπήν. Αι φυλακαί πρέπει να επιδιορθωθώσιν και καθαρισθώσιν οι δε φυλακισμένοι να αραιωθώσιν.

Προς τον κ. Νομάρχην Λακωνίας

Ο κατ΄ αναλογίαν της χωρητικότητος των φυλακών μέγιστος αριθμός των εν αυταίς κρατουμένων και η αθλία κατάστασις των δωματίων, εφ΄ ων πλείσται απαιτούνται επιδιορθώσεις, καθ΄ ην ώραν του έτους πλείστα νοσήματα επιδημικά αναπτύσσονται μοι επιβάλλουσι το καθήκον όπως καταστήσω υμίν γνωστόν ότι φόβος μέγας επίκειται αναπτύξεως επιδημικής τινος νόσου και ιδία εξανθηματικού πυρετού…Θεωρώ δ΄ ως προληπτικώτατα: 1. Την αραίωσιν των εν ταις φυλακαίς κρατουμένων, 2. την δυνατήν επιδιόρθωσιν των φυλακών, 3. τον καθαρισμόν πάντων των δωματίων και 4. τον ραντισμόν αυτών δια κοινού όξεος. Ο ιατρός των φυλακών, Δ. Ρουσσόπουλος». εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 12/ 7.5.1876.

43. «… ευχαρίστως παρατηρούμεν ότι ο κ. Δήμαρχος αυτοπροσώπως επαγρυπνεί εις την καλήν εκκάθαρσιν των υδραγωγείων της πόλεώς μας μεταβαίνων δις της ημέρας και παριστάμενος εις την εργασίαν ταύτην…» εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 31/ 5.9.1881.

44. *Κατασκευή υπονόμου:* «…οι Παν. Στασινόπουλος, έμπορος, Ιω. Φικιώρης, παντοπώλης και Δημ. Οικονομόπουλος, ξενοδόχος, συνεφώνησαν με τους Π. Τάμπαρη και Ιωάν. Τάμπαρη, κτίστες, κατοίκους Καστρίου του δήμου Τανίας, να κατασκευάσουν μίαν υπόνομον εν τω μέσω της οδού Όθωνος της πόλεως Σπάρτης αρχομένην από της οικίας του Δημ. Οικονομόπουλου και λήγουσαν μέχρι του οικοπέδου του Βενιζέλου Ζερβέα προς δραχμάς τέσσαρας και λεπτά εξήκοντα το τρέχον μέτρον….» *ΑΣ. Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 11.703/ 1889. Γ. Α. Κ. - ΑΝΛ.

45. Τ. Παναγιωτόπουλου, Ν. Σιδέρη, «Υγεία και υπηρεσίες Υγείας: Παρόν και μέλλον» στο *Η Ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα,* εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σσ. 149-150.

46. Οι περισσότεροι πρακτικοί γιατροί κατάγονταν από την Ήπειρο. Στα Γιάννενα έπαιρναν θεωρητική και πρακτική μόρφωση και αφού έγραφαν τα φάρμακα, τις συνταγές και τα

γιατροσόφια σε ένα χονδρό τετράδιο ξεκινούσαν να εξασκήσουν το επάγγελμά τους. Τους έλεγαν Κομπογιαννίτες, επειδή στο ραβδί τους έδεναν κόμπο έναν πάνινο μπόγο με βοτάνια και σύνεργα της δουλειάς τους και η ονομασία προήλθε από το κόμπος και Γιαννίτης, που έγινε Κομπογιαννίτης. Η αμοιβή τους ήταν χρήματα, γεωργικά προϊόντα, σφάγια και διάφορα μικρά ή μεγάλα δώρα, όταν ο ασθενής θεραπευόταν. Επειδή αρκετές φορές οι διαγνώσεις τους δεν ήταν επιτυχείς, τούς θεωρούσαν ως ψεύτες και αγύρτες. Όταν παρουσιάσθηκαν οι πρώτοι επιστήμονες γιατροί, τους πρακτικούς τους αποκαλούσαν περιφρονητικά «Κομπογιαννίτες». Σταύρου Μυλωνάκου, «Λαϊκή ιατρική και πρακτικοί γιατροί στη Λακωνία», *Λακωνικά,* τχ. 159, Σεπτ. – Οκτ. 1992, σ. 3.

47. Το Ιατροσυνέδριο ιδρύθηκε το 1834, αποτελείτο από έναν πρόεδρο και έξι συνέδρους, 4 γιατρούς και 2 φαρμακοποιούς και αποτελούσε συμβουλευτικό σώμα υπαγόμενο στο Υπουργείο Εσωτερικών. Β. Δ. *«Περί συστάσεως Ιατροσυνεδρίου»,* 13/25 Μαίου 1834, *Ε. τ. Κ.* 24 (12 Ιουλίου 1834). Σύμφωνα με νέο διάταγμα της 7ης Δεκεμβρίου 1834 *«περί αδείας του επαγγέλλεσθαι την ιατρικήν, χειρουργίαν, φαρμακοποιίαν κτηνιατρικήν και μαιευτικήν»,* όποιος σκόπευε να ασκήσει ένα από τα παραπάνω επαγγέλματα έπρεπε να εφοδιασθεί με άδεια του Ιατροσυνεδρίου. Θ. Ν. Φλογαϊτη, *Παράρτημα των δικαστικών νόμων της Ελλάδος,* μέρος δεύτερον, Αθήνα 1887, σ. 809.

48. Όταν το 1835, μετά από προκήρυξη του Υπουργείου Εσωτερικών (6 Μαρτίου 1835) κλήθηκαν σε υποχρεωτική εξέταση όλοι οι γιατροί της χώρας, άρχισαν να παίρνουν άδεια άσκησης του επαγγέλματος οι πρώτοι «επιστήμονες» γιατροί, μεταξύ αυτών και ορισμένοι από τους πρώτους καθηγητές της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως ο Γ. Μακκάς, ο Γ. Πρινάρης, ο Θεόδωρος Αφεντούλης, ο Γ. Βουσάκης, ο Δ. Ορφανίδης και ο Μιλτ. Βενιζέλος. Το 1837 στην Αθήνα υπήρχαν περίπου 20 «επιστήμονες» ιατροί. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σ. 141.

49. Λύντιας Τρύχα, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880», ο.π., σ. 382.

50. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας,* τομ. Α΄, αρ. 2, φυλ. του Νοεμβρίου 1855, εν Αθήναις 1855, σσ. 57-58.

51. Γιάννη Α. Κούτση, *Γεωργίτσι το πανέμορφο,* Αθήνα 1993, σ. 171.

52. Χαρή Αθ. Γρηγόρη, *Τσούνη, Ιστορία-Λαογραφία-Αναμνήσεις,* Arlington, Massachusetts, 2000, σσ. 303-305.

53. Ασπασίας Κατσούλη-Συμεώνογλου, «Η Γιάτρισσα», *Αρέσκουσα,* Πολιτιστικός Σύλλογος Βατίκων Λακωνίας, τομ. δεύτερος, 2002, σσ. 169-170.

54. Αριστοτέλη Κούζη, *Εκατονταετηρίς 1837-1937. Ιστορία της Ιατρικής Σχολής,* Αθήνα 1939, σσ. 3-5, Γεράσιμου Πεντόγαλου, «Ιδεολογία καθηγητών και φοιτητών της Ιατρικής Σχολής του Οθωνικού Πανεπιστημίου (1837-1861)», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία,* τομ. Α΄, Αθήνα 1989, σσ. 185-199.

55. Σύμφωνα με το διάταγμα της 30ής Ιανουαρίου 1835 *«περί του επαγγέλματος των φλεβοτόμων»* την άδεια φλεβοτόμου χορηγεί ο έπαρχος μετά από εξέταση του υποψήφιου από κάποιον γιατρό ή χειρουργό και μετά την προσκόμιση βεβαίωσης ενάμιση χρόνου πρακτικής άσκησης υπό την εποπτεία κάποιου γιατρού ή χειρουργού, κατόχου της άδειας άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος. Ν. Φλογαϊτη, ο.π., σσ. 809-810.

56. Γιάννη Α. Κούτση, *Γεωργίτσι το πανέμορφον*, Αθήναι 1993, σ.172

57. *Ιατρική εφημερίς*, αρ. 8, εν Αθήναις, Μάρτιος 1858, σ. 72.

58. *Ιατρική εφημερίς*, αρ. 21, εν Αθήναις, Ιούνιος 1858, σ. 176.

59. *Ιατρική εφημερίς*, αρ. 43, εν Αθήναις, Δεκέμβριος 1859, σ. 368

60. *Ιατρική εφημερίς*, αρ. 26, εν Αθήναις, Σεπτέμβριος 1858, σ. 216.

61. *Ασκληπιός,* τχ. Ε΄, Φεβρουαρίου και Μαρτίου, τόμ. 3ος, Αθήναι 1859, σσ. 425-426.

62. Όλες οι πληροφορίες για τους γιατρούς που έδρασαν στη Λακωνία προέρχονται από το δημοσίευμα του Πιέρρου Χρ. Χιώτη, «Φημισμένοι ιατροί της Λακωνίας κατά τον παρελθόντα αιώνα», *Λακωνία, Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως ΗΩΣ,* δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1998, σσ. 119-121. Ο Π. Χιώτης, γιατρός και ο ίδιος, διετέλεσε

πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Λακωνίας επί είκοσι χρόνια (1954-1974). Γεωργίου Μηνακάκη, «Ιατρικοί Σύλλογοι και Γιατροί της Λακωνίας», *Λακωνικά,* τχ. 77, (1976), σσ. 146-147.

63. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862, ανατύπωση ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991, σσ. 62-63. Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1870,* εν Αθήναις 1872, σ. λβ΄.

64. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σ. 155.

65. Την ίδια εποχή αντιστοιχούσε 1 γιατρός σε 562 κατοίκους στο Αργοστόλι, 1 προς 571 στην Ερμούπολη, 625 στο Ναύπλιο, 649 στην Αθήνα, 750 στη Χαλκίδα, 777 στον Πύργο και στην Καλαμάτα, 909 στη Ζάκυνθο, 1.000 στην Άμφισσα και στη Λαμία, 1.071 στον Πειραιά, 1.086 στην Κέρκυρα και 1.315 στην Πάτρα. Κ. Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος,* Θεμέλιο, 1986, σ. 158, σημ. 109.

66. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί*, ο.π., σσ. 147-148.

67. Ηλία Παπαθανασόπουλου, «Γιατροί και γιατροσόφια», *Λακωνικά,* τχ. 9, Μάιος-Ιούνιος 1965, σ. 83.

68. Σύμφωνα με το διάταγμα της 9ης Οκτωβρίου 1856 *«περί εκτελέσεως του νόμου περί εμπειρικών μαιών»* κάθε χωριό του κράτους, όσο μικρός και αν ήταν ο πληθυσμός του, έπρεπε να διαθέτει τουλάχιστον μία μαία. Στις πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά με πληθυσμό άνω των 500 κατοίκων και μέχρι 2.000 κατοίκους έπρεπε να υπάρχει μία μαία. Με πληθυσμό από 2.000 μέχρι 4.000 κατοίκους μία μαία για κάθε 1.000 κατοίκους. Για πληθυσμό άνω των 4.000 κατοίκων, ο αριθμός τους αυξάνει ανά μία για κάθε 2.000 κατοίκους μέχρι τους 10.000. Για πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων ο αριθμός τους αυξάνει ανά μία μαία για κάθε 3.000. Η εμπειρική μαία που επιθυμούσε να πάρει άδεια από το Ιατροσυνέδριο έπρεπε προηγουμένως να έχει ασκηθεί τουλάχιστον για μια τριετία υπό την καθοδήγηση μιας αναγνωρισμένης μαίας. Άδεια εμπειρικής μαίας μπορούσαν να αποκτήσουν και εκείνες που παρακολούθησαν μαθήματα στη μαιευτική σχολή, αλλά δεν κρίθηκαν ικανές να πάρουν άδεια «επιστήμονος» μαίας. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σσ. 161-163.

69. *Ο Φιλόπατρις,* 11 Αυγούστου 1856.

70. *Ιατρική Εφημερίς,* αρ. 27, εν Αθήναις, 2 Αυγούστου 1858, σ. 218.

71. *ΠΔΣΔΓ*, αρ. 24/ 25.6.1898, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

72. Ανδρέου Αθανασόπουλου, «Πελοποννήσιοι ιατροί κατά τον ιερόν αγώνα του 1821», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1965,* τόμ. Θ΄, Αθήναι, σσ. 34-35. Ο Ηλίας Γιατράκος ανήκε στην ονομαστή, από την εποχή της Τουρκοκρατίας, οικογένεια των Γιατρακαίων, η οποία είχε ιατρική παράδοση και περιελάμβανε πολλούς περίφημους πρακτικούς γιατρούς. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης πέντε αδελφοί Γιατράκοι πρόσφεραν μεγάλες υπηρεσίες ως αγωνιστές και ως γιατροί. Ο επιφανέστερος ήταν ο Παναγιωτάκης, ο οποίος διακρίθηκε ως χειρουργός, αλλά και ως ένας από τους πιο σημαντικούς τοπικούς άρχοντες. Επίσης διάσημοι πρακτικοί γιατροί-χειρουργοί ήταν και οι αδελφοί Γιούπη, οι οποίοι έδρασαν κυρίως τα μετεπαναστατικά χρόνια και είχαν ως κέντρο και αυτοί τον Μιστρά. Διατηρούσαν εκεί κλινική στην οικία του ιατρού Λεωνίδα Μανουσάκη και η πελατεία τους προερχόταν όχι μόνο από τη Λακωνία, αλλά και από όλη την Πελοπόννησο. Ανήκαν και αυτοί σε οικογένεια με ιατρική παράδοση, αφού και άλλοι δύο αδελφοί τους εξασκούσαν το επάγγελμα του γιατρού στα Ανώγεια Λακεδαίμονος. Πιέρρου Χρ. Χιώτη, «Φημισμένοι ιατροί της Λακωνίας κατά τον παρελθόντα αιώνα», ο.π., σ. 119.

73. Ο ίδιος ο Ηλίας Γιατράκος στις 12 Μαίου 1821 γράφει: « …επεφορτίσθην δε εις την θεραπείαν των πληγωμένων, καταστήσας Νοσοκομείον εις Μυστράν, ένθα διευθύνοντο οι τραυματίαι αφ΄ όλα σχεδόν τα κατά την Πελοπόννησον Στρατόπεδα…». Αριστοτέλους Κ. Σταυρόπουλου, «Το πρώτο πολεμικό νοσοκομείο της Ελ. Επαναστάσεως στον Μυστρά και ο χειρούργος Ηλίας Γιατράκος», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τομ. ΙΑ΄, εν Αθήναις 1992, σσ. 525-526.

74. Γεώργιου Πουρναρόπουλου, *Η ιατρική του αγώνος. Η συμβολή των υγιεινομικών εις τον αγώνα της ανεξαρτησίας (1821),* Αθήνα 1973, σσ. 168-182, 199-200.

75. Ιακώβου Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις, 1853, σσ. 476-486.

76. Σπύρου Δημ. Λουκάτου, «Πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση του Ν. Λακωνίας», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. ΙΔ΄, εν Αθήναις 1998, σ. 381.

77. Σπύρου Δημ. Λουκάτου, «Έγγραφα ανακτίσεως της αρχαίας Σπάρτης επί Ιω. Καποδίστρια», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. Δ΄, εν Αθήναις 1979, σσ. 288, 293.

78. Στη Σπάρτη στις 5.3.1854 έτους ενώπιον του συμβολαιογράφου Σπάρτης Νικολάου Πιλάλα ενεφανίσθησαν οι Ιω. Βαλασσόπουλος, κτηματίας και Σωτήριος Ανδριανός, ανθυπολοχαγός του πρώτου τάγματος της Γραμμής και φρούραρχος Σπάρτης «…και εξέθεσαν, ο μεν Ιω. Βαλασσόπουλος ότι ενοικίασε προς το Φρουραρχείον Σπάρτης την προς άρκτον της οικίας του κειμένης εις την πλατείαν της πόλεως Σπάρτης οικίαν του δια να χρησιμεύση ως Θεραπευτήριον της Φρουράς Σπάρτης δι΄ έν έτος ανά δραχμάς είκοσι πέντε κατά μήνα ληφθησομένας από το ταμείον της Φρουράς εις το τέλος εκάστου μηνός. Ο δε Σωτ. Ανδριανός δυνάμει της από 26 Φεβρουαρίου του τρέχοντος έτους διαταγής του Υπουργείου των Στρατιωτικών, δεχόμενος την ενοικίασιν ταύτην υπόσχεται να πληρώνη το μηνιαίον ενοίκιον από το Στρατιωτικό Ταμείο…». *ΑΣ Νικολάου Πιλάλα*, αρ. συμβ. 1604/ 1854, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

79. Με την υπ΄ αριθ. 67.407/ 22.11.1889 διαταγή του υπουργού των Στρατιωτικών Χ. Τρικούπη, κατακυρώνονται τα πρακτικά δημόσιου διαγωνισμού «τροφοδοσίας δια την ενιαύσιον προμήθειαν των κάτωθι σημειουμένων χρειωδών του αυτόθι Θεραπευτηρίου επ΄ ονόματι του αναδειχθέντος τελευταίου μειοδότου Δημ. Μακελλαράκη με τας παρ΄ αυτού τιμάς επί των εξής ειδών: του ελαίου προς δραχμήν 1,05 κατ΄ οκάν, των καυσοξύλων λεπτά 2 ½ κατ΄ οκάν, των ξυλανθράκων δια λεπτά 12 κατ΄ οκάν, των φιτιλίων δραχμάς 3,20 κατ΄ οκάν, των σαρώθρων λεπτά 53 έκαστον, των πυρίων λεπτά 5 ½ το κυτίον, του άρτου δια λεπτά 40 κατ΄ οκάν, των παστών ζυμαρικών εν γένει προς λεπτά 70 κατ΄ οκάν, του βουτύρου προς δραχμάς 4,90 κατ΄ οκάν, του οίνου 47 λεπτά κατ΄ οκάν, του γάλακτος δια λεπτά 60 κατ΄ οκάν, του άλατος 16 λεπτά κατ΄ οκάν, των ωών 7 λεπτά έκαστον, των ορνίθων 1,20 εκάστην, της ζαχάρεως 1,85 κατ΄ οκάν, του σάπωνος δια δραχμήν 1 κατ΄ οκάν, της βαμβακερής οθόνης προς λεπτά 36 τον πήχυ, των βδελλών προς λεπτά 8 ½ εκάστη, του βαμβακίου προς δραχμάς 2,80 κατ΄ οκάν, των σπαρματζέτων προς δραχμάς 1,40 εκάστην δεσμίδα…». *ΑΣ Κων. Κυρούση*, αρ. συμβ. 14.774/ 1889, Γ. Α. Κ. - ΑΝΛ.

80. εφημ. *Λακεδαίμων,* αρ. 23/12.7.1909.

81. Το πρώτο δημοτικό νοσοκομείο της ελεύθερης Ελλάδας ήταν το «Βαρδάκειον και Πρώιον Νοσοκομείον Σύρου «Ελπίς» που άρχισε να λειτουργεί το έτος 1825. Από τότε και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα λειτούργησαν νοσοκομεία τόσο στην Αθήνα όσο και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Στην Αθήνα λειτούργησαν: το Στρατιωτικό Νοσοκομείο (1834), το Δημοτικό Νοσοκομείο «Ελπίς» (1842), το Μαιευτήριο (1835), το Οφθαλμιατρείο (1843), η Αστυκλινική (1857), ο «Ευαγγελισμός» (1896), το Αρεταίειον (1897), το Αιγινήτειο (1904), το «Δρομοκαϊτειον» (1887), το Νοσοκομείο παίδων «Αγία Σοφία» (1900), το Νοσοκομείο «Ανδρέα Συγγρού» (1910), το ΄Ασυλον Ανιάτων (1891), η Κλινική της «Ενώσεως Ελληνίδων» (1897). Επίσης λειτούργησαν το Ζάνειο Νοσοκομείο στον Πειραιά (1873), το Νοσοκομείο Πατρών (1872), το Δημοτικό Νοσοκομείο του Μεσολογγίου (1847) χάρη σε κληροδότημα του Γεωργίου Χατζηκώστα, στο Ρέθυμνο (1899), στο Ηράκλειο (1902), στα Χανιά δημόσιο Φρενοκομείο (1900). Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σσ. 65-99.

82. *ΠΔΣΔΓ*, 8. 6. 1884, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

83. *ΠΔΣΔΓ*, 12.7. 1884, Γ. Α. Κ. - ΑΝΛ.

84. Στις αρχές του 20ού αιώνα στο Γύθειο βρίσκουμε επίσης αρκετούς γιατρούς, χειρούργους, παθολόγους, οδοντίατρους. Κώστα Δρογκάρη, «Γύθειον 1880-1935 μέσα από τις διαφημίσεις της εφημερίδας «Λακωνία», περιοδ. *Μάνη*, τχ. 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2003, σσ. 30-31. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ταίναρον*, στα 1876 «ο ιατρός Κ. Π. Γρηγοράκης από τούδε δέχεται και χειρουργικάς επισκέψεις, καθ΄ όσον τω απεστάλησαν τα προς τον σκοπόν τούτον αναγκαία εργαλεία εξ Ευρώπης, όθεν οι έχοντες ανάγκην της χειρουργικής βοηθείας του δύνανται να προσέρχωνται και ας ώσι βέβαιοι περί της καλής περιποιήσεως». εφημ. *Ταίναρον*, αρ. 127/ 10.1.1876.

85. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σσ. 150-152.

86. *Ιατρική Μέλισσα,* Ιούλιος 1856, σσ. 84-85. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα η παρασκευή και η διακίνηση των φαρμάκων γινόταν με βάση την «Ελληνική Φαρμακοποιία», φαρμακευτικό σύγγραμμα που περιείχε ένα σύνολο συνταγών για την παρασκευή των φαρμάκων και χρησίμευε ως οδηγός για τους γιατρούς και φαρμακοποιούς του ελληνικού κράτους. Το φαρμακευτικό αυτό σύγγραμμα συντάχθηκε το 1837 από τον Βούρο, γιατρό και καθηγητή του

Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Λάνδερερ, φαρμακοποιό του Όθωνα, καθηγητή του Πανεπιστημίου και μέλος του Ιατροσυνεδρίου και τον Σαρτόρη, φαρμακοποιό του Όθωνα. Μαρίας Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί,* ο.π., σ. 152.

87. Ηλία Παπαθανασόπουλου, «Συμβολαιογράφοι και Φαρμακοποιοί της Λακωνίας», *Λακωνικά,* τχ. 77, (1976), σ. 149. εφημ. *Σπάρτη,* αρ. 73, 75 / 1883.

88. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Λακωνία*, στο Γύθειο «εις το φαρμακείον και φαρμακεμπορείον του κ. Στεφάνου Βαρούνη εκομίσθησαν ποσότητες φαρμάκων, άπαντα τα μεταλλικά ύδατα και Βισσύ όλων των πηγών ως και τσάι «Ρωσσικόν», γάλα Ελβετίας, βαφαί τριχών, αρώματα, λευκώματα προσώπου δια τας κυρίας. Ειδοποιεί τους έχοντας ανάγκην ότι ευρίσκουσιν άπαντα τα είδη εις τας αυτάς τιμάς των Αθηνών. Αναλαμβάνει την προμήθειαν εργαλείων χειρουργικών, εγκολπίων κ.λ.π.». εφημ. *Λακωνία,* αρ. 79/ 1.7.1881.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, «εν τη πόλει μας ηνεώχθη και τρίτον κομψόν και ωραίον φαρμακείον του κ. Νικολακάκου, τέως ανθυποφαρμακοποιού με πολλά και πρόσφατα φάρμακα, προμηθευθέντα άπαντα εξ Ευρώπης».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ-ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ

Περί ονόματος ή η ανάγκη της ονοματοδοσίας

Η καθιέρωση της ονοματοδοσίας ανάγεται σε παλαιότερες εποχές, όταν άτομα που ζούσαν στην ίδια κοινωνία έπρεπε με κάποιον τρόπο να διακρίνονται μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον Σ. Κυριακίδη[1] *«κάθε άνθρωπος από αρχαιοτάτων χρόνων φέρει το προσωπικόν του όνομα, με το οποίον συνδέεται στενότατα χωρίς να το αποχωρίζεται ποτέ. Εις τον χριστιανόν το όνομά του δίδεται δια του βαπτίσματος, δια τούτο και βαπτιστικόν εκλήθη και αποτελεί δι΄ αυτόν εξόχως χαρακτηριστικόν στοιχείον, γνώρισμα αναπόσπαστον της προσωπικής του ζωής»*.

Το *«κύριον όνομα»* ή *«προσωπικόν»* ή *«βαπτιστικόν»* συνδέθηκε ευθύς εξ αρχής με διάφορες δοξασίες και έθιμα. Ακόμη και σήμερα πολλοί θεωρούν ότι η εκλογή του ονόματος επιδρά επί της όλης τύχης του ατόμου[2], γι΄ αυτό και η διαδικασία της ονοματοδοσίας τυχαίνει ιδιαίτερης και μεγάλης προσοχής. Παράλληλα αποτελεί έκφραση της νοοτροπίας και των ευαισθησιών μιας ομάδας ανθρώπων ή ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Επειδή, όμως, υπήρχαν περιπτώσεις που δύο ή περισσότερα άτομα έφεραν το ίδιο βαπτιστικό όνομα, προέκυψε η ανάγκη δίπλα στο κύριο όνομα να προστεθεί και ένα δεύτερο, γνωστό ως *«επώνυμον»* ή *«οικογενειακόν όνομα»* ή *«επίθετον»*. Η διάκριση αυτή δεν ήταν απλή, αλλά συνεπαγόταν ηθικά και οικονομικά οφέλη και το οικογενειακό όνομα χρησίμευε για την κατοχύρωσή τους.

Κατά την ομηρική εποχή, τότε που κυριαρχούσαν οι ήρωες και οι ευγενείς, ως επώνυμο χρησιμοποιείτο το όνομα του γενάρχη. Έτσι δημιουργήθηκαν επώνυμα χαρακτηριστικά κάθε οικογένειας, όπως Ατρείδαι, Αιακίδαι, Τανταλίδαι κ.α. Αργότερα η καταγωγή έχασε τη σπουδαιότητά της και ως δηλωτικό τής ταυτότητας του ατόμου χρησιμοποιήθηκε το όνομα του πατρός και το όνομα του δήμου, όπου κατοικούσε ο πολίτης. Για παράδειγμα, ο Ξενοφών στην Αθήνα ονομαζόταν «Ξενοφών Γρύλλου Ερχιεύς», ενώ έξω από την Αθήνα «Ξενοφών ο Αθηναίος». Κατά τη Βυζαντινή εποχή άλλαξε ο τρόπος δήλωσης του ονόματος. Με την ανάπτυξη της στρατιωτικής και οικονομικής αριστοκρατίας δημιουργήθηκαν διάφορα οικογενειακά ονόματα, όπως Κομνηνός, Παλαιολόγος, Μελισσηνός κ.α, πολλά από τα οποία υπάρχουν μέχρι

σήμερα. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και ο Δικαίος Βαγιακάκος[3], ο οποίος επισημαίνει ότι στα σημερινά

βαπτιστικά ονόματα και επώνυμα, μέρος των οποίων είναι συνέχεια των Βυζαντινών, αντανακλάται σε μεγάλο βαθμό ο βίος και η ιστορία των Ελλήνων.

Όσο όμως οι κοινωνίες των ανθρώπων γίνονταν πολυπληθέστερες, αύξανε αντίστοιχα και ο αριθμός των ατόμων που έφεραν όχι μόνο το ίδιο κύριο όνομα αλλά ακόμη και το ίδιο επώνυμο. Έτσι κρίθηκε απαραίτητη η χρήση του ονόματος του πατρός αλλά κάποτε και της μητρός παράλληλα προς τη χρήση του κυρίου και οικογενειακού ονόματος.

Σήμερα με τον όρο *«όνομα»* νοείται το κύριο όνομα, το επώνυμο, το όνομα πατρός, το όνομα μητρός και κάθε άλλο στοιχείο απαραίτητο για την πλήρη και σαφή διάκριση ενός ατόμου από άλλα άτομα[4].

Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στην εξέταση του βαπτιστικού ονόματος. Όπως επισημαίνει η Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη[5], *«τα ονόματα αντιπροσωπεύουν συμβολικό υλικό φορτισμένο από τη φαντασία. Η επιλογή βαπτιστικού ονόματος εκφράζει ταυτόχρονα και μία κοινωνική πραγματικότητα και τις ιστορικές της ορίζουσες. Έτσι, κάθε όνομα εγκολπώνεται συγχρόνως ένα σύστημα αναφορών στο κοινό και οικογενειακό ιδίως παρελθόν, στις προσωπικές και συλλογικές φορτίσεις του παρόντος και στις αντίστοιχες προσδοκίες και αγωνίες ως προς το μέλλον».*

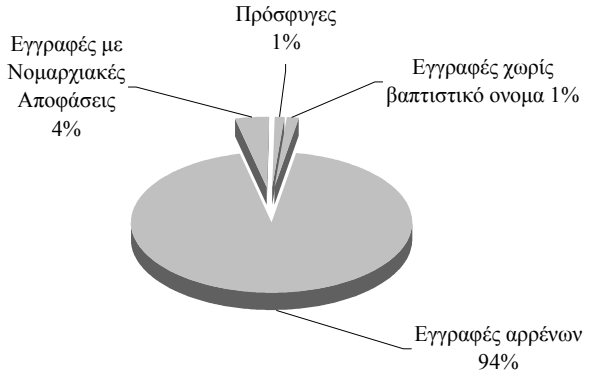
Στην αναζήτηση και μελέτη των βαπτιστικών ονομάτων σημαντικές πηγές αποτελούν τα ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων-βαπτίσεων[6], οι διαθήκες, τα πωλητήρια, τα προικοσύμφωνα, τα μητρώα, τα δημοτολόγια κ.α. Η έρευνά μας βασίζεται στο αδημοσίευτο αρχειακό υλικό των Μητρώων Αρρένων και Θηλέων του Δήμου Σπαρτιατών για το β΄ μισό του 19ου αιώνα και έχει σκοπό να καταγράψει τις τάσεις της ονοματοδοσίας, αλλά και να αναλύσει τις ονοματοδοτικές συμπεριφορές στο δήμο Σπαρτιατών. Κάτι τέτοιο κρίνεται πολύ ενδιαφέρον και σύμφωνα με την Μ.Τομαρά-Σιδέρη[7] *«η ανάλυση των ονοματοδοτικών συμπεριφορών α) περιγράφει το ίδιο το φαινόμενο της ονοματοδοσίας, β) καταγράφει δομικά στοιχεία της μακράς διάρκειας όπως, για παράδειγμα, τη διαγενειακή αναπαραγωγή των ονομάτων και γ) εκφράζει μια ειδική ευαισθησία ως προς τις ιδιαιτερότητες της συγκυρίας ή της περιόδου».*

Πηγή για τη συλλογή των ανδρικών βαπτιστικών ονομάτων αποτέλεσε το *«Γενικόν Μητρώον των Αρρένων του Δήμου Σπαρτιατών, 1817-1915»*[8]. Η συλλογή των γυναικείων βαπτιστικών ονομάτων για την ίδια χρονική περίοδο βασίστηκε στο *«Μητρώον Θηλέων του Δήμου Σπαρτιατών, 1834-1933»*[9]. Για διευκόλυνση της μελέτης μας η αναλυτική εξέταση του αρχειακού υλικού των Μητρώων γίνεται ανά δεκαετία.

Το Μητρώο Αρρένων περιλαμβάνει 3.611 εγγραφές: 270 για το χρονικό διάστημα 1851-1860, 533 για το 1861-1870, 637 για το 1871-1880, 951 για το 1881-1890 και 1.220 για το 1891-1900. Στο σύνολο των εγγραφών περιλαμβάνονται 184 μεταγενέστερες εγγραφές, από τις οποίες 139 με Νομαρχιακές Αποφάσεις και 45 αφορούν σε πρόσφυγες, ενώ σε 46 εγγραφές δεν

έχει δηλωθεί το βαπτιστικό όνομα. Την ποσοστιαία κατανομή των εγγραφών παρακολουθούμε στο διάγραμμα 1.

Διάγραμμα 1
Εγγραφές Μητρώου αρρένων Σπάρτης, 1851-1900

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Το Μητρώο Θηλέων περιλαμβάνει 1.679 εγγραφές: 51 για τη δεκαετία 1851-1860, 151 για τη δεκαετία 1861-1870, 279 για τη δεκαετία 1871-1880, 440 για τη δεκαετία 1881-1890 και 758 για τη δεκαετία 1891-1900. Δεν υπάρχουν μεταγενέστερες εγγραφές που να καταχωρήθηκαν με Νομαρχιακές Αποφάσεις, ούτε πρόσφυγες.

Κατά την αξιοποίηση των στοιχείων των μητρώων αρρένων δεν συμπεριελήφθησαν τα ονόματα που συμπληρώθηκαν με μεταγενέστερες Νομαρχιακές Αποφάσεις, ούτε οι πρόσφυγες[10]. Έτσι επικεντρώνουμε τη μελέτη στις εγγραφές που αφορούν στο δήμο Σπάρτης (πόλη της Σπάρτης και οικισμοί)[11]. Στο Μητρώο Θηλέων οι εγγραφές αφορούν μόνο στην πόλη της Σπάρτης και όχι σε οικισμούς. Επίσης δεν υπάρχουν μεταγενέστερες εγγραφές. Τα βαπτιστικά ονόματα καταχωρίζονται κατά φύλο. Στην καθιερωμένη μορφή πολλών ονομάτων έχουν προστεθεί και άλλοι τρόποι εκφοράς του ιδίου ονόματος (π.χ. Παναγιώτης-Πάνος, Αναστασία-Τασία).

Τα βαπτιστικά ονόματα ως προς την προέλευσή τους χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: α) θρησκευτικά, όσα σχηματίσθηκαν από την επίδραση της εκκλησιαστικής μας παράδοσης, β) ιστορικά από επίδραση της ιστορικής παράδοσης (αρχαίας, μεσαιωνικής, νεώτερης) και γ) τα «άλλα», τα οποία σχετίζονται με την ελεύθερη αντίληψη του λαού και άλλοτε εκφράζουν ηθικά

προτερήματα, ή κάποια σχέση με την περιβάλλουσα φύση, κάποια αξία υλική, ευχή ή επιθυμία.

Α΄ περίοδος: 1851 - 1860

i. Ονόματα αρρένων

Το Μητρώο Αρρένων για το χρονικό διάστημα 1851-1860 περιλαμβάνει 270 εγγραφές, εκ των οποίων οι 13 είναι μεταγενέστερες (9 με Ν.Α και 4 αφορούν σε πρόσφυγες). Σε μία εγγραφή δεν αναφέρεται το βαπτιστικό όνομα. Ο αριθμός των κατ΄ έτος εγγραφών και η κατανομή τους ανά οικισμό (δεν συμπεριλαμβάνονται οι μεταγενέστερες εγγραφές και η περίπτωση που δεν αναφέρεται βαπτιστικό όνομα) δίνεται στον πίνακα 1.

Πίνακας 1
Εγγραφές αρρένων κατά περιοχή καταγωγής
και έτος γεννήσεως (1851-1860)

Οικισμοί	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	Σύνολο
Σπάρτη	14	11	20	28	22	16	18	19	36	19	203
Γούναρη	1	-	-	-	-	1	-	-	2	2	6
Καλογωνιά	3	1	6	1	2	1	3	2	2	-	21
Ριβιώτισσα	-	2	-	4	1	1	2	-	1	1	12
Συκαράκι	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Τσακάλαλι	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
Τσούνι	1	2	-	2	-	-	-	-	2	-	7
Χατίπι	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	3
Σύνολο	**19**	**16**	**26**	**37**	**25**	**19**	**23**	**21**	**47**	**23**	**256**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ. Α. Κ. Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Για την περίοδο 1851-1860 (Παράρτημα, πίνακας 26) στις 203 εγγραφές αρρένων στη Σπάρτη αναλογούν 48 ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 4.22. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (12,05 % του συνόλου) ανήκουν σε 104 άρρενες (51,23 % του συνόλου). Τα παραθέτουμε σημειώνοντας εντός παρενθέσεως την απόλυτη συχνότητα: Γεώργιος (26), Ιωάννης-Γιαννίκος (22), Δημήτριος-Δήμος (21), Νικόλαος (14), Παναγιώτης-Πανάγος (11) και Κωνσταντίνος (10). Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 37 (77,09 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, 9 (18,75 % του συνόλου) ιστορικά και 2 (4,16 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Για την ίδια χρονική περίοδο (Παράρτημα, πίνακας 27) στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης και οι εγγραφές είναι μειωμένες σε σχέση με την πόλη (53 εγγραφές) και το φάσμα των ονομάτων είναι περιορισμένο (23 ονόματα). Ο

μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι σαφώς μικρότερος από εκείνον της πόλης (2.30) με αποτέλεσμα να μην ξεχωρίζουν με σαφήνεια κυρίαρχα ονόματα, αφού περίπου ο 1 στους 2 άρρενες φέρει διαφορετικό βαπτιστικό όνομα.

Παρατηρώντας τη στήλη των συχνοτήτων φαίνεται να υπάρχει μια τάση στο να διακριθούν ως κυρίαρχα με την ίδια συχνότητα τα Γεώργιος (7) και Παναγιώτης-Πάνος (7) και ακολουθεί το Βασίλειος (5).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 19 (82,61 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, 2 (8,69 % του συνόλου) ιστορικά και 2 (8,70 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

ii. Ονόματα θηλέων

Το Μητρώο Θηλέων για το χρονικό διάστημα 1851-1860 περιλαμβάνει 51 εγγραφές (πίνακας 2).

Πίνακας 2
Εγγραφές θηλέων κατ΄ έτος γεννήσεως (1851-1860)

Έτη	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	**Σύνολο**
Σύνολο	-	4	2	3	7	4	2	8	15	6	51

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 28

Στις 51 εγγραφές αναλογούν 29 βαπτιστικά ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 1.76. Τα 4 κυρίαρχα ονόματα (13,79 % του συνόλου) ανήκουν σε 19 γυναίκες (37,25 % του συνόλου): Αικατερίνη-Κατίνα-Κατίγκω (5), Βασιλική (4), Ελένη (4), Μαρία-Μαριγώ (4).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 16 (55,17 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, 6 (20,69 % του συνόλου) ιστορικά και 7 (24,14 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Β΄ περίοδος: 1861 - 1870

i. Ονόματα αρρένων

Για τη δεκαετία 1861-1870 απαντώνται 533 εγγραφές, εκ των οποίων 17 είναι μεταγενέστερες (15 με Ν. Α. και 2 αφορούν πρόσφυγες). Επίσης σε μία περίπτωση δεν αναφέρεται το βαπτιστικό όνομα. Ο αριθμός των κατ΄ έτος εγγραφών και η κατανομή τους ανά οικισμό, πλην των μεταγενεστέρων και του μη φέροντος βαπτιστικό όνομα, δίνεται στον πίνακα 3.

Πίνακας 3
Εγγραφές αρρένων κατά περιοχή καταγωγής
και έτος γεννήσεως (1861-1870)

Οικισμοί	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	Σύνολο
Σπάρτη	24	40	42	68	29	35	37	32	82	24	413
Γούναρη	-	-	1	3	-	-	-	1	2	1	8
Καλογωνιά	3	1	4	4	4	5	5	4	3	5	38
Ριβιώτισσα	3	1	1	-	2	4	4	1	3	6	25
Λέλε	-	-	-	3	-	-	-	-	1	-	4
Συκαράκι	-	1	-	-	1	1	-	1	2	1	7
Τσακάλαλι	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
Τσούνι	-	2	-	2	2	-	-	1	5	3	15
Χατίπι	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3
Σύνολο	**30**	**45**	**48**	**83**	**38**	**45**	**46**	**40**	**99**	**41**	**515**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Στις 413 εγγραφές αρρένων στη Σπάρτη αναλογούν 63 ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 29) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 6.56. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (9,52 % του συνόλου) ανήκουν σε 251 άρρενες (60,77 % του συνόλου) και είναι τα: Γεώργιος (45), Ιωάννης (45), Παναγιώτης-Πανάγος-Πάνος (44), Δημήτριος (41), Κωνσταντίνος-Κώνστας (33), Νικόλαος (29) και Βασίλειος (14).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 43 (68,25 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 17 (26,99 % του συνόλου) ιστορικά και 3 (4,76 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Για την εξεταζόμενη χρονική περίοδο (Παράρτημα, πίνακας 30) στις 102 εγγραφές αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης αναλογούν 26 ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 3.92. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (23,07 % του συνόλου) ανήκουν σε 68 άρρενες (66,67 % του συνόλου) και είναι τα: Γεώργιος (17), Νικόλαος (14), Κωνσταντίνος (13), Δημήτριος (9), Ιωάννης (8) και Παναγιώτης-Πανάγος-Πάνος (7).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 22 (84,62 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 3 (11,54 % του συνόλου) ιστορικά και 1 (3,84 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

ii. Ονόματα θηλέων

Για το χρονικό διάστημα 1861-1870 υπάρχουν 151 εγγραφές (πίνακας 4).

Πίνακας 4
Εγγραφές θηλέων κατ΄ έτος γεννήσεως (1861-1870)

Έτη	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	**Σύνολο**
Σύνολο	4	12	6	27	7	13	6	9	44	23	151

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 31

Στις 151 εγγραφές θηλέων αναλογούν 54 ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 2.80. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (11,11 % του συνόλου) ανήκουν σε 109 γυναίκες (72,19 % του συνόλου) και είναι τα: Μαρία-Μαριγώ (14), Ελένη (12), Αικατερίνη (7), Παναγιώτα (7), Αναστασία-Τασία (5), Βασιλική (5), Γεωργία-Γεωργίτσα (5), Σοφία -Σοφούλα (5), Σταματική-Σταμάτα (5), Σταυρούλα (5), Παρασκευή (5), Άννα (4), Ευσταθία (4), Καλλιόπη (4), Κωνσταντίνα (4), Αγγελική (3), Ασπασία (3), Γιαννούλα (3), Ευγενία (3), Ζωή-Ζωϊτσα (3) και Φωτεινή (3).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 26 (48,14 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 8 (14,81 % του συνόλου) ιστορικά και 20 (37,05 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Γ΄ περίοδος: 1871 - 1880

i. Ονόματα αρρένων

Κατά τη δεκαετία 1871-1880 απαντώνται 637 εγγραφές, εκ των οποίων 31 είναι μεταγενέστερες (19 με Ν.Α. και 12 αφορούν πρόσφυγες). Ο αριθμός των κατ΄ έτος εγγραφών και η κατανομή τους ανά οικισμό, πλην των μεταγενεστέρων, δίνεται στον πίνακα 5.

Πίνακας 5
Εγγραφές αρρένων κατά περιοχή καταγωγής και έτος γεννήσεως (1871-1880)

Οικισμοί	**1871**	**1872**	**1873**	**1874**	**1875**	**1876**	**1877**	**1878**	**1879**	**1880**	**Σύνολο**
Σπάρτη	31	46	43	63	38	48	52	50	62	35	468
Γούναρη	2	-	1	2	2	-	-	4	2	1	14
Καλογωνιά	2	9	7	1	5	4	5	5	4	10	52
Ριβιώτισσα	2	2	4	5	2	2	3	3	6	1	30

Λέλε	-	-	-	1	-	-	1	1	1	-	4
Συκαράκι	-	-	1	7	1	3	-	-	3	1	16
Τσακάλαλι	-	-	2	-	-	-	1	1	-	1	5
Τσούνι	-	1	-	4	1	-	2	-	2	-	10
Χατίπι	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-	4
Ψυχικό	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Σύνολο	**37**	**58**	**58**	**84**	**49**	**57**	**64**	**64**	**84**	**49**	**604**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Στις 468 εγγραφές αρρένων στη Σπάρτη αναλογούν 74 ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 32) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 6.32. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (8,33 % του συνόλου) ανήκουν σε 261 άρρενες (55,77 % του συνόλου) και είναι τα: Γεώργιος (52), Παναγιώτης-Πανάγος (45), Ιωάννης (42), Κωνσταντίνος (34), Νικόλαος (34), Δημήτριος-Δήμος (30) και Βασίλειος (24).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 47 (63,52 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 20 (27,02 % του συνόλου) ιστορικά και 7 (9,46 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης στις 136 εγγραφές αρρένων αναλογούν 40 βαπτιστικά ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 33) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 3.4. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (15 % του συνόλου) ανήκουν σε 87 άρρενες (63,97 % του συνόλου) και είναι τα: Δημήτριος-Δήμος (15), Ιωάννης (15), Νικόλαος (15), Γεώργιος (12), Παναγιώτης (9), Κωνσταντίνος (8), Θεόδωρος (5), Ευστάθιος (4) και Ευστράτιος (4).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 32 (80 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 6 (15,00 % του συνόλου) ιστορικά και 2 (5 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

ii. Ονόματα θηλέων

Για το χρονικό διάστημα 1871-1880 υπάρχουν 279 εγγραφές (πίνακας 6).

Πίνακας 6
Εγγραφές θηλέων κατ΄ έτος γεννήσεως (1871-1880)

Έτη	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	**Σύνολο**
Σύνολο	9	15	6	51	31	27	16	30	58	36	279

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 34

Στις 279 εγγραφές θηλέων αναλογούν 73 ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 3.82. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (8,21 % του συνόλου) ανήκουν σε 149 γυναίκες (53,40 % του συνόλου) και είναι τα: Παναγιώτα-Πότα-Ποτούλα-Ποτίτσα (27), Μαρία-Μαριγώ (26), Αικατερίνη-Κατίνα-

Κατίγκω (22), Ελένη (22), Βασιλική (15), Σταυρούλα (10), Αγγελική (9), Γεωργία-Γεωργίτσα (9) και Δήμητρα (9).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 34 (46,58 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 12 (16,43 % του συνόλου) ιστορικά και τα 27 (36,99 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Δ΄ περίοδος: 1881 – 1890

i. Ονόματα αρρένων

Κατά τη δεκαετία 1881-1890 απαντώνται 951 εγγραφές αρρένων, εκ των οποίων 32 είναι μεταγενέστερες (25 με Ν.Α. και 7 αφορούν πρόσφυγες). Ο αριθμός των κατ΄ έτος εγγραφών και η κατανομή τους ανά οικισμό, πλην των μεταγενεστέρων και 17 εγγραφών που δεν αναφέρεται βαπτιστικό όνομα, δίνεται στον πίνακα 7.

Πίνακας 7
Εγγραφές αρρένων κατά περιοχή καταγωγής και έτος γεννήσεως (1881-1890)

Οικισμοί	**1881**	**1882**	**1883**	**1884**	**1885**	**1886**	**1887**	**1888**	**1889**	**1890**	**Σύνολο**
Σπάρτη	55	49	58	79	57	86	76	71	68	77	676
Γούναρη	2	1	2	7	-	1	1	4	3	1	22
Καλογωνιά	5	6	10	18	-	12	5	18	9	8	91
Ριβιώτισσα	3	-	6	9	7	5	3	3	6	5	47
Λέλε	1	-	-	-	4	1	-	-	2	-	8
Συκαράκι	1	-	-	5	-	6	1	1	2	-	16
Τσακάλαλι	-	2	-	6	-	-	-	-	2	-	10
Τσούνι	-	4	1	5	1	1	1	4	2	4	23
Χασανάκι	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Χατίπι	-	2	-	2	1	1	-	-	2	-	8
Σύνολο	**67**	**64**	**77**	**131**	**71**	**113**	**87**	**101**	**96**	**95**	**902**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Στις 676 εγγραφές αρρένων στη Σπάρτη αναλογούν 86 ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 35) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 7.86. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (6,97 % του συνόλου) ανήκουν σε 352

άρρενες (52,07 % του συνόλου): Γεώργιος (82), Ιωάννης (73), Παναγιώτης-Πανάγος (64), Δημήτριος-Δήμος (56), Κωνσταντίνος (45) και Νικόλαος-Νίκος (32).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 51 (59,30 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 27 (31,40 % του συνόλου) ιστορικά και τα 8 (9,30 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Στις 226 εγγραφές αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης αναλογούν 45 ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 36) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 5.02. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (13,33 % του συνόλου) ανήκουν σε 124 άρρενες (54,86 % του συνόλου): Γεώργιος (29), Παναγιώτης (23), Νικόλαος (21), Ιωάννης (20), Δημήτριος (18) και Κωνσταντίνος (13).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 35 (77,78 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 9 (20,00 % του συνόλου) ιστορικά και 1 (2,22 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

ii. Ονόματα θηλέων

Για το χρονικό διάστημα 1881-1890 υπάρχουν 440 εγγραφές (πίνακας 8).

Πίνακας 8
Εγγραφές θηλέων κατ΄ έτος γεννήσεως (1881-1890)

Έτη	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	**Σύνολο**
Σύνολο	18	27	23	74	43	38	35	46	50	86	440

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 37

Στις 440 εγγραφές θηλέων αναλογούν 94 ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 4.68. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (6,31 % του συνόλου) ανήκουν σε 173 γυναίκες (39,31 % του συνόλου): Μαρία-Μαριγώ-Μαριγούλα (44), Ελένη (34), Παναγιώτα-Πότα (31), Αικατερίνη-Κατίνα-Κατίγκω (27), Δήμητρα (19) και Αγγελική (18).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 32 (34,04 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 17 (18,09 % του συνόλου) ιστορικά και τα 45 (47,87 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Ε΄ περίοδος: 1891-1900

i. Ονόματα αρρένων

Κατά τη δεκαετία 1891-1900 απαντώνται 1.220 εγγραφές αρρένων, εκ των οποίων 90 είναι μεταγενέστερες (70 με Ν. Α. και 20 αφορούν πρόσφυγες). Ο αριθμός των κατ΄ έτος εγγραφών και η κατανομή τους ανά οικισμό, πλην των μεταγενεστέρων και 34 εγγραφών που δεν αναφέρεται βαπτιστικό όνομα, δίνεται στον πίνακα 9.

Πίνακας 9
Εγγραφές αρρένων κατά περιοχή καταγωγής και έτος γεννήσεως (1891-1900)

Οικισμοί	**1891**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1898**	**1899**	**1900**	**Σύνολο**
Σπάρτη	74	95	68	86	84	103	85	95	106	92	888
Αλαϊμπεη	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
Γούναρη	2	2	3	6	-	3	5	5	2	4	32
Καλογωνιά	9	3	11	8	8	8	5	10	5	2	69
Ριβιώτισσα	8	4	3	4	5	3	8	3	3	2	43
Λέλε	-	3	1	-	1	1	2	-	-	2	10
Ριζά*	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Συκαράκι	-	2	-	4	1	-	2	1	-	1	11
Τσακάλαλι	-	-	1	-	-	-	-	-	3	-	4
Τσούνι	4	3	1	2	1	5	4	1	4	4	29
Χασανάκι	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Χατίπι	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	3
Σύνολο	**101**	**113**	**88**	**111**	**100**	**123**	**112**	**116**	**123**	**109**	**1.096**

*Μετά την εφαρμογή του νόμου ΔΝΖ΄ του 1912 ο οικισμός Ριζά αποτέλεσε συνοικισμό της κοινότητας Αμυκλών. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων,* τ. 29, Νομός Λακωνίας, έκδοσις Κ.Ε.Δ.Κ.Ε., Αθήναι 1961. σ. 198.
Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Στις 888 εγγραφές αρρένων στη Σπάρτη αναλογούν 86 ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 38) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 10.32. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (6,98 % του συνόλου) ανήκουν σε 453 άρρενες (51,01 % του συνόλου): Γεώργιος (108), Παναγιώτης (88), Ιωάννης (73), Δημήτριος-Δήμος-Μήτρος (70), Κωνσταντίνος (59) και Νικόλαος-Νίκος (55).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 54 (62,80% του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 21 (24,41% του συνόλου) ιστορικά και τα 11 (12,79% του συνόλου) άλλης προέλευσης.

Στις 208 εγγραφές αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης αναλογούν 43 ονόματα (Παράρτημα, πίνακας 39) και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 4.83. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (13,63 % του συνόλου) ανήκουν σε 101 άρρενες (48,55 % του συνόλου): Γεώργιος (31), Παναγιώτης-

Πάνος (19), Δημήτριος (15), Ιωάννης (13), Κωνσταντίνος (12) και Νικόλαος-Νίκος (11).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 35 (81,40 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 6 (13,95 % του συνόλου) ιστορικά και 2 (4,65 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

ii. Ονόματα θηλέων

Για το χρονικό διάστημα 1891-1900 υπάρχουν 758 εγγραφές (πίνακας 10).

Πίνακας 10
Εγγραφές θηλέων κατ΄ έτος γεννήσεως (1891-1900)

Έτη	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	**Σύνολο**
Σύνολο	29	51	33	85	89	85	69	88	70	159	758

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας 40

Στις 758 εγγραφές θηλέων αναλογούν 115 βαπτιστικά ονόματα και ο μέσος όρος της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» είναι 6.59. Τα 6 κυρίαρχα ονόματα (5,21 % του συνόλου) ανήκουν σε 273 κορίτσια (36,01 % του συνόλου): Ελένη (60), Μαρία-Μαίρη-Μαριγώ-Μαριγούλα (57), Παναγιώτα-Πότα-Ποτίτσα (49), Βασιλική-Βασούλα (41), Αικατερίνη-Καίτη-Κατίνα-Κατίγκω-Ρίνα (34) και Σταυρούλα (32).

Από το σύνολο των βαπτιστικών ονομάτων τα 44 (38,26 % του συνόλου) είναι θρησκευτικά, τα 15 (13,04 % του συνόλου) ιστορικά και τα 56 (48,70 % του συνόλου) άλλης προέλευσης.

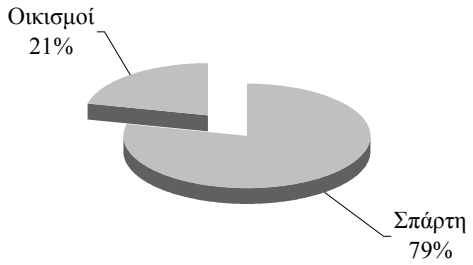
Διαχρονική εξέλιξη

i. Ονόματα αρρένων

Η πρώτη εικόνα που έχουμε από την κατανομή των εγγραφών αρρένων στο δήμο της Σπάρτης είναι ότι κατανέμονται με μεγάλη διαφορά στην πόλη της Σπάρτης σε σχέση με τους οικισμούς (2.648 της Σπάρτης έναντι των 725 των οικισμών). Η ποσοστιαία κατανομή δίνεται στο διάγραμμα 2.

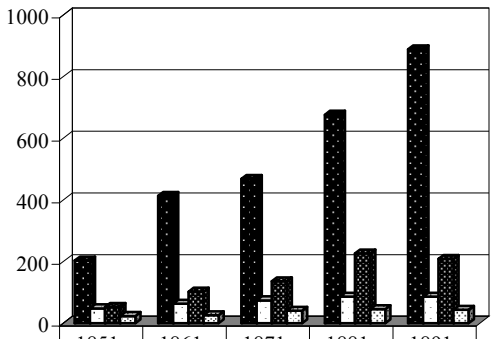
Την ανά δεκαετία κατανομή εγγραφών, ονομάτων και της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» παρακολουθούμε στα διαγράμματα 3 και 4.

Διάγραμμα 2
Ποσοστιαία κατανομή αρρένων, 1851-1900

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 39

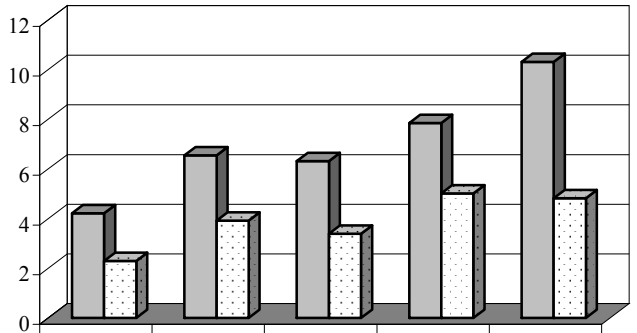
Διάγραμμα 3
Εγγραφές - Ονόματα αρρένων στη Σπάρτη και στους οικισμούς ανά δεκαετία, 1851-1900

	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900
Σπάρτη Εγγραφές	203	413	468	676	888
Σπάρτη Ονόματα	48	63	74	86	86
Οικισμοί Εγγραφές	53	102	136	226	208
Οικισμοί Ονόματα	23	26	40	45	43

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 39

Διάγραμμα 4
Ο μέσος όρος εγγραφών/ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη και στους οικισμούς, 1851-1900

	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900
Σπάρτη Εγγραφές/ Ονόματα	4,22	6,56	6,32	7,86	10,32
Οικισμοί Εγγραφές/ Ονόματα	2,3	3,92	3,4	5,02	4,83

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 39

Ειδικότερα:

Στη Σπάρτη ο αριθμός των εγγραφών κατά τη δεύτερη δεκαετία παρουσιάζει αύξηση κατά 103,44 % ως προς την αφετηριακή, ενώ ο αριθμός των ονομάτων αυξάνει κατά 31,25 %. Την τρίτη δεκαετία ο αριθμός των εγγραφών αυξάνει κατά 130,54 % ως προς την αφετηριακή και 13,31 % ως προς τη δεύτερη και των ονομάτων κατά 54,17 % και 17,46 % αντίστοιχα. Την τέταρτη δεκαετία η αύξηση των εγγραφών ως προς την αφετηριακή είναι 233 % και 44,44 % ως προς την τρίτη, στα δε ονόματα 79,16 % και 16,21 % αντίστοιχα. Η πέμπτη δεκαετία παρουσιάζει αύξηση κατά 337,43 % ως προς την αφετηριακή και 31,36 % ως προς την τέταρτη και στα ονόματα 79,16 % ως προς την αφετηριακή, ενώ ως προς την τέταρτη η αύξηση είναι μηδενική.

Στους οικισμούς ο αριθμός των εγγραφών κατά τη δεύτερη δεκαετία παρουσιάζει αύξηση κατά 92,45 % ως προς την αφετηριακή, ενώ ο αριθμός των ονομάτων αυξάνει κατά 13,04 %.Την τρίτη δεκαετία ο αριθμός των εγγραφών αυξάνει κατά 156,6 % ως προς την αφετηριακή και 33,3 % ως προς τη δεύτερη

και των ονομάτων κατά 73,91 % και 53,84 % αντίστοιχα. Την τέταρτη δεκαετία η αύξηση των εγγραφών ως προς την αφετηριακή είναι 326,4 % και 66,17 % ως προς την τρίτη, στα δε ονόματα κατά 95,65 % και 12,5 % αντίστοιχα. Η πέμπτη δεκαετία παρουσιάζει αύξηση κατά 292,45 % ως προς την αφετηριακή, ενώ

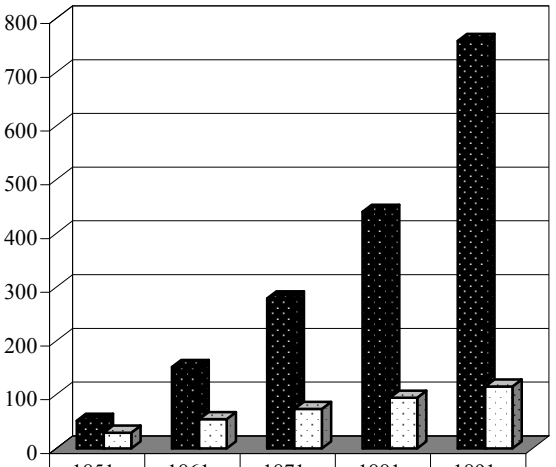
μειώνεται κατά 7,96 % ως προς την τέταρτη και στα ονόματα παρατηρείται αύξηση κατά 86,95 % ως προς την αφετηριακή, ενώ μείωση κατά 4,44 % ως προς την τέταρτη.

ii. Ονόματα θηλέων

Την ανά δεκαετία κατανομή εγγραφών, ονομάτων και της σχέσης «εγγραφές/ονόματα» παρακολουθούμε στα διαγράμματα 5 και 6.

Στη Σπάρτη ο αριθμός των εγγραφών κατά τη δεύτερη δεκαετία παρουσιάζει αύξηση κατά 196,08 % ως προς την αφετηριακή, ενώ ο αριθμός των ονομάτων αυξάνει κατά 86,21 %.Την τρίτη δεκαετία ο αριθμός των εγγραφών αυξάνει κατά 447,06 % ως προς την αφετηριακή και 84,77 % ως προς τη δεύτερη και των ονομάτων κατά 151,72 % και 35,19 % αντίστοιχα. Την τέταρτη δεκαετία η αύξηση των εγγραφών ως προς την αφετηριακή είναι 762,74 % και 57,71 % ως προς την τρίτη, στα δε ονόματα κατά 224,13 % και 28,77 % αντίστοιχα. Η πέμπτη δεκαετία παρουσιάζει αύξηση κατά 1386,27 % ως προς την αφετηριακή και 72,27 % ως προς την τέταρτη και στα ονόματα 296,55 % και 22,34 % αντίστοιχα.

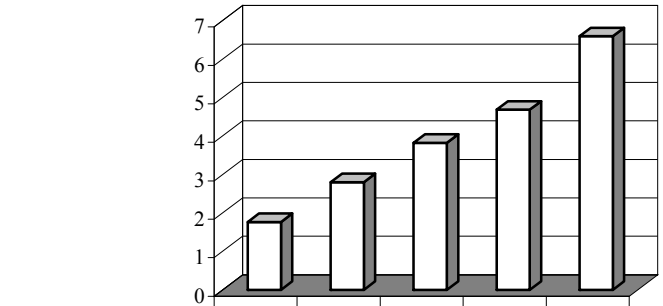
Διάγραμμα 5
Εγγραφές-ονόματα θηλέων στη Σπάρτη, 1851-1900

	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900
Αριθμός εγγραφών	51	151	279	440	758
Αριθμός ονομάτων	29	54	73	94	115

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 28, 31, 34, 37, 40

Διάγραμμα 6
Μέσος όρος εγγραφών/ονομάτων στη Σπάρτη, 1851-1900

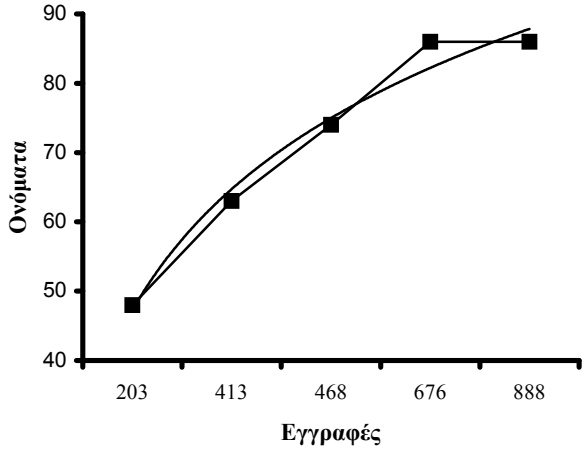

	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900
Εγγραφές/ Ονόματα	1,76	2,8	3,82	4,68	6,59

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 28, 31, 34, 37, 40

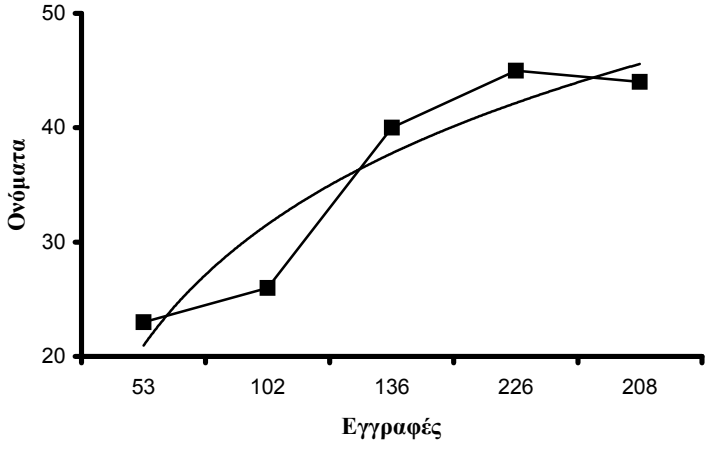
Ο αριθμός των εγγραφών και των αρρένων και των θηλέων σε όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο παρουσιάζει τάση αύξησης. Παράλληλη είναι η αύξηση και του αριθμού των ονομάτων, της οποίας όμως ο ρυθμός κατά την διαχρονική της πορεία παρουσιάζει στοιχεία επιβράδυνσης. Τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζονται από την πόλωση που παρατηρείται γύρω από τα κυρίαρχα ονόματα, από την επαναληπτική απόδοση των «άλλων» ονομάτων και από το γεγονός ότι ο κατάλογος των ονομάτων τείνει να εξαντληθεί. Παρατηρώντας ότι η σχέση ανάμεσα στον αριθμό των εγγραφών και τον αριθμό των ονομάτων δεν είναι αναλογική, διακρίνουμε μια λογαριθμική τάση που αποδίδεται στα διαγράμματα 7, 8 και 9.

Διάγραμμα 7
Ονόματα αρρένων στη Σπάρτη, 1851-1900

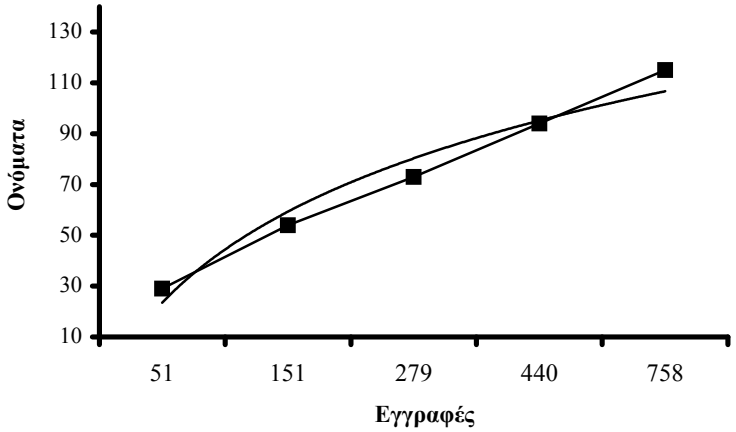
Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 26, 29, 32, 35, 38

Διάγραμμα 8
Ονόματα αρρένων σε οικισμούς της Σπάρτης, 1851-1900

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 27, 30, 33, 36, 39

Διάγραμμα 9
Ονόματα θηλέων στη Σπάρτη, 1851-1900

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 28, 31, 34, 37, 40

Συνολική Θεώρηση

Σύμφωνα με τη Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη[12] *«οι ονοματοδοτικές συμπεριφορές αποτελούν άμεση έκφραση των νοοτροπιών που χαρακτηρίζουν έναν πληθυσμό ή διάφορες κοινωνικές ομάδες ενός πληθυσμού. Η ανάλυση των ονοματοδοτικών συμπεριφορών έχει και μια ιδιαίτερη αξία, που υπερβαίνει την απλή περιγραφή του ίδιου του φαινομένου της ονοματοδοσίας. Οι ονοματοδοτικές συμπεριφορές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ενδείκτης της γενικότερης κατάστασης όχι μόνο των νοοτροπιών, αλλά και άλλων διαστάσεων της δομής και λειτουργίας ενός πληθυσμού ή και μιας κοινωνίας».* Σε μια τέτοια προοπτική θα επιχειρήσουμε μια συνολική θεώρηση των ονοματοδοτικών συμπεριφορών στο δήμο Σπάρτης το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Η θεώρηση της παρούσας συλλογής θα γίνει κατ΄ αρχάς μέσω ποσοτικού υπολογισμού για να φανεί η δυναμική της ονοματοδοσίας. Η μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης των κυρίαρχων ονομάτων θα μας επιτρέψει να επισημάνουμε τυχόν ομοιότητες, διαφορές ή ιδιαιτερότητες της όλης συμπεριφοράς τους. Επίσης, μελετώντας την προέλευση των βαπτιστικών ονομάτων, θα διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο υπάρχει σύνδεσμος με τις παλιότερες γενιές.

i. Η δυναμική της ονοματοδοσίας

Σύμφωνα με την Μ. Τομαρά-Σιδέρη[13], αν λάβουμε υπόψη μας τη λογαριθμική μορφή της σχέσης ανάμεσα στον αριθμό των εγγραφών και τον αριθμό των ονομάτων, μπορούμε να επεξεργασθούμε έναν καταλληλότερο δείκτη ως προς την ποσοτική διάσταση αυτής της σχέσης. Ορίζουμε αυτόν τον δείκτη ως εξής:

$$\left(\frac{E}{O}\right) = \frac{\text{Λογάριθμος αριθμού εγγραφών}}{\text{Αριθμός ονομάτων}} \chi\ 100$$

με τη βοήθεια του οποίου δημιουργούμε έναν διορθωμένο δείκτη για τη σχέση εγγραφές/ονόματα, όπως φαίνεται στους πίνακες 11,12.

Πίνακας 11
Διορθωμένος δείκτης «εγγραφές/ονόματα»
αρρένων (1851-1900)

Περιοχή	Έτη	Αριθμός εγγραφών	Αριθμός ονομάτων	Εγγραφές/ Ονόματα
Σπάρτη	1851-1860	203	48	4,80
	1861-1870	413	63	4,15
	1871-1880	468	74	3,60
	1881-1890	676	86	3,29
	1891-1900	888	86	3,42
Οικισμοί	1851-1860	53	23	7,49
	1861-1870	102	26	7,72
	1871-1880	136	40	5,33
	1881-1890	226	45	5,23
	1891-1900	208	43	5,39

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 39

Πίνακας 12
Διορθωμένος δείκτης «εγγραφές/ονόματα»
θηλέων (1851-1900)

Περιοχή	Έτη	Αριθμός εγγραφών	Αριθμός ονομάτων	Εγγραφές/ Ονόματα
Σπάρτη	1851-1860	51	29	5,88
	1861-1870	151	54	4,03
	1871-1880	279	73	3,35
	1881-1890	440	94	2,81
	1891-1900	758	115	2,50

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 28, 31, 34, 37, 40

Από τον πίνακα 11 προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1851-1860 οι δείκτες εμφανίζουν διαφορά κατά 2,69 (ο δείκτης είναι μικρότερος στη Σπάρτη). Την επόμενη δεκαετία (1861-1870) η διαφορά γίνεται 3,57 δίνοντας την μεγαλύτερη απόκλιση. Στις δεκαετίες που ακολουθούν η διαφορά ανάμεσα στους δείκτες της Σπάρτης και των οικισμών διαμορφώνουν μια απόκλιση με τιμές παραπλήσιες. Κατά τη διαχρονική εξέλιξη η τιμή του δείκτη τόσο στη Σπάρτη όσο και στους οικισμούς μικραίνει, που σημαίνει ότι μεγαλώνει η ευλυγισία στην επιλογή του ονόματος. Για τα κορίτσια, (πίνακας 12) ελλείψει εγγραφών στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης, παρατηρούμε την πορεία του δείκτη από τη μια δεκαετία στην άλλη για την πόλη της Σπάρτης. Διαπιστώνουμε το ίδιο με την περίπτωση των αρρένων, αφού και εδώ οι τιμές του δείκτη συνεχώς μειώνονται, ενώ αυξάνει η ευλυγισία στην επιλογή ονόματος.

ii. Κυρίαρχα Ονόματα

Ονόματα αρρένων

Οι πίνακες 13 και 14 απεικονίζουν τις μεταβολές της συχνότητας των ονομάτων που ανά δεκαετία κατέχουν τις έξι πρώτες θέσεις.

Πίνακας 13
Κυρίαρχα ονόματα αρρένων στη Σπάρτη (1851-1900)

Όνομα	**1851-1860**	**1861-1870**	**1871-1880**	**1881-1890**	**1891-1900**
Γεώργιος	26	45	52	82	108
Ιωάννης, Γιαννίκος	22	45	42	73	73
Δημήτριος, Δήμος, Μήτρος	21	41	30	56	70
Νικόλαος, Νίκος	14	29	34	32	55
Παναγιώτης, Πανάγος, Πάνος	11	44	45	64	88
Κωνσταντίνος, Κώνστας	10	33	34	45	59
Βασίλειος	(4)	14	24	(17)	(23)

Πηγή: Πίνακας 18

.

Πίνακας 14
Κυρίαρχα ονόματα αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης (1851-1900)

Όνομα	**1851-1860**	**1861-1870**	**1871-1880**	**1881-1890**	**1891-1900**
Γεώργιος	7	17	12	29	31
Ιωάννης, Γιαννίκος	(4)	8	15	20	13
Δημήτριος, Δήμος, Μήτρος	(4)	9	15	18	15
Νικόλαος	(2)	14	15	21	11
Παναγιώτης, Πανάγος, Πάνος	7	7	9	23	19

Κωνσταντίνος, Κώνστας	(4)	13	8	13	12
Βασίλειος	5	(0)	(3)	(6)	(6)
Θεόδωρος	(2)	(0)	5	(5)	(7)
Ευστάθιος	(0)	(1)	4	(0)	(3)
Ευστράτιος	(0)	(1)	4	(6)	(6)

Πηγή: Πίνακας 19
Σημείωση: Οι παρενθέσεις υποδηλώνουν ότι το εν λόγω όνομα στην αντίστοιχη χρονική περίοδο δεν συμπεριλαμβάνεται στα 6 κυρίαρχα ονόματα.

Ονόματα θηλέων

Ο πίνακας 15 απεικονίζει τη διαχρονική εξέλιξη των κυρίαρχων ονομάτων**.**

Πίνακας 15
Κυρίαρχα ονόματα θηλέων στη Σπάρτη (1851-1900)

Όνομα	**1851- 1860**	**1861-1870**	**1871-1880**	**1881-1890**	**1891-1900**
Αικατερίνη, Καίτη, Κατίνα, Κατίγκω, Ρίνα	5	7	22	27	34
Βασιλική, Βασούλα	4	5	15	(13)	41
Ελένη	4	12	22	34	60
Μαρία, Μαίρη, Μαριγώ, Μαριγούλα	4	14	26	44	57
Παναγιώτα, Πότα, Ποτούλα, Ποτίτσα	(2)	7	27	31	49
Αναστασία, Τασία	(1)	5	(4)	(7)	(21)
Γεωργία, Γεωργίτσα	(2)	5	9	(16)	(30)
Σοφία, Σοφούλα	(0)	5	(3)	(5)	(10)
Σταματική, Σταμάτα	(1)	5	(3)	(9)	(18)
Άννα	(2)	4	(4)	(12)	(15)
Ευσταθία	(0)	4	(0)	(0)	(5)
Καλλιόπη	(1)	4	(8)	(2)	(11)
Κωνσταντίνα	(0)	4	(5)	(13)	(11)
Αγγελική, Αγγέλω	(2)	3	9	18	(16)
Ασπασία	(2)	3	(0)	(1)	(5)
Ιωάννα, Γιαννούλα	(1)	3	(6)	(14)	(24)
Ευγενία	(0)	3	(3)	(3)	(19)
Ζωή, Ζωίτσα	(0)	3	(1)	(4)	(1)
Φωτεινή	(0)	3	(4)	(2)	(2)
Σταυρούλα	(1)	5	10	(13)	32
Δήμητρα	(2)	(2)	9	19	(25)
Παρασκευή	(2)	5	(2)	(3)	(3)

Πηγή: Πίνακας 20

iii. Συγκριτική τοποθέτηση

Η μελέτη των πινάκων 13 και 14 μας επιτρέπει να κάνουμε τις ακόλουθες επισημάνσεις για τα ονόματα αρρένων:

1851-1860: στην πόλη την πρώτη θέση κατέχει το Γεώργιος. Ακολουθεί στη δεύτερη θέση το Ιωάννης, στην τρίτη διακρίνεται το Δημήτριος και ακολουθούν στις υπόλοιπες τρεις θέσεις αντίστοιχα τα Νικόλαος, Παναγιώτης και Κωνσταντίνος. Στους οικισμούς την πρώτη θέση καταλαμβάνουν με την ίδια συχνότητα τα Γεώργιος και Παναγιώτης. Ακολουθεί το Βασίλειος, ενώ την τρίτη θέση καταλαμβάνουν με την ίδια συχνότητα τα Ιωάννης, Δημήτριος και Κωνσταντίνος. Για τις άλλες θέσεις δεν υπάρχουν ονόματα που να μπορούν με σαφήνεια να διακριθούν για να τις καταλάβουν.

1861-1870: στην πόλη την πρώτη θέση κατέχει και πάλι το Γεώργιος, ενώ στην ίδια θέση ανεβαίνει το Ιωάννης με την ίδια συχνότητα. Στη δεύτερη θέση βρίσκεται το Παναγιώτης και στην τρίτη το Δημήτριος. Τις τρεις τελευταίες θέσεις καταλαμβάνουν τα Κωνσταντίνος, Νικόλαος και Βασίλειος αντίστοιχα. Στους οικισμούς την πρώτη θέση κατέχει πάλι το Γεώργιος, και την δεύτερη το Νικόλαος. Στην τρίτη θέση έρχεται το Κωνσταντίνος. Τις υπόλοιπες τρεις θέσεις καταλαμβάνουν τα Δημήτριος, Ιωάννης και Παναγιώτης αντίστοιχα.

1871-1880: το Γεώργιος συνεχίζει να βρίσκεται στην πρώτη θέση και το Παναγιώτης στη δεύτερη, ενώ το Ιωάννης κατεβαίνει στην τρίτη θέση. Την τέταρτη θέση καταλαμβάνουν με την ίδια συχνότητα τα Νικόλαος και Κωνσταντίνος. Ακολουθεί στην πέμπτη θέση το Δημήτριος και συνεχίζει στην έκτη θέση να είναι κυρίαρχο το Βασίλειος. Στους οικισμούς στην πρώτη θέση βρίσκονται με την ίδια συχνότητα τα Ιωάννης, Δημήτριος και Νικόλαος, στη δεύτερη το Γεώργιος και στην τρίτη το Παναγιώτης. Το Κωνσταντίνος βρίσκεται στην τέταρτη θέση. Τρία άλλα ονόματα, τα Θεόδωρος για την πέμπτη θέση και τα Ευστάθιος και Ευστράτιος για την έκτη αναδύονται αυτή την δεκαετία ανάμεσα στα κυρίαρχα.

1881-1890: το Γεώργιος συνεχίζει να κατέχει την πρώτη θέση, το Ιωάννης περνά στη δεύτερη και το Παναγιώτης στην τρίτη θέση. Ακολουθούν στις υπόλοιπες θέσεις τα Δημήτριος, Κωνσταντίνος και Νικόλαος, ενώ το Βασίλειος δεν κατορθώνει να διακριθεί. Στους οικισμούς το Γεώργιος καταλαμβάνει την πρώτη θέση, το Παναγιώτης τη δεύτερη και το Νικόλαος την τρίτη. Ακολουθούν τα Ιωάννης, Δημήτριος και Κωνσταντίνος.

1891-1900: το Γεώργιος εξακολουθεί να κυριαρχεί στην πρώτη θέση. Το Παναγιώτης ισχυροποιείται στη δεύτερη και το Ιωάννης στην τρίτη θέση. Τα Δημήτριος, Κωνσταντίνος και Νικόλαος συνεχίζουν να είναι κυρίαρχα στην τέταρτη, πέμπτη και έκτη θέση αντίστοιχα. Στους οικισμούς τις έξι πρώτες θέσεις καταλαμβάνουν αντίστοιχα τα ονόματα Γεώργιος, Παναγιώτης, Δημήτριος, Ιωάννης, Κωνσταντίνος και Νικόλαος.

Η συγκριτική μελέτη των κυρίαρχων ονομάτων στην πόλη και στους οικισμούς δείχνει ότι υπάρχει τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά συγγένεια στις

ονοματοδοτικές προτιμήσεις πόλης και οικισμών. Παρατηρούμε πως το όνομα Γεώργιος είναι το λαοφιλέστερο όνομα για την πόλη, ενώ και στους οικισμούς ισχυροποιείται ανάμεσα στις πρώτες θέσεις.

Η μελέτη του πίνακα 15 μας επιτρέπει τις ακόλουθες επισημάνσεις για τα ονόματα θηλέων:

1851-1860: Την πρώτη θέση καταλαμβάνει το Αικατερίνη και στη δεύτερη βρίσκονται με την ίδια συχνότητα τα Βασιλική, Ελένη και Μαρία. Για τις άλλες θέσεις δεν καταφέρνουν να διακριθούν κυρίαρχα ονόματα. (Για το 1851 δεν υπάρχουν εγγραφές στο μητρώο θηλέων).

1861-1870: Το Μαρία περνάει στην πρώτη θέση και ακολουθούν τα Ελένη στη δεύτερη, Αικατερίνη και Παναγιώτα στην τρίτη, Βασιλική, Αναστασία, Γεωργία, Σοφία, Σταματική, Σταυρούλα και Παρασκευή στην τέταρτη. Στην πέμπτη θέση βρίσκονται με την ίδια συχνότητα τα Άννα, Ευσταθία, Καλλιόπη και Κωνσταντίνα και στην έκτη με την ίδια συχνότητα τα Αγγελική, Ασπασία, Ιωάννα, Ευγενία, Φωτεινή και Ζωή. Στο διάστημα αυτό παρατηρούμε ότι στις τρεις πρώτες θέσεις ξεχωρίζουν με σαφήνεια τα κυρίαρχα ονόματα, πράγμα που δε συμβαίνει με τις τρεις τελευταίες θέσεις.

1871-1880: Σ΄ αυτή τη δεκαετία στην πρώτη θέση βρίσκεται το Παναγιώτα, στη δεύτερη το Μαρία, στην τρίτη με την ίδια συχνότητα τα Ελένη και Αικατερίνη, στην τέταρτη το Βασιλική, στην πέμπτη το Σταυρούλα και στην έκτη τα Γεωργία, Αγγελική και Δήμητρα.

1881-1890: το Μαρία περνάει στην πρώτη θέση, το Ελένη στη δεύτερη, το Παναγιώτα στην τρίτη, το Αικατερίνη στην τέταρτη και ακολουθούν τα Δήμητρα και Αγγελική στην πέμπτη και έκτη θέση αντίστοιχα.

1891-1900: Στην πρώτη θέση βρίσκεται το Ελένη με άνετο προβάδισμα έναντι των άλλων. Ακολουθεί το Μαρία, ενώ την τρίτη θέση καταλαμβάνει το Παναγιώτα. Τα Βασιλική, Αικατερίνη και Σταυρούλα βρίσκονται στις τρεις τελευταίες θέσεις αντίστοιχα.

Ενώ στην πρώτη δεκαετία δεν διακρίνονται κυρίαρχα ονόματα για να καταλάβουν τις έξι πρώτες θέσεις, στις επόμενες δεκαετίες ξεχωρίζουν με άνεση κυρίαρχα ονόματα στις αντίστοιχες θέσεις. Έτσι τα Αικατερίνη, Βασιλική, Ελένη, Μαρία και Παναγιώτα εναλλάσσονται στις πέντε πρώτες θέσεις των τεσσάρων δεκαετιών. Τα Δήμητρα, Αγγελική και Γεωργία δεν καταφέρνουν να αναδειχθούν. Τα Αναστασία, Σοφία, Σταματική, Άννα, Ευσταθία, Καλλιόπη, Κωνσταντίνα, Ασπασία, Ιωάννα, Ευγενία, Ζωή, Φωτεινή και Παρασκευή, εκτός από τη δεκαετία 1861-1870, είναι αδύναμα για όλη την υπόλοιπη εξεταζόμενη χρονική περίοδο.

ν. Η προέλευση των ονομάτων -Νοοτροπίες

Ονόματα αρρένων

Στον πίνακα 16 παρακολουθούμε την εξέλιξη της προέλευσης των ονομάτων.

Πίνακας 16
Προέλευση ονομάτων αρρένων (1851-1900)

Περίοδος	Τόπος	Θρησκευτικά		Ιστορικά		«Άλλα»		Σύνολο	
1851-1860	Σπάρτη	37	77,09%	9	18,75%	2	4,16%	48	100%
	Οικισμοί	19	82,61%	2	8,69%	2	8,70%	23	100%
1861-1870	Σπάρτη	43	68,25%	17	26,99%	3	4,76%	63	100%
	Οικισμοί	22	84,62%	3	11,54%	1	3,84%	26	100%
1871-1880	Σπάρτη	47	63,52%	20	27,02%	7	9,46%	74	100%
	Οικισμοί	32	80,00%	6	15,00%	2	5,00%	40	100%
1881-1890	Σπάρτη	51	59,30%	27	31,40%	8	9,30%	86	100%
	Οικισμοί	35	77,78%	9	20,00%	1	2,22%	45	100%
1891-1900	Σπάρτη	54	62,80%	21	24,41%	11	12,79%	86	100%
	Οικισμοί	35	81,40%	6	13,95%	2	4,65%	43	100%

Πηγή: Πίνακες 18, 19

Από τον πίνακα 16 προκύπτει ότι:
- τόσο στη Σπάρτη όσο και στους οικισμούς του δήμου η μεγάλη πλειοψηφία των ονομάτων έχει θρησκευτική προέλευση.
- Στη Σπάρτη η διαχρονική τάση είναι προς την μείωση της παρουσίας των ονομάτων αυτών, ενώ στους οικισμούς επικρατεί μια μάλλον σταθεροποιητική τάση.
- Συνολικά το βάρος της θρησκευτικής και σε μικρότερο ποσοστό της ιστορικής παράδοσης (αρχαιότητα) είναι καθοριστικό.

Ονόματα θηλέων.

Ο πίνακας 17 απεικονίζει την προέλευση των γυναικείων ονομάτων.

Πίνακας 17
Προέλευση ονομάτων θηλέων (1851-1900)

Περίοδος	Θρησκευτικά		Ιστορικά		«Άλλα»		Σύνολο	
1851-1860	16	55,17 %	6	20,69 %	7	24,14 %	29	100 %
1861-1870	26	48,14 %	8	14,81 %	20	37,05 %	54	100 %
1871-1880	34	46,58 %	12	16,43 %	27	36,99 %	73	100 %

1881-1890	32	34,04 %	17	18,09 %	45	47,87 %	94	100 %
1891-1900	44	38,26 %	15	13,04 %	56	48,70 %	115	100 %

Πηγή: Πίνακας 20

Από τον πίνακα 17 προκύπτει ότι:
- Η παρουσία των θρησκευτικών ονομάτων είναι στην περίπτωση των θηλέων μικρότερη από αυτή των αρρένων με τάση μείωσης διαχρονικά.
- Η επίδραση της ιστορικής παράδοσης στην επιλογή των ονομάτων δεν είναι ισχυρή.
- Αντίθετα τα *«άλλα»,* που έχουν προέλθει από τις συνήθειες, τις προτιμήσεις και γενικά τις αντιλήψεις του απλού λαού για κάθε τι που τον περιβάλλει, από τις πίστεις του, τις ευχές του (Αγαθή, Δωροθέα, Ευγενία, Ευθυμία, Ευδοκία, Ευτυχία, Καλή, Καλομοίρα, Πολυτίμη, Πολυχρονία), τη φύση (Ανθούλα, Γαρυφαλιά, Δάφνη, Κανέλλα, Μηλιά, Ροδή, Τριαντάφυλλη-Τριανταφύλλη, Χρυσάνθη), τα γράμματα (Επιστήμη, Μελετούλα) τα πτηνά (Αλκυόνη, Παγώνα) τα πολύτιμα μέταλα (Αδαμαντία-Διαμάντω, Αργύρω-Αργυρώ, Μαλαματένια, Ασημίνα-Ασήμω, Ρουμπίνη, Σμαραγδή, Χρυσάφω, Χρυσούλα-Χρύσω) ή κάποια ηθική αξία (Αγάπη, Αρετή, Αριστέα) έχουν εντονότατη παρουσία, η οποία ενισχύεται διαχρονικά. Όλα τα παραπάνω εικονίζουν τις αρετές και αδυναμίες του λαού και αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες του χαρακτήρα του. Μας μιλούν για τις ιδιότητες της ψυχής του και γενικά για ό,τι ο λαός αγαπά και θαυμάζει, δηλαδή για τον πολιτισμό του.

Συνολικά, λοιπόν, το βάρος της θρησκευτικής παράδοσης στην περίπτωση των θηλέων είναι πολύ μικρότερο από των αρρένων. Αντίθετα παρατηρείται αύξηση της τρίτης κατηγορίας, η οποία στους άρρενες εκφράζεται με πολύ μικρό ποσοστό.

Μέσα από τη μελέτη των ονοματοδοτικών συμπεριφορών αποδείχτηκε ότι η επίδραση της εκκλησιαστικής παράδοσης στην ονοματοθεσία κατέχει την πρώτη θέση σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες (ιστορική παράδοση, ελεύθερη αντίληψη του λαού). Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωσή μας, όπως άλλωστε και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Όπως επισημαίνει ο Τ. Γριτσόπουλος *«ο χριστιανισμός υπήρξε ανέκαθεν συνυφασμένος με τον ελληνισμό. Κατά τους δούλους αιώνας μάλιστα, η εκκλησία υπήρξε η μόνη παρήγορος πηγή, από την οποία ο ελληνισμός αντλούσε εμπνεύσεις και συνήθειες...»*[14]. Αξίζει να επισημάνουμε τη δειλή παρουσία κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα του ονόματος *Νίκων* προς τιμήν του πολιούχου της πόλης *Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε*[15].

Στη Σπάρτη, η οποία στην αρχαιότητα υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες ελληνικές πόλεις, είναι πολύ φυσικό οι νεώτεροι Σπαρτιάτες να χρησιμοποιούν ονόματα, ανδρών κυρίως, που έπαιξαν ρόλο στρατιωτικό ή πολιτικό στην πορεία τόσο της ίδιας της πόλης όσο και ολόκληρης της ελληνικής ιστορίας. Μέσα από τη διαχρονική εξέταση της ονοματοδοσίας[16] διαπιστώνουμε ότι στην πόλη της Σπάρτης τα αρχαία ονόματα[17], Αγησίλαος, Άγις, Βρασίδας,

Ευρυβιάδης, Κλεομένης, Λεωνίδας, Λεωτυχίδης, Λυκούργος, Λύσανδρος και Μενέλαος, καταλαμβάνουν ποσοστό 8,40 % του συνόλου των ανδρικών ονομάτων (πίνακας 18), ποσοστό το οποίο μειώνεται στους οικισμούς και ανέρχεται στο 6,35 % του συνόλου (πίνακας 19).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στην πόλη διατηρούνται πιο έντονα οι ιστορικές μνήμες, πράγμα που επηρεάζει άμεσα και την ονοματοδοσία. Άλλωστε δεν είναι λίγοι εκείνοι που πιστεύουν ότι μέσω του ονόματος μεταβιβάζεται με «μαγικό τρόπο»[18] στον απόγονο η ιδιότητα του προγόνου. Στην περίπτωσή μας είναι η ανδρεία, η γενναιότητα, η ανώτερη καταγωγή που διαιωνίζονται μέσω του ονόματος[19]. Αυτή η νοοτροπία επικρατεί ακόμα μέχρι σήμερα στην κοινωνία της Σπάρτης. Όσοι έλκουν την καταγωγή τους από κάποια «ισχυρή» οικογένεια του πρόσφατου ή απώτερου παρελθόντος, είτε ως προς το επώνυμο είτε ως προς το βαπτιστικό όνομα, το καυχώνται και μερικές φορές δείχνουν εγωισμό. Από τα γυναικεία ονόματα της συλλογής μας εκείνα που συνδέονται με την ιστορία της Σπάρτης είναι τα Ελένη, Πηνελόπη και Σπάρτη. Το Ελένη, το οποίο φαίνεται να κυριαρχεί στην εξεταζόμενη περίοδο και παραπέμπει στην ανάμνηση της Ελένης[20], γυναίκας του βασιλιά της Σπάρτης Μενέλαου, δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε αν προέρχεται από την εκκλησιαστική ή την ιστορική παράδοση. Το Πηνελόπη παραπέμπει στη σύζυγο του βασιλιά της Ιθάκης Οδυσσέα, η οποία καταγόταν από τις Αμύκλες της Λακεδαίμονος. Το όνομα Σπάρτη, που σύμφωνα με τη μυθολογία ήταν κόρη του Ευρώτα, αναφέρεται στην ίδια την πόλη (ας θυμηθούμε τους υπερβολικά πατριδολάτρες, που αγαπούν να δίνουν στα κορίτσια τους το όνομα της περιοχής από όπου κατάγονται). Πάντως τα γυναικεία ονόματα που είναι επηρεασμένα από την ιστορική παράδοση είναι πολύ λιγότερα από τα αντίστοιχα ανδρικά, μόλις το 2,68 % του συνόλου (πίνακας 20).

Πίνακας 18
Συχνότητες βαπτιστικών ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη (1851-1900)

α/α	Ονόματα	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900	Απόλυτα μεγέθη	Σχετικά μεγέθη
1	Αγαμέμνων	1	-	3	1	-	5	0,00
2	Αγγελής	-	1	2	1	1	5	0,00
3	Άγγελος	1	-	2	-	-	3	0,00
4	Αγησίλαος	3	3	1	5	4	16	0,01
5	Άγις	-	-	-	2	1	3	0,00
6	Αδάμ	-	-	1	1	-	2	0,00
7	Αδαμάντιος, Διαμαντής	1	-	2	1	2	6	0,00

8	Αθανάσιος, Θάνος	7	9	4	15	18	53	0,02
9	Αλέξανδρος	1	6	10	9	7	33	0,01
10	Αλέξιος	-	1	2	5	-	8	0,00
11	Αλκιβιάδης	-	-	1	1	-	2	0,00
12	Ανάργυρος	-	-	-	1	3	4	0,00
13	Αναστάσιος, Ανέστης	4	4	8	7	11	34	0,01
14	Ανδρέας	2	2	6	5	5	20	0,01
15	Ανδρόνικος	-	-	-	-	1	1	0,00
16	Αντώνιος	3	5	7	6	9	30	0,01
17	Απόστολος	-	2	1	4	8	15	0,01
18	Αριστείδης	2	3	4	2	5	16	0,01
19	Αριστόβουλος	-	-	-	2	-	2	0,00
20	Αριστοτέλης	-	1	-	-	-	1	0,00
21	Αριστοφάνης	-	1	-	-	-	1	0,00
22	Ασημάκης	-	1	-	-	-	1	0,00
23	Αχιλλεύς	-	-	-	1	-	1	0,00
24	Βασίλειος	4	14	24	17	23	82	0,03
25	Βενιζέλος	-	-	1	-	-	1	0,00
26	Βίκτωρ	-	-	-	-	1	1	0,00
27	Βρασίδας	-	2	2	4	2	10	0,00
28	Γερμανός	-	1	-	-	-	1	0,00
29	Γεώργιος	26	45	52	82	108	313	0,12
30	Γρηγόριος	1	-	2	6	9	18	0,01
31	Δαμιανός	-	1	-	-	-	1	0,00
32	Δημήτριος, Δήμος, Μήτρος	21	41	30	56	70	218	0,08
33	Δημοσθένης	2	4	4	5	2	17	0,01
34	Διονύσιος	-	-	2	3	6	11	0,00
35	Ελευθέριος	-	-	-	1	-	1	0,00
36	Εμμανουήλ, Μανώλης	1	7	2	11	8	29	0,01
37	Επαμεινώνδας	-	-	1	-	-	1	0,00
38	Ερμοκράτης	-	-	-	1	-	1	0,00
39	Ευάγγελος	4	8	10	21	39	82	0,03
40	Ευγένιος	-	-	-	-	2	2	0,00
41	Ευθύμιος	1	2	1	2	1	7	0,00
42	Ευριπίδης	-	1	-	-	-	1	0,00
43	Ευρυβιάδης	-	-	-	-	1	1	0,00
44	Ευστάθιος	3	2	-	3	2	10	0,00
45	Ευστράτιος	2	2	2	3	7	16	0,01

46	Ζαχαρίας	-	-	2	3	3	8	0,00
47	Ηλίας	3	13	11	18	28	73	0,03
48	Ηρακλής	-	-	2	2	1	5	0,00
49	Θαλής	-	-	1	-	1	2	0,01
50	Θεμιστοκλής	-	-	-	1	1	2	0,00
51	Θεοδόσιος	1	1	1	-	1	4	0,00
52	Θεόδωρος	6	4	10	22	16	58	0,02
53	Θεοφάνης	-	1	2	2	1	6	0,00
54	Θεόφιλος	-	2	-	-	-	2	0,00
55	Θεοχάρης	-	-	1	1	-	2	0,00
56	Θρασύβουλος	-	-	-	1	-	1	0,00
57	Θωμάς	1	-	-	-	-	1	0,00
58	Ιωάννης, Γιαννίκος	22	45	42	73	73	255	0,10
59	Καλλικράτης	-	1	-	1	2	4	0,00
60	Κλέανδρος	-	-	-	1	-	1	0,00
61	Κλέαρχος	-	1	-	1	-	2	0,00
62	Κλεομένης	1	-	-	-	-	1	0,00
63	Κοσμάς	-	-	1	-	-	1	0,00
64	Κυριάκος, Κυριακούλης	-	1	4	1	8	14	0,01
65	Κωνσταντίνος	10	33	34	45	59	181	0,07
66	Λάμπρος	-	-	1	1	-	2	0,00
67	Λεωνίδας	3	5	5	14	13	40	0,02
68	Λεωτυχίδης	-	-	-	1	-	1	0,00
69	Λυκούργος	-	1	2	1	1	5	0,00
70	Λυμπέριος	-	-	-	1	1	2	0,00
71	Λύσανδρος	-	2	-	-	-	2	0,00
72	Μαρίνος	-	1	-	-	3	4	0,00
73	Μάριος	-	-	-	-	1	1	0,00
74	Μάρκος	-	-	-	-	1	1	0,00
75	Ματθαίος	-	-	-	1	1	2	0,00
76	Μαυροειδής	-	1	-	-	-	1	0,00
77	Μελέτιος	1	2	3	1	1	8	0,00
78	Μενέλαος	2	-	3	2	-	7	0,00
79	Μηνάς	1	-	-	3	1	5	0,00
80	Μιλτιάδης	-	-	-	-	3	3	0,00
81	Μιχαήλ	1	1	6	13	15	36	0,01
82	Ναούμ	-	1	-	-	-	1	0,00
83	Νεοκλής	-	-	1	-	-	1	0,00
84	Νίκανδρος	-	1	-	-	-	1	0,00
85	Νικήτας	1	2	-	3	3	9	0,00

86	Νικόλαος, Νίκος	14	29	34	32	55	164	0,06
87	Νίκων	-	-	-	1	13	14	0,01
88	Όμηρος	-	-	1	1	-	2	0,00
89	Ονούφριος	-	-	-	-	1	1	0,00
90	Παναγιώτης, Πανάγος, Πάνος	11	44	45	64	88	252	0,10
91	Πανταζής	-	-	1	-	2	3	0,00
92	Παντελεήμων, Παντελής, Παντελέων	-	-	1	-	5	6	0,00
93	Παράσης	-	-	-	-	1	1	0,00
94	Παρασκευάς	1	-	-	6	1	8	0,00
95	Παύλος	-	1	1	1	3	6	0,00
96	Περικλής	1	1	4	3	2	11	0,00
97	Πέτρος	3	3	4	7	11	28	0,01
98	Πλούτων	-	-	-	-	1	1	0,00
99	Πολύβιος	-	-	-	-	1	1	0,00
100	Πολυζώης	-	-	2	1	3	6	0,00
101	Πολυχρόνης	-	-	-	1	-	1	0,00
102	Πραξιτέλης	-	-	1	2	-	3	0,00
103	Προκόπιος	-	-	1	-	2	3	0,00
104	Σάββας	2	-	-	-	-	2	0,00
105	Σαράντος	1	2	1	4	7	15	0,01
106	Σεραφείμ	-	-	1	-	-	1	0,00
107	Σόλων	-	-	1	-	-	1	0,00
108	Σοφιανός	-	-	-	1	-	1	0,00
109	Σπύλιος	1	2	2	1	3	9	0,00
110	Σπυρίδων, Σπύρος	7	10	7	12	21	57	0,02
111	Σταμάτης	-	-	1	2	2	5	0,00
112	Σταύρος	3	11	11	5	12	42	0,02
113	Στέφανος	-	1	2	7	6	16	0,01
114	Στυλιανός	1	2	1	2	6	12	0,00
115	Σωκράτης	-	-	-	1	1	2	0,00
116	Σωτήριος	-	3	5	1	7	16	0,01
117	Ταξιάρχης	-	-	-	-	1	1	0,00
118	Φειδίας	-	-	-	-	1	1	0,00
119	Φίλιππος	-	-	-	1	2	3	0,00
120	Φρίξος	-	-	-	2	-	2	0,00
121	Φωκίων	-	1	-	-	-	1	0,00
122	Φώτιος	1	1	3	1	2	8	0,01
123	Χαράλαμπος	3	4	3	2	9	21	0,01

124	Χαρίλαος	4	2	2	1	3	12	0,00
125	Χαρίτων	-	-	-	-	1	1	0,00
126	Χρήστος	7	8	12	15	19	61	0,02
127	Χριστόδουλος	-	-	-	1	-	1	0,00
128	Χριστόφιλος	-	-	-	1	-	1	0,00
129	Χριστόφορος	-	-	1	-	1	2	0,00
130	Χρόνης	-	-	-	-	1	1	0,00
131	Χρύσανθος	-	-	1	-	-	1	0,00
Σύνολο		**203**	**413**	**468**	**676**	**888**	**2648**	**1,00**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 26, 29, 32, 35, 38

Πίνακας 19
Συχνότητες βαπτιστικών ονομάτων αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης (1851-1900)

α/α	**Ονόματα**	**1851-1860**	**1861-1870**	**1871-1880**	**1881-1890**	**1891-1900**	**Απόλυτα μεγέθη**	**Σχετικά μεγέθη**
1	Αγγελής	-	-	-	2	1	3	0,00
2	Αθανάσιος, Θάνος	2	2	2	9	7	22	0,03
3	Αλέξανδρος	-	-	1	1	1	3	0,00
4	Αλέξιος	-	-	1	1	-	2	0,00
5	Αλκιβιάδης	-	1	-	-	-	1	0,00
6	Αναστάσιος, Ανέστης	1	4	3	6	3	17	0,02
7	Ανδρέας	1	2	1	1	1	6	0,01
8	Ανδρόνικος	-	1	1	-	-	2	0,00
9	Αντώνιος	-	-	2	4	3	9	0,01
10	Απόστολος	-	-	2	5	4	11	0,02
11	Αριστείδης	1	-	-	-	-	1	0,00
12	Βασίλειος	5	-	3	6	6	20	0,03
13	Βρασίδας	-	-	-	1	-	1	0,00
14	Γαβριήλης	-	-	-	1	-	1	0,00
15	Γεώργιος	7	17	12	29	31	96	0,13
16	Γρηγόριος	-	-	1	1	3	5	0,01
17	Δημήτριος, Δήμος, Μήτρος	4	9	15	18	15	61	0,08
18	Δημοσθένης	-	-	1	1	6	8	0,01
19	Διονύσιος	-	-	1	-	-	1	0,00
20	Εμμανουήλ, Μανώλης	2	-	-	1	1	4	0,01
21	Ευάγγελος	1	1	1	1	1	5	0,01
22	Ευθύμιος	1	-	2	-	-	3	0,00

23	Ευστάθιος	-	1	4	-	3	8	0,01
24	Ευστράτιος	-	1	4	6	6	17	0,02
25	Ζαχαρίας	1	1	1	1	-	4	0,01
26	Ηλίας	-	3	3	7	11	24	0,03
27	Θεμιστοκλής	-	3	-	-	-	3	0,00
28	Θεόδωρος	2	-	5	5	7	19	0,03
29	Θωμάς	-	-	-	-	1	1	0,00
30	Ιωάννης, Γιαννίκος	4	8	15	20	13	60	0,08
31	Καλλικράτης	-	-	1	-	-	1	0,00
32	Κλεομένης	-	-	-	1	-	1	0,00
33	Κυριάκος, Κυριακούλης	-	-	1	1	2	4	0,01
34	Κωνσταντίνος	4	13	8	13	12	50	0,07
35	Λεωνίδας	1	1	1	4	1	8	0,01
36	Λουκάς	-	-	-	1	-	1	0,00
37	Λυκούργος	-	-	-	2	1	3	0,00
38	Μελέτιος	-	1	1	1	2	5	0,01
39	Μιλτιάδης	-	-	-	-	1	1	0,00
40	Μιχαήλ	1	-	1	3	2	7	0,01
41	Ναούμ	-	-	-	1	-	1	0,00
42	Νικόλαος, Νίκος	2	14	15	21	11	63	0,09
43	Νίκων	-	-	1	-	-	1	0,00
44	Παναγιώτης, Πανάγος, Πάνος	7	7	9	23	19	65	0,09
45	Παντελεήμων, Παντελής, Παντελέων	-	1	-	-	-	1	0,00
46	Παρασκευάς	-	1	-	-	1	2	0,00
47	Περικλής	-	-	-	1	3	4	0,01
48	Πέτρος	-	2	1	4	4	11	0,02
49	Πολυζώης	1	-	-	-	1	2	0,00
50	Πολύμοιρος	-	-	-	-	1	1	0,00
51	Σαράντος	-	3	1	-	4	8	0,01
52	Σπυρίδων	1	-	3	4	3	11	0,02
53	Σταύρος	-	-	2	4	4	10	0,01
54	Στέφανος	-	-	-	1	-	1	0,00
55	Στυλιανός	1	-	-	-	2	3	0,00
56	Σωκράτης	-	-	1	1	-	2	0,00
57	Σωτήριος	-	-	2	5	1	8	0,01
58	Τρύφων	-	-	-	-	1	1	0,00
59	Φίλιππος	-	-	-	1	2	3	0,00
60	Φώτιος	1	-	-	2	2	5	0,01

61	Χαράλαμπος	-	1	2	1	-	4	0,01
62	Χαρίλαος	2	1	2	1	-	6	0,01
63	Χρήστος	-	3	3	3	4	13	0,02
Σύνολο		53	102	136	226	208	725	1,00

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 27, 30, 33, 36, 39

Πίνακας 20
Συχνότητες βαπτιστικών ονομάτων θηλέων
στη Σπάρτη (1851-1900)

α/α	**Ονόματα**	**1851-1860**	**1861-1870**	**1871-1880**	**1881-1890**	**1891-1900**	**Απόλυτα μεγέθη**	**Σχετικά μεγέθη**
1	Αβροκόμη	-	1	-	-	3	4	0,00
2	Αγαθή	-	-	-	3	-	3	0,00
3	Αγάπη	-	-	-	1	-	1	0,00
4	Αγγελική, Αγγέλω	2	3	9	18	16	48	0,03
5	Αγλαΐα	1		2	3	2	8	0,00
6	Αδαμαντία, Διαμάντω	-	1	1	6	6	14	0,01
7	Αθανασία	-	-	-	1	6	7	0,00
8	Αθηνά, Αθηνούλα	1	1	1	9	7	19	0,01
9	Αικατερίνη, Καίτη, Κατίνα, Κατίγκω, Ρίνα	5	7	22	27	34	95	0,06
10	Αιμιλία	-	-	-	-	1	1	0,00
11	Αλεξάνδρα	-	-	2	3	5	10	0,01
12	Αλκυόνη	-	-	-	1	-	1	0,00
13	Αμαλία	-	1	1	2	2	6	0,00
14	Αναστασία, Τασία	1	5	4	7	21	38	0,02
15	Ανδρομάχη	-	-	-	1	-	1	0,00
16	Ανθούλα	-	-	1	3	-	4	0,00
17	Αννα	2	4	4	12	15	37	0,02
18	Αντιόπη	-	1	-	1	-	2	0,00
19	Αντωνία, Αντωνίτσα	2	1	7	9	12	31	0,02
20	Αργύρω, Αργυρώ, Αργυρούλα	-	2	1	-	5	8	0,00
21	Αρετή	-	-	2	2	2	6	0,00
22	Αριστέα	-	-	-	3	-	3	0,00
23	Αρτεμισία	-	--	1	-	1	2	0,00

24	Αρχόντω	-	-	1	-	-	1	0,00
25	Ασημίνα, Ασήμω	-	-	-	-	2	2	0,00
26	Ασπασία	2	3	-	1	5	11	0,01
27	Αφροδίτη	-	1	3	1	14	19	0,01
28	Βαλάσω	-	1	-	-	1	2	0,00
29	Βαλεντίνη	1	-	-	-	-	1	0,00
30	Βαρβάρα	-	-	-	-	3	3	0,00
31	Βασιλική, Βασούλα	4	5	15	13	41	78	0,05
32	Βενετία, Βενέτα	-	-	-	2	1	3	0,00
33	Βιργινία	-	-	-	1	-	1	0,00
34	Γαρυφαλιά	-	1	1	2	6	10	0,01
35	Γεωργία, Γεωργίτσα, Γεωργούλα	2	5	9	16	30	62	0,04
36	Γκόλφω	-	-	-	-	1	1	0,00
37	Γκριτζέλα	-	-	-	-	1	1	0,00
38	Δάφνη	-	-	-	-	1	1	0,00
39	Δέσποινα, Δέσπω	-	1	-	3	5	9	0,00
40	Δήμητρα	2	2	9	19	25	57	0,03
41	Δόμνα	-	-	-	1	-	1	0,00
42	Δωροθέα	-	-	1	-	-	1	0,00
43	Ειρήνη	1	1	3	4	7	16	0,01
44	Ελένη	4	12	22	34	60	132	0,08
45	Ελισάβετ	-	1	1	2	1	5	0,00
46	Έλλη	-	-	-	-	1	1	0,00
47	Εξακουστή, Ξακουστή	-	-	-	-	2	2	0,00
48	Επιστήμη	-	-	-	-	1	1	0,00
49	Ερασμία	-	-	-	1	-	1	0,00
50	Ευαγγελία	-	2	3	5	13	23	0,01
51	Ευανθία	-	1	1	2	4	8	0,00
52	Ευγενία	-	3	3	3	19	28	0,02
53	Ευδοκία	-	-	-	2	-	2	0,00
54	Ευθυμία	-	-	1	1	2	4	0,00
55	Ευρυδίκη	-	-	1	1	1	3	0,00
56	Ευρώπη	-	-	1	2	1	4	0,00
57	Ευσταθία, Σταθούλα	-	4	1	-	5	10	0,01
58	Ευστρατία	-	-	1	-	-	1	0,00
59	Ευτέρπη	-	-	1	2	-	3	0,00
60	Ευτυχία	-	1		1	1	3	0,00
61	Ευφροσύνη, Φρόσω	-	-	1	2	4	7	0,00

62	Ζαφείρω, Ζαφειρούλα	-	-	2	-	1	3	0,00
63	Ζαχάρω, Ζαχαρούλα	-	1	-	1	1	3	0,00
64	Ζωή, Ζωίτσα	-	3	1	4	1	9	0,01
65	Θέκλη	-	1	-	-	-	1	0,00
66	Θεοδώρα	-	-	2	2	1	5	0,00
67	Θεοφάνη, Φανή	-	-	1	-	2	3	0,00
68	Θεώνη	-	1	1	-	1	3	0,00
69	Θωμαΐς	-	-	-	-	1	1	0,00
70	Ιουλία	-	-	1	-	1	2	0,00
71	Ιφιγένεια	-	-	-	2	4	6	0,00
72	Ιωάννα, Γιαννούλα	1	3	6	14	24	48	0,03
73	Καλή	-	-	-	1	1	2	0,00
74	Καλλιόπη	1	4	8	2	11	26	0,02
75	Καλλιρρόη	-	-	-	3	3	6	0,00
76	Καλομοίρα	-	-	-	1	-	1	0,00
77	Κανέλλα, Κανελλιώ	1	1	-	6	3	11	0,01
78	Κέρκυρα	-	-	-	1	-	1	0,00
79	Κλημεντία	-	-	-	-	2	2	0,00
80	Κονδύλω	-	-	1	1	2	4	0,00
81	Κυριακή, Κούλα, Κυριακούλα	1	2	2	4	4	13	0,01
82	Κωνσταντίνα, Κωστούλα, Ντίνα	-	4	5	13	11	34	0,02
83	Λουϊζα	-	-	-	1	-	1	0,00
84	Λουκία	-	-	-	1	1	2	0,00
85	Λουκρητία	-	1	-	-	-	1	0,00
86	Λυγερή	-	2	2	2	6	12	0,01
87	Λυσιμάχη	1	-	-	-	-	1	0,00
88	Μαγδαληνή	-	-	2	-	2	4	0,00
89	Μαλαματένια	-	-	-	-	1	1	0,00
90	Μαργαρίτα	-	2	1	1	6	10	0,01
91	Μάρθα	-	-	-	1	3	4	0,00
92	Μαρία, Μαίρη, Μαριγώ, Μαριγούλα	4	14	26	44	57	145	0,09
93	Μαριάνθη	-	-	-	1	1	2	0,00
94	Μαρίκα	-	-	-	2	6	8	0,00
95	Μαρίνη	-	-	1	-	1	2	0,00
96	Μαρούση	-	-	-	-	1	1	0,00
97	Μελετούλα	-	-	-	-	1	1	0,00
98	Μελπομένη	1	-	-	-	1	2	0,00

99	Μεταξία	-	1	-	-	1	2	0,00
100	Μηλιά	-	-	-	-	1	1	0,00
101	Νικολέτα	-	-	5	2	7	14	0,01
102	Ξανθή	-	-	1	-	-	1	0,00
103	Όλγα	-	-	1	1	1	3	0,00
104	Όλιγκα	-	-	-	1	-	1	0,00
105	Ολυμπία	-	-	1	-	-	1	0,00
106	Ουρανία	-	-	2	1	4	7	0,00
107	Παγώνα	-	-	-	2	1	3	0,00
108	Παναγιώτα, Πότα, Ποτίτσα, Ποτούλα	2	7	27	31	49	116	0,07
109	Πανωραία, Πανώρια	1	-	1	-	-	2	0,00
110	Παρασκευή	2	5	2	3	3	15	0,01
111	Παρθένα	-	-	-	-	2	2	0,00
112	Πελαγία	-	-	-	-	1	1	0,00
113	Πετίνα	-	-	-	-	1	1	0,00
114	Πηγή	-	-	-	-	1	1	0,00
115	Πηνελόπη, Πηνιώ	1	-	2	1	8	12	0,01
116	Πιπίτσα	1	-	-	-	-	1	0,00
117	Πολυξένη	-	2	-	-	3	5	0,00
118	Πολυτίμη	2	2	2	6	8	20	0,01
119	Πολυχρονία	-	-	-	1	-	1	0,00
120	Πόπη	-	-	-	-	1	1	0,00
121	Πουλχερία	-	1	-	-	-	1	0,00
122	Ροδή	-	-	-	1	-	1	0,00
123	Ρουμπίνη	-	-	-	1	-	1	0,00
124	Σιδερή	-	-	-	-	1	1	0,00
125	Σιμέλα	-	-	-	-	2	2	0,00
126	Σμαραγδή	-	-	-	-	2	2	0,00
127	Σουλτάνα	-	-	1	-	-	1	0,00
128	Σοφία, Σοφούλα	-	5	3	5	10	23	0,01
129	Σπάρτη	-	-	-	-	1	1	0,00
130	Σταματική, Σταμάτα	1	5	3	9	18	36	0,02
131	Σταυρούλα	1	5	10	13	32	61	0,04
132	Στρατήγω	-	-	2	-	1	3	0,00
133	Στυλιανή, Στέλλα	-	-	1	1	3	5	0,00
134	Σωτηρία	-	-	-	-	1	1	0,00
135	Τερψιχόρη	-	-	-	1	-	1	0,00
136	Τριανταφύλλη, Τριαντάφυλλη	-	-	1	1	2	4	0,00
137	Φιφή	-	-	-	1	1	2	0,00
138	Φλωρεντία,	-	-	3	2	5	10	0,01

	Φλώρα							
139	Φραγκώ	-	-	-	-	1	1	0,00
140	Φωτεινή, Φωφώ	-	3	4	3	2	12	0,01
141	Χάιδω	-	-	-	2	2	4	0,00
142	Χαρίκλεια, Χάρις	-	2	-	3	4	9	0,01
143	Χριστίνα	-	-	2	2	7	11	0,01
144	Χριστοφύλλη	-	-	-	-	1	1	0,00
145	Χρυσαϊς	-	1	-	1	-	2	0,00
146	Χρυσάνθη	-	1	2	2	5	10	0,01
147	Χρυσαυγή	-	-	1	-	-	1	0,00
148	Χρυσάφω	-	-	-	1	1	2	0,00
149	Χρυσούλα, Χρύσω	-	1	3	1	7	12	0,01
Σύνολο		**51**	**151**	**279**	**440**	**758**	**1679**	**1,00**

Πηγή: Παράρτημα, πίνακες 28, 31, 34, 37, 40

ΣΥΝΟΨΗ

Η ονοματοδοσία είναι μια καθοριστική παράμετρος για την οριοθέτηση της ταυτότητας και εν γένει της προσωπικότητας κάθε ατόμου. Τόσο το βαπτιστικό όνομα όσο και το επώνυμο αποτελούν παράγοντες που διαφοροποιούν τα άτομα-πρόσωπα μεταξύ τους. Οι ονοματοδοτικές συμπεριφορές αποτελούν έκφραση της νοοτροπίας και των ευαισθησιών τόσο μιας ανθρώπινης ομάδας όσο και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Η μελέτη της ονοματοδοσίας των ανδρικών και γυναικείων βαπτιστικών ονομάτων επικεντρώθηκε στο δήμο Σπάρτης κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και βασίστηκε στα Μητρώα Αρρένων και Θηλέων. Για λόγους διευκόλυνσης, το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα χωρίστηκε σε δεκαετίες. Τα βαπτιστικά ονόματα χωρίστηκαν κατά φύλο (άρρενες-θήλεις) και καταρτίσθηκαν συγκεντρωτικοί πίνακες.

Από την έρευνά μας προέκυψε ότι:
- Υπάρχει σημαντική διαφορά στην κατανομή των αρρένων μεταξύ της πόλης και των οικισμών (πόλη 79 %, οικισμοί 21 %).
- Και στην πόλη και στους οικισμούς οι εγγραφές αρρένων αυξάνονται με την πάροδο των δεκαετιών. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση των θηλέων. (Εδώ οι εγγραφές αφορούν μόνο στην πόλη και όχι σε οικισμούς).
- Παράλληλη με την αύξηση των εγγραφών είναι και η αύξηση των βαπτιστικών ονομάτων, της οποίας όμως ο ρυθμός παρουσιάζει στοιχεία επιβράδυνσης. Τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζονται:
α) από την πόλωση που παρατηρείται γύρω από τα κυρίαρχα ονόματα,
β) από την επαναληπτική απόδοση των «άλλων» ονομάτων και

γ) από το γεγονός ότι ο κατάλογος των ονομάτων με την πάροδο του χρόνου τείνει να εξαντληθεί.
- Η σχέση ανάμεσα στον αριθμό των εγγραφών και τον αριθμό των ονομάτων δεν είναι αναλογική.
- Τα βαπτιστικά ονόματα ως προς την προέλευσή τους χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:
α) τα θρησκευτικά, όσα σχηματίσθηκαν από την επίδραση της εκκλησιαστικής μας παράδοσης,

β) τα ιστορικά, όσα σχηματίσθηκαν από επίδραση της ιστορικής παράδοσης (αρχαίας, μεσαιωνικής, νεώτερης) και
γ) τα «άλλα», τα οποία σχετίζονται με την ελεύθερη αντίληψη του λαού και εκφράζουν ή ηθικά προτερήματα ή έχουν σχέση με την περιβάλλουσα φύση, κάποια αξία υλική, ευχή ή επιθυμία.
- Τα ανδρικά ονόματα στην πλειοψηφία τους έχουν θρησκευτική προέλευση, αντίθετα με τα γυναικεία που προέρχονται κυρίως από την τρίτη κατηγορία. Άλλωστε είναι διαφορετική η «λειτουργία» των ανδρικών βαπτιστικών ονομάτων από εκείνη των γυναικείων στη συνείδηση του λαού. Όπως επισημαίνει η Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *«για τις συνήθειες της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας η απόδοση του αρσενικού ονόματος είναι κατά κανόνα φύσεως εργαλειακής, λειτουργεί δηλαδή ως διαδικασία προσδιορισμού και επιβεβαίωσης της θρησκευτικής-πολιτισμικής-εθνικής και οικογενειακής ταυτότητας και συνέχειας. Αντίθετα η επιλογή των ονομάτων κοριτσιών αποτελεί πεδίο μεγαλύτερης ελευθερίας. Το θηλυκό όνομα λειτουργεί ως προβλητική επιφάνεια, όπου εγγράφονται επιθυμίες και αξιολογήσεις, καρποί ενός σχετικά πιο ελεύθερου παιγνιδίσματος του κοινωνικού φαντασιακού»*[21].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στίλπωνος Π. Κυριακίδου, «Παρατηρήσεις περί των νεοελληνικών βαπτιστικών ονομάτων», *Ελληνική Λαογραφία*, μέρος Α΄ , εν Αθήναις 1922, σ. 364.

2. Σύμφωνα με τον Μ. Μερακλή, το όνομα περιέχει μαγική δύναμη. Μ. Μερακλή, *Κοινωνική συγκρότηση,* Ελληνική Λαογραφία, τόμ. Α΄, Οδυσσέας, 1998, σ. 56

3. Δικαίου Β. Βαγιακάκου, «Τα αρχεία ως πηγή ονομάτων και τοπωνυμίων», Συνέδριο Αρχειονομίας, *Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές*, Σπάρτη 1997, σ. 189.

4. Μαν. Κουρομιχελάκη, *Δημοτολόγια, όνομα-ηλικία, Μητρώα αρρένων,* Αθήναι 1951, σσ. 5-7.

5. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα 1998, σ. 120.

6. Πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι για το 19ο αιώνα, περίοδος την οποία εξετάζουμε, η δημογραφική έρευνα, όσον αφορά τα βασικά ληξιαρχικά συμβάντα (γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι), βασίζεται σε εκκλησιαστικές καταγραφές, αφού ληξιαρχικά βιβλία τηρούνταν μόνο από τους ιερείς των εκκλησιών. Στο δήμο Σπαρτιατών ληξιαρχικά βιβλία άρχισαν να τηρούνται μετά το 1904. *«Ειδικόν Βιβλίον εκδιδομένων πιστοποιητικών εκ των ληξιαρχικών βιβλίων του δήμου Σπάρτης αρχόμενον από 1ης Δεκεμβρίου 1925»,* σσ. 16, 62, 79, 94. Αρχείο Δήμου Σπαρτιατών, Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ. Τα ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων-βαπτίσεων είναι μία από τις σπουδαιότερες πρωτογενείς πηγές άντλησης βαπτιστικών ονομάτων. Από σχετική έρευνα στους ενοριακούς ναούς τόσο της πόλης Σπάρτης, όσο και των οικισμών του δήμου Σπάρτης, προέκυψε ότι ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων-βαπτίσεων, γάμων και αποβιώσεων δεν έχουν διασωθεί. Η απώλειά τους οφείλεται σε εξωγενείς αιτίες (πολέμους, πλημμύρες, πυρκαγιές).

7. Μ. Τομαρά - Σιδέρη, «Ονοματοδοτικές συμπεριφορές στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Ιστορικά,* τόμ. πρώτος, τχ. 2, Δεκέμβριος 1984, σ. 306.

8. Στο τέλος των εγγραφών του έτους 1915 υπάρχει έντυπη θεώρηση, η οποία αναφέρει: «Το παρόν Γενικόν Μητρώον Αρρένων του Δήμου Σπαρτιατών, εξαχθέν εκ του Γενικού τοιούτου συνταχθέντος υπό της κατά το άρθρον 136 του ΔΝΖ΄ Νόμου *«περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων»* αρμοδίας Επιτροπής κατά τας σχετικάς του Νόμου διατάξεις, περιλαμβάνει απαξάπαντας τους άρρενας του δήμου τούτου τους μέχρι το 1915 έτους συμπεριλαμβανομένου γεννηθέντας και παρά της Επιτροπής εγγραφέντας, ως και εκείνους τους άρρενας, ων μετέπειτα διετάχθη η εγγραφή δυνάμει Νομαρχιακών αποφάσεων…». *Μητρώον Αρρένων Δήμου Σπαρτιατών,* Γ. Α. Κ.- ΑΝΛ.

Η τήρηση Μητρώων Αρρένων επιβλήθηκε στους δήμους πρώτα με το νόμο ΨΙΣΤ΄ *«περί στρατολογίας»* που δημοσιεύθηκε στο υπ΄ αριθ. 69 Φ.Ε.Κ. του έτους 1878. Ο νόμος αυτός καταργήθηκε με το νόμο ΑΦΚΗ΄ *«περί στρατολογίας του κατά γην στρατού»* ο οποίος δημοσιεύτηκε στο υπ΄ αριθ. 151 Φ.Ε.Κ. του έτους 1887. Από τότε οι διατάξεις σχετικά με τον τρόπο σύνταξης και τήρησης Μητρώων Αρρένων υπέστησαν πολλές τροποποιήσεις, από τις οποίες βασικότερες είναι όσες περιέχονται στους νόμους ΔΝΖ (Φ.Ε.Κ. 58 του 1912), 4324 (Φ.Ε.Κ. 65 του 1930) και 5521 (Φ.Ε.Κ. 248 του 1932). Σύμφωνα με τα άρθρα 1-5 του νόμου ΔΝΖ/1912 καταργήθηκαν οι παλαιοί δήμοι και αναγνωρίσθηκαν σε κοινότητες οι συνοικισμοί με πληθυσμό άνω των 300 κατοίκων και σε δήμους οι μεγάλες πόλεις. Τα μέχρι τότε υφιστάμενα Μητρώα

Αρρένων καταργήθηκαν και καταρτίσθηκαν νέα *«επί τη βάσει των υφισταμένων μητρώων»,* σύμφωνα με το άρθρο 136 του νόμου ΔΝΖ΄. Μαν. Κουρομιχελάκη, ο.π., σσ. 133-134. Επίσης σχετικά με τα μητρώα πληθυσμού βλ. Γ. Σιάμπου, *Δημογραφία*, Αθήνα 1993, σσ. 99-109.

9. Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει θεώρηση του 1956 (12 Σεπτεμβρίου 1956), η οποία αναφέρει: «Το βιβλίον τούτο θεωρηθέν ευρέθη σύμφωνον προς τας διατάξεις του από 6 Οκτωβρίου 1954 Β.Δ/τος (περί Δημοτολογίων), ευρέθη έχον φύλλα 192, άτινα εμονογραφήθησαν υπό του επί των Μητρώων προϊσταμένου υπαλλήλου της Νομαρχίας κ. Γεωργίου Γορανίτου και εσφραγίσθησαν δια της σφραγίδος της Νομαρχίας. Το βιβλίον τούτο θέλει χρησιμεύση ως Μητρώον Θηλέων του Δήμου Σπαρτιατών». *Μητρώον Θηλέων Δήμου Σπαρτιατών,* Γ. Α. Κ.-ΑΝΛ.

10. Σύμφωνα με άρθρο 141 του Ν. 4324/ 1930 «Πάσαι αι μέχρι της ενάρξεως της ισχύος τού παρόντος υφιστάμεναι εγγραφαί εις προσφυγικά μητρώα αρρένων καταργούνται και οι μεν εν αυτοίς εγγεγραμμένοι υπό έτη γεννήσεως 1883 και παλαιότερα και 1908 και νεώτερα μεταφέρονται τη μερίμνη του οικείου Νομάρχου εις τα τακτικά Μητρώα Αρρένων υπό τα αυτά έτη γεννήσεως, οι δε υπό τα έτη γεννήσεως 1884-1907 συμπεριλαμβανομένου, παραλείπονται, των εν αυτοίς περί αυτών εγγραφών μη ισχυουσών εις το μέλλον». Μαν. Κουρομιχελάκη, ο.π., σ. 157.

11. Μετά την εφαρμογή του νόμου ΔΝΖ΄ *«περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων»* (ΦΕΚ 58/ 14. 2. 1912) ο δήμος Σπαρτιατών είχε έδρα τη Σπάρτη και περιελάμβανε τους παρακάτω οικισμούς: Γούναρη, Λέλε, Συκαράκι, Τσούνι, Αλαϊμπεη, Καλογωνιά, Ριβιώτισσα, Τσακάλαλι, Χασανάκι, Χατίπι, Ψυχικό. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων, τ. 29, Νομός Λακωνίας,* Έκδοσις της ΚΕΔΚΕ, Αθήναι 1961, σ. 176.

12. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία,* ο.π., σ. 136.

13. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία*, ο.π., σ 137.

14. Τάσου Γριτσόπουλου, «Βαπτιστικά ονόματα εκ Πελοποννήσου των χρόνων της Τουρκοκρατίας», *Λαογραφία,* Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμ. ΙΣΤ΄, εν Αθήναις 1956, σ. 340. Την ίδια διαπίστωση κάνει ο Τ. Γριτσόπουλος στις μελέτες του σχετικά με την Τριπολιτσά και το Γεράκι Λακωνίας. Βλέπε Τ. Γριτσόπουλου, *Ιστορία της Τριπολιτσάς* τόμ. δεύτερος*,* έκδοσις ενώσεως Τριπολιτών Αττικής, Αθήναι 1976 και του ιδίου *Ιστορία του Γερακίου,* έκδοσις του Συνδέσμου των εν Αττική Γερακιτών, Αθήναι 1982.

15. «Μετά την απελευθέρωσιν της Κρήτης τω 961 μ. Χ. υπό του Νικηφόρου Φωκά κατήλθεν εις την νήσον δια να στηρίξη την ορθόδοξον πίστιν μοναχός περίφημος, ο Όσιος Νίκων ο επικληθείς «Μετανοείτε». Ούτος, αφού παρέμεινεν αυτόθι κηρύσσων επί έτη ικανά, ήλθεν έπειτα εις την κυρίως Ελλάδα και εγκατεστάθη οριστικώς εις την Σπάρτην, όπου κι απέθανεν περί το 998». Ν. Β. Δρανδάκη, «Εικονογραφία του οσίου Νίκωνος»*, Πελοποννησιακά*, τόμ. Ε΄, Αθήναι 1962, σ. 306.

16. Τα μικρά σχετικά ποσοστά αρχαιοελληνικών ονομάτων σε μια τόσο ιστορική πόλη, όπως η Σπάρτη, ίσως εξηγούνται από το γεγονός ότι κατά τα βυζαντινά χρόνια το κέντρο της περιοχής ήταν ο Μυστράς. Μετά την επανίδρυση της Σπάρτης πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης φαίνεται να αναβιώνουν οι ιστορικές μνήμες και μέσω των βαπτιστικών ονομάτων. Μια παρόμοια παρατήρηση-διαπίστωση κάνει ο Δημ. Λουκάτος, ο οποίος αναφέρει ότι μετά τις ανασκαφές που έγιναν από τον Ερρίκο Σλήμαν στον αρχαιολογικό χώρο των Μυκηνών στα τέλη του 19ου αιώνα, οι κάτοικοι της περιοχής άρχισαν να δίνουν ονόματα σχετικά με τον κύκλο των Ατρειδών και της τρωικής ιστορίας τους όχι μόνο στα παιδιά τους και στα εγγόνια τους, αλλά και σε τόπους. Βλέπε σχετικά Δημ. Λουκάτου, «Βαπτιστικά ονόματα και τοπωνύμια από αρχαιολογική επίδραση στις Μυκήνες», *Πελοποννησιακά,* τόμ. Γ΄- Δ΄ 1958-1959, Αθήναι 1960, σσ. 310-316.

17. **Αγησίλαος:** Στη Σπάρτη υπήρχαν δύο βασιλείς με αυτό το όνομα και ένας έφορος. 1) ο Α΄. βασιλιάς της Σπάρτης από την οικογένεια των Αγιαδών. Κατά τον Παυσανία, στα χρόνια της βασιλείας του θεσπίστηκαν οι νόμοι των Λακεδαιμονίων από τον Λυκούργο, 2) ο Β΄. Σπαρτιάτης βασιλιάς, γιος του Αρχιδάμου Β΄, από το γένος των Ευρυποντιδών, 3) έφορος της Σπάρτης. Εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τόμ. 1, σσ. 376-377.

Άγις: όνομα βασιλέων της Σπάρτης. 1) ο Α΄. βασιλιάς της Σπάρτης, γιος του Ευρυσθένους, από τον οποίο το γένος του Ευρυσθένους, μια από τις δύο βασιλικές οικογένειες της Σπάρτης, πήρε την επωνυμία Αγιάδες, 2) ο Β΄. Ευρυπωντίδης βασιλιάς της Σπάρτης, 3). Ο Γ΄. Ευρυπωντίδης, γιος του Αρχιδάμου Γ΄, βασιλιάς της Σπάρτης, 4) ο Δ΄. νεαρός βασιλιάς της Σπάρτης, που το όνομά του συνδέθηκε με μια από τις μεγάλες αλλά αποτυχημένες προσπάθειες κοινωνικής μεταρρύθμισης στην αρχαιότητα. Καταγόταν από τη γενιά των Ευρυπωντιδών. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, ο.π., τόμ. 1, σσ. 472-474.

Βρασίδας: Σπαρτιάτης στρατηγός. Θεωρείται γενικά ο μόνος ιδιοφυής στρατιωτικός ηγέτης που ανέδειξε η Σπάρτη κατά τον Δεκαετή ή Αρχιδάμειο πόλεμο. Για τη σπουδαία του πολεμική δράση οι Σπαρτιάτες τον τιμούσαν με τα Βρασίδεια, γιορτή που γίνονταν στη Σπάρτη κάθε χρόνο, στην οποία μόνο Σπαρτιάτες μπορούσαν να μετέχουν. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, ο.π., τόμ. 15, σ. 280.

Ευρυβιάδης: Σπαρτιάτης αρχιναύαρχος του ενωμένου ελληνικού στόλου στο Αρτεμίσιο και στη Σαλαμίνα. Μετά την επιτυχία στη ναυμαχία της Σαλαμίνας τιμήθηκε μαζί με το Θεμιστοκλή από τους Σπαρτιάτες με στεφάνι ελιάς. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, ο.π., τόμ. 25, σ. 134

Κλεομένης: όνομα τριών βασιλέων της Σπάρτης: 1) ο Α΄. Βασιλιάς της Σπάρτης από τον οίκο των Αγιαδών, 2) ο Β΄. δευτερότοκος γιος του βασιλιά της Σπάρτης Κλεόμβροτου Α΄, από το γένος των Αγιαδών, 3) ο Γ΄. βασιλιάς της Σπάρτης και ένας από τους μεγάλους πολιτικούς και κοινωνικούς μεταρρυθμιστές της πόλης. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, ο.π., τόμ. 34, σσ. 104-105.

Λεωνίδας: όνομα βασιλέων της Σπάρτης: 1) ο Α΄. ονομαστός Σπαρτιάτης βασιλιάς που συνέδεσε το όνομά του με τη μάχη των Θερμοπυλών. Ανήκε στο γένος των Αγιαδών. Χάρη στην αυτοθυσία του στις Θερμοπύλες κατατάσσεται ανάμεσα στις ηρωικότερες μορφές της ελληνικής ιστορίας, 2) ο Β΄. βασιλιάς του γένους των Αγιαδών. Έζησε περιπετειώδη ζωή, τουλάχιστον στα νεανικά του χρόνια. Βρέθηκε στην αυλή του Σελεύκου του Α΄, όπου παντρεύτηκε τη θυγατέρα ενός αξιωματούχου του βασιλιά. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Λεωνίδας δεν ήταν δημοφιλής μεταξύ των Σπαρτιατών λόγω της υπεροψίας του και των ανατολικών του συνηθειών. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, ο.π., τόμ. 38, σ. 247.

Λεωτυχίδας: όνομα βασιλέων της Σπάρτης: 1) ο Α΄. βασιλιάς του γένους των Ευρυπωντιδών. Ηγήθηκε των σπαρτιατικών δυνάμεων κατά το Β΄ Μεσσηνιακό πόλεμο εναντίον του Μεσσήνιου ήρωα Αριστομένη, 2) ο Β΄. Ευρυπωντίδης βασιλιάς, που έλαβε μέρος και δοξάστηκε στη ναυμαχία της Μυκάλης. Κατηγορήθηκε για δωροδοκία, καταδικάστηκε σε εξορία και πέθανε στην Τεγέα μετά από 22 χρόνια βασιλείας, 3) γιος του βασιλιά Άγιδος Β΄ και της Τιμαίας, ο οποίος εξαιρέθηκε από τη σειρά διαδοχής του γένους των Ευρυπωντιδών, προφανώς ως νόθος γιος του Αλκιβιάδη και της Τιμαίας, όσον καιρό ο τελευταίος παρέμεινε στη Σπάρτη. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*,ο.π., τόμ. 38, σ. 250.

Λυκούργος: Σπαρτιάτης νομοθέτης, στον οποίο αποδίδονται οι πολιτειακοί και κοινωνικοί θεσμοί της Σπάρτης. Σύμφωνα με την παράδοση, μετά την ολοκλήρωση του έργου του έφυγε από τη Σπάρτη, αφού προηγουμένως υποχρέωσε τους Σπαρτιάτες να ορκισθούν ότι θα τηρήσουν το πολίτευμά του έως την επάνοδό του από το εξωτερικό, όπου και πέθανε. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* ο.π., τόμ. 39, σ. 292.

Λύσανδρος: Σπαρτιάτης πολιτικός, στρατηγός και ναύαρχος, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ιστορία της πατρίδας του από τα τέλη του Πελοποννησιακού πολέμου και έπειτα. Καταγόταν από το γένος των Ηρακλειδών. Υπήρξε ο πρώτος Έλληνας, που του απονεμήθηκαν θεϊκές τιμές εν ζωή. Στη Σάμο π.χ. τού απέδωσαν τιμές ήρωα, ενώ για ένα μικρό χρονικό διάστημα τα Ηραία (περιώνυμη τοπική εορτή) μετονομάσθηκαν προς τιμήν του σε *«Λυσάνδρεια»*. Προς τιμήν του επίσης διάφορες πόλεις ανέθεσαν ανδριάντες, όπως λ.χ. οι Σάμιοι στην Ολυμπία. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* ο.π., τόμ. 39, σ. 309.

Μενέλαος: βασιλιάς της Σπάρτης κατά την εποχή των Τρωικών. Γιος του Ατρέα και της Αερόπης, νεώτερος αδελφός του Αγαμέμνονα. Νυμφεύθηκε την κόρη του Τυνδάρεω και της Λήδας, Ελένη, τη γνωστή σε όλους «Ωραία Ελένη». Μετά την αρπαγή της γυναίκας του από τον Πάρη κίνησε τη διαδικασία για τον Τρωικό πόλεμο, στον οποίο συμμετείχε και ο ίδιος. Σε όλη τη διάρκεια της

εκστρατείας έμεινε στη σκιά του αρχιστράτηγου Αγαμέμνονα. Γύρω από το πρόσωπό του αναπτύχθηκε αρκετή μυθολογία. Είναι σχεδόν βέβαιο, όμως, ότι ο Μενέλαος δεν είναι ένα απλό μυθολογικό πρόσωπο, αλλά μάλλον ιστορική μορφή, η οποία εμπλουτίστηκε από την ποιητική φαντασία. Σε υστερότερα χρόνια λατρεύτηκε όχι ως ήρωας, αλλά ως θεός κατ΄ αναλογίαν της θεοποίησης της συζύγου του, η οποία είχε θεϊκή καταγωγή. Ο τάφος του, καθώς και της Ελένης, και συγχρόνως το κέντρο λατρείας τους βρισκόταν στη Θεράπνη Λακωνίας, όπου τιμώνταν ως θεοί. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* ο.π., τόμ. 41, σ. 252 και Γεωργίας Κακούρου-Χρόνη, *Το αινιγματικό χαμόγελο της Ελένης,* Εκδόσεις Λωτός, Αθήνα 1998.

18. Μιχάλη Μερακλή, *Κοινωνική συγκρότηση,* ο.π., σ. 56.

19. Βέβαια, σήμερα που οι αξίες έχουν αλλάξει, αντί της γενναιότητας οι άνθρωποι επιδιώκουν αντίστοιχα πλούτο και δόξα.

20. Βλέπε επίσης Γεωργίας Κακούρου-Χρόνη, *Το αινιγματικό χαμόγελο της Ελένης,* ο.π.

21. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Αλεξανδρινές οικογένειες Χωρέμη - Μπενάκη – Σαλβάγου,* Αθήνα, εκδόσεις Κέρκυρα 2004, σ. 212.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

Εξετάζοντας τη Λακωνική κοινωνία του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα διαπιστώνουμε ότι συνυπάρχουν δύο τάσεις: Από τη μία η ύπαρξη και αναπαραγωγή των οικονομικών-κοινωνικών δομών μιας αγροτικής κοινωνίας και από την άλλη μια πορεία εκσυγχρονισμού στον κοινωνικό και πολιτισμικό τομέα που συναρτάται άμεσα με την εξέλιξη του πληθυσμού.

Δημογραφικά δεδομένα

Από την έρευνά μας προέκυψε ότι ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρουσιάζει σταθερή αυξητική τάση, η οποία οφείλεται κυρίως στην υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων. Από τις επαρχίες του νομού η μεγαλύτερη αύξηση σημειώνεται στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς (109,90 %) και η μικρότερη στην επαρχία Οιτύλου (10,61 %). Ακολουθούν οι επαρχίες Λακεδαίμονος και Γυθείου με αύξηση κατά 52,42 % και 54,47 % αντίστοιχα. Σε καθοριστικό ανασταλτικό παράγοντα της περαιτέρω αύξησης του λακωνικού πληθυσμού αναδεικνύεται αναμφίβολα η μετανάστευση, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα είναι ιδιαίτερα έντονη. Μάλιστα η Λακωνία είναι από τις ελληνικές περιοχές που εκδηλώθηκε έντονο μεταναστευτικό ρεύμα τόσο προς τα μεγάλα ελληνικά αστικά κέντρα όσο και προς ξένες χώρες, ιδιαίτερα τις ΗΠΑ, με αποτέλεσμα την με αργούς ρυθμούς αύξηση του πληθυσμιακού της δυναμικού και τη σταδιακή μείωση των παραγωγικών της δυνάμεων.

Εξετάζοντας την πληθυσμιακή δυναμική του νομού Λακωνίας στο μικρο-δημογραφικό επίπεδο, οδηγούμαστε στον εντοπισμό μιας διεργασίας ποιοτικής μεταβολής, η οποία στην περίπτωσή μας συντελείται με μάλλον αργούς ρυθμούς (πίνακας 1).

Πίνακας 1
Γεννητικότητα και Θνησιμότητα στο νομό Λακωνίας (1864-1883)
(μέσο ετήσιο ποσοστό ‰)

Περίοδος	Γεννητικότητα	Θνησιμότητα
1864-1873	30,61	20,09
1878-1883	30,68	20,33

Στο νομό Λακωνίας τα ποσοστά και της γεννητικότητας και της θνησιμότητας παρουσιάζονται ελαφρώς αυξημένα μεταξύ των δύο εξεταζόμενων χρονικών περιόδων (1864-1873 και 1878-1883), τιμές οι οποίες πρέπει να θεωρηθούν ενδεικτικές λόγω του άνισου χρονικού αναπτύγματος. Αντίθετα στο δήμο Σπάρτης, τα ποσοστά της γεννητικότητας και της θνησιμότητας παρουσιάζονται μειωμένα μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων (πίνακας 2).

Πίνακας 2
Γεννητικότητα και Θνησιμότητα στο δήμο Σπάρτης (1864-1883)
(μέσο ετήσιο ποσοστό επί της ‰)

Περίοδος	Γεννητικότητα	Θνησιμότητα
1864-1873	27,63	23,14
1878-1883	26,30	22,08

Οι δείκτες της γονιμότητας παρουσιάζονται μειωμένοι όσο προχωρούμε προς το τέλος του 19ου αιώνα. Έτσι, ενώ κατά τη δεκαετία 1864-1873 ο μέσος δείκτης γονιμότητας στο νομό Λακωνίας είναι 4,98, κατά την εξαετία 1878-1883 είναι 4,51 προμηνύοντας μια αλλαγή στον τρόπο αντιμετώπισης της γονιμότητας με τον περιορισμό του μεγέθους της οικογένειας σε συνάρτηση με την αλλαγή της θέσης της γυναίκας και τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης οικονομίας. Αλλά και στο δήμο Σπάρτης, όσο προχωρούμε προς το τέλος του 19ου αιώνα, ο μέσος δείκτης γονιμότητας μειώνεται, από 4,19 κατά τη δεκαετία 1864-1873 σε 1,98 την εξαετία 1878-1883, υποδηλώνοντας την τάση του αστικού κέντρου (Σπάρτης) για έλεγχο των γεννήσεων και περιορισμό του μεγέθους της οικογένειας.

Από την άλλη πλευρά παρατηρείται μείωση της θνησιμότητας, κυρίως προς το τέλος του 19ου αιώνα, η οποία οφείλεται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής, την πρόοδο της ιατρικής επιστήμης, την εγκατάλειψη σε σημαντικό βαθμό των πρακτικών μεθόδων ίασης των ασθενών και την αλλαγή

της νοοτροπίας με την υιοθέτηση πρακτικών υγιεινότερων από πριν. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την πρόβλεψη για την κατασκευή αποχωρητηρίων στα νεό-

κτιστα σπίτια, τη χρήση τρεχούμενου νερού για το πλύσιμο των οικιακών σκευών και την προσωπική καθαριότητα, αποξήρανση των ελωδών περιοχών για την αντιμετώπιση της ελονοσίας. Επίσης η σταδιακή επικράτηση των επιστημόνων γιατρών και μαιών συντέλεσε στη σταδιακή μείωση των θανάτων κυρίως των βρεφών και των γυναικών κατά τον τοκετό. Ακόμα και η λειτουργία φαρμακείων πλαισιωμένων από επιστήμονες φαρμακοποιούς σήμαινε τη χορήγηση κατάλληλων φαρμακευτικών σκευασμάτων με συνακόλουθη μείωση των «ατυχημάτων» από λανθασμένη ποσότητα.

Επίσης η αντικατάσταση του πρώιμου γάμου από γάμο όλο και σε πιο μεγάλη ηλικία αντιστοιχεί σε μια ριζική μεταλλαγή του προτύπου γαμηλιότητας (πίνακας 3).

Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά φύλο
σε ομάδες ηλικιών (1865-1883)

Περίοδος	**Άνδρες**						
	Έως 20	**%**	**20-44**	**%**	**45+**	**%**	**Σύνολο**
1865-1873	759	12,31	4.944	80,17	464	7,52	6.167
1878-1883	303	6,52	3.595	77,4	747	16,08	4.645
Περίοδος	**Γυναίκες**						
	Έως 16	**%**	**16-30**	**%**	**30+**	**%**	**Σύνολο**
1865-1873	591	9,58	5.055	81,97	521	8,45	6.167
1878-1883	268	5,77	3.997	86,05	380	8,18	4.645

Και στη Λακωνία, όπως συνέβη και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τείνει να επικρατήσει το «δυτικό-ευρωπαϊκό» μοντέλο, που χαρακτηρίζεται από καθυστέρηση του γάμου και σημαντικό ποσοστό οριστικής αγαμίας, η οποία φαίνεται να λειτουργεί ως μηχανισμός «ελέγχου των γεννήσεων» και «αντισυλληπτικό όπλο». Αντίθετα, σύμφωνα με το «ανατολικό-ευρωπαϊκό» μοντέλο, οι πρώιμοι γάμοι είναι ο κανόνας και φαίνεται να λειτουργούν ως αντιρροπιστικός μηχανισμός στα πλαίσια μιας υψηλής θνησιμότητας.

Οικονομικά δεδομένα

Η διαδικασία του δημογραφικού μετασχηματισμού συσχετίζεται με ορισμένα χαρακτηριστικά της οικονομικής δυναμικής της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου (πίνακας 4).

Πίνακας 4
Εξέλιξη των κύριων αγροτικών προϊόντων του νομού Λακωνίας (1860-1911)

Έτος	Σίτος		Σμιγός	Λάδι	Μωρεόδενδρα	Αμπελώνες
	(στρέμματα)	(τόννοι)	(στρέμματα)	(οκάδες)	(αριθμός)	(στρέμματα)
1860	27.125	2.324	88.510	1.467.900	537.930	29.395
1887	72.937	5.578		3.718.000		42.688
1911	202.001	22.127	158.776	7.350.000	196.662	33.284

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ο νομός Λακωνίας χαρακτηρίζεται από ανάπτυξη της καλλιέργειας των δημητριακών καρπών με υπερδιπλασιασμό της παραγωγής σίτου μεταξύ των ετών 1860 και 1887 (2.324 τόννοι στα 1860, 5.578 τόννοι στα 1887), ενώ παρατηρείται θεαματική αύξηση στις αρχές του 20ού αιώνα (22.127 τόννοι στα 1911). Σημειώνεται επίσης ανάπτυξη της ελαιοκαλλιέργειας με υπερδιπλασιασμό της παραγόμενης ποσότητας ελαιολάδου (1.467.900 οκάδες στα 1860, 3.718.000 οκάδες στα 1887, 7.350.000 οκάδες στα 1911). Αντίθετα ο αριθμός των μωρεοδένδρων φθίνει προς τις αρχές του 20ού αιώνα (537.930 μωρεόδενδρα στα 1860, 196.662 μωρεόδενδρα στα 1911) με αποτέλεσμα να μειώνεται σταδιακά και η παραγωγή του μεταξιού. Η αμπελοκαλλιέργεια σχεδόν διπλασιάζεται μεταξύ των ετών 1860 και 1887 (29.395 στρέμματα στα 1860, 42.688 στρέμματα στα 1887) για να σημειώσει σταδιακή μείωση στις αρχές του 20ού αιώνα (33.284 στρέμματα στα 1911).

Προς το τέλος του 19ου αιώνα η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών αναδεικνύεται δυναμικά. Κατά το έτος 1887 οι πορτοκαλεώνες καταλαμβάνουν έκταση 1006 στρεμμάτων και οι λεμονιές 486 στρεμμάτων. Μόνο στην επαρχία Λακεδαίμονος κατά το έτος 1899 η παραγωγή των πορτοκαλιών ανέρχεται σε 10 εκατομμύρια κομμάτια, των μανταρινιών σε 1 εκατομμύριο και των λεμονιών σε 150.000. Η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών και της ελιάς εξακολουθούν μέχρι και σήμερα να αποτελούν τις πλέον δυναμικές καλλιέργειες για την αγροτική οικονομία του νομού.

Από τα παραπάνω προκύπτει η διαφαινόμενη τάση, κυρίως προς το τέλος του 19ου αιώνα, για έναν δημογραφικό μετασχηματισμό, ο οποίος συσχετίζεται άμεσα με τα χαρακτηριστικά της οικονομικής δυναμικής αυτής της περιόδου και συνοδεύεται από σημαντικές κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές. Στα πλαίσια της γενικότερης εξέλιξης παρατηρείται η αρχή μιας

διαδικασίας μετάβασης από έναν πληθυσμό *παλαιού* τύπου προς έναν πληθυσμό *σύγχρονου* τύπου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο πληθυσμός του νομού Λακωνίας σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού (1828-1907) σημείωσε αργή αλλά σταθερή αύξηση. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης ήταν της τάξεως του 11,32‰. Ειδικότερα, κατά το χρονικό διάστημα 1828-1850 ο λακωνικός πληθυσμός παρουσίασε μέση ετήσια αύξηση της τάξεως του 20,46‰, η οποία αποδίδεται κυρίως σε ενδογενείς παράγοντες. Η υπεροχή των γεννήσεων επί των θανάτων μετά τη λήξη της Επανάστασης οδήγησε σε μια αναμενόμενη άλλωστε φυσική αύξηση του πληθυσμού. Κατά το χρονικό διάστημα 1850-1907 η αύξηση του πληθυσμού εξακολουθεί αλλά με πιο αργούς ρυθμούς. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης είναι της τάξεως του 7,79‰, αισθητά μειωμένο σε σχέση με της προηγούμενης περιόδου, γεγονός που πρέπει να οφείλεται στο έντονο μεταναστευτικό ρεύμα που εκδηλώθηκε στη Λακωνία κατά τη δεκαετία του 1880. Στο δήμο Σπαρτιατών, που αποτελεί το παράδειγμα στη μελέτη μας, κατά το χρονικό διάστημα 1835-1907 το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πληθυσμού είναι της τάξεως του 18,94‰.

Δεδομένου ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση των δημογραφικών συμβάντων και της εξέλιξης του πληθυσμού, όπως διατυπώθηκε και στην υπόθεση εργασίας μας, εστιάζουμε την προσοχή μας κατ΄ αρχήν στα αυξημένα ποσοστά της γεννητικότητας και της θνησιμότητας που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό πληθυσμό γενικότερα αλλά και τον πληθυσμό της Λακωνίας ειδικότερα. Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα το μέσο ετήσιο ποσοστό της γεννητικότητας ανέρχεται σε 40‰ και της θνησιμότητας σε 25‰. Στο νομό Λακωνίας το μέσο ετήσιο ποσοστό της γεννητικότητας κατά τη χρονική περίοδο 1864-1873 ανέρχεται σε 30,61‰ και της θνησιμότητας σε 20,09‰. Ελαφρά αυξημένοι παρουσιάζονται οι δείκτες της γεννητικότητας και της θνησιμότητας κατά το διάστημα 1878-1883 και διαμορφώνονται σε 30,68‰ και 20,33‰ αντίστοιχα παραμένοντας πάντως σε χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με τα αντίστοιχα ποσοστά του ελληνικού χώρου. Στο δήμο Σπαρτιατών κατά την δεκαετία 1864-1873 το μέσο ετήσιο ποσοστό της γεννητικότητας ανέρχεται σε 27,63‰ και της θνησιμότητας σε 23,14‰. Η ελαφρά μείωση που παρουσιάζουν οι δείκτες και της γεννητικότητας και της θνησιμότητας κατά το διάστημα 1878-1883, οι οποίοι διαμορφώνονται σε 26,30‰ και 22,08‰ αντίστοιχα όσο προχωρούμε προς το τέλος του 19ου αιώνα, προαναγγέλλουν τη *δημογραφική μετάβαση* στο δήμο Σπαρτιατών νωρίτερα από τον υπόλοιπο νομό.

Ως προς την κατά φύλο σύνθεση του λακωνικού πληθυσμού η αναλογία ανδρών και γυναικών δεν είναι η ίδια σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι παρόλο ότι η αναλογία των φύλων γενικά δείχνει συνή-

θως υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών, στον ελλαδικό χώρο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ού παρατηρείται υπεροχή των ανδρών. Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του έτους 1861 στο νομό Λακωνίας υπερέχουν οι γυναίκες έναντι των ανδρών, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αντίθετα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο παρατηρείται υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών. Κατά την απογραφή του έτους 1870 και στο νομό Λακωνίας όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα παρατηρείται υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών. Αντίθετα στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη υπερέχουν οι γυναίκες έναντι των ανδρών με εξαίρεση την Ιταλία και το Βέλγιο, όπου παρατηρείται ελαφρά υπεροχή των ανδρών. Κατά την απογραφή όμως του έτους 1907, ενώ στο σύνολο του ελληνικού κράτους στους περισσότερους νομούς υπερέχουν οι άνδρες έναντι των γυναικών, στους νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας παρατηρείται υπεροχή των γυναικών, μάλλον λόγω της μετανάστευσης των ανδρών που είχε ως συνέπεια τη μείωση του άρρενος πληθυσμού. Αντίθετα οι άνδρες υπερτερούν στις περιοχές οι οποίες δεν πλήττονται τόσο από τη μετανάστευση ή αποτελούν βιομηχανικά, εμπορικά ή στρατιωτικά κέντρα, όπως οι νομοί Αττικής, Λαρίσης και Ζακύνθου.

Ως προς τη σχέση φύλου και επαγγέλματος, σύμφωνα με την απογραφή του 1861, στο νομό Λακωνίας καταγράφονται κυρίως ανδρικά επαγγέλματα με συντριπτική πλειοψηφία γεωργοκτηματίες και ποιμένες και μόνο δύο γυναικεία, οι μαίες και οι υπηρέτριες. Κατά την απογραφή του 1870 οι επαγγελματικές κατηγορίες των ανδρών παραμένουν ίδιες, ενώ στα γυναικεία επαγγέλματα προστίθενται οι εργάτριες και οι δασκάλες. Η εμφάνιση της επαγγελματικής κατηγορίας των εργατριών συνδέεται με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, κυρίως των μεταξουργείων, στην περιοχή της Λακεδαίμονος, ενώ η εξάσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος από γυναίκες δείχνει τη δειλή παρουσία τους στα επαγγέλματα του δημόσιου τομέα.

Και η εκπαίδευση φαίνεται ότι είναι προνόμιο των ανδρών μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Στο σύνολο του λακωνικού πληθυσμού εγγράμματοι δηλώνουν το 30,84% των ανδρών, ενώ μόνο το 2,38% των γυναικών. Στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού εγγράμματοι δηλώνουν το 32,96% των ανδρών και μόλις το 7,37% των γυναικών.

Μια άλλη παράμετρος που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Ιστορική Δημογραφία είναι η μελέτη της εποχικότητας των δημογραφικών συμβάντων. Έχει παρατηρηθεί ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες τα δημογραφικά συμβάντα αφενός μεν κατανέμονται άνισα στις εποχές του έτους και αφετέρου σχετίζονται άμεσα με παράγοντες οικονομικούς, θρησκευτικούς, κοινωνικούς και οικολογικούς. Από την έρευνά μας προέκυψε ότι στο νομό Λακωνίας η εποχικότητα των συμβάντων δεν υπακούει στις ίδιες συμβάσεις. Έτσι η εποχικότητα των γεννήσεων και των γάμων εξαρτάται άμεσα από την

οικονομική πραγματικότητα της εξεταζόμενης περιοχής σε συνδυασμό με την ιδιαιτερότητα των εποχών. Από τη μελέτη και την επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων μας προέκυψε ότι η λακωνική οικογένεια επιλέγει την κατάλληλη εποχή για την αναπα-

ραγωγή της. Αποφεύγεται γι΄ αυτό η τεκνοποιία, όσο αυτό είναι δυνατόν, κατά τη διάρκεια της καλλιέργειας αλλά και της συγκομιδής των καρπών, τότε που η ανάγκη για γυναικεία εργατικά χέρια είναι μεγάλη. Προτιμάται γι΄ αυτό η απόκτηση των παιδιών σε εποχές που οι υποχρεώσεις των γυναικών για τη συμμετοχή τους στις αγροτικές εργασίες είναι μειωμένες, αφού το βρέφος έχει απόλυτη ανάγκη τη μητρική φροντίδα κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του. Αλλά και για την τέλεση των γάμων οι Λάκωνες επιλέγουν αφενός μεν τις εποχές του έτους που δεν υπάρχει μεγάλος φόρτος γεωργικών εργασιών αλλά και αποφεύγουν τις περιόδους της Σαρακοστής για καθαρά θρησκευτικούς λόγους, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου.

Σε αντίθεση με τις γεννήσεις και τους γάμους, οι θάνατοι συναρτώνται κυρίως με οικολογικούς παράγοντες. Στο νομό Λακωνίας οι περισσότεροι θάνατοι συμβαίνουν το καλοκαίρι και το χειμώνα. Οι καιρικές συνθήκες (καλοκαίρι-ζέστη, χειμώνας-κρύο) επηρεάζουν καθοριστικά την υγεία ιδιαίτερα των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, δηλαδή των βρεφών και των γερόντων. Όπως άλλωστε είναι γνωστό, στους παραδοσιακούς πληθυσμούς η επιβίωση ή η θνησιμότητα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις εποχές του έτους, τις καιρικές συνθήκες, τις εποχικές ασθένειες, τις τοπικές συνθήκες διαβίωσης και την ηλικία.

Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη της κίνησης των γάμων στην εξεταζόμενη περιοχή. Και τούτο γιατί η διαπίστωση του ρυθμού των γάμων και της ηλικίας των νεονύμφων, αλλά και των κανόνων της εκλογής του/της συζύγου, εμπεριέχει στοιχεία καθαρά δημογραφικά αλλά και νοοτροπικά, αφού έρευνες έχουν αποδείξει ότι κάθε περιοχή έχει τους δικούς της άγραφους κανόνες που διαμορφώνουν τη γαμήλια συμπεριφορά των μελλονύμφων.

Ως προς την ηλικία σύναψης του γάμου, από την έρευνά μας προέκυψε ότι στο νομό Λακωνίας, όσο προχωρούμε προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, για τους άνδρες οι γάμοι σε πρώιμη ηλικία (έως 20 χρονών) μειώνονται περίπου στο μισό, σε ώριμη ηλικία παρουσιάζουν μικρή μείωση, παρόλο ότι συγκεντρώνουν τον μεγαλύτερο αριθμό εγγάμων, ενώ υπερδιπλασιάζεται ο αριθμός των γάμων σε ηλικία άνω των 45 ετών. Για τις γυναίκες οι πρώιμοι γάμοι (έως 16 χρονών) παρουσιάζουν σημαντική μείωση, σε ώριμη ηλικία παρουσιάζουν μικρή αύξηση και συγκεντρώνουν και στις δύο περιόδους τα μεγαλύτερα ποσοστά εγγάμων γυναικών, ενώ ο αριθμός των γάμων σε ηλικία άνω των 30 παραμένει σταθερός. Διαφαίνεται λοιπόν, ιδιαίτερα στους άνδρες, η τάση αντικατάστασης του γάμου σε πρώιμη ηλικία από γάμο σε όλο και πιο ώριμη. Στις γυναίκες δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο, αφού τη μείωση των γάμων σε πρώιμη ηλικία την καλύπτει η αμέσως επόμενη ηλικιακή ομάδα 16-30, ενώ ο αριθμός των γάμων σε όψιμη

ηλικία παραμένει σταθερός. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι και στη Λακωνία, όπως συνέβη και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τείνει να επικρατήσει το «δυτικό-ευρωπαϊκό» μοντέλο, που χαρακτηρίζεται από καθυστέρηση του γάμου και σημαντικό ποσοστό οριστικής αγαμίας, η οποία φαίνεται να λειτουργεί ως μηχανισμός «ελέγχου των γεννήσεων» και «αντισυλληπτικό όπλο». Αντίθετα, σύμφωνα με το «ανατολικό-ευρωπαϊκό» μοντέ-

λο, οι πρώιμοι γάμοι είναι ο κανόνας και φαίνεται να λειτουργούν ως αντιρροπιστικός μηχανισμός στα πλαίσια μιας υψηλής θνησιμότητας.

Η επαναληπτικότητα των γάμων αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού από τη μελέτη της προκύπτουν στοιχεία με καθαρά δημογραφικό περιεχόμενο, όπως η εξακολούθηση της αναπαραγωγικής διαδικασίας στα πλαίσια της οικογένειας, με κοινωνικό περιεχόμενο, όπως η πιθανή διαφοροποίηση ανδρών-γυναικών ως προς τη συχνότητα σύναψης επαναληπτικού γάμου και τέλος στοιχεία που συναρτώνται με την περιοριστική προϋπόθεση θανάτου ενός των συζύγων, προκειμένου να ακολουθήσει η επανάληψη του γάμου.

Στο νομό Λακωνίας οι πρώτοι γάμοι είναι περισσότεροι από τους επαναληπτικούς, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο. Στην περίπτωση των επαναληπτικών γάμων η δευτερογαμία των ανδρών είναι συχνότερη εκείνης των γυναικών, γεγονός που έχει άμεση σχέση με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής που συνηγορούσαν υπέρ της δευτερογαμίας του άνδρα, αλλά όχι και της γυναίκας. Και στο δήμο Σπαρτιατών οι πρώτοι γάμοι είναι επίσης περισσότεροι από τους επαναληπτικούς με την δευτερογαμία των ανδρών να είναι συχνότερη από την αντίστοιχη των γυναικών. Προς το τέλος όμως του 19ου αιώνα παρατηρείται μια αλλαγή στη γαμήλια συμπεριφορά με την παρουσία υπολογίσιμων ποσοστών δευτερογαμίας των γυναικών.

Σε άμεση σχέση με τη γαμηλιότητα βρίσκεται και η γονιμότητα, που αποτελεί εξίσου σημαντική δημογραφική παράμετρο. Η μελέτη της γονιμότητας αποσκοπεί στη συσχέτιση των γεννήσεων των ζώντων τέκνων με τις γυναίκες (γυναικεία γονιμότητα) ή τα ζευγάρια που είναι οι γεννήτορες (γονιμότητα των γάμων). Για το νομό Λακωνίας τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε τη γυναικεία γονιμότητα παρά μόνο τη γονιμότητα των γάμων.

Στο νομό Λακωνίας κατά τη δεκαετία 1864-1873 ο μέσος δείκτης γονιμότητας είναι 4,98, ενώ κατά την εξαετία 1878-1883 είναι 4,51. Η μείωση αυτή του μέσου δείκτη κατά 0,47 μεταξύ των δύο περιόδων πρέπει ασφαλώς να συσχετίζεται με το μεταναστευτικό ρεύμα που είχε αρχίσει να ογκώνεται ιδιαίτερα μετά το έτος 1880, αφού άλλου είδους μεταβολές (διοικητικές ή εδαφικές) δεν συνέβησαν στο νομό κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα. Άλλος παράγοντας που πρέπει να έπαιξε ρόλο στη μείωση της γονιμότητας πρέπει να είναι ο έστω και σε περιορισμένη κλίμακα στην αρχή συνειδητός περιορισμός των γεννήσεων περισσότερο των κατοίκων των αστικών και λιγότερο των αγροτικών περιοχών. Άλλωστε, όπως ήδη παρατηρήσαμε, προς το τέλος του 19ου αιώνα έχουμε το πέρασμα από το ανατολικό-ευρωπαϊκό μοντέλο

στο δυτικό-ευρωπαϊκό με τη σύναψη των γάμων σε όλο και πιο όψιμη ηλικία και τη σταδιακή μείωση του αριθμού των τέκνων. Στο δήμο Σπαρτιατών ο μέσος δείκτης γονιμότητας κατά τη δεκαετία 1864-1873 είναι 4,19 και κατά την εξαετία 1878-1883 είναι 1,98. Αυτή η μείωση του μέσου δείκτη υποδηλώνει την τάση του αστικού κέντρου (Σπάρτης) για έλεγχο των γεννήσεων και περιορισμό του μεγέθους της οικογένειας.

Η θνησιμότητα του πληθυσμού αποτελεί επίσης μια από τις βασικές δημογραφικές διαδικασίες και έχει σχέση με τη φυσιολογική φθορά του πληθυσμού. Ο δείκτης θνησιμότητας στον ελληνικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν περίπου 21‰, χαμηλότερος από τον αντίστοιχο δείκτη των ευρωπαϊκών κρατών.

Από τη μελέτη της θνησιμότητας στο νομό Λακωνίας προκύπτει ότι: οι περισσότεροι θάνατοι συμβαίνουν στην επαρχία Λακεδαίμονος και ακολουθούν οι επαρχίες Οιτύλου, Επιδαύρου Λιμηράς και Γυθείου, οι θάνατοι των ανδρών είναι περισσότεροι από τους αντίστοιχους των γυναικών, οι άγαμοι αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο των αποβιωσάντων και ακολουθούν κατά σειρά μεγέθους οι έγγαμοι και τέλος οι «εν χηρεία διατελούντες», τόσο μεταξύ των αγάμων όσο και των εγγάμων τα μεγαλύτερα ποσοστά θανάτων αντιπροσωπεύουν οι άνδρες έναντι των γυναικών. Αντίθετα στην κατηγορία των «εν χηρεία διατελούντων» τα ποσοστά των αποβιωσάντων χηρών γυναικών είναι πολύ μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα των χήρων ανδρών.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη βρεφική θνησιμότητα, το επίπεδο της οποίας θεωρείται δείκτης υγείας και κοινωνικο-οικονομικής ευημερίας ενός πληθυσμού. Στο νομό Λακωνίας κατά τη δεκαετία 1864-1873 η βρεφική θνησιμότητα κυμαίνεται σε αρκετά υψηλά επίπεδα και ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 115,30‰, ενώ κατά την εξαετία 1878-1883 παρουσιάζεται ελαφρά μειωμένη και διαμορφώνεται κατά μέσο όρο στο 95,66‰. Στον ελληνικό χώρο κατά το διάστημα 1860-1884 η βρεφική θνησιμότητα υπολογίζεται σε 200‰ περίπου, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα σε 170‰ περίπου, κάμψη η οποία οφείλεται κυρίως στην πρόοδο που σημειώθηκε κατά τον 20ό αιώνα τόσο στην εξυγίανση του περιβάλλοντος όσο και στην προστασία της μητρότητας και της βρεφικής ηλικίας. Μάλιστα κατά την δεκαετία 1931-1940 το ποσοστό της βρεφικής θνησιμότητας κατέρχεται στο 112‰, ενώ σημειώνει θεαματική μείωση κατά την μεταπολεμική περίοδο. Κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία κυμαίνεται περί το 40‰, ενώ μετά το 1965 σταθεροποιείται σε επίπεδα περί το 34‰.

Περνώντας στο επίπεδο των νοοτροπιών που αποτελεί σημαντική παράμετρο για τις μελέτες της Ιστορικής Δημογραφίας, εξετάζουμε ιδιαίτερα τις εξώγαμες γεννήσεις και τις ονοματοδοτικές συμπεριφορές του λακωνικού πληθυσμού.

Όσον αφορά στις εξώγαμες γεννήσεις, από την έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι η λακωνική κοινωνία αποτελεί μια παραδοσιακή κοινωνία, η οποία αντιμετώπιζε την ύπαρξη των νόθων και έκθετων παιδιών ως σοβαρό πρόβλημα με ηθικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις. Στον τρόπο

αντιμετώπισης τόσο της μητέρας όσο και του νόθου τέκνου, που ήταν σχεδόν πάντοτε απορριπτικός, καθρεφτίζεται η εμμονή στην παραδοσιακή «ηθική», που αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά των κλειστών παραδοσιακών κοινωνιών. Αντίθετα με άλλες ελληνικές περιοχές όπου υπήρχαν νοθοτροφεία, στο νομό Λακωνίας δεν υπήρχε ανάλογη κοινωνική κάλυψη. Μόνο σε επίπεδο δήμων ο δήμος Σπαρτιατών με ειδικά κονδύλια εξασφάλιζε νοθοτρόφους για τη φροντίδα των εκθέτων. Μάλιστα στους προϋπολογισμούς του τα κονδύλια που προβλέπονταν για τους ανωτέρω σκοπούς υπάγονται στην κατηγορία των «αγαθοεργιών και συνδρομών».

Η μελέτη των ονοματοδοτικών συμπεριφορών του λακωνικού πληθυσμού εμπίπτει στο νοοτροπικό πεδίο και αναδεικνύει τη συλλογική νοοτροπία των Λακώνων ως προς την ονοματοδοσία. Η μελέτη της ονοματοδοσίας, η οποία επικεντρώθηκε στο δήμο Σπαρτιατών κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και βασίστηκε στα Μητρώα Αρρένων και Θηλέων, μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική. Από την επεξεργασία των στοιχείων προέκυψε ότι στο δήμο Σπαρτιατών: η πλειοψηφία τόσο των ανδρικών όσο και των γυναικείων βαπτιστικών ονομάτων είναι επηρεασμένα από τη θρησκευτική μας παράδοση, είναι δηλαδή ονόματα θρησκευτικά. Υπάρχει πόλωση γύρω από τα κυρίαρχα ονόματα. Με την πάροδο του χρόνου ο κατάλογος των ονομάτων τείνει να εξαντληθεί. Η σχέση ανάμεσα στον αριθμό των εγγραφών και των ονομάτων δεν είναι αναλογική.

Όλα τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του λακωνικού πληθυσμού που αναλύθηκαν παραπάνω συσχετίζονται άμεσα με τις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές δομές στο βαθμό που η ανάλυση των δημογραφικών συμβάντων και των νοοτροπικών αλλαγών σε συνδυασμό με την οικονομική και κοινωνική δυναμική της υπό εξέταση περιοχής ορίζουν το πλαίσιο ανάλυσης της *δημογραφικής μετάβασης*.

Αναφορικά με την οικονομία του νομού αυτή έχει κυρίως αγροτικό χαρακτήρα και στηρίζεται στη γεωργία, ενώ η κτηνοτροφία αποτελεί συμπληρωματική δραστηριότητα για την ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος. Από τις αγροτικές καλλιέργειες η πλέον δυναμική είναι εκείνη των δημητριακών καρπών με κυρίαρχη την καλλιέργεια του σμιγού και ακολούθως του σιταριού και του κριθαριού. Από τις δενδρώδεις καλλιέργειες οι πλέον εκτεταμένες είναι της ελιάς και της μουριάς, που φέρνουν το νομό Λακωνίας στις πρώτες θέσεις στο σύνολο του ελληνικού κράτους. Προς το τέλος του 19ου αιώνα σε δυναμική καλλιέργεια εξελίσσεται και εκείνη των εσπεριδοειδών κερδίζοντας τις ντόπιες και τις ξένες αγορές.

Παράλληλα με την αγροτική δραστηριότητα, στο νομό παρατηρείται σε μικρότερο βέβαια βαθμό και βιοτεχνική-εμπορική κινητικότητα. Ο τομέας που σημείωσε τη μεγαλύτερη ανάπτυξη ήταν της επεξεργασίας της μετάξης, ενώ μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα στην περιοχή της Λακεδαίμονος, παρουσίασε άνθηση και ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας. Ανάλογη είναι και η εμπορική κίνηση του νομού. Μέχρι το τέλος περίπου του 19ου αιώνα, το εμπόριο,

παρόλη τη στοιχειώδη υποδομή που δημιουργείται στο χερσαίο δίκτυο με την κατασκευή των εθνικών αξόνων Σπάρτης-Τρίπολης και Σπάρτης-Γυθείου και λόγω έλλειψης σιδηροδρόμου, εξακολουθεί να διεξάγεται μέσω του λιμανιού του Γυθείου.

Οι ανωτέρω οικονομικές δραστηριότητες επηρέασαν σημαντικά και την κοινωνική ανάπτυξη του νομού. Η ύπαιθρος έμεινε προσκολλημένη στην γεωργική ενασχόληση και την αγροτική οικονομία, ενώ οι πόλεις που αναπτύχθηκαν περισσότερο και έδειξαν τάσεις αστικοποίησης ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα ήταν η Σπάρτη, πρωτεύουσα του νομού και το Γύθειο, χάρη στην πρόσβαση που είχε στη θάλασσα.

Ειδικότερα η Σπάρτη, παρόλο ότι είναι σχετικά νέα πόλη, εξελίχθηκε στη διάρκεια μισού αιώνα σε διοικητικό, οικονομικό και εμπορικό κέντρο συγκεντρώνοντας τις δημόσιες υπηρεσίες αλλά και τις οικονομικές δραστηριότητες, ενώ ο πληθυσμός της από 2.024 κατοίκους το 1861 υπερδιπλασιάσθηκε μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα και ανερχόταν σε 4.436.

Η διαφοροποίηση των αστικών κέντρων (Σπάρτης και Γυθείου) σε σχέση με την υπόλοιπη ύπαιθρο του λακωνικού χώρου αποτυπώνεται ανάγλυφα και σε ορισμένες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των κατοίκων, όπως στον τρόπο κατασκευής των σπιτιών, στα έπιπλα, τα σκεύη και το ρουχισμό που χρησιμοποιούν, στην ενδυμασία τους, στις διατροφικές τους συνήθειες, στον τρόπο που ψυχαγωγούνται.

Οι κατοικίες στο λακωνικό χώρο είναι λιθόκτιστες προσαρμοσμένες στον τρόπο ζωής των κατοίκων. Ειδικότερα, στην πόλη της Σπάρτης, η οποία αποτελεί το αστικό κέντρο του νομού και για τη οποία τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ικανοποιητικά, διαπιστώσαμε ότι ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα κατασκευάζονται οικήματα με εμφανείς βαυαρικές επιδράσεις (καμινάδες, θολωτά κουφώματα) σε αρμονική συνύπαρξη με τη ντόπια αρχιτεκτονική. Οι πλέον ευκατάστατοι ενδιαφέρονται όχι μόνο για την καλή κατασκευή της οικίας τους, αλλά και τη διαρρύθμιση και διακόσμηση των εσωτερικών χώρων, τον καλλωπισμό της με τον κατάλληλο χρωματισμό και άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Λιτά είναι και τα έπιπλα των περισσότερων σπιτιών με λίγες εξαιρέσεις που μάλλον επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Αυτές αφορούν σε σπίτια ευκατάστατων Σπαρτιατών, οι οποίοι διαθέτουν πιο πλούσιο εξοπλισμό σε έπιπλα, οικιακά σκεύη αλλά και ρουχισμό, όπως πληροφορούμαστε από προικοσύμφωνα και απογραφικούς καταλόγους της εποχής.

Δυτικές επιρροές παρατηρούνται προς το τέλος του 19ου αιώνα και στην ενδυμασία, κυρίως στα αστικά κέντρα του νομού, με την υιοθέτηση της ευρωπαϊκής μόδας. Μάλιστα λειτουργούν και καταστήματα που διαθέτουν ευρωπαϊκά είδη για τους εύπορους αστούς της Σπάρτης και του Γυθείου.

Παράλληλα, στοιχεία εκσυγχρονισμού παρατηρούνται και στον πολιτιστικό τομέα. Η έρευνά μας έδειξε ότι, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα του νομού, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα εμφανίζεται ζωηρή κίνηση στον τομέα της εκπαίδευσης με τη λειτουργία όχι μόνο σχολείων αλλά και ιδιωτικών

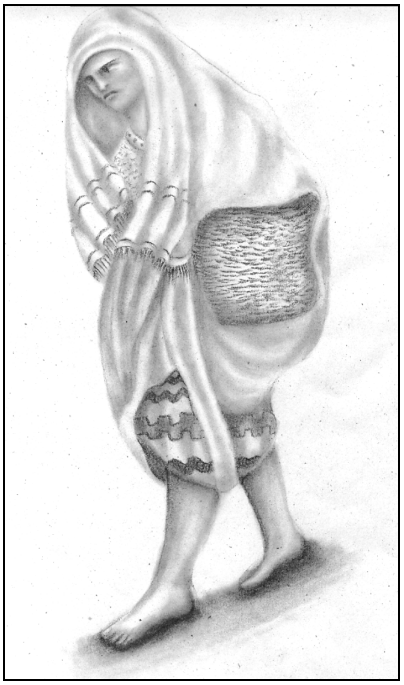
Σχολών (μουσικής, χορού), τυπογραφείων και την κυκλοφορία αρκετών σε σχέση με τον πληθυσμό εφημερίδων. Επίσης η ύπαρξη καφενείων, τα οποία ξεκινούν ως τόπος συνάντησης και ανταλλαγής απόψεων των θαμώνων και εξελίσσονται προς το τέλος του αιώνα, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, σε τόπο όχι μόνο ψυχαγωγίας αλλά συνάμα κοινωνικό και πολιτισμικό με τη διοργάνωση καλλιτεχνικών και άλλων πολιτιστικών εκδηλώσεων (φιλοξενία θιάσων και ορχηστρών για συναυλίες, απαγγελία διηγημάτων κ.α.).

Κάτοικοι της Βόρειας Λακεδαίμονος στα τέλη 19ου αιώνα. (Φ. Κουκουλέ, Οινουντιακά, εν Χανίοις 1908)

Χωρικές της Λακεδαίμονος. (Σχέδιο Π. Ρούμπου σε σκίτσο Ελένης Δ. Γιαννακοπούλου)

Ξυλογραφία Μονεμβασιώτισσας που δημοσίευσε το Γαλλικό περιοδικό ‘Le tour de Monte”, Παρίσι 1876

Εθνικό ένδυμα Μανιατισσών με το δρεπάνι (Από το βιβλίο του Π. Δούκα «Η Σπάρτη δια μέσου των αιώνων»).

Ο Παναγιώτης Κουμανταράκης, σχολάρχης, από τους Βουτιάνους Λακεδαίμονος, με τη σύζυγό του Γοργώ Αλεξανδροπούλου από το Βρουλιά Λακεδαίμονος στα 1872.
(Αρχείο Γοργώς Κουτσικοπούλου)

Από το αρχείο Γιάννη Χ. Καπετανάκη

Νυφική φωτογραφία του Λυκούργου Ξύδη, εμπόρου, από το Βρουλιά Λακεδαίμονος και της Πηνελόπης Δημητρακάκη από το Καστρί Λακεδαίμονος στα 1882. (Αρχείο Γιάννη Χ. Καπετανάκη).

Νυφικές φωτογραφίες στις αρχές του 20ου αιώνα. (Αρχείο Γιάννη Χ. Καπετανάκη)

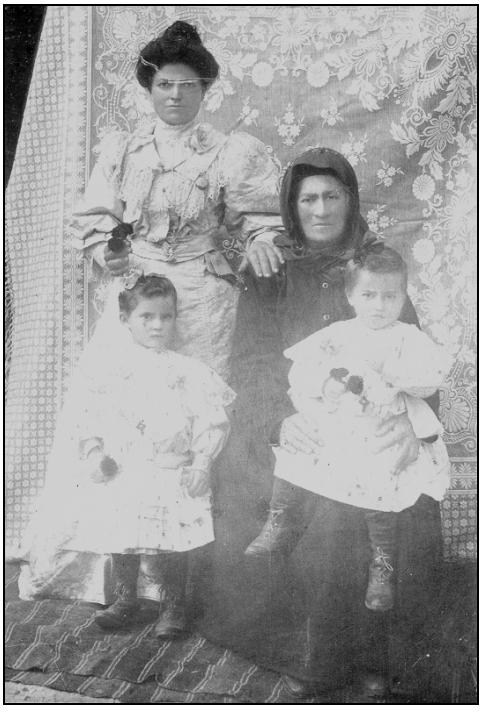

Οικογένεια Λυκούργου Ξύδη από το Βρουλιά Λακεδαίμονος στα τέλη του 19ου αιώνα.
(Αρχείο Γιάννη Χ. Καπετανάκη)

Οικογένεια Χρήστου Μιχαλόπουλου από τους Βουτιάνους Λακεδαίμονος στα τέλη του 19ου αιώνα. (Αρχείο Κων. Μιχαλόπουλου)

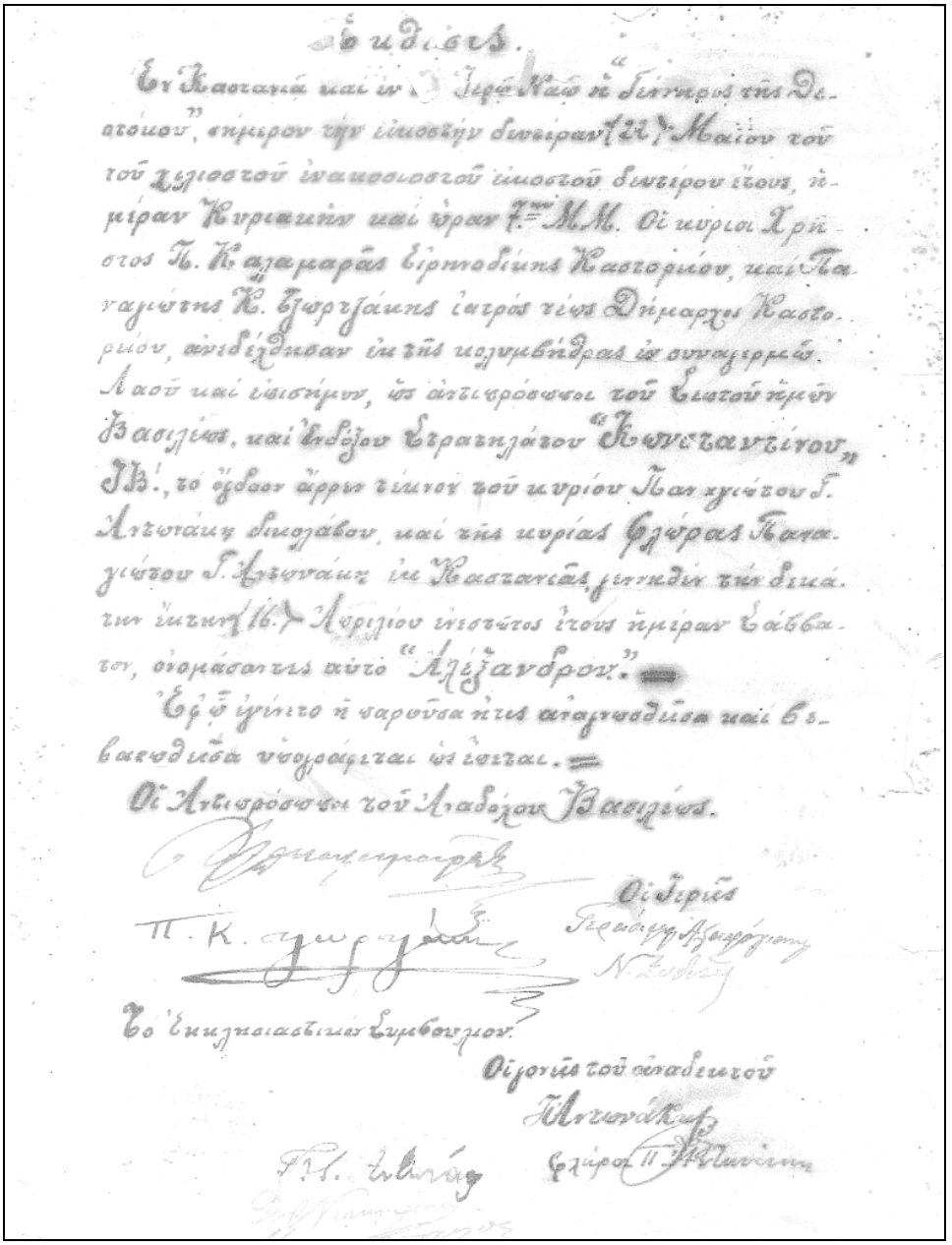
Οικογενειακές φωτογραφίες στις αρχές του 20ού αιώνα. (Αρχείο Γιάννη Χ. Καπετανάκη)

Οικογενειακή φωτογραφία στις αρχές του 20ού αιώνα. (Αρχείο Γιάννη Χ. Καπετανάκη)

Οικογένεια Ανδρεϊκου στο Γύθειο στις αρχές του 20ού αιώνα. (Αρχείο Κων. Δρογκάρη)

Έκθεση βαπτίσεως σύμφωνα με την οποία ο βασιλεύς Κωνσταντίνος δια των αντιπροσώπων του Παν. Κ.Τζωρτζάκη, ιατρού, τέως δημάρχου Καστορίου και Χρήστου Π. Καλαμαρά, ειρηνοδίκου Καστορίου είναι ανάδοχος στο όγδοο παιδί της οικογένειας Αντωνάκη, 1922. (Αρχείο Βάσως Αντωνάκη)

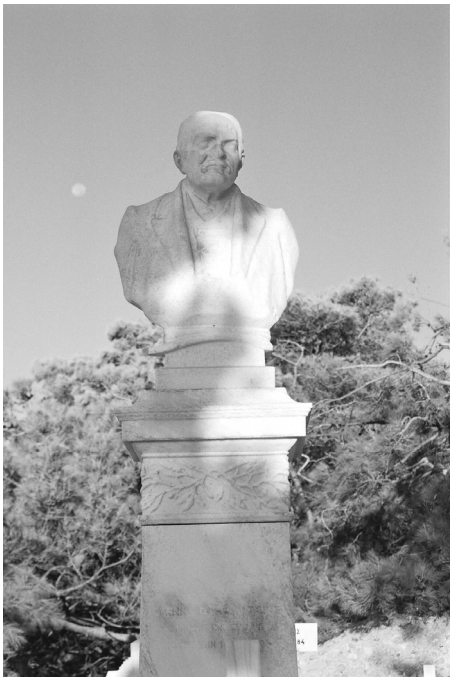

Υπέργειοι τάφοι στο Μαρμάρι. (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Το νεκροταφείο στο Λιμένι. (Αρχείο Στάθη Σταθάκη)

Μαρμάρινες προτομές Μονεμβασιωτών στο κοιμητήριο Μονεμβασίας στο β΄ μισό του 19ου αιώνα. (Αρχείο Νεκτάριου Σκάγκου)

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Πίνακας 1
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των γεννήσεων κατά επαρχίες,
1864 -1873, 1878-1883 (Απόλυτος αριθμός)

	Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ	1864	146	123	105	87	99	84	109	125	97	45	62	58	1.140
	1865	135	125	139	125	108	106	111	139	141	118	124	114	1.485
	1866	125	121	115	112	95	95	106	106	107	162	128	135	1.407
	1867	146	131	125	101	97	98	105	99	103	138	142	121	1.406
	1868	134	131	129	116	101	107	117	104	123	155	129	117	1.463
	1869	149	141	142	111	107	109	121	116	110	147	149	115	1.517
	1870	146	143	128	122	121	106	114	128	112	121	171	137	1.549
	1871	129	131	151	101	134	99	112	120	124	139	142	128	1.510
	1872	143	133	144	127	109	93	112	103	109	117	136	120	1.446
	1873	138	116	123	106	112	105	99	104	103	131	147	98	1.382
	1864-1873	**1391**	**1295**	**1301**	**1108**	**1083**	**1002**	**1106**	**1144**	**1129**	**1273**	**1330**	**1143**	**14. 305**
	1878	163	136	135	120	122	117	112	112	122	140	127	128	1.534
	1879	117	133	107	99	96	86	97	91	123	145	138	115	1.347
	1880	138	120	100	92	112	83	88	82	101	121	119	128	1.284
	1881	129	131	133	133	111	95	87	95	110	117	138	132	1.411
	1882	136	129	136	106	102	122	109	134	119	141	132	143	1.509
	1883	147	156	125	116	135	136	90	86	118	157	144	118	1.528
	1878-1883	**830**	**805**	**736**	**666**	**678**	**639**	**583**	**600**	**693**	**821**	**798**	**764**	**8.613**
ΓΥΘΕΙΟΥ	1864	52	28	26	25	22	23	35	41	28	43	45	33	401
	1865	46	36	34	36	25	27	28	24	30	39	40	30	395
	1866	46	34	27	27	25	29	34	39	30	33	38	31	393
	1867	33	27	34	28	30	29	33	37	32	41	37	40	401
	1868	28	35	34	32	42	38	31	34	45	49	42	39	449
	1869	39	30	39	49	39	36	33	20	38	45	46	47	461
	1870	31	25	22	19	20	18	29	28	40	31	37	31	331
	1871	39	36	32	24	27	24	27	47	29	41	27	27	380
	1872	46	35	38	38	23	36	39	24	26	38	34	40	417
	1873	41	42	52	32	35	32	35	40	37	47	42	42	477
	1864-1873	**401**	**328**	**338**	**310**	**288**	**292**	**324**	**334**	**335**	**407**	**388**	**360**	**4.105**
	1878	43	39	41	39	44	24	37	38	36	42	38	31	452
	1879	39	25	31	35	31	31	31	34	36	44	42	41	420

	1880	45	44	33	37	35	37	42	37	35	29	45	42	461
	1881	35	36	41	33	30	36	36	32	39	38	37	37	430
	1882	34	38	34	36	30	42	41	38	42	38	47	42	462
	1883	42	43	37	43	42	42	38	43	42	50	42	48	512
	1878-1883	**238**	**225**	**217**	**223**	**212**	**212**	**225**	**222**	**230**	**241**	**251**	**241**	**2.737**
ΟΙΤΥΛΟΥ	1864	61	53	44	39	56	51	48	49	50	80	84	59	674
	1865	65	58	49	48	56	47	55	53	69	89	78	68	735
	1866	62	69	59	59	60	68	60	65	67	71	63	61	764
	1867	50	62	49	46	32	41	43	43	72	82	77	62	659
	1868	55	44	48	43	46	32	48	39	56	68	55	59	593
	1869	69	61	60	51	52	50	46	45	60	72	78	69	713
	1870	67	60	63	46	44	43	50	46	51	63	54	49	636
	1871	52	52	54	35	39	44	52	54	52	63	59	37	593
	1872	83	69	71	41	52	36	46	51	69	81	73	69	741
	1873	84	75	77	55	58	66	48	60	61	77	77	63	801
	1864-1873	**648**	**603**	**574**	**463**	**495**	**478**	**496**	**505**	**607**	**746**	**698**	**596**	**6.909**
	1878	71	74	67	71	60	68	63	69	79	98	90	73	883
	1879	62	63	59	56	47	54	52	53	58	65	65	66	700
	1880	101	66	50	58	47	44	45	63	65	64	65	58	726
	1881	56	58	64	36	32	37	49	47	46	66	61	57	609
	1882	65	52	50	51	54	47	58	59	61	63	58	72	690
	1883	64	60	53	51	49	43	46	37	53	95	50	54	655
	1878-1883	**419**	**373**	**343**	**323**	**289**	**293**	**313**	**328**	**362**	**451**	**389**	**380**	**4.263**
ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΛΙΜΗΡΑΣ	1864	55	54	70	45	39	56	42	46	67	62	64	81	681
	1865	65	57	76	59	44	49	74	60	59	60	85	69	757
	1866	60	69	81	52	44	22	46	33	22	67	69	70	635
	1867	54	40	44	62	56	51	50	58	71	71	92	68	717
	1868	61	81	55	87	69	60	42	60	59	79	75	79	807
	1869	77	51	59	56	56	45	42	62	52	69	83	70	722
	1870	62	66	50	47	52	49	64	67	76	87	111	92	823
	1871	95	85	89	82	71	64	49	54	73	72	81	85	900
	1872	77	74	76	63	65	56	77	82	79	89	72	75	885
	1873	73	82	88	57	44	46	51	42	47	85	96	66	777
	1864-1873	**679**	**659**	**688**	**610**	**540**	**498**	**537**	**564**	**605**	**741**	**828**	**755**	**7.704**
	1878	76	77	53	54	49	65	62	63	73	72	47	48	739
	1879	56	39	64	48	37	35	56	44	58	90	85	74	686
	1880	68	71	65	64	63	48	50	64	49	74	71	76	763
	1881	85	72	75	64	47	53	39	52	50	82	83	55	757

	1882	72	60	57	46	41	53	51	65	60	114	83	69	771
	1883	90	70	57	50	66	42	41	40	45	71	65	68	705
	1878-1883	**447**	**389**	**371**	**326**	**303**	**296**	**299**	**328**	**335**	**503**	**434**	**390**	**4.421**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867*, εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873*, εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 2
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των γεννήσεων,
1864- 1873, 1878-1883 (Απόλυτος αριθμός)

Έτος	**Ι**	**Φ**	**Μ**	**Α**	**Μ**	**Ι**	**Ι**	**Α**	**Σ**	**Ο**	**Ν**	**Δ**	**Σύνολο**
1864	34	31	33	15	19	23	30	32	30	11	17	14	289
1865	32	31	31	30	29	26	35	36	35	16	24	28	353
1866	23	28	25	16	21	18	25	29	31	26	27	29	298
1867	29	26	36	19	17	17	11	13	13	11	9	9	210
1868	12	12	9	27	24	19	13	9	14	13	12	12	176
1869	30	26	43	29	32	35	31	29	31	22	36	26	370
1870	21	32	28	30	34	24	25	31	26	34	50	39	374
1871	24	32	26	23	50	39	42	33	36	34	43	38	420
1872	34	29	29	13	15	16	14	11	15	7	10	10	203
1873	15	13	12	15	14	15	20	20	18	16	27	23	208
1864-1873	**254**	**260**	**272**	**217**	**255**	**232**	**246**	**243**	**249**	**190**	**255**	**228**	**2.901**
1878	13	11	12	14	17	17	14	15	15	9	9	15	161
1879	12	19	16	17	21	22	17	19	25	25	29	18	240
1880	11	10	8	15	17	19	9	18	20	13	14	20	174
1881	30	28	34	40	38	35	13	24	23	39	31	35	370
1882	20	22	22	32	30	29	10	25	26	38	32	36	322
1883	40	43	36	43	35	42	15	15	20	45	35	16	385
1878-1883	**126**	**133**	**128**	**161**	**158**	**164**	**78**	**116**	**129**	**169**	**150**	**140**	**1.652**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867*, εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 3
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των γάμων κατά επαρχίες, 1864 -1873, 1878-1883 (Απόλυτος αριθμός)

	Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ	1864	19	9	8	34	14	7	34	25	19	12	15	22	218
	1865	44	39	31	41	29	24	25	24	32	55	58	24	426
	1866	37	26	25	46	32	23	27	30	40	57	63	29	435
	1867	36	30	12	44	21	24	17	29	28	72	57	24	394
	1868	28	27	23	38	24	17	19	23	29	52	42	18	340
	1869	17	36	2	30	32	12	23	8	20	43	49	12	284
	1870	22	19	1	34	24	6	14	19	23	63	45	12	282
	1871	20	6	8	30	22	5	15	14	21	66	49	16	272
	1872	32	12	1	23	21	14	18	10	29	63	46	31	300
	1873	28	27	18	35	30	19	22	29	33	63	45	13	362
	1864-1873	**283**	**231**	**129**	**355**	**249**	**151**	**214**	**211**	**274**	**546**	**469**	**201**	**3.313**
	1878	29	31	3	24	26	12	22	19	26	80	44	19	335
	1879	22	27	1	31	24	6	20	15	32	53	40	35	306
	1880	21	37	5	25	35	16	30	27	28	45	55	23	347
	1881	29	28	0	44	38	34	25	23	41	66	54	19	401
	1882	40	37	9	49	38	19	60	49	67	111	96	34	609
	1883	45	52	3	29	26	38	32	28	41	146	96	0	536
	1878-1883	**186**	**212**	**21**	**202**	**187**	**125**	**189**	**161**	**235**	**501**	**385**	**130**	**2.534**
ΓΥΘΕΙΟΥ	1864	5	5	1	5	5	3	13	10	16	17	7	2	89
	1865	13	4	0	6	2	1	8	9	13	8	6	6	76
	1866	13	2	0	5	2	1	12	6	19	13	4	3	80
	1867	7	4	2	1	1	1	8	10	15	13	5	6	73
	1868	5	3	0	8	4	2	11	10	15	13	5	1	77
	1869	9	6	0	7	6	9	11	7	19	10	8	5	97
	1870	3	3	1	3	3	3	13	17	23	11	10	3	93
	1871	13	5	1	6	6	1	15	13	11	18	3	13	105
	1872	5	3	1	2	0	0	18	12	15	15	5	0	76
	1873	5	0	0	3	3	1	21	14	16	15	8	3	89
	1864-1873	**78**	**35**	**6**	**46**	**32**	**22**	**130**	**108**	**162**	**133**	**61**	**42**	**855**
	1878	10	7	2	4	3	2	8	9	7	5	2	2	61
	1879	6	6	1	10	7	2	7	11	11	15	11	14	101
	1880	11	5	0	6	11	5	9	10	14	16	5	1	93
	1881	10	6	0	7	5	8	13	11	16	15	5	6	102
	1882	11	6	2	13	6	4	22	19	20	23	11	3	140
	1883	16	6	0	8	7	7	15	13	16	15	7	6	116
	1878-1883	**64**	**36**	**5**	**48**	**39**	**28**	**74**	**73**	**84**	**89**	**41**	**32**	**613**

ΟΛΤΥΛΟΥ	1864	12	12	0	8	12	4	16	17	15	10	6	11	123
	1865	10	14	5	11	14	9	15	12	27	11	13	10	151
	1866	13	8	2	13	12	4	25	12	23	12	6	6	136
	1867	10	11	4	11	6	9	17	23	30	16	8	17	162
	1868	12	7	1	14	18	7	19	8	15	12	7	7	127
	1869	10	21	5	10	15	11	24	10	31	14	15	7	173
	1870	14	13	0	14	9	4	11	14	16	16	6	5	122
	1871	16	3	2	12	10	2	16	17	21	13	6	12	130
	1872	8	8	0	10	10	8	13	7	16	14	11	6	111
	1873	14	7	2	8	10	1	12	7	20	10	8	8	107
	1864-1873	**119**	**104**	**21**	**111**	**116**	**59**	**168**	**127**	**214**	**128**	**86**	**89**	**1.342**
	1878	11	8	0	8	9	3	11	14	12	16	15	13	120
	1879	14	9	1	11	10	6	11	9	22	19	7	17	136
	1880	10	9	0	7	9	3	23	13	17	13	9	4	117
	1881	14	13	0	8	9	4	14	10	11	18	8	8	117
	1882	11	3	1	14	9	1	13	8	14	17	11	5	107
	1883	14	17	0	14	21	8	16	12	24	21	8	13	168
	1878-1883	**74**	**59**	**2**	**62**	**67**	**25**	**88**	**66**	**100**	**104**	**58**	**60**	**765**
ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΛΙΜΗΡΑΣ	1864	6	15	0	23	7	5	13	7	6	10	9	5	106
	1865	6	10	0	18	3	4	22	16	10	9	10	0	108
	1866	5	7	3	15	4	2	18	13	5	31	5	2	110
	1867	9	10	5	10	5	9	15	9	9	18	4	7	110
	1868	7	10	4	19	3	8	12	9	4	17	6	5	104
	1869	12	7	1	20	3	8	11	10	10	24	11	5	122
	1870	13	12	0	24	1	8	17	8	16	21	17	5	142
	1871	12	13	5	23	4	15	11	4	11	11	9	7	125
	1872	9	17	0	23	3	8	16	13	8	25	12	9	143
	1873	16	16	3	15	8	4	19	9	13	14	6	0	123
	1864-1873	**95**	**117**	**21**	**190**	**41**	**71**	**154**	**98**	**92**	**180**	**89**	**45**	**1.193**
	1878	10	8	0	17	7	5	12	10	6	11	6	4	96
	1879	7	6	2	26	4	3	12	10	4	9	12	6	101
	1880	5	12	3	28	9	9	14	18	8	14	3	6	129
	1881	7	8	1	9	2	5	9	7	6	14	4	1	73
	1882	14	9	7	12	5	4	14	7	11	16	12	4	115
	1883	11	19	0	36	17	5	17	13	13	20	9	29	189
	1878-1883	**54**	**62**	**13**	**128**	**44**	**31**	**78**	**65**	**48**	**84**	**46**	**50**	**703**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873*, εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 4
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των γάμων, 1853-1900 (Απόλυτος αριθμός)

Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1853	5	11	0	8	7	1	12	8	6	14	9	1	82
1854	7	11	0	11	5	2	6	2	3	8	9	0	64
1855	13	0	2	10	9	2	7	5	5	11	11	10	85
1856	3	12	0	5	6	2	8	5	1	2	8	2	54
1857	9	10	0	10	6	5	6	6	10	13	11	5	91
1858	10	0	2	14	1	2	13	2	6	22	15	7	94
1859	10	10	0	8	9	0	8	3	2	22	7	8	87
1853-1859	**57**	**54**	**4**	**66**	**43**	**14**	**60**	**31**	**33**	**92**	**70**	**33**	**557**
1867	2	12	0	13	4	4	13	3	6	19	9	8	93
1868	4	4	0	17	6	2	4	3	5	6	11	2	64
1869	5	12	1	1	11	6	6	1	6	6	13	4	72
1870	12	9	0	9	6	5	8	2	3	18	8	2	82
1871	9	0	0	12	5	4	13	4	3	17	25	4	96
1872	10	6	0	7	2	5	8	1	7	17	13	2	78
1867-1872	**42**	**43**	**1**	**59**	**34**	**26**	**52**	**14**	**30**	**83**	**79**	**22**	**485**
1880	1	21	0	6	7	5	7	3	6	7	14	5	82
1881	8	7	0	11	5	6	13	4	3	17	13	0	87
1882	16	5	2	14	4	4	15	7	5	28	21	6	127
1883	13	12	0	15	14	7	6	3	17	20	32	9	148
1884	11	11	0	13	9	4	10	6	10	15	22	0	111
1885	23	0	8	16	4	7	10	4	4	4	13	2	95
1886	6	15	0	3	3	8	7	5	4	14	13	1	79
1887	6	13	0	14	10	4	9	8	2	19	14	4	103
1888	7	7	2	8	14	8	12	8	8	15	23	3	115
1889	8	13	1	20	6	2	11	6	5	17	12	6	107
1890	6	4	4	24	6	4	13	7	5	16	19	7	115
1891	10	21	0	10	8	13	15	2	11	19	27	15	151
1892	7	7	0	16	9	6	14	7	11	25	13	3	118
1893	21	3	3	14	4	7	6	4	7	14	16	9	108
1894	4	17	0	16	5	4	14	2	6	16	22	1	107
1895	9	10	0	7	6	4	12	6	6	11	24	16	111
1896	16	4	6	14	13	7	11	2	12	15	17	1	118
1897	9	12	0	7	3	7	11	6	10	7	11	2	85
1898	16	14	0	17	12	6	9	8	12	15	24	5	138
1899	11	20	0	13	8	5	16	3	10	25	13	17	141
1900	9	9	0	24	2	3	17	2	11	11	7	4	99
1880-1900	**217**	**225**	**26**	**282**	**152**	**121**	**238**	**103**	**165**	**330**	**370**	**116**	**2.345**

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 5
Νομός Λακωνίας: Εποχική κίνηση των θανάτων,
1864-1873, 1878-1883 (Απόλυτος αριθμός)

	Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ	1864	57	53	40	106	46	17	138	84	77	51	86	67	822
	1865	113	106	76	98	125	90	62	85	88	79	89	87	1.098
	1866	85	67	54	68	88	82	93	67	79	93	83	103	962
	1867	76	70	55	62	56	63	70	60	74	74	84	86	830
	1868	66	55	52	55	49	94	70	87	75	73	72	71	819
	1869	68	94	78	70	70	76	87	65	75	77	92	80	932
	1870	85	94	89	99	85	61	71	77	88	92	90	91	1.022
	1871	60	56	72	71	58	64	81	64	65	101	63	74	829
	1872	78	67	64	48	60	40	62	61	58	91	80	113	822
	1873	83	83	73	73	80	74	125	116	107	102	95	82	1.093
	1864-1873	**771**	**745**	**653**	**750**	**717**	**661**	**859**	**766**	**786**	**833**	**834**	**854**	**9.229**
	1878	60	52	51	46	49	63	63	64	81	84	86	79	778
	1879	82	55	55	71	60	57	60	61	63	81	82	78	805
	1880	65	73	67	64	52	50	58	61	62	83	102	104	841
	1881	93	87	70	81	84	81	91	93	82	89	96	73	1.020
	1882	85	83	73	56	50	72	76	71	81	85	76	89	897
	1883	95	107	101	57	126	92	112	168	149	139	170	120	1.436
	1878-1883	**480**	**457**	**417**	**375**	**421**	**415**	**460**	**518**	**518**	**561**	**612**	**543**	**5.777**
ΓΥΘΕΙΟΥ	1864	24	20	9	17	18	17	28	35	35	25	33	34	295
	1865	23	25	20	24	20	25	27	22	30	26	21	21	284
	1866	36	30	27	34	21	24	32	31	19	27	25	15	321
	1867	24	21	25	17	22	22	29	19	24	31	28	26	288
	1868	24	21	20	18	20	21	30	27	32	39	33	33	318
	1869	74	72	52	32	42	48	31	35	28	26	29	29	498
	1870	15	33	22	11	20	21	16	20	19	34	22	19	252
	1871	25	13	22	28	23	21	20	26	20	23	25	14	260
	1872	37	23	17	19	13	24	37	29	28	27	24	27	305
	1873	33	23	26	25	37	33	83	56	47	49	29	25	466
	1864-1873	**315**	**281**	**240**	**225**	**236**	**256**	**333**	**300**	**282**	**307**	**269**	**243**	**3.287**
	1878	25	20	21	21	18	23	21	20	25	28	23	22	267
	1879	18	11	13	16	27	16	22	16	17	26	20	21	223
	1880	22	17	17	26	26	27	39	24	43	25	31	21	318
	1881	22	20	16	20	16	26	19	24	18	26	19	21	247
	1882	27	11	18	21	11	25	25	21	23	24	20	23	249
	1883	50	25	27	22	19	23	33	25	24	32	39	29	348

	1878-1883	**164**	**104**	**112**	**126**	**117**	**140**	**159**	**130**	**150**	**161**	**152**	**137**	**1.652**
ΟΙΤΥΛΟΥ	1864	38	28	42	29	26	43	40	36	37	38	45	36	438
	1865	45	40	44	33	38	43	36	36	38	38	37	41	469
	1866	41	44	40	38	38	68	47	71	47	30	32	43	539
	1867	28	22	28	24	29	42	43	48	53	41	51	79	488
	1868	49	36	39	31	30	29	49	38	51	53	26	34	465
	1869	44	46	51	37	44	39	40	36	43	37	34	44	495
	1870	35	33	34	38	37	43	36	54	58	48	37	29	482
	1871	41	25	35	29	44	32	40	41	58	69	51	45	510
	1872	66	66	66	33	38	38	51	47	67	67	57	84	680
	1873	54	58	60	44	48	66	53	47	53	48	43	41	615
	1864-1873	**441**	**398**	**439**	**336**	**372**	**443**	**435**	**454**	**505**	**469**	**413**	**476**	**5.181**
	1878	72	51	50	45	57	63	61	55	62	57	62	70	705
	1879	46	39	36	31	42	50	35	46	48	47	43	39	502
	1880	29	31	34	40	22	40	44	35	51	38	31	46	441
	1881	51	53	53	36	31	46	37	42	46	48	43	58	544
	1882	56	43	48	31	35	46	44	48	44	62	61	89	607
	1883	49	60	70	59	40	55	41	40	51	53	38	54	610
	1878-1883	**303**	**277**	**291**	**242**	**227**	**300**	**262**	**266**	**302**	**305**	**278**	**356**	**3.409**
ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΛΙΜΗΡΑΣ	1864	34	31	24	19	21	28	27	39	34	26	27	26	336
	1865	20	15	22	29	18	20	37	28	32	45	34	56	356
	1866	36	34	38	19	33	31	61	7	10	29	29	28	355
	1867	33	28	23	22	28	20	39	25	31	24	27	33	333
	1868	26	23	33	30	32	30	42	35	40	48	39	39	417
	1869	26	20	20	37	28	38	25	25	30	31	28	24	332
	1870	35	42	30	38	30	24	48	42	51	42	59	75	516
	1871	26	42	41	40	41	46	41	37	36	39	30	48	467
	1872	33	42	37	38	25	37	43	44	36	63	51	38	487
	1873	43	40	40	41	38	50	50	31	34	38	50	50	505
	1864-1873	**312**	**317**	**308**	**313**	**294**	**324**	**413**	**313**	**334**	**385**	**374**	**417**	**4.104**
	1878	26	25	22	24	31	26	33	27	29	28	36	33	340
	1879	22	22	31	40	23	29	25	27	29	31	26	33	338
	1880	31	43	35	33	27	32	44	50	31	49	53	40	468
	1881	40	37	36	38	37	27	33	40	32	35	40	36	431
	1882	25	32	26	27	22	34	31	43	34	45	37	41	397
	1883	43	49	35	30	42	40	49	65	30	31	29	30	473
	1878-1883	**187**	**208**	**185**	**192**	**182**	**188**	**215**	**252**	**185**	**219**	**221**	**213**	**2.447**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 6
Δήμος Σπάρτης: Εποχική κίνηση των θανάτων,
1864 -1873, 1878 -1883 (Απόλυτος αριθμός)

Έτος	Ι	Φ	Μ	Α	Μ	Ι	Ι	Α	Σ	Ο	Ν	Δ	Σύνολο
1864	14	11	7	26	18	7	47	43	47	15	30	29	294
1865	41	45	32	21	29	27	21	26	33	18	25	33	351
1866	18	22	15	21	25	24	43	24	29	21	19	25	286
1867	17	19	20	21	18	18	15	14	14	13	16	10	195
1868	14	12	11	19	13	25	13	13	16	11	11	13	171
1869	12	13	19	15	16	17	15	13	14	18	15	18	185
1870	19	13	21	38	28	23	19	16	18	35	23	21	274
1871	22	18	17	21	23	21	35	17	21	25	22	23	265
1872	22	24	21	12	17	15	14	17	15	13	12	19	201
1873	18	14	17	17	19	11	21	15	20	13	13	15	193
1864-1873	**197**	**191**	**180**	**211**	**206**	**188**	**243**	**198**	**227**	**182**	**186**	**206**	**2.415**
1878	10	9	10	13	13	17	16	17	14	6	6	9	140
1879	11	7	7	19	17	19	7	6	14	12	11	13	143
1880	8	6	9	7	6	5	19	11	12	14	15	17	129
1881	44	24	12	29	29	27	40	35	25	33	30	29	357
1882	22	17	19	11	11	14	24	22	22	20	24	21	227
1883	34	37	34	23	45	24	29	34	35	32	31	33	391
1878-1883	**129**	**100**	**91**	**102**	**121**	**106**	**135**	**125**	**122**	**117**	**117**	**122**	**1.387**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873*, εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 7
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά επαρχίες και φύλο
σε ομάδες ηλικιών, 1865-1873

Έτος	Άνδρες			Σύνολο	Γυναίκες			Σύνολο
	Έως 20	20-44	45+		Έως 16	16-30	30+	
Επαρχία Λακεδαίμονος								
1865	67	301	58	426	64	300	62	426
1866	110	287	38	435	97	280	58	435
1867	34	318	42	394	35	303	56	394
1868	38	268	34	340	30	259	51	340
1869	11	260	13	284	12	258	14	284
1870	9	262	11	282	9	267	6	282
1871	4	261	7	272	11	255	6	272

1872	32	228	40	300	17	244	39	300
1873	32	272	58	362	38	267	57	362
1865-1873	**337**	**2.457**	**301**	**3.095**	**313**	**2.433**	**349**	**3.095**
Επαρχία Γυθείου								
1865	22	54	0	76	6	68	2	76
1866	3	76	1	80	1	77	2	80
1867	8	60	5	73	3	67	3	73
1868	5	66	6	77	5	69	3	77
1869	9	77	11	97	3	87	7	97
1870	6	78	9	93	5	82	6	93
1871	7	88	10	105	2	95	8	105
1872	10	60	6	76	6	67	3	76
1873	19	66	4	89	1	73	15	89
1865-1873	**89**	**625**	**52**	**766**	**32**	**685**	**49**	**766**
Επαρχία Οιτύλου								
1865	37	111	3	151	25	124	2	151
1866	32	102	2	136	20	116	0	136
1867	49	109	4	162	29	129	4	162
1868	26	98	3	127	23	85	19	127
1869	34	134	5	173	14	150	9	173
1870	23	90	9	122	20	93	9	122
1871	28	90	12	130	29	92	9	130
1872	7	83	21	111	2	94	15	111
1873	4	100	3	107	7	100	0	107
1865-1873	**240**	**917**	**62**	**1.219**	**169**	**983**	**67**	**1.219**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς								
1865	0	105	3	108	4	102	2	108
1866	1	108	1	110	4	104	2	110
1867	5	97	8	110	2	101	7	110
1868	9	91	4	104	6	94	4	104
1869	15	102	5	122	19	89	14	122
1870	27	112	3	142	31	108	3	142
1871	21	101	3	125	0	116	9	125
1872	15	121	7	143	8	125	10	143
1873	0	108	15	123	3	115	5	123
1865-1873	**93**	**945**	**49**	**1.087**	**77**	**954**	**56**	**1.087**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867*, εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 5. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 8
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά επαρχίες
και φύλο σε ομάδες ηλικιών, 1878-1883

Έτος	Άνδρες			Σύνολο	Γυναίκες			Σύνολο
	Έως 20	20-44	45+		Έως 16	16-30	30+	
Επαρχία Λακεδαίμονος								
1878	21	294	20	335	7	308	20	335
1879	7	273	26	306	8	287	11	306
1880	13	293	41	347	20	298	29	347
1881	19	330	82	431	51	324	56	431
1882	45	375	189	609	65	459	85	609
1883	28	409	99	536	22	441	73	536
1878-1883	**133**	**1.974**	**457**	**2.564**	**173**	**2.117**	**274**	**2.564**
Επαρχία Γυθείου								
1878	2	51	8	61	0	60	1	61
1879	6	68	27	101	5	87	9	101
1880	7	62	24	93	5	76	12	93
1881	10	71	21	102	0	95	7	102
1882	4	87	49	140	3	119	18	140
1883	8	94	14	116	0	112	4	116
1878-1883	**37**	**433**	**143**	**613**	**13**	**549**	**51**	**613**
Επαρχία Οιτύλου								
1878	16	88	16	120	7	103	10	120
1879	7	121	8	136	7	127	2	136
1880	11	91	15	117	10	103	4	117
1881	12	99	6	117	9	103	5	117
1882	6	97	4	107	4	103	0	107
1883	24	136	8	168	0	168	0	168
1878-1883	**76**	**632**	**57**	**765**	**37**	**707**	**21**	**765**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς								
1878	11	82	3	96	7	85	4	96
1879	9	83	9	101	4	92	5	101
1880	12	109	8	129	13	112	4	258
1881	10	51	12	73	6	62	5	146
1882	10	89	16	115	11	97	7	115
1883	5	142	42	189	4	176	9	189
1878-1883	**57**	**556**	**90**	**703**	**45**	**624**	**34**	**703**

Πηγή: *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 9
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά πολιτική κατάσταση κατά επαρχίες, 1865-1873

Έτος	αγάμων με αγάμους	χήρων με χήρας	χήρων με ανυπάνδρους	χηρών με αγάμους	Σύνολο
Επαρχία Λακεδαίμονος					
1865	275	29	67	55	426
1866	302	28	58	47	435
1867	299	31	36	28	394
1868	238	24	33	45	340
1869	250	9	19	6	284
1870	246	9	22	5	282
1871	246	5	14	7	272
1872	217	27	34	22	300
1873	243	36	50	33	362
1865-1873	**2.316**	**198**	**333**	**248**	**3.095**
Επαρχία Γυθείου					
1865	62	2	7	5	76
1866	71	0	7	2	80
1867	56	3	13	1	73
1868	70	1	5	1	77
1869	66	4	16	11	97
1870	82	2	6	3	93
1871	90	3	9	3	105
1872	58	5	10	3	76
1873	73	3	10	3	89
1865-1873	**628**	**23**	**83**	**32**	**766**
Επαρχία Οιτύλου					
1865	140	2	7	2	151
1866	133	0	1	2	136
1867	146	1	7	8	162
1868	120	0	7	0	127
1869	153	0	20	0	173
1870	106	6	7	3	122
1871	113	1	5	11	130
1872	102	4	4	1	111
1873	103	0	4	0	107
1865-1873	**1.116**	**14**	**62**	**27**	**1.219**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς					
1865	101	1	5	1	108
1866	100	1	9	0	110
1867	98	4	7	1	110

1868	94	2	5	3	104
1869	110	4	7	1	122
1870	131	2	4	5	142
1871	118	2	4	1	125
1872	130	3	6	4	143
1873	112	1	9	1	123
1865-1873	**994**	**20**	**56**	**17**	**1.087**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864*, εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873*, εν Αθήναις 1876.

Πίνακας 10
Νομός Λακωνίας: Γάμοι κατά πολιτική κατάσταση κατά επαρχίες, 1878-1883

Έτος	**αγάμων με αγάμους**	**χήρων με χήρας**	**χήρων με ανυπάνδρους**	**χηρών με αγάμους**	**Σύνολο**
Επαρχία Λακεδαίμονος					
1878	280	14	22	19	335
1879	251	19	27	9	306
1880	278	9	39	21	347
1881	269	30	56	46	401
1882	391	40	105	73	609
1883	419	17	51	49	536
1878-1883	**1.888**	**129**	**300**	**217**	**2.534**
Επαρχία Γυθείου					
1878	50	2	5	4	61
1879	78	3	18	2	101
1880	74	2	7	10	93
1881	89	4	8	1	102
1882	107	7	19	7	140
1883	104	4	8	0	116
1878-1883	**502**	**22**	**65**	**24**	**613**
Επαρχία Οιτύλου					
1878	99	2	13	6	120
1879	124	4	7	1	136
1880	102	1	10	4	117
1881	112	0	3	2	117
1882	102	0	4	1	107
1883	162	0	6	0	168

1878-1883	**701**	**7**	**43**	**14**	**765**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς					
1878	86	1	6	3	96
1879	88	2	8	3	101
1880	114	5	6	4	129
1881	63	1	8	1	73
1882	98	5	8	4	115
1883	164	3	17	5	189
1878-1883	**613**	**17**	**53**	**20**	**703**

Πηγή: *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 11
Δήμος Σπάρτης: Βαθμός γάμου των συζύγων, 1853-1900

Έτος γάμου	**Πρώτος γάμος**	**Επαναληπτικοί γάμοι**								**Σύνολο**	**Άνευ Βαθμού**	**Γενικό Σύνολο**
		ΓαΝβ	ΓαΝγ	ΓβΝα	ΓβΝβ	ΓβΝγ	ΓγΝγ	ΓγΝα	ΓγΝβ			
1853-1859												
1853	55	6	-	10	8	-	-	1	1	81	1	82
1854	38	10	-	5	4	-	1	2	-	60	4	64
1855	71	3	-	-	8	1	1	-	1	85	-	85
1856	44	6	-	1	1	1	-	1	-	54	-	54
1857	77	6	-	5	2	1	-	-	-	91	-	91
1858	71	14	-	2	6	-	-	-	1	94	-	94
1859	69	10	1	6	-	-	-	-	-	86	1	87
Σύνολο	**425**	**55**	**1**	**29**	**29**	**3**	**2**	**4**	**3**	**551**	**6**	**557**
1867-1872												
1867	78	3	1	7	2	-	-	-	1	92	1	93
1868	45	4	1	4	5	-	-	2	3	64	-	64
1869	59	3	-	5	4	-	1	-	-	72	-	72
1870	71	2	-	8	-	-	-	-	1	82	-	82
1871	77	7	-	10	1	-	-	1	-	96	-	96
1872	58	2	-	11	3	1	-	2	1	78	-	78
Σύνολο	**388**	**21**	**2**	**45**	**15**	**1**	**1**	**5**	**6**	**484**	**1**	**485**
1880-1900												
1880	69	3	-	9	-	-	-	1	-	82	-	82
1881	61	-	-	17	3	-	1	4	-	86	1	87
1882	106	1	-	15	4	-	-	-	1	127	-	127
1883	131	2	-	11	2	-	-	1	-	147	1	148
1884	90	3	1	10	5	-	-	1	1	111	-	111
1885	81	4	-	7	2	-	-	-	-	94	1	95

1886	61	1	-	14	3	-	-	-	-	79	-	79
1887	83	2	-	15	2	-	-	1	-	103	-	103
1888	86	5	-	18	4	-	-	2	-	115	-	115
1889	83	5	-	13	2	-	-	1	-	104	3	107
1890	98	3	-	8	2	-	-	-	1	112	3	115
1891	126	7	-	16	1	-	-	1	-	151	-	151
1892	101	4	-	11	1	-	-	1	-	118	-	118
1893	94	1	-	9	-	-	-	4	-	108	-	108
1894	93	3	-	6	2	-	-	3	-	107	-	107
1895	99	-	-	6	3	-	-	2	1	111	-	111
1896	93	4	-	15	2	1	-	2	1	118	-	118
1897	67	3	-	12	1	-	-	2	-	85	-	85
1898	112	3	-	17	2	-	-	3	1	138	-	138
1899	112	2	-	20	3	1	-	3	-	141	-	141
1900	90	1	1	4	2	-	-	1	-	99	-	99
Σύνολο	**1.936**	**57**	**2**	**253**	**46**	**2**	**1**	**33**	**6**	**2.336**	**9**	**2.345**

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 12
Δήμος Σπάρτης: Εκλογή συζύγου σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1853-1859

Έτος Γάμου	Πρώτος γάμος	Γάμος ανάμεσα σε Σπαρτιάτες δημότες	Γάμος με έναν ετεροδημότη	Γάμος ανάμεσα σε ετεροδημότες
Πρώτοι γάμοι				
1853	55	37	16 (8Α,8Γ)	2 (2Α, 2Γ)
1854	38	26	12 (7Α,5Γ)	
1855	71	54	17 (11Α, 6Γ)	
1856	44	37	7 (6Α,1Γ)	
1857	77	61	16 (7Α,9Γ)	
1858	71	57	14 (10Α,4Γ)	
1859	69	53	15 (9Α,6Γ)	1 (1Α, 1Γ)
1853-1859	**425**	**325**	**97 (58Α, 39Γ)**	**3 (3Α, 3Γ)**
Επαναληπτικοί γάμοι				
1853	26	23	3 (1Α,2Γ)	
1854	22	18	4 (3Α,1Γ)	
1855	14	11	3 (2Α,1Γ)	
1856	10	8	2 (1Α,1Γ)	
1857	14	9	5 (2Α,3Γ)	
1858	23	17	6 (3Α,3Γ)	
1859	17	13	4 (2Α,2Γ)	
1853-1859	**126**	**99**	**27 (14Α,13Γ)**	

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 13
Δήμος Σπάρτης: Εκλογή συζύγου σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1867-1872

Έτος γάμου	Πρώτος γάμος	Γάμος μεταξύ Σπαρτιατών δημοτών	Γάμος με έναν ετεροδημότη	Γάμος μεταξύ ετεροδημοτών
Πρώτοι γάμοι				
1867	78	69	9 (7 Α, 2 Γ)	
1868	45	38	7 (4 Α, 3 Γ)	
1869	59	48	11 (5 Α, 6 Γ)	
1870	71	66	5 (3 Α, 2 Γ)	
1871	77	65	12 (9 Α, 3 Γ)	
1872	58	45	13 (7 Α, 6 Γ)	
1867-1872	**388**	**331**	**57 (35 Α, 22 Γ)**	
Επαναληπτικοί γάμοι				
1867	14	10	4 (2 Α, 2 Γ)	
1868	17	13	4 (3 Α, 1 Γ)	
1869	12	10	2 (1 Α, 1 Γ)	
1870	14	9	5 (1 Α, 4 Γ)	
1871	19	17	2 (2 Γ)	
1872	20	18	2 (2 Γ)	
1867-1872	**96**	**77**	**19 (7 Α, 12 Γ)**	
Σύνολο	**484**	**408**	**76**	

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 14
Δήμος Σπάρτης: Εκλογή συζύγου σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1880-1900

Έτος γάμου	Πρώτος γάμος	Γάμος μεταξύ Σπαρτιατών δημοτών	Γάμος με έναν ετεροδημότη	Γάμος μεταξύ ετεροδημοτών
Πρώτοι γάμοι				
1880	69	54	15 (11 Α, 4 Γ)	
1881	61	41	20 (15 Α, 5 Γ)	
1882	106	84	22 (17 Α, 5 Γ)	
1883	131	110	21 (12 Α, 9 Γ)	
1884	90	75	15 (12 Α, 3 Γ)	
1885	81	61	20 (17 Α, 3 Γ)	
1886	61	54	7 (2 Α, 5 Γ)	
1887	83	68	15 (8 Α, 7 Γ)	

1888	86	70	16 (9 Α, 7 Γ)	
1889	83	65	18 (11 Α, 7 Γ)	
1890	98	75	23 (14 Α, 9 Γ)	
1891	126	98	28 (13 Α, 15 Γ)	
1892	101	71	30 (17 Α, 13 Γ)	
1893	94	66	28 (19 Α, 9 Γ)	
1894	93	67	26 (17 Α, 9 Γ)	
1895	99	73	26 (15 Α, 11 Γ)	
1896	93	59	34 (20 Α, 14 Γ)	
1897	67	46	21 (12 Α, 9 Γ)	
1898	112	78	34 (18 Α, 16 Γ)	
1899	112	71	41 (24 Α, 17 Γ)	
1900	90	66	24 (9 Α, 15 Γ)	
1880-1900	**1936**	**1452**	**484 (292 Α, 192 Γ)**	
Επαναληπτικοί γάμοι				
1880	13	7	6 (5 Α, 1 Γ)	
1881	25	20	5 (1 Α, 4 Γ)	
1882	21	17	4 (3 Α, 1 Γ)	
1883	16	9	7 (6 Α, 1 Γ)	
1884	22	18	4 (1 Α, 3 Γ)	
1885	13	9	4 (4 Α, 0 Γ)	
1886	18	15	3 (3 Α, 0 Γ)	
1887	20	16	4 (2 Α, 2 Γ)	
1888	29	22	7 (3 Α, 4 Γ)	
1889	21	17	4 (2 Α, 2 Γ)	
1890	13	12	1 (0 Α, 1 Γ)	
1891	25	14	11 (7 Α, 4 Γ)	
1892	17	7	8 (5 Α, 3 Γ)	1 (1 Α, 1 Γ)
1893	14	11	3 (1 Α, 2 Γ)	
1894	14	8	6 (3 Α, 3 Γ)	
1895	12	5	7 (3 Α, 4 Γ)	
1896	25	14	11 (6 Α, 5 Γ)	
1897	18	11	7 (4 Α, 3 Γ)	
1898	26	13	13 (5 Α, 8 Γ)	
1899	28	17	11 (4 Α, 7 Γ)	
1900	9	5	4 (3 Α, 1 Γ)	
1880-1900	**399**	**267**	**130 (71 Α, 59 Γ)**	**1**

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 15
Δήμος Σπάρτης: Πρώτοι γάμοι σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1853-1900

Δήμοι	1853-1859		Σύνολο	1867-1872		Σύνολο	1880-1900		Σύνολο
	Α	Γ		Α	Γ		Α	Γ	
Αβίας	4	-	4	-	-	-	2	-	2
Αθηναίων	1	-	1	-	1	1	10	-	10
Αιγιέων	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Αλαγωνίας	1	-	1	-	-	-	1	-	1
Αμφίσης	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Άνδρου	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Αργείων	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ασωπού	-	-	-	-	-	-	4	-	4
Βαλτετσίου	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Βρασιών	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Βρυσεών	4	7	11	3	4	7	19	19	38
Γερονθρών	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Γόρτυνος	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Γυθείου	1	-	1	1	-	1	27	-	27
Δημητσάνης	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Εύας	-	-	-	1	-	1	-	-	-
Εράνης	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Ερμουπόλεως	-	-	-	-	-	-	4	-	4
Ζαγοράς	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ζακύνθου	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ήλιδος	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ηραίας	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Θεραπνών	1	5	6	6	2	8	14	35	49
Θουρίας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ιωαννίνων	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Καλαβρύτων	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Καλαμών	-	-	-	1	-	1	4	-	4
Καλτεζών	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Καρυουπόλεως	1	-	1	-	-	-	1	-	1
Καστορίου	8	6	14	3	3	6	24	18	42
Κλειτορίας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Κροκεών	1	1	2	2	1	3	6	1	7
Κορίνθου	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Λαγκαδίων	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Λεύκτρου	1	2	3	-	-	-	2	1	3

Μαλευρίου	-	-	-	1	-	1	6	-	6
Μανθυρέας	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Μεγαλοπόλεως	-	-	-	1	-	1	-	-	-
Μελιτίνης	-	-	-	2	-	2	5	-	5
Μεσολογγίου	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Μονεμβασίας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Μυλάοντος	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Ναυπλιέων	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Οινούντος	3	2	5	-	3	3	13	16	29
Οιτύλου	-	-	-	-	-	-	2	1	3
Οιχαλίας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Παμίσου	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Πάρνωνος	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Πειραιώς	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Πελλάνης	2	-	2	1	-	1	6	3	9
Πλαταιών	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Πλαταμώδους	-	-	-	-	-	-	4	1	5
Πυλίων	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Σελινούντος	-	-	-	1	-	1	-	-	-
Σελλασίας	2	8	10	1	3	4	11	67	78
Σπετσών	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Τανίας	-	-	-	-	-	-	5	-	5
Τεγέας	-	-	-	1	-	1	1	-	1
Τευθρώνης	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Τρινάσου	-	1	1	2	-	2	2	-	2
Τρικολώνων	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Τριπόλεως	-	-	-	1	1	2	11	-	11
Τροπαίων	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Φαλαισίας	1	-	1	-	-	-	2	-	2
Φάριδος	20	7	27	6	4	10	59	24	83
Φελλίας	1	-	1	1	-	1	8	5	13
Σύνολο	**58**	**39**	**97**	**35**	**22**	**57**	**292**	**192**	**484**

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 16
Δήμος Σπάρτης: Επαναληπτικοί γάμοι
σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1853-1900

Δήμοι	**1853-1859**		**Σύνολο**	**1867-1872**		**Σύνολο**	**1880-1900**		**Σύνολο**
	Α	Γ		Α	Γ		Α	Γ	
Αβίας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Αθηναίων	-	-	-	-	-	-	5	-	5
Αλαγωνίας	1	1	2	-	-	-		2	2
Άνδρου	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ασωπού	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Βαλτετσίου	-	-	-	1	-	1	-	-	-
Βρυσεών	3	2	5	-	1	1	2	9	11
Γυθείου	-	-	-	-	-	-	4	-	4
Δημητσάνης	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ζαγοράς	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Θεραπνών	2	1	3	-	3	3	7	6	13
Καλαμών	-	-	-	1	-	1	1	-	1
Καρδαμύλης	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Καρδίτσης	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Καρυουπόλεως	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Καστορίου	2	2	4	-	2	2	7	4	11
Κονίτσης	2	-	2	-	-	-	-	-	-
Κροκεών	-	-	-	-	1	1	1	-	1
Λεύκτρου	1	-	1	-	-	-	1	-	1
Μαλευρίου	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Μαντινείας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Μελιτίνης	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Ναυπλιέων	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Οινούντος	-	1	1	-	-	-	2	11	13
Πελλάνης	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Πυλίων	-	-	-	1	-	1	-	-	-
Σελλασίας	1	2	3	2	1	3	4	19	23
Τανίας	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Τρινάσου	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Τριπόλεως	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Φάριδος	2	3	5	2	4	6	14	6	20
Φελλίας	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Σύνολο	**14**	**13**	**27**	**7**	**12**	**19**	**71**	**59**	**130**

Πηγή: *Βιβλία Συνοικεσίων Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης*

Πίνακας 17
Νομός Λακωνίας: Άτομα και Οικογένειες κατά τα έτη 1821, 1832, 1842

Επαρχίες	1821				1832		1842	
	Άτομα		Οικογένειες		Άτομα	Οικογένειες	Άτομα	Οικογένειες
	Χριστ.	Οθωμ.	Χριστ.	Οθωμ.				
Λακεδαίμονος	22.024	6.167	4.644	1.323	24.697	5.241	30.624	6.970
Επιδ. Λιμηράς	6.635	5.000	1.955	1.188	11.600	2.440	9.752	2.113
Γυθείου	9.904		2.043		10.924	2.139	11.043	2.366
Οιτύλου	21.002		4.242		21.994	4.585	24.607	5.959
Σύνολο	**59.565**	**11.167**	**12.884**	**2.511**	**69.215**	**14.405**	**76.026**	**17.408**

Πηγή: *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών*, μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859.

Πίνακας 18
Νομός Λακωνίας: Οικίες ως προς τον πληθυσμό κατά το έτος 1845

Οικίες				Οικογένειες	Κάτοικοι
Λιθόκτιστες	**Πλινθόκτιστες**	**Κατοικήσιμες**	**Ακατοίκητες**		
16.863	175	16.739	299	16.753	81.938

Πηγή: *Στατιστικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος, περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών,* μέρος Α΄, εν Αθήναις 1859.

Πίνακας 19
Νομός Λακωνίας: Αριθμός Οικογενειών και οικοδομών κατά επαρχίες, 1861

Επαρχίες και δήμοι	Αριθμός οικογενειών των δήμων	Αριθμός οικοδομών των δήμων	Αριθμός οικογενειών των επαρχιών	Αριθμός κατοίκων προς 1 οικογένεια	Αριθμός οικοδομών των επαρχιών	Αριθμός κατοίκων προς 1 οικοδομή
Επαρχία Λακεδαίμονος						
Σπάρτης	2.022	2.132				
Κροκεών	545	521				
Οινούντος	947	1.105				
Θεραπνών	1.039	688				
Βρυσεών	273	260				
Σελλασίας	493	493				
Πελλάνης	727	836				
Τρινάσου	331	360				
Καστορίου	580	674				

Μελιτίνης	528	528				
Φελλίας	381	383				
Γερόνθρων	367	367				
Φάριδος	883	704				
Σύνολο	**9.116**	**9.051**	**9.116**	**4,55**	**9.051**	**4,64**
Επαρχία Γυθείου						
Γυθείου	625	617				
Μαλευρίου	840	844				
Καρυοπόλεως	501	532				
Κολοκυνθίου	485	485				
Λαγείας	363	363				
Σύνολο	**2.814**	**2.841**	**2.814**	**4,66**	**2.841**	**4,73**
Επαρχία Οιτύλου						
Αβίας	1.132	1.166				
Καρδαμύλης	883	739				
Λεύκτρου	1.486	1.670				
Μέσσης	1.124	1.003				
Οιτύλου	1.502	1.671				
Σύνολο	**6.127**	**6.249**	**6.127**	**4,2**	**6.249**	**4,2**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς						
Μονεμβασίας	803	780				
Βοιών	813	884				
Ζάρακος	543	504				
Έλους	735	704				
Ασωπού	939	966				
Σύνολο	**3.833**	**3.838**	**3.833**	**4,21**	**3.838**	**4,26**

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός του έτους 1861,* εν Αθήναις 1862.

Πίνακας 20
Απογραφικός κατάλογος των ψυχών της περιφερείας Μαγούλας, 1860

Αύξων αριθμός	**Όνομα και επώνυμον του πατρός και των αρρένων τέκνων αυτού**	**Ηλικία**	**Όνομα της συζύγου και των θηλέων τέκνων κ.λ.π.**	**Ηλικία**	**Επάγγελμα του συζύγου**	**Ολικός αριθμός**
1	Νικόλαος ιερεύς Σαραντόπουλος Γεώργιος Ν. Σαραντόπουλος Αναστάσιος Ν. Σαραντόπουλος Χαράλαμπος Σαραντόπουλος	35 8 6 2	Ελένη πρεσβυτέρα αυτού Αμαλία θυγάτηρ Πιπέρω υπηρέτρια	27 3 14	εφημέριος και δημοδιδάσκαλος	**7**
2	Πανάγ. Καλέμης Κων. Καλέμης	30 9	Αικατερίνη συζ.	27	κτηματίας	**5**

	Γεώργιος Καλέμης Αθανάσιος Καλέμης	4 2				
3	Νικόλαος Μηνακάκης Θεόδωρος Μηνακάκης	47 20	Γιαννούλα σύζ. Μαριγώ Καλιόπη Παναγιώτα	38 11 9 7	κτηματίας	**6**
4	Σωτήριος Σταθάκης ιερεύς Ιωάννης Σταθάκης Ευστάθιος Σταθάκης	 50 15 2	Αντωνίτσα πρεσβυτέρα Παναγιώτα Χρυσούλα Σμαράγδω	 35 17 11 9	εφημέριος	**7**
5	Κωνστ. Σταθάκης Ιωάννης Σταθάκης Γεώργιος Σταθάκης	55 10 3	Άννα σύζυγος Πηνελόπη	40 13	γεωργοκτηματίας	**5**
6	Γεώργιος Ζέρβας	90				**1**
7	Κωνστ. Λαλιώτης Ιωάννης Λαλιώτης	30 4	Διαμάντω σύζ. Μαριγώ	25 2	γεωργός	**4**
8	Αντωνίτσα χήρα Παναγ. Σπαθαντωνάκη Ιωάννης Π. Σπαθαντωνάκος Γεώργιος Π. Σπαθαντωνάκος Παναγ. Π. Σπαθαντωνάκος	 20 15 11		60	γυναικεία έργα	**4**
9	Θεόδωρος Κοκκινάκος Ιωάννης	60 25	Παρασκευή σύζ. Παναγιώτα	45 9	κτηματίας	**4**
10	Αντώνιος Κοκκινάκος Θεόδωρος	28 4	Μαριγώ σύζυγος Παρασκευή	25 1	γεωργός	**4**
11	Δημοσθένης Παπασαράντου Σαράντος	 28 1	Αντωνίτσα σύζ.	25	γεωργοκτηματίας	**3**
12	Χρυσούλα χήρα Σαράντου ιερέως Σταθάκη Ιωάννης Παπασαράντου Θεόδωρος	 22 12		42		**3**
13	Νικόλαος Σταυρόπουλος Παναγιώτης	 40	Κωνσταντίνα θυγάτηρ Σοφία θυγάτηρ	15 13	γεωργοκτηματίας	**4**
14	Ηλίας Βαβουλάρης Κωνσταντίνος	38 3	Ελένη σύζυγος Αικατερίνη θυγ. Αγγέλω θυγάτηρ	30 7 5		**5**
15	Γεώργιος Θ. Πετροπαυλής Θεόδωρος Ευστράτιος Ευστάθιος Παναγιώτης Παναγ. Πατρινάκος	 35 9 7 3 1 5	Γεωργίτσα σύζ.	30	γεωργοκτηματίας	**7**
16	Ηλίας Τσανετάκος Ιωάννης Μαρίτζα αδελφή του	30 4 25	Παναγιώτα σύζ. Γεωργίτζα	22 2	γεωργός	**5**

17	Γεώργιος Π. Πετροπαυλής Ιωάννης βρέφος αβάπτιστον	35 4 1	Βασίλω σύζυγος	28	γεωργός	**4**
18	Δημήτριος Ι. Γελής Ιωάννης Ι. Τραγάς	28 8	Αικατερίνη σύζ. Σταματού Στ. Καλαμβόκη	30 60	γεωργός	**4**
19	Γεωργίτσα Στασινίτσα χήρα Νικολ. Ταλιοδώρου Νικόλαος Ταλιοδώρος	5		30		**2**
20	Δημήτριος Χριστάκος Ηλίας	35 4	Γαρουφαλιά σύζ. Γιαννούλα	30 9	γεωργός	**4**
21	Λάμπρος Κουτσίκας Νικήτας	45 5	Ζωϊτσα σύζ.	40	γεωργός	**3**
22	Ιωάννης Καλαματιανός Παναγιώτης Σωτήρος Ιωάννης	60 25 22 14			κτηματίας	**4**
23	Μαρίτζα Νεοφώτιστου	35	Αγγέλω θυγάτηρ	12		**2**
24	Ευγενική Κουτζοδημητρίτσα χήρα		Δημήτρω Ζεμπέκου Ελένη Ζεμπέκου Μαργαρίτα Ζεμπέκου	40 13 10 4		**4**
25	Παρασκευή χήρα Δ. Ταλιοδώρου Παναγιώτης Δημ. Ταλιοδωράκης	17		45	μαθητής	**2**
26	Χρίστος Πολυδεράκης	22	Ελένη σύζυγος	16	κτηματίας	**2**
27	Παναγιώτης Ι. Γελής Ιωάννης Π. Γελής	30 1	Φωτεινή σύζυγος Παναγιώτα Λαμπρογιαννού χήρα Ιωάννης Λαμπρογιαννάκος	22 50 16	γεωργός	**5**
28	Θεόδ. Αργυρόπουλος Ιωάννης Βασίλειος Αργύρης	25 8 1 10	Παναγιώτα σύζ. Κωνσταντίνα Διαμάντω	23 3 16	γεωργός	**7**
29	Αθανάσης Ανασινής Πανάγος Ανασινής	45 17	Ελισάβετ σύζ.	35	γεωργός	**3**
30	Πανάγ. Νταγρές Χριστόφορος Κωνσταντίνος	40	Θανάσω σύζ. Παναγιώτα Φωτίτζα	30 15	τέκτων	**5**
31	Ιωάν. Σιταρόγιαννης Κωνσταντίνος	50 13	Χρυσούλα σύζ. Μαριγώ θυγάτηρ Παναγιώτα Δημήτρω Αναστασούλα	45 20 18 16 10	γεωργός	**7**
32	Ιωάννης Λεόπουλος	40	Αικατερίνη σύζ.	33	κτηματίας	**7**

	Βασίλειος Σαράντος	19 10	Πολυτίμη θυγ. Μαριορίτσα Ελένη Δημητρακοπούλου	13 1 25		
33	Δημήτριος Τσουλόγιαννης	21	Χρυσούλα Τσουλογιανίτσα Γεωργίτζα Τσουλογιανίτσα	18 14	γεωργός	**3**
34	Δημήτριος Καρβουνιάρης	50	Παναγιώτα σύζ. Αγγέλω	40 15	γεωργός	**3**
35	Δημήτριος Δημάκος Παναγιώτης	25 1	Αικατερίνη σύζ.	18	γεωργός	**3**
36	Παναγιώτης Σταυράκος ή Καλαμβόκης	45	Ελένη σύζ. Αντωνίτσα θυγάτηρ Μαριγώ Νικολέτα Βασίλω	40 17 14 8 4	γεωργός	**6**
37	Αγγέλω Ανδριοπουλίνα χήρα Ανδρέας Κ. Ανδριόπουλος ορφανός	12		38	μαθητής	**2**
38	Παναγιώτης Κουτσίκας	22	Φωτεινή σύζυγος	17	γεωργός	**2**
39	Αντωνίτσα χήρα Ιωάννου Γεώργιος Νικόλαος	15 9	 Κοκκινάκου Ελένη	35 17		**4**
40	Χρίστος Παππαϊωάννου	70	Μαρίτσα Σωτηράκου ψυχοκόρη	17	επιστάτης και εκκλησιαστικός σύμβουλος	**2**
41	Μηλιά χήρα Σαράντου Θανιώτου Ιωάννης Θανιώτης	12	Αναστασία Αικατερίνη	40 18 14	γυναικεία έργα	**4**
42	Ελένη χήρα Κωνσταντίνου Πανταζάκου Σαράντος Πανταζάκος Κυριάκος Παναγής	22 14 10		42	γυναικεία έργα	**4**
43	Πανάγ. Αγγελάκος	37	Μαλαματένια σύζ. Ελένη	35 8		**3**
44	Ιωάννης Φιλιππάκης	30	Ρηγούλα σύζυγος	20	μυλωνάς	**2**
45	Γεώργιος Ρηγόπουλος Ευστάθιος Ρηγόπουλος	40 14	Μαρία σύζυγος Γιαννούλα θυγάτηρ Αρχοντούλα Παναγιώτα	35 10 8 4	γεωργός	**6**
46	Νικόλαος Σταματόπουλος Σταμάτης Αναστάσιος Παναγιώτης	60 27 18 1	Θανάσω σύζ.	24	γεωργοκτηματίας	**5**
47	Κωνστ. Ρουμελιωτάκος	32	Βασίλω σύζυγος Σταμάτα Μαρία αδελφή του	22 6 22	γεωργός	**4**
48	Ιωάννης Κουλάκος	25	Αφροδίτη σύζ.	22	γεωργός	**5**

	Δημήτριος	2	Παναγιώτα Κουλάκου Θήλυ αβάπτιστον	 60 1		
49	Βασίλω χήρα Γεωργίου Τσουρούνη		Γιαννούλα θυγ. Γεωργ. Τσουρούνη Γεωργίτζα Γεωρ.Τσουρούνη	27 8 5		**3**
50	Παναγιώτα χήρα Ηλία Καταλιακού Ιωάννης	7		23		**2**
51	Φώτης Μπεσιράκος Νικόλαος Γεώργιος Ηλίας Θεόδωρος	35 7 6 4 1	Μαρία σύζυγος Αικατερίνη	32 12	γεωργός	**7**
52	Παναγ. Γεωργόπουλος Πέτρος Καρβουνιάρης Παναγ. Καρβουνιάρης	35 14 10	Θεοδωρούλα σύζ.	35	γεωργός	**4**
53	Σπυρ. Τραγάς Χρίστος Γεώργιος Φώτης Θεόδωρος	50 20 18 12 8	Όρσα σύζυγος Παναγιώτα	35 3	γεωργοκτηματίας	**7**
54	Αθανάσιος Μπαλαλάς	38	Αγγέλω σύζυγος	35	γεωργός	**2**
55	Γεώργιος Γκίκας Δημήτρ. Γκικάκος Παναγ. Γκικάκος	65 32 23	Ελένη σύζυγος Γιαννούλα σύζυγος Βασίλω θυγάτηρ	28 18 4	ποιμένας ποιμένας ποιμένας	**6**
56	Δημήτρ. Μακρυλιάς Νικόλαος Μακρυλιάς	60 10	Μαρία σύζυγος Αικατερίνη Κυριακούλα	40 20 7	γεωργός	**5**
57	Δημήτρ. Τσουρούνης Παναγιώτης Τσουρούνης Παναγιώτα αδελφή του	25 1 17	Ελένη σύζυγος Νικολέτα χήρα Ηλιού Βρωμοσελιώτη	30 55	γεωργός	**5**
58	Ιωάννης Βούρας Αθανάσιος Βούρας	50 16	Γεωργίτσα σύζ. Παναγιώτα Ελένη Βούρα Αναστασούλα	45 18 9 6	γεωργός	**6**
59	Θεόδωρος Αλλοίμονος Ιωάννης Αλλοίμονος Γεώργ. Αλλοίμονος	55 22 16	Αντωνία σύζυγος Ελένη Χριστίτσα	40 10 7	γεωργός	**6**
60	Ελένη χήρα Ηλία Αλλοιμόνου Ηλίας Αλλοίμονος	2	Θεοδώρα Μαριγώ	40 11 9		**4**
61	Αναστάσιος Τραγάς Ευστράτιος	40 9	Κανέλα σύζυγος Γεωργίτσα Γαρουφαλιά	28 17 20	κτηματίας	**5**

62	Χήρα Ανδρίκου Αλλοιμόνου			40		**5**
	Γεώργιος Καβουράκος Δημ. Ανδ. Αλλοιμόνου Αναστάσιος	17 9 5	Θεοδώρα θυγάτηρ	12		
63	Σπυρ. Καρούνος Παναγιώτης Δημήτριος Απόστολος	40 14 11 8	Γεωργούλα σύζ. Κωνσταντίνα Αικατερίνη	30 8 2	εργάτης	**7**
64	Νικόλαος Μηνακάκης Θεόδωρος	40 18	Γιαννούλα σύζ. Μαριγώ Καλλιόπη Παναγιώτα	35 11 8 5	κτηματίας	**6**
65	Αικατερίνη χήρα Τρουποπουλίνα			45		**6**
	Γεώργιος Δήμας Κωνσταντίνος Δήμας Γεώργιος Εμμ. Κωνσταντόπουλος Παναγιώτης Εμμ. Κωνσταντόπουλος	23 23 16 12	Ελένη Εμμ. Κωνσταντοπούλου	10		
66	Ιωάννης Δημάκος	25	Σταθούλα σύζ.	18	μυλωθρός	**2**
67	Κωνστ. Ξέπαπας Πέτρος Ξέπαπας	42 12	Διαμάντω σύζ. Γιαννούλα	30 2	γεωργός	**4**
68	Σταματού χήρα Ιωάννου Κωνσταντόπουλου			38		**5**
	Κωνσταντίνος Αθανάσιος Γεώργιος	23 20 15	Βασίλω	12		
69	Θεόδωρος Τσάλης Δημήτριος Τσάλης	55 10	Σταμάτα σύζ, Σταθούλα Τσάλη Αντωνίτσα Τσάλη	35 13 5	γεωργός	**5**
70	Ηλίας Βλασάκος Παρασκευάς Βλάσης	25 2	Άννα σύζυγος	18	γεωργός	**3**
71	Γεώργιος Αθ. Τσαποϊτης	19	Παναγιώτα Αθαν. Τσαποϊτη	12	εργάτης	**2**
72	Γεωργίτσα χήρα Σαράντου Κάρκουλα			35		**6**
	Παναγιώτης Σ. Κάρκουλας Νικόλ. Κάρκουλας	25 14	Αικατερίνη σύζ. Παναγιώτα θυγάτηρ Γεωργίτσα θυγάτηρ	22 3 2	γεωργός	
73	Αναγνώστης Γ. Ρετσινάκος	36	Ευγενική σύζυγος Κωνσταντίνα θυγ. Σταμάτα θυγ.	33 8 2	γεωργός	**4**
74	Σαράντος Φιλιππόπουλος Γεώργιος Θεόδωρος Νικόλαος	43 14 8 5	Παναγιώτα σύζ. Μαρίτσα	28 2	γεωργός	**6**
75	Κωνστ. Κ. Κάρκουλας	25	Γιαννούλα σύζ. Άννα θυγ.	20 2	ποιμήν	**3**
76	Θεμιστοκλής Ν. Μπορέτος Νικόλαος	28 6	Αικατερίνη σύζ. Μαριγώ	25 3	γεωργοκτηματίας	**4**
77	Γεώργιος Ν.	26	Βασίλω σύζ.	24	γεωργοκτηματίας	**4**

	Μπορέτος		Παναγιώτα Παντελής	3 1		
78	Παναγιώτης Μητράκος Δημήτριος Γεώργιος	40 13 10	Γεωργούλα σύζ. Μαρία θυγ. Γιαννούλα	40 6 3	γεωργός	**6**
79	Αναγνώστης Παντελόπουλος Βασίλειος Σαράντος	43 7 1	Πηγή σύζυγος Ευγενία	35 4	κτηματίας	**5**
80	Σταμάτα χήρα Ιωάννου Τριπολιτσιώτου			35		
	Νικόλαος υιος της Παναγιώτης υιος της Απόστολος Αργειτάκος	10 13 22	Γιαννούλα	8	γεωργός	**5**
81	Ηλίας Μπεσιράκος Νικόλαος	25 3	Μαρία σύζυγος	28	στρατιώτης	**3**
82	Δημήτριος Αργειτάκος	35	Ζωγραφίνα σύζ.	20	γεωργός	**2**
83	Θεόδωρος Θανιώτης Παναγιώτης υιος Σαράντος υιος	45 14 11	Ελένη σύζ. Μαρία Κωνσταντίνα Μαρία χήρα Σαράντου Γεωργιτσάνου	40 9 2 65	γεωργός	**7**
84	Κυριακούλα χήρα Γεωρ. Περιβολάρη			40		**3**
	Χρίστος υιος	14	Παναγιώτα	16		
85	Φωτεινή χήρα Πα. Καρτερουλάκου			90		**2**
	Δημήτριος Σαραντουλάκος	35			εργάτης	
86	Δημητρ. Νικολόπουλος Αναστάσιος	35 2	Δημητρούλα σύζ. Γριά Κουσιώτα	25 90	γεωργός	**4**
87	Σταμάτα χήρα Πανάγ. Βαβουλάρη			60		**2**
	Παναγιώτης υιος	12				
88	Νικόλαος Γάγκας Παναγ. Ν. Γάγκας	65 20	Σταθούλα σύζ. Βασίλω σύζ.	50 15	γεωργός γεωργός	**4**
89	Παναγ. Γεωργόπουλος άρρεν αβάπτιστον	 38	Αντωνίτσα σύζ. Αικατερίνη θυγ. Σταθούλα	30 3 2	γεωργός	**5**
90	Αγγέλω χήρα Αγγελή Μαρδικάκου			30		**3**
	Ζαχαρίας υιος της	12	Χρυσούλα	14		
91	Αντώνιος Μίτζουλας Αθανάσιος υιος	60 18	Γεωργούλα θυγάτηρ	16	γεωργός	**3**
92	Νικόλαος Ι. Ντρούκος Κωνσταντίνος αδελφός	23 16	Θανάσω Ι. Ντρούκενα Διαμάντω θυγ. Παναγιώτα θυγ. Ελένη θυγ.	50 14 7 5	γεωργός	**6**
93	Νικόλαος Σταθόπουλος Παναγιώτης υιος	45 12	Κωνσταντίνα σύζ. Γεωργίτζα	40 9	γεωργοκτηματίας	**5**

	Ιωάννης υιος	5				
94	Γεωργίτσα χήρα Δημητρ. Κρούσκα Νικόλαος υιος Αγγελής υιος Ιωάννης υιος	 28 26 14		60	γεωργός στρατιώτης ποιμήν	**4**
95	Ιωάν. Σαραντόπουλος	29	Κωνσταντίνα σύζ.	25	σκυτοτόμος	**2**
96	Σαράντος Περιβολάρης	70	Αλεξάνδρα σύζ.	40	γεωργός	**2**
97	Σαράντος Μανδροζάκος	38	Μαρία σύζ. Ελένη θυγατέρα Φωτεινή Διαμάντω Αικατερίνη	25 13 10 5 1	αγροφύλαξ	**6**
98	Παν. Νικολόπουλος	27	Αικατερίνη σύζ.	18	γεωργός	**2**
99	Πέτρος Δημητρίου	30	Θανάσω σύζ. Αγγέλω θυγ. Παρασκευή θυγ.	25 5 1	γεωργός	**4**
100	Νικόλ. Σταθόπουλος Δημοσθένης υιος	40 2	Παναγιώτα σύζ.	30	κτηματίας	**3**
101	Κωνστ. Κουράκος Ηλίας Κουράκος	32 5	Φλωρού σύζ.	29	γεωργός	**3**
102	Γεώργιος Τσουρούνης Δημήτριος Χρίστος	50 16 10	Κανέλα σύζυγος	40	γεωργός	**4**
103	Λυμπέρης Καλάσης	26	Ελισάβετ σύζ.	20	γεωργός	**2**
104	Ευάγγελος Δημητρίου Νικόλαος Αρφανόγιαννης άρρεν αβάπτιστον	70 28 1	Παναγιώτα σύζ. Παναγιώτα σύζ.	45 23		**5**
105	Σταυριανός Σαϊνάκος	30	Μαριά σύζ.	20	ράπτης	**2**
106	Κων. Αλεβετζιοβίτης Παναγιώτης υιος	28 3	Παναγιώτα σύζ.	20	γεωργός	**3**
107	Παναγ. Αρφανόγιαννης Γεώργ. Αρφανόγιαννης Παναγιώτης υιος	67 25 2	Παναγιώτα σύζ. Γιαννούλα σύζ.	50 18	γεωργός γεωργός	**5**
108	Αθ. Αρφανόγιαννης Γεώργιος υιος	30 2	Λυγερή σύζυγος Παναγιώτα	23 5	γεωργός	**4**
109	Ηλίας Καπαρελιώτης Γεώργιος υιος Ιωάννης υιος Μιχαήλ υιος	58 10 7 3	Μαρία σύζυγος Ελένη θυγάτηρ	42 12	γεωργοκτηματίας	**6**
110	Ιωάν. Καρτερούλης άρρεν αβάπτιστον	27	Αικατερίνη σύζ.	20	εργάτης	**3**
111	Σαράντος Μαυρικιώτης Νικόλαος υιος	50 14	Μαρία σύζυγος Δεσποίνω	30 14	γεωργοκτηματίας	**4**
112	Παν. Στασινάκης Ηλίας	45 2	Σταμάτα σύζυγος Ελένη Στασινάκη Μαριγώ Στασινάκη	30 15 1	γεωργός	**5**

113	Αναστ. Σταθόπουλος Γεώργ. Σταθόπουλος Κων. Σταθόπουλος	55 22 18	Αικατερίνη σύζ.	40	κτηματίας	**4**
114	Δημήτριος Αλλοίμονος Γεώργιος Αλλοίμονος Παναγ. Αλλοίμονος	47 20 8	Θανάσω σύζυγος Καλλιόπη	40 14	γεωργός	**5**
115	Παναγ. Πλουμπίδης Νικόλαος Αντωνάκος	35 20	Χριστίτζα σύζ. Γεωργούλα	40 16	αγροφύλαξ	**4**
116	Νικήτας Αρφανόγιαννης Ιωάννης υιος Ηλίας υιος	50 10 9	Αικατερίνη θυγάτηρ		γεωργός	**4**
117	Γεώργ. Μαζαράκης Λαμ. Μαζαράκης Κωνστ. Μαζαράκης Δημητ. Μαζαράκης	60 18 15 14	Πολυτίμη σύζυγος Μαργαρίτα	40 25	γεωργός	**6**
118	Αναστάσιος Χριστάκος Κωνσταντίνος υιος Δημήτριος υιος Καλόγερος Βασιλείου	58 26 24 14	Παναγιώτα συζ. Αικατερίνη συζ.	45 26	γεωργός γεωργός	**6**
119	Γεώργιος Σκαφιδάς Παναγ. Γ. Σκαφιδάς άρρεν αβάπτιστον	63 28	Ειρήνη σύζυγος Αγγέλω συζυγος	40 22	γεωργός	**5**
120	Δημήτριος Τσουλόγιαννης	17	Γεωργίτζα Τσουλογιανίτζα αδελφή	18	ποιμήν	**2**
121	Πέτρος Γαλάκος	26	Γιαννούλα αδελφή	30	εργάτης	**2**
122	Γεώργ. Μαυρικώτης Σαράντος υιος	25 1	Άννα σύζυγος	20	γεωργός	**3**
123	Ιωάννης Θεοδωρόπουλος Γεώργιος Παναγιωτόπουλος Αθανάσιος Ι. Θεοδωρόπουλος Κωνστ. Γουτάκος Παναγ. Γουτάκος	 30 10 1 17 12	Γιαννούλα σύζ. Βασίλω θυγ.	20	τέκτων υπηρέτης υπηρέτης	**7**
124	Αθανάσιος Τσιάβας Ευστράτιος Τσιάβας	26 1	Γεωργίτσα σύζ.	20	μυλωνάς	**3**
125	Νικόλας Παπαστρατάκος Παναγιώτης αβάπτιστον	 33 8 1	 Κανέλα σύζυγος Πόλη θυγάτηρ Αντωνίτζα	 25 5 3	 κτηματίας	**6**
126	Ιωάννης Αντωνόπουλος Ευάγγελος υιος	35 3	Ελένη σύζυγος	25	εργάτης	**3**
127	Δημ. Παπαδούρος Νικόλας υιος	60 17	Αικατερίνη σύζ. Ελένη θυγάτηρ	22 2	κτηματίας	**4**
128	Δημήτρ. Τυροβολάς	65	Αναστασία θυγάτηρ	10	γεωργός	**5**

	Παναγιώτης υιος Ανδρέας υιος	28 19	Θανασούλα σύζ.	20		
129			Κυριακούλα Γεωργία Κανελλάκου Δεσποίνω Μαριγώ	30 9 5		**3**
130	Νικόλ. Γαλανόπουλος Νικόλαος υιος	50 19	Παναγούλα σύζ. Αικατερίνη θυγ.	35 15	τέκτων	**4**
131	Βασίλειος Γιαννακόπουλος Παναγιώτα αδελφή του Νικόλαος υιος	35 17 1	Διαμάντω συζ. Μαρίτζα Γιαννακοπούλου	32 17	κηπουρός	**5**
132	Γεώργ. Καλαβρυτινός	25	Παναγιώτα σύζ.	18	γεωργός	**2**
133	Σταματού χήρα Κωνστ. Σχινά			40		**5**
	Γεώργιος Κ. Σχινάς	8	Γεωργούλα θυγ. Παναγιώτα θυγ … Κ. Σχινά (θήλυ)	7 15 9		
134	Γιάννης Γιαννακόπουλος	35	Σοφία Γιαννακοπούλου	33	γεωργοποιμήν	**2**
135	Θανάσω χήρα Πανάγ. Γεωργοπούλου			50		**3**
	Γεώργιος Π. Γεωργόπουλος	12	Αικατερίνη Π. Γεωργοπούλου	13		
136	Πανάγ. Χριστοφιλόπουλος	22	Ελισάβετ αδελφή του	15	γεωργός	**2**
137	Θωμάς Ιωάννου Εμμανουήλ Ιωάννου Γεώργιος Ιωάννου Σπυρίδων Ιωάννου Γρηγόριος Ιωάννου	50 15 10 6 2	Ευγενική σύζυγος Διαμάντω	30 4	μυλωθρός	**7**
138	Αθανάσιος Σγουτζίκας Γ. Σγουτσίκας Νικόλαος Παναγιώτης	45 11 8 7	Κωνσταντίνα σύζ.	27	μυλωθρός	**5**
139	Ιωάννης Γεωργακόπουλος Αναστάσιος Γεωργακόπουλος	40 16	Παναγιώτα σύζ.	35		**3**
140	Σαράντ. Νικολόπουλος	23	Περσεφόνη σύζ.	20	εργάτης	**2**
141	Ιωάννης Πατζής ή Περιβολάρης	30	Βασίλω σύζυγος	20	χαλκεύς	**2**
142	Βασίλειος Θεοδωρόπουλος Γεωρ. Θεοδωρόπουλος	95 40	Χρυσαυγή σύζ. Παναγιώτα Καλλιόπη	35 17 12	γεωργός	**5**
Σύνολο						**584**

Πηγή: *Απογραφικός κατάλογος ιερού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Μαγούλας*, 1860

Πίνακας 21
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα κατά πολιτική κατάσταση κατά επαρχίες (1865-1873, 1878-1883)

Έτος	Άγαμοι		Σύνολο	Έγγαμοι		Σύνολο	Εν χηρεία		Σύνολο	Το όλον		Σύνολο
	Α	Γ		Α	Γ		Α	Γ		Α	Γ	
Επαρχία Λακεδαίμονος												
1865	291	214	505	254	228	482	24	28	52	569	470	1.039
1866	291	217	508	176	173	349	34	71	105	501	461	962
1867	233	205	438	167	146	313	30	37	67	430	388	818
1868	248	209	457	129	124	253	38	73	111	415	406	821
1869	274	201	475	178	161	339	44	71	115	496	433	929
1870	365	248	613	192	126	318	32	59	91	589	433	1.022
1871	282	210	492	144	110	254	31	51	82	457	371	828
1872	233	226	459	142	120	262	54	48	102	429	394	823
1873	360	313	673	174	150	324	40	56	96	574	519	1.093
1865-1873	**2.577**	**2.043**	**4.620**	**1.556**	**1.338**	**2.894**	**327**	**494**	**821**	**4.460**	**3.875**	**8.335**
1878	221	176	397	155	149	304	30	47	77	406	372	778
1879	210	184	394	201	147	348	16	47	63	427	378	805
1880	212	158	370	202	185	387	35	49	84	449	392	1.583
1881	260	172	432	230	226	456	64	66	130	554	464	1.018
1882	244	168	412	208	195	403	45	37	82	497	400	897
1883	485	443	928	182	176	358	70	80	150	737	699	1.915
1878-1883	**1.632**	**1.301**	**2.933**	**1.178**	**1.078**	**2.256**	**260**	**326**	**586**	**3.070**	**2.705**	**5.775**
Επαρχία Γυθείου												
1865	98	69	167	54	37	91	9	20	29	161	126	287
1866	107	81	188	49	47	96	10	27	37	166	155	321
1867	98	77	175	51	44	95	7	11	18	156	132	288
1868	109	108	217	32	33	65	13	23	36	154	164	318
1869	141	134	275	92	75	167	13	40	53	246	249	495
1870	59	57	116	61	51	112	6	18	24	126	126	252
1871	82	78	160	41	31	72	7	21	28	130	130	260
1872	74	66	140	56	60	116	27	22	49	157	148	305
1873	158	153	311	56	48	104	20	31	51	234	232	466
1865-1873	**926**	**823**	**1.749**	**492**	**426**	**918**	**112**	**213**	**325**	**1.530**	**1.462**	**2.992**
1878	94	74	168	43	35	78	7	14	21	144	123	267
1879	52	46	98	46	51	97	12	16	28	110	113	223
1880	85	80	165	64	53	117	3	23	26	152	156	490
1881	78	50	128	39	44	83	13	22	35	130	116	246
1882	76	53	129	38	55	93	8	19	27	122	127	249
1883	116	96	212	45	52	97	17	22	39	178	170	495
1878-1883	**501**	**399**	**900**	**275**	**290**	**565**	**60**	**116**	**176**	**836**	**805**	**1.641**

Επαρχία Οιτύλου												
1865	139	102	241	95	72	167	24	37	61	258	211	469
1866	171	140	311	99	92	191	13	34	47	283	266	549
1867	163	122	285	78	82	160	23	20	43	264	224	1.018
1868	128	85	213	82	98	180	39	33	72	249	216	465
1869	153	96	249	97	87	184	20	42	62	270	225	495
1870	125	105	230	105	80	185	28	39	67	258	224	960
1871	148	108	256	84	92	176	29	49	78	261	249	510
1872	158	153	311	116	119	235	41	63	104	315	335	650
1873	199	160	359	92	118	210	14	35	49	305	313	1.160
1865-1873	**1.384**	**1.071**	**2.455**	**848**	**840**	**1.688**	**231**	**352**	**583**	**2.463**	**2.263**	**4.726**
1878	176	177	353	118	123	241	51	62	113	345	362	707
1879	106	109	215	104	77	181	41	65	106	251	251	502
1880	111	73	184	87	80	167	39	61	100	237	214	1209
1881	124	124	248	80	10	90	38	68	106	242	302	544
1882	138	131	269	124	127	251	40	47	87	302	305	607
1883	143	136	279	91	114	205	54	72	126	288	322	1151
1878-1883	**798**	**750**	**1.548**	**604**	**531**	**1.135**	**263**	**375**	**638**	**1.665**	**1.756**	**3.421**
Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς												
1865	130	110	240	40	38	78	18	20	38	188	168	356
1866	132	111	243	39	29	68	11	33	44	182	168	350
1867	121	101	222	49	37	86	7	17	24	177	155	706
1868	147	135	282	48	45	93	15	27	42	210	207	417
1869	118	98	216	45	39	84	15	17	32	178	154	332
1870	157	152	309	76	81	157	17	33	50	250	266	749
1871	164	148	312	67	58	125	10	20	30	241	226	467
1872	162	189	351	50	56	106	18	12	30	230	257	487
1873	179	159	338	62	59	121	18	22	40	259	240	954
1865-1873	**1.310**	**1.203**	**2.513**	**476**	**442**	**918**	**129**	**201**	**330**	**1.915**	**1.841**	**3.756**
1878	117	97	214	52	51	103	11	12	23	180	160	340
1879	109	68	177	69	52	121	14	26	40	192	146	338
1880	152	110	262	80	74	154	18	36	54	250	220	678
1881	101	85	186	95	78	173	36	36	72	232	199	431
1882	120	107	227	66	76	142	16	12	28	202	195	397
1883	182	135	317	48	54	102	17	28	45	247	217	828
1878-1883	**781**	**602**	**1.383**	**410**	**385**	**795**	**112**	**150**	**262**	**1.303**	**1.137**	**2.440**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883*, εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 22
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα αρρένων κατά ηλικία, 1864-1873

Ηλικία	Έτος θανάτου										Σύνολο
	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	
0-6μην	-	-	-	-	129	131	83	122	123	85	673
6μην-1έτ.	-	-	-	-	96	149	86	114	108	144	697
Σύνολο	**-**	**-**	**-**	**-**	**225**	**280**	**169**	**236**	**231**	**229**	**1.370**
0-1	237	231	118	132	225	280	169	236	231	229	2.088
1-5	197	185	111	73	162	142	245	232	220	326	1.893
5-10	79	85	193	215	93	87	92	55	81	134	1.114
10-15	51	53	100	80	25	40	40	35	25	59	508
15-20	18	42	59	35	41	46	49	25	26	52	393
20-25	38	53	51	32	55	63	43	27	29	45	436
25-30	29	63	40	55	53	67	70	50	53	51	531
30-35	37	56	53	32	38	63	79	33	33	51	475
35-40	22	40	46	34	30	46	50	32	39	50	389
40-45	11	38	54	42	30	33	41	36	36	51	372
45-50	31	44	41	35	42	50	37	27	34	47	388
50-55	35	46	34	47	28	48	61	51	39	52	441
55-60	21	44	44	39	35	54	57	48	35	44	421
60-65	31	40	36	28	35	43	48	48	63	48	420
65-70	31	41	48	51	45	38	42	50	42	36	424
70-75	23	42	29	29	28	34	34	43	49	36	347
75-80	26	26	33	22	30	23	22	17	37	28	264
80-85	21	18	19	21	13	22	25	17	22	18	196
85-90	8	12	14	10	4	4	12	15	24	9	112
90-95	7	11	5	5	8	5	5	6	9	6	67
95-100	0	2	3	9	3	0	0	4	3	0	24
100-105	1	1	0	0	1	0	2	1	1	0	7
105-110	0	0	1	1	2	1	0	1	0	0	6
110+	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	3
Σύνολο	**954**	**1.173**	**1.132**	**1.027**	**1.028**	**1.190**	**1.223**	**1.089**	**1.131**	**1.372**	**11.319**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876.

Πίνακας 23
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα θηλέων κατά ηλικία, 1864-1873

Ηλικία	Έτος Θανάτου										Σύνολο
	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	
0-6μην	-	-	-	-	92	79	106	96	122	111	606
6μην-1ετ.	-	-	-	-	107	93	71	103	120	148	642
Σύνολο	**-**	**-**	**-**	**-**	**199**	**172**	**177**	**199**	**242**	**259**	**1.248**
0-1	172	163	92	72	199	172	177	199	242	259	1.747
1-5	197	166	114	73	168	191	192	203	241	273	1.818
5-10	92	72	165	189	99	76	87	72	67	92	1.011
10-15	28	51	62	79	15	26	31	26	33	69	420
15-20	41	28	43	48	35	31	32	19	32	34	343
20-25	16	42	38	32	41	43	27	22	37	56	354
25-30	26	44	47	35	36	38	29	65	40	47	407
30-35	30	41	57	24	35	49	41	33	38	41	389
35-40	48	30	42	24	23	35	48	28	48	54	380
40-45	28	39	46	31	24	44	46	35	31	34	358
45-50	32	31	28	37	29	39	26	25	25	45	317
50-55	21	33	37	19	30	46	42	26	32	37	323
55-60	26	48	32	41	37	49	38	43	34	38	386
60-65	30	36	44	26	39	56	51	51	37	38	408
65-70	43	53	50	48	42	43	54	45	51	45	474
70-75	34	32	53	24	35	42	38	35	48	50	391
75-80	32	33	42	36	42	34	43	27	40	37	366
80-85	20	12	25	22	19	23	25	29	30	22	227
85-90	3	11	17	17	19	13	13	8	18	18	137
90-95	4	8	9	13	9	6	5	11	5	10	80
95-100	1	4	7	6	4	2	2	2	5	1	34
100-105	2	0	3	3	0	1	1	0	0	3	13
105-110	0	1	1	0	1	1	1	2	0	1	8
110+	0	0	1	0	1	1	0	1	0	0	4
Σύνολο	**926**	**978**	**1.055**	**899**	**982**	**1.061**	**1.049**	**1.007**	**1.134**	**1.304**	**10.395**

Πηγές: 1. *Κίνησις του πληθυσμού κατά το έτος 1864,* εν Αθήναις 1866, 2. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866, 1867,* εν Αθήναις 1869, 3. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1868 και 1869,* εν Αθήναις 1871, 4. *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1870, 1871, 1872 και 1873,* εν Αθήναις 1876.

Πίνακας 24
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα αρρένων
κατά ηλικία, 1878-1883

Ηλικία	**Έτος θανάτου**						**Σύνολο**
	1878	1879	1880	1881	1882	1883	
0-6μην	81	49	54	70	100	117	471
6μην-1ετ.	105	91	95	77	85	142	595
0-1	186	140	149	147	185	259	1.066
1-5	200	161	191	180	180	276	1.188
5-10	101	68	54	66	63	132	484
10-15	40	31	36	44	45	98	294
15-20	29	40	35	36	40	79	259
20-25	32	29	65	80	49	77	332
25-30	43	37	46	55	63	43	287
30-35	29	39	35	45	46	42	236
35-40	59	41	53	39	45	59	296
40-45	40	35	49	60	50	45	279
45-50	46	58	50	57	51	45	307
50-55	31	36	33	40	33	47	220
55-60	34	42	41	63	38	35	253
60-65	47	42	58	57	40	45	289
65-70	46	62	64	55	37	54	318
70-75	38	42	47	43	38	32	240
75-80	26	31	42	42	19	43	203
80-85	15	28	24	26	18	23	134
85-90	12	8	13	15	12	6	66
90-95	9	8	2	6	2	6	33
95-100	10	2	1	2	2	3	20
100-105	1	0	0	0	0	1	2
105-110	1	0	0	0	0	0	1
110+	0	0	0	0	0	0	0
Σύνολο	**1.075**	**980**	**1.088**	**1.158**	**1.056**	**1.450**	**6.807**

Πηγή: *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 25
Νομός Λακωνίας: Θνησιμότητα θηλέων
κατά ηλικία, 1878-1883

Ηλικία	**Έτος θανάτου**						**Σύνολο**
	1878	1879	1880	1881	1882	1883	
0-6μην	81	31	46	41	75	76	350
6μην-1έτ.	81	82	74	66	83	126	512
0-1	162	113	120	107	158	202	862
1-5	158	142	157	147	148	255	1.007
5-10	77	69	63	69	69	141	488
10-15	44	39	42	46	49	86	306
15-20	53	40	35	51	31	71	281
20-25	39	28	34	42	51	70	264
25-30	52	26	47	53	20	46	244
30-35	43	31	35	42	31	63	245
35-40	42	30	40	45	45	49	251
40-45	37	26	30	45	46	53	237
45-50	43	40	47	34	33	58	255
50-55	32	30	35	50	43	44	234
55-60	30	37	52	52	44	52	267
60-65	35	70	80	75	58	42	360
65-70	31	52	47	78	63	59	330
70-75	51	32	46	55	41	48	273
75-80	32	31	25	36	42	31	197
80-85	28	23	31	32	22	19	155
85-90	17	11	11	11	19	7	76
90-95	5	10	4	6	6	7	38
95-100	4	7	1	3	3	5	23
100-105	2	0	0	1	3	0	6
105-110	0	0	0	0	0	0	0
110+	0	1	0	0	0	0	1
Σύνολο	**1.017**	**888**	**982**	**1.080**	**1.025**	**1.408**	**6.400**

Πηγή: *Κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 και 1883,* εν Αθήναις 1886.

Πίνακας 26
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη, 1851–1860

α/α	Ονόματα	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	Σύνολο
1	Αγαμέμνων	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
2	Άγγελος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
3	Αγησίλαος	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	3
4	Αθανάσιος	-	-	2	-	1	-	-	-	3	1	7
5	Αλέξανδρος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
6	Αναστάσιος	-	1	-	-	2	-	1	-	-	-	4
7	Ανδρέας	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	2
8	Αντώνιος	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	3
9	Αριστείδης	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2
10	Βασίλειος	-	-	-	-	-	-	1	1	2	-	4
11	Γεώργιος	3	2	1	6	7	2	-	2	3	-	26
12	Γρηγόριος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
13	Δημήτριος, Δήμος	1	1	2	4	-	2	1	2	4	3	21
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
14	Δημοσθένης	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
15	Διαμαντής	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
16	Εμμανουήλ	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
17	Ευάγγελος	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2	4
18	Ευθύμιος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
19	Ευστάθιος	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	3
20	Ευστράτιος	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	2
21	Ηλίας	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	3
22	Θεοδόσιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
23	Θεόδωρος	-	1	1	2	-	1	-	-	-	1	6
24	Θωμάς	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
25	Ιωάννης, Γιαννίκος	2	2	5	3	-	1	2	3	3	-	22
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
26	Κλεομένης	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
27	Κωνσταντίνος	-	-	2	-	1	1	1	1	1	3	10
28	Λεωνίδας	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	3
29	Μελέτιος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
30	Μενέλαος	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
31	Μηνάς	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
32	Μιχαήλ	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
33	Νικήτας	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
34	Νικόλαος	2	-	2	1	2	-	2	2	2	1	14
35	Παναγιώτης, Πανάγος	-	-	-	2	3	-	1	-	2	2	11
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
36	Παρασκευάς	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
37	Περικλής	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
38	Πέτρος	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	3

39	Σάββας	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
40	Σαράντος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
41	Σπύλιος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
42	Σπυρίδων	1	-	1	1	2	1	-	-	-	1	7
43	Σταύρος	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	3
44	Στυλιανός	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
45	Φώτιος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
46	Χαράλαμπος	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
47	Χαρίλαος	1	-	-	-	-	2	-	-	1	-	4
48	Χρήστος	-	-	1	3	-	-	1	1	1	-	7
Σύνολο		**14**	**11**	**20**	**28**	**22**	**16**	**18**	**19**	**36**	**19**	**203**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας.

Πίνακας 27
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης, 1851–1860

α/α	**Ονόματα**	**1851**	**1852**	**1853**	**1854**	**1855**	**1856**	**1857**	**1858**	**1859**	**1860**	**Σύνολο**
1	Αθανάσιος	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
2	Αναστάσιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
3	Ανδρέας	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
4	Αριστείδης	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
5	Βασίλειος	2	1	1	-	-	-	-	1	-	-	5
6	Γεώργιος	1	1	1	1	1	-	-	-	2	-	7
7	Δημήτριος	-	-	1	-	-	1	1	-	1	-	4
8	Εμμανουήλ	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
9	Ευάγγελος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
10	Ευθύμιος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
11	Ζαχαρίας	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
12	Θεόδωρος	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	2
13	Ιωάννης	-	-	-	-	1	-	1	-	1	1	4
14	Κωνσταντίνος	-	1	-	-	-	-	2	-	1	-	4
15	Λεωνίδας	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
16	Μιχαήλ	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
17	Νικόλαος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
18	Παναγιώτης, Πάνος	1	-	2	2	1	-	-	-	-	-	7
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
19	Πολυζώης	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
20	Σπυρίδων	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
21	Στυλιανός	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
22	Φώτιος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
23	Χαρίλαος	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
Σύνολο		**5**	**5**	**6**	**9**	**3**	**3**	**5**	**2**	**11**	**4**	**53**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 28
Συχνότητα ονομάτων θηλέων στη Σπάρτη, 1851–1860

α/α	Ονόματα	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	Σύνολο
1	Αγγελική	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
2	Αγλαΐα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
3	Αθηνά	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
4	Αικατερίνη, Κατίνα, Κατίγκω	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	5
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
5	Αναστασία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
6	Άννα	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2
7	Αντωνία, Αντωνίτσα	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
8	Ασπασία	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	2
9	Βαλεντίνη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
10	Βασιλική	-	-	-	1	-	-	1	2	-	-	4
11	Γεωργία	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
12	Γιαννούλα	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
13	Δήμητρα	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
14	Ειρήνη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
15	Ελένη	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	4
16	Καλλιόπη	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
17	Κανελλιώ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
18	Κυριακούλα	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
19	Λυσιμάχη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
20	Μαρία, Μαριγώ	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	
21	Μελπομένη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
22	Παναγιώτα	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2
23	Πανώρια	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
24	Παρασκευή	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
25	Πηνελόπη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
26	Πιπίτσα	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
27	Πολυτίμη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2
28	Σταματική	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
29	Σταυρούλα	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Σύνολο		**-**	**4**	**2**	**3**	**7**	**4**	**2**	**8**	**15**	**6**	**51**

Πηγή: *Μητρώο Θηλέων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 29
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη, 1861–1870

α/α	Ονόματα	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	Σύνολο
1	Αγγελής	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
2	Αγησίλαος	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	3
3	Αθανάσιος	-	3	1	2	-	-	2	-	-	1	9
4	Αλέξανδρος	1	1	-	-	1	2	-	-	1	-	6
5	Αλέξιος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
6	Αναστάσιος	-	-	-	1	1	-	-	-	2	-	4
7	Ανδρέας	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
8	Αντώνιος	1	-	-	1	-	1	-	-	2	-	5
9	Απόστολος	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	2
10	Αριστείδης	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	3
11	Αριστοτέλης		-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
12	Αριστοφάνης	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
13	Ασημάκης	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
14	Βασίλειος	2	1	3	2	-	1	3	-	1	1	14
15	Βρασίδας	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
16	Γερμανός	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
17	Γεώργιος	1	3	9	8	-	2	8	4	5	5	45
18	Δαμιανός	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
19	Δημήτριος	2	2	-	7	3	2	8	4	10	3	41
20	Δημοσθένης	1	-	-	-	-	1	1	-	-	1	4
21	Εμμανουήλ, Μανώλης	1	-	-	1	-	-	1	1	1	1	7
		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
22	Ευάγγελος	-	-	-	2	2	1	1	-	2	-	8
23	Ευθύμιος	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
24	Ευριπίδης	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
25	Ευστάθιος	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
26	Ευστράτιος	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2
27	Ηλίας	2	1	2	2	-	-	1	1	2	2	13
28	Θεοδόσιος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
29	Θεόδωρος	-	-	1	-	1	1	-	-	1	-	4
30	Θεοφάνης	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
31	Θεόφιλος	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2
32	Ιωάννης	2	5	4	12	6	5	-	2	7	2	45
33	Καλλικράτης	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
34	Κλέαρχος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
35	Κυριακούλης	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
36	Κωνσταντίνος, Κώνστας	5	3	3	3	1	3	2	1	9	2	33
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
37	Λεωνίδας	1	1	-	1	-	-	-	1	1	-	5
38	Λυκούργος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
39	Λύσανδρος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2

40	Μαρίνος	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
41	Μαυροειδής	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
42	Μελέτιος	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
43	Μιχαήλ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
44	Ναούμ	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
45	Νίκανδρος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
46	Νικήτας	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
47	Νικόλαος	1	3	2	4	3	4	3	2	7	-	29
48	Παναγιώτης, Πανάγος, Πάνος	1	6	2	6	4	2	3	7	8	1	44
		-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
49	Παύλος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
50	Περικλής	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
51	Πέτρος	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	3
52	Σαράντος	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
53	Σπύλιος	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
54	Σπυρίδων	1	-	2	1	-	1	-	2	2	1	10
55	Σταύρος	-	1	2	4	-	-	-	2	2	-	11
56	Στέφανος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
57	Στυλιανός	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
58	Σωτήριος	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	3
59	Φωκίων	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
60	Φώτιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
61	Χαράλαμπος	-	-	2	-	-	1	-	-	1	-	4
62	Χαρίλαος	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
63	Χρήστος	-	1	-	-	-	2	1	-	4	-	8
Σύνολο		**24**	**40**	**42**	**68**	**30**	**34**	**37**	**32**	**82**	**24**	**413**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών,* Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 30
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης, 1861–1870

α/α	**Ονόματα**	**1861**	**1862**	**1863**	**1864**	**1865**	**1866**	**1867**	**1868**	**1869**	**1870**	**Σύνολο**
1	Αθανάσιος	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
2	Αλκιβιάδης	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
3	Αναστάσιος	1	1	-	-	-	1	1	-	-	-	4
4	Ανδρέας	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
5	Αντώνιος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
6	Γεώργιος	2	1	1	4	1	1	-	1	3	3	17
7	Δημήτριος	1	-	-	2	1	-	-	-	2	3	9
8	Ευάγγελος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
9	Ευστάθιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1

10	Ευστράτιος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
11	Ζαχαρίας	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
12	Ηλίας	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	3
13	Θεμιστοκλής	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	3
14	Ιωάννης	-	-	2	2	-	1	2	-	-	1	8
15	Κωνσταντίνος	1	1	-	2	1	1	3	1	-	3	13
16	Λεωνίδας	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
17	Μελέτιος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
18	Νικόλαος	-	1	-	1	2	-	1	1	4	4	14
19	Παναγής, Παναγιώτης, Πάνος	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
		-	-	-	-	-	1	-	1	1	2	
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
20	Πανταλέων	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
21	Παρασκευάς	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
22	Πέτρος	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
23	Σαράντος	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	3
24	Χαράλαμπος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
25	Χαρίλαος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
26	Χρήστος	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	3
Σύνολο		**6**	**5**	**6**	**15**	**9**	**10**	**9**	**8**	**17**	**17**	**102**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 31
Συχνότητα ονομάτων θηλέων στη Σπάρτη, 1861–1870

α/α	**Ονόματα**	**1861**	**1862**	**1863**	**1864**	**1865**	**1866**	**1867**	**1868**	**1869**	**1870**	**Σύνολο**
1	Αβροκόμη	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
2	Αγγελική	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	3
3	Αθηνά	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
4	Αικατερίνη	-	-	-	2	-	2	1	1	1	-	7
5	Αμαλία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
6	Αναστασία, Τασία	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	5
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
7	Άννα	1	1	-	-	-	1	-	-	-	1	4
8	Αντιόπη	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
9	Αντωνία	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
10	Αργύρω, Αργυρώ	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
11	Ασπασία	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	3
12	Αφροδίτη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
13	Βαλάσω	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
14	Βασιλική	-	1	-	1	-	-	-	1	-	2	5
15	Γαρυφαλιά	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
16	Γεωργία, Γεωργίτσα	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	5
		-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	

17	Γιαννούλα	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	3
18	Δέσποινα	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
19	Δήμητρα	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2
20	Διαμάντω	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
21	Ειρήνη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
22	Ελένη	2	1	1	-	-	1	1	-	5	1	12
23	Ελισάβετ	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
24	Ευαγγελία	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
25	Ευανθία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
26	Ευγενία	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	3
27	Ευσταθία	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1	4
28	Ευτυχία	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
29	Ζαχαρούλα	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
30	Ζωή, Ζωίτσα	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
31	Θέκλη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
32	Θεώνη	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
33	Καλλιόπη	-	-	-	-	-	1	1	-	1	1	4
34	Κανέλλα	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
35	Κυριακούλα	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2
36	Κωνσταντίνα	-	-	-	-	1	-	1	-	1	1	4
37	Λουκρητία	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
38	Λυγερή	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2
39	Μαργαρίτα	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2
40	Μαρία, Μαριγώ	-	-	-	1	-	-	-	-	2	2	14
		1	-	1	1	1	-	-	1	3	1	
41	Μεταξία	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
42	Παναγιώτα	-	-	-	2	-	1	-	1	3	-	7
43	Παρασκευή	-	1	-	2	-	-	-	-	1	1	5
44	Πολυξένη	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
45	Πολυτίμη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
46	Πουλχερία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
47	Σοφία, Σοφούλα	-	-	-	1	-	-	-	-	2	1	5
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
48	Σταματική, Σταμάτα	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	5
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
49	Σταυρούλα	-	-	-	1	1	1	-	-	1	1	5
50	Φωτεινή	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	3
51	Χαρίκλεια	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
52	Χρυσαϊς	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
53	Χρυσάνθη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
54	Χρυσούλα	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Σύνολο		**4**	**12**	**6**	**27**	**7**	**13**	**6**	**9**	**44**	**23**	**151**

Πηγή: *Μητρώο Θηλέων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ. -Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 32
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη, 1871–1880

α/α	Ονόματα	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	Σύνολο
1	Αγαμέμνων	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	3
2	Αγγελής	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2
3	Άγγελος	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2
4	Αγησίλαος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
5	Αδάμ	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
6	Αθανάσιος	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	4
7	Αλέξανδρος	1	-	3	1	2	1	1	1	-	-	10
8	Αλέξιος	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
9	Αλκιβιάδης	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
10	Αναστάσιος	-	1	-	2	--	2	1	2	-	-	8
11	Ανδρέας	-	-	1	1	-	1	-	-	2	1	6
12	Αντώνιος	2	-	-	2	-	-	2	-	1	-	7
13	Απόστολος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
14	Αριστείδης	1	1	-	-	-	1	-	-	-	1	4
15	Βασίλειος	1	3	4	1	1	2	1	4	5	2	24
16	Βενιζέλος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
17	Βρασίδας	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
18	Γεώργιος	1	7	6	4	3	6	7	4	10	4	52
19	Γρηγόριος	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2
20	Δημήτριος, Δήμος	3	2	3	6	1	3	3	2	3	3	30
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
21	Δημοσθένης	-	-	1	-	-	1	1	1	-	-	4
22	Διαμαντής	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2
23	Διονύσιος	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	2
24	Εμμανουήλ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
25	Επαμεινώνδας	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
26	Ευάγγελος	1	1	-	3	-	1	-	2	1	1	10
27	Ευθύμιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
28	Ευστράτιος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2
29	Ζαχαρίας	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
30	Ηλίας	1	-	-	2	-	2	-	2	3	1	11
31	Ηρακλής	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2
32	Θεμιστοκλής	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
33	Θεοδόσιος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
34	Θεόδωρος	-	1	1	1	-	1	1	1	3	1	10
35	Θεοφάνης	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2
36	Θεοχάρης	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
37	Ιωάννης	2	4	3	8	6	2	6	5	6		42
38	Κοσμάς	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1

39	Κυριάκος	-	2	-	-	-	-	-	-	1	1	4
40	Κωνσταντίνος	2	2	2	7	3	4	4	3	4	3	34
41	Λάμπρος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
42	Λεωνίδας	-	1	1	-	1	-	-	2	-	-	5
43	Λυκούργος	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2
44	Μελέτιος	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	3
45	Μενέλαος	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	3
46	Μιχαήλ	-	1	1	-	1	-	1	-	1	1	6
47	Νεοκλής	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
48	Νικόλαος	1	2	2	4	3	5	5	7	3	2	34
49	Όμηρος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
50	Παναγιώτης, Πανάγος	1	6	5	4	4	1	6	4	7	4	45
		-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	
51	Πανταζής	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
52	Παντελέων	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
53	Παύλος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
54	Περικλής	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-	4
55	Πέτρος	-	-	1	-	1	-	-	2	-	-	4
56	Πολυζώης	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2
57	Πραξιτέλης	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
58	Προκόπιος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
59	Σαράντος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
60	Σεραφείμ	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
61	Σόλων	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
62	Σπύλιος	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
63	Σπυρίδων	-	2	-	1	1	1	-	1	1	-	7
64	Σταμάτης	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
65	Σταύρος	3	-	1	-	1	-	1	1	2	2	11
66	Στέφανος	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
67	Στυλιανός	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
68	Σωτήριος	1	-	-	2	1	1	-	-	-	-	5
69	Φώτιος	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	3
70	Χαράλαμπος	1	-	-	-	-	1	-	-	-	1	3
71	Χαρίλαος	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
72	Χρήστος	2	1	1	4	1	2				1	12
73	Χριστόφορος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
74	Χρύσανθος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Σύνολο		**31**	**46**	**43**	**63**	**38**	**48**	**52**	**50**	**62**	**35**	**468**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 33
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης, 1871–1880

α/α	Ονόματα	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	Σύνολο
1	Αθανάσιος	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
2	Αλέξανδρος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
3	Αλέξιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
4	Αναστάσιος	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	3
5	Ανδρέας	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
6	Ανδρόνικος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
7	Αντώνιος	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	2
8	Απόστολος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
9	Βασίλειος	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3
10	Γεώργιος	-	2	-	4	2	-	-	2	-	2	12
11	Γρηγόριος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
12	Δημήτριος, Δήμος	1	-	2	4	3	1	2	1	-	-	15
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
13	Δημοσθένης	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
14	Διονύσιος	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
15	Ευάγγελος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
16	Ευθύμιος	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
17	Ευστάθιος	-	-	1	-	-	-	1	-	1	1	4
18	Ευστράτιος	1	-	-	2	-	-	1	-	-	-	4
19	Ζαχαρίας	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
20	Ηλίας	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	3
21	Θεόδωρος	-	-	-	2	-	1	-	1	1	-	5
22	Ιωάννης	-	1	4	1	1	1	3	1	3	-	15
23	Κανέλλος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
24	Κυριάκος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
25	Κωνσταντίνος	-	-	1	-	2	-	1	1	2	1	8
26	Λεωνίδας	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
27	Μελέτιος	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
28	Μιχαήλ	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
29	Νικόλαος	-	2	3	1	-	1	-	1	5	2	15
30	Ξενοφών	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
31	Παναγιώτης	1	2	-	2	-	-	1	1	1	1	9
32	Πέτρος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
33	Σαράντος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
34	Σπυρίδων	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	3
35	Σταύρος	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
36	Σωκράτης	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
37	Σωτήριος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	2
38	Χαράλαμπος	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2

39	Χαρίλαος	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	2
40	Χρήστος	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	3
Σύνολο		**6**	**12**	**15**	**21**	**11**	**9**	**12**	**14**	**22**	**14**	**136**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 34
Συχνότητα ονομάτων θηλέων στη Σπάρτη, 1871–1880

α/α	**Ονόματα**	**1871**	**1872**	**1873**	**1874**	**1875**	**1876**	**1877**	**1878**	**1879**	**1880**	**Σύνολο**
1	Αγγελική	-	1	-	-	2	-	-	2	1	3	9
2	Αγλαΐα	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	2
3	Αθηνά	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
4	Αικατερίνη, Κατίνα, Κατίγκω	-	1	1	4	-	2	1	1	2	3	22
		-	1	-	1	1	1	1	-	1	-	
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
5	Αλεξάνδρα	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
6	Αμαλία	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
7	Αναστασία, Τασία	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	4
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
8	Ανθούλα	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
9	Άννα	-	-	-	1	1	-	1	-	1	-	4
10	Αντωνία	-	-	1	2	1	-	1	-	1	1	7
11	Αργύρω	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
12	Αρετή	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2
13	Αρτεμισία	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
14	Αρχόντω	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
15	Αφροδίτη	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	3
16	Βασιλική	1	1	-	3	-	2	1	1	2	4	15
17	Γαρυφαλιά	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
18	Γεωργία, Γεωργίτσα	-	-	-	1	-	1	-	1	2	1	9
		-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	
19	Γιαννούλα	-	-	-	1	3	-	-	-	1	1	6
20	Δήμητρα	1	1	-	3	-	-	-	1	2	1	9
21	Διαμάντω	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
22	Δωροθέα	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
23	Ειρήνη	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	3
24	Ελένη	1	1	-	5	3	4	2	2	2	2	22
25	Ελισάβετ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
26	Ευαγγελία	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	3
27	Ευανθία	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
28	Ευγενία	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	3
29	Ευθυμία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
30	Ευρυδίκη	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1

31	Ευρώπη	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
32	Ευστρατία	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
33	Ευτέρπη	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
34	Ευφροσύνη	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
35	Ζαφειρούλα	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
36	Ζωή	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
37	Θεοδώρα	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2
38	Θεοφάνη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
39	Θεώνη	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
40	Ιουλία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
41	Καλλιόπη	-	1	-	2	-	2	1	-	-	2	8
42	Κονδύλω	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
43	Κυριακούλα	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
44	Κωνσταντίνα, Κωστούλα	-	1	-	2	-	1	-	-	-	-	5
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
45	Λυγερή	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
46	Μαγδαληνή	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
47	Μαργαρίτα	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
48	Μαρία, Μαριγώ	-	-	-	2	-	-	-	-	1	2	26
		2	1	-	3	2	2	-	1	7	3	
49	Μαρίνη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
50	Νικολέτα	-	-	-	2	-	-	-	1	1	1	5
51	Ξανθή	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
52	Όλγα	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
53	Ολυμπία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
54	Ουρανία	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
55	Παναγιώτα, Πότα, Ποτούλα, Ποτίτσα.	-	-	-	3	2	4	3	2	6	2	27
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
		-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	
56	Πανωραία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
57	Παρασκευή	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
58	Πηνελόπη	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
59	Πολυτίμη	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2
60	Σουλτάνα	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
61	Σοφία	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	3
62	Σταθούλα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
63	Σταματική	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	3
64	Σταυρούλα	-	-	2	1	1	1	1	1	3	-	10
65	Στρατήγω	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
66	Στυλιανή	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
67	Τριανταφύλλη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
68	Φλωρεντία	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	3
69	Φωτεινή	-	-	-	1	-	-	-	2	-	1	4
70	Χριστίνα	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	2

71	Χρυσάνθη	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
72	Χρυσαυγή	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
73	Χρυσούλα	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	3
Σύνολο		**9**	**15**	**6**	**51**	**31**	**27**	**16**	**30**	**58**	**36**	**279**

Πηγή: *Μητρώο Θηλέων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 35
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη, 1881–1890

α/α	**Ονόματα**	**1881**	**1882**	**1883**	**1884**	**1885**	**1886**	**1887**	**1888**	**1889**	**1890**	**Σύνολο**
1	Αγαμέμνων	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
2	Αγγελής	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
3	Αγησίλαος	-	-	1	-	-	2	-	1	1	-	5
4	Άγις	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2
5	Αδάμ	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
6	Αδαμάντιος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
7	Αθανάσιος, Θάνος	1	-	2	1	1	3	2	2	-	2	15
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
8	Αλέξανδρος	-	1	1	3	-	-	2	-	1	1	9
9	Αλέξιος	-	-	-	-	1	-	1	-	-	3	5
10	Αλκιβιάδης	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
11	Ανάργυρος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
12	Αναστάσιος	1	1	1	2	-	1	1	-	-	-	7
13	Ανδρέας	-	-	2	-	2	-	-	1	-	-	5
14	Αντώνιος	-	-	-	-	-	1	-	2	2	1	6
15	Απόστολος	1	-	-	1	-	1	-	-	-	1	4
16	Αριστείδης	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2
17	Αριστόβουλος	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
18	Αχιλλεύς	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
19	Βασίλειος	-	2	3	2	3	-	-	1	3	3	17
20	Βρασίδας	-	-	-	-	1	-	-	2	1	-	4
21	Γεώργιος	5	6	7	4	7	16	10	10	11	6	82
22	Γρηγόριος	-	-	-	1	1	1	1	1	-	1	6
23	Δημήτριος, Δήμος	8	3	3	8	5	9	3	3	4	9	56
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
24	Δημοσθένης	1	1	1	-	1	1	-	-	-	-	5
25	Διονύσιος	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	3
26	Ελευθέριος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
27	Εμμανουήλ	2	-	-	1	1	1	-	1	4	1	11
28	Ερμοκράτης	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
29	Ευάγγελος	3	1	4	5	3	-	1	1	3	-	21
30	Ευθύμιος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2
31	Ευστάθιος	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	3

32	Ευστράτιος	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	3
33	Ζαχαρίας	-	-	1	-	-	-	1	-	-	1	3
34	Ηλίας	4	2	3	-	-	1	3	1	2	2	18
35	Ηρακλής	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
36	Θεμιστοκλής	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
37	Θεόδωρος	-	3	-	3	2	3	3	4	4	-	22
38	Θεοφάνης	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
39	Θεοχάρης	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
40	Θρασύβουλος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
41	Ιωάννης	5	3	8	13	6	11	9	8	5	5	73
42	Καλλικράτης	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
43	Κλέανδρος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
44	Κλέαρχος	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
45	Κυριακούλης	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
46	Κωνσταντίνος	1	3	5	6	1	5	6	8	6	4	45
47	Λάμπρος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
48	Λεωνίδας	3	1	-	1	-	3	1	-	2	3	14
49	Λεωτυχίδης	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
50	Λυκούργος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
51	Λύσανδρος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
52	Ματθαίος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
53	Μελέτιος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
54	Μενέλαος	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2
55	Μηνάς	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	3
56	Μιχαήλ	1	-	-	3	1	1	4	1	1	1	13
57	Νικήτας	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	3
58	Νικόλαος, Νίκος	-	4	2	4	2	5	3	4	3	4	32
		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
59	Νίκων	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
60	Όμηρος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
61	Παναγιώτης, Πανάγος	8	6	2	5	10	5	9	4	5	9	64
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
62	Παρασκευάς	-	1	-	2	-	-	2	-	-	1	6
63	Παύλος	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
64	Περικλής	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	3
65	Πέτρος	2	-	-	1	1	1	1	1	-	-	7
66	Πολυζώης	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
67	Πολυχρόνης	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
68	Πραξιτέλης	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2
69	Σαράντος	-	-	1	2	-	1	-	-	-	-	4
70	Σοφιανός	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
71	Σπύλιος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
72	Σπυρίδων	-	1	-	-	1	3	2	1	-	4	12
73	Σταμάτης	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	2
74	Σταύρος	2	-	2	-	-	-	-	1	-	-	5

75	Στέφανος	1	-	1	2	-	-	1	2	-	-	7
76	Στυλιανός	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
77	Σωκράτης	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
78	Σωτήριος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
79	Φίλιππος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
80	Φρίξος	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
81	Φώτιος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
82	Χαράλαμπος	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	2
83	Χαρίλαος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
84	Χρήστος	2	1	1	1	1	1	2	1	1	4	15
85	Χριστόδουλος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
86	Χριστόφιλος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Σύνολο		**55**	**49**	**58**	**79**	**57**	**86**	**76**	**71**	**68**	**77**	**676**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 36
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης, 1881-1890

α/α	**Ονόματα**	**1881**	**1882**	**1883**	**1884**	**1885**	**1886**	**1887**	**1888**	**1889**	**1890**	**Σύνολο**
1	Αγγελής	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
2	Αθανάσιος	-	-	1	2	-	3	1	-	1	1	9
3	Αλέξανδρος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
4	Αλέξιος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
5	Αναστάσιος	1	1	-	2	-	-	1	1	-	-	6
6	Ανδρέας	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
7	Αντώνιος	1	1	-	-	1	-	-	--	-	1	4
8	Απόστολος	-	1	-	1	-	-	-	1	-	2	5
9	Βασίλειος	-	-	-	4	-	-	-	-	-	2	6
10	Βρασίδας	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
11	Γαβριήλης	-	-	-	-	-	-	-	-	1		1
12	Γεώργιος	-	4	3	6	2	4	-	5	3	2	29
13	Γρηγόριος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
14	Δημήτριος	-	1	3	3	2	2	3	1	2	1	18
15	Δημοσθένης	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
16	Εμμανουήλ	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
17	Ευάγγελος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
18	Ευστράτιος	-	-	1	-	2	2	-	1	-	-	6
19	Ζαχαρίας	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
20	Ηλίας	-	1	1	2	-	-	-	1	1	1	7
21	Θεόδωρος	1	-	-	-	-	2	-	1	1	-	5
22	Ιωάννης	-	-	-	3	-	3	3	2	7	2	20
23	Κλεομένης	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1

24	Κυριάκος	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
25	Κωνσταντίνος	-	-	2	5	-	1	-	1	4	-	13
26	Λεωνίδας	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	4
27	Λουκάς	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
28	Λυκούργος	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2
29	Μελέτιος	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
30	Μιχαήλ	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	3
31	Ναούμ	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
32	Νικόλαος	1	2	1	8	1	2	-	3	2	1	21
33	Παναγιώτης	3	-	3	5	3	2	2	3	-	2	23
34	Περικλής	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
35	Πέτρος	-	-	-	-	-	1	-	2	1	-	4
36	Σπυρίδων	-	1	-	2	-	-	-	1	-	-	4
37	Σταύρος	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	4
38	Στέφανος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
39	Σωκράτης	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
40	Σωτήριος	-	1	1	1	-	1	-	-	1	-	5
41	Φίλιππος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
42	Φώτιος	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	2
43	Χαράλαμπος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
44	Χαρίλαος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
45	Χρήστος	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	3
Σύνολο		**12**	**15**	**19**	**52**	**14**	**27**	**11**	**30**	**28**	**18**	**226**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 37
Συχνότητα ονομάτων θηλέων στη Σπάρτη, 1881–1890

α/α	**Ονόματα**	**1881**	**1882**	**1883**	**1884**	**1885**	**1886**	**1887**	**1888**	**1889**	**1890**	**Σύνολο**
1	Αγαθή	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	3
2	Αγάπη	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
3	Αγγελική	1	-	2	3	-	2	1	1	3	5	18
4	Αγλαΐα	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	3
5	Αδαμαντία, Διαμάντω	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	6
		-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	
6	Αθανασία	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
7	Αθηνά	-	1	-	-	-	-	1	1	2	4	9
8	Αικατερίνη, Κατίνα, Κατίγκω	-	1	1	3	1	2	3	-	3	6	27
		-	-	-	1	1	1	-	1	1	1	
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
9	Αλεξάνδρα	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	3
10	Αλκυόνη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
11	Αμαλία	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2

12	Αναστασία	-	-	2	1	1	-	-	1	-	2	7
13	Ανδρομάχη	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
14	Ανθούλα	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	3
15	Αννα	-	-	-	4	1	-	1	2	2	2	12
16	Αντιόπη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
17	Αντωνία	-	-	-	1	1	1	2	-	1	3	9
18	Αρετή	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
10	Αριστέα	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	3
20	Ασπασία	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
21	Αφροδίτη	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
22	Βασιλική	-	1	-	2	1	-	2	3	3	1	13
23	Βενετία, Βενέτα	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
24	Βιργινία	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
25	Γαρυφαλιά	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2
26	Γεωργία, Γεωργίτσα	-	1	-	1	1	1	-	3	1	5	16
		-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	
27	Δέσποινα	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	3
28	Δήμητρα	-	2	-	4	2	2	1	2	3	3	19
29	Δόμνα	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
30	Ειρήνη	-	-	-	2	-	-	-	-	1	1	4
31	Ελένη	2	2	1	4	5	6	4	1	6	3	34
32	Ελισάβετ	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
33	Ερασμία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
34	Ευαγγελία	1	-	-	-	-	1	1	-	-	2	5
35	Ευανθία	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2
36	Ευγενία	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	3
37	Ευδοκία	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
38	Ευθυμία	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
39	Ευρυδίκη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
40	Ευρώπη	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
41	Ευτέρπη	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
42	Ευτυχία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
43	Ευφροσύνη	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
44	Ζαχάρω	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
45	Ζωή	-	-	-	1	-	1	-	-	1	1	4
46	Θεοδώρα	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
47	Ιφιγένεια	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
48	Ιωάννα, Γιαννούλα	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	14
		1	2	-	1	3	1	-	3	1	-	
49	Καλή	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
50	Καλλιόπη	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
51	Καλλιρρόη	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	3
52	Καλομοίρα	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
53	Κανέλλα	-	-	-	1	1	-	1	-	-	3	6

54	Κέρκυρα	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
55	Κονδύλω	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
56	Κυριακή, Κυριακούλα, Κούλα	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4
		-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
57	Κωνσταντίνα, Ντίνα	-	-	-	4	2	1	1	1	1	2	13
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
58	Λουϊζα	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
59	Λουκία	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
60	Λυγερή	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
61	Μαργαρίτα	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
62	Μάρθα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
63	Μαρία, Μαριγώ, Μαριγούλα	-	4	4	2	1	1	1	4	2	1	44
		4	3	-	6	2	3	1	2	-	2	
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
64	Μαριάνθη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
65	Μαρίκα	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2
66	Νικολέτα	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2
67	Όλγα	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
68	Όλιγκα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
69	Ουρανία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
70	Παγώνα	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
71	Παναγιώτα, Πότα	3	-	2	6	2	1	5	2	2	6	31
		-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	
72	Παρασκευή	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	3
73	Πηνελόπη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
74	Πολυτίμη	-	1	1	-	1	1	-	-	1	1	6
75	Πολυχρονία	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
76	Ροδή	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
77	Ρουμπίνη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
78	Σοφία	-	-	2	-	-	-	-	1	1	1	5
79	Σταματική	-	1	-	3	-	1	-	3	1	-	9
80	Σταυρούλα	-	-	-	3	1	-	3	1	1	4	13
81	Στυλιανή	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
82	Τερψιχόρη	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
83	Τριαντάφυλλη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
84	Φιφή	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
85	Φλωρεντία	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2
86	Φωτεινή	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
87	Φωφώ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
88	Χάιδω	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
89	Χαρίκλεια	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3
90	Χριστίνα	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
91	Χρυσαΐς	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
92	Χρυσάνθη	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2

93	Χρυσάφω	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
94	Χρυσούλα	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Σύνολο		**18**	**27**	**23**	**74**	**43**	**38**	**35**	**46**	**50**	**86**	**440**

Πηγή: *Μητρώο Θηλέων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 38
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στη Σπάρτη, 1891–1900

α/α	**Ονόματα**	**1891**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1898**	**1899**	**1900**	**Σύνολο**
1	Αγγελής	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
2	Αγησίλαος	-	-	-	-	1	-	-	-	2	1	4
3	Άγις	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
4	Αδαμάντιος	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
5	Αθανάσιος	2	-	2	1	3	2	-	4	4	-	18
6	Αλέξανδρος	-	1	-	1	-	-	2	1	1	1	7
7	Ανάργυρος	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	3
8	Αναστάσιος, Ανέστης	1	1	1	3	-	1	1	1	1	-	11
		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
9	Ανδρέας	-	1	-	-	-	1	-	1	2	-	5
10	Ανδρόνικος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
11	Αντώνιος	1	1	-	2	2	-	2	-	1	-	9
12	Απόστολος	-	-	1	-	1	-	-	1	3	2	8
13	Αριστείδης	-	1	-	2	-	-	-	1	1	-	5
14	Βασίλειος	3	-	2	2	2	4	3	3	2	2	23
15	Βίκτωρ	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
16	Βρασίδας	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
17	Γεώργιος	10	8	6	8	15	16	15	11	12	7	108
18	Γρηγόριος	1	1	-	1	1	3	1	-	-	1	9
19	Δημήτριος, Δήμος, Μήτρος	5	6	6	5	6	9	8	7	8	8	70
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
20	Δημοσθένης	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
21	Διονύσιος	1	-	-	-	-	1	1	1	1	1	6
22	Εμμανουήλ	1	2	1	-	-	1	1	2	-	-	8
23	Ευάγγελος	2	3	4	7	1	3	-	6	5	8	39
24	Ευγένιος	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
25	Ευθύμιος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
26	Ευρυβιάδης	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
27	Ευστάθιος	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	2
28	Ευστράτιος	-	-	1	-	-	5	-	-	1	-	7
29	Ζαχαρίας	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	3
30	Ηλίας	3	3	3	1	2	1	3	7	2	3	28
31	Ηρακλής	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1

32	Θαλής	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
33	Θεμιστοκλής	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
34	Θεοδόσιος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
35	Θεόδωρος	-	3	3	-	-	3	1	-	2	4	16
36	Θεοφάνης	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
37	Ιωάννης	5	8	5	9	9	9	2	7	10	9	73
38	Καλλικράτης	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
39	Κυριάκος, Κυριακούλης	-	-	-	1	-	-	1	2	-	1	8
		-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	
40	Κωνσταντίνος	4	9	2	5	8	5	12	4	7	3	59
41	Λεωνίδας	1	-	-	-	1	2	1	1	5	2	13
42	Λυκούργος	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
43	Λυμπέριος	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
44	Μαρίνος	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	3
45	Μάριος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
46	Μάρκος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
47	Ματθαίος	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
48	Μελέτιος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
49	Μηνάς	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
50	Μιλτιάδης	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	3
51	Μιχαήλ	-	-	-	5	1	2	3	1	3	-	15
52	Νικήτας	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3
53	Νικόλαος, Νίκος	7	6	4	4	2	5	4	6	6	9	55
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
54	Νίκων	-	-	-	-	-	1	4	1	4	3	13
55	Ονούφριος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
56	Παναγιώτης	8	15	7	13	7	11	11	8	3	5	88
57	Πανταζής	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
58	Παντελεήμων, Παντελής	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5
		1	-	1	-		-	-	1	-	-	
59	Παράσης	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
60	Παρασκευάς	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
61	Παύλος	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	3
62	Περικλής	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
63	Πέτρος	4	-	1	1	-	2	1	-	1	1	11
64	Πλούτων	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
65	Πολύβιος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
66	Πολυζώης	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	3
67	Προκόπιος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
68	Σαράντος	-	-	-	-	1	-	1	-	2	3	7
69	Σπύλιος	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	3
70	Σπυρίδων	1	3	1	4	2	2	-	3	4	1	21
71	Σταμάτης	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
72	Σταύρος	-	1	-	1	1	3	1	2	-	3	12
73	Στέφανος	1	1	1	1	-	1	1	-	-	-	6

74	Στυλιανός	1	-	2	1	-	-	1	-	1	-	6
75	Σωκράτης	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
76	Σωτήριος	-	4	-	1	-	-	-	1	1	-	7
77	Ταξιάρχης	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
78	Φειδίας	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
79	Φίλιππος	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
80	Φώτιος	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
81	Χαράλαμπος	1	1	2	-	-	-	-	1	2	2	9
82	Χαρίλαος	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	3
83	Χαρίτων	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
84	Χρήστος	2	2	2	2	2	3	1	1	-	4	19
85	Χριστόφορος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
86	Χρόνης	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Σύνολο		**74**	**95**	**68**	**86**	**84**	**103**	**85**	**95**	**106**	**92**	**888**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 39
Συχνότητα ονομάτων αρρένων στους οικισμούς του δήμου Σπάρτης, 1891–1900

α/α	**Ονόματα**	**1891**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1898**	**1899**	**1900**	**Σύνολο**
1	Αγγελής	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
2	Αθανάσιος	1	1	1	-	-	-	1	1	-	2	7
3	Αλέξανδρος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
5	Αναστάσιος	-	-	1	-	-	-	-	1	-	1	3
6	Ανδρέας	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
7	Αντώνιος	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	3
8	Απόστολος	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	4
9	Βασίλειος	-	-	-	-	1	2	-	2	-	1	6
10	Γεώργιος	2	3	2	4	3	9	3	1	3	1	31
11	Γρηγόριος	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	3
12	Δημήτριος	2	-	2	2	2	-	2	2	-	3	15
13	Δημοσθένης	1	2	-	-	-	-	-	1	1	1	6
14	Εμμανουήλ	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
15	Ευάγγελος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
16	Ευστάθιος	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	3
17	Ευστράτιος	1	-	1	-	1	-	-	-	3	-	6
18	Ηλίας	-	-	4	1	-	-	1	2	2	1	11
19	Θεόδωρος	2	-	-	-	1	2	-	-	1	1	7
20	Θωμάς	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
21	Ιωάννης	-	1	1	2	2	-	5	1	-	1	13
22	Κυριάκος	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2
23	Κωνσταντίνος	5	1	1	3	-	-	1	-	1	-	12
24	Λεωνίδας	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

25	Λυκούργος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
26	Μελέτιος	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
27	Μιλτιάδης	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
28	Μιχαήλ	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
29	Νικόλαος, Νίκος	2	1	-	1	-	1	1	2	1	1	11
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
30	Παναγιώτης, Πάνος	1	1	2	6	2	-	2	1	2	1	19
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
31	Παρασκευάς	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
32	Περικλής	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	3
33	Πέτρος	2	-	-	-	-	-	1	1	-	-	4
34	Πολυζώης	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
35	Πολύμοιρος	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
36	Σαράντος	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-	4
37	Σπυρίδων	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	3
38	Σταύρος	2	1	-	-	-	1	-	-	-	-	4
39	Στυλιανός	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
40	Σωτήριος	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
41	Τρύφων	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
42	Φίλιππος	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
43	Φώτιος	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
44	Χρήστος	-	-	-	-	1	-	1	1	-	1	4
Σύνολο		**27**	**18**	**20**	**25**	**16**	**20**	**27**	**21**	**17**	**17**	**208**

Πηγή: *Μητρώο Αρρένων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας

Πίνακας 40
Συχνότητα ονομάτων θηλέων στη Σπάρτη, 1891–1900

α/α	**Ονόματα**	**1891**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1898**	**1899**	**1900**	**Σύνολο**
1	Αβροκόμη	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	3
2	Αγγελική, Αγγέλω	-	2	1	2	3	2	-	-	2	3	16
		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
3	Αγλαΐα	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
4	Αδαμαντία, Διαμάντω	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3	6
		1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
5	Αθανασία	-	1	-	1	-	-	1	-	1	2	6
6	Αθηνά, Αθηνούλα	-	-	-	1	-	-	1	2	-	2	7
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
7	Αικατερίνη, Καίτη, Κατίνα, Κατίγκω, Ρίνα	-	2	-	3	4	3	1	-	2	2	34
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
		2	-	-	-	2	4	-	1	1	3	
		-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
8	Αιμιλία	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1

9	Αλεξάνδρα	-	-	-	-	1	2	-	-	1	1	5
10	Αμαλία	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
11	Αναστασία, Τασία	1	3	1	2	-	-	2	2	1	2	21
		-	-	-	1	2	1	1	1	-	1	
12	Άννα	1	1	1	2	2	-	2	2	2	2	15
13	Αντωνία	1	1	-	2	-	1	1	-	3	3	12
14	Αργύρω, Αργυρώ, Αργυρούλα	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	5
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
15	Αρετή	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
16	Αρτεμισία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
17	Ασημίνα, Ασήμω	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
18	Ασπασία	-	-	2	-	1	1	-	-	-	1	5
19	Αφροδίτη	1	-	2	-	1	3	-	1	4	2	14
20	Βαλάσω	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
21	Βαρβάρα	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	3
22	Βασιλική, Βασούλα	1	3	3	7	3	4	1	7	4	7	41
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
23	Βενετία	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
24	Γαρυφαλιά	-	1	-	-	-	2	-	-	1	2	6
25	Γεωργία, Γεωργίτσα, Γεωργούλα	2	-	1	4	4	3	2	1	2	8	30
		-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
26	Γκόλφω	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
27	Γκριτζέλα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
28	Δάφνη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
29	Δέσποινα, Δέσπω	1	-	-	1	-	-	-	-	1	1	5
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
30	Δήμητρα	1	3	-	4	2	1	1	3	3	7	25
31	Ειρήνη	-	-	1	-	1	-	-	2	1	2	7
32	Ελένη	2	3	-	5	6	8	11	6	10	9	60
33	Ελισάβετ	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
34	Έλλη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
35	Εξακουστή, Ξακουστή	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
36	Επιστήμη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
37	Ευαγγελία	1	2	-	-	3	2	2	2	-	1	13
38	Ευανθία	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	4
39	Ευγενία	1	1	-	7	3	-	-	-	2	5	19
40	Ευθυμία	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
41	Ευρυδίκη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
42	Ευρώπη	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
43	Ευσταθία	-	-	-	-	1	-	1	1	1	1	5
44	Ευτυχία	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1

45	Ευφροσύνη, Φρόσω	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	4
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
46	Ζαφείρω	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
47	Ζαχάρω	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
48	Ζωή	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
49	Θεοδώρα	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
50	Θεώνη	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
51	Θωμαΐς	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
52	Ιουλία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
53	Ιφιγένεια	-	-	1	-	-	1	-	1	-	1	4
54	Ιωάννα, Γιαννούλα	-	1	-	-	1	-	1	2	1	1	24
		1	2	-	1	4	2	1	2	-	4	
55	Καλή	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
56	Καλλιόπη	-	1	-	-	-	3	2	1	1	3	11
57	Καλλιρρόη	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	3
58	Κανέλλα, Κανελλιώ	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	3
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
59	Κλημεντία	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
60	Κονδύλω	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
61	Κυριακή, Κυριακούλα, Κούλα	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
62	Κωνσταντίνα	-	-	1	2	1	-	1	2	2	2	11
63	Λουκία	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
64	Λυγερή	-	-	-	-	1	1	2	1	-	1	6
65	Μαγδαληνή	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
66	Μαρία, Μαίρη, Μαριγώ, Μαριγούλα	-	3	2	1	1	2	2	2	2	7	57
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
		2	2	-	2	8	8	1	4	-	5	
		-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	
67	Μαλαματένια	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
68	Μαργαρίτα	-	1	-	1	-	-	-	1	-	3	6
69	Μάρθα	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	3
70	Μαριάνθη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
71	Μαρίκα	-	-	-	1	1	1	2	1	-	-	6
72	Μαρίνη	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
73	Μαρούση	-	--	1	-	-	-	-	-	-	-	1
74	Μελετούλα	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
75	Μελπομένη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
76	Μεταξία	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
77	Μηλιά	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
78	Νικολέτα	-	-	-	1	1	1	-	3	-	1	7
79	Όλγα	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
80	Ουρανία	-	-	-	1	-	-	1	-	1	1	4
81	Παγώνα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1

82	Παναγιώτα, Πότα, Ποτίτσα	2	5	4	6	1	1	2	7	-	5	49
		-	1	1	1	2	2	4	3	1	-	
		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
83	Παρασκευή	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	3
84	Παρθένα	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2
85	Πελαγία	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
86	Πετίνα	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
87	Πηγή	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
88	Πηνελόπη, Πηνιώ	-	-	-	1	1	1	1	-	1	2	8
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
89	Πολυξένη	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	3
90	Πολυτίμη	1	-	-	1	1	1	2	-	-	2	8
91	Πόπη	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
92	Σιδερή	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
93	Σιμέλα	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	2
94	Σμαραγδή	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
95	Σοφία	-	-	-	1	-	2	-	2	4	1	10
96	Σπάρτη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
97	Σταματική, Σταμάτα	-	-	1	-	2	4	1	-	1	8	18
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
98	Σταυρούλα	1	2	-	4	2	6	1	5	2	9	32
99	Στέλλα	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	3
100	Στρατήγω	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
101	Σωτηρία	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
102	Τριαντάφυλλη	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2
103	Φανή	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
104	Φιφή	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
105	Φλωρεντία, Φλώρα	-	1	-	1	-	-	-	-	1	1	5
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
106	Φραγκώ	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
107	Φωτεινή	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
108	Χάιδω	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
109	Χαρίκλεια	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	3
110	Χάρις	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
111	Χριστίνα	1	-	1	1	-	-	-	3	-	1	7
112	Χριστοφύλλη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
113	Χρυσάνθη	-	-	-	1	1	-	1	-	-	2	5
114	Χρυσάφω	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
115	Χρυσούλα, Χρύσω	-	1	1	2	1	-	-	-	1	-	7
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
Σύνολο		**29**	**51**	**33**	**85**	**89**	**85**	**69**	**88**	**70**	**159**	**758**

Πηγή: *Μητρώο Θηλέων δήμου Σπαρτιατών*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Λακωνίας